श्रीलब्धिसूरीश्वरजैनग्रन्थमालाया पञ्चदशो मणिः [१५]

तार्किकशिरोमणि–श्रीसिद्धसेनदिवाकरप्रणीत–श्रीसम्मतितर्कप्रकरणस्य तर्कपञ्चानन

श्रीमदभयदेवसूरिविहितश्रीतत्त्वबोधिनीवृत्त्यनुसारेण सङ्कलितम्

श्रीसम्मतितत्त्वसोपानम् ।

सङ्कलयिता—

जैनरत्न–व्याख्यानवाचस्पति–कविकुलकिरीट–सूरिसार्वभौम–जैनाचार्य

श्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरजी महाराज. ।

प्रकाशक :—

चन्दुलाल जमनादास शाह

कार्याधिकारी, श्रीलब्धिसूरीश्वरजी जैनग्रन्थमाला

छाणी (वडोदरा राज्य)

वीर सं २४७२ | विक्रम स २००२ | आत्म स ५० | इस्वीसन् १९४

प्रतीनां पञ्चशतम्

मूल्य रूप्यकपञ्चकम्

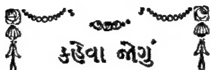
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ([illegible])

मुद्रक —
[illegible]
[illegible]

जैनरत्न व्या या कविकुलकिरीट सूरिसार्वभौम जैनाचार्य
श्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरजी महाराज

કહેવા જેવું

વિદ્વાન્ વાચકો સમક્ષ 'સમ્મતિતત્ત્વસોપાન' નામક આ ગ્રન્થરત્નને રજૂ કરતા અત્યન્ત આનન્દ થાય છે

'તત્ત્વન્યાયવિભાકર'ના પ્રકાશન પછી આ તેના જેવુ જ મહત્ત્વનુ પ્રકાશન છે અમારા તત્ત્વન્યાયવિભાકરના પ્રકાશનને જૈન જૈનેતર વિદ્વાનોએ સારો આવકાર આપ્યો છે અનેકાન્ત, જૈન, આત્માનન્દ પ્રકાશ, જૈન ધર્મ પ્રકાશ, કલ્યાણ (ત્રિમાસિક) આદિ અનેક સામયિકોએ તેને જૈન દર્શનનો મહાન આકરગ્રન્થ ગણાવી તેનું સન્માન કર્યું છે તેમાય કલ્યાણ(ત્રિમાસિક)મા પ્રકાશિત થયેલી પૂ વિદ્વાન્ મુનિરાજશ્રી કનકવિજયજી મ અને જૈન ધર્મ પ્રકાશમા પ્રકાશિત થયેલી ભાવનગર રિયાસતના ભૂતપૂર્વ ન્યાયાધીશ સાક્ષર શ્રી જીવરાજ ઓધવજી દોશીની સમાલોચનાએ વિદ્વાનોનુ સારુ જેવુ લક્ષ આ ગ્રન્થની મહત્તા પ્રત્યે આકર્ષિત કર્યું છે

આ શ્રી 'સમ્મતિતત્ત્વસોપાન' ગ્રન્થ સ્વતન્ત્ર કૃતિ નહી પણ સકલના છે જૈન તર્કશાસ્ત્રના પુરસ્કર્તા મહાન્ તાર્કિકશિરોમણિ શ્રીમદ્ સિદ્ધસેન દિવાકરના સમ્મતિતર્કપ્રકરણ ઉપર તર્કપચાનન શ્રી અભયદેવસૂરિજીની તત્ત્વબોધિની નામની ટીકા છે સમ્મતિતર્કની જૈન ન્યાયના મહાન અને દર્શનપ્રભાવક ગ્રન્થ તરીકેની જૈન સમાજમા ખ્યાતિ છે છેલ્લા કેટલાક સમયથી આ ગ્રન્થનુ અધ્યયન-પરિશીલન અલ્પ થતા આ ગ્રન્થ અશુદ્ધપ્રાય થયો છે ગુજરાત પુરાતત્ત્વમન્દિર તરફથી પ્રકાશિત થયેલા સસ્કરણમા શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન તેના સપાદકો પ સુખલાલ અને પ બહેચરદાસે કર્યો હોવા છતા હજી પણ કેટલાક સ્થળો એવા છે જેને શુદ્ધ ન કહી શકાય આવા અશુદ્ધ સ્થલોને લીધે તેના અભ્યાસિયોને અભ્યાસમા નડતર થાય છે ઉક્તટીકામા સળગ પૂર્વપક્ષ લઈ પછી સળગ ઉત્તર પક્ષ આપવો આમ પદ્ધતિ છે આ પદ્ધતિને લીધે અભ્યાસિયોને આખોય પૂર્વપક્ષ યાદ રાખવો પડે છે આ સકલનામા આ મુશ્કેલીનો અત આણવાનો સફલ પ્રયત્ન કરાયો છે પહેલા પૂર્વપક્ષની થોડી યુક્તિઓ આપી પછી તે યુક્તિઓના ખડનરૂપ ઉત્તર પક્ષ, વળી પાછો થોડો પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ આમ લગભગ પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિએ સમ્પૂર્ણ ગ્રન્થની સકલના કરવામા આવી છે જે ભાગ અશુદ્ધ રહી ગયેલો છે તેને રદ કરી નાખ્યો છે રદ થયેલા ભાગને લીધે રસક્ષતિ અને સબન્ધક્ષતિ ન થાય તે માટે યોગ્ય અનુસધાન કરી લેવામા આવ્યુ છે એક વાત ખાસ નોધવા જેવી છે અને તે એ કે,

આ ગ્રન્થની સંકલના શ્રી અભયદેવસૂરિજીની તત્ત્વબોધિની વૃત્તિના આધારે જ કરાઈ છે એમનું આલેખન કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે બધી પક્તિઓ તે વૃત્તિની જ છે

વાંચકોને તે વૃત્તિ જ અવલોકીયે છીએ એવો જ અનુભવ થશે શ્રી અભયદેવસૂરિજીની વિશાલવૃત્તિમાં મૂલ કારિકાનો અર્થ વેરણ છેરણ થયો છે જ્યારે અહિં શરૂમાં જ કારિકાનો અર્થ સમ્પૂર્ણ આપ્યો છે બધી કારિકાઓની સંસ્કૃત છાયા પણ ગાથાની નીચે સાથે જ આપી દીધી છે જેથી કેવલ સંસ્કૃતના જ્ઞાતાઓ પણ કારિકાના મર્મને સમજી શકે

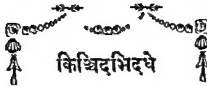
શ્રી સમ્મતિતર્ક અને તેની તત્ત્વબોધિની ટીકારૂપ પ્રાસાદ પર આરોહણ કરવાને નિસરણીરૂપ યથાર્થનામા આ શ્રી સમ્મતિ-તત્ત્વ-સોપાન ગ્રન્થના સંકલનાકાર, જેમના પુણ્યનામથી અમે અમારી ગ્રંથમાલા પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ તે પૂજ્યપાદ સમર્થ વિદ્વાન્ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયલબ્ધિસૂરીશ્વરજી મહારાજા છે પૂ મહારાજશ્રીની અન્ય કૃતિઓની જેમ આ ગ્રન્થના પ્રકાશનનું પણ સૌભાગ્ય અમને મળ્યું તે માટે અમે મગરૂર થઇએ છીએ

આ ઉપરાન્ત પૂ મહારાજશ્રીની બીજી કૃતિ 'સૂત્રાર્થમુક્તાવલિ'નું પ્રકાશન પણ અલ્પ સમયમાં જ વાચકોની સેવામાં રજૂ કરી શકીશું આ ગ્રંથ હાલ પ્રેસમાં છે અને લગભગ પૂર્ણ થવાની તૈયારીમાં છે આ સિવાય પૂ શ્રી મલ્લવાદીસૂરિજી મહારાજકૃત અને શ્રી સિંહવાદી ક્ષમાશ્રમણની વૃત્તિથી સમલંકૃત 'શ્રી દ્વાદશારનયચક્ર'નું સમ્પાદન મહાન્ પરિશ્રમપૂર્વક પૂ આચાર્યદેવ વિદ્વદ્યોગ્ય રીતિએ કરી રહ્યા છે તેના પણ પ્રકાશનનું સૌભાગ્ય અમને મળનાર છે રાજગચ્છીય શ્રી માનતુંગસૂરિજીકૃત પાંચ હજાર શ્લોકપ્રમાણ સંસ્કૃત પદ્યબદ્ધ શ્રી શ્રેયાંસનાથચરિત્ર અને શ્રાદ્ધવિધિ પ્રકરણ ગુજરાતી અનુવાદ આ બન્ને પુસ્તકોનું સંપાદન પૂ મુનિરાજ શ્રી વિક્રમવિજયજી મ અને પૂ મુનિરાજ શ્રી ભાસ્કરવિજયજી મ કરી રહ્યા છે આ બન્ને ગ્રંથો હાલ મુદ્રણ માટે પ્રેસમાં છે તે પણ અલ્પ સમયમાં જ વાચકોની સેવામાં હાજર કરીશું

આ ગ્રન્થના પ્રકાશનમાં તથા અમારા પ્રકાશન કાર્યમાં જે શ્રુતભક્તોએ સાહાય્ય કરી છે તેમના નામ આ પુસ્તકમાં આપ્યા છે વિશ્વયુદ્ધના અત્યન્ત મોંઘવારીના વાતાવરણમાં આ ગ્રન્થનું મુદ્રણ થયું હોવાથી ખર્ચ ઘણો થયો છે તો પણ મળેલી સાહાય્યના લીધે ઘણો ઓછો થયો છે અને તેથી જ પડતરથી પણ અલ્પમૂલ્ય રાખવામાં આવ્યું છે સુંદર ગ્લેઝ પેપર અને હોલક્લોથ મજબૂત બાઈંડીંગવાળા લગભગ પર ફોર્મના આ પુસ્તકનું આ મૂલ્ય ઘણું જ ઓછું ગણાય

અન્તમાં, અમારા પ્રકાશન કાર્યમાં આર્થિક મદદ આપનારા શ્રીમાનો, સંપાદન કરી આપનાર સંપાદકો અને અન્ય રીતે સાહાયક થનાર સર્વેનો આભાર માનીએ છીએ અને માગીએ છીએ કે, વધુને વધુ શ્રુતસેવાનું સામર્થ્ય અમારામાં આવે

—પ્રકાશક

किञ्चिदभिदधे

निश्चितमेवैतद्विपश्चिदपश्चिमाना दुरन्तसमारकान्तारससरणसमासादितक्लेशभूयिष्ठाना प्राणिगणाना परमश्रेयोनिधानभूमि पुरुषार्थशेखरायमाणो मोक्ष एव परम शरणमिति, तदवाप्त्युपायनिश्चिचीषायाञ्चासम्भावनाविपरीतभावनादुर्वासनादिवासितान्त करणैस्तीर्थान्तरीयैरन्यथाऽन्यथा ग्रहणेन ग्राहणेन तरलीकृतानामात्यन्तिकसुखपथपरिभ्रष्टत्वादेवानन्तभवभ्रमणपतिताना मरणतुल्यानामपारकरुणापारावारनिखिलपदार्थव्रातवेद्याप्तमुख्यभगवदर्हन्मुखाम्भोरुहविनिर्यद्वचनामृतमेवोज्जीवनविधान-दक्षमिति च ।

तच्च वचन नित्यानित्याद्यनेकान्तात्मकप्रत्यक्षादिप्रमाणाविसवादिवस्तुतत्त्वव्यवस्थापक विविधविकल्पोपनीतनयजालोपष्टम्भविधिभेदपदार्थैकवाक्यविधिविधानान्मध्यस्थवाक्यवत्प्रमाणगोष्ठीगरिष्ठमत एव प्रतिष्ठापितात्यन्तपरोक्षार्थश्रद्धान तीर्थान्तरीयप्रज्ञापथातीतपदार्थसाधन षाद्परमेश्वरस्याद्वादसुधाधवलित सुनिर्मलचारित्ररत्नाकरमिति ।

एवविधमपि शासन प्राचीनपरिकल्पितपापप्रयत्नजातपापसन्दोहपरिपाकपरिणतज्ञानावरणविशेषा लाभपूजाख्यातिलोलुपा ये चित्रनिगणय्य तत एव निरवधारणानपि नयानुपादाय सावधारणीकृत्य निजमतिवैभवप्रख्यापनाय निर्मूलैकान्तनित्यानित्यभेदाभेदसामान्यविशेषकालेश्वरनियतियदृच्छापुरुषकाराद्यवलम्बनेन महतो ग्रन्थान् दुर्गमससारभ्रमणहेतूनारचयाञ्चक्रु , प्रज्ञापयामासुश्च सरलहृदयान् । तदीयप्रकाशितसामान्यचमत्कारादिवशीभूताश्च सम्यक्छ्रद्धानादपि सुदूरगता बालधियो गहद्ज्ञानान्धकाराच्छादितदृष्टयो बभूवुः ।

विलोक्य चैवविध जगदनुदिन विपरीतमतिप्रसारितदुरन्तवाग्जाले मृतप्राय जटिलतामाश्रितमपारानुकम्पापगातरङ्गतरङ्गितान्तरङ्ग पूर्वाश्रमे ब्राह्मण्यमादधानोऽपि श्रीवर्द्धमानतीर्थकरावेदिततत्त्वश्रद्धाभक्तिसुधाधवलितमानस षडङ्गश्रुतिषड्दर्शनाद्यध्ययनाधिगतदुष्प्रधर्ष्यप्रतिभासम्पदलङ्कृतः सविग्नदिवाकर ज्ञानश्रित्सत्यसपादनाय स्वपरसमयतत्त्वयाथात्म्यपरीक्षाविधानचमत्कृतिकरसत्तर्कधाराधरो द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिकान्यायावतारादिप्रबन्धजनिकरः कमनीयकविताजनिताकरधर सुनिश्चितबाधकप्रमाणानुपलम्भाद्विक्रमचरितादिपूर्वाचार्यप्रथप्रामाण्यात्तथाविधपरम्परातश्च सवन् प्रवर्त्ते-

पितृनृपतिपतिविक्रमक्षोणीपालाऽऽस्थानविद्वत्तारागणसुधाकर श्वेताम्बरसम्प्रदायाम्बरमणिराचार्य-सिद्धसेनदिवाकरस्तदुज्जिजीविपया सम्यक् श्रद्धाद्दढीकरणप्रयोजन पट्षष्ट्युत्तरशतसङ्ख्यापरिमाण सम्मतितर्कप्रकरण नाम प्राकृतभाषामयमार्याछन्दोबद्ध प्रकरणशरीरमचत्। इदमेव च तत्र तत्र ग्रन्थेषु सम्मतिरिति सम्मतितर्क इति च व्यवह्रियते, समीचीना मतिर्यस्मात् स सम्मति, सम्यङ्मन्य-तेऽनवबुध्यते प्रामाण्यसर्वेक्षत्वनयप्रमाणादिस्वरूपाणि यस्मात् स सम्मतिरिति वा, सम्यङ्मनन सम्मतिस्तत्पूर्वकस्तर्को हि यत्रेति सम्मतितर्क इति वा व्युत्पत्ति, तर्को हि मिथ्यादृशा प्रामाण्यादि-विषयो नयाभासमूलक, तन्निरासोऽत्र प्रमाणमूलतर्कै क्रियत इति सम्मतितर्क इत्यन्वर्थ नाम, इदमेव च नामास्य मूलस्य ग्रन्थकर्त्तुरभिप्रेतमिति मौलविषयानुरोधात् प्राचीनलिखितमूलपत्रानुरोधाद्व्यवहा राच्च विज्ञायते। एतेन मूलस्य सन्मतिप्रार्थितमेव नाम दिगम्बरपरम्परया महावीरस्य वाचकत्वेन सन्मतिशब्दस्यानाप्रसिद्धा तत्प्रतिपादकत्वेनास्य मूलस्य तेन सह सम्बन्धप्रदर्शनौचित्यात्, श्लेषेण श्रेष्ठमतिमत्त्वस्यापि प्रदर्शनौचित्यात्, सम्मतिशब्दव्यवहारस्तु सन्मतिशब्दस्य महावीरवाचकत्वे नाग्रहणाद् भ्रममूलक एवेति मतमपास्तम्, महावीरेणैव प्रतिपादितसिद्धान्तप्रतिपादकत्वेनाभ्युपेतत्वे भवजिताना जिनाना शासन सिद्ध प्रतिपाद्य तद्व्याख्यानप्रतिपादितार्थावधारणसामर्थ्यसम्पादकस्य निजप्रकरणस्याभिधाय तीर्थकरवचनसङ्ग्रहविशेषप्रतिपादकद्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयादिव्यावर्णनस्य भद्र जिनवचनस्य भगवत इत्युपसहरणस्य च मूलकारकृतस्य चारुताऽनिर्वाहात्, सामान्यतयोक्ते हेतुमन्तरेण महावीरविशेषपर्यवसायित्वव्यावर्णनस्यानौचित्यात्, सत्सु बहुषु महावीरपर्यायश ब्देषु परम्परातप्रसिद्धशब्दोपादान प्रयोजनमन्तरेण मूलकृदभिप्रायकल्पनाया निर्मूलत्वात्, सम्मइ इति प्राकृताभिधानस्य गीर्वाणवाण्या सन्मतीत्येव छाया न तु सम्मतीत्यत्र नियामकाभा-वात्, सम्मतिशब्दस्योक्तरीत्या सार्थकत्वे बाधकाभावाच्च।

एतस्य व्याख्या राजगच्छालङ्कारेण प्रद्युम्नसूरिशिष्येण भर्तृहरिकुमारिलभट्टानन्तरकालीनेन न्यायवनसिंहेन तार्किकशिरोमणिना श्रीअभयदेवसूरिणा विरचिता सामान्यत पञ्चविंशतिसहस्र-श्लोकप्रमाणा किसलयितनिखिलदर्शनवादमहीरुहकुठारकल्पा धीरधिषणावधार्यसारार्था वादमहा-र्णवापराभिधाना आर्हतसिद्धान्तप्रतिष्ठापनाऽप्रतीकाशसामर्थ्यप्रसविनी तत्त्वबोधविधायिनी यथार्थाभिधाना समुल्लसति। मूलमस्य काण्डत्रयेणानिर्दिष्टविशेषनाम्ना विभक्त भवेत् तथैव तद्व्याख्यापि, नयकाण्डज्ञानकाण्डज्ञेयकाण्डेत्येवमभिधानविशेषप्रचलितमुद्रितपुस्तकेपूपलभ्यमा-नस्तत्प्रकाशकैर्प्रकाशित एव, नतु तथाविध एव स नामविशेषो मूलटीकाकाराभिप्रेत इत्यत्र प्रमाण-मस्ति, सामान्यतो विषयमनुसृत्यैव प्रकाशकैरभि तेषा तथाविधनाम्ना निर्देश कृत इति भवेत्।

व्याख्येय तत्त्वबोधविधायिनी अनेकान्तसिद्धान्तसस्थापनाधुरीणा दुर्गमतर्कमार्गविनिकृन्तारा

दर्शनान्तरीयसुसूक्ष्मसिद्धान्तोपन्यासपूर्वकमनेकधा तान्निराकृत्य तेषामनेकान्तसरणिसमाश्रयणत एव सुसिद्धान्ततेति निरूपणपरायणा अत एव बालधियामतिक्लेशेनापि दुरधिगम्या प्रतिभामणये निकषपट्टसङ्काशा समस्तीत्यत्र नास्ति केषामपि सन्नीतिलेशोऽपि, सामान्यमनिभिरनधिगमनीयत्वादेव च कालक्रमेण अध्ययनाध्यापनपदातिदूरवर्तिनी यथावत्परिज्ञानविधुरलेखकशोधकजनकलङ्किता तत्र तत्राशुद्धिस्फोटकाक्रान्तकलेवरा दक्षचिकित्सकविरहिता च साम्प्रतं चकास्ते ।

विभावनया चास्य सर्वस्य समापन्नव्याकुलितमना कालान्तरेऽपि वा कश्चिदपि तच्चिकित्सा-कुशलः कुशलमतिर्भवेदेवेत्यभिमन्यमानो बालधिषणानामनिगभीरायामस्या व्याख्यायामवगाहयोग्यतासमुल्लासार्थं समुन्नतप्रासादकल्पाया अस्याः सोपानसदृक्षं सम्मतितत्त्वसोपानाभिधानं तस्या एव पदवाक्यजालान्युपादाय संक्षिप्य च प्रतिविषयं प्रत्येकसोपानकल्पनया परिकल्पितं संक्षेपभूतं ग्रन्थममुं समकलयम् ।

सङ्कलनेऽस्मिन् कारिकार्थो छायायुता यथासम्भवं सुगमतयोपनिबद्धाः,तत्तद्दर्शनवादा अपि लेशेन पूर्वपक्षमादावारचय्य सविस्तरं निराकृता न तु महताऽऽडम्बरेण प्रथममेव पूर्वपक्षं विधायानुक्रमतस्तत्प्रतिक्षेपं आरचितस्तत्त्वबोधविधाविन्यासिव, ततोऽत्र झटित्येव बालानां पूर्वोत्तरपक्षपरिज्ञानं भवतीति न सन्देहलेशोऽपि ।

आशासे च सम्मतितर्कपारावारमन्थनसमुद्यतास्तु सङ्कलनमिदमात्मसात्कृत्य परिकर्मितमतयो निजवाञ्छासिद्धिसम्पन्ना निःशङ्कं सुदुर्गम्यार्हद्वचनमहार्णवे विहरिष्यन्तीति ।

तथा विशदीकृतोऽयं ग्रन्थः स्याद्वादशास्त्ररसिकानां मुमुक्षूणां वादविज्ञानबुभुत्सूनां विपश्चिदग्रेसराणाञ्च सन्तोषाय सम्भोभूयादिति ।

सङ्कलयिता

आचार्यश्री विजयलब्धिसूरिः

आवश्यक संशोधन :

आ पुस्तकना संशोधनमां एक महत्त्वनी अशुद्धि रही जवा पामी छे ते सुधारी लेवा वाचकोने भलामण छे :

सोपान ३३ मुं पृ ३१० पछी सम्मति तर्क प्रकरणनी कारिकाओना अंकमां त्रण अंको ओछा करवा जेमके ज्यां गाथांक ॥ ५० ॥ छे त्यां ॥ ४७ ॥ ज्यां ॥ ५१ ॥ छे त्यां ॥ ४८ ॥ एम बधे सुधारी लेवुं

અમારા આર્થિક સાહાય્યકો

અમારા પ્રકાશન કાર્યમા જે સદ્ગૃહસ્થોએ અમને આર્થિક સાહાય્ય કરી છે
તેમના નામો ધન્યવાદપૂર્વક આ નીચે આપીયે છીએ

૨૦૦૦ શેઠ છગનલાલ કસ્તુરચદ	ખભાત
૫૦૧ શ્રી જૈનસઘ	વડાલી
૩૦૧ માસ્ટર વર્ધમાન સ્વરૂપચદની ધર્મપત્ની રેવાબેન	વડાલી
૧૦૧ શા રાજમલજી ભીમાજી હ લાલચદજી	ખેડા
૫૧ મેતા ભોગીલાલ માધવજી	વડાલી

પૂ આચાર્ય મહારાજ શ્રીમ વિજય લક્ષ્મણસૂરિજી મહારાજ સાહેબના
સદુપદેશથી જે ગૃહસ્થોએ અમને આ પુસ્તકના પ્રકાશનમા
મદદ કરી છે તેમના નામ નીચે મુજબ છે.

૭૫૧ શા વીરાજી વનેચદજી	રોહિડા	(સીરોહી સ્ટેટ)
૧૦૧ શા માલાજી રતનચદજી	"	"
૧૦૧ શા ત્રિલોકચદજી જવાનમલજી	"	"
૧૦૧ મુત્તા અજબાજી બામણાજી	"	"
૧૦૧ સીંધિ હરખચદજી ગુલાબચદજી	"	"
૧૦૧ શા પનાજી કપુરચદજી	"	"
૧૦૧ શા બાબુલાલજી ત્રિલોકચદજી	"	"

विषयानुक्रमः

विषयाः	पृ	पं
ज्ञातृव्यापारनिरसनम्		
१ प्रथमकारिकावतरणम्	३	१०
२ प्रथमा कारिका	३	१६
३ प्रथमकारिकाव्याख्या	३	२०
४ शासनस्य जिनप्रणीतत्वे मानप्रदर्शनम्	४	२
५ प्रकारान्तरेण पुनर्व्याख्यानम्	४	१७
६ प्रयोगेऽस्मिन् दृष्टान्तानुपदर्शने बीजोद्भावनम्	४	१९
७ जितरागाणां शासनप्रणेतृत्वानुपपत्तिशङ्का	४	२६
८ तत्समाधानविधानम्	५	३
९ अनुपमसुखं स्थानमुपगतानामिति विशेषणसङ्गत्यनुपपत्तिसमाधाने	५	१२
१० तद्विशेषणोपादानस्य मतान्तरनिरसनपरत्ववर्णनम्	५	१५
११ शासनस्य जिनप्रणीतत्वानुपपत्तिकथनम्	५	२२
१२ उपपत्तौ वा प्रामाण्यं स्वतो न स्यादिति पूर्वपक्षरचनम्	५	२४
१३ तस्योत्पत्तौ कार्ये ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वप्रतिपादनम्	५	२५
१४ अनपेक्षत्वहेतोरसिद्धतोद्भावनपूर्वकं गुणानामपेक्ष्यमाणानां प्रमाणतोऽनुपलम्भसाधनम्	६	१
१५ उत्तरपक्षारचनम्	६	९
१६ याज्ञिकज्ञातृव्यापारलक्षणप्रमाणे प्रत्यक्षाभावप्रदर्शनम्	६	१०
१७ अनुमानस्य तद्ग्राहकताया नियमप्रतीत्यसम्भवप्रदर्शनम्	६	१२
१८ अन्वयेन नियमनिश्चयाभावकथनम्	६	१५
१९ व्यतिरेकेणापि तदभाववर्णनम्	६	१८
२० व्यतिरेकघटकसाध्याभावनिश्चायकतया याज्ञिकादर्शनपक्षे विकल्पाऽऽरचनम्	६	२१
२१ दृश्यानुपलम्भस्य चातुर्विध्यवर्णनम्	६	२५
२२ स्वभावानुपलम्भस्य तत्राप्रवृत्तिप्रदर्शनम्	६	२६
२३ कारणानुपलम्भस्य सन्निधायकत्वाभावकथनम्	७	३
२४ व्यापकानुपलम्भस्य सन्निध्यासामर्थ्यप्रतिपादनम्	७	५
२५ विरुद्धोपलब्धेरपि द्विविधविरोधासम्भवद्वारा निरासः	७	६
२६ स्वभावानुपलम्भादिभिः साधनाभावस्याप्यनिश्चय इत्यभिधानम्	७	१३
२७ याज्ञिकव्यतिरेकनिश्चायकाभावप्रमाणस्याऽऽत्मपरिणामविशेषत्वे दोषोद्भावनम्	८	५
२८ अन्यवस्तुज्ञानरूपत्वे च विकल्प्य दोषाभिधानम्	८	८
२९ अभावाख्यस्य प्रमाणस्यासम्भववर्णनारम्भः	८	२२
३० अभावप्रमाणोदये निमित्तभूतस्य वस्तुसद्भावग्रहस्य विकल्पनम्	८	२३
३१ प्रतियोगिस्मरणस्यापि विकल्प्य दूषणम्	८	२७

विषया	पृ	प
३२ अभावप्रमाणेनाभावप्रतीतावपि प्रतियोगिनिवृत्त्यसिद्धिकथनम्	९	३
३३ तत्रैव दोषान्तरप्रदर्शनम्	९	६
३४ निश्चितस्यानिश्चितस्य च तस्य प्रमाणत्वाभाव प्रदर्शनम्	९	१३
स्वतः प्रामाण्यभङ्गः		
३५ स्वोत्पत्तौ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वव्युदासः	९	२१
३६ स्वतः प्रामाण्यानुत्पत्तौ ज्ञानस्य किं स्वरूपमित्याशङ्क्य समाधानविधानम्	१०	६
३७ प्रामाण्यस्य शक्तिरूपतामाशङ्क्य तत्प्रतिविधानम्	१०	१३
३८ ज्ञानाच्छक्तेर्भेदे सत्त्वासम्भवोपपादनम्	१०	२०
३९ प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वनिराकरणम्	११	१
४० स्वकार्ये प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति पूर्वपक्षारम्भः	११	१०
४१ यथार्थज्ञानापेक्षा न सम्भवतीत्यभिधानम्	११	१२
४२ न वा कारणगुणापेक्षेति रूपणम्	११	१५
४३ उत्तरपक्षस्य निमित्तान्तरापेक्षशब्दविकल्पनद्वारेण विधानम्	११	२०
४४ प्रमाणकार्यस्य याथार्थ्यपरिच्छेदस्य ज्ञानकार्यत्वासम्भवप्रदर्शनम्	११	२३
४५ ज्ञानविशेषकार्यत्वे विशेषता न याथार्थ्यहीनत्वलक्षणा, तद्बाध्यत्वासम्भवादिति वर्णनम्	११	२७
४६ अदुष्टकारणारब्धत्वं न विशेष इत्यभिधानम्	१२	१०
४७ यथार्थत्वस्यापि न विशेषतेति जल्पनम्	१२	१९
४८ स्वनिश्चयेऽपि प्रामाण्यं स्वत इति पूर्वपक्षविधानम्	१२	२४
४९ भिन्नसन्तानविषयसमानजातीयज्ञानान्तरलक्षणसंवादकज्ञानापेक्षत्वे दोषोद्भावनम्	१२	२५
५० एकसन्तानविषयभिन्नजातीयज्ञानान्तरस्य तथात्वेऽपि दोषप्रकटनम्	१३	१
५१ पूर्वपक्षप्रतिविधानारम्भः	१३	८
५२ संवादज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चायकत्वसमर्थनं तत्रानवस्थादिदोषपरिहारश्च	१३	१४
५३ संवादज्ञानस्य साधनज्ञानविषयत्वतदन्यविषयत्वासम्भवान्न तस्य प्रामाण्यनिश्चायकत्वमिति मतनिरासः	१४	९
५४ संवादज्ञाने चक्रकदोषनिरासः	१४	११
५५ अभ्यासदशायामप्यनुमानात्साधनज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चयात् प्रवृत्तिरिति मतान्तरप्रदर्शनम्	१४	१८
५६ तदाऽनुमानमन्तरेणापि प्रवृत्तिरित्यपरमतनिर्देशः	१४	२०
५७ प्रामाण्यं प्रति संदेहविपर्ययसमर्थनम्	१५	२
५८ अप्रमाणे बाधककारणदोषज्ञाने नियते न तु प्रमाणे इति नियमनिरासः	१५	७
वेदापौरुषेयताभङ्गः		
५९ प्रमाणाजनितबुद्धेरप्रामाण्यनिरूपणम्	१५	२१
६० नापौरुषेयत्वं प्रसज्यप्रतिषेधरूपमिति समर्थनम्	१५	२७
६१ न तदभावप्रमाणग्राह्यमिति प्रकाशनम्	१५	२८

विषया	पृ	पं
६२ ज्ञातस्याज्ञातस्य वा प्रमाणपञ्चकाभावस्य नाभावप्रमाणोत्थापकतेति साधनम्	१६	८
६३ प्रमाणपञ्चकरहितस्यात्मनोऽपि न तथात्वमित्यभिधानम्	१६	१२
६४ प्रमेयाभावस्य सहकारिणो भाग मान्तरेऽभाव इत्यस्य निरसनम्	१६	१४
६५ वेदस्यानादिसत्त्वमपि नाभावप्रमाणोत्थापकमिति वर्णनम्	१६	२१
६६ अपौरुषेयत्व न पर्युदासरूपमिति प्रतिपादनम्	१६	२५
६७ अनादिसत्त्वस्याप्यसिद्धताप्रदर्शनम्	१६	२६
६८ कालत्वहेतोर्वेदकरणासमर्थपुरुषयुक्तकालसाधनस्य विकल्पविधानेन निरास	१७	१
६९ शब्दतोऽपौरुषेयत्वसाधनव्युदासः	१७	९
७० इतरप्रमाणानामपि निरास	१७	११
७१ परार्थवाक्योच्चारणमपौरुषेयतासाधकमिति पूर्वपक्षोपपादनम्	१७	१४
७२ अनित्यत्वा शब्दस्य वाचकत्वमेवेत्येतन्मतनिराकरणम् ... नोक्तपूर्वपक्षो न युक्त इत्येव	१७	२७
७३ सामान्यविशिष्टविशेषात्मकशब्दस्य वाचकत्वसमर्थनम्	१८	१
७४ शब्दे सामान्य नास्तीति पूर्वपक्षविरचनम्	१८	१०
७५ गोत्वादीनामिव वर्णत्वादिसामान्यानां सम्भव इति निरुक्तपूर्वपक्षनिराकरणम्		
७६ वर्णो वर्ण इत्यनुगतमते श्रोत्रग्राह्यत्वनिमित्तत्वभञ्जनम्	१८	२१
७७ गादेरत्वप्रत्यभिज्ञा ध्वान्ता गादेरन्तरालेऽदर्शनादिति गादिनानात्वसाधनम्	१८	२२
७८ अन्तरालेऽदर्शनं वर्णसंस्कारलक्षणाभिव्यक्त्यभावनिबन्धनमित्यस्य खण्डनम्	१८	२८
७९ श्रोत्रसंस्कारलक्षणाभिव्यक्त्यभावपक्षभञ्जनम्	१९	६
८० व्यञ्जकनानात्वकल्पनाया निराकरणम्	१९	११
८१ उभयसंस्कारस्वरूपाभिव्यक्त्यभावपक्षनिराकरणे परार्थवाक्योच्चारणोपपत्तिप्रदर्शनञ्च	१९	१७
८२ वस्य नित्यत्वमिति विकल्पविधानम्	१९	२३
८३ वर्णाभिव्यक्तेर्नित्यतानिरास,	१९	२४
८४ वर्णाभिव्यक्तिक्रमनित्यतानिराकरणम्	२०	१
८५ वर्णक्रमनित्यताव्युदास	२०	३
८६ वर्णनित्यतादूषणम्	२०	४
८७ वैदिकवचनस्य पौरुषेयत्वे प्रयोगप्रदर्शनम्	२०	१०
८८ स्वोक्तप्रयोगे आश्रयासिद्ध्यादिदोषाभावोपपादनम्	२०	१२
८९ नित्ये नरत्वेऽपि रचनाऽपि विशिष्टत्वशङ्का न सम्भवतीत्यभिधानम्	२०	१८
९० विरोधाद्यभावप्रदर्शनम्	२०	२१
९१ प्रकरणसमत्वदूषणम्	२१	३
९२ अध्ययनशब्दवाच्यताया हेतुत्वनिराकरणम्	२१	७
९३ कर्त्रस्मरणविशिष्टस्यापि तस्य हेतुतानिरास	२१	८
९४ कर्त्रस्मरण नाभावादिप्रमाणरूपमिति वर्णनम्	२१	१०
९५ कर्तृस्मरणयोग्यतारूपविशेषणव्युदास	२१	२०
९६ उपसहार	२१	२४

सर्वज्ञसाधनम्

विषया	पृ	पं
९७ जिनस्य सर्वज्ञतासाधनारम्भ	२२	१२

विषया	पृ	पं
९८ सर्वज्ञे प्रमाणाभावाशङ्कनम्	२२	१८
९९ तन्नोदितहेतोरसिद्धत्वाभाव वर्णनम्	२२	१८
१०० सर्वज्ञपुरुषसत्तासाधकहेतोरप्रतिवद्धतासाधनम्	२२	२२
१०१ शब्दादिप्रमाणवेद्यत्वोपपादनम्	२३	१
१०२ वचनविशेषरूपहेतुना सर्वविद् साधनम्	२३	७
१०३ प्रयोगस्फुटीकरणम्	२३	१०
१०४ हेतुविशेषणस्याविसंवादित्वस्य सार्थकताप्रदर्शनम्	२३	१३
१०५ अलिङ्गपूर्वकत्वस्य सार्थकता प्रदर्शनम्	२३	१६
१०६ अनुपदेशपूर्वकत्वस्य सप्रयोजनत्ववर्णनम्	२३	१९
१०७ अन्वयव्यतिरेकपूर्वकस्य प्रयोगस्याभिधानम्	२३	२३
१०८ हेतोरनैकान्तिकत्वादिनिरास	२३	२७
१०९ सर्वज्ञस्य धर्मादिसाक्षात्कारज्ञानपूर्वकत्वस्यापि वचनविशेषस्य सिद्ध्यतीति वर्णनम्	२४	१
११० एवं सकलपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकताप्रतिपादनम्	२४	७
१११ सर्वज्ञज्ञानेन न सकलवस्तुग्रहणसम्भव इति पूर्वपक्ष	२४	१३
११२ शक्तियुक्तेनापि नेति निरूपणम्	२४	१८
११३ प्रोक्तपूर्वपक्षनिरास	२४	२४
११४ सर्वज्ञस्य वस्तित्वयत्तानिश्चयोपपादनम्	२४	२८
११५ अतीतानागतवस्तुग्रहणासम्भवाशङ्कनम्	२५	७
११६ पदार्थानामतीतानागतत्वासम्भवाशङ्कनम्	२५	१८
११७ उक्ताशङ्काप्रतिविधानम्		२४
११८ समयस्यानीतादिताव्याख्यानम्	२५	२८
११९ अतीतादेः पदार्थधर्मत्वेऽपि दोषाभावसमर्थनम्	२६	४
१२० अतीतादेस्तज्ज्ञानकाले सन्निहितत्वेन सर्वज्ञज्ञाने न प्रतिभास प्रतिभासे वा वर्त्तमानतापत्तिरितिशङ्कनम्	२६	१२
१२१ अतीतादिकालसम्बन्धित्वेन तस्य प्रतिभास इति न प्रोक्त दोष इति समर्थनम्	२६	१८
१२२ सर्वज्ञज्ञानस्य विपरीतख्यातिशङ्कानिराकरणम्	२६	१९
१२३ सर्वज्ञज्ञानस्य चक्षुरादिजनितत्वाशङ्कोत्थापनद्वारेण पूर्वपक्षोत्थापनम्	२७	६
१२४ चक्षुरादिजनितसर्वज्ञज्ञानस्य धर्मादिग्राहकत्वेऽविरोधोद्भावनम्	२७	२०
१२ तस्याभ्यासजनितत्वपक्षेऽपि दोषाभाववर्णनम्	२७	२४
१२६ तथाशब्दजनितत्वपक्षेऽपि अनुपपत्त्यभावसमर्थनम्	२८	१
१२७ अनुमानजनितत्वपक्षोऽप्ययुक्त इति समर्थनम्	२८	३
१२८ भावनातः सर्वज्ञज्ञानस्य वैशद्येऽनुपपत्तिनिरसनम्	२८	६
१२९ कुड्यादीनामप्यावारकत्वं ज्ञानस्य न युक्तमिति कथनम्	२८	१०
१३० ज्ञानावारकरागादीनामात्यन्तिकक्षयसम्भवोपपादनम्	२८	१४
१३१ तत्रानुमानोपन्यास	२८	२३
१३२ सर्वज्ञसिद्ध्युपसंहार	२९	४

परलोकव्यवस्थापनम्

विषया	पृ	पं
१३३ परलोकसिद्धयेऽवतरणम्	२९	१२
१३४ तत्र पूर्वपक्षारम्भ	२९	१५
१३५ प्रत्यक्षस्य तत्र न प्रवृत्तिरिति कथनम्	२९	१७

विषया	पृ	प
१३६ अनुमानस्य न प्रवृत्ति प्रतिबन्ध-ग्रहणासम्भवात् तद्विषया सम्भवाच्चेति वर्णनम्	२९	१९
१३७ सिद्धान्तिना तथानुमान समर्थनम्	३०	९
१३८ कार्यत्वहेतोरसिद्धतानिरास	३०	१०
१३९ पदार्थाना कादाचित्कत्वस्य न स्वभावेनेति वर्णनम्	३०	१३
१४० कार्यत्वहेतो प्रतिबन्धसाधनम्	३०	१६
१४१ मातापितृसामग्रीमात्रेणेह जन्मन कादाचित्कत्वमिति मतस्य निरास	३०	२४
१४२ आकारविशेषादपि इह जन्मनो जन्मान्तरपूर्वकत्वमिति समर्थनम्	३०	२५
१४३ प्रतिबन्धग्राहकस्य प्रमाणस्य मतभेदेन प्रदर्शनम्	३१	३
१४४ प्रतिनियतार्थदर्शनेन प्रतिनियतस्यैवार्थस्य प्रतिपत्तेरनुमान प्रमाणमेवेति समर्थनम्	३१	७
१४५ परलोकयात्रभावात् परलोकाभाव इति मतस्यापि निरास	३१	११
१४६ बाह्येन्द्रियव्यापाराभावकाले जायमानेन अहमित्यबाधित प्रत्यक्षेणात्मनस्सिद्धिरित्या दर्शनम्	३१	१३
१४७ नेद ज्ञानमपह्नोतु शक्य परोक्ष प्रमाण येति प्रतिपादनम्	३१	१६
१४८ बहिरिन्द्रियव्यापारकालेऽपि विषयस्येवात्मनोऽपि प्रतिभासोऽस्तीति समर्थनम्	३१	१०
१४९ न च शरीरादीनामेकज्ञातृत्वमिति वर्णनम्	३१	२१
१५० स्थूलोऽहमिति प्रत्ययवत् ज्ञाताऽहमिति प्रत्ययो भ्रान्त इति वर्णनम्	३२	१
१५१ तथा शरीरादेरस्थिरस्य स्थिरात्मग्रथनविषयतेति समर्थनम्	३८	१०
१५२ सुख्यहमिति ज्ञानस्य नात्मव्यतिरिक्तविषयतेति वर्णनम्	३२	१३
१५३ प्रत्यभिज्ञयाऽऽत्मन एकत्वमिति वर्णनम्	३२	११
१५४ प्रत्यभिज्ञाया द्रष्टुरात्मन स्पष्टतानुप्रवेशेनाननुप्रवेशेन वा प्रतिभास इत्याशङ्कयोभयत्र दोषोद्भावनम्	३२	१७
१५५ प्रतिभासभेदेऽभेदासम्भव इति पूर्वपक्ष	३२	२१
१५६ नीलादिप्रतिभासेऽपि तथेति प्रतिबन्धा सिद्धान्तवचन	३२	२६
१५७ दर्शनमात्रेण स्पर्शनावस्था व्योर्नैन ग्रह इत्याशङ्कय प्रतिविधानम्	३३	४
१५८ आत्मन एकत्वसमर्थनम्	३३	९
१५९ शरीरान्तरसञ्चारित्व ज्ञानस्य सम्भवतीति समर्थनम्	३३	११
१६० जन्मादिशरीरस्य स्वसन्तान-शरीरपूर्वकत्ववर्णनम्	३३	२०
१६१ एकस्य कार्मणशरीरस्य साधनम्	३३	२४
१६२ पर्यनुयोगस्य प्रत्यक्षरूपत्वा-सम्भववर्णनम्	३४	५
१६३ अविनाभावागमस्यावद्यकत्वप्रदर्शनम्	३४	९
१६४ परलोकसाधनोपसहार	३४	२२

ईश्वरकर्तृत्वभङ्ग

विषया	पृ	प
१६५ ईश्वरसाधकानुमानस्य नैयायिकरानिष्करण हेतोर्दुष्टता प्रतिपादनञ्च	३५	३

विषयाः	पृ.	पं.
१६६ सामान्यतो दृष्टानुमानं न तत्र प्रवर्त्तते इति सिद्धान्तोद्भावनम्	३५	२०
१६७ तन्त्वादेरवयवित्वासम्भव इति प्रतिपादनम्	३५	२८
१६८ देशभेदेन प्रतिभासमानानामवयवानां भेदो न तद्व्यतिरिक्त एकोऽवयवी चकास्तीति वर्णनम्	३५	३१
१६९ अन्तरेणावयवप्रतिभासमवयविप्रतिभासस्य बाधितत्ववर्णनम्	३६	१
१७० कतिपयावयवप्रतिभासेऽवयविप्रतिभासाभ्युपगमे दोष	३६	४
१७१ सर्वावयवप्रतिभासे तदभ्युपगमे दोषप्रदर्शनम्	३६	६
१७२ भूयोऽवयवप्रतिभासे तदभ्युपगमेऽपि दोषदर्शनम्	३६	७
१७३ प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययेण पूर्वापरावयवव्याप्तिरवयविनो गृह्यत इत्याशङ्क्य दोषप्रदर्शनम्	३६	९
१७४ पटो घट इत्यादि बुद्धावपि नावयविनो भानमिति कथनम्	३६	१४
१७५ अवयव्यभावे परमाणूनामप्यभाव इति शङ्काया समाधानम्	३६	१६
१७६ बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वसाध्ये मतुरथानुपपत्तिवर्णनम्	३६	२१
१७७ गहुणत्वेऽपि तस्य तद्विति भेदपक्षोऽसम्भव इति वर्णनम्	३६	२३
१७८ समवायेनाप्यसम्बन्धप्रदर्शनम्	३६	२४
१७९ गरकार्यत्वादपि न तज्ज्ञानत्वसिद्धिरिति प्रदर्शनम् –	३६	२५
१८० तत्र तज्ज्ञानस्य समवायेन व्याप्त्या वृत्त्यभ्युपगमेऽकार्यत्वहेतोर्व्यभिचारित्वत्ववर्णनम्	३६	२७
१८१ अव्याप्त्या वृत्तौ सर्वगतात्मसाधकहेतुसूत्रनासङ्गतिप्रदर्शनम्	३७	२
१८२ समवायानुपपत्तिः सतोऽसतो वेति प्रदर्शनम्	३७	८
१८३ समवाय न प्रत्यक्षसिद्ध इति व्यवस्थापनम्	३७	१७
१८४ तन्तुषु पट इति न प्रतीतिरपि तु पटे तन्तव इत्येवेति कथनम्	३७	२१
१८५ ज्ञानतदात्मनोरभेदेऽपि दोषाविष्करणम्	३७	२४
१८६ बुद्ध्यभावेन सर्वेषां मुक्ताप्रसङ्गदानम्	३७	२५
१८७ आत्मत्वे वैलक्षण्याङ्गीकारे कार्यत्वमपि तथा भवत्विति कथनम्	३७	२७
१८८ दृष्टान्तस्य साध्यविकलतावर्णनम्	३८	१
१८९ प्रागसतः स्वकारणसमवायलक्षणकार्यत्वस्य व्युदास	३८	५
१९० प्रागसत स्वकारणसमवायलक्षणकार्यत्वस्य व्युदास	३८	१५
१९१ सत्तायां सद्रूपतयाशङ्क्य दोषप्रदानम्	३८	१९
१९२ द्रव्यादेर्न स्वरूपसत्त्वमपान्तरसामान्यसद्भावात् सत्तायास्तु तदभावात् स्वरूपसत्त्वमित्यस्य खण्डनम्	३८	२३
१९३ अथान्तरसामान्यवद्वेतासिद्धत्वत्वेऽधर्म्यनिदर्शनानौचित्यप्रदर्शनम्	३९	४

विषयाः	पृ.	पं.
१९४ सत्तायाः प्रत्यक्षादिसिद्धत्वाशङ्कनम्	३९	१२
१९५ भ्रमतिभासनात् सा नेति समर्थनम्	३९	१६
१९६ सदिति बुद्धेर्व्यक्तिविशेष एव निमित्तमित्यभिधानम्	३९	१९
१९७ भिन्नमापेक्ष्वेकत्वमपि न जातिरित्यभिधानम्	३९	२५
१९८ जातेरनेकव्यक्तिव्यापिता न व्यवस्थापयितुं शक्येति निरूपणम्	४०	१
१९९ प्रत्यभिज्ञयापि न व्यवस्थाप्येति वर्णनम्	४०	१०
२०० अभूत्वाभावित्व कार्यत्वमित्यस्यापिनिरास	४०	१५
२०१ रचनावत्त्वहेतो सदुष्टता प्रकटनम्	४०	१६
२०२ सयोगस्याप्यभाव इत्यभिधानम्	४०	२१
२०३ चैत्रो न कुण्डलीति प्रतीतिरपि न सयोगमाधिकेत्यभिधानम्	४०	२४
२०४ सम्बन्धिनोरसम्बन्धिनोर्वा सयोगाङ्गीकारे दोषप्रदानम्	४०	२७
२०५ सयोगस्वरूपप्रतिपादनम्	४१	३
२०६ बौद्धाभिप्रायेणापि कार्यत्वस्यासिद्धत्वाभिधानम्	४१	६
२०७ बुद्धिमत्पूर्वकत्वव्याप्तकार्यत्वविशेषप्रतिपादनम्	४१	८
२०८ साध्य विकल्प्य दोषाभिधानम्	४१	१४
२०९ सामान्येन बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्येऽपि दोषाभिधानम्	४१	२४
२१० स्थावरादौ कर्त्रभावनिश्चयप्रतिपादनम्	४२	२
२११ उपलब्धिलक्षणप्राप्तशरीराद्युपलम्भाभावात् कार्यत्वस्य व्यभिचारितावर्णनम्	४२	५
२१२ तच्छरीरस्यादृश्यत्वेऽपि व्यतिरेकप्रतीतिसम्भवाभिधानम्	४२	११
२१३ कार्यत्वस्य शरीरेण सहाव्यभिचारितानिरूपणम्	४२	१८
२१४ तथाकार्यत्वस्य बाधितत्वप्रतिपादनम्	४२	२३
२१५ प्रोक्तव्यापकानुपलब्धेरबाधितत्वव्यवस्थापनम्	४३	२
२१६ स्वग्राह्याव्यभिचारित्वस्य सर्वत्र प्रामाण्यनिबन्धनत्वसाधनम्	४३	४
२१७ व्यापकानुपलब्धौ तस्य सद्भावप्रतिपादनम्	४३	२४
२१८ व्यतिरेकस्यानुमानत सिद्धतानिरूपणम्	४३	२७
२१९ कार्यत्वव्याप्तेर्बुद्धिमत्कारणत्वावृत्तिपूर्वकत्वासिद्धया कार्यत्वस्य विपक्षाद्व्यतिरेकासिद्धयभिधानम्	४४	६
२२० ईश्वरस्य शरीरसम्बन्धाभावे दोषप्रतिपादनम्	४४	२४
२२१ नित्यज्ञानस्यैव कारणत्वसम्भवे तदाधारेश्वरकल्पनानर्थक्यवर्णनम्	४५	५
२२२ ज्ञानस्य सन्तानसमवेततया सिद्धया तद्गुणत्वासिद्धिवर्णनम्	४५	८
२२३ शरीरसम्बन्धनिवृत्त्या कर्तृत्वनिवृत्त्यभिधानम्	४५	१६
२२४ कारकशक्तिपरिज्ञानलक्षणकार्यत्वनिरास	४५	२३
२२५ तस्योपदेष्टृत्वे शरीरसम्बन्धो दुर्वार इत्यभिधानम्	४५	२७
२२६ ईश्वरसाधकप्रमाणाभाववर्णनद्वारेणोपसहार	४६	६

आत्मविभुत्वनिराकरणम्

२२७ आत्मविभुत्वसाधकहेतो पूर्वपक्षिणा प्रतिपादनम्	४६	१७

विषया	पृ	पं
२२८ स्वोक्तहेतावदुष्टताभिधानम्	४६	२१
२२९ सिद्धान्तिना हेत्वसिद्धत्ववर्णनम्	४७	[illegible]
२३० बुद्धेरात्मभेदेऽन्वयव्यतिरेकाभावतस्तद्गुणत्वासमत्वाभिधान	४७	३
२३१ स्वसंविदितत्वानभ्युपगमने स्वस्मिन् तत्प्रत्ययाभाववर्णनम्	४७	७
२३२ तस्या आत्मभेदे हेतुविशेषणासिद्ध्यभिधानम्	४७	११
२३३ आत्माप्रत्यक्षताया हेतोर्विरुद्धत्ववर्णनम्	४७	१३
२३४ हेतुविशेषणासिद्ध्यभिधानम्	४७	१८
२३५ व्यभिचारवर्णनम्	४७	२३
२३६ आकाशदृष्टान्तस्य हेतुसाध्यवैकल्याभिधानम्	४८	८
२३७ शब्दस्य गुणत्वासिद्धिवर्णनम्	४८	९
२३८ शब्दस्य द्रव्यत्वसाधनम्	४८	११
२३९ शब्दस्य निष्क्रियत्वे दोषाभिधानम्	४८	१२
२४० सक्रियत्वे च गुणत्वविरोध इत्यभिधानम्	४८	१८
२४१ वीचीतरङ्गन्यायेनोत्पत्तिस्वीकारे क्रियाया अभावप्रतिपादनम्	४८	१९
२४२ प्रत्यभिज्ञया शब्दस्यैकत्वात् क्षणिकत्वानुमानं बाधितमिति निरूपणम्	४८	२३
२४३ विशेषणस्वरूपाभिधानम्	४९	२
२४४ हेतोरनैकान्तिकताभिधानम्	४९	४
२४५ धर्मादेरप्रत्यक्षत्वे तत्साधकानुमाने दोषाभिधानम्	४९	०
२४६ दृष्टान्तस्य साध्यशून्यताभिधानम्	४९	१०
२४७ शब्दस्य गुणवत्त्वाद् द्रव्यमिति साधनम्	४९	२४
२४८ अल्पमहत्त्वाश्रयत्वादपि तस्य द्रव्यत्वसाधनम्	४९	२६
२४९ संयोगाश्रयत्वाद्द्रव्यत्ववर्णनम्	५०	९
२५० संख्यावत्त्वादपि द्रव्यत्वनिरूपणम्	५०	१५
२५१ पक्षद्रव्यत्वहेतोर्निरासः	५०	१७
२५२ सत्तासम्बन्धवत्त्वादिति विशेष्यासिद्धनिरासः	५०	२३
२५३ विशेषगुणत्वे सति भेदवद्वृत्तित्वादिति हेतोर्निरसनम्	५०	२४
२५४ विभुत्वसाधकान्यहेतूनामपि दूषणम्	५१	५
२५५ शरीरमात्रव्यापकतासाधकानुमानोट्टङ्कनम्	५१	८
२५६ हेतोरसिद्धतानिरसनम्	५१	१२
२५७ के तद्गुणा इति विकल्पनया दोषप्रदर्शनम्	५१	१४
२५८ धर्माधर्मयोरचेतनत्वे नात्मगुणत्वमिति निरूपणम्	५१	१८
२५९ धर्माधर्मयोः साधनम्	५१	२६
२६० कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वादिति हेतुनिरसनम्	५२	३
२६१ शरीरमात्रव्यापकत्वसाधकहेतोरनैकान्तिकतानिराकरणम्	५२	८
२६२ शरीरैकदेशवृत्तित्वे दोषप्रदर्शनम्	५२	१४
२६३ शरीरमात्रव्यापकतोपसंहारः	५२	१८

परेष्टमोक्षविध्वंसनम्

विषया	पृ	पं
२६४ आत्यन्तिकबुद्ध्यादिविशेषगुणध्वंसलक्षणमोक्षसाधनम्	५२	२६
२६५ तद्धेतोर्दुष्टताप्रकटनम्	५२	२९
२६६ सन्तानोच्छेदे तत्त्वज्ञानं तत्र प्रबलमिति साधनम्	५३	३
२६७ सिद्धान्तिना सन्तानत्वहेतोर्व्याप्यासिद्धत्वादिदोषप्रदर्शनम्	५३	१०

विषयाः	पृ०	पं०
२६८ स्वरूपासिद्ध्युद्भावनम्	५३	११
२६९ प्रतिवाद्यसिद्धताप्रकाशनम्	५३	१५
२७० समवायस्य सदसद्भावे दोषाविष्करणम्	५३	१६
२७१ सम्बन्धिषु विशेषाङ्गीकारेऽपि दोषोद्भावनम्	५३	१८
२७२ समवायस्यानुगतैकस्वभावता-दूषणम्	५३	२४
२७३ व्यावृत्तस्वभावतादूषणम्	५३	२६
२७४ प्रत्यक्षेणानेकानुगतैकस्वभावग्रहणं न सम्भवतीत्यभिधानम्	५३	२७
२७५ सम्बन्ध इति बुद्ध्या तस्य सम्बन्धत्वेनाध्यवसाये विकल्प्य-प्रथमपक्षे दोषवर्णनम्	५४	३
२७६ द्वितीयविकल्पे दोष	५४	५
२७७ तृतीयचतुर्थपक्षे दोषदानम्	५४	६
२७८ पञ्चमविकल्पनिरास	५४	८
२७९ इहबुद्ध्यध्यवसेयत्वपक्षनिरास	५४	९
२८० समवायबुद्ध्यध्यवसेयत्वकल्पनिराकरणम्	५४	१०
२८१ इह बुद्ध्यापि न समवायप्रतीतिर्विकल्पानुपपत्तेरिति कथनम्	५४	१५
२८२ उपादानोपादेयभूतबुद्ध्यात्मकप्रवाहलक्षण संतानत्वपक्षनिरास	५४	२२
२८३ पूर्वापरसमानजातीयक्षणप्रवाहरूपसन्तानत्वनिराकरणम्	५४	२७
२८४ व्यभिचारादिविभावनम्	५५	२
२८५ अत्यन्तानुच्छेदवत्त्वस्यैव सन्तानत्वस्य सत्त्वेन विरुद्धता कथनम्	५५	४
२८६ शब्दबुद्धिप्रदीपादीनामत्यन्तानुच्छेदप्रसाधनम्	५५	६
२८७ कालात्ययापदिष्टतानिरूपणम्	५५	१९
२८८ स्वोक्तसत्त्वाहेतौ साधनम्	५५	२०
२८९ क्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थ-क्रियाऽसम्भवनिरूपणम्	५६	१
२९० परिणामानभ्युपगमे छत्रकत्वादिवस्तुस्वभावानुपपत्तिवर्णनम्	५६	५
२९१ एव सत्प्रतिपक्षदोषाभिधानम्	५६	१७
२९२ सुखादिसन्तानस्य निर्मूलस्य सिद्धिवर्णनम्	५६	२०
२९३ आरब्धसञ्चितयोरुपभोगतत्त्वज्ञानाभ्यां क्षय इति दूषणम्	५६	२३
२९४ स्वमतेन सम्यग्ज्ञानस्वरूपवर्णनम्	५६	२६
२९५ चिदानन्दस्वरूपो मोक्ष इति पूर्वपक्ष	५७	१
२९६ सिद्धान्ते तन्मतस्य दूषणम्	५७	८
२९७ तदा सुखोत्पत्तौ कारणप्रदर्शनम्	५७	१२
२९८ आत्मान्तःकरणसंयोगस्य निराकरणम्	५७	१६
२९९ तत्र शरीरादेरपि कारणता नेत्यभिधानम्	५७	२१
३०० मुक्त्यन्तरेण मुक्तावस्थायां ज्ञानसद्भाववर्णनम्	५७	२३
३०१ ज्ञानस्य ज्ञानान्तरोत्पादनस्य भावतयाऽन्यानपेक्षतासाधनम्	५८	९
३०२ सास्रवचित्तसन्ताननिरोधस्वरूपमुक्तिप्रतिक्षेप	५८	१५
३०३ सान्वयनिरास्रवचित्तसन्तत्युत्पत्तिलक्षणमुक्तकथितस्य निरूपणम्	५८	१६
३०४ सान्वयतासाधनम्	५८	१७
३०५ विज्ञानसन्तत्यनुच्छेदे पूर्वपक्षिणोपदर्शितदोषस्योद्धरणम्	५८	२१
३०६ ज्ञानयोर्युगपदुच्चितावर्णनम्	५९	२

विषयाः	पृ	पं
३०७ एकान्तभावनातो विशिष्टप्रदेशेऽक्षयसुखादिलाभो मुक्तिरिति साधनम्	५९	७
३०८ मुक्तावात्मनि स्वाश्रयात्मार्थान्तरत्वनिरसनम्	५९	१६
३०९ मोक्षवादोपसंहारः	५९	२४

आदिवाक्यसाफल्यप्रदर्शनसोपाने

विषयाः	पृ	पं
३१० द्वितीयकारिकावतरणम्	६०	२
३११ द्वितीया कारिका	६०	७
३१२ कारिकार्थव्याख्यानम्	६०	९
३१३ आदिवाक्यस्य प्रामाण्याभाववर्णनम्	६०	२६
३१४ बाह्यार्थे शब्दस्य प्रामाण्यवर्णनम्	६१	८
३१५ प्रेक्षापूर्वकारिताभङ्गाभाववर्णनम्	६१	१०
३१६ आप्त शब्दम् तरेणैव प्रवर्त्तन्तीति पूर्वपक्षरचन	६१	१४
३१७ तन्निराकरणम्	६१	१५
३१८ आदिवाक्यसफलतावर्णनोपसंहारः	६१	१९

शब्दसङ्केतसमर्थनसोपाने

विषयाः	पृ	पं
३१९ अपोहः शब्दार्थ इति बौद्धमतप्रदर्शनम्	६२	२
३२० शब्दार्थो विधिरिति मतारम्भः	६२	८
३२१ द्रव्यगुणादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्ततासाधनम्	६२	१०
३२२ विधिवादिसम्मतसाध्यविकल्पनया बौद्धेन निरसनम्	६२	१७
३२३ शाब्दप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वनिर्विषयत्ववर्णनम्	६२	२१
३२४ भ्रान्ततासाधनम्	६२	२३
३२५ प्रमाणहेतोरसिद्धतानिरास	६२	२५
३२६ शब्दस्य परमार्थतो वस्त्वभिधायकत्वाभावानुमानप्रदर्शनम्	६३	१
३२७ हेतोरसिद्धतानिराकरणम्	६३	४
३२८ स्वलक्षणे शब्दस्य सङ्केतानुपपत्तिनिरूपणम्	६३	८
३२९ अशक्यक्रियत्वाच्च स्वलक्षणे समय इति वर्णनम्	६३	१३
३३० जात्यादौ समयाभाववर्णनम्	६३	१९
३३१ युक्त्याकारेऽपि न समयसम्भव इति स्वमतोपसंहारः	६३	२२
३३२ सिद्धान्तिनाऽत्यन्तासाधकहेतोरसिद्धतोपवर्णनम्	६४	५
३३३ सामान्यस्य सिद्धत्वोपवर्णनम्	६४	६
३३४ भेदेनाप्रतिभासनात्सामान्यं नास्तीतिमतनिराकरणम्	६४	१४
३३५ व्यक्तिभिन्नतया जातेर्बहिर्निर्भास इति पक्षनिराकरणम्	६४	२०
३३६ न केवलं सामान्यमेव बुद्ध्यर्थक्रियोः निमित्तमिति वर्णनम्	६४	२५
३३७ सामान्यमनपेक्ष्य स्वतोऽनुगतज्ञानजनका भवेदिति पूर्वपक्षविधानम्	६५	९
३३८ सामान्यस्य सर्वसर्वगतत्वेऽनुपपत्तिप्रदर्शनम्	६५	१७
३३९ स्वव्यक्तिसर्वगतत्वेऽपि दोषोत्कीर्तनम्	६५	२१
३४० अन्यत्रोत्पन्नघटादौ सामान्यस्य गमनाद्यसम्भवदोषोद्भवनम्	६५	२५
३४१ अनेकान्तवादे नोक्तदोषसम्भव इति निरूपणम्	६६	३
३४२ साधारणासाधारणस्वरूपस्यैकत्वविरोधनिरसनम्	६६	६
३४३ द्विविधविरोधस्याप्यसम्भव इति वर्णनम्	६६	१५
३४४ तथा प्रत्यक्षे प्रतिभासमाने न विरोधादिदोष इत्यभिधानम्	६६	१८

विषयाः	पृ	पं
३४५ स्वभावभेदाच्छेदसाधकानुमान-निराकरणम्	६६	२२
३४६ भिन्नयोगक्षेमत्वहेतोर्निराकरणम्	६६	२५
३४७ भेदाभेदप्रतिभासादेव भेदाभेद-व्यवस्थेत्यभिधानम्	६७	३
३४८ व्यापकैकसर्वव्यक्त्यनुगत सामान्यानभ्युपगमप्रदर्शनम्	६७	७
३४९ सजातीयविजातीयव्यावृत्त निरंशवस्तुस्वीकर्तृमतवर्णनम्	६७	११
३५० हेतोर्व्याप्त्यसिद्धिवर्णनम्	६७	१६
३५१ प्रत्यक्षेण तत्सिद्धिरित्यस्य निराकरणम्	६७	१८
३५२ सपक्षो व्यावृत्तात्मनि तद्ग्रहणेन विकल्पोत्पत्तौ दोषप्रदानम्	६७	२३
३५३ विकल्पस्य स्वलक्षणमपि विषय स्यादिति निरूपणम्	६७	२५
३५४ तस्यापि शब्दाकारमासित्वमित्यस्य निराकरणम्	६७	२७
३५५ दूरस्थवृक्षाध्यक्षस्य प्रमा-णान्तरताप्रसङ्गप्रदानम्	६७	२९
३५६ तस्याप्रमाणत्वे क्षणिकत्वानु मानमपि तथेतिवर्णनम्	६८	३
३५७ समारोपव्यवच्छेदकत्वादनु मानस्य प्रमाणतेति पक्षस्यापि दूषणम्	६८	११
३५८ अनुमानस्य प्रामाण्ये व्याप्ति ग्राहकस्य विकल्पविशेषस्य प्रामाण्याभ्युपगमो दुर्निवार इति वर्णनम्	६८	१७
३५९ प्रतिबन्धग्राहकस्य स्वार्थेन प्रतिबन्धो योग्यतयैवेति समर्थनम्	६८	२१
३६० तदात्मयव्याप्तिनिराकरणम्	६८	२५
३६१ सविकल्पाविकल्पयोर्युगप द्वृत्तेरैक्यमिति पक्षस्य विक ल्पनया निरसनम्	६९	४
३६२ ज्ञानयोर्युगपद्वृत्तितानिरा-करणम्	६९	१०
३६३ ग्राहकसामग्रीभेदसमर्थन स्याविकल्पेऽपि समानत्व प्रदर्शनम्	६९	१३
३६४ पूर्वपक्षिसम्मताविकल्पकज्ञाना भावप्रतिपादनम्	६९	१८
३६५ अविकल्पकानभ्युपगमेऽर्थ ग्रहणाभावप्रसङ्गलक्षणदोषनि-राकरणम्	६९	२२
३६६ स्वमतेन विकल्पस्वरूप प्रति पाद्य ग्राहकस्वस्वभावव्यवस्थि तिलक्षणहेतोरसिद्धताख्यापनम्	६९	२९
३६७ परमार्थत कृतसमयत्वाभा वादिति हेतोर्निरासः	७०	१०
३६८ व्यक्त्यभिन्नसामान्यस्य सङ्केत-विषयत्वाभिधानम्	७०	१२
३६९ भावानामेकान्तेनोदयानन्तरा पवर्गित्वाभावसमर्थनम्	७०	१८
३७० कृतकत्वमपि न साधक साध्यहेत्वोर्भेदाभावादिति वर्णनम्	७०	२३
३७१ व्यावृत्तिभेदात्तयोर्भेद इति पक्षस्य विकल्प्य दूषणम्	७०	२४
३७२ चरमविकल्पे शब्दादेरपि हेतुताप्रसङ्गदानम्	७१	५
३७३ अभेदेऽपि निश्चयवशात्कृतक त्वस्य गमकतेति पक्षक्षेपः	७१	११
३७४ बुद्ध्यारूढयोस्तयो कल्पन या भिन्नयोरपि न प्रतिबन्ध सम्भव इत्यभिधानम्	७१	१५
३७५ साध्यसाधनयोर्भेदेऽपि न प्र तिबन्धसम्भव इति वर्णनम्	७१	२[illegible]
३७६ विनाशस्य निर्हेतुकत्वसाधक-हेतुनिराकरणम्	७१	२२
३७७ प्रतिक्षण विनाशाभावे विना शप्रतीत्यसम्भव इति पूर्वपक्ष	७१	२८

विषय	पृ	पं
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	७१	१
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	७१	१४
[illegible]	७१	१६
[illegible]	७१	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	११
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

विषय	पृ	पं
३९५ पर्युदासलक्षणापोहस्य द्वैविध्योक्तिः	७६	१०
३९६ ज्ञानाभिप्रायाभावस्यापोहता [illegible]	७६	१२
३९७ शब्दापोहव्यपदेशे मुख्यगौण निमित्तवर्णनम्	७६	१६
३९८ [illegible]स्यापोहस्य [illegible]	७६	२३
३९९ [illegible] इति कथनम्	७६	२७
४०० शब्दापोहशब्दस्य गौणशब्दार्थकथनम्	७७	४
४०१ तत्र सामर्थ्यप्रदर्शनम्	७७	५
४०२ [illegible] गौणशब्दार्थता कथनम्	७७	७
४०३ [illegible]	७७	१०
४०४ [illegible]निरासः	७७	१४
४०५ [illegible]पोहस्य निरसनम्	७७	१६
४०६ [illegible]	७७	१९
४०७ सामानाधिकरण्य[illegible] वर्णनम्	७७	२१
४०८ [illegible] पूर्वपक्षवर्णनम्	७८	२
४०९ [illegible]	७८	१९
४१० अपोहस्य [illegible] निरूपणम्	७८	२२
४११ [illegible]	७९	१
४१२ [illegible]	७९	४

विषया	पृ	पं
४१३ सिद्धान्त्युक्तसर्वदर्शितासङ्गस्य पूर्वपक्षिणा सम्बन्धबाधिनामेवाय प्रसङ्ग इत्युपपादनम्	७९	९
४१४ तदुपपादनस्य दूषणम्	७९	१५
४१५ असम्बन्धवादिनापि सर्वविस्वापादनम्	७९	१६
४१६ अन्योन्याश्रयात्र धर्मधर्मिप्रतिपत्तिरिति मतप्रतिक्षेप	७९	१९
४१७ धर्मधर्मिणोः परस्परापेक्षित्व दोष सविकल्पप्रत्यक्षवादिनामिति पूर्वपक्षकरणम्	७९	२५
४१८ तन्निरास उपसंहारश्च	७९	२८
४१९ विशेष्यविशेषणभावसमर्थनम्	८०	१
४२० लिङ्गसङ्ख्यादियोगवर्णनम्	८०	४
४२१ प्रकारान्तरमतदर्शनम्	८०	११
४२२ सविकल्प व्यापोह शब्दार्थ इति तन्मतप्रतिपादनम्	८०	१३
४२३ शब्दलिङ्गयोर्जातिर्न विषय इति वर्णनम्	८०	१४
४२४ कल्पनाबुद्धेरपि जातिर्न विषय इति प्रतिपादनम्	८०	१८
४२५ शब्दलिङ्गज्ञाने जाते प्रतिभासमाशंक्य निरसनम्	८०	२२
४२६ जात्यादेरेव विषयत्वेऽनुपपत्तिप्रदर्शनम्	८०	२७
४२७ आकृतिविशिष्टव्यक्तेः शब्दार्थत्वनिरास	८१	१
४२८ एककार्यत्वाध्यवसायरूपता निरास	८१	३
४२९ व्यक्त शब्दलिङ्गयोरर्थत्वे दोषान्तरप्रदानम्	८१	१५
४३० इन्द्रियज्ञानारूढे सम्बन्धव्युत्पत्तिनिराकरणम्	८१	१९
४३१ अस्येदं वाचकमित्यस्य विकल्प्य दूषणम्	८१	२०
४३२ शब्देभ्य कल्पना प्रसूयन्त इति निरूपणम्	८२	४
४३३ अन्यापोहश्शब्दार्थ इति प्रतिपादनम्	८२	७
४३४ विजातीयव्यावृत्तरूपेण स्वलक्षण शब्दभूमिरिति वर्णनं	८२	१०
४३५ तस्य विकल्पवेद्यत्वेऽपि अविसंवादसमर्थनम्	८२	१३
४३६ स्वमतोपसंहार	८२	१७
४३७ सिद्धान्ते सामान्यविशेषात्मकवस्तुन शब्दलिङ्गविषयत्वसमर्थनम्	८२	२०
४३८ परस्याप्यतिरिक्तसम्बन्धाभ्युपगमस्यावश्यकता समर्थनम्	८२	२८
४३९ क्वचिद्व्यभिचारदर्शनात्सर्वत्राश्वासे विवक्षासूचकत्वमपि शब्दस्य न भवेदित्यापादनम्	८२	२९
४४० तथाप्यप्रामाण्ये सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसञ्जनम्	८३	४
४४१ तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणहेत्वोरपि व्यभिचारप्रदर्शनम्	८४	६
४४२ तस्य प्रामाण्योपपादेन तुल्ययुक्त्या शब्दस्यापि बहिरर्थे प्रामाण्यप्रसञ्जनम्	८३	१३
४४३ तस्यैवोपसंहार	८३	२३
४४४ प्रतिपक्ष निश्चयस्यैव सकेतनिश्चयोऽपीति वर्णनम्	८३	२६
४४५ तदपि प्रत्यक्ष विकल्परूपमेवेति समर्थनम्	८३	२९
४४६ शब्दस्याप्युभयात्मकवस्तुनिश्चयात्मकत्वमिति वर्णनम्	८४	६
४४७ वाच्यवाचकभावस्य क्षयोपशमादाविर्भूतज्ञानविशेषे प्रतिभास इति निरूपणम्	८४	११
४४८ दृष्टश्रुतादिरूपकल्पनया दोनो ज्ञापनस्यानौचित्यवर्णनम्	८४	१७

विषया	पृ	पं
४४९ शब्दार्थसम्बन्धस्य काल्पनिकस्याभावसमर्थनम्	८४	२६
४५० उपसंहार	८५	२

नयद्वयघटकद्रव्यार्थिकस्वरूपम्

विषया	पृ	पं
४५१ तृतीयकारिकावतरणम्	८५	११
४५२ कारिका	८	१४
४५३ कारिकार्थ व्यावर्णनम्	८५	१८
४५४ द्रव्यपर्यायार्थिकनयद्वयातिरिक्तनयाभावसमर्थनम्	८६	३
४५५ सङ्ग्रहनयाभिप्रायवर्णनारम्भ	८६	१३
४५६ अभेदप्रतिपादकागमस्याबाधितत्ववर्णनम्	८६	१६
४५७ प्रत्यक्षेण भेदप्रतिभासाभावकथनम्	८६	१७
४५८ देशभेदाद्भेदो न समवतीत्यभिधानम्	८६	२०
४५९ कालभेदाद्भेदो न समवतीति कथनम्	८७	४
४६० स्मृतिन भेदसमवयतीति प्रतिपादनम्	८७	१०
४६१ भेदस्य भावस्वरूपत्वाङ्गीकाराबाधे तस्यान्यथागम इति दूषण	८७	१६
४६२ आकारभेदाद्भेद इति पक्षनिरास	८७	१९
४६३ आकारस्य स्वत प्रतिभासदोषप्रदानम्	८७	२१
४६४ भिन्नप्रतिभासागमस्य दोषाद्भावनम्	८७	२६
४६५ नीलसुखादिभिन्नस्य बोधस्याहम्मत्ययगम्य उपपत्तिनाकरणम्	८७	२९
४६६ व्यतिरिक्तयोधमभ्युपगमेऽपि न भेदाधिगम इति वर्णनम्	८८	३
४६७ बोधनीलव्यापाराणां समानकाल प्रतिभासान्न ग्राह्यग्राहकभाव इति वर्णनम्	८८	५
४६८ भिन्नकालयोर्बोधनीलयोरपि न न सम्भव इति वर्णनम्	८८	११
४६९ भेदस्य नास्तित्वनिरूपणम्	८८	१२
४७० अभेदस्यापि न प्रसिद्धिरितिस्य निराकरणम्	८८	१६
४७१ सर्वत्र सन्मात्रस्योपलम्भ इति निगमनम्	८८	२०
४७२ सन्मात्रस्य विद्यास्वभावत्वे दोषाशङ्कनम्	८८	२२
४७३ अविद्यास्वभावत्वे दोषाशङ्कनम्	८८	२३
४७४ तद्दूषणम्	८८	२३
४७५ अविद्यायाः सद्भाववर्णनम्	८८	२५
४७६ अविद्याया ब्रह्मणः स्वभावत्वेऽतिरिक्तत्वे वा दोषाशङ्कनम्	८८	२७
४७७ नित्यया विद्ययाऽविद्यानिवृत्तेरविशेषेण ब्रह्मातिरिक्तत्वाभावतस्तत्त्वाग्रहणलक्षणाविद्याया अभाव इति शङ्कनम्	८९	२
४७८ तदेन मतनिराकरणम्	८९	९
४७९ अविद्याया अनिर्वचनीयतास्थापनम्	८९	११
४८० अविद्याजीवाना, काल्पनिको जीवब्रह्मभेद इति कथनम्	८९	१२
४८१ कल्पनाया असम्भवशङ्कनम्	८९	१४
४८२ मतविशेषेण तन्निराकरणम्	८९	१६
४८३ मतान्तरप्रदर्शनम्	८९	२०
४८४ उपसंहार	८९	२६
४८५ अशुद्धद्रव्यार्थिकनयस्वरूपम्	८९	२८
४८६ प्रधानादितो महदादि परिणामवर्णनम्	९०	१
४८७ प्रधानस्य त्रिगुणत्वाविवेकित्वादिरूपणम्	९०	५

विषयाः	पृ	पं
४८८ महदादीनां व्यक्ततासाधनम्	९०	१३
४८९ सत्कार्यवादारम्भ	९०	१६
४९० असदकरणादितिहेतुवर्णनम्	९०	१०
४९१ उपादानग्रहणलक्षणहेतु निरूपणम्	९०	२०
४९२ सर्वसम्भवाभावादिति हेतु व्यावर्णनम्	९०	२५
४९३ शक्तस्य शक्यकरणादिति हेतु निरूपणम्	९०	२९
४९४ कारणभावादिति हेतुव्यावर्णनम्	९१	१३
४९५ प्रधानसाधकस्य भेदाना परि माणादिति हेतोर्निरूपणम्	९१	१०
४९६ भेदाना समन्वयादिति हेतु वर्णनम्	९१	२२
४९७ शक्तित प्रवृत्तेरिति हेतुव्या वर्णनम्	९१	२४
४९८ कारणकार्यविभागादिति हेतु प्रदर्शनम्	९१	२७
४९९ वैश्वरूप्यस्याविभागादिति हेतु समर्थनम्	९२	
५०० वस्तुद्रव्यार्थिकस्योपसहार	९०	७
५०१ नैगमाभिप्रायप्रदर्शने कारणा भिधानम्	९२	९
पर्यायार्थिकस्वरूपसोपाने		
५०२ पर्यायार्थिकेन द्रव्यार्थिकनया- भिधेयवस्तुनिरसनम्	९२	१०
५०३ भेदस्य प्रमाणबाधितत्वपक्ष दूरीकरणम्	९०	२२
५०४ भेदस्य कल्पनाविषयत्वनिरासः	९२	२६
५०५ प्रत्यक्ष भेदन प्रतिपाद्यतीत्य स्य निराकरणम्	९३	
५०६ अन्याप्रतिभासनमेव घटादे प्र तिनियतरूपरिच्छेद इति समर्थनम्	९२	४
५०७ भेदो न प्रत्यक्षविषय इति पक्षप्रतिक्षेप	९३	१६
५०८ सर्वथा सद्रूपताप्रतिभासोऽव्या धितो न भेदप्रतिभास इति पक्ष- खण्डनम्	९३	२१
५०९ अन्यदेशस्यभेदानुगतस्वरूप प्रतिभासाभावसमर्थनम्	९३	२४
५१० भेदा तरोपलम्भादनन्तरमभेद प्रतिपत्तिरित्यस्य दूषणम्	९४	३
५११ प्रत्यभिज्ञातो न तस्य प्रतिपत्ति रितिवर्णनम्	९४	७
५१२ प्रत्यभिज्ञाया प्रत्यक्षत्वे दोषो त्कीर्तनम्	९४	
५१३ तदा स्मृत्यभावान्न सद्रूपताव गम इत्यस्य दूषणम्	९४	१०
५१४ पूर्वापरकालसम्बन्धि वलक्षणा भेदोऽपि न प्रत्यक्षविषय इति वर्णनम्	९४	१७
५१५ वर्तमानमात्र संवेदनाध्यक्षभूमि रिति वर्णनम्	९४	१९
५१६ अभेदो नाध्यक्षगम्य इति समर्थनम्	९४	२४
५१७ क्षणभेदस्याध्यक्षगम्यता व्यावर्णनम्	९५	६
५१८ अनुमानमभेदग्राहकमिति पक्षस्थापनम्	९५	८
५१९ त मतप्रतिक्षेप	९५	१०
५२० ध्वसहेतुसन्निधाने स्थिरभाव इति पूर्वपक्षरचनम्	९	१०
५२१ अस्थिरतयाऽध्यक्षे प्रतिभास नात् त मतप्रतिक्षेप	९	१८
५२२ नाशहेत्वसम्भववर्णनम्	९५	२१
५२३ अदर्शनमेव वस्तुनोऽभाव इति सिद्धान्तस्य प्रतिक्षेप	९	२४
५२४ अन्यविधस्याभावस्यासम्भ वाददर्शनमेवाभाव इति साधनम्	९५	३

विषय	पृ	पं
५२५ अभावविशेषघटकद्वितीयविकल्पनिरासः	९५	२६
५२६ आयरत्नमविच्छेदेन ग्रहणस्याभेदग्रहणरूपतायां दोषदानम्	९६	४
५२७ अविच्छिन्नदर्शनस्य भेदेऽप्यधस्याभेद इति पक्षदूषणम्	९६	१०
५२८ सन्निधिविशेषाभावेन न क्रमसम्भव इति शङ्कान्युदासः	९६	१९
५२९ कालाभावात् कथं पूर्वापरभाव इति शङ्काप्रतिविधानम्	९६	२२
५३० स्वभावविशेष एव क्रम इति वर्णनम्	९६	२५
५३१ स्वभावाभेद इत्यस्य दूषणम्	९७	१
५३२ आक्रमणादिस्थितिलक्षणनिरस्य शामतिभासाभावसमर्थनम्	९७	३
५३३ दर्शनस्यैव न क्षणिकतेति पक्षनिरसनम्	९७	६
५३४ अनेकशक्त्या दर्शनं युगपन्नावभासयतीति वर्णनम्	९७	८
५३५ क्रमेणापि नावभासयतीत्यभिधानम्	९७	१४
५३६ पृथग्रूपतया दृश्यमानस्य प्रतिभासे दोषः	९७	१७
५३७ दृश्यमानतया पूर्वरूपस्य प्रतिभासे दोषः	९७	१९
५३८ उभयरूपतया प्रतिभासेऽपि दोषः	९७	२४
५३९ भेदप्रतिभासस्य मिथ्यात्वपक्षनिराकरणम्	९७	२७
५४० अविद्याया अवस्तुसद्रूपत्वे दोषप्रदानम्	९८	३
५४१ अविद्यायाः सद्रूपत्वेऽपि निवृत्तिसम्भवप्रदर्शनम्	९८	५
५४२ सदृशया व्यवहाराङ्गमेति पक्षदूषणम्	९८	८
५४३ सत्यमेकं सदविशेषादित्यस्य प्रतिक्षेपः	९८	१०
५४४ अनुद्भूतद्रव्यास्तिकमतप्रतिक्षेपारम्भः	९८	१८
५४५ महदादिकार्याणां प्रधानस्य मात्रतायां दोषोद्भावनम्	९८	२०
५४६ हेतुमत्त्वादिसाधननिरसनम्	९८	२५
५४७ प्रधानं महदादिरूपेण परिणमतीति पक्षदूषणम्	९९	४
५४८ एकदेशेन सर्वात्मना वा परिणामो न सम्भवतीति वर्णनम्	९९	११
५४९ धर्मान्तरप्रादुर्भावलक्षणपरिणामनिरासः	९९	१३
५५० धर्मधर्मिणोरसम्बन्धात् परिणामे धर्म्यपि परिणत एवेति पक्षनिरासः	९९	१८
५५१ सम्बन्धित्वायोगोपपादनम्	९९	२०
५५२ स्वमतविरोधोद्भावनम्	९९	२२
५५३ धर्मयोर्व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षयोर्दोषप्रदानम्	९९	२४
५५४ कार्यं न सत् सदकरणादिति वर्णनम्	१००	२
५५५ उपादानग्रहणादिलक्षणसाधननिराकरणम्	१००	८
५५६ संशयविपर्ययनियतकरत्वं सर्वसाधनानां न सम्भवतीत्यभिधानम्	१००	९
५५७ निश्चयोत्पादकत्वमपि न सम्भवतीति वर्णनम्	१००	१४
५५८ स्ववचनविरोधोद्भावनम्	१००	१६
५५९ स्वभावातिशयोत्पत्तिलक्षणाभिव्यक्तिनिराकरणम्	१००	२२
५६० तद्विषयज्ञानोत्पत्तिलक्षणाभिव्यक्तिनिरासः	१०१	५
५६१ तदुपलम्भावारकापगमलक्षणाभिव्यक्तिदूषणम्	१०१	७

विषया	पृ	पं
५६२ भेदानामन्वयदर्शनादिति हेतु निराकरणम्	१०१	१३
५६३ सुखादिरूपताया ज्ञानमयत्वे न व्याप्ततामकाशनम्	१०१	१६
५६४ ज्ञानरूपविकल्पत्वहेतोरदुष्टत्वोपपादनम्	१०१	२५
५६५ पुरुषस्य त्रिगुणात्मत्वप्रदर्शने नैकान्तिकत्वाभिधानम्	१०२	११
५६६ समन्वयादितिहेतोरनैकान्तिकत्ववर्णनम्	१०२	१४
५६७ परिमाणादित्यादिहेतुनिराकरणम्	१०२	१८
५६८ संघातरूपताहेतुमुपपाद्य निरसनम्	१०२	२०
५६९ प्रकृते पुरुषाभिलषितार्थापनायकत्वनिराकरणम्	१०३	३
५७० परार्थाश्चक्षुरादय इति साधनस्य दूषणम्	१०३	११
५७१ पर्यायास्तिकमतोपसंहार	१०३	१७
५७२ संक्षेपेण नयस्वरूपाभिधानम्	१०३	१९
५७३ नैगमस्वरूपाभिधानम्	१०३	२१
५७४ व्यवहारनयस्वरूपम्	१०४	५
५७५ ऋजुसूत्रनयस्वरूपम	१०४	१३
५७६ अर्थनयस्वरूपम्	१०५	१
५७७ शब्दनयस्वरूपम्	१०५	१६
५७८ शब्दनयस्वरूपम्	१०५	२३
५७९ समभिरूढस्वरूपम्	१०६	१२
५८० एवम्भूतस्वरूपम्	१०६	२१
५८१ उपसंहरणम्	१०७	१
शुद्धाशुद्धनयद्वयवर्णनसोपाने		
५८२ चतुर्थकारिकावतरणम्	१०७	९
५८३ चतुर्थकारिका	१०७	१०
५८४ तद्व्याख्यानम्	१०७	१४
५८५ ज्ञानप्रकरणे विषयाभिधानस्य निमित्तकथनम्	१०७	१६
५८६ संग्रहस्य शुद्धत्वोक्ति	१०७	१८
५८७ व्यवहारस्य शुद्धताकीर्तनम्	१०७	२४
५८८ पञ्चमकारिकावतरणिका	१०८	६
५८९ पञ्चमकारिका	१०८	८
५९० तद्व्याख्यानम्	१०८	१२
५९१ ऋजुसूत्रस्य शब्दादय सूक्ष्मभेदा इति वर्णनम्	१०८	२०
शुद्धर्जुसूत्रस्वरूपसोपाने		
५९२ न प्रत्यक्षेण क्षणिकतानिश्चय इति पूर्वपक्षविधानम्	१०९	२
५९३ तदनुमापकहेतो सामान्यलक्षणविरहताप्रकटनम्	१०९	५
५९४ विशेषलक्षणाभावाभिधानम्	१०९	६
५९५ प्रत्यक्षेण स्थैर्यताया एवावगम इत्यभिधानम्	१०९	११
५९६ अनुमानतोऽप्यवगम इति वर्णनम्	१०९	१३
५९७ विनाशस्यावस्तुत्वमुद्दस्योपसंहरणम्	१०९	१६
५९८ सिद्धान्तेन क्षणिकत्वानुमापकहेतो सामान्यविशेषलक्षणसद्भावप्रदर्शनम्	१०९	२०
५९९ तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धाभिधानम्	१०९	२५
६०० सत्त्वलक्षणस्वभावहेतो क्षणिकतादात्म्यासिद्धिशङ्कनम्	११०	७
६०१ क्रमयौगपद्ययो प्रत्यक्षसिद्धत्वप्रतिपादनम्	११०	१६
६०२ नित्येऽपि क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरोधाविष्करणम्	११०	२४
६०३ सहकारिक्रमात् कार्यक्रम इति पक्षनिरास	१११	३
६०४ नित्य युगपदपि न करोतीति साधनम्	११२	६

विषया	पृ	प
६०५ क्षणिकस्यापि प्रमाणमक्षत्वाभावमाशङ्क्य निराकरणम्	११२	१६
६०६ परस्परसहकारित्वेऽपि क्षणानां विशिष्टक्षणान्तरारम्भकत्वमाशङ्क्य तयोर्हेतुविकल्पनद्वारेण निरसनम्	११२	२२
६०७ क्षणिकस्य किञ्चित्कार्यं न सम्भवतीति पक्षखण्डनम्	११३	१०
६०८ क्षणध्वंसो न कार्यहेतुमपेक्षते इति मतनिरासः	११०	१८
६०९ प्रत्यभिज्ञागम्यं भावानामक्षणिकत्वमिति मतस्य प्रत्यभिज्ञाया प्रमाणत्वासम्भवान्निरसनम्	११३	१४
६१० विनाशस्य कारणाधीनत्वपक्षव्युदास	११४	१७
६११ विनाशकारणमग्न्यादि इंधनं निष्कारं तुच्छस्वभावं वा न जनयतीति वर्णनम्	११४	२१
६१२ ध्वंसोऽपि न विनाशकारणकार्यमिति समर्थनम्	११५	६
६१३ अभावस्य हेतुमत्त्वे भावत्वापत्तिरिति समर्थनम्	११५	१३
६१४ ध्वंसे जातेऽपि घटाद्युपलम्भो दुर्वार एवेति वर्णनम्	११५	२२
६१५ ऋजुसूत्रमतनिगमनम्	११६	४

शुद्धतरर्जुसूत्रनिरूपणम्

विषया	पृ	प
६१६ शुद्धर्जुसूत्रनिरूपणारम्भ	११६	१४
६१७ अर्थस्पर्शान्य विज्ञप्तिमात्रमेव तत्त्वमित्यत्र प्रमाणाभावाऽऽशङ्कनम्	११६	१६
६१८ अथसङ्गाय बाधकप्रमाणाभावशङ्का	११६	२७
६१९ प्रत्यक्षेणार्थपरिच्छेदासम्भव इति विज्ञप्तिवादिन उत्तरम्	११७	६
६२० ज्ञानार्थयोर्ग्राह्यग्राहकभावनिरास	११७	१०
६२१ ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तग्रहणक्रियाया अनुपपत्त्या तयोरनुपपत्तिवर्णनम्	११७	१५
६२२ नीलविज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण बोधान्तरं कर्मकत्वभिनिवेशिनी धीरिति पक्षस्य दूषणम्	११८	१८
६२३ सर्वस्य विज्ञप्तिमात्रत्वे मयमातृमानादिव्यवहारानुपपत्तिमाशङ्क्य तत्समर्थनम् ।	११९	२१
६२४ शुद्धर्जुसूत्रनिरूपणोपसंहार	१२०	५

शुद्धतमर्जुसूत्रनिरूपणम्

विषया	पृ	प
६२५ शुद्धतमर्जुसूत्रनिरूपणारम्भ	१२०	१
६२६ शून्यवादिनो व्याप्तिप्रदर्शनम्	१२०	१७
६२७ तद्धेतावसिद्धिप्रदर्शनम्	१२०	१८
६२८ तन्निरासाय बाध्यत्वानुपपत्तिसमर्थनम्	१२०	२१
६२९ बाधाभावस्य वेत्त्यभावप्रसाधकत्वं न सम्भवतीति समर्थनम् ।	१२१	७
६३० सत्त्वादित्वमपि न स्तम्भादेः सत्यतासाधकमितिप्रदर्शनम्	१२१	१३
६३१ कालभेदाद्भेदग्रहानुपपत्तिनिरूपणम्	१२१	१८
६३२ देशभेदाद्भेदग्रहानुपपत्तिनिरूपणम्	१२१	२५
६३३ स्वरूपभेदादपि भेदग्रहो नेति समर्थनम्	१२२	१
६३४ स्वसंवेदनत एव स्तम्भादिभेदो नेति निरूपणम्	१२२	७
६३५ एवमभेदस्याप्यग्रहाच्छून्यतेति स्थापनम्	१२२	१३

विषया	पृ	प
६३६ वासनाबलेन पदार्थानां नियतदेशकालादितया प्रतिभास इति वर्णनम्	१२२	२०
६३७ ज्ञानस्यापि शून्यत्वमिति समर्थनम्	१२२	२६
६३८ शून्यवादोपसंहार	१२३	४
६३९ बौद्धमतचातुर्विध्यस्य विषयविभागप्रदर्शनम्	१२३	१३

निक्षेपचतुष्टयवर्णनम्

विषया	पृ	प
६४० निक्षेपनिरूपणावतार	१२३	२३
६४१ कारिका	१२३	२७
६४२ तदर्थप्रकाशनम्	१२४	३
६४३ नामनिक्षेपस्वरूपम्	१२४	६
६४४ शब्दब्रह्मवादिमतोत्थापनम्	१२४	१२
६४५ वस्तूनां शब्दमयत्वसाधनायानुमानप्रदर्शनम्	१२४	२०
६४६ शब्दाकारानुस्यूतत्वहेतोरसिद्धतानिरास	१२४	२२
६४७ पर्यायास्तिकमतेन प्रतिज्ञाविरोधोद्भावनम्	१२५	३
६४८ शब्दपरिणामत्वाच्छब्दमयत्वमिति पक्षतिरस्कार	१२५	५
६४९ तत्रानुमाने विपर्यये बाधकप्रमाणप्रकाशनम्	१२५	७
६५० क्षणिकत्वबद्धधिगतेर्नीलादिसंवेदनेऽपि शब्दादेर्न संवेदनमित्याशङ्क्य तद्व्युदासकरणम्	१२५	१८
६५१ शब्दात्मनः प्रतिपदार्थपरिणामे भेदेऽभेदे च दोषदानम्	१२५	२७
६५२ शब्दादुत्पत्तेः शब्दमयत्वमिति पक्षनिराकरणम्	१२६	४
६५३ शब्दाकारानुस्यूतत्वहेतोरसिद्धताप्रकटनम्	१२६	१०
६५४ नीलादिभेदस्याविद्याविरचितत्वमिति पूर्वपक्ष	१२६	१५
६५५ प्रमाणाबाधात्तन्मतदूषणम्	१२६	१८
६५६ तत्र प्रत्यक्षं न सम्भवतीति प्रदर्श्यानुमानस्याप्यसम्भवप्रदर्शनम्	१२६	२०
६५७ अभेदे शब्दार्थयोः सङ्केतकरणमपि न तद्रूपतासाधकमिति वर्णनम्	१२७	३
६५८ शब्दार्थसम्बन्धविषये मीमांसकमतप्रदर्शनम्	१२७	१३
६५९ भावनिक्षेपवादिमतेन तन्निरसनम्	१२७	१८
६६० स्थापनालक्षणमावेदे	१२७	२९
६६१ सा द्रव्यार्थिकस्य निक्षेप इति प्रदर्शनम्	१२८	१
६६२ द्रव्यलक्षणं द्रव्यार्थिकमतप्रदर्शनञ्च	१२८	९
६६३ द्रव्यार्थिकमतेन द्रव्यनित्यतायाः स्थापनम्	१२८	१३
६६४ क्षणिकत्वव्यवस्था न विकल्पेनेति प्रकाशनम्	१२८	२७
६६५ नानुमानादपि व्यवस्थेति निरूपणम्	१२९	६
६६६ उत्पत्त्यनन्तरमेव ध्वंस इति पक्षनिराकरणम्	१२९	९
६६७ भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां स्वसत्तासमकालोत्पत्त्यनन्तरं ध्वंसहेतुकस्य पक्षस्य निराकरणम्	१२९	२०
६६८ ध्वंसस्य मुद्गरादिहेतुकत्वसाधनम्	१३०	४
६६९ भावानामभावः काल्पनिक इति पक्षस्य दूषणम्	१३०	११
६७० मुद्गरात् क्षणान्तरोत्पादकत्वमेव न विनाशस्येत्यस्य दूषणम्	१३०	१९

विषया	पृ	पं
६७१ घट एव प्रच्युतिरित्यस्य प्रतिविधानम्	१३१	१
६७२ कपालक्षण घटप्रच्युतिरित्यस्यापि निरासः	१३१	३
६७३ स्थायित्वदर्शनमबाधितमिति प्रदर्शनम्	१३१	१३
६७४ प्रत्यभिज्ञाया प्रमाणत्व-साधनम्	१३१	१७
६७५ क्षणिकत्वानुमान न सम्भवतीति वर्णनम्	१३१	२३
६७६ वस्तुनो नित्यत्वःयवस्थापकत्व न प्रत्यक्षस्येति न क्षणिकत्वानुमान बाधितमिति विस्तरेण पूर्वपक्षविधानम्	१३२	१३
६७७ प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वासम्भवे नानुमान दुष्टमेवेति निरूपणम्	१३२	१८
६७८ प्रत्यक्षस्य वर्तमानसम्बन्धिसामान्यग्राहकत्वेन नित्यत्वग्राहकत्वे प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययस्याप्रमाणत्वमेवेति पूर्वपक्ष	१३३	३
६७९ पूर्वापरकालसम्बन्धित्वादेर्वर्तमानकालसम्बन्धित्वेन विरोध इति तद्ग्राहक प्रमाणमेवेति समाधानम्	१३३	१०
६८० क्षणिकतया भावस्य प्रत्यक्षेण ग्रहे कुतो न निश्चय इत्याक्षेपणम्	१३३	२३
६८१ सत्त्वस्य नित्यत्वेन विरोधमाशक्य निरसनम्	१३४	१२
६८२ विरोधस्य विकल्पेन निराकरणम्	१३४	१४
६८३ अर्थक्रियालक्षणसत्ताया क्षणिकत्वेन व्याप्तिरिति कस्य दूषणम्	१३४	२०
६८४ नित्येऽर्थक्रिया स्वरूपसत्ताया असम्भव इति पूर्वपक्ष	१३५	१
६८५ क्रमेणार्थक्रियाभेदेऽपि तद्धेतोर्न भेद इति वर्णनम्	१३५	८
६८६ सत्त्वेन क्षणस्थायितासिद्धिः नित्ये सिद्धसाधनादिति दूषणम्	१३५	१८
६८७ अर्थक्रियायाः समानकाले भिन्नकाले वा न साध्यसाधकत्व सम्भवतीति प्रकटनम्	१३५	२२
६८८ नित्यद्रव्यसिद्धिपक्षोपसहार	१३६	५
६८९ द्रव्यनिक्षेपलक्षणम्	१३६	७
६९० भावलक्षणम्	१३६	१५

नयद्वयस्य सदसदर्थतानिरूपणम्

विषया	पृ	पं
६९१ सोपानोपसहार	१३६	२२
६९२ द्रव्यपर्यायार्थिकनयौ शास्त्रस्य हृदयमित्यवतरणिका	१३७	२
६९३ कारिका	१३७	४
६९४ कारिकार्थ	१३७	८
६९५ परस्परापेक्ष नयद्वय सदन्यथाऽसदिति वर्णनम्	१३७	१४
६९६ अनेकान्तभावनया नयाना सत्यार्थतेत्यवतरणिका	१३७	२६
६९७ कारिका	१३८	१
६९८ कारिकार्थ	१३८	५
६९९ प्रकारान्तरेण अर्थवर्णनम्	१३८	१२
७०० कारिकावतरणम्	१३८	१८
७०१ कारिका	१३८	१९
७०२ विशेषविनिर्मुक्तो द्रव्यार्थिक सामान्यविनिर्मुक्त पर्यायार्थिको वा नास्तीतिकारिकार्थवर्णनम्	१३८	२३
७०३ भजनाकृतभेदप्रकाशिका कारिका	१३९	५
७०४ तस्या अर्थव्याख्यावर्णनम्	१३९	९

विषयाः	पृ	प
७०५ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकविष यादर्शिका कारिका	१३९	२२
७०६ तदर्थवर्णनम्	१३९	२७
७०७ सोपानोपसंहारः	१४०	३
द्रव्यस्वरूपनिरूपणम्		
७०८ द्रव्यलक्षणप्रदर्शिका कारिका	१४०	१०
७०९ कारिकार्थ	१४०	१४
७१० उत्पादव्ययध्रौव्याणां परस्परानुविद्धत्वसमर्थनम्	१४०	२१
७११ अनुगतरूपे प्रतिपन्ने विशेष प्रतिभासोऽबाधक इति पक्ष दूषणम्	१४०	२७
७१२ अनुगतरूपेऽप्रतिपन्ने विशेष प्रतिभासो बाधक इति पक्ष दूषणम्	१४१	[illegible]
७१३ एकत्वप्रतिभासस्य मिथ्यात्वनिराकरणम्	१४१	८
७१४ स्तम्भादिप्रत्ययस्य मिथ्यात्वेऽन्यथाभूतपदार्थसद्भावावभ्यपकतया तथाभूतपदार्थ सद्भावसाधकप्रमाणं नास्तीत्यभिधानम्	१४१	१७
७१५ तद्धर्मतया स्थूलस्य वस्तुनोऽभ्युपगम सम्भवतीत्यस्य दूषणम्	१४१	२४
७१६ कार्यकारणयोः कथञ्चित्तादात्म्यस्य निश्चयात् अनेकान्त रूपतेत्यभिधानम्	१४२	१
७१७ पूर्वोत्तरयोः कथञ्चित्तादात्म्यानुभव पारमार्थिक इत्यभिधानम्	१४२	११
७१८ अन्यथा दोषस्याभ्युपगमेऽपि क्षणिकवादिनो दोषस्य प्रदर्शनम्	१४२	२०
७१९ शब्दविद्युत्प्रदीपादीनामपि उत्तरपरिणामोऽस्तीतिवर्णनम्	१४[illegible]	१
७२० अन्ते क्षयदर्शनादाद्येऽपि तत्प्रसक्तिरित्यस्य दूषणम्	१४३	४
७२१ निरन्वय सन्ततिविच्छेदो नेत्यभिधानम्	१४३	६
७२२ उत्पादव्ययस्थितीनां परस्परात्मकताप्रदर्शनम्	१४३	१४
७२३ असतामुत्पादव्ययध्रौव्ययोगासत्त्वमित्यस्य दूषणम्	१४३	२१
७२४ अक्षणिके इव क्षणिकेऽपि क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाऽसम्भवसमर्थनम्	१४४	७
७२५ हेतुफलयोः कथञ्चिद्भेदाभेदव्यवस्थापन सम्भवति न क्षणिकपक्ष इति प्रदर्शनम्	१४४	१२
७२६ कारणे निवृत्त एव कार्योत्पत्ति स्यादिति पक्षविध्वंसनम्	१४४	२०
७२७ हेतुफलयोरभेदबुद्धेरभ्रान्तत्वमिति वर्णनम्	१४[illegible]	४
७२८ सदृशापरापरोत्पत्त्या क्षणिकस्य न निश्चीयत इत्यस्य दूषणम्	१४[illegible]	११
७२९ भावस्य विनाशं प्रत्यनपेक्षत्व प्रमाण्य निराकरणम्	१४५	१७
७३० अनुस्यूतिव्यतिरेकेण ज्ञानानां कार्यकारणभावादिविभागो नोपपद्यत इत्येव विस्तरतोऽनेकान्तात्मकत्वप्रदर्शनम्	१४६	४
७३१ उत्पादादीनां परस्परानपेक्षतया द्रव्यलक्षण न भवतीत्यर्थक कारिकावर्णनम्	१४७	२५
७३२ सोपानोपसंहार	१४८	६
नयसम्यक्त्वनिरूपणम्		
७३३ द्रव्यपर्यायार्थिकनयापेक्षयाऽन्यनथाभाववर्णनम्	१४८	१४

विषयाः	पृ.	पं.
७३४ निरपेक्षनयानां मिथ्यात्ववर्णनम्	१४९	१
७३५ उभयवादप्रज्ञापकनयाभावप्रकाशनम्	१५०	१८
७३६ द्रव्यार्थिकपक्षे पर्यायार्थिकपक्षे वा संसारासम्भवप्रकाशनम्	१५०	४
७३७ उभयमते सुखदुःखादेरनुपपत्तिवर्णनम्	१५०	२१
७३८ बन्धस्थितिकारणस्याप्यसम्भववर्णनम्	१५१	[illegible]
७३९ मोक्षार्थप्रवृत्तिरपि न भवतीत्यादि	१५१	१७
७४० स्वस्वपक्षाभिनिविष्टानां नयानां मिथ्यात्वं मिलितानाञ्च सम्यक्त्वमिति वर्णनम्	१५२	४
७४१ अत्र दृष्टान्तप्रतिपादनम्	१५२	२०
७४२ तस्यैव विवरणम्	१५३	०
७४३ दृष्टान्तोपन्यासफलप्रकाशिका कारिका	१५३	१०
७४४ तदर्थव्याख्यानम्	१५३	२४
७४५ दृष्टान्तस्य साध्यसमताव्यापकमताविभावककारिका	१५४	[illegible]
७४६ तदर्थप्रकाशनम्	१५४	८
७४७ सत्कार्यवादविध्वंसनम्	१५४	१०
७४८ कारणात्मकपरिणामवादप्रतिक्षेप	१५[illegible]	७
७४९ असदुत्पत्तिनिरास	१५५	११
७५० कारणनिवृत्त्याऽसदेव कार्यमुत्पद्यत इति पक्षदूरीकरणम्	१५५	१७
७५१ कारणनिवृत्ते कार्यतदुत्पत्ति तदुभयानुभयतदभावात्रिरूपतानिरसनम्	१५५	२०
७५२ कारणनिवृत्ते कारणाकारणभेदे च दोषप्रदर्शनम्	१५६	७
७५३ कारणनिवृत्ते कारणहेतुकत्वाहेतुकत्वनिर्हेतुकत्वादिपक्षदूषणम्	१५६	१४
७५४ कार्यं स्वयमेव न भवतीति पक्षस्य विकल्पतो दूषणम्	१५६	१९
७५५ भावस्याभावात्मकत्वाद्भावानन्तरमभवनमिति पक्षप्रतिक्षेप	१५६	२६
७५६ सदसदात्मकताव्यवस्थापनम्	१५७	०
७५७ तत्रैव चेति पक्षनिराकरणम्	१५८	६
७५८ इतरनयविषयनिरपेक्षस्य विषयपरिच्छेदकनयानां मिथ्यारूपताप्रदर्शककारिका	१५८	१८
७५९ तद्भावार्थव्याख्यानम्	१५८	२२
७६० द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयवक्तव्यतासूचककारिका	१५९	३
७६१ तदर्थवर्णनम्	१५९	७
७६२ भेदच्छेदविध्यादर्शककारिका	१५९	१३
७६३ तद्व्याख्याकरणम्	१५९	१७
७६४ सर्वं सर्वात्मकमित्येतत्प्रकाशिका कारिका	१५९	२७
७६५ तदर्थस्फुटीकरणम्	१६०	३
७६६ वस्तुनः सविकल्पनिर्विकल्परूपताख्यापिका कारिका	१६०	१५
७६७ तद्भावार्थवर्णनम्	१६०	१९
७६८ वस्तुनि व्यञ्जनार्थपर्यायसद्घटनम्	१६०	२४
७६९ शब्दार्थविषये वैयाकरणमतवर्णनम्	१६०	२७
७७० तन्मतनिरासकतया वैशेषिकमतवर्णनम्	१६१	१८
७७१ तत्रैव मीमांसकमतप्रदर्शनम्	१६२	६
७७२ तदेतन्मतानां निरासारम्भ	१६२	०
७७३ वैशेषिकाभ्युपगमनिरासः	१६२	१६
७७४ शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धासम्भववर्णनम्	१६२	२०
७७५ स्वाभाविकसम्बन्धनिरास	१६२	२३

विषयाः	पृ	पं
७७६ योग्यतासमर्थनम्	१६४	२
७७७ वाच्यवाचकसम्बन्धस्यानित्यवर्णनम्	१६४	१०
७७८ वर्णानां शब्दरूपतास्थापनम्	१६४	२६
७७९ शब्दस्य व्यञ्जनपर्यायत्ववर्णनम्	१६५	७
७८० सतात्पर्यं वस्तुनामेकानेकत्ववर्णनपरा कारिका	१६५	१९
७८१ उपसंहारकारिका	१६६	१
७८२ निर्विकल्पसविकल्पवस्तुव्यवस्थाकारिकारिका	१६६	१४
७८३ सोपानोपसंहारः	१६६	२४
सप्तभङ्गनिरूपणम्		
७८४ सप्तभङ्गनिरूपणायावतरणम्	१६७	४
७८५ सप्तविकल्पोत्थानबीजप्रदर्शककारिका	१६७	१०
७८६ आद्यभङ्गत्रयव्यवस्था	१६७	१४
७८७ उभयधर्मद्वयस्य मुख्यतो गौणतो वा प्रतिपादकस्य वचनस्याभाववर्णनम्	१६७	१९
७८८ षष्ठीद्यादिसमस्तपदानामप्यसामर्थ्यप्रदर्शनम्	१६७	२२
७८९ भङ्गत्रये प्रकारान्तरेणापेक्षाविशेषप्रदर्शनम्	१६८	१
७९० तत्रैव तृतीयः प्रकारः	१६८	१०
७९१ तत्रैव चतुर्थः	१६८	१७
७९२ तत्रैव पञ्चमः	१६८	१९
७९३ तत्रैव षष्ठः प्रकारः	१६८	२४
७९४ तत्रैव सप्तमः प्रकारः	१६८	२८
७९५ तत्रैवाष्टमः प्रकारः	१६९	५
७९६ तत्रैव नवमः प्रकारः	१६९	९
७९७ तत्रैव दशमः प्रकारः	१६९	१४
७९८ भङ्गत्रयाणां सकलादेशत्वमन्येषां विकलादेशत्वं तथा भङ्गत्रय निरवयवविषयमपरं सावयवविषयमिति निरूपणम्	१६९	२२
७९९ भङ्गसप्तके सुनयदुर्नयताव्यवस्थाप्रकटनम्	१७०	११
८०० चतुर्थभङ्गस्य प्रतिपादिका साभिप्राया कारिका	१७०	१०
८०१ पञ्चमभङ्गस्य प्रतिपादिका साभिप्राया कारिका	१७१	६
८०२ प्रथमतृतीयभङ्गसंयोगात्मकत्वाभ्युदासः	१७१	१४
८०३ षष्ठभङ्गस्य प्रतिपादिका साभिप्राया कारिका	१७१	२०
८०४ सप्तमभङ्गस्य प्रतिपादिका साभिप्राया कारिका	१७२	२
८०५ सप्तविधवचसामर्थ्यपञ्ज नययोर्यथायोग्यव्यवस्थाप्रदर्शिका कारिका एवंविधव्याख्यातृता	१७२	१६
८०६ शब्दादिषु प्रथमद्वितीयावेव भङ्गावित्याशयेन व्याख्यान्तरम्	१७३	१
८०७ सप्तवाक्यमूलद्रव्यपर्यायनययोर्विषयमभिधातुं पर्यायनयविषयादर्शिका कारिका	१७३	१७
८०८ द्रव्यनयनिरपेक्षत्वेऽस्य समयप्रज्ञापनाऽसामर्थ्यप्रदर्शनम्	१७३	२४
८०९ द्रव्यनयविषयस्य युक्त्या वर्णनम्	१७४	१
८१० तत्रापि समयप्रज्ञापनाया अपूर्णतावर्णनम्	१७४	१०
८११ पुरुषदृष्टान्ते भेदाभेदात्मकस्यातीतानागतपर्यायसम्बन्ध इति प्रदर्शनम्	१७४	२१
८१२ दार्ष्टान्तिके जीवे निगमनप्रदर्शनम्	१७	५
८१३ उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकस्य जीवस्यानाद्यनन्ततास्थापनम्	१७५	१२

विषया	पृ	पं
८१४ विपर्यये दोषप्रदर्शनम्	१७५	१५
८१५ पर्यायनिभागाभावरूपना-समर्थनम्	१७५	२८
८१६ पूर्वोत्तराकारपरित्यागापादानतयैव मृदादिवस्त्वनुभूयते इति तदनुरोधाद्नयान्तता-व्यवस्थापनम्	१७६	१३
८१७ विरोधसंशयव्यधिकरणतादिदोषनिराकरणम्	१७६	१५
८१८ ज्ञानकर्मणो कथञ्चिद्भेदा-भेदसमर्थनम्	१७७	१७
८१९ तथा जीवपुद्गलगुणयोरपि भेदाभेदसमर्थनम्	१७८	७
८२० अतएव एक आत्मेत्यादि शास्त्र-व्यवहारसिद्धिरिति समर्थनम्	१७८	१३
८२१ बाह्याभ्य तरविभागसमर्थनम्	१७८	२६
८२२ शरीरात्मनोरभेदे परमतस्य तापविशङ्कानिरास	१७९	६
८२३ मन आत्मनोर्भेदे दोषोद्घाटनम्	१७९	९
८२४ शरीरच्छेदे आत्मन कथञ्चिच्छेदाभ्युपगम	१७९	२१
८२५ द्रव्यपर्यायनययो प्रत्येक-दृष्ट्या त थाविधभावासम्भव-प्रदर्शनम्	१८०	११
८२६ वस्तुविषये नयद्वयव्यवस्था	१८०	२०
८२७ परस्परापेक्षयोरेवानयोः स्व समयप्रज्ञापनानुकूलतेति वर्णनम्	१८१	१
८२८ निरपेक्षयोस्तु न तथेति वर्णनम्	१८१	१२
८२९ नयानुसरणम्	१८१	२५

प्रमाणविचार

विषया	पृ	पं
८३० प्रमाणस्य दर्शनज्ञानात्मकतया-तयोर्विषयमाह	१८२	५
८३१ धर्माधिकमतखण्डनाय ज्ञान निरूप्यबोधमात्रपक्षदूषणम्	१८२	१८
८३२ बोधविशेषपक्षनिरास	१८२	२७
८३३ बोधस्य साकारत्वे प्रमेयाकारस्यासम्भवव्यावर्णनम्	१८३	१
८३४ ज्ञानस्यार्थाकारतया भावात्साकारतेत्यस्य निरसनम्	१८३	८
८३५ बोधस्य निराकारत्वेऽनिष्टप्रसङ्गोपपादनम्	१८३	१३
८३६ तन्निराकरणम्	१८३	१७
८३७ विज्ञानस्य साकारताप्रतीतौ विकल्पदोषप्रदर्शनम्	१८४	२
८३८ अनुमानादिभिर्विज्ञाने बाह्योऽर्थ प्रतीयत इत्यस्य दूषणम्	१८४	९
८३९ बाह्यार्थसाधकपूर्वपक्ष	१८४	१२
८४० तन्मतप्रतिक्षेप	१८४	१४
८४१ निराकारज्ञानस्यार्थे सव्यापार निर्व्यापार वा न प्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षाऽऽरचनम्	१८४	१८
८४२ उक्तपक्षखण्डनम्	१८४	२६
८४३ साकारवादिमतेन निराकारवारप्रतिक्षेप	१८५	३
८४४ निराकारतायां प्रमाणाभाव-वर्णनम्	१८५	४
८४५ पुनर्निराकारवादिन पूर्वपक्षत्वेन वर्णनम्	१८५	१२
८४६ तन्निराकरण साकारवादिरीत्या	१८५	१९
८४७ सिद्धान्तोपवर्णनारम्भ साकारवादप्रतिक्षेपरूप	१८५	२७
८४८ बाह्यवस्तुव्यतिरेकेण ज्ञानस्य प्रत्यक्षत प्रतीयमानत्वोपदर्शनम्	१८६	२
८४९ ज्ञानस्य सुखव्यतिरिक्तता-निरूपणम्	१८६	६

विषयाः	पृ	पं
८५० नीलादिकमेव प्रकाशरूपं न तु तद्भिन्नं ज्ञानमस्तीति विज्ञानवादयुक्तस्य निरासः	१८६	१८
८५१ ज्ञानस्य निराकारत्वे प्रतिकर्मव्यवस्थाप्रदर्शनम्	१८७	३
८५२ प्रकाशतया नीलाद्याकारत्वे दोषोद्भावनम्	१८७	५
८५३ ग्राह्याकारत्वेऽपि दोषाऽऽदर्शनम्	१८७	७
८५४ नीलाद्याकारत्वे ज्ञानस्य दोषोद्भावन	१८७	१७
८५५ मीमांसकाभिमतानधिगतार्थगन्तृत्वाख्यस्य प्रमाणलक्षणघटकस्य निराकरणारम्भ	१८७	२३
८५६ पक्षान्तरेऽनधिगतार्थाधिगन्तृत्वे प्रामाण्यनिर्णयासम्भववर्णनम्	१८८	३
८५७ अधिगतेऽर्थे प्रमाणापेक्षिणोऽप्रेक्षापूर्वकारित्वप्रसङ्गस्य निरास	१८८	१०
८५८ सौगतसमतप्रमाणलक्षणम्	१८८	१९
८५९ अविसंवादकत्वलक्षणस्य प्रत्यक्षेऽनुमाने च समन्वयात्ते एव प्रमाणमिति वर्णनम्	१८९	१
८६० प्रापकत्वं प्रदर्शकत्वमिति व्यवस्थाप्य प्रत्यक्षानुमानयोः प्रापकत्वसमर्थनम्	१८९	४
८६१ प्रामाण्यनिश्चयप्रकारस्तन्मते	१८९	१२
८६२ अथ प्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वमिति सौगतोक्तस्य निरसनम्	१८९	१६
८६३ उपेक्षणीयवस्तुसङ्ग्रहासमर्थनम्	१८९	१९
८६४ सौगतमतेन प्रदर्शितार्थप्रापकत्वमेव न कस्यापि ज्ञानस्य सम्भवतीति समर्थनम्	१९०	४
८६५ सन्तानापेक्षयापि तन्न सम्भवतीति वर्णनम्	१९०	११
८६६ नैयायिकमतस्य सामग्री-प्रामाण्यस्य निरास	१९०	२५
८६७ साधकतमत्वानुपपत्तिवर्णनम्	१९०	२६
८६८ विवक्षया साधकत्वमित्यस्य प्रतिक्षेप	१९१	२
८६९ सन्निपत्यजनकत्वपक्षस्यापि व्युदसनम्	१९१	६
८७० कारकसाकल्यस्य प्रमाणत्वसम्भवप्रदर्शनम्	१९१	१३
८७१ तन्निरासाय विकल्परचनम्	१९१	२७
८७२ सकलकारणानि साकल्यमिति पक्षखण्डनम्	१९१	२८
८७३ तद्धर्मः साकल्यमिति पक्षदूरीकरणम्	१९२	९
८७४ तत्कार्यं साकल्यमिति पक्षखण्डनम्	१९२	१२
८७५ नित्यानां कारणत्वे सकलकार्योत्पत्त्यादिदोषोद्भावनम्	१९२	१४
८७६ पदार्थान्तरं साकल्यमिति पक्षस्यापि निराकरणम्	१९३	९
८७७ सोपानोपसंहार	१९३	१५
स्वपरनिर्णयस्वभावस्थापनम्		
८७८ ज्ञानस्य ज्ञानान्तरग्राह्यतया नैयायिकमतप्रतिक्षेपारम्भ	१९३	२१
८७९ तदुक्तज्ञेयत्वहेतावसिद्धयादिदोषाविर्भावनम्	१९३	२३
८८० धर्मिणो ज्ञानस्य मानसविषयत्वशङ्का	१९३	२५
८८१ मनसोऽसिद्धत्ववर्णनम्	१९४	१
८८२ मनसः सत्त्वेऽपि युगपज्ज्ञानोदयापत्तिदानम्	१९४	६
८८३ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरसिद्धत्ववर्णनम्	१९४	१४

विषया	पृ	पं
८८४ मानसविकल्पद्वयस्यैवाभावो न तु इन्द्रियमनोविज्ञानद्वयस्येति स्वपक्षवर्णनम्	१९४	१९
८८५ प्रत्यक्षत्वे सति ज्ञानत्वहेतोर्मनःसाधकतयोपन्यस्तस्य निराकरणम्	१९४	२०
८८६ सुखादेः स्वप्रकाशरूपतासमर्थनम्	१९७	१
८८७ सुखादीनां ज्ञानात्मनाभेदमुक्तेऽपि तत्प्रकाशापादनम्	१००	०
८८८ आत्ममनःसंयोगस्याप्यसम्भवप्रतिपादनम्	१९	११
८८९ मनसः प्रतिनियमे हेतोरनुपन्निरासः	१०५	१६
८९० स्वसंविदितज्ञानानङ्गीकारे दोषान्तरप्रदर्शनम्	१०५	४
८९१ स्वनिर्भासिस्वभावस्य ज्ञानस्येति निगमनम्	१९८	४
८९२ अयमर्थप्रकाशनात्मा ज्ञानस्येति सौगतमतप्रदर्शनम्	१०	८
८९३ सर्वेन ज्ञानस्य बाधकस्याप्यभासस्वेहेतोर्निरस्य निराकरणम्	१९६	१०
८९४ स्वतोऽवभासलक्षणहेतोः परस्यासिद्धिरिति वर्णनम्	१०६	११
८९५ नीलादेर्भिन्नेन ज्ञानेन ग्रहणं न भवतीत्यस्य निराकरणम्	१०६	१८
८९६ परतोऽवभासलक्षणहेतावपि सिद्धत्ववर्णनम्	१९७	१८
८९७ दृष्टान्तस्य सुखादेर्नैयायिकापेक्षया साध्यविकलत्ववर्णनम्	१९७	२७
८९८ स्वमतेनापि व्याप्यसिद्धिरिति प्रदर्शनम्	१०८	६
८९९ नीलादीनां परमार्थसत्त्वसाधनम्	१०	११

विषया	पृ	पं
९०० तन्नोक्तहेतोर्बाधकाभावसमर्थनम्	१९८	१४
९०१ अनैकान्तिकत्वाभावप्रदर्शनम्	१९८	१६
९०२ बाधकत्वाभावमाशङ्क्य तन्निराकरणम्	१९८	१७
९०३ विरुद्धत्वादिनिराकरणम्	१९९	२
९०४ सोपानोपसंहारः	१९९	६
प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षणम्–		
९०५ प्रत्यक्षं निर्विकल्पकरूपत्वान्न निर्णयस्वभावमिति सौगतपूर्वपक्षः	१९९	१२
९०६ तत्प्रतिक्षेपिणा वैयाकरणस्य शब्दानुविद्धत्ववादिनः मतस्य वर्णनम्	१९०	१७
९०७ शब्दस्यासन्निहितत्वान्न प्रत्यक्षेऽवभास इति दूषणम्	१९९	२०
९०८ नयनाद्यविषयत्वाच्छब्दो न तद्ग्रहणतो तस्य प्रतिभास इति वर्णनम्	२००	४
९०९ रूपमिदमित्येकसंवेदनाच्छब्दपरिच्छेदकरूपवेदनद्वयकल्पमित्यस्य दूषणम्	२००	१२
९१० विशेषणस्य शब्दादेर्नयनमताव प्रतिभासेऽपि स्मृतिवशेन तस्य प्रतिभास इति शङ्कानिराकरणम्	२००	१८
९११ तन्मतेऽध्यक्षाभावप्रसङ्गमापाद्य प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकत्वेनोपसंहारः	२००	२५
९१२ नैयायिकमतेन नियतदेशादितया वस्तुनोऽवभासात्सविकल्पकं प्रत्यक्षमिति पूर्वपक्षः	२०१	६
९१३ निर्विकल्पप्रत्यक्षवादिना तन्मतस्य निरासकरणम्	२०१	१२

विषया	पृ	पं
९१४ प्रत्यक्ष भिन्नकालभावयोर्न विशेषणविशेष्यभावमवभासयतीति निरूपणम्	२०१	१९
९१५ नापि तुल्यकालयोस्तदवभासयतीति निरूपणम्	२०१	२५
९१६ विशेषणविशेष्यभावस्य काल्पनिकत्ववर्णनम्	२०२	६
९१७ इन्द्रियस्य प्रागपगतेऽपि व्यापारे सर्वाध्यक्षमतीनां स्मृतित्वप्रसङ्ग इत्यभिधानम्	२०२	१०
९१८ विकल्पस्यार्थसाक्षात्करणस्वभावाभावसमर्थनम्	२०२	२५
९१९ विकल्पस्य प्रवर्तकत्वाभावसमर्थनम्	२०३	२
९२० सौगतमतनिराकरणाय प्रत्यक्षस्य स्वार्थनिर्णयस्वभावत्वे तद्ग्राहकप्रमाणाभावशङ्कायाः सिद्धान्तेन प्रतिक्षेपविधानम्	२०३	११
९२१ विकल्पे वैशद्यमध्यारोपितमित्यस्य निराकरणम्	२०३	१६
९२२ विकल्पाविकल्पयोरैक्याध्यवसायस्य निरसनम्	२०३	२०
९२३ विकल्पस्य निर्विकल्पतया विज्ञाने दोषोद्भावनम्	२०३	२४
९२४ वैपरीत्येऽपि दोषोद्भावनम्	२०४	१
९२५ विकल्पेनाविकल्पस्य तिरस्काराद्न निर्णय इत्यस्य दूषणम्	२०४	७
९२६ विकल्पस्य बलीयस्त्वनिराकरणम्	२०४	१०
९२७ विकल्पस्य निर्णयानिर्णयात्मकताप्रकटनम्	२०४	१५
९२८ विकल्पस्य परतो ग्रहेऽनवस्थाप्रकटनम्	२०४	२१
९२९ बौद्धसम्मतस्य परमार्थतो विकल्पस्य निर्विषयत्वस्य निश्चयतो निराकरणम्	२०५	४
९३० अविद्यमानाकारग्राहकत्वान्निर्विषयत्वमित्यस्य निरासः	२०५	९
९३१ तादात्म्येन तदुत्पत्त्या वा सम्बन्धेन ग्रहणमित्यस्य निरासः	२०५	१२
९३२ अविकल्पकस्य विकल्पे एकत्वेनाध्यारोप इत्यस्य दूषणम्	२०५	२०
९३३ यदर्थसामर्थ्यप्रभवं तदेव विशदमिति व्याप्तेर्निरासः	२०	२६
९३४ विकल्प एव विशदो नाविकल्पयोऽनुपलब्धेरिति प्रतिपादनम्	२०६	४
९३५ अविकल्प स्वसंवेदनसिद्ध इत्यस्य प्रत्याख्यानम्	२०६	९
९३६ सविकल्पस्यावैशद्यमाशंक्य-निराकरणम्	२०६	१२
९३७ अध्यक्ष शब्दयोजनान्तरेणापि निर्णयात्मकमिति स्थापनम्	२०६	२०
९३८ बौद्धोक्तनिरंशवस्तुप्रभवस्य निर्विकल्पकत्वसाधकहेतो निराकरणम्	२०६	२५
९३९ अनुभवस्यैव यथावस्थित वस्तु ग्राहकत्व स्वभावो न विकल्पस्येत्यस्य प्रत्याख्यानम्	२०७	५
९४० तत्प्रभवत्वात्तद्ग्राहकत्व-मित्यस्य निरासः	२०७	१५
९४१ कारणं विषय एव कारणमेव विषय इति विकल्प्योभयत्र दोषदानम्	२०७	२९
९४२ कारण स्वाकाराधायकं विज्ञाने विषय एवेति पक्षनिराकरणम्	२०८	६

विषया	पृ	पं
१४३ निरूप्यो न स्याकारानुकारीत्यस्य दूषणम्	२०८	१७
१४४ अनुमानवचस्य प्रमाणतेति वर्णनम्	२०८	२१
१४५ प्रमाणत्वेऽपि विकल्पस्यानुमानेऽन्तर्भाव इत्यस्य निरासः	२०९	७
१४६ अनुमानादपि सविकल्पस्याध्यक्षतासाधनम्	२०९	१०
१४७ तद्धेतावसिद्धत्वाद्यभावप्रदर्शनम्	२०९	१४
१४८ बाधकप्रमाणाभाववर्णनम्	२०९	२३
१४९ स्वार्थनिर्णीतिस्वभावं ज्ञानं प्रमाणमित्युपसंहारः	२१०	१
१५० इन्द्रियार्थसन्निकर्षेत्यादिनैयायिकप्रत्यक्षलक्षणपूर्वपक्षोपन्यासः	२१०	११
१५१ तद्व्याख्यानम्	२१०	१३
१५२ तत्रत्यपदप्रयोजनवर्णनम्	२१०	१४
१५३ पूर्वपक्षे ज्ञानसुखयोर्भेदेन प्रतिपादनम्	२११	२
१५४ व्यपदेश्यपदसार्थक्यप्रदर्शनम्	२११	७
१५५ अव्यभिचारिपदफलनिरूपणम्	२११	१८
१५६ तत्र मतान्तरेण व्यावृत्तिप्रकटनम्	२११	२५
१५७ ज्ञानपदस्य सार्थक्यवर्णनम्	२१२	७
१५८ तदेकदेशीयमतप्रतिक्षेपारम्भः	२१२	१४
१५९ इन्द्रियस्य विकल्पनो दूषणम्	२१२	१५
१६० चक्षुषो रश्मेरसिद्धत्ववर्णनम्	२१२	२२
१६१ चक्षुः प्राप्तार्थप्रकाशकत्वाद्रश्मिसिद्धिरिति पूर्वपक्षः	२१३	५
१६२ तन्निराकरणम्	२१३	७
१६३ चक्षुरादीनामनुद्भूतरूपस्पर्शवत्तानिरासः	२१३	११
१६४ अनुमानाच्चक्षुरश्मिसिद्धिरित्यस्य निराकरणम्	२१३	१४
१६५ चक्षुषः प्राप्तार्थप्रकाशकत्वसाधकतैजसत्वहेतोः प्रतिक्षेपः	२१३	२५
१६६ चक्षुषस्तैजसत्वसाधननिराकरणम्	२१४	५
१६७ रूपादिमध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वादिति हेतोर्निराकरणम्	२१४	१०
१६८ तमोदृष्टान्तेन तस्यापि निरासः	२१४	१८
१६९ तमसोऽभावस्वरूपत्वनिराकरणम्	२१५	१
१७० चक्षुषः प्राप्तार्थप्रकाशकत्वे दोषान्तरदानम्	२१५	२२
१७१ सन्निकर्षस्य समवायस्याभाववर्णनम्	२१६	१
१७२ कथञ्चित्तादात्म्यस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम्	२१६	३
१७३ विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धनिराकरणम्	२१६	७
१७४ चक्षुषोऽप्राप्तार्थप्रकाशकत्वसाधनम्	२१६	१२
१७५ अर्थग्रहणसार्थक्यनिराकरणम्	२१६	१८
१७६ ज्ञानग्रहणफलनिरासः	२१६	२१
१७७ अव्यपदेश्यपदप्रयोजनखण्डनम्	२१६	२६
१७८ अव्यभिचारादिपदसार्थक्यप्रत्याख्यानम्	२१७	५
१७९ प्रवृत्तिसामर्थ्येन पूर्वज्ञानस्याव्यभिचारित्वमित्यस्य दूषणम्	२१७	२१
१८० अव्यभिचारिपदफलस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेनैव व्यावृत्तिसम्भव इति वर्णनम्	२१८	६
१८१ व्यवसायपदनिरर्थकताऽऽविष्करणम्	२१८	२०

विषया	पृ	प
९८२ सिद्धान्तेन प्रत्यक्षलक्षणाभिधानम्	२१९	५
९८३ तस्य भेदद्वयस्वरूपम्	२१९	६
९८४ अवग्रहादिस्वरूपम्	२१९	१५
९८५ तस्य कथञ्चित्प्रमाणफलत्वसमर्थनम्	२१९	२०
९८६ मतिज्ञानश्रुतज्ञानयो केषाञ्चिन्मतेन भेदप्रदर्शनम्	२१९	२७
९८७ सिद्धान्तेन तदाख्यानम्	२१९	२८
९८८ सोपानोपसंहार	२२०	८

अनुमानविचार

विषया	पृ	प
९८९ चार्वाकमतेनानुमानस्य प्रमाणाभावनिरूपणम्	२२०	१४
९९० सामान्यविषयस्य विशेषविषयस्य चानुमानस्येत्यभिधानम्	२२०	१८
९९१ व्याप्तिग्रहणमपि न समीचीनमित्यभिधानम्	२२०	२०
९९२ सौगतमतेनानुमानस्य प्रमाणत्वसाधनम्	२२०	२३
९९३ अनुमानस्योपचरितविषयत्वमाशङ्क्य निराकरणम्	२२१	३
९९४ अनधिगतार्थपरिच्छित्तिः प्रमाणमित्येतस्य निरास	२२१	११
९९५ हेतौ त्रैरूप्यप्रसिद्ध्यसम्भवमाशङ्क्य तत्प्रतिषेधनम्	२२१	१०
९९६ तादात्म्यहेतुकानुमानवैयर्थ्यमाशङ्क्य तद्व्युदसनम्	२२२	१
९९७ अनुमानस्य सामान्यविषयत्वप्रदर्शनम्	२२२	६
९९८ हेतुहेत्वाभासप्रदर्शनम्	२२२	१०
९९९ नैयायिकोक्तानुमानलक्षणनिराकरणाय तल्लक्षणोपन्यास	२२२	२१
१००० तद्व्याख्याभेदा प्रथमलक्षणविचारश्च	२२२	२६
१००१ द्वितीयलक्षणविचार	२२३	१७
१००२ त्रिविधशब्दव्याख्या	२२३	२४
१००३ कारणात्कार्ये साध्ये धर्म्यनुपपत्तिमाशङ्क्य समाधानम्	२२३	५७
१००४ शेषवदनुमानविचार	२२४	१०
१००५ सामान्यतोदृष्टानुमानविचार	२२४	१४
१००६ तृतीयलक्षणविचार	२२४	२०
१००७ कारणात् कार्यानुमाननिराकरणम्	२२४	५७
१००८ अस्यमास्याकार्यकारणभूतस्य चागमकत्वमित्याख्यानम्	२२५	१०
१००९ तादात्म्यतदुत्पत्तिव्यतिरेकेणहेतोः पक्षधर्मत्वमपि नेति वर्णनम्	२२५	१५
१०१० बौद्धमतेनोपसंहार	२२५	२५
१०११ सोपानसमाप्ति	२२५	२६

प्रमाणसंख्यानिर्णय

विषया	पृ	प
१०१२ सौगतमतेन प्रमाणसंख्यान्तरसमर्थन च	२२६	२
१०१३ शाब्दादीना निराकरणारम्भस्तन्मतेन	२२६	१३
१०१४ उपमानस्य प्रामाण्यनिराकरणम्	२२६	२०
१०१५ नैयायिकसम्मतोपमानस्यापि दूषणम्	२२७	३
१०१६ अर्थापत्तेर्निरास	२२७	१५
१०१७ अभावप्रमाणनिराकरणम्	२२७	२६
१०१८ सिद्धान्तिना त्रैलक्षण्यस्य प्रतिक्षेपकरणम्	२२८	१५
१०१९ त्रैलक्षण्याभावेऽप्यविनाभावसद्भावप्रदर्शनम्	२२८	१७
१०२० व्याप्तिनिश्चयाय दृष्टान्तकल्पनेऽनवस्थोद्भावनम्	२२८	२५

विषया	पृ	पं
१०२१ व्यतिरेकस्यान्वयेन विनाऽभावादगमकतेति मतनिरास	२२९	१२
१०२२ पक्षधर्मतानिराकरणम्	२२९	२०
१०२३ पक्षलक्षणस्य परोक्तस्य निराकरणम्	२३०	६
१०२४ हेतुलक्षणसम्भवेऽपि न तस्या व्यपेक्षेत्याख्यानम्	२३०	१७
१०२५ धर्ममात्र वचनेऽपि साध्या स्वधर्मिणाधारमिति वचनम्	२३०	२४
१०२६ अविनाभावनिर्णय हेतोरेक रूप न सपक्षसत्त्वादिकमिति व्यवस्थापनम्	२३१	८
१०२७ स्वभावकार्यानुपलम्भव्यतिरेकोऽविनाभाव इत्यस्य निरास	२३१	२७
१०२८ प्रतिबन्धोऽविनाभावाद्भिन्न इत्यस्य निराकरणम्	२३२	८
१०२९ तर्क एवाविनाभावग्राहक इति समर्थनम्	२३३	१
१०३० मानानोपसंहार	२३३	१७
ज्ञानोपयोगविचार		
१०३१ प्रथमोपयोगविचारारम्भः	२३३	१९
१०३२ सामान्यविशेषरूपतापरस्य स्वरूपापरित्यागात्मन इति प्रदर्शिका कारिका	२३४	१
१०३३ तदाशयप्रकाशनम्	२३४	
१०३४ प्रत्यादिचतुष्टयस्य ज्ञानदर्शनोपयोगौ प्रसिद्धौ केवलस्य तु समकालावित्यभिप्राया कारिका	२३४	१६
१०३५ तत्सूत्रार्थ	२३४	२०
१०३६ यौक्तिकसिद्धान्त आगमविरोधीति केचिन्मतवर्णनपरा कारिका	२३५	२
१०३७ तद्व्याख्यारम्भ	२३५	६
१०३८ तत्रागमप्रदर्शनपूर्वक तद्व्याख्यान केषाञ्चित्	२३५	७
१०३९ तत्र पक्षे सर्वस्याकिञ्चित्करत्वादिदोष निराकरणम्	२३५	२२
१०४० तन्मतनिराकरणारम्भ	२३५	२७
१०४१ किञ्चिज्ज्ञत्वादिदोषप्रदान	२३६	१
१०४२ अनुमानेनापि सर्वोगपद्य-समर्थनपरा कारिका	२३६	१७
१०४३ तद्व्याख्यानम्	२३६	२१
१०४४ दृष्टान्तपूर्वक तत्समर्थनपरा कारिका	२३७	७
१०४५ तदर्थाभिधानम्	२३७	११
१०४६ क्रमवादिन आगमविरोधप्रदर्शनम्	२३७	१५
१०४७ तदर्थप्रकाशनम्	२३७	१९
१०४८ ज्ञानदर्शनक्रमोपयोग-वादोपसंहार कारिकायाम्	२३८	१५
१०४९ प्रकृतमतप्रदर्शिका कारिका	२३८	२२
१०५० एकोपयोगवादस्य समर्थनम्	२३९	१
१०५१ स्वमते सर्वज्ञत्वसम्भव इति प्रदर्शिका कारिका	२३९	७
१०५२ तदभिप्रायवर्णनम्	२३९	११
१०५३ साकारानाकारोपयोगयोरेकान्तभेदाभावप्रकाशिका कारिका	२३९	२०
१०५४ तत्तात्पर्यार्थ	२३९	२४
१०५५ क्रमाक्रमोपयोगद्वयवादे आपत्त्यन्तरापादिका कारिका	२४०	७
१०५६ तदीयभावार्थोपवर्णनम्	२४०	११
१०५७ तथा सर्वज्ञत्वाभावापादिका कारिका	२४०	१८
१०५८ तदर्थाभिधानम्	२४०	२२
१०५९ ज्ञानदर्शनयोरैक्यसमर्थनपरा कारिका	२४०	२४

विषया	पृ	पं
१०६० तत्फलितार्थवर्णनम्	२४१	३
१०६१ भेदतो ज्ञानवत्त्वदर्शनवत्त्वे न सम्भवत इत्यभिधानपरा कारिका	२४१	९
१०६२ तदर्थप्रकटनम्	२४१	१३
१०६३ केवलिनः कवलाहाराभाववादिन पूर्वपक्षारम्भ	२४१	१८
१०६४ छद्मस्थविजातीयत्वहेतुना स्वमतसाधनम्	२४१	२३
१०६५ उक्तमतप्रतिक्षेपारम्भ	२४२	१०
१०६६ क्रमोपयोगे क्षयोपशमस्य हेतुतया तदभावाच्च केवलिनः क्रमोपयोग इत्यभिधानम्	२४२	११
१०६७ अविकलकारणत्वात् क्रमोपयोगोपपादनम्	२४२	१५
१०६८ केवलिनि भुक्तिकारणाभावासिद्धत्ववर्णनम्	२४२	२०
१०६९ पूर्वपक्षयुक्तविजातीयत्वहेतोर्विरुद्धत्वनिराकरणम्	२४२	२६
१०७० तस्य भुक्तिप्रतिपादकागमोपन्यासः	२४३	८
१०७१ निरन्तराहारोपदेशो विशिष्टपुद्गलग्रहणविषय इत्यस्य दूषणम्	२४३	१२
१०७२ औदारिकशरीरस्थितेर्विशिष्टाहारनिमित्ततानियमनिराकरणे दोषप्रदर्शनम्	२४३	२४
१०७३ क्रमेण युगपद्वा नोपयोगद्वयमित्यत्र दृष्टान्तप्रदर्शिका कारिका	२४४	१८
१०७४ तदभिप्रायसूचनम्	२४४	२२
१०७५ अक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं केवलमिति उपसंहरणपरा कारिका	२४५	१
१०७६ तत्तात्पर्यवर्णनम्	२४५	५
१०७७ स्वपक्षे आगमविरोधपरिहारपरा कारिका	२४५	२१
१०७८ तद्व्याख्यानम्	२४५	२६
१०७९ तथाविधकेवलस्य ज्ञानत्वे नैवानिर्देशो कारणाभिधानपरा कारिका	२४६	८
१०८० तद्व्याख्या	२४६	१२
१०८१ तस्यैकरूपानुविद्धानेकरूपताप्रकाशिका कारिका	२४६	१९
१०८२ तदर्थव्याख्यानम्	२४६	२३
१०८३ तत्रैव दृष्टान्तप्रदर्शिका कारिका	२४७	१
१०८४ तत्स्फोटनम्	२४७	५
१०८५ तत्रैव भेदाभेदाविर्भावनपरा कारिका	२४७	११
१०८६ तदर्थाभिधानम्	२४७	१५
१०८७ अवग्रहमात्रं दर्शनमिति नियमनिराकरणपरा कारिका	२४७	१९
१०८८ तत्तात्पर्यार्थं	२४८	१
१०८९ शेषेन्द्रियदर्शनेष्वयग्रह एव दर्शनमित्यभ्युपगमा मतिज्ञान प्राप्तमित्यादि दोषाऽऽदर्शिका कारिका	२४८	५
१०९० तदभिप्रायप्रकाशनम्	२४८	९
१०९१ दर्शनाभावशङ्कानिरासपरा कारिका	२४८	१७
१०९२ तद्भावार्थं	२४८	२१
१०९३ अस्पृष्टाविषयार्थज्ञानस्य दर्शनत्वे दोषप्रदर्शिका कारिका	२४८	२६
१०९४ तद्भावार्थविवरणम्	२४९	३
१०९५ मनःपर्ययस्य ज्ञानरूपतैवेत्यभिधानम्	२४९	५
१०९६ तत्रैव कारिकाऽपरा	२४९	१३

विषया	पृ	पं
१०९७ तदर्थ	२५९	१७
१०९८ सुनदरार न भवतीति प्रद र्शनपरा कारिका	२५९	२१
१०९९ तद्व्याख्यानम्	२४९	२५
११०० अवधेर्दर्शनरूपताऽपीति धणनपरा कारिका	२५०	४
११०१ तदर्थव्याख्यानम्	२५०	८
११०२ केवलस्य ज्ञानदर्शनात्मक-त्वारणपरा कारिका	२५०	११
११०३ तद्भावस्फुटीकरणम्	२५०	१५
११०४ छद्मस्थावस्थाया वलक्षण्य प्रकाशनम्	२५०	२०
११० आभिनिबोधो दर्शन मति ज्ञानञ्चेति मतनिराकरणम्	२५१	१३
११०६ ज्ञानात्मक एक एव केवला वबोध इतिदर्शनपरा कारिका	२५१	१८
११०७ तदर्थवर्णनम्	२५२	३
११०८ एव श्रद्धान सम्यग्दृष्टि रिति वर्णनरूपा कारिका	२५२	७
११०९ तदर्थं	२५२	११
१११० तस्यज्ञाने सम्यग्दर्शन नि यमेनेति वर्णनरूपा कारिका	२५२	१९
११११ तद्व्याख्यानम्	२५२	२०
१११२ ज्ञानपर्यायमित्यश्रवणान पर्याय इति केचिन्मतनिरा करणपरा सव्याख्या कारिका	२५३	१
१११३ तत्र कारणप्रदर्शनपरा सव्या ख्या कारिका	२५३	८
१११४ सिद्धान्तसमर्थ तदुपादर्शन परा सटीका कारिका	२५३	१७
१११ ज्ञानदर्शनयोर्भेदवर्णनपरा सटीका शङ्का कारिका	२५३	२७
१११६ तदेव कारिकान्तरेणाभिधा नम्	२५४	६
१११७ तदुत्तराभिधानपरा सटीका कारिका	२५४	१४
१११८ तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनपरा कारिका	२५४	२२
१११९ दार्ष्टान्तिके योजनादर्शिका कारिका	२५५	६
११२० द्रव्यपर्याययोर्भेदवर्णनपरा सव्याख्या कारिका	२५५	१९
११२१ केवलज्ञानात्मनोः कथञ्चि देकत्ववर्णनपरा सटीका कारिका	२५६	३
११२२ सोपानोपसंहार	२५६	१४

सामान्यविशेषात्मकत्वस्थापनम्

विषया	पृ	पं
११२३ सामान्यविशेषयोर्भेदाभेद प्रदर्शिका टीकायुता कारिका	२५६	२२
११२४ तयोरेकान्तेन भेदाभाववर्ण नपरा कारिका	२५७	७
११२५ अनेकान्तवस्तुप्रतिपादक वचनमात्रस्येति निरूपणप रा कारिका	२५७	१९
११२६ तद्भावार्थवर्णनम्	२५८	१
११२७ प्रत्युत्पन्नभावस्य विगतभ विष्यद्भ्यां समन्वये दोषाभि धानपूर्वक निराकरणम्	२५८	३
११२८ आत्मनः परिणामित्ववर्णनम्	२५८	१०
११२९ ज्ञानात्मनोर्व्यतिरेकाव्यति रेकसमर्थनम्	२५८	१८
११३० प्रत्युत्पन्नपर्यायस्यातीता नागतकालासत्त्वे बाधाद्युद्भाव नापरिहारपरा सव्याख्या कारिका	२५९	१६
११३१ घटादेरस्तित्वनास्तित्व व्यवस्था परा कारिका	२५९	२५
११३२ तद्व्याख्यानम्	२६०	१
११३३ वर्तमानपर्यायेण भावस्या स्तित्वे एकान्तवादपरिहा रपरा सटीका कारिका	२६०	११

विषया	पृ	प
११३४ आत्मनोऽनेकान्तात्मकताप्रदर्शनपरा टीकापेता कारिका	२६०	२५
११३५ द्रव्यगुणयोर्भेदैकान्तवादपूर्वपक्षपरा कारिका	२६१	७
११३६ तद्व्युदासपरा अभेदवादिन कारिका	२६१	१७
११३७ गुणास्तित्वनयशङ्कापरा कारिका	२६२	१
११३८ तदनुपदेशाद्यस्याभाववर्णनपरा कारिका	२६२	९
११३९ पर्यायनयद्वारेणैव गुणस्य देशनेति वर्णनपरा कारिका	२६२	१८
११४० गुणार्थिकोऽप्यस्तीति समर्थनपरा कारिका	२६३	२
११४१ तन्निराकरणपरा कारिका	२६३	१०
११४२ तत्र दृष्टान्तप्रदर्शनपरा कारिका	२६३	१९
११४३ अभेदैकान्तवादिनिरूपणपरा कारिका	२६४	४
११४४ तन्मतोदाहरणप्रदर्शिका कारिका	२६४	१३
११४५ तन्मतोपसंहारपरा कारिका	२६४	२०
११४६ सिद्धान्तप्रदर्शिका कारिका	२६५	२
११४७ अभेदैकान्तवादिन शङ्का	२६५	१२,
११४८ तत्समाधानकारिका	२६५	१९
११४९ विषमपरिणतैरेकप्रालम्भनिराकरणकारिका	२६६	२
११५० एकान्तवादे दोषोद्भावनकारिका	२६६	१३
११५१ तत्रैव विकल्पमुखेन निराकरणकारिका	२६६	२३
११५२ शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रबन्ध इति वर्णनकारिका	२६७	७
११५३ एकान्तवादिनो मिथ्यावादिन इति प्रतिपादनम्	२६७	१५
११५४ अनेकान्तेऽप्यनेकान्त इतिवर्णनपरा कारिका	२६७	२५
११५५ अनेकान्तस्य व्यापकत्ववर्णनम्	२६८	१४
११५६ तत्राशङ्का तन्निराकरणम्	२६९	१
११५७ दहनादेरप्युभयात्मकताप्रदर्शनकारिका	२६९	१३
११५८ अनेकान्तनिरूपणोपसंहार	२६९	२६
११५९ सोपानोपसंहार	२७०	७

उत्पादादिविशेषनिरूपणम्

विषया	पृ	प
११६० उत्पादभेदप्रदर्शककारिका	२७०	१७
११६१ वैस्रसिकोत्पादस्य द्वैविध्यवर्णनम्	२७१	१
११६२ गगनस्य सावयवताव्यवस्थापनम्	२७१	९
११६३ निरवयवत्वे दोषप्रदर्शनम्	२७१	१३
११६४ समवायिकारणत्वात्सावयवत्वसाधनम्	२७२	३
११६५ तद्भिन्नाद्यान्यथानुपपत्त्यापि तत्साधनम्	२७२	७
११६६ निगमनम्	२७२	१६
११६७ विगमस्यापि द्वैविध्यप्रदर्शककारिका	२७२	२४
११६८ तदभिप्रायवर्णनम्	२७२	२८
११६९ उत्पादादित्रयाणा भिन्नाभिन्नकालत्वद्रव्यभिन्नाभिन्नत्वयो वर्णनपरा कारिका	२७३	१३
११७० सयुक्तिक समर्थन भिन्नाभिन्नकालत्वयो	२७३	१७
११७१ द्रव्याद्भिन्नाभिन्नत्वयो समर्थनम्	२७४	६
११७२ अत्रैव प्रात्यक्षिकोदाहरणप्रदर्शककारिका	२७४	१६

विषया	पृ	पं
११७३ तद्व्याख्यानम्	२७४	२०
११७४ उत्पादादीनामपि प्रत्येक त्रैविध्यप्रदर्शिका कारिका	२७५	१
११७५ सोपपत्तिक तन्निरूपणम्	२७५	५
११७६ समवाय्यादिकारणेभ्यो भिन्न कार्यमुत्पद्यत इति मतादर्शिका कारिका	२७६	१
११७७ तट्टीका	२७६	७
११७८ तत्र दोषाविर्भावनपरा कारिका	२७६	९
११७९ तत्र न्यायमतेन पूर्वपक्षकार णस्य तन्निराकरणम्	७७	१३
११८० पूर्वपक्षानुपपत्तिस्थितानामव कार्यैनानुपपत्तिरिति पूर्वपक्ष	२७७	३
११८१ तत्र सिद्धान्तरचना	२७७	१०
११८२ द्व्यणुकनिर्वर्तकसंयोगस्या भावे निष्कर्षरचना	२७७	१५
११८३ प्रथमपक्षे दोष	२७७	१६
११८४ द्वितीयतृतीयपक्षयोर्दोष	२७७	२०
११८५ संयोगस्य नित्यत्वे दोष	२७७	२१
११८६ संयोगस्य कार्ये परमाणुना नाश्रय इत्यभिधानम्	२७७	२५
११८७ अयुतसिद्धयाऽऽश्रयाश्रयि भावविरोधवर्णनम्	२७८	४
११८८ परमाणो स्वरूपापरित्यागे कार्यारम्भकत्वसमर्थनम्	२७८	६
११८९ परमाणो प्रादुर्भावसम र्थनम्	२७८	१२
११९० अनन्तपर्यायात्मकतोपस्था पककारिका	२७९	७
११९१ एकसमयेऽप्यनन्तपर्याया त्मकताव्यवस्थापककारिका	२७९	१९
११९२ दृष्टान्तद्वारा तत्समर्थनपर कारिका	२८०	२
११९३ सोपपत्ति तद्भावार्थः	२८०	६
११९४ सोपानोपसंहार	२८०	२५

हेतुहेतुवादस्वरूपम्

विषया	पृ	पं
११९५ धर्मवादभेदादर्शिका कारिका	२८१	४
११९६ उपयोगभेदवर्णन व्याख्या याम्	२८१	८
११९७ अत्याम यत्वादागम एव प्रमाणमिति वर्णनम्	२८१	१५
११९८ अनुमानगम्यमपीत्यतर णिका	२८१	२४
११९९ हेतुवादलक्षण कारिकायाम्	२८२	४
१२०० तद्व्याख्यानम्	२८२	८
१२०१ तत्र व्यवस्थाप्रदर्शन कारि कायाम्	२८२	१९
१२०२ प्रतिपादनकुशलतावर्णनम्	२८२	२३
१२०३ तस्यैव नयवाद परिशुद्ध इत्यभिधान कारिकायाम्	२८३	२२
१२०४ तत्स्फुटीकरणम्	२८३	२६
१२०५ अपरिशुद्धनयवादभेद का रिकायाम्	२८४	८
१२०६ तद्व्याख्यारचनम्	२८४	१२
१२०७ कपिलबौद्धदर्शनविषयकथ न कारिकायाम्	२८४	२१
१२०८ सोपानोपसंहार	२८५	३

कणादोक्तज्ञेयनिरसनम्

विषया	पृ	पं
१२०९ औलूक्यदर्शनविषयवर्णनम् कारिकायाम्	२८५	११
१२१० विशेषतस्तन्मताभिधानम्	२८५	१५
१२११ तन्निराकरणार्थं पृथिव्यादि परमाणुचतुष्टयनिरास	२८५	२७
१२१२ परमाण्वारम्भकत्वविद्रव्य निरास	२८६	१५
१२१३ पूर्वपक्षे गुणव्यतिरिक्तगुणि साधनम्	२८६	२०

विषया	पृ	पं
१२१४ तन्निराकरणम्	२८७	६
१२१५ वर्णानामस्तित्वमित्यादौ षष्ठी विभक्तिविचार	२८७	१४
१२१६ अवयविनिरास	२८८	१
१२१७ घटादिशब्दप्रयोगनिमित्ता भिधानम्	२८८	९
१२१८ एकवचनादिसार्थकताप्रद र्शनम्	२८८	१५
१२१९ परमाण्वात्मकत्वेऽपि प्रत्य क्षतावर्णनम्	२८८	२१
१२२० नीलादिज्ञाने स्थूलप्रतिभासो नास्तीति प्रत्यक्षविरोधोद्भा वनम्	२८९	१
१२२१ अनुमानविरोधप्रदर्शनम् स्थूलतायाम्	२८९	८
१२२२ स्थूले एकस्मिन् सर्वशब्द प्रयोगसमर्थनम्	२८९	१०
१२२३ स्थूले सर्वशब्दप्रयोगस्या नुपचरितत्ववर्णनम्	२८९	१६
१२२४ सर्वं वस्त्रं रक्तमित्यादौ राग संयोगविशेषपरत्वात्तद्व्या प्यवृत्तित्वशङ्काया निराक रणम्	२८९	२४
१२२५ अव्याप्यवृत्तिशब्दार्थ	२९०	७
१२२६ स्थूलमेकं द्रव्यं नास्तीत्यु पसहार	२९०	१५
१२२७ व्यापकविरुद्धोपलब्धिरूपस्य नुपपत्तिवर्णनम्	२९०	१८
१२२८ कात्स्न्यैकदेशाभ्यां वृत्तिवि- कल्पानुपपत्तेः प्रसङ्गसाधनरू पताभिधानम्	२९१	६
१२२९ आकाशसाधनानुमानभङ्ग	२९१	२५
१२३० कालदिशोर्निराकरणम्	२९२	१३
१२३१ मनसो निरासः	२९३	१२
१२३२ रूपादेर्निरास	२९३	२०
१२३३ सङ्ख्याया निराकरणम्	२९४	४
१२३४ परिमाणनिराकरणम्	२९४	२५
१२३५ पृथक्त्वनिरासः	२९५	१८
१२३६ संयोगविभागनिरास	२९६	१
१२३७ संयोगविभागबुद्धिनिमित्त प्रदर्शनम्	२९६	१३
१२३८ कार्यजनकत्वयापि संयोग स्य न सिद्धिरिति वर्णनम्	२९७	२
१२३९ परत्वापरत्वयोर्निरास	२९७	१७
१२४० बुद्ध्यादिनिषेधो नैयायिका भिप्रायेण	२९८	९
१२४१ गुरुत्वनिषेध	२९८	२९
१२४२ संस्कारनिषेध	२९९	३
१२४३ अदृष्टगुणनिरास	३००	५
१२४४ शब्दनिषेध	३००	८
१२४५ कर्मनिषेध	३००	१०
१२४६ क्षणिकानामक्षणिकाना वा न कर्म सम्भवतीत्यभिधानम्	३००	१९
१२४७ सामान्यस्य प्रतिक्षेप	३०१	१३
१२४८ प्रत्यक्षे तत्प्रतिभासाभावर्णनम्	३०१	२६
१२४९ अनुमानतोऽपि न तत्सिद्धय इति वर्णनम्	३०२	२
१२५० सामान्यबुद्धेर्व्यक्तिभिन्न निमित्तत्वे दोषप्रदर्शनम्	३०२	१५
१२५१ यत्रानुगत ज्ञान तत्र सा मान्यसम्भव इति नियम- दूषणम्	३०२	२३
१२५२ यत्र सामान्यसम्भवस्तत्रा नुगत ज्ञानमिति नियम- दूषणम्	३०२	२६
१२५३ पिण्डेन सह सामान्यस्य सम्ब न्धानुपपत्तिवर्णनम्	३०३	६
१२५४ सामान्यस्याक्षणिकत्वे व्यापकत्वमात्रत्वे दोष	३०३	२३

विषया	पृ	पं
१२५५ सामान्यसाधकानुमानस्याप्रतिभासतः प्रतिक्षेप	३०४	५
१२५६ क्षणिकत्ववत् प्रतिभासनस्यापि नोपलक्ष्यतेत्यस्य खण्डनम्	३०४	९
१२५७ अनुगतधियः क्रमवत्कारणप्रभवत्वेऽक्रमकारणप्रभवत्वे च दोषाविर्भावनम्	३०४	१५
१२५८ व्यक्तीनामिव सामान्यमिति सकलवनिनिताभावप्रथनम्	३०४	२४
१२५९ व्यक्तिषु स्थितिलक्षणवृत्त्यसम्भावनम्	३०५	१
१२६० अभिव्यक्तिलक्षणवृत्त्यनुपपत्तिप्रदर्शनम्	३०५	१९
१२६१ विशेषनिराकरणम्	३०५	२५
१२६२ अपवादे स्वरूपमसङ्कीर्णं सङ्कीर्णं चेति विकल्प्य निराकरणम्	३०६	१०
१२६३ विशेषेषु विलक्षणबुद्धिनिमित्ताङ्गीकारानङ्गीकारपक्षयोर्दोषः	३०६	१४
१२६४ विशेषाभ्युपगमोऽनुमानबाधित इति कथनम्	३०७	४
१२६५ समवायस्वरूपवर्णनम्	३०७	९
१२६६ तन्निराकरणम्	३०७	१६
१२६७ तन्तुषु पट इत्यादि बुद्धेर्बाधितत्वकथनम्	३०७	२२
१२६८ समवायस्यैकत्वानेकत्वचर्चा	३०८	११
१२६९ समवायस्य नित्यत्वे दोषप्रदर्शनम्	३०९	७
१२७० समवायनानात्वे दोष	३०९	२४
१२७१ सोपानोपसंहार	३१०	३

सदाद्येकान्तवादभञ्जनम्

विषया	पृ	पं
१२७२ तत्र कारिका	३१०	१०
१२७३ कारिकाव्याख्यानम्	३१०	१४
१२७४ असत्कार्यपक्षप्रतिक्षेपारम्भ	३१०	२०
१२७५ असत्कारणं कार्यमिति पक्षोन्मूलनम्	३११	१२
१२७६ सत्कार्यवादविध्वंसनम्	३१२	८
१२७७ विद्यमानात्कारणात्कार्यमिति पक्षनिराकरणम्	३१२	२१
१२७८ सर्वशून्यताऽऽशङ्कानिराकरणम्	३१३	४
१२७९ चित्ररूपदृष्टान्तेन स्याद्वादवर्णनम्	३१३	८
१२८० एकत्र नानारूपाभ्युपगमे तस्य व्याप्यवृत्तित्वमव्याप्यवृत्तित्वं वेत्याशङ्क्य समाधानम्	३१३	१७
१२८१ समानजातीयगुणारम्भकत्वं कारणगुणानामिति नियमनिराकरणम्	३१४	२
१२८२ एकानेकस्वभावं चित्रपटरूपवद्वस्त्विति प्रतिपादनम्	३१४	१५
१२८३ प्रतिभासस्य वास्यवर्णनम्	३१४	२७
१२८४ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदर्थस्यैव दृढीकरणकारिका	३१५	९
१२८५ तदभिप्रायनिरूपणम्	३१५	१३
१२८६ उक्तार्थोपसंहारकारिका	३१५	२१
१२८७ तदर्थस्फुटीकरणम्	३१५	२५
१२८८ सोपानोपसंहार	३१६	९

कालाद्येकान्तवादभञ्जनम्

विषया	पृ	पं
१२८९ तत्र कारिका	३१६	१६
१२९० तदर्थसंक्षेपः	३१६	२०
१२९१ कालकारणवाद	३१६	२२
१२९२ तन्निराकरणम्	३१६	२७
१२९३ स्वभावकारणवाद	३१७	७
१२९४ तत्प्रतिक्षेपविधानम्	३१७	१८

विषयाः	पृ	प
१२९५ प्रत्यक्षेणाप्रत्यपेक्षत्वसमर्थनम्	३१७	२४
१२९६ कादाचित्कत्वहेतुनिरासः	३१८	१२
१२९७ अनुपलम्भस्य हेतुतानिराकरणम्	३१८	२३
१२९८ नियतिकारणवादः	३१९	१
१२९९ तत्प्रतिक्षेपारम्भः	३१९	७
१३०० कर्मकारणवादः	३१९	१७
१३०१ तत्खण्डनम्	३१९	२५
१३०२ पुरुषकारणवादः	३२०	५
१३०३ तन्निरासारम्भः	३२०	१०
१३०४ परानुग्रहाद्यर्थं न तस्य प्रवृत्तिरिति वर्णनम्	३२०	१४
१३०५ सोपानोपसंहारः	३२१	९

आत्मनो मिथ्यात्वस्थानवर्णनम्

१३०६ तत्र कारिका	३२१	१८
१३०७ तद्व्याख्यानम्	३२१	२२
१३०८ मिथ्यात्वस्थानानां षण्णां वर्णनम्	३२१	२२
१३०९ तेषां प्रतिविधानाभिधानम्	३२२	१
१३१० उक्तविपर्ययरूपेणापि मिथ्यात्वस्थानषट्कवर्णनं कारिकायाम्	३२२	२०
१३११ तट्टीकाविरचनम्	३२२	२४
१३१२ तत्रैव पाठान्तरप्रदर्शनम्	३२३	२
१३१३ सोपानोपसंहारः	३२३	२१

हेत्वाभासविमर्शनम्

१३१४ तत्र कारिका	३२४	१
१३१५ तदभिप्रायवर्णनारम्भः	३२४	५
१३१६ सामान्यस्य साध्यत्वासम्भववर्णनम्	३२४	१०
१३१७ विशेषस्यापि तदसम्भववर्णनम्	३२४	११
१३१८ हेतोः त्रैरूप्यनिरसनम्	३२४	१५
१३१९ पूर्वपक्षिणा पञ्चरूपतावादिना प्रकरणसमस्योक्तदोषेभ्यो भिन्नतया व्यवस्थापनम्	३२४	१७
१३२० तन्मतप्रतिक्षेपारम्भः	३२५	१८
१३२१ अनुपलभ्यमाननित्यधर्मत्वहेतौ विकल्पात् प्रकरणसमत्ववैयर्थ्यप्रदर्शनम्	३२५	१९
१३२२ विरुद्धलक्षणमभिधायोक्तहेतोर्विरुद्धत्वादि व्युदस्य प्रकरणसमतायाः एव पूर्वपक्षिणा स्थापनम्	३२५	२५
१३२३ सिद्धान्तिना साध्यधर्मिण्यपि प्रतिबन्धग्रहस्यावश्यकत्वसमर्थनम्	३२६	९
१३२४ प्रकरणसमत्वनिराकरणम्	३२६	१०
१३२५ नित्यधर्मोपलब्धि विरुद्धस्य प्रकरणसमत्वासम्भववर्णनम्	३२७	२
१३२६ तुल्यबलयोर्हेत्वोरेकत्र परस्परप्रतिबन्धात्साध्यासाधकत्वमित्याशङ्कानिराकरणम्	३२७	१६
१३२७ कालात्ययापदिष्टलक्षणदूषणम्	३२७	२७
१३२८ अनुमानस्यानुमानाभासत्वविकल्पतो न सम्भवतीत्युपपादनम्	३२८	३
१३२९ हेतोरबाधितविषयत्वं न लक्षणमिति वर्णनम्	३२८	८
१३३० हेतोरगमकत्वप्रदर्शनम्	३२८	२३
१३३१ हेतोस्त्रैरूप्याङ्गीकारे परवादाश्रयणवर्णनम्	३२९	३
१३३२ हेतुरपि सामान्यरूपो विशेषरूपो वेति विकल्प्यदूषणम्	३२९	१४
१३३३ सामान्यनिराकरणद्वारा आद्यपक्षदूषणम्	३२९	१७
१३३४ द्वितीयपक्षेऽपि दूषणम्	३३०	१५

विषया	पृ	पं
१३३५ सोपानोपसंहरणम्	३३०	२३
सन्मार्गप्रदर्शनम्		
१३३६ तत्र कारिका	३३१	३
१३३७ तद्व्याख्याने द्रव्यपर्यायनयद्वयविषयवर्णनम्	३३१	७
१३३८ कथंभूतं साध्यमभ्युपगन्तव्यमिति सूचिका कारिका	३३१	२२
१३३९ तद्व्याख्यानम्	३३१	२
१३४० एकान्तभूतसाध्योपन्यासे दोषादर्शिका कारिका	३३२	[illegible]
१३४१ अनेकान्तपक्षे नयपक्षद्वि क्षसदसत्त्वयोनापेक्षेति वर्णनम्	३ २	७
१३४२ एकान्तवादिना प्रतिनियत ग्रहणं न सम्भवतीति वर्णनम्	३३[illegible]	[illegible]
१३४३ प्रज्ञापनामार्गप्रदर्शनपरा कारिका	३३३	१०
१३४४ द्रव्याद्यष्टमात्रप्रदर्शनम्	३३३	१४
१३४५ द्रव्यादिभेदरहितवस्तुनोऽप्रमाणताकथनम्	३३३	२१
१३४६ द्रव्यादेर्वस्तुन एकानेकात्मकता व्यवस्थापनम्	३३४	७
१३४७ ग्राह्यग्राहकसंवित्तिलक्षणरूपत्रयात्मकैकविज्ञानलक्षणदृष्टान्तस्य बौद्धं प्रति सिद्धतासमर्थनम्	३३४	१०
१३४८ नहि तथाविधविज्ञानस्य भ्रान्ततेति वर्णनम्	३३४	१६
१३४९ क्षणिकैकान्तसाधकहेतुमात्रस्य विरुद्धतावर्णनम्	३३४	२०
१३५० क्षणिके कार्यकारणभावासम्भवप्रकटनम्	३३४	२३
१३५१ तत्रान्वयव्यतिरेकप्रतिपत्त्यसम्भवनिरूपणम्	३३	४
१३५२ अक्षणिकेऽप्यर्थक्रिया न सम्भवतीति वर्णनम्	३३५	२३
१३५३ क्रमयौगपद्याभ्यां तदसिद्धिसमर्थनम्	३३५	२४
१३५४ स्वमते तत्सम्भववर्णनम्	३३६	२
१३५५ भेदमन्तरेण नाभेदोपलम्भ इति वर्णनम्	३३६	४
१३५६ महासामान्यादेर्निराकरणम्	३३६	७
१३५७ अवयविनो निरासः	३३६	१३
१३५८ भेदाभेदात्मकतासमर्थनम्	३३६	१६
१३५९ सामान्यविशेषात्मकता समर्थनम्	३३६	२५
१३६० सामान्यरूपं व्यक्तिभिन्नतयानुपलब्धिनिरूपणम्	३३७	७
१३६१ व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षेऽनवस्थादिदोषाभाववर्णनम्	३३७	१९
१३६२ पराभ्युपगमानामसत्यत्ववर्णनम्	३३७	२५
१३६३ हिंसाविचार	३३८	१०
१३६४ सोपानोपसंहार	३३९	१५
आचार्यादिध्यानवर्णनम्		
१३६५ तत्र कारिका	३३९	१८
१३६६ तद्व्याख्याकरणम्	३३९	२६
१३६७ एकान्तप्रदर्शनप्रवृत्तानां दोषवर्णनकारिका	३४०	८
१३६८ तदर्थवर्णनम्	३४०	१२
१३६९ आगमविनाशस्तेषां कथमिति प्रदर्शनपरा कारिका	३४०	१८
१३७० तद्व्याख्यानारम्भ	३४०	२२
१३७१ तत्त्ववर्णनम्	३४१	२
१३७२ राशिद्वयेन जगतो व्याप्तताऽभिधानम्	३४१	१२
१३७३ आस्रवबन्धादि पृथग्वर्णननिमित्ताभिधानम्	३४१	१७

विषया	पृ	पं
१३७४ अप्रशस्तात्मपरिणामद्वय-वर्णनम् आर्त्तवर्णनञ्च	३४२	२
१३७५ रौद्रध्यानवर्णनम्	३४२	११
१३७६ प्रशस्तपरिणामद्वयमभिधाय धर्मध्यानवर्णनम्	३४२	२०
१३७७ शुक्लध्यानवर्णनम्	३४३	८
१३७८ तस्याद्यभेदवर्णनम्	३४३	१४
१३७९ द्वितीयभेदवर्णनम्	३४४	१
१३८० तृतीयभेदाभिधानम्	३४४	७
१३८१ चतुर्थभेदनिरूपणम्	३४४	११
१३८२ मोक्षवर्णनम्	३४४	१७
१३८३ आस्रवादि साधनम्	३४४	२०
१३८४ निर्जरासिद्धि	३४५	१४
१३८५ बन्धवर्णनम्	३४६	७
१३८६ आगमप्रामाण्यवर्णनम्	३४६	१५
१३८७ सोपानोपसंहार	३४७	३
वचनविचार		
१३८८ सामान्य वाच्यमिति पूर्वपक्ष	३४७	११
१३८९ वाक्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तत्व व्यवहारक्षममिति वर्णनम्	३४७	१६
१३९० तन्निराकरणारम्भ	३४७	१८
१३९१ पूर्वपदानुरञ्जित पदमेव वा क्यमिति मतान्तरनिरूपणम्	३४८	१०
१३९२ तत्प्रतिविधानारम्भ	३४८	२०
१३९३ लिङ्गादिभिर्भावनोऽभिधीयत इति मतनिरास	३४८	२४
१३९४ प्रेषणाध्येषणादिभिन्न प्रवर्त्त कैकरूपभावो विधिर्लिङर्थ इति मतदूषणम्	३४९	१४
१३९५ न हिंस्यादिति प्रतिषेधवि धेरयुक्ततामतिपादनम्	३५०	११
१३९६ वाक्यार्थो भावनेतिमत प्रदर्शनम्	३५०	२५
१३९७ तन्मतदूषणारम्भ	३५१	५
१३९८ पदार्था वाक्यार्थं कथ बो धयन्तीति विकल्प्य प्रत्य क्षानुमानपक्षयोर्दूषणप्रद-र्शनम्	३५१	१०
१३९९ अर्थापत्तित इति पक्षस्य निराकरणम्	३५१	१६
१४०० वाक्यार्थेन सह सम्बन्धप्र तिपत्त्यसम्भवप्ररूपणम्	३५१	२१
१४०१ क्रियावच्छिन्नः सामान्य विशेषात्मको वाक्यार्थ इति स्वपक्षस्य सक्षेपेण वर्णनम्	३५२	१
१४०२ अन्विताभिधानमतनिरास	३५२	१२
१४०३ विशेषा अपि न पदवाच्या इति वर्णनम्	३५२	१०
१४०४ समानासमानपरिणामात्म कैकवस्तुप्रतिपादकत्व शब्द स्येति स्वपक्षप्रदर्शनम्	३५३	५
१४०५ सोपानोपसंहार	३५३	१५
मुनिरत्नादिमर्थनम्		
१४०६ अर्थवशात् सूत्रनिष्पत्तिरित्य भिधानपरा कारिका	३५३	२३
१४०७ तदर्थस्यावर्णनम्	३५४	१
१४०८ अनेकान्तार्थप्रतिपादकत्वेन सूत्रस्य व्याख्या कार्येति वर्णनपरा कारिका	३५४	१३
१४०९ तद्व्याख्यानारम्भणम्	३५४	१७
१४१० दिग्वाससः पूर्वपक्ष	३५४	२४
१४११ तदुक्तस्य रागाद्युपचयनि-मित्तनैर्ग्रन्थ्यस्य विकल्प्य-प्रतिक्षेप	३५४	२६
१४१२ देशनैर्ग्रन्थ्यपक्षेऽपि विक ल्पनम् दूषणञ्च	३५५	२
१४१३ वस्त्राद्यभाववतो पारापतादौ व्यभिचारदानम्	३५५	५

विषय	पृ	पं
१४१४ पुरुषस्य कर्तृत्वे [illegible]	३५	[illegible]
१५ [illegible] दोषापादनम्	[illegible]	७
१४१६ [illegible]	३५	१
१४१७ [illegible]	३ ६	२
१४१८ [illegible] प्रतिविधानम्	[illegible]	८
१४१९ [illegible]	३५६	२७
१४२० [illegible]	३ ६	२७
१४२१ [illegible]	३ ७	[illegible]
१४२२ [illegible] दोषप्रदानम्	३ ७	१६
१४२३ [illegible]	३५८	१
१४२४ [illegible]	३५८	१४
[illegible]		
१४२५ [illegible]	३५८	२२
१४२६ [illegible] दूषणम्	३ ८	२७
१४२७ [illegible]		
१४२८ [illegible]		
१४३० चतुर्दशपूर्वसवित्स्मयधिपत्वा भावसिद्धिर्यथा तथैव मुक्तिमात्रसिद्धिरपीति वर्णनम्	३५९	२१
१४३१ अविद्यमानार्थं ससमनन्त्र-भाव्यविकल्पकारणकर्मबीज-भूताध्यवसानत्वहेतोर्विप्र ग्रहणातो निरसनम्	३६०	२
१४३२ स्त्रीणां तथाविधवाङ्मयाभ्यागमस्य प्रमाणत्वे मुक्तियोग्यतापि स्यात् एव प्रतिपन्नत्वमिधानम्	३६०	१४
१४३३ स्त्रीणामाद्यसंहननाभावात् यावन्निर्वाणमित्यस्य दूषणम्	३६१	३
१४३४ मूलाध्यवसायरत्न तासामि त्याशयानिराकरणम्	३६१	१६
१४३५ भगवत्प्रतिमायाः आभरणादिना विधेयेति दैगम्बरमतप्रतिक्षेपः	३६१	२३
१४३६ सिद्धा सम्यग् [illegible] मर्यादाधारणनिपुणो नय मीति प्रदर्शिका कारिका	३६२	६
१४३७ नयार्थप्रतिपादनम्	३६२	१०
१४३८ स्वपरसमयविन्यासार्थे दोषप्रदानपरा कारिका	३६२	१७
१४३९ मङ्गलाचरणम्	३६२	२१
१४४० प्रारिप्सितशास्त्रतरणस्य मोक्षसाधनत्वेति बोधकारिका	३६३	३
१४४१ तत्प्रयोजनप्रदानम्	३६३	७
१४४२ विषयजनस्य महत्त्व प्रतिपादनपरा कारिका	३६३	१९
१४४३ मङ्गलाचरणम्	३६३	२३
१४४४ प्रत्येक नयानां गुणत्वेऽपि सापेक्षाणां सुनयत्वमितिवर्णनम्	३६४	२
४४५ [illegible]	३६४	१२
	३६४	१४
स्वपुस्तका	३६४	२८

॥ अर्हम् ॥

जैनाचार्य-श्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरण सङ्कलितम्

सम्मतितत्त्वसोपानम्

॥ ॐ अर्हम् ॥

श्री आत्मकमललब्धिसूरीश्वरेभ्यो नमः

जैनाचार्यश्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरेण सङ्कलितम्

सम्मतितत्त्वसोपानम् ॥

श्रीज्ञानादिगुणैकधामनिलयं स्याद्वादविद्यागुरुम्
दुर्वादिद्विपगर्वभञ्जनचणं देवेन्द्रमुख्यैर्नुतम् ।
श्रीमद्वीरजिनेश्वरं मतिहितं नत्वाऽल्पधीसुप्रदम्
कुर्वे सम्मतितत्त्वयोर्निलययोः सोपानमत्युज्ज्वलम् ॥

अथ कराळकलिकालविषमवीचीनां मोक्षानन्यसाधारणकारणरत्नत्रयावाप्तिकामनया सुदुर्गमार्हद्धर्मप्रासादसमवतितीर्षूणां भव्यानां सदवलम्बनकारणतया सम्मतितर्कनामानं ग्रन्थं चिकीर्षुराचार्यः श्रीसिद्धसेनदिवाकरः शिष्टाः क्वचिदभीष्टे वस्तुनि प्रवर्तमाना अभीष्टदेवतानमस्कारविधानपूर्वकं प्रवर्तन्त इति शिष्टाचारपरिपालनपरः शासनाधिपस्य भगवतः तीर्थंकरस्यापि शासनाभिव्यक्तिकारणत्वेन विहितस्तवत्वादिति मत्वा तदसाधारणगुणोत्कीर्तनमुखेन नमस्कारमारचयति—

सिद्धं सिद्धत्थाणं ठाणमणोवमसुहं उवगयाणं ।
कुसमयविसासणं सासणं जिणाणं भवजिणाणं ॥ १ ॥

सिद्धं सिद्धार्थानां स्थानमनुपमसुखमुपगतानाम् ।
कुसमयविशासनं शासनं जिनानां भवजिनानाम् ॥ छाया ॥

'सिद्धं' इति, जीवादयः पदार्था यथावस्थितत्वेन ज्ञायन्तेऽनुशिष्यन्तेऽनेनेति शासनं द्वादशाङ्गम् । तच्च कीदृगित्यत आह सिद्धमिति, स्वतो निश्चितप्रामाण्यकं न तु तत्र प्रकरणान्तरात् प्रामाण्यं प्रतिष्ठाप्यमित्यर्थः । केषां तच्छासनमित्यत आह जिनानामिति, तीर्थकृतामित्यर्थः, तथा च जिनानां शासनमेव स्वतो निश्चितप्रामाण्यकमित्यर्थः । ननु जिनानां शासनमिति

शासनस्य जिनप्रणीतत्वे तत्प्रणीतत्वाच्च प्रामाण्यमुक्तं भवति तथा च कथं तस्य तत्प्रणीतत्वसिद्धिरित्यत्र हेतुगर्भविशेषणमाह–कुसमयविशासनमिति, सम्यक्–प्रमाणान्तराविसंवादित्वेन, ईश्वर-परिच्छिन्ना इति समयाः नष्टमुष्टिचिन्तालाभालाभसुखासुखजीवितमरणमहोपरागमन्त्रौषधशक्त्यादयः पदार्थाः, तेषां विविधप्रत्ययपदार्थकारणत्वेन कार्यत्वेन चानेकप्रकारं शासनं प्रतिपादकं समयविशासनम्, कु–पृथिवी तस्या इव समयविशासनं कुसमयविशासनमिति। एवं च यो यद्विषयाविसंवादिलिङ्गानुपदेशान्वयव्यतिरेकपूर्वको वचनविशेषः स तत्साक्षात्कारिज्ञानविशेषप्रभवः, यथाऽस्मदादिप्रवर्तितः पृथिवीकाठिन्यादिविषयस्तथाभूतो वचनविशेषः, नष्टमुष्टिचिन्तादिविषयाविसंवादिलिङ्गानुपदेशान्वयव्यतिरेकपूर्वकवचनविशेषश्चायं शासनलक्षणोऽर्थः तस्मात्तत्साक्षात्कारिज्ञानविशेषप्रभव इति प्रयोगः। तत्साक्षात्कारिज्ञानवान् बुद्धादिः कुतो नेत्यत्राह–सिद्धार्थानामिति, निश्चितानामर्थानां शासनमिति भावः, बुद्धादीनामागमे हि येऽर्थाः प्रतिपादिता न ते प्रमाणविषयत्वेन निश्चिताः, अर्हच्छासने तु न तथा, अत्र प्रमाणविषयत्वेन प्रतिपादितानामर्थानां तथैव निश्चितत्वादिति भावः। ननु मा भूत् साक्षात्कारिज्ञानवान् बुद्धादिः परं स्वभावसमिद्धज्ञानादिसम्पन्न ईश्वरः स्यादित्यत्राह–भवजिनानामिति, भवन्ति कर्मवशवर्तितया भवन्त्युत्पद्यन्ते प्राणिनोऽस्मिन्निति भवः संसारः, तत्कारणत्वेन रागादिदोषसमूहो भवः, तं जयन्तीति भवजिनास्तेषाम्। अनेन कारणरागादिपरिहारेण तत्कार्यभूतस्य भवस्य जयो यैः कृतस्तेषामेवेश्वरत्वं न तु कस्यचिदनादिसिद्धस्येति सूचितम्। अथवा भव सिद्धार्थानां शासन–प्रतिपादकं द्वादशाङ्गं भवजिनानां जिनानां कार्यं तेन सम्बन्धि, अत्र च प्रयोगः, शासनं जिनप्रणीतम्, प्रमाणान्तराविसंवादित्वे सत्यतीन्द्रियसूक्ष्मान्तरितदूरार्थप्रतिपादकत्वान्यथानुपपत्तेरिति, अत्र च पक्षे साधारणप्रमाणेन व्याप्तिः साध्यधर्मिण्येव निश्चिताऽतो न दृष्टान्तोपन्यासः कृतः, बहिर्व्याप्तिविधानेऽपि साध्यधर्मिणि साध्यसाधनव्याप्त्यप्रतिपत्तौ तत्र साध्यासिद्धेः साध्यसाधनयोर्व्याप्तिसिद्धत्वात्, दृष्टान्तव्यतिरेकेणापि साध्यस्य सिद्धेश्च। कुसमयविशासनमिति पदं तु बुद्धादिप्रणीतागमानामर्थप्रणीतत्वप्रतिपादनपरम्, तथा च कुत्सिता ये समयाः बुद्धकपिलादिप्रणीतसिद्धान्तास्तेषां दृष्टादृष्टविषये विरोधाद्युद्भावकत्वेन विशासनं विध्वंसकं यतो द्वादशाङ्गमतस्तदेव भवजिनानां जिनानां शासनं भवति, अत एव च तत्सिद्धनिश्चितार्थप्रदर्शकमिति भावः। ननु यदि संसारहेतुरागादिजेतृत्वं तीर्थकृतां न तर्हि तेषां शासनोपदेशः स्यात्, सर्वथा तत्क्षयेऽपि शरीराभावेन वक्तृत्वासम्भवात्, यदि तु शरीरादिकं नाम तत्कार्यमानं तर्हि तत्प्रयोऽस्य भवहेतुर्भवेत्, न हि यस्मिन् सत्यपि यन्न भवति तत्तस्य कारणमिति व्यवस्थापयितुं शक्यम्, शाल्यङ्कुरस्य यवबीजमिव। अथ

तेषां निरवशेषरागादिक्षयाभावेनापवर्गाप्राप्तेः पूर्वमेव शासनप्रणेतृत्वाच्च दोष इत्युच्यते तदापि तच्छासनं रागलेशसंपृक्तपुरुषप्रणीतत्वेन नैकान्ततः प्रमाणं स्यात्, कपिलादिपुरुषप्रणीतशासनमिवेत्याशङ्कायामाह–स्थानमनुपमसुखमुपगतानामिति, यद्यपि जिनाः सर्वज्ञताप्रतिबन्धकघातिकर्मचतुष्टयक्षयाविर्भूतकेवलज्ञानवन्तस्तथापि भवोपग्राहिशरीरनिमित्तानामल्पस्थितिकानां कर्मणां सद्भावेन न शरीराभावनिबन्धनशासनप्रणेतृत्वानुपपत्तिः, न वा रागादिलेशसद्भावेन तत्प्रणीतागमस्याप्रामाण्यम्, विपर्यासनिमित्तस्य घातिकर्मणोऽत्यन्तक्षयात् । नापि तदानीमपवर्गप्राप्तिः भवोपग्राहिकर्मणोऽद्यापि सामस्त्येनाक्षयात्, तत्क्षय एव चापवर्गः स्यानन्तरभावित्वात्सकलकर्मक्षयस्यैवापवर्गप्राप्त्यविकलकारणत्वादिति । शब्दार्थश्च तिष्ठन्ति सकलकर्मक्षयाविर्भावानन्तज्ञानसुखाद्यभ्यासितात्मानोऽस्मिन्निति स्थानं लोकाग्रलक्षणं पिशिष्टक्षेत्रम्, न विद्यते उपमा स्वाभाविकात्यन्तिकत्वेन सकलबाधाधारहितत्वेन च सर्वसुखातिशायित्वाद्यस्य तत्सुखमानन्दरूपं यस्मिंस्तदनुपमसुखम्, उपगतानां–कालसामीप्येन तत्प्राप्तानां, यद्वा अनुपमसुखं स्थानं उप–प्रकर्षेण गतानां प्राप्तानामित्यर्थः, यद्यपि ते लोकाग्रलक्षणं स्थानं न प्राप्तास्तथापि 'पदार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दाः वृत्तिमन्तरेणापि समर्थं गमयन्ती'ति न्यायादनुभूयमानतीर्थकरनामकर्मादिलेशसद्भावेऽपि तद्गता इव गता इत्युक्तास्तेन तस्यामवस्थायां शासनप्रणेतृत्वं तेषां नानुपपन्नमेव । अथवा 'मुक्ताः सर्वत्र तिष्ठन्ति व्योमवत्तापवर्जिता' इति दुर्नयनिरासायोक्तं स्थानमनुपमसुखमुपगताना'मिति, अनुपमसुखं स्थानं प्रकर्षेणापुनरावृत्त्या गतानामुपगतानामित्यर्थः । यद्वा 'बुद्ध्यादीनां नवानां विशेषगुणानामात्यन्तिकः क्षय आत्मनो मुक्ति'रिति मतव्यवच्छेदार्थमुक्तं स्थानमनुपमसुखमुपगतानामिति, तिष्ठति–स्थानं स्वरूपप्राप्तिः, तदनुपमसुखं उप सकलकर्मक्षयानन्तरमव्यवधानेन गतानां–प्राप्तानां शैलेश्यवस्थाचरमसमयोपादेयभूतमनन्तसुखस्वभावमात्मनः कथञ्चिदनन्यभूतं स्वरूपं प्राप्तानामिति यावत् । अत्रापि प्राप्तव्यपदार्थसामीप्याद्विशेषणं सङ्गमनीयमिति कारिकार्थः ॥

अत्र सिद्धं शासनमिति पदाभ्यां शासनं स्वतःसिद्धं नाम प्रकरणात् प्रामाण्येन प्रतिष्ठास्यमिति युक्तमुक्तम्, इदन्त्वयुक्तं जिनानामिति, जिनानामसत्त्वेन शासनस्य तत्कृतत्वानुपपत्तेः, उपपत्तौ च परतः प्रामाण्यं स्यात् तच्च न सम्भवति, तथाहि अर्थतथाभावप्रकाशकं ज्ञातृव्यापारं प्रमाणम्, अर्थतथाभावप्रकाशकत्वं प्रमाणनिष्ठं प्रामाण्यम्, तच्चोत्पत्तौ स्वतः, स्वोत्पादकसामग्र्यतिरिक्तगुणादिसामग्र्यन्तरानपेक्षत्वात्, अर्थपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्येऽपि स्वतः, प्रमाणान्तरानपेक्षत्वात्, तथा स्वज्ञप्तावपि स्वत एव, स्वसंवेदनग्रहणानपेक्षत्वात्, तथा च स्वोत्पत्तिप्रभृतिषु इतरापेक्षारहितत्वेन प्रामाण्यं स्वत उच्यते, प्रयोगश्च प्रामाण्यं स्वरूपनियतं अनपेक्षत्वात्, यथाऽङ्कुरोत्पादनेऽविकला कारणसामग्रीति । नन्वसिद्धोऽयं हेतु-

रपेक्षत्वादिति, अप्रामाण्यस्येवोत्पत्तौ प्रामाण्यस्य चक्षुराद्यतिरिक्तगुणाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन गुणादिकारणान्तरसापेक्षत्वात्, अन्यथाऽप्रामाण्यस्याप्युत्पत्तौ स्वतस्त्वापत्तेरिति, नैवम्, गुणानां प्रमाणतोऽनुपलम्भेनासत्त्वात्, न हि प्रत्यक्षेण चक्षुरादिगुणा ग्रहीतुं शक्याः, इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेन तद्गुणग्रहणासम्भवात्। नाप्यनुमानेन, उपादीयमानहेतौ साध्याविनाभावनिर्णयासम्भवात्, न हि प्रत्यक्षेण तन्निश्चयः, इन्द्रियगुणानामप्रत्यक्षत्वेन तद्धेतोरप्यप्रत्यक्षत्वात्। व्याप्तेः साध्यहेत्वोः सम्बन्धरूपत्वेन सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात्। नवाऽनुमानेन तन्निश्चयः, अनवस्थाप्रसङ्गात्, गृहीतसम्बन्धस्यैव तस्य व्याप्तिनिश्चायकत्वेन तत्र सम्बन्धग्रहणेऽनुमानान्तरापेक्षणेऽनवस्थानात्। तस्मादसिद्धो हेतुरिति, अत्रोच्यते ज्ञातृव्यापारस्य भवदभ्युपगमेनैव प्रमाणस्वरूपत्वासम्भवात्, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्। न हि स्वसंवेदनलक्षणं प्रत्यक्षं तद्ग्राहकम्, तस्य भवता तद्ग्राह्यत्वानङ्गीकारात्। नापि बाह्यम्, इन्द्रियाणां सम्बद्धवर्त्तमानप्रतिनियतरूपादिग्राहकतया ज्ञातृव्यापारेण तेषां सम्बन्धासम्भवात्। न वा मानसम्, तथाप्रतीत्यभावादनभ्युपगमाच्च। अथानुमानं तद्ग्राहकमिति चेन्न, तद्धि ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरूपम्, तत्र सम्बन्धोऽपि नियमलक्षण एवेति त्वयाऽभ्युपगम्यते, अपरेषां तादात्म्यादिसम्बन्धानां व्युदासात्, स च सम्बन्धः कथं प्रतीयते, किमन्वयेन व्यतिरेकेण वा निश्चयेन, तत्र न तावत्प्रत्यक्षेणान्वयनिश्चयः सम्भवति, ज्ञातृव्यापारस्य प्रत्यक्षविषयत्वासम्भवेन तद्भाव एव तद्भाव इत्येवमन्वयनिश्चयस्यासम्भवात्। नाप्यनुमानेन तन्निश्चयश्शक्यः कर्त्तुम्, तस्यापि निश्चितान्वयहेतुजन्यत्वेन तत्र प्रत्यक्षतस्तन्निश्चयासम्भवात्, अनवस्थाप्रसङ्गेन चानुमानतस्तदसम्भवात्। नापि व्यतिरेकनिश्चयेन सम्बन्धप्रतीतिः, व्यतिरेको हि साध्याभावे हेतोरभाव इत्येवरूपः, तत्र न साध्यस्याभावः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा समधिगम्यः, तयोर्भावविषयत्वाङ्गीकारात्, अन्यथाऽभावप्रमाणवैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात्। न च साध्यस्यादर्शनात्तदभावो निश्चीयत इति वाच्यम्, यतः किमदर्शनमनुपलम्भरूपमुताभावप्रमाणरूपं वा स्यात्, अनुपलम्भोऽपि दृश्यानुपलम्भरूपोऽदृश्यानुपलम्भरूपो वा स्यात्, तत्र न तावत्स्वस्यादृश्यानुपलम्भः साध्याभावनिश्चायकः, परचेतोवृत्तिविशेषाणां स्वकीयानुपलम्भविषयत्वेऽपि तदभावासम्भवात्। नापि सर्वसम्बन्ध्यदृश्यानुपलम्भस्तथा, तदसिद्धेः। दृश्यानुपलम्भोऽपि न, स हि चतुर्विधः, स्वभावानुपलम्भः, कारणानुपलम्भः, व्यापकानुपलम्भो विरुद्धोपलब्धिश्चेति। तत्र न स्वभावानुपलम्भः साध्याभावनिश्चायकः, त

१ तदेकज्ञानसंसर्गिपदार्थोपलम्भरूप इत्यर्थः, एकज्ञानसंसर्गिणि एकस्मिन् दृश्यमाने तदितरद् यदि समस्तदर्शनसामग्रीकं भवेत् तर्हि दृश्यमेव भवेत्, तस्यानुपलम्भो दृश्यानुपलम्भ इति भावः, एकेन्द्रियज्ञानग्राह्यमन्योन्यापेक्षं वस्तुद्वयमेकज्ञानसंसर्गी उच्यते ॥

स्यैवंविधविषये व्यापारासम्भवात्, यथाहि एकज्ञानसंसर्गि तुल्ययोग्यतारूपं भावान्तरम् भावव्यवहारहेतुः, न च पर्युदासवृत्त्या तदन्यज्ञानस्वभावोऽभ्युपगम्यते न च प्रकृतस्य साध्य स्य केनचित्सहैकज्ञानसंसर्गित्वं सम्भवतीति । प्रकृतस्य साध्यस्यादृश्यत्वात्केनचित्सह कार्य त्वस्यानिश्चयेन न कारणानुपलम्भोऽपि तन्निश्चायकः प्रत्यक्षादीनामप्रवृत्त्या कार्यकारणभाव स्यासिद्धेः । साध्यस्यादृश्यत्वादेव च कस्यापि पदार्थस्य प्रकृतसाध्यव्यापकत्वेन निश्चेतुमशक्यत्वान्न व्यापकानुपलम्भोऽपि तन्निश्चयसमर्थः । नापि विरुद्धोपलब्धिरत्र प्रवर्तते, विरोधो हि सहानवस्थानरूपो वा परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो वा स्यात्, तत्र न प्रथमः, सकलकारणसमवधाने सति हि यत्सद्भावे यस्याभावस्तयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधो भवेत्, शीतोष्णयोरिव, [1]साध्यस्य चात्रादृश्यत्वेन नाविकलकारणं तत्कस्यचिद्भावे निवर्तमानमुपलभ्यते । नापि द्वितीयो विरोधः, तस्य दृश्यत्वाभ्युपगमनिष्ठस्य दृश्यत्वाभ्युपगमनिमित्त प्रमाणनिबन्धनस्य प्रकृतसाध्यविषयेऽसम्भवात् । अर्थप्राकट्यलक्षणसाधनाभावनिश्चयोऽपि नादृश्यानुपलम्भेन सम्भवति, स्वपरसम्बन्धिनस्तस्यानैकान्तिकासिद्धत्वादिदोषदुष्टत्वात् । दृश्यानुपलम्भेऽपि न स्वभावानुपलम्भो निमित्तम्, तस्योद्दिष्टविषयाभावव्यवहारसाधकत्वात् । नापि कारणानुपलम्भो नियामकः, भवताऽर्थप्राकट्यलक्षणफलहेतुत्वेन ज्ञातृव्यापारस्याभ्युपगतत्वात् ज्ञातृव्यापारस्याप्रत्यक्षतया कारणत्वानिश्चयेन कारणानुपलम्भासम्भवात् । अत एव न व्यापकानुपलम्भोऽपि तथा, अर्थप्राकट्यं प्रति हि ज्ञातृव्यापारस्य व्यापकत्वमभ्युपेयम्, नान्यं प्रति, अन्यथा विपक्षाद्व्यापकनिवृत्त्या निवर्तमानस्य साधनस्य साध्यनैयत्यं न भवेत् तथा च न पूर्वोदितरीत्या तस्य व्यापकत्वनिश्चयः सम्भवति । न वा विरुद्धोपलब्ध्या साधनाभावनिश्चयः, अस्य तत्परोक्षत्वेन साध्येऽज्ञाते तद्विपक्षस्याप्यज्ञानात्तेन सहार्थप्रकाशन

---

१ घटभूतलयोरेकज्ञानेन विषयीकरणात् एकज्ञानसंसर्गिणी तयोः प्रत्यक्षसामग्री तुल्याऽस्ति तुल्यत्वेऽपि स्वरूपे, तत्रैकस्य भूतलादेरुपलम्भे घटादेरनुपलम्भे केवलं भूतलमेव घटाभावव्यवहारहेतुः पर्युदासवृत्त्या च भावान्तरविनिर्मुक्तभाव एव घटाभावो नातिरिक्तः कश्चित्, तथास्वरूपोपलम्भमिति स्वभावानुपलम्भस्वरूपम् नास्ति च प्रकृते साध्यस्य केनचिदेकज्ञानसंसर्गित्वमिति न स्वभावानुपलम्भः [illegible] भाव ॥ २ यो हि उष्णस्पर्शस्याविकलकारणस्य जनको भूत्वा शीतस्पर्शजननशक्तिं प्रतिबध्नाति [illegible] निवर्तकः स विरुद्धः, स च हेतुवैकल्यकारी जनक एव, अकिंचित्करस्य विरुद्धत्वासम्भवात् । [illegible]योर्विरोधाभावात्तिक्षणद्वयोरेव निवर्त्यनिवर्तकभावः निवर्तकस्थाने तृतीये क्षणे निवर्तयति, [illegible] निवृत्तप्रसङ्गात् स्थानयोस्तयो भवति द्वितीयेऽसमर्थं विरुद्धं करोति तृतीये त्वसमर्थे निवृत्ते [illegible] असमर्थविरुद्धजनकत्वमेव निवर्तकत्वं बोध्यम् ॥ ३ यस्मिन् परिच्छिद्यमाने यन्नावच्छिद्यते [illegible] [illegible]मवच्छिद्यमान परिहारेण स्थितं भवति एवम्भूतो विरोधः । अ[illegible] विरोधेन [illegible] द्वितीय न [illegible] सहानवस्थानम् । आद्यः कतिपये वस्तुन्येव प्रवर्तते, [illegible] त्त ॥

रूपस्य हेतोः सहानवस्थानलक्षणविरोधस्यासिद्धेः, अर्थप्रकाशनाज्ञातृव्यापारयोरर्थप्रकाशनाप्रकाशनयोरिव परस्परव्यवच्छेदरूपत्वाभावेन परस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधस्यासिद्धेश्च । न चार्थप्रकाशत्वस्य ज्ञातृव्यापारनियतत्वात्साध्यविपक्षेण तस्य विरोध इति वाच्यम्, नियतत्वसिद्धौ विपक्षविरोधसिद्ध्या तत्सिद्धौ च नियतत्वसिद्ध्याऽन्योऽन्याश्रयात् । ननु मा भूदनुपलम्भेन व्यतिरेकनिश्चयः, अभावाख्यप्रमाणेन तु स्यादिति चेन्न, यदि हि तन्निषिध्यमानवस्तुविषये प्रमाणपञ्चकस्वरूपतयाऽऽत्मनोऽपरिणामलक्षणं तर्हि समुद्रोदकस्य पलादिपरिमाणनिर्णये प्रमाणपञ्चकस्याप्रवृत्त्या तद्रूपेणात्मनोऽपरिणामेऽपि पलादिपरिमाणाभावानिश्चयेन व्यभिचारः । यदि तु अन्यवस्तुविषयकज्ञानरूपं तत्तदापि किं तज्ज्ञानं साध्यनियतसाधनाद्भिन्नं यत्पदार्थान्तरं तद्विषयकमुत साध्यनियतसाधनाद्भिन्नो यः साध्याभावस्तद्विषयकम् । तत्राद्ये पदार्थान्तरस्य साधनेन सहैकज्ञानसंसर्गित्वेऽपि न तद्विषयकज्ञानात् यत्र यत्र साध्याभावस्तत्र तत्रावश्यन्तया साधनस्याप्यभाव इति सर्वोपसंहारेण साधनाभावनियतसाध्याभावनिश्चयात्मकस्य व्यतिरेकनिश्चयस्य साध्यनियतत्वलक्षणनियमनिश्चायकस्य सिद्धिः, तथाविधज्ञानानां प्रतिनियतविषयस्यैव यथोक्तसाधनाभावस्य सिद्धेः । पदार्थान्तरस्य साधनेनैकज्ञानासंसर्गित्वे नातिप्रसङ्गः, न ह्यन्यपदार्थोपलम्भमात्रात्तद्तुल्ययोग्यतावतोऽन्यस्य तेन सहैकज्ञानासंसर्गिणोऽभावनिश्चयः, अन्यथा सह्योपलम्भाद्विन्ध्याभावनिश्चयः स्यात् । द्वितीयपक्षे च किं तज्ज्ञानं यत्र साध्याभावस्तत्र तत्र साधनाभाव इत्येवं प्रवर्त्तेत किं वा क्वचिदेव साध्याभावे साधनाभाव इत्येवम्, तत्र प्रथमस्तु पक्षो निखिलदेशकालाप्रत्यक्षतया न सम्भवति, निखिलदेशकालप्रत्यक्षाङ्गीकारे च सर्वज्ञाभावप्रसाधनमनुपपन्नं स्यात् । द्वितीयपक्षोऽपि सर्वोपसंहारेण साधनाभावनियतसाध्याभावानिश्चयेन व्यतिरेकस्यानिश्चयान्न सम्भवति । तस्मादन्यवस्तुविषयकविज्ञानस्वरूपाभावाख्यप्रमाणादपि व्यतिरेकस्यानिश्चयेन न ज्ञातृव्यापाररूपप्रमाणस्य प्रामाण्यधर्मिणः सिद्धिरिति ॥

किञ्चाभावाख्यं प्रमाणमपि न सम्भवति, अभावप्रमाणोत्पत्तौ हि वस्तुसद्भावग्रहः प्रतियोगिस्मरणञ्च निमित्ततया भवद्भिरभ्युपगतम्, तत्र वस्तुसद्भावग्रहणं किं प्रतियोगिसंसृष्टवस्त्वन्तरग्रहणरूपं तदसंसृष्टवस्त्वन्तरग्रहणरूपं वा, आद्ये प्रत्यक्षेण तत्संसृष्टतया वस्त्वन्तरस्य ग्रहणे प्रतियोगिनस्त एव ग्रहणान्न तदभावग्राहकत्वेनाभावप्रमाणप्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ वा प्रतियोगिसद्भावेऽपि तदभावग्राहकत्वेन विपर्यस्ततयाऽप्रामाण्यापत्तिः स्यात् । द्वितीये च प्रत्यक्षेणैव प्रतियोग्यभावस्य गृहीतत्वेन अभावप्रमाणं तत्र प्रवर्त्तमानं निरर्थकं स्यात् । एवं प्रतियोगिस्मरणमपि किं वस्त्वन्तरसंसृष्टस्य प्रतियोगिनः स्मरणं किं वाऽसंसृष्टस्य, नाद्यः पूर्ववदभावप्रमाणस्याप्रवृत्त्यापत्तेः । न द्वितीयः, तथाऽनुभवमन्तरेण वस्त्वन्तरासंसृष्टप्रति-

योगिस्मरणासम्भवेन तथाऽनुभवेनैवाभावग्रहणात्पुनरभावप्रमाणप्रवृत्तेस्तत्र व्यर्थतापत्तेः । असंसृष्टताग्रहस्याभावप्रमाणेनाभ्युपगमे तु चक्रकापत्तिः, तथाविधप्रतियोगिग्रहणे हि तत्स्मरणं ततोऽभावप्रमाणप्रवृत्तिः, तत्प्रवृत्तौ चासंसृष्टताग्रहस्तद्ग्रहे च स्मरणमिति । किञ्चाभावप्रमाणस्याभावग्राहकत्वेनाभ्युपगमे तेनाभावस्यैव प्रतीतिः स्यात्, प्रतियोगिनो निवृत्तिश्च कथं तेन प्रतिपादिता स्यात् । न चाभावप्रतिपत्तौ प्रतियोगिनिवृत्तिरपि प्रतिपन्नैवेति वाच्यम्, निवृत्तेरपि स्वप्रतियोग्यसंस्पर्शित्वेन तत्प्रतिपत्तावपि प्रतियोगिनिवृत्त्यसिद्धेः । अपि चाभावप्रतिपत्तौ तत्र प्रतियोगिस्वरूपं यद्यनुवर्त्तते तर्हि तत्र प्रतियोगिनोऽभावस्यासत्त्वप्रसङ्गः, अथ व्यावर्त्तते तर्हि कथं तत्प्रतिषेधः प्रतिपादयितुं शक्यः, न च प्रतियोगिविविक्तस्य प्रतिपत्त्या तत्प्रतिषेध इति वाच्यम्, प्रतियोग्यप्रतिभासे तद्विविक्तताया एवाप्रतिपत्तेः । न च प्रत्यक्षे प्रतियोगिनः प्रतिभासनादयं दोष इति वाच्यम्, तथा सति तन्निवृत्त्यसिद्धेः प्रतियोगिसद्भावस्यैव सिद्धत्वात् । न च स्मरणे तत्प्रतिभासत इति वाच्यम्, प्रतियोगिस्वरूपादभावस्यान्यत्वे प्रतियोगिप्रतिपत्तावपि तन्निवृत्त्यसिद्धेः । अनन्यत्वे प्रतियोगिनः प्रतिपन्नत्वादेव निषेधासम्भवाच्च । किञ्चाभावाख्यं प्रमाणं निश्चितं सत् प्रकृताभावनिश्चायकं किंवाऽनिश्चितं सत्, नाद्यः, तन्निश्चयस्याभावाख्यप्रमाणान्तरमूलकत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । प्रमेयाभावात्तन्निश्चये चान्योऽन्याश्रयः, प्रमेयाभावनिश्चयादभावप्रमाणनिश्चयः, सोऽपि प्रमेयाभावनिश्चयोऽभावाख्यप्रमाणनिश्चयादिति । नान्त्यः स्वयमनिश्चितस्यान्यनिश्चायकत्वासम्भवात्, खरविषाणादेरिव । अभावस्य प्रमाणाभावात्मकत्वेनावस्तुतयाऽन्यज्ञानं प्रति कारणत्वासम्भवाच्चेन्द्रियादिवदनिश्चितस्यापि निश्चायकत्वमिति नाभावाख्यं प्रमाणं सम्भवतीति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य ज्ञातृव्यापार-
निरसनं नाम प्रथमं सोपानम् ॥

अथ स्वतःप्रामाण्यभङ्गः ।

एवं प्रामाण्यं स्वोत्पत्तौ स्वतः, अनपेक्षत्वादिति यदुक्तं तदसङ्गतम्, अविद्यमानस्यात्मलाभरूपाया उत्पत्तेर्निर्हेतुकत्वे देशकालस्वभावनियमाभावप्रसङ्गात्, अतो गुणवच्चक्षुरादिकारणसद्भावे यथावस्थितार्थप्रतिपत्त्या तदभावे तदभावेन चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुकत्वं निर्णीयते, अन्यथा दोषस्यान्वयव्यतिरेकसत्त्वेऽप्यप्रामाण्यं स्वत एव स्यात् । अक्षाणाम

तीन्द्रियत्वेन सद्गतगुणनिर्णयो न सम्भवतीत्यभिधानं अप्रामाण्यजनकदोषनिर्णयेऽपि समानमेव, इन्द्रियाश्रितदोषसद्भावे प्रमाणस्याप्रवृत्ते । अतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तौ तन्मूलकानुमानादीनामप्यप्रवृत्ते, पतितन्त्वादिनिश्चयासम्भवात् । यदि लोको मिथ्याज्ञान दोषवच्चक्षुरादिभ्रमभिदधातीति न स्वतोऽप्रामाण्यमित्युच्यते तर्हि प्राक् लोचने सदोषे अभूतामिदानीं समासादितगुणे सञ्जाते इति लोकाभिप्रायात् प्रामाण्यमप्युत्पत्तौ परत कथं न स्यात् । न च नैर्मल्यादिक दोषाभाव एव, तिमिरादेरपि गुणाभावरूपत्वप्राप्ते । ननु प्रामाण्यस्य स्वसामग्रीतो विज्ञानोत्पत्तावप्युत्पत्तौ तस्य किंरूपमभ्युपगम्यते, प्रामाण्याप्रामाण्यातिरिक्तस्य तत्स्वरूपस्याभावात् । प्रामाण्यस्य पश्चादुत्पत्तौ च विरुद्धधर्माध्यासात्कारणभेदात् तस्य भेद स्यात्तयोरेव भेदकत्वात्, अन्यथा सर्वमेकं जगत्स्यादत स्वत एव प्रामाण्यमिति चेन्न, अनवगतपराभिप्रायोपलम्भमात्रत्वात्, न हि चक्षुरादिसामग्रीतो ज्ञानस्योत्पत्तावपि प्रामाण्यं पश्चान्नैर्मल्यादिभ्य उत्पद्यत इत्यभ्युपगम्यते किन्तु गुणवच्चक्षुरादिसामग्रीत उत्पद्यमानं विज्ञानं प्रामाण्यविशिष्टस्वरूपमेवोपजायत इति, अतो ज्ञानव्यतिरिक्तस्य तत्प्रामाण्यमपि परत उच्यते । न चार्थतथाभावपरिच्छेदरूपा शक्तिः प्रामाण्यं घटस्योदकाहरणशक्तिवत्स्वत एव भवति सा नोत्पादककारणकलापाधीना, तस्याः कारणेष्वविद्यमानत्वात्, ये हि कार्यधर्मा कारणेष्वविद्यमाना न ते कारणेभ्य उदयमासादयन्ति कार्य तत एव प्रादुर्भवन्ति किन्तु स्वत एवेति वाच्यम्, विपरीतार्थपरिच्छेदशक्तिरूपस्याप्रामाण्यस्यापि तुल्यन्यायेन स्वतस्त्वापत्तेः, इन्द्रियादिकारणेभ्य आत्मनि ज्ञानमेवोत्पद्यते न पुनस्तच्छक्तय इत्यत्र नियामकाभावात् । शक्तीनामेव स्वत उत्पत्तिर्न पुनस्तदाधारज्ञानविशेषाणामित्यत्रापि नियामकाभावाच्च, न हि शक्तयो ज्ञानविशेषेभ्यो भिन्ना, येन स्वकारणेभ्यो ज्ञानस्योत्पत्तावपि तेभ्य उत्पत्तिं नासादयेयुः । न वा तस्यास्ततो भिन्नत्वम्, ततोऽभवन्त्यास्तस्यास्तेन सम्बन्धासम्भवात्, भिन्नानां कार्यकारणभावातिरिक्तस्य सम्बन्धस्यासम्भवात्, तदभावे आश्रयाश्रयिभावस्याप्यसम्भवात् । न च धर्मत्वाच्छक्तेर्ज्ञानमाश्रय इति वाच्यम्, पारतन्त्र्याभावे वस्तुनो धर्मत्वासम्भवात् । न च शक्तिरूपं प्रामाण्यं स्वोत्तरकालभाविसंवादप्रत्ययान्न यत इत्येतावता स्वतस्त्वमुच्यते न तु ज्ञानकारणाज्ञोत्पद्यत इतीति वाच्यम्, सिद्धसाधनात्, एवमप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वापत्तेश्च, न ह्युत्पन्ने ज्ञाने तदुत्तरकालभाविविसंवादप्रत्ययात्तन्नोत्पद्यत इति कस्यचिदभ्युपगमः । तस्मात्प्रामाण्यस्य शक्तिरूपस्य गुणव

---

१ अथ मत प्रामाण्याप्रामाण्ये नकल्पव्याधारे स्वतो भवत परस्परपरिहारस्थितिरूपत्वेनैकत्र विरोधात् नापि स्वर्यं तत्र नियत नियामकाभावात् । नन्वेवमपरत, उभयस्वभावात् पूर्व ज्ञानस्य नि स्वभावतापत्ते अप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे प्रामाण्यस्य परत स्वीकृते प्रामाण्याशङ्कैव न स्यात्, स्वयमेवाप्रामाण्यत्वात्, तस्मादुत्पत्तेरभावात् सदप्रामाण्ना प्रामाण्य स्वत परतस्त्वप्रामाण्यमिति ॥

स्वकारणजन्यत्वेन नौत्सर्गिकत्वम्, दुष्टकारणजन्येषु मिथ्याज्ञानेषु तदभावात् । न च प्रामाण्यस्योत्पत्तौ गुणानां नापेक्षा किन्तु तेभ्यो दोषाभावस्तदभावाच्च संशयविपर्ययलक्षणाप्रामाण्यस्यासम्भवादौत्सर्गिकं प्रामाण्यमनपोदितमेवास्त इति वाच्यम्, अप्रामाण्येऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वात्, प्रामाण्यस्य गुणवत्कारणजन्यतयाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्, दोषाभावस्य तुच्छस्य गुणनिष्पाद्यत्वासम्भवाच्च । तुच्छाभावाभ्युपगमे च भावान्तरविनिर्मुक्तभावस्याभावत्वाभ्युपगमविरोधः, तस्मात्पर्युदासवृत्त्या दोषाभावो गुणात्मक एव स्यात्, एवञ्च सति गुणेभ्यो गुणा इति स्यात्, न च गुणेभ्यः कारणस्वरूपा गुणा जायन्ते, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्, अन्येभ्य एव गुणोत्पत्तिसद्भावाच्च, तथा च जन्मापेक्षया गुणवच्चक्षुरादिकारणप्रभवं प्रामाण्यं परत इति सिद्धम् ॥

अथार्थपरिच्छेदलक्षणे स्वकार्ये प्रवर्त्तमानं प्रमाणं स्वोत्पादककारणातिरिक्तनिमित्तानपेक्षमेव प्रवर्त्तते न तु निमित्तान्तरापेक्षम्, यदि हि तदपेक्षेत तदा किं संवादज्ञानमुत स्वोत्पादककारणगतगुणान्, नाद्यः, स्वकार्ये प्रमाणस्य प्रवृत्तौ सत्यां हि भवेदर्थक्रियार्थिनां प्रवृत्तिः, सत्याञ्च प्रवृत्तावर्थक्रियाज्ञानरूपः संवादस्तञ्च संवादमपेक्ष्य प्रमाणं स्वकार्ये प्रवर्त्तते नान्यथेति चक्रको दोषः, न च भाविसंवादापेक्षया प्रवर्त्तत इति वक्तुं शक्यम्, भाविनः सहकारित्वासम्भवात्, असत्त्वात् । न द्वितीयः, अगृहीतानां गुणानां सत्त्वासिद्ध्या सहकारित्वासम्भवात् । गुणानां ज्ञानान्तरवस्थाप्रसङ्गेन न सहकारि, गृहीतस्वकारणगुणापेक्षं हि प्रमाणं स्वकार्ये प्रवर्त्तेत, स्वकारणगुणज्ञानमपि निजकारणगुणज्ञानापेक्षं सत्प्रमाणकारणगुणज्ञानरूपे स्वकार्ये प्रवर्त्तेत तदपि तथेति । न च प्रमाणकारणगुणज्ञानं निजकारणगुणज्ञानानपेक्षमेव प्रवर्त्तत इति शक्यं वक्तुम्, प्रमाणस्यापि तथा प्रसङ्गात् । तस्मात्स्वकारणेभ्योऽर्थयाथात्म्यपरिच्छेदशक्तियुक्तमेव प्रमाणमुपजायत इति स्वकार्ये प्रवृत्तिः स्वत एवेति चेन्मैवम्, निमित्तान्तरानपेक्षमित्यनेन हि किं कार्योत्पादकसामग्रीव्यतिरिक्तनिमित्तसामान्यानपेक्षमित्यभिप्रेतं यत्किञ्चिन्निमित्तानपेक्षमिति वा, न प्रथमः सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः, सामग्र्येकदेशस्याकारणत्वात्, सामग्र्या एव जनकत्वात् । प्रमाणस्य कार्यमपि न केवलमर्थपरिच्छेदः, तस्याप्रमाणेऽपि भावात्, किन्तु याथात्म्यपरिच्छेदः, स च न ज्ञानस्वरूपकार्यः, भ्रान्तज्ञानेऽपि स्वरूपस्य सत्त्वेन यथार्थपरिच्छेदापत्तेः । न च ज्ञानस्वरूपविशेषकार्यः स इति वक्तव्यम्, स हि स्वरूपविशेषो यद्यपूर्वार्थविज्ञानत्वं तर्हि तैमिरिकज्ञानस्यापि तादृशत्वेन यथार्थपरिच्छेदः स्यात्, यदि बाधारहितत्वम्, तदा तत्कालभाविनो बाधाविरहस्य मिथ्याज्ञानेऽपि भावात्तथात्वं स्यात्, उत्तरकालभाविनोऽज्ञानस्य तस्य विशेषत्वन्तु असत्त्वान्न सम्भवति, यदि ज्ञातस्य विशेषत्वं तर्हि पूर्वज्ञानेन बाधाविरहस्य ज्ञानं न सम्भवति,

तेन स्वसमानकालीनसन्निहितनीलादेरेवावभासात्, पूर्वमनुत्पन्नबाधकानामप्युत्तरकालं बाध्यस्वदर्शनाच्च । उत्तरज्ञानेन तस्य ज्ञातत्वेऽप्युत्तरकालभाविबाधाविरहस्य विनष्टपूर्वविज्ञानं प्रति भिन्नकालतया विशेषत्वासम्भवात् । अपि च बाधकेन विज्ञानस्य स्वरूपं किं बाध्यते, प्रमेयं वा, अर्थक्रिया वा, नाद्यः स्वसत्ताकाले विज्ञानस्य स्पष्टतया प्रतिभासमानत्वेन तदानीं बाधायोगात्, उत्तरकाले च विज्ञानस्य स्वत एव नाशाभ्युपगमेन तत्र बाधकस्याकिञ्चित्करत्वात् । न द्वितीयः, येन रूपेण प्रमेयं भासते तेन रूपेण तस्य सत्त्वादेव बाधाऽसम्भवात्, अन्यथा सम्यग्ज्ञानावभासिनोऽप्यसत्त्वप्रसङ्गः । येन च रूपेण न भासते तेन रूपेणापि बाधाऽसम्भवात्, अप्रतिभासमानरूपस्य प्रतिभासमानरूपादन्यत्वात्, न ह्यन्यस्याभावेऽन्यस्याभावः सम्भवत्यतिप्रसङ्गात् । नाप्यन्त्यः, उत्पन्नाया अर्थक्रियायाः सत्त्वादेव बाधाऽसम्भवात्, अनुत्पन्नायास्त्वनुत्पन्नत्वादेव बाधाऽसम्भवाच्च । एवमदुष्टकारणारब्धत्वमपि न विशेषस्तस्याज्ञातस्य विशेषत्वासम्भवात् । न च ज्ञातस्य विशेषत्वं सम्भवति तज्ज्ञानोपायाभावात् । अन्यस्माददुष्टकारणारब्धाद्विज्ञानात्तज्ज्ञानमिति चेदनवस्था, तस्यापि तादृशाज्ज्ञानात् तस्याप्यपरस्मात्तादृशादिति । न च संवादप्रत्ययात्तज्ज्ञानमिति वाच्यम्, तथाप्यनवस्थानापायात्, तस्याप्यदुष्टकारणारब्धत्वं विशेषः, स चान्यस्माददुष्टकारणारब्धात्संवादप्रत्ययाद्विज्ञायते सोऽपि च तथेति । किञ्च ज्ञातमदुष्टकारणारब्धत्वलक्षणं विशेषमपेक्ष्य प्रमाणं स्वकार्ये प्रवर्त्तत इति स्वीकारे परत इति स्वीकृतं स्यादिति स्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गः । अदुष्टकारणारब्धत्वनिश्चयमन्तरेण स्वकार्ये प्रमाणस्य प्रवृत्तिस्वीकारोऽपि न चारु, संशयादिविषयीकृतस्य प्रमाणस्य स्वार्थनिश्चायकत्वासम्भवात्, अन्यथाऽप्रमाणस्यापि स्वार्थनिश्चायकत्वं स्यादिति । अथ संवादित्वं विशेष इति चेत्तर्हि तन्निश्चयमन्तरेण स न ज्ञातुं शक्यते तदपेक्षञ्च प्रमाणं स्वकार्ये प्रवर्त्तत इत्यभ्युपगमे तत्र सत् परत एव स्यात् । न चात्र चक्रको दोषः, तस्याग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् । तस्मादविसंवादित्वरूपार्थतथात्वपरिच्छेदात्मके परतो ज्ञायमानत्वात्तदपेक्षं प्रमाणं स्वकार्ये प्रवर्त्तत इति निमित्तान्तरानपेक्षत्वमसिद्धमिति दिक् ॥

अथ प्रामाण्यं स्वनिश्चये नान्यापेक्षम्, अपेक्ष्यमाणानां कारणगुणानां निश्चयासम्भवात्, न च संवादमपेक्षते, अपेक्ष्यमाणं हि संवादकज्ञानं यदि भिन्नसन्तानविषयं समानजातीयं ज्ञानान्तरं तदा देवदत्तघटज्ञानं प्रति यज्ञदत्तघटज्ञानस्यापि संवादकत्वप्रसङ्गः, यदि च एकसन्तानप्रभवस्य समानजातीयस्य ज्ञानान्तरस्य तथात्वे तज्ज्ञानान्तरं यदि पूर्वं प्रमाणतयाभिमतविज्ञानगृहीतवस्तुविषयं तदा संवाद्यसंवादकयोरविशेषप्रसङ्गः, पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानं प्रत्यसंवादकत्ववदुत्तरस्याप्यसंवादकत्वात्, एकविषयत्वात् । भिन्नार्थविषयत्वे च शुक्तिकायां

रजतज्ञानस्य तथाभूत शुक्तिरजतज्ञान प्रामाण्यनिश्चायक स्यात् । अथैकसन्तानप्रभव भिन्नजातीय ज्ञान सवादक तर्हि तदर्थक्रियाज्ञान वा स्यादन्यद्वा भवेत्, तत्र चार्थक्रियाज्ञानस्य प्रामाण्यनिश्चये प्रवृत्तेरेवासम्भव, तत्र प्रामाण्यनिश्चये क्रियमाणे चक्रकप्रसङ्ग अन्यज्ज्ञान तु नोपयोगि, अन्यथा घटज्ञानमपि पटज्ञानप्रामाण्यनिश्चायक भवेत् । न च प्रामाण्यनिश्चयाभावेऽपि सशयादपि प्रवृत्तिसम्भवादार्थक्रियाज्ञानमनुपयोगीति वाच्यम्, प्रामाण्यनिश्चयस्य वैयर्थ्यापत्तेः । विना हि प्रामाण्यनिश्चय प्रवृत्तो विसवादभाड् मा भूवमिस्यर्थक्रियार्थी प्रामाण्यनिश्चयमन्वेषते मा च प्रवृत्तिर्निश्चयमन्तरेणापि सञ्जातेति प्रामाण्यनिश्चयप्रयासो निष्फल एवेति चेत्, अत्रोच्यते, न वय कारणगुणज्ञानात् प्रामाण्यनिश्चय इत्यभ्युपगच्छाम, कारणगुणाना सवादज्ञानमन्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वात्, तस्मात्तन्निश्चयाभ्युपगमे तु तत एव प्रामाण्यनिश्चयस्यापि सिद्धत्वेन कारणगुणनिश्चयपरिकल्पनाया वैयर्थ्यप्रसङ्ग, प्रामाण्यनिश्चयात् तरञ्च गुणज्ञानस्य भावात् तन्निश्चय प्रामाण्यनिश्चयेऽनुपयोगी भवेत् । न चैकदा सवादात्कारणगुणान्निश्चित्यान्यदा तदन्तरेणापि गुणनिर्णयादेव प्रामाण्यनिश्चय इति वाच्यम्, अन्यदापि सवादमन्तरेण प्रामाण्यनिश्चयासम्भवात्, अतीन्द्रियेषु चक्षुरादिषु सदा गुणानुवृत्तिनिश्चयाभावात्, अपि तु अर्थक्रियाज्ञानरूपात्सवादप्रत्ययात्प्रामाण्यनिश्चयोऽभ्युपगम्यते, अविसवादिज्ञानस्य प्रमाणत्वाभ्युपगमात् । न च सवादित्वलक्षण प्रामाण्य स्वतो ज्ञायते, सवादज्ञानजननशक्तिरूपस्य प्रमाणनिष्ठस्य तस्य सवादज्ञानलक्षणकार्यदर्शनमन्तरेण निश्चेतुमशक्यत्वात् । सवादप्रत्ययस्य च स्वय सवादरूपत्वेन सवादान्तरानपेक्षणाज्ञानवस्थाप्रसङ्ग, प्राथमिकञ्च ज्ञान सवादमपेक्षत एव, तस्य सवादजनकत्वलक्षणप्रामाण्यात्मकत्वादतः पूर्वस्य प्रामाण्यमुत्तरसवादज्ञानाद्व्यवस्थाप्यते । अर्थक्रियाज्ञानन्तु साक्षादविसवादि, अर्थक्रियाविषयत्वात् तस्य च प्रामाण्य स्वविषयसवेदनरूपमेव, तच्च स्वतः सिद्धमिति न तत्रान्यापेक्षा । न चार्थक्रियाज्ञानस्याप्यवस्तुशुक्तिरजतकायामन्यप्रमाणापेक्षत्वादनवस्थेति वाच्यम्, अर्थक्रियाज्ञानस्यार्थक्रियानुभवस्वभावत्वेनार्थक्रियामात्रार्थिना किमेतज्ज्ञान

१ अविसवादिज्ञान हि प्रमाण, अविसवादोऽर्थक्रियालक्षण एव, प्रमाणचिन्तायास्तदर्थत्वात्, सा चार्थक्रिया दाहपाकादिनिर्भासिज्ञानादन्यथा तदुत्पादादर्थक्रियार्थिन प्रवृत्तस्याकाङ्क्षानिवृत्ते । तच्चार्थक्रियाज्ञानमात्मसवेदनप्रत्यक्षतया स्वयमेवाविर्भवति, स्पष्टानुभवत्वाच्चानन्तर यथानुभव परामर्शज्ञानोत्पत्त्या निश्चितमिति स्वत एव सिद्धम् न च तत्साध्य फलान्तरमाकाङ्क्षित पुरुषेण । लोके हि वृद्धिच्छेदादिक फलमभिवाञ्छितम्, तच्चाह्लादपरितापादिरूपज्ञानाविर्भावादेवाभिनिर्वृत्तमित्येतावताऽऽहितसन्तोषा निवर्तन्त जना इति स्वत एव तस्य सिद्धिरुच्यते, यत्तु पूर्व तत्कारणभूत ज्ञान तस्य च तत्प्रापणशक्ति प्रामाण्यमुच्यते, सा च शक्तिरनभ्यासादविदितकार्यैरवधारयितु न शक्यत इत्युत्तरकार्यज्ञानप्रवृत्त्या निश्चीयत इति प्रथमस्य परत प्रामाण्यमुच्यत इति भाव ॥

भिन्नार्थक्रियात उत्पन्नस्य तदन्तरेणेत्येवभूतायाश्चिन्ताया निरर्थकत्वात् । न च स्वप्नेऽर्थक्रियाज्ञानमन्तरेणाप्यर्थनिश्चयो दृष्टमिति जाग्रदर्थक्रियाज्ञानमपि तथाशङ्काविषय स्यादिति वाच्यम्, तस्य तद्विपरीतत्वात्, स्वप्नार्थक्रियाज्ञानं ह्यप्रवृत्तिपूर्वं व्याकुलमस्थिरञ्च तद्विपरीतञ्च जाग्रज्ज्ञानम्, यदि जाग्रद्दशायामर्थक्रियाज्ञानमपि विनार्थं स्यात् तर्हि किमन्यज्ज्ञानमर्थाव्यभिचारि भवेत्, यतोऽर्थव्यवस्था स्यात् । तस्माद्यत् प्रमाणस्यात्मभूतं अर्थक्रियालक्षणपुरुषार्थाभिधानं फलं यदर्थोऽयं प्रेक्षावतां प्रयासः तेन स्वत सिद्धेन फलान्तरं प्रत्यनङ्गीकृतसाधनान्तरात्मतया भवितव्यमिति तत्रानवस्था प्रेर्यमाणा परस्यासङ्गतैव । तदेतत्संवादज्ञानं न साधनज्ञानग्राहकत्वेन साधनज्ञानस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयति, किन्तु धूम इवाग्निं तत्कार्यविशेषत्वेन, एतेन संवादज्ञानं किं साधननिर्भासिज्ञानग्राहि, किं वा तदग्राहि, नाद्य, चक्षुरादिज्ञानेषु ज्ञानान्तरस्याप्रतिभासनात्, प्रतिनियतरूपादीनामेवावभासनात् । न द्वितीय, तज्ज्ञानप्रामाण्यानिश्चायकत्वप्रसङ्गात्, न हि धर्मिणोऽग्रहणे तद्गता धर्मा गृह्यन्त इत्यपास्तम्, संवादज्ञानाच्च प्रामाण्यनिश्चये न वा चक्रको दोष, यदि हि प्रथममेव संवादज्ञानात्साधनस्य प्रामाण्य निश्चित्य प्रवर्त्तेत स्यात्तदा तद्दूषणम्, यदैकदा शीतपीडित कश्चिदन्यार्थं केन चिद्वह्निरानयने त दृष्ट्वा तत्स्पर्शमनुभवन् वह्निदर्शनस्पर्शनज्ञानयो सम्बन्धमेवस्वरूपो भाव एवम्भूतप्रयोजननिवर्त्तक इत्येवलक्षणमवगच्छति, अवगतप्रतिबन्धोऽसावन्यदाऽनभ्यासदशाया ममाय रूपप्रतिभासोऽभिमतार्थक्रियानिर्वर्त्तक एवरूपप्रतिभासत्वात्, पूर्वोत्पन्नैवरूपप्रतिभासवदित्यनुमानाद्वह्निज्ञानस्य प्रामाण्य निश्चित्य प्रवर्त्ततेऽतो न चक्रकावकाश । तत्राभ्यासदशायामपि साधनज्ञानस्यानुमानात् प्रामाण्य निश्चित्य प्रवर्त्तते तदान्वयव्यतिरेकव्यापाराज्ञानेऽपि अकस्माद्धूमदर्शनादग्निप्रतिपत्ताविवानुपलक्ष्यमाणस्यापि तद्व्यापारस्याभ्युपगमनीयत्वादित्येके । अपरे तु तदाऽनुमानमन्तरेणापि प्रवृत्ति सम्भवति, विकल्पस्वरूपानुमानमन्तरेणापि अभ्यासदशाया प्रत्यक्षादपि प्रवृत्तिदर्शनेन प्रवृत्तेरनुमानकार्यत्वे नियामकाभावात् । न चादावनुमानमन्तरेण प्रवृत्तेरदर्शनात्पश्चादपि न तद्विना प्रवृत्तिसम्भव इति वाच्यम्, आदौ पर्यालोचनाद्व्यवहारदर्शनेऽपि पश्चात्तदन्तरेण पुर स्थितवस्तुदर्शनमात्रात्तद्भावात् । अनुमान विना प्रवृत्तेरभावे तु व्याप्तिनिश्चयेऽपि प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तया तत्राप्यनुमानस्यैव हेतुत्वेऽनवस्था दुर्वारा भवेदिति न कश्चित् स्याद्दिति प्रत्यक्ष स्वत एव अभ्यासदशाया

यत्नेन स्वसाध्यादुपजायमानत्वादेव

मविवेकेन निश्चीयत इति स्वत एव न तु परत

प्रत्यक्षे

ण्याध्यवसितिरन्यथा सदेहविपर्ययौ न स्यातामिति उत्पत्तौ स्वकार्ये ज्ञप्तौ च सापेक्षत्वादन पेक्षत्वमसिद्धमिति स्थितम् । अत एव सर्वेषा प्रामाण्य प्रति न सदेहविपर्ययौ स्यातामिति निराकृतम्, प्रेक्षापूर्वकारिणामेव प्रमाणाप्रमाणचिन्तायामधिकारात्, ते च क्वाचित्कज्ञानव्य भीचा विसवाददर्शनाज्जातशङ्का न ज्ञानमात्रादेवमेवायमर्थ इति निश्चिन्वन्ति, न वा त ज्ज्ञानस्य प्रामाण्यमध्यवस्यन्ति, अन्यथा तेषा प्रेक्षावत्त्वमेव न स्यात्, अतो न कथ सन्देहविषये सदेह । तथा कामलादिदोषप्रभवे ज्ञाने विपर्ययरूपताप्यस्तीति शङ्खादिविपर्यय कल्पनाऽपरज्ञानेऽपि भङ्गैव । न चाप्रमाणे तदुत्तरकाल बाधककारणदोषज्ञाने अवश्य म्भाविनी, अतस्तत्र ततोऽप्रामाण्यनिश्चय, प्रमाणे च तयोरभावेन नाप्रामाण्यशङ्केति वा च्यम्, एतादृशविशेषग्राहकाभावात्, स हि विशेष किं बाधकाज्ञाने वा तदभावनिश्चये, वा गृह्यते, नाद्य, भ्रान्तानां बाधकमन्तरेणापि कश्चित्काल तद्ग्रहणात्सर्वत्राग्रहणप्रसङ्गात् । न च तेषा कालान्तरे बाधकप्रत्यय उदेति, सम्यग्ज्ञान तु न कदापि तद्वद् इति वाच्यम्, एतादृशनिर्णयस्य सर्वविदामेव भावात् । न द्वितीय, प्रवृत्तिप्राक्कालस्य बाधकाभावनिश्च यस्य भ्रान्तज्ञानेऽपि सम्भवेन प्रमाणताप्रसङ्गात्, प्रवृत्त्युत्तरकालस्य च तमन्तरेणैव प्रवृत्तेरुत्पन्नतया वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति दिक् ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य स्वत प्रामाण्य निरसन नाम द्वितीय सोपानम् ॥

अथ वेदापौरुषेयताभङ्गः ।

एव प्रेरणाजनितबुद्धेरप्रामाण्य सूचयितु जिनानामिति पदम्, न हि प्रेरणाबुद्धे प्रामाण्ये प्रत्यक्षस्येव सवादोऽस्ति न वाऽव्यभिचारिलिङ्गनिश्चयो वर्त्तते किन्तु तत्र न्यायेना प्रामाण्यनिश्चय एव स्यात्, दुष्टकारणप्रभवज्ञानस्याप्रामाण्यनियतत्वात् । अग्निहोत्र जुहुया दित्यादिवाक्यजन्यज्ञानञ्च दोषवत्प्रेरणावाक्यजन्यम् । त्वदभिप्रायेण प्रेरणाया गुणवद्वक्त्रभावे तद्गुणानिराकृतदोषजन्यत्वस्य प्रेरणाजन्यज्ञाने दुर्वारत्वात् । न च प्रामाण्यापवादका दोषा वक्तृगुणैरेव निराक्रियन्त इति न नियम किन्तु वक्त्रभावेन तत्र निराश्रयाणा दोषाणामस द्भाव इति वाच्यम्, तदपौरुषेयत्वे प्रमाणाभावात् । तथाहि किमपौरुषेयत्व प्रसज्यप्रतिषे धरूप पर्युदासरूप वा, न प्रथम, तस्य सदुपलम्भकप्रमाणाग्राह्यत्वात्, यद्यभावप्रमाणग्राह्यत्वमुच्यते तर्हि तदभावप्रमाण निषेध्यविषयप्रमाणपञ्चकस्वरूपतयाऽऽत्मनोऽपरिणामलक्षण

[illegible] आगमान्तरेऽपि सद्भावेन व्यभिचारः। तदन्यवस्तुविषयज्ञानरूपं तदिति चेत् तर्हि तदन्यसद्विषयत्वात् न तदभावग्राहकं प्रमाणं स्यात्, तस्य सद्विषयत्वविरोधात्। न च पौरुषेयत्वाभावो यस्य स एव पौरुषेयत्वाभावः, तद्विषयं ज्ञानमेव तदन्यज्ञानमुच्यते तथा भावप्रमाणमिति वाच्यम्, सर्वसम्बन्धिप्रमाणपञ्चकाभावस्यासिद्धत्वेनाभावप्रमाणोत्थापकत्वासम्भवात्, स्वसम्बन्धिप्रमाणपञ्चकाभावस्याऽऽगमान्तरेऽपि सम्भवेन व्यभिचारात्। न चागमान्तरे परेण पुरुषसद्भावाभ्युपगमान्न प्रमाणपञ्चकाभावोऽभावप्रमाणोत्थापक इति वाच्यम्, [illegible]। वेदेऽपि परेण पुरुषसद्भावाभ्युपगमेन प्रमाणाभावात्। किञ्च प्रमाणपञ्चकाभावो ज्ञातः सन् यद्यभावप्रमाणस्योत्थापकस्तर्हि अनवस्था [illegible] प्रमाणपञ्चकाभावेन[1] ज्ञातेन भाव्यत्वात्। यद्यज्ञातस्तदा सम्यगनभिज्ञस्यापि अभावप्रमाणोत्थापको भवेत् न चेष्टापत्तिः, [illegible] प्रमाणपञ्चकाभावोऽभावज्ञापक इत्यभिधानात्, [illegible] इन्द्रियादेरिवाज्ञातस्यापि अभावप्रमाणोत्थापकत्वमित्यभ्युपगन्तुं [illegible], अभ्युपगमे वा भावस्यैवाभाव इत्यभिधानान्तरं स्यात्। न वा प्रमाणपञ्चकरहित आत्माऽभावज्ञानजनकस्तस्यागमान्तरेऽपि भावात्, न च तस्य प्रमेयाभावसहकारी, आगमान्तरे च तदभावान्नाभावज्ञानमिति वाच्यम्, प्रमेयाभावाभावस्य प्रमेयात्मकस्य [illegible] प्रत्यक्षादिना [illegible]ऽपि प्रमेयाभावाभावज्ञानासम्भवात्। यदि स्वभावज्ञानाभावात् प्रमेयाभावाभावप्रतिपत्तिः पुनः सदुपलम्भकप्रमाणादिति चेत्तर्हि कस्याभावज्ञानाभावात् प्रमेयाभावाभावप्रतिपत्तिः किं वादिनः प्रतिवादिनः सर्वस्य वा, नाद्यः, वादिनस्तेनाऽऽगमान्तरे प्रमेयाभावाभावप्रतिपत्तेः प्रतिवादिनो वेदेऽपि तेन तज्ज्ञानं स्यात्। न च वेदे वादिनोऽभावज्ञानमस्तीति न प्रमेयाभावाभावावगम इति वाच्यम्, वादिनस्तज्ज्ञानस्य साङ्केतिकत्वात्, न हि साङ्केतिकादभावज्ञानादभावसिद्धिः। न द्वितीयः, वेदेऽपि तत्प्रसङ्गात्। अत एव न तृतीयः, सर्वस्याभावज्ञानाभावासिद्धेश्च, तस्मादात्मा प्रमाणपञ्चकविनिर्मुक्तोऽभावज्ञानजनकः। न च वेदस्यानादिसत्त्वमभावप्रमाणोत्थापकमिति वाच्यम्, प्रत्यक्षादिप्रवृत्त्या वेदानादिसत्त्वज्ञानाभावात्, [illegible] उपगमे वा तत एव पुरुषाभावसिद्धावभावप्रमाणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अनादिसत्त्वसिद्धेः पुरुषाभावज्ञाननान्तरीयकत्वात्। अगृहीतसमयस्यापि तत्र तदुत्पत्तिप्रसङ्गेन नानादिसत्त्वमभावप्रमाणोत्थापकमिति नाभावप्रमाणात्पुरुषाभावसिद्धिः। नाप्यपौरुषेयत्वं पर्युदासरूपम्, तस्य पौरुषेयवाक्यान्यत्वरूपत्वे [illegible], तस्यास्माभिरप्यभ्युपगमात्। अनादिसत्त्वस्वरूपन्तु न सिद्धं सद्ग्राहकप्रमाणाभावात्। अतीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वविषयतया तत्सम्बद्धसत्त्वस्यापि प्रत्यक्षेणाग्रहणात्। अथातीतानागतौ कालौ वेदकर्तृपुरुषरहितौ कालत्वात्, वर्त्तमानकालवदित्यनुमान

१ प्रमाणपञ्चकाभावेन ॥

तद्ग्राहकमिति चेत्तर्हि किमिदानीं यादृशो वेदकरणासमर्थपुरुषयुक्तत्वकर्तृपुरुषरहित काल उपलभ्यते तादृशावेवातीतानागतौ कालौ साध्येते उतान्यथाभूतौ वा, न प्रथम, सिद्धसाधनात् क्वचित्कालविशेषे वर्तमानसदृशे तत्कर्तृरहितत्वस्यास्माकमपीष्टत्वात्। न द्वितीय, अप्रयोजकत्वात्कालत्वहेतो सन्निवेशादिहेतोरिव, यथाभूतानामभिनवकूपप्रासादादीनां हि सन्निवेशादिक बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वेन व्याप्तमुपलब्ध तथाभूतानामेव जीर्णकूपप्रासादादीना सन्निवेशादिक बुद्धिमत्कारणत्वप्रयोजक भवति न त्वन्यथाभूताना तत्। यदि त्वन्यथा भूतस्य कालस्य कालत्व तद्रहितता साधयेत्तर्हि अन्यथाभूतभूभूधरादीना सन्निवेशादिकमपि बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्व साधयेदिति जगत्कर्तुरीश्वरस्य सर्वज्ञस्य सिद्धापत्त्या वेदानामपौरुषेयत्व न सिद्ध्येत्। नापि शब्दादपौरुषेयत्वसिद्धि, अन्योऽन्याश्रयात्, शब्दस्यापौरुषेयत्वसिद्धौ तस्य प्रमाणतयाऽपौरुषेयत्व सिद्ध्येत्, सिद्धे च तस्मिन् प्रमाण शब्द स्यादिति, नाप्युपमानात्तत्सिद्धि विधिवाक्यसदृशस्यापौरुषेयस्य कस्याप्यभावात्। नाप्यर्थापत्ते, अपौरुषेयत्वाभावेऽनुपपद्यमानस्य कस्यचिद्धर्मस्य वेदेऽभावात्। नह्यप्रामाण्याभावस्ताद्दृशो धर्म, आगमान्तरेऽपि तादृशधर्मसद्भावेनापौरुषेयत्वप्रसङ्गात्। नाप्यतीन्द्रियार्थप्रतिपादन तादृशो धर्म, तस्याप्यागमान्तरे समानत्वात्। ननु परार्थवाक्योच्चारणान्यथानुपपत्त्याऽपौरुषेयताप्रतिपत्ति, तथाहि अगृहीतसङ्केतस्य पुरुषस्य वाक्यादर्थप्रतिपत्तेरभावेन स्वार्थे नावगतसम्बन्ध एव शब्दोऽर्थं गमयति, सोऽय सम्बन्धावगम प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिभ्य सम्पद्यते, यथा देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेत्यादौ वाक्ये प्रतिपन्नसङ्केताय वृद्धेन प्रयुक्ते सति पार्श्वस्थोऽव्युत्पन्नसङ्केत शब्दार्थौ प्रत्यक्षेण प्रतिपद्यते, श्रोतृचेष्टालक्षणलिङ्गेन तस्य गवादिबोधमवगच्छति, तत्प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या च शब्दस्य तत्र शक्ति निर्धारयति तदेव सङ्गत्यवगमो ■ सकृद्वाक्यप्रयोगात्सम्भवति, वाक्यात्समुग्धार्थप्रतिपत्तावन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चयात्। पुन पुनरुच्चारणञ्चास्थिरत्वे शब्दस्य न सम्भवति, तदभावे च कथ वाचकशक्तेरन्वयव्यतिरेकतोऽवगम, अत परप्रबोधाय वाक्यमनुच्चारणीय भवेत् उच्चार्यते च प्रेक्षावद्भि, तस्मात्परार्थवाक्योच्चारणान्यथानुपपत्त्या गृहीतशक्तिकोऽर्थप्रतिपादक शब्दो नित्योऽभ्युपेय। न च सादृश्यादेकत्वेन निश्चीयमानो भूयो भूय उच्चार्यमाणशब्दोऽर्थं गमयतीति वाच्यम्, सादृश्येन शब्दादर्थाप्रतिपत्ते, य एव हि सम्बन्धग्रहणसमये मया प्रतिपन्नश्शब्द स एवायमित्येकत्वेन प्रतीयमानो वाचकतयाऽध्यवसीयते न पुन सदृशतया, अन्यथा शब्दादर्थप्रतीतिर्भ्रमरूपा भवेत्, अन्यत्र सङ्केतग्रहादन्यतो बोधाचेति चेन्न, अनित्यस्यापि शब्दस्य धूमादेरिवावगतसम्बन्धस्यार्थप्रत्यायकत्वसम्भवात् नहि धूमत्वादिक सामान्य वह्न्यादिसामान्यस्य गमकम्, धूमत्वान्वयाः नह्नि प्रतिपन्न इत्यप्रतिपत्ते, धूमाद्वह्निः

प्रतिपन्न इत्येव प्रतिपत्ते, सा च सामान्यविशिष्टयोर्विशेषयो सम्बन्धग्रहणे सति युक्ता न तु धूमसामान्यवह्निसामान्ययो, तथा च सामान्यविशिष्टविशेषयोरेव गम्यगमकभावो वाच्यवाचकभावश्चाभ्युपगन्तव्य, अन्यथा सामान्यस्यैव अनुमेयत्वे वाच्यत्वे वा दाहाद्यर्थक्रियायास्तदसाध्यत्वात् तत्साध्यज्ञानार्थक्रियायाश्च सदैव समुद्भूतेरनुमेयस्य वाच्यस्य वा सामान्यात्मकस्य प्रतिभासेऽपि दाहाद्यर्थिना प्रवृत्त्यनुदयापत्त्याऽनुमेयवाच्यप्रतिभासयोर प्रामाण्य भवेत्, तस्मात्सामान्यविशिष्टस्यानुमेयत्ववाच्यत्वयोरिव तथाविधस्यैव लिङ्गत्व वाचकत्वञ्चाभ्युपगन्तव्यमेव । न च व्यक्ति विना सामान्यस्यानुपपद्यमानतया व्यक्तौ लक्षणात प्रवृत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम्, आदौ सामान्यप्रतिभासस्ततो व्यक्तिप्रतिभास इति क्रमानुपलम्भनात् तस्माद्धूमादे सामान्यविशिष्टस्य विशेषस्य गमकत्वमस्त्येव शब्दादेर्वाचकत्वे सम्भवति किं नित्ये वा किं वाऽनित्ये तेनार्थप्रतिपत्ते । ननु धूमादेर्गमकत्वे तत्र सामान्यस्य सम्भवाद्भवतु नाम, शब्दे तु नास्ति तथाविध सामान्य किञ्चित्, येन तस्य वाचकत्व भवेत् । न च गत्वादिसामान्यमस्तीति वक्तु शक्यम्, गोशब्दत्वेन गो सम्बन्धग्रहात्, शब्दत्वस्यैवाभावाच्च न तद्व्याप्याना गोशब्दत्वगत्वादीना सत्त्वम्, वर्णान्तरस्य ग्रहणे वर्णान्तरस्यानुसन्धानाभावाच्च गत्वादीनामभाव सिद्ध, दृष्ट हि यत्र सामान्य मस्ति तत्रैकस्य ग्रहणेऽपरस्यानुसन्धानम्, यथा शाबलेयग्रहणे बाहुलेयस्य । गादौ च गृह्यमाणे न कादीनामनुसन्धानमस्ति, तस्मात् शब्दत्वादीना सम्भव इति चेन्मैवम्, कादिवर्णेषु अयमपि वर्णोऽयमपि वर्ण इत्यनुसन्धानस्यानुभूयमानत्वात्, कादौ गृह्यमाणे न गादीनामनुसन्धानमिति तु शाबलेयादावपि समानमिति गोत्वादीनामप्यभावप्रसङ्गेन न वक्तु शक्यम्, न हि शाबलेयादौ गृह्यमाणेऽयमपि बाहुलेय इत्यनुसन्धानमस्ति, तथा च यथा तत्र गौर्गौरित्यनुगताकारा प्रतीतिरस्ति तथात्रापि वर्णो वर्ण इत्यनुगताकारप्रतीते सद्भावे कथ न वर्णत्वादीना सद्भाव, निमित्तस्योभयत्र तुल्यत्वात् । न चात्र श्रोत्रग्राह्यत्वमेव निमित्तम्, अतीन्द्रियत्वेन निमित्ताग्रहणे तद्ग्रहणनिबन्धनानुगतप्रतीतेरसम्भवात् । न च गादिवर्णाना प्रत्यभिज्ञयैकत्वात्र तत्र गत्वादिसामान्यसम्भव, इति वाच्यम्, दलितपुनरुदितनखशिखरादाविव प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तत्वात्, अन्तरालेऽदर्शनरूपबाधकस्योभयत्र समानत्वात् । न च नखशिखरादेरन्तरालेऽदर्शनं तदभावनिमित्तं गादीनामदर्शनन्तु अभिव्यक्त्यभावनिमित्तमेव, न तु तदभावनिमित्तमिति वाच्यम्, यतो वायुविशेषेण वर्णस्य श्रोत्रस्योभयस्य चावारकाणा वायूनामपनयनमनुक्रमेण वर्णसंस्कार श्रोत्रसंस्कार उभयसंस्कारश्चाभिव्यक्तिरिति वक्तव्यम्, तत्र वर्णसंस्कारस्याभिव्यक्तित्वाभ्युपगमे वायुनाऽऽवारकेण ज्ञानानुकूलशक्तिप्रतिघाताद्वर्णोऽन्तराले ज्ञानं न जनयतीत्यभ्युपेयम्, एवञ्च तच्छक्तेर्वर्णो

देकान्तभेदे ततस्तस्याऽनुपकारे तस्यैवाभावेति सम्बन्धानुपपत्तिः, उपकारे चापरापरोपकारस्वीकारप्रसङ्गतोऽनवस्था भवेत्, अभेदे च तच्छक्तिप्रतिघाते वर्णस्वरूपमपि प्रतिहतमिति वर्णस्यानित्यत्वमेवायातम्, व्यञ्जकेनापि वायुना शक्तिप्रतिबन्धापनयनद्वारेण विज्ञानजननशक्तिमुद्भासयता वर्णस्वरूपमेवाविर्भावितं भवतीति वर्णस्य व्यञ्जकजन्यत्वमपि दुष्परिहरमेव, स्वभावभेदेन तत्स्वरूपभेदादन्यथा व्यञ्जकात्प्रागुद्भूतविज्ञानजननस्वरूपस्यावस्थानेऽनवरतं तज्ज्ञानोदयो भवेत्। श्रोत्रसंस्कारस्याभिव्यक्तित्वे तु सकृत्संस्कृतं श्रोत्रं सर्वं वर्णानेकदैव शृणुयात्, अञ्जनादिसंस्कृतं नेत्रं यथाऽविशेषेण सर्वान् गृह्णाति स्वविषयान्। न च प्रतिनियतवर्णश्रवणान्यथानुपपत्त्या कर्णमूलादिविभिन्नावयवसम्बद्धानां व्यञ्जकानामभ्युपगमान्न यौगपद्येन सर्वेषां वर्णानां श्रवणप्रसङ्गः, यथा ताल्वादिसंयोगविभागलक्षणनिमित्ताविशेषेऽपि प्रतिनियतानामेव वर्णानामुत्पत्तिरनित्यपक्षे, न हि गकारजनके संयोगविभागे ककारादिरन्यो वर्णो जन्यत इति वाच्यम्, इन्द्रियसंस्कारकाणां व्यञ्जकानां समानदेशसमानेन्द्रियग्राह्येष्वर्थेषु प्रतिनियतविषयग्राहकतया संस्कारकत्वस्यादर्शनात्, न ह्यञ्जनादिसंस्कृतं चक्षुः पुरस्थं कञ्चन स्वविषयं गृह्णाति न कञ्चन, तथा बाधिर्यनिराकरणद्वारेण बलातैलादिना संस्कृतं श्रोत्रं स्वग्राह्यान् गकारादीन् वर्णानविशेषेणैवोपलभमानमुपलभ्यते। किञ्च व्यञ्जकमिन्द्रियं संस्कुर्वद्यथावस्थितवस्तुग्राहकत्वेन यदीन्द्रियसंस्कारं विदध्यात्तदा सकलनभस्तलव्यापिनो गादेः प्रतिपत्तिः स्यान्न चासौ दृष्टा, अथान्यथा न तर्हि वर्णस्वरूपप्रतिभास इति न तत्स्वरूपसिद्धिरिति न श्रोत्रसंस्कारोऽभिव्यक्तिः। एवमुभयसंस्कारोऽभिव्यक्तिरिति पक्षोऽपि प्रत्येकपक्षोक्तदोषानुषङ्गादुपेक्ष्य एव। तस्माद्गादिप्रत्यभिज्ञा च पुनर्जातनगादिविषयाप्रमाणैवातोऽन्तरालेऽनुपलम्भो गादीनां नानभिव्यक्तिनिमित्तः, एवञ्च पूर्वोपलब्धगादेरयमल्पो महान् कर्कशो मधुरो वा गादिरित्यबाधितमहत्त्वादिभेदभिन्नगकारादेः प्रतिभासाद्गादिनानात्वसिद्धौ सामान्यसद्भावेन सङ्केतावगमस्य धूमादीनां व्याप्त्यवगमस्येव सम्भवात्परार्थशब्दोच्चारणोपपत्तौ तदन्यथानुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वकल्पनमयुक्तमेव। किञ्च किं वर्णानां नित्यत्वमुत तत्क्रमस्य, आहोस्विद्वर्णाभिव्यक्तेरुत वा तदभिव्यक्तिक्रमस्येष्टम्, तत्र न तावद्वर्णाभिव्यक्तेर्नित्यता, पुरुषप्रयत्नप्रेरितवायुजन्यत्वेनापौरुषे-

१ तथा च प्रयोगद्वयम् श्रोत्रं समानेन्द्रियग्राह्यसमानधर्मापन्नानामर्थानां ग्रहणाय प्रतिनियतसंस्कारकसंस्कार्यं न भवति, इन्द्रियत्वात् नयनवत्। तथा शब्दाः प्रतिनियतसंस्कारसंस्कार्येन्द्रियग्राह्या न भवन्ति समानेन्द्रियग्राह्यत्वे सति युगपदिन्द्रियसम्बद्धत्वात्, घुम्भादिवदिति, एकेन्द्रियाभिसम्बद्धरूपरसादिभिर्व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्। अवहितानवहितघटाभ्यां व्यभिचारवारणाय विशेष्यम्॥

यत्वासम्भवात् । नापि तदभिव्यक्तिक्रमस्य, अभिव्यक्तेरभावे तत्क्रमस्याप्यभावात्, तदभिव्यक्त्यभावश्च पूर्वं प्रसाधित एव । तस्याः पौरुषेयत्वे तत्क्रमस्यापि पौरुषेयत्वाच्च । न वा वर्णक्रमस्य, वर्णानां नित्यत्वेन तन्तुपटवत्कालकृतस्य व्यापकत्वेन मुक्तावलीवद्देशकृतस्य वा क्रमस्यासम्भवात् । नापि वर्णानामपौरुषेयत्वम्, लौकिकशब्दवैदिकशब्दयोस्त्वयाऽभेदाभ्युपगमेन लोकायतादिशास्त्राणां प्रमाणतापत्तेः, लौकिकवाक्येपूपलभ्यमानविसंवादासम्भवापत्तेः, लौकिकवैदिकशब्दयोः स्वरूपाविशेषेण सङ्केतग्रहणसापेक्षार्थप्रतिपादकत्वेनानुश्रूयमाणयोः श्रूयमाणतया च समानत्वादपरविशेषाभावाच्च तयोः पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वविभागानुपपत्तेश्च । न च नित्यत्वे पुरुषेच्छावशादर्थप्रतिपादकत्वं युक्तम्, उपलभ्यन्ते च यत्र पुरुषैः सङ्केतितास्तमर्थमविगानेन प्रतिपादयन्त, अन्यथा नियोगाद्यर्थभेदपरिकल्पनमसारं स्यात् । एवञ्च ये नररचितरचनाऽविशिष्टास्ते पौरुषेयाः, यथाऽभिनवकूपप्रासादादिरचनाऽविशिष्टा जीर्णकूपप्रासादादयः, नररचितरचनाऽविशिष्टाश्च वैदिकवचनामिति पौरुषेयत्वे प्रयोगः । न चाश्रयासिद्धो हेतुः वैदिकीनां तथाविधरचनानां प्रत्यक्षत उपलब्धेः । नाप्यसिद्धविशेषणः पक्षः, अभिनवकूपप्रासादादिषु पुरुषपूर्वकत्वस्य साध्यधर्मलक्षणस्य विशेषणस्य सिद्धत्वात् । न चायं हेतुः स्वरूपासिद्धः, वैदिकीषु वचनरचनासु विशेषग्राहकप्रमाणाभावेन तदभावात् । अप्रामाण्याभावलक्षणविशेषस्य च पौरुषेयत्वनिराकरणासामर्थ्यात् । यादृशस्य च विशेषस्य तन्निराकरणसामर्थ्यं तादृशविशेषस्याभावेनाविशिष्टता दुरुद्धरैव । नाप्यनैकान्तिकता, पौरुषेयेषु प्रासादादिषु नररचितरचनाऽविशिष्टताया दर्शनादपौरुषेयेषु चाकाशादिष्वदर्शनात् । न चापौरुषेयेष्वपि नररचितरचनाऽविशिष्टत्वमाशक्यते तत्र तत्सद्भावे विरोधाभावात्, अतः सन्दिग्धविपक्षवृत्तित्वादनैकान्तिक इति वक्तव्यम्, तत्रापि तत्सद्भावे निश्चितपौरुषेयेषु प्रासादादिषु सर्वत्रापि तस्य सद्भावासम्भवात्, अन्यहेतुकस्य तत कदाचिदप्यभावात् । भावे वा तद्धेतुकत्वमापाद्येति नापौरुषेये तस्य सद्भावः शङ्कनीयः । अत एव न विरुद्धः, पक्षवृत्तित्वे सति विपक्ष एव वृत्तिर्यस्य स विरुद्धः, न चास्य विपक्षे वृत्तित्वम् । प्रत्यक्षानुमानागमबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वलक्षणं कालात्ययापदिष्टत्वन्तु नात्र सम्भवति, यत्र हि स्वसाध्याविनाभूतो हेतुर्धर्मिणि प्रवर्तमानः स्वसाध्यं व्यवस्थापयति तत्रैव न प्रमाणान्तर

१ वेदो हि व्याख्यातः स्वार्थं प्रतीतिं जनयेत् नान्यथा, व्याख्यानञ्च न स्वतः, व्याख्याभेदानुपपत्तेः, पुरुषाच्चेत् तर्हि व्याख्यानात्तदर्थप्रतिपत्तौ दोषाशङ्काऽनिवृत्तिर्भवेत्, पुरुषा हि रागादिमन्तो विपरीतमप्यर्थं व्याचक्षाणाः समुपलभ्यन्ते तस्मादेव प्रामाण्याङ्गीकारेऽपौरुषेयत्वकल्पनवैयर्थ्यम्, न च व्याख्यातॄणां संवादो दृश्यते परस्परविरुद्धतया वि नियोगभावनाऽऽत्माभिप्रायत्वादनिष्ठानुबन्धीश्रमाधनतादिरूपार्थव्याख्यानादन्योन्य विसंवादोपलम्भादिति भावः ॥ २ कारणतयेति भावः ॥

प्रवृत्तिमामादयत् तदेव साध्य व्यावर्त्तयितुं शक्नोति, एकस्यैकदैकत्र विधिप्रतिषेधयोर्विरोधात्, अत एव न प्रकरणसमत्वमपि, स्वसाध्याविनाभूतहेतुमद्धर्मिणो विपरीतधर्मवत्त्वासम्भवात् । न चाखिलं वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनवाच्यत्वादाधुनिकाध्ययनवदिति प्रत्यनुमानसद्भावात् प्रकृतहेतौ प्रकरणसमत्वं पक्षस्य चाऽनुमानबाधितत्वं स्यादिति वाच्यम्, यत किमत्र हेतुः अध्ययनशब्दवाच्यत्वं किं वा कर्त्तुरस्मरणरूपो विवक्षितः सर्वं प्राथमिकस्य हेतोर्निश्चितकर्तृकेषु भारतादिष्वपि सद्भावेनानैकान्तिकत्वं भवेत्, किञ्च यथाभूतानां पुरुषाणामध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनं दृष्टं तथाभूतानामेवाध्ययनपूर्वकत्वं यद्यध्ययनवाच्यत्वं साधयति तदा सिद्धसाधनम्, यद्यन्यथाभूतानामित्युच्यते तदाऽप्रयोजको हेतुः । न च कर्त्रस्मरणविशिष्टमध्ययनशब्दवाच्यत्वं हेतूक्रियत इति वाच्यम्, विशेष्यांशस्य वैयर्थ्यात्, केवलस्य विशेषणस्यैव गमकत्वसम्भवात् । इष्टत्वेऽपि न विशेषणमभावप्रमाणरूपम्, अभावप्रमाणस्य प्रामाण्याभावात्, सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकनिवृत्त्यभावाच्च, पौरुषेयत्वानुमापकस्य जरच्चितरचनाऽविशिष्टत्वलक्षणानुमानस्य दर्शितत्वात् । नापि कर्त्रस्मरणमनुमानरूपम्, व्यधिकरणत्वात्, अस्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य हेत्वर्थत्वे तु भारतादौ निश्चितकर्तृकेऽनैकान्तिकत्वम्, न च तत्र परै कर्त्ता स्मर्यत इति वाच्यम्, परकीयकर्तृस्मरणस्य तत्र प्रमाणत्वे वेदेऽपि परैः कर्त्तुः स्मरणाद्भवतोऽपि हेतोरसिद्धत्वापत्ते । न च वेदे कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तिसद्भावेन नासिद्धतेति वाच्यम्, तथा सति कर्तृविशेषस्मरणस्यैवासत्यत्वेन सामान्यतः कर्तृस्मरणस्याबाधितत्वात् अन्यथा कादम्बर्यादीनामपि कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेः कर्तृमात्रस्मरणस्यासत्यत्वेन तत्राप्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वस्य सद्भावादनैकान्तिकत्वं स्यात् । न च कादम्बर्यादौ कर्तृविशेष एव विप्रतिपत्तिर्न तु कर्तृसामान्ये, वेदे तु कर्तृसामान्येऽपीति वाच्यम्, विप्रतिपत्त्या कर्तृस्मरणस्यासत्यत्वे वास्मर्यमाणकर्तृकत्वस्याप्यसत्यत्वापत्ते विप्रतिपत्तेरविशेषात् । न वा कर्त्तुः स्मरणयोग्यत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं हेत्वर्थः स च न सिद्धकर्तृकेषु वर्त्तत इति नानैकान्तिक इति वाच्यम्, आगमान्तरेऽप्यस्य हेतो सद्भावे बाधकाभावात् सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वेनानैकान्तिकत्वतादवस्थ्यात्, कर्त्तु स्मरणयोग्यत्वलक्षणस्य विशेषणस्य विपक्षेण पौरुषेयत्वेन सह विरोधस्यासिद्धत्वाद्वैयर्थ्याच्च । तस्मादपौरुषेयत्वसाधकप्रमाणाभावाच्छासनस्यापौरुषेयत्वासम्भवेन तस्य सर्वज्ञप्रणीतत्वानभ्युपगमे प्रामाण्यासम्भवतो धर्मे प्रेरणा

---

१ अत्र वेदाध्ययनवाच्यत्वं हेतुः तच्च यदि निर्विशेषणं तदाऽनैकान्तिकम्, विपक्षेऽप्यस्याविरुद्धतया सद्भावसम्भवात् न, नच वेदाध्ययनवाच्यत्वं कर्तृपूर्वकत्वलक्षणविपक्षेण विरुद्धम् भारताध्ययनवाच्यत्ववत्तस्य तेनाविरोधादिति भावः । यदि भारतादौ कर्तृस्मृतया बाध उच्यते तर्हि कर्त्तुरस्मरणं हेतुर्विवक्षित इत्यत्र व्यधिकरणमिति भावः ॥ २ अपौरुषेयत्वं वेदे कर्त्रस्मरणं चात्मनि वर्त्तते इति कर्त्रस्मरणस्य व्यधिकरणत्वम् ।

प्रमाणमेवेत्ययोगव्यवच्छेदेनावधारणमनुपपन्नं मीमांसकस्य, सर्वज्ञास्वीकारे च चोदनैव त्रैकालिकसूक्ष्मार्थमनुमापयितुं समर्था नान्या काचिदित्यभिधानमसङ्गतं स्यादित्युभयतः पाशा रज्जुः, अतो यदि सिद्धं शासनमभ्युपगम्यते तदा तज्जिनप्रणीतमेवाभ्युपगन्तव्यमिति मूढता मीमांसकापेक्षया सर्वज्ञसाधनं युक्तमनुष्ठितमिति स्थितम् ॥

इति तपोगच्छाम्भोनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य
वेदापौरुषेयत्वभङ्गाभिधं
तृतीयं सोपानम् ॥

अथ सर्वज्ञसाधनम् ।

ननु भवतु मीमांसकापेक्षया सर्वज्ञसाधनम्, अपौरुषेयत्वसाधकप्रमाणाभावेन शासनस्यापौरुषेयत्वासम्भवात्, सर्वज्ञप्रणीतत्वानभ्युपगमे तत्प्रामाण्यस्याप्यसम्भवाच्च, ये तु शासनस्य प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति तान् प्रति जिनः सर्वज्ञस्तत्प्रणीतत्वाच्छासनं प्रमाणमिति वक्तुं न शक्यते सर्वज्ञे प्रमाणाभावात्, प्रमाणाविषयस्य च सद्व्यवहारविषयत्वासम्भवात्, तथाहि ये सदुपलम्भकप्रमाणागोचरा भावा न ते प्रेक्षावतां सद्व्यवहारयोग्याः, यथा नाकपृष्ठादयस्तथात्वेनाभ्युपगमविषया, सदुपलम्भकप्रमाणाविषयश्च समस्तवस्तुव्यापिज्ञानवान् पुरुष इति सद्व्यवहाराविषयत्वसाधिकाऽनुपलब्धिः, न हि तथाविधपुरुषः प्रत्यक्षसमधिगम्यो येन हेतोरसिद्धता भवेत्, पुरोवर्तिप्रतिनियतरूपादिविषयकचाक्षुषादिविज्ञानानां परगतबुद्धिसमादिज्ञानमात्रस्यापि ग्रहणासमर्थानां निखिलविषयज्ञानस्य तदध्यासितस्य वा पुरुषस्यालम्बने सामर्थ्याभावात्। न चाऽनुमानसमधिगम्यः, निश्चितस्वसाध्यप्रतिबद्धपक्षधर्महेतुद्वारेणैवानुमानस्य प्रमाणतया तथाविधहेतोरत्राभावात्, न हि सकलपदार्थवेदिपुरुषसत्तालक्षणस्वसाध्येन हेतोः प्रतिबन्धः प्रत्यक्षग्राह्यः, तदविषयत्वात्साध्यस्य, नानुमानग्राह्यः, अनवस्थापत्तेः न हि प्रतिबन्धग्रहं विना हेतोस्समुत्पद्यमानाऽनुमितिः प्रमाणभावं भजते, नापि धर्मिसम्बन्धज्ञानं प्रत्यक्षतः, तादृशज्ञानवतः प्रत्यक्षे ऐन्द्रियकप्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेः, अन्यथा तेनैव सर्वज्ञवदनेऽनुमानोपन्यासोऽनर्थको भवेत्। हेतुपक्षधर्मत्वज्ञानं विना धर्मिग्राहकस्यानुमानस्याप्रवृत्त्याऽनुमानादपि न सर्वविदोऽवगमः। किञ्च सर्वज्ञसत्त्वे भावधर्मस्य हेतुत्वे भावस्यैवासिद्ध्या तद्धर्मस्यासिद्धता, अभावधर्मस्य हेतुत्वे विरोधः, तस्याभावाव्यभिचारित्वात्। उभयधर्मस्य हेतुत्वे चानैकान्तिकता, भावाभावाव्यभिचारित्वेन भावस्यैवासाधकत्वात्।

नापि शब्दसमधिगम्य नित्यस्य तद्बोधकस्यागमस्याभावात्, भावेऽपि तत्प्रतिपादकस्य सिद्धार्थस्य प्रामाण्याभावात्, कार्येऽर्थे तत्प्रामाण्यस्य स्वीकारात् । अनित्यस्य तत्प्रतिपादकस्यागमस्य तत्प्रणीतत्वेऽन्योऽन्याश्रय , अन्यप्रणीतत्वे च न प्रामाण्यमुन्मत्तवाक्यवत् । सर्वज्ञत्वेनोपमानभूतस्य कस्यचित् प्रत्यक्षादितोऽसिद्धेर्नोपमानादपि स समधिगम्यः, तत्सद्भाव विनाऽनुपपद्यमानस्य प्रमाणषट्कविज्ञातस्यार्थस्याभावेन नार्थापत्तिसमधिगम्योऽपि । न चाऽभावप्रमाणसमधिगम्यः, तस्याभावसाधकत्वात्, तदेवं तत्सद्भावसाधकप्रमाणाभावात्कथं तत्प्रणीत शासनं प्रमाणं भवितुमर्हतीति प्राप्ते अत्र प्रतिविधीयते, वचनविशेषः विशिष्टकारणपूर्वकः वचनविशेषत्वात् कठिना पृथिवीत्यादिवचोविशेषवदित्यनुमानेन सर्वविद सिद्धे सदुपलम्भकप्रमाणाविषयत्वमसिद्धम्, अत्र सर्वविदो धर्मित्वेनानुपादानात्पक्षधर्मत्वादिदूषणमुद्भावयितु युक्तम् । अत्राय मानार्थ , यो यद्विषयाविसंवादलिङ्गानुपदेशानन्वयव्यतिरेकपूर्वको वचनविशेषः स तत्साक्षात्कारिज्ञानविशेषप्रभवः , यथाऽस्मदादिप्रवर्तितः पृथ्वीकाठिन्यादिविषयस्तथाभूतो वचनविशेष , नष्टमुष्टिचिन्तालाभालाभविशेषादिविषयाविसंवादलिङ्गानुपदेशानन्वयव्यतिरेकपूर्वकवचनविशेषश्चाय शासनलक्षणोऽर्थ इति, न चात्र हेतोर्वचनविशेषत्वस्य विशेषणमविसंवादित्वमसिद्ध वक्तु शक्यम्, तादृग्वचनविशेषप्रतिपादितार्थाना प्रमाणान्तरैस्तथैवोपलभ्यमानत्वात्, यत्र क्वचिद्वचनविशेषे त्वया विसंवाद परिकल्प्यते सोऽपि सम्यक् तदर्थापरिज्ञानादेव न तु तस्यासत्यार्थत्वात्, सामग्रीवैकल्याद्वा । नाप्यलिङ्गपूर्वकत्वविशेषणमसिद्धम्, नष्टमुष्टिग्रहोपरागादीनामस्मदादीन्द्रियाविषयत्वे तद्धेतुतयाऽभिमतानामपि तथात्वात्तत्सत्प्रतिपत्त्यसम्भवात्, सम्भवे तु वचनविशेषमन्तरेणापि तल्लिङ्गदर्शनादस्माकमपि ग्रहोपरागादिप्रतिपत्तिर्भवेत् । न चोपदेशपरम्परया प्रमाणभूतो वचनविशेषोऽनुवर्तत इत्यनुपदेशपूर्वकत्वविशेषणमसिद्धमिति वाच्यम्, तस्योपदेशपरम्परापूर्वकत्वे वक्तृश्रोतृस्नानादिभिः श्रोतृदोषैः मन्दबुद्धित्वादिभि क्षीयमाणस्य कस्यचिन्मूलतोऽपि हान्यापत्ते , तस्मादन्तराऽन्तरा विच्छिन्नोऽपि सूक्ष्मादिपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानवता केनचिदभिव्यक्त इयन्त काल यावदागच्छतीत्यभ्युपगमनीयमिति नासिद्धत्वम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्याञ्च ग्रहोपरागौषधशक्त्यादयो ज्ञातु न शक्यन्ते, ग्रहोपरागादीना दिक्प्रमाणफलकालादिषु नियमाभावात्, एकस्याप्यौषधस्य नानाद्रव्यसमिश्रणप्रभवायाश्शक्ते युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वाद्द्रव्याणामनन्तत्वात्, तस्माद् ग्रहोपरागादिवचनविशेषोऽन्वयव्यतिरेकपूर्वको येनानन्वयव्यतिरेकपूर्वकत्वविशेषणमसिद्ध स्यात् । न च प्रकृतवचनविशेषस्य साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वाभावेऽपि सम्भवादनैकान्तिकत्वमिति शङ्क्यम्, सविशेषणस्य हेतोर्विपक्षे सत्त्वासम्भवात् । विपक्ष एव वर्तमानस्य हेतोर्विरुद्धत्वेनावगतस्वसाध्यप्रतिबन्धस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वासम्भवाच्च न विरु-

दूरगम् । इत्थं संवादिनो ग्रहोपरागादिवचनस्य च साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वे सिद्धे धर्मादिसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि सिद्ध्यति तत्रापि तस्य संवादात् । ज्योतिःशास्त्रादेर्हि ग्रहोपरागादिकं विशिष्टवर्णप्रमाणदिग्विभागादिविशिष्टं प्रतिपद्यमानं प्रतिनियतानां प्रतिनियतदेशवर्त्तिनां प्राणिनां प्रतिनियतकालं प्रतिनियतकर्मफलसूचकत्वेन प्रतिपद्यते, उक्तञ्च 'नक्षत्रग्रहपञ्जरमहर्निशं लोककर्मविक्षिप्तम् । भ्रमति शुभाशुभमखिलं प्रकाशयत् पूर्वजन्मकृत'मिति । अतो ज्योतिःशास्त्रं ग्रहोपरागादिकमिव धर्माधर्मावपि प्रमाणान्तरसंवादतोऽवगमयति अतस्तत्साक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि सिद्धम्, तत्सिद्धौ च सकलपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वमपि सिद्धिमासादयति न हि धर्माधर्मयोः सुखदुःखकारणत्वसाक्षात्करणं सहकारिकारणाशेषपदार्थाधारभूतसमस्तप्राणिगणसाक्षात्करणमन्तरेण सम्भवति, सर्वपदार्थानां परस्परप्रतिबन्धात् एकपदार्थस्याशेषधर्मप्रतिपत्तिश्च सकलपदार्थप्रतिपत्तिनान्तरीयकाऽतो भवति सकलपदार्थसाक्षात्कारिज्ञानपूर्वकत्वसिद्धिरतो हेतोर्वचनविशेषस्य, तत्सिद्धौ च तत्प्रणेतुः सूक्ष्मान्तरितदूरार्थसाक्षात्कार्यतीन्द्रियज्ञानसम्पत्समन्वितस्य कथं न सिद्धिरिति ।

ननु सर्वज्ञत्वेन यत्सर्ववेदनं तत्किं सकलपदार्थग्रहणलक्षणं किं वा शक्तियुक्तत्वम्, न प्रथमः, क्रमेण तद्ग्रहणे सकलपदार्थानामतीतानागतवर्त्तमानानामपरिसमाप्त्या तज्ज्ञानस्याप्यपरिसमाप्तेः सर्वज्ञत्वायोगात् । युगपत्तद्ग्रहणे च शीतोष्णादीनां परस्परविरुद्धानामेकज्ञाने प्रतिभासो न स्यात्, अन्यथा तज्ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वेनास्मदादिभ्योऽपि तज्ज्ञानवान् हीनतरः स्यात्, किञ्चैकक्षण एव युगपत्सर्वपदार्थग्रहणे द्वितीयादिक्षणेऽकिञ्चिज्ज्ञ एव स्यात् । न द्वितीयः, सकलपदार्थवेदनं विना तच्छक्तेर्ज्ञातुमशक्यत्वात् । किञ्च सर्वपदार्थज्ञानपरिसमाप्तावपि सर्वं विदितं वेद्मीति कथं परिच्छेदशक्तिः, अपरवेदनाभावादिति चेत्कथं तन्निश्चयः, तदपेक्षयाऽन्यस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भादभावनिश्चय इति चेत्तर्हीतरेतराश्रयः, सर्वज्ञत्वनिश्चये तदभावनिश्चयः, तदभावनिश्चये सर्वज्ञत्वनिश्चय इति । न च प्रधानभूतपदार्थजातं यावदुपयोगि तावदसौ वेत्तीति तत्परिज्ञानात् सकलज्ञ इति वाच्यम्, सर्वपदार्थानां तदन्यसकलपदार्थव्यवच्छेदेनैषामेव प्रयोजननिमित्तकत्वमिति नियमासम्भवात् । नैवम्, क्रमेणातीतानागतपदार्थवेदनस्यानभ्युपगमात्, किन्तु क्रमतोऽनुभूतेऽपि शास्त्रार्थेऽत्यन्ताभ्यासाद्यथा न क्रमेण संवेदनमनुभूयते तद्वदत्रापि स्यात् । विरुद्धानामपि जलानलादीनां छायातपादीनाञ्चैकज्ञाने प्रतिभाससंवेदनात् प्रतिनियतार्थग्राहकत्वाच्च न यौगपद्येऽपि दोषः । न चैकत्रैव सर्वपदार्थसंवेदनात् द्वितीयक्षणे पदार्थानां तज्ज्ञानस्य चाभावः स्यादिति वाच्यम्, तथाऽनभ्युपगमात्, अन्यथा द्वितीयक्षणे सर्वपदार्थाभावात् सकलसंसारोच्छेदः स्यात्, न वाऽपरिसमाप्तिर्दोषः, अत्यन्ताभ्यस्तशास्त्रार्थज्ञानस्येव युगपदनाद्यनन्तार्थग्राहिणस्तज्ज्ञानस्यापि

परिसमाप्तिसम्भवात् । अन्यथा ‘ चोदना भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत्किञ्चनेन्द्रियमि ’त्यादिवचनस्य नैरर्थक्यं स्यात् । न चाऽन्योन्याश्रयः, यथा हि उपलब्धिलक्षणप्राप्ते सन्निहितदेशादावपरानुपलब्धेरपरमत्र नास्तीतीदानीन्तनानामियत्तानिश्चयस्तथा सर्वज्ञस्यापि सकलपदार्थग्रहणस्वशक्तिपरिच्छेदादियत्तानिश्चयसम्भवात्, अन्यथा घटादीनामपि क्वचित्प्रदेशेऽभावनिश्चयेऽन्यप्रकारासम्भवेन सकलव्यवहारविलोपप्रसङ्गः, तदेव सकलपदार्थज्ञत्वसिद्धौ यावदुपयोगि तावदसौ जानातीत्याद्यपि निरस्तम् । ननु कथमतीतानागतवस्तुग्रहणम्, अतीतादीनां स्वरूपासम्भवात् । असत्स्वरूपग्रहणे च न तैमिरिकज्ञानवत्प्रमाणत्वं स्यात्, यदि त्वतीतादिकमपि वस्तु वर्तते तदाऽतीतादित्वादेरभावात्सर्वज्ञव्यवहारोच्छेदः । न च प्रतिपाद्यापेक्षया तदभाव इति युक्तम्, विद्यमानस्यैवापेक्षया सर्वदाविद्यमानत्वासम्भवात् । न चानुपलब्ध्याऽविद्यमानतेति वाच्यम्, तर्ह्यनुपलब्धेरेव सिद्धः, न हि तावताऽविद्यमानत्वमपि सिद्ध्यति, एकस्याभावेऽपरस्याप्यभावाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गात् । न चाभावविद्यमानत्वेन तस्य प्रतिभातीत्यविद्यमानतेति वाच्यम्, असद्विकल्पसम्भवेन तस्य भ्रान्तत्वापत्तेः, असद्विकल्पस्य विषयीकरणेन च सर्वज्ञोऽपि भ्रान्त एव स्यात् । न च विकल्पोऽपि स्वरूपेऽभ्रान्त एव, तस्य वेदनञ्च सर्वज्ञज्ञानमभ्रान्तमिति वाच्यम्, तथा सति केवलं स्वरूपसाक्षात्करणादतीताद्यविद्यमानसाक्षात्कारासम्भवात् । एवञ्चातीतानागतपदार्थाभावात्तत्साक्षात्करणासम्भवान्न तद्ग्रहणान्न सर्वज्ञः । स्वरूपमात्रसंवेदने च तन्मात्रस्यैव विश्रमात्तथा तद्वेदनेऽद्वैतवेदनान्न सर्वज्ञव्यवहारः तद्भावे वा सर्वः सर्ववित् स्यात् । किञ्च पदार्थानामतीतानागतत्वं यदि अतीतानागतकालसम्बन्धित्वादुच्यते तर्हि कालस्यातीतानागतत्वं अपरस्मादतीतानागतकालसम्बन्धात्तदनवस्था भवेत्, यद्यतीतानागतपदार्थक्रियासम्बन्धात्कालस्य तथात्वमुच्यते तदापि पदार्थक्रियाणां तथात्वेऽपरापेक्षयाऽनवस्था । स्वरूपत एव कालस्यातीतानागतत्वे च पदार्थानामपि स्वत एव तथात्वसम्भवात् अतीतानागतकालसम्बन्धात्तथेत्ययुक्तम्, तथात्वे तु पदार्थस्वरूपस्य तस्यास्मदादिज्ञानेऽपि प्रतिभासनादस्मदादिभ्यः तादृशपदार्थग्राहित्वेन सर्वज्ञस्य कश्चिद्विशेष इति चेदुच्यते, अतीतादेरसत्त्वासम्भव इति, यदि हि तस्यातीतादिकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वमुच्यते तन्न युक्तं, वर्तमानकालसम्बन्धित्वेन वर्तमानपदार्थस्येव तत्कालसम्बन्धितया तस्यापि सत्त्वात् । न चातीतादेः कालस्याभावोऽनवस्थाप्रसङ्गादिति वाच्यम्, अपरातीतादिकालसम्बन्धित्वात् पदार्थस्यातीतादित्वाद्वा कालस्यातीतादित्वमित्यनभ्युपगमात् । किन्तु स्वरूपत एवातीतादिसमयस्यातीतादित्वम्, अनुभूतवर्तमानत्वो

हि समयोऽतीत उच्यते अनुभविष्यद्वर्त्तमानत्वश्चानागतः, तत्सम्बन्धित्वात् पदार्थस्यातीतानागतत्वे अविरुद्धे एव। एकपदार्थधर्मस्यापरामर्शयितुमशक्यत्वादेव च कालस्य स्वरूपेणैव तथात्वे पदार्थानामपि तथाभवतिव्याशङ्काया अयोगः, अन्यथा निष्पादेरितिकर्तव्यताद्यापि स्याद्, अन्यथा गुह्यादावप्यामज्जनीया स्यात्। भवतु नाऽतीतादित्वं पदार्थधर्मस्तथापि नास्माकमभ्युपगमक्षतिः, विशिष्टपदार्थपरिणामस्यैवातीतादिकालत्वेनेष्टत्वात्, स्मरणविषयत्वं हि पदार्थस्यातीतत्वं, अनुभवविषयत्वं वर्त्तमानत्वं स्थिरावस्थान्यथानलिङ्गबलोत्पद्यमान 'कालान्तरस्थाप्ययं पदार्थः' इत्यनुमानविषयत्वमनागतकालत्वमुच्यते, तस्मादतीतादिकालस्य सत्त्वात् तत्कालसम्बन्धित्वेनातीतादेः पदार्थस्यासत्त्वम्। वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वेन त्वतीतादेरसत्त्वाभिधानमस्माकमपीष्टमेव, न ह्यतीतकालसम्बन्धित्वमसत्त्वमेवैतज्ज्ञानकालसम्बन्धित्वमस्माभिरभ्युपगम्यते, न चैतत्कालसम्बन्धित्वेनासत्त्वे स्वकालसम्बन्धित्वेनाप्यतीतादेरसत्त्वं भवति, अन्यथैतत्कालसम्बन्धित्वेनाप्यतीतादिकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वात्सर्वाभावः स्यादिति सर्वव्यवहारोच्छेदः स्यात्। न चातीतादेः सत्त्वेऽपि न सर्वज्ञज्ञाने तस्य प्रतिभासः, तज्ज्ञानकाले तस्यासन्निहितत्वात्, सन्निहितत्वे च तज्ज्ञानावभासिन इव वर्त्तमानकालसम्बन्धिनोऽतीतादेरपि वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वप्रसङ्गः, न हि वर्त्तमानस्यापि सन्निहितत्वेन तत्कालज्ञानप्रतिभासित्वं मुक्त्वाऽन्यद्वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वम्, एवमतीतादेस्तज्ज्ञानावभासित्वे वर्त्तमानत्वमेवेति वर्त्तमानमात्रपदार्थज्ञानादस्मदादिवत् सर्वज्ञः स्यात्, अतीतादेस्तज्ज्ञानकालेऽसन्निहितत्वे तु तज्ज्ञाने न प्रतिभासः प्रतिभासे वा स्वज्ञानसम्बन्धित्वेन तस्य ग्रहणाच्च ज्ञानस्य विपरीतख्यातिरूपताप्रसक्तिरिति वाच्यम्, तज्ज्ञानेऽतीतादिकालपदार्थस्यातीतादिकालसम्बन्धित्वेनैव प्रतिभासनात्तस्यार्थस्य वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वाभावात्, यथा सत्यस्वप्नज्ञानेऽस्मदादीनामसन्निहितकालोऽप्यर्थः प्रतिभाति न चासन्निहितस्य तस्यातीतादिकालसम्बन्धिनो वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वम्, नापि स्वकालसम्बन्धित्वेन सत्यस्वप्नज्ञाने तस्य प्रतिभासनात्तद्ग्राहिणो ज्ञानस्य विपरीतख्यातित्वम्, यत्र ह्यन्यदेशकालोऽर्थोऽन्यदेशकालसम्बन्धित्वेनैव प्रतिभाति सा विपरीतख्यातिः। अत्र त्वतीतादिकालसम्बन्धी अतीतादिकालसम्बन्धित्वेनैव प्रतिभातीति न तत्प्रतिभासिनोऽर्थस्य तत्कालसम्बन्धित्वेन वर्त्तमानत्वम्, नापि तद्ग्राहिणो विज्ञानस्य विपरीतख्यातित्वम्। अविसंवादवतोऽपि च ज्ञानस्याविसंवादविषये विप्रतिपत्त्यभ्युपगमे संवेदनमात्रेऽपि विप्रतिपत्तिसद्भावादतिसूक्ष्मेक्षिकया तस्यापि तत्त्व

---

१ सर्वदा इदानीन्तने इत्येव रूपेण प्रतिभासने नैतावता तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षतानुपपत्तिः, परिस्फुटत्वाऽस्य ग्राहकत्वात् परिस्फुटतयाऽस्य प्रतिभास एव हि प्रत्यक्षलक्षणम्, न चेदतीतादेरप्रत्यक्षस्यास्ति कथं न तद्ग्राहकज्ञानस्य प्रत्यक्षतानिर्भावः ॥

रूपत्वासम्भवात् सर्वशून्यताप्रसङ्गात्सत्यस्वप्नज्ञानेऽतीतार्थप्रतिभासे समानमेव दूषणमिति न वक्तुं शक्यम्। यथा वा सकलशास्त्रार्थापरिज्ञानेऽपि व्यवहारिणा सकलशास्त्रज्ञः कश्चिन्निश्चीयते तथा केनचित् सकलपदार्थापरिज्ञानेऽपि सर्वज्ञत्वेन कस्यचिन्निश्चयीकरणे बाधकाभाव एव, अन्यथा सकलपदार्थापरिज्ञानेऽपि कथं युष्माभिरपि जैमिनिरन्यो वा वेदार्थज्ञत्वेन निश्चीयते ᳚ततः सर्वज्ञसत्त्वेऽपि तत्कालेऽप्यसौ ज्ञातुं शक्यत इत्यादिजल्पनमल्पमेव। ननु सर्वज्ञज्ञानं प्रतिनियतचक्षुरादिजनितं किं धर्मादिग्राहकमुताभ्यासजनितं आहोस्वित् शब्दजनितं किं वाऽनुमानप्रभावितम्। नाद्यः प्रतिनियतरूपादिविषयस्य चक्षुरादेर्धर्मादिग्राहकत्वासम्भवात्। न द्वितीयः, अभ्यासो हि प्रतिनियते शिल्पकलादौ प्रतिनियतोपदेशात् सम्भाव्यते न च सर्वपदार्थविषयोपदेशसम्भवः, न वा सर्वपदार्थविषयानुपदेशज्ञानसम्भवः येन तज्ज्ञानाभ्यासात्सकलज्ञानप्राप्तिः स्यात् सम्भवे वा सकलपदार्थविषयज्ञानस्य सिद्धत्वेनाभ्यासप्रयासवैयर्थ्यात्। नापि तृतीयः पक्षः, शब्दस्य सत्प्रणीतत्वेन प्रामाण्ये सर्वपदार्थज्ञानसम्भवः, तत्सम्भवे च सर्वज्ञस्य तथाभूतशब्दप्रणेतृत्वमित्यन्योऽन्याश्रयात्। नान्त्यः कल्पः धर्मादिग्राहकत्वेनाभ्युपगम्यमानस्य हेतोस्तेन सह सम्बन्धासिद्धेः, धर्मादेरतीन्द्रियत्वात्। अस्पष्टत्वेनानुमानस्य तज्जनितज्ञानस्यावैशद्याच्चेन सर्वज्ञायोगाच्च। न चानुमानज्ञानमविशदमपि पुनः पुनर्भाव्यमानमभ्यासबलादनक्षजस्यापि ज्ञानस्य कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुतस्य वैशद्यमिव भावनाप्रकर्षपर्यन्ते योगिज्ञानरूपं सद्वैशद्यमाग् भवतीति वाच्यम्, तज्ज्ञानवदतीन्द्रियार्थविद्विज्ञानस्याप्युपप्लुतत्वापत्तेः। न च रजोनीहाराद्यावरणावृतवृक्षादिदर्शनमविशदमपि तदावरणापाये विशदमिव रागाद्यावारकाणां विज्ञानावैशद्यहेतूनामपाये सर्वज्ञज्ञानं विशदत्वमनुभविष्यतीति वाच्यम्, रागादीनामावरणत्वासिद्धेः, कुड्यादीनामेव ह्यावारकत्वं लोके प्रसिद्धं न रागादीनामिति चेन्मैवम्, चक्षुरादिज्ञानस्य धर्मादिग्राहकत्वेऽविरोधात्, सर्वदा हि पदार्थजनकत्वेन द्रव्यगुणकर्मजन्यत्वेन च धर्मादेः सर्वपदार्थविशेषणतयाऽतीतातीन्द्रियकालादेरिव विशेष्यविशेषणग्रहणप्रवृत्तचक्षुरादिना ग्रहणं सम्भवत्येव, मन्त्रादिद्वारेण कालविप्रकृष्टार्थग्राहकं यथा चक्षुर्भवति तथैव कस्यचित्पुरुषविशेषस्य पुण्यादिसत्कृतं चक्षुरादिकं धर्मादेर्ग्राहकं भविष्यतीति न कश्चिद्विरोधः। उत्पादव्ययध्रौव्यसदित्यादेः सामान्यतः सकलपदार्थविषयोपदेशस्य सम्भवेनाभ्यासपक्षेऽपि दोषाभावः, अनुमानादिप्रवर्तनद्वारेणैतदर्थाभ्यासे सकलविषयाभ्याससम्भवात्। न चाभ्यासवैयर्थ्यम्, सामान्यविषयत्वेनास्पष्टरूपस्यैव ज्ञानस्य भावात्, अभ्यासजन्यस्य च सकलपदा-

---

१ विषयापरिज्ञाने विषयिणोऽपरिज्ञानाभ्युपगमे असकलवेदार्थावदां कथं जैमिन्यादेः सकलवेदार्थपरिज्ञाननिश्चयः स्यात्, तदनिश्चये च कथं तद्व्याख्यातार्थश्रवणादग्निहोत्रादावनुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवेदिति भावः ॥

र्थगतविशेषविषयत्वेनास्पष्टत्वात् । शब्दज्ञानजज्ञानपक्षेऽपि नान्योऽन्याश्रय, अन्यान्यसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वेन तदसम्भवात्, अनवस्था तु इष्यत एव, आगमसर्वज्ञपरम्पराया अनादित्वात् । रूपविषयग्रहणयोग्यस्यान्यस्य तद्विषयाग्राहकत्वं विशिष्टद्रव्यसम्बन्धपूर्वकम्, यथा पीतहृत्पूरपुरुषजातस्य, न गृह्णाति च सर्वमनेकान्तात्मकमिति सामान्यविषयं ज्ञानं तद्गत निखिलविशेषानिति पौद्गलिकातीन्द्रियधर्मादिसाधकहेतुसम्भवेन तज्ज्ञानस्य लिङ्गजत्वेऽपि न क्षति । न च भावनाबलात्तज्ज्ञानवैशद्ये कामादिविप्लुतविशदज्ञानवत् इवासर्वज्ञत्व शङ्क्यम्, भावनाबलाज्ज्ञाने वैशद्यमनुभवतीत्येतावन्मात्रेण दृष्टान्तस्योपात्तत्वात् सकलदृष्टान्तधर्माणां साध्यधर्मिण्यासञ्जनायोगात्, अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, न ह्यनुमानगृहीतार्थस्य भावनाबलात् प्रतिभासिन्यभ्यासजन्ये ज्ञाने वैशद्यमनुभवतो वैपरीत्यं सम्भवति, येन तज्ज्ञानं कामाद्युपप्लुतज्ञानमिवोपप्लुतं स्यात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्याञ्च कुड्यादीनाम- व्यावारकत्वं न सम्भवति, मलस्यैव प्रतिभासस्य हि अर्थग्रहणे न कुड्यादीनामावारकत्वम्, निश्छिद्रापवारकमध्यस्थितेनापि भाव्यतीन्द्रियार्थस्यान्तरावरणाभावे प्रमाणान्तरसद्भावादिनोपलम्भात्, कुड्यादीनां व्यावरणत्वे तद्दर्शनमसम्भव्येव स्यात्, तथाप्रतिभासेनादृष्टार्थेऽपि कुड्यादीनां नावारकत्वम् । न च रागादीनां कथमात्यन्तिकः क्षयः, कथं वाऽविशदं ज्ञानमभ्यस्यमानमपि लङ्घनोदकतापादिवत् प्रकृष्टप्रकर्षावस्थायां वैशद्यञ्चावाप्नोतीति वाच्यम्, रागादीनां स्वरूपज्ञाने कस्या अप्यनुपपत्तेरभावात्, ज्ञानावरणहेतुत्वेन हि रागादीनामावारकत्वम्, तत्सद्भावे प्रबलप्रमाणनिश्चितस्य सर्वज्ञज्ञानस्याभावप्रसङ्गान्नित्यत्वम्, अत एव च नाकस्मिकत्वं तस्य, मिथ्याज्ञानञ्च तस्योत्पादकम्, न च मिथ्याज्ञानस्य नित्यत्वम्, तत्सद्भावे रागादीनां सद्भावेन तदावृतत्वात्सर्वज्ञज्ञानस्याभावप्रसङ्गात्, आकस्मिकत्वे तु तस्य कारणमन्तरेणापि प्रवृत्ते रागादीनामपि प्रवृत्तौ सर्वज्ञज्ञानाभावप्रसक्ततादवस्थ्यात्, अहेतुकस्य मिथ्याज्ञानस्य देशकालपुरुषप्रतिनियमाभावेन भ्रान्ताभ्रान्तविभागाभावप्रसङ्गाच्च । नापि तत्प्रतिपक्षभूतोपायस्यापरिज्ञानम्, मिथ्यात्वविपक्षतया सम्यग्ज्ञानस्य निश्चितत्वात्, तदुत्कर्षे च मिथ्याज्ञानस्यात्यन्तक्षयात् । तथा च यदुत्कर्षतारतम्याद्यस्यापचयतारतम्यं तस्य विपक्षप्रकर्षावस्थायामात्यन्तिकक्षयः यथोष्णस्पर्शस्य प्रकर्षावस्थाया

[१] अथ भाव यदनो येन क्षीयमाण समुपलभ्यते तत्तत परमप्रकर्षावस्थायां जायमानसर्वप्रक्षयम् यथा विकिरणादाग्वाग्भ्यो रागमेघाग्नि समुपलभ्यते च दृशा क्षीयमानमावरणं सम्यग्दर्शनादिभ्य इति । यत्र हि आवरणविरोधिसम्यग्दर्शनादिप्रकर्षप्रसङ्गावस्तत्र तदत्यन्तनिवृत्तिसद्भाव आवश्यक यथा चक्षुषि तिमिरादि प्रसिद्धे तद्विरोधिविशिष्टाञ्जनादिपरमप्रकर्षसद्भावमिद्धिश्च निर्वाध सम्यग्दर्शनादेरावरणविरोधित्वञ्च तत्प्रकर्षे तदपकर्षदर्शनात् यथाञ्जनस्य चक्षुरोगस्येति ॥

तथाविधप्रतिपक्षस्यात्यन्तिक क्षय , सम्यग्ज्ञानोपचयतारतम्यस्यानुविधत्ते मिथ्याज्ञानापचयतारतम्यमिति तदुत्कर्षेऽस्यात्यन्तिकक्षयसद्भावात् सम्यग्ज्ञानकार्यैरागाद्यनुत्पत्तेरावरणाभाव सिद्ध इति, रागादिविपक्षभूतवैराग्याभ्यासाद्वा रागादीना निर्मूलत क्षय इति कथ नावरणाभाव इति । तथा च सर्वज्ञावेदकप्रमाणसद्भावाद्बाधकप्रमाणविरहाच्च सर्वज्ञसिद्धौ जिनाना शासनमिति विशेषणात्सर्वज्ञविशेषसिद्धि , इतरकपिलादिप्रणीतसिद्धान्ताना दृष्टेष्टविषये विरोधात् । अत स्थितमेतज्जिनशासन तत्त्वादेव निश्चितप्रामाण्यमिति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य सर्वज्ञसाधन नाम तुर्यं सोपानम् ॥

अथ परलोकव्यवस्थापनम् ।

इत्थ सर्वज्ञसिद्धौ स न तावत्कश्चिदतिरिक्तो जीवेभ्य , न वा कश्चित्स्वभावत एव रागादिक्लेशरहितोऽपि तु स भवजिन एवेति परलोकसाधनार्थं नैयायिकाद्यभिप्रेतेश्वरनिरसनार्थञ्च भवजिनानामित्युक्तम् । ननु भवेति विशेषणेन नारकतिर्यङ्नरामररूपपरिणतिस्वभावतया भवन्ति उत्पद्यन्तेऽस्मिन्निति प्रतिपादित तदायुक्त परलोकस्यास्तित्वे मानाभावात्, तथाहि तदभ्युपगन्तृभि प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा तत्र प्रमाणमभिधानीयम्, तच्च न सम्भवति, परलोकप्रतिपादकत्वेन प्रत्यक्षस्याप्रवृत्ते , तस्य सन्निहितप्रतिनियतरूपादिविषयत्वात्, योगिन एवाप्रसिद्धया तत्प्रत्यक्षस्याप्यसम्भवात् प्रत्यक्षाप्रवृत्तौ च तत्पूर्वकानुमानस्याप्यप्रवृत्ते । सामान्यतो दृष्टस्यापि प्रतिपन्नलिङ्गप्रभवत्वेन तल्लिङ्गे तत एव प्रत्यक्षतोऽनवस्थानाच्चानुमानतो व्याप्तिप्रतिपत्तेरसम्भवात्, अस्मान् प्रति तस्य प्रमाणाभासवदनिश्चितार्थप्रतिपादकत्वेन प्रमाणत्वासिद्धे , विषयविचारेणापि अनुमानस्य प्रामाण्यायोगाच्च । तथाहि धर्मस्य धर्मिण स्वतन्त्रतयोभयस्य वा तेन साधने सिद्धसाध्यता स्यात्, अतो विशेषणविशेष्यभाव साध्य , विशिष्टप्रमेयविषयप्रमाजनक हि प्रमाण प्रमाणभावमश्नुते, इतरेतरावच्छिन्नश्च समुदायोऽत्र प्रमेय , तदपेक्षया च पक्षधर्मत्वादीना रूपाणामप्रसिद्धि , न हि हेतु समुदायधर्म , न वा समुदायेन हेतोरन्वयो व्यतिरेको वा, केवल धर्म्यपेक्षया पक्षधर्मत्वे धर्मापेक्षया चान्वये व्यतिरेके वा प्रमाणस्य गौणता स्यात् । नापि एकदेशाश्रयेण त्रैरूप्य युक्त, व्याप्त्यसिद्धेः,

१ अय भाव अनुमानं तावन्न प्रमाणम् गौणत्वात् पक्षधर्मत्व हि तज्जनकस्य हेतो स्वरूप पक्षश्च धर्मधर्मिसमुदायात्मा, तदनिश्चये कथ तद्धर्मताया हेतौ निश्चय तन्निश्चये चानुमान व्यर्थम् । ततोऽवश्य पक्षधर्मव्यवहारसिद्धय धर्मधर्मिसमुदाय रूपाऽपि पक्षशब्दस्तदेकदेशे धर्मिण्युपचरणीय तस्मान्निरुक्त तस्य गौणत्व तद्गौणत्वे च हेतोरपि गौणता तद्धर्मत्वात् ⋯ गौणमिति न प्रमाण गौणत्वादिति भाव ॥

सत्तामात्रेण हि नाविनाभावो गमकोऽतिप्रसङ्गात् किन्त्ववगत एव, स चाविनाभावो निखिलसपक्षविपक्षप्रत्यक्षीकरणे दुर्विज्ञेय. । न च भूयोदर्शनतस्तदवगम, सहस्रशोऽपि दृष्टसाहचर्यस्य व्यभिचारात्, ततोऽप्रमाणमनुमानं नातीन्द्रियपरलोकसद्भावप्रतिपादकम् । न च जन्मेदं पूर्वजन्मान्तरमन्तरेण न युक्तमिति जन्मान्तरलक्षणपरलोकसिद्धिरिति वाच्यम्, यतो यदीयमर्थापत्तिस्तदा तल्लक्षणाभावान्न परलोकसिद्धि, अस्य जन्मनो जन्मान्तरमन्तरेणानुपपत्तेरभावात्, मातापितृसामग्रीमात्रेण तस्योपपत्ते । न चागमादपि परलोकसिद्धि, तस्य प्रामाण्यासिद्धे ।न चाप्रमाणसिद्धं परलोकादिकमभ्युपगन्तु युक्तम्, तदभावस्यापि तथाऽभ्युपगमप्रसङ्गात्। न च भवत परलोकनास्तित्वे किं प्रमाणमिति शङ्क्यम्, परोपन्यस्तप्रमाणपर्यनुयोगमात्रत्वेनास्माभि क्रियमाणत्वादिति चेत् उच्यते, यत्कार्यं तत्कार्यान्तरोद्भूतम्, यथा पटादिवत् तथा कार्यम्, चायञ्चेद जन्मेति परलोकसिद्धि न च प्रत्यक्षाभावेऽनुमान कथं प्रवर्तत इति वाच्यम्, प्रत्यक्षेण सम्बन्धग्रहणपूर्वं परोक्षे पावकादौ यथाऽनुमानप्रवृत्तिस्तथा परलोकसाधनेऽपि तस्य प्रवृत्ते । न चेहजन्मन कार्यत्वमसिद्धम्, अकार्यत्वे हेतुनिरपेक्षतया नित्यसत्त्वासत्त्वप्रसङ्गात् । न च कादाचित्कत्वं पदार्थानां स्वभावत एव भविष्यति, प्रत्यक्षत कार्यकारणभावस्यैवासिद्धेः तस्य कार्यकारणभावपूर्वकत्वस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरिति वाच्यम, तथा सति सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, बाह्येनाप्यर्थेन सह कार्यकारणभावस्यासिद्धया स्वसंवेदनमात्रस्याद्वैतम्, विचारतस्तस्याप्यभावेन सर्वशून्यत्वं वा स्यात्। अत आत्मनो बाह्यार्थप्रतिबद्धत्वं प्रत्यक्षत प्रतीयत एव, अन्यथा इहलोकस्याप्यप्रसिद्धे, प्रत्यक्षतस्तज्जन्यस्वभावत्वानवगमे तस्य तद्ग्राहकत्वासम्भवात्, यथा चेहलोकसाधनार्थं स्वार्थेन महात्मन प्रतिबध्यमाना एव समर्थास्तेऽस्य, तथा परलोकसाधनार्थमपि तदेव साधनमिति सिद्ध परलोकेऽनुमानम्, यथा वा बाह्यार्थप्रतिबद्धत्व प्रत्यक्षस्य कादाचित्कत्वेन साध्यते धूमस्यापि च वह्निप्रतिबद्धत्वम्, तथा इहजन्मनोऽपि कादाचित्कत्वेन जन्मान्तरप्रतिबद्धत्वमपि । ततोऽनलबाह्यार्थवत् परलोकेऽपि सिद्धमनुमानम् । न चेहजन्मादिभूतमातापितृसामग्रीमात्रादप्युत्पत्ते कादाचित्कत्व युक्तमेवेहजन्मन इति वाच्यम्, प्रदेशादिसामग्रीविशेषादेव धूमादे समनन्तरप्रत्ययमात्रसामग्रीविशेषादेव प्रत्यक्षसंवेदनस्य च कादाचित्कत्वाद्वह्निबाह्यार्थप्रतीत्यसिद्धया सकलव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । यदि अन्यथाऽसम्भविन आकारविशेषादेवानलबाह्यार्थसिद्धिरित्युच्यते तर्हि प्रज्ञामेधाद्याकारविशेषादेवेहजन्मनोऽपि मातापितृशरीरव्यतिरिक्तनिजजन्मान्तरपूर्वकत्वसिद्धि । यथा च तैमिरिकादिज्ञानव्यावृत्त आकारविशेष एवाय प्रत्यक्षस्य बाह्यार्थमन्तरेण न सम्भवतीति निश्चीयते, अन्यथा बाह्यार्थासिद्धया ज्ञानाद्वैतप्रसङ्गात्, तथेहजन्मादिभूतप्रज्ञाविशेषात् इहजन्मविशेषाकारो निजजन्मान्तरप्रतिबद्ध इवि

अनुमानेन निर्णीयते । न चैवंविधविषयेऽनुमानमितरेतराश्रयदोषान्न प्रवर्त्तत इति वक्तव्यम्, तथा सति सर्वभेदाभावात् व्यवहारोच्छेदात्, अतो तदुच्छेदमनभ्युपगच्छता व्यवहारार्थिनाऽवश्यमनुमानमभ्युपगन्तव्यम् । न चाऽनुमानपूर्वकत्वेऽनवस्थेति प्रतिबन्धाग्रह इति शङ्क्यम्, उक्तहेतोः व्याप्तिप्रसाधनाय केषाञ्चिन्मतेन निर्विकल्पकस्य, अन्येषां तु चक्षुरादिकरणव्यापारजन्यस्य सविकल्पकस्य, अपरेषां मानसप्रत्यक्षस्य, केषाञ्चिद् व्यावृत्तिग्रहणो पयोगिज्ञानस्य, अन्येषां प्रत्यक्षानुपलम्भजन्योद्भूतालिङ्गजोहाख्यस्य परोक्षस्य प्रमाणत्वेन प्रवृत्ते । न चास्मान् प्रत्यनुमानं न प्रमाणमिति वाच्यम्, अनुमानमात्रस्य प्रतिषेधासम्भवात्, अन्यथा लोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, प्रतियन्ति हि कोविदाः कस्यचिदर्थस्य दर्शने नियमेन किञ्चिदर्थान्तरं न तु सर्वस्मात् सर्वस्यावगमः, अतः किञ्चिद् दृष्ट्वा कस्यचिदवगमे निमित्तं कल्पनीयम्, तच्च निमित्तं व्याप्तिरेव तदवगमश्च पूर्वोक्तप्रमाणादेः । यदि तन्निमित्ता व्याप्तिर्नाभ्युपगम्यते तदा कथं न सर्वस्मात्सर्वप्रतिपत्तिः । न च परलोकिन आत्मनोऽभावात् परलोकाभावः, न ह्यनाद्यनन्त आत्मा प्रत्यक्षेण सिद्धः, अनुमानेन चेदन्योन्याश्रय इति वाच्यम्, शरीरेन्द्रियविषयव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽहंप्रत्ययप्रत्यक्षेणोपलम्भात्, तस्य च स्वसंवेदनप्रत्यक्षग्राह्यत्वात् । उपसंहृतसकलेन्द्रियव्यापारस्य हि अन्धकारस्थस्य च अहमिति ज्ञानं सर्वप्राणिनामुपजायमानं स्वसंविदितमनुभूयते तत्र च शरीराद्यनवभासेऽपि तद्व्यतिरिक्तमात्मस्वरूपं प्रतिभाति । न चैतज्ज्ञानमपह्नोतुं शक्यम्, सर्वानुभवापलापप्रसङ्गात्, अनुभूयमानस्याप्यपलापात् । न चेदं नोत्पद्यते, कादाचित्कत्वविरोधात् । न च बहिरिन्द्रियव्यापारप्रभवम्, तद्व्यापाराभावेऽप्युपजायमानत्वात् । नापि शब्दलिङ्गादिनिमित्तोद्भूतम्, तदभावेऽप्युत्पत्तिदर्शनात् । न चेदं बाध्यत्वेनाप्रमाणम्, तत्र बाधकसद्भावस्यासिद्धेः । तथा कदाचिद् बाह्येन्द्रियव्यापारकालेऽपि यदा घटमहं जानामीति विषयमवगच्छति तदा स्वात्मानमपि, कर्मतया विषयस्य कर्तृतयाऽऽत्मनश्चावभासनात् । न च शरीरादीनामेव ज्ञातृत्वम्, घटादिविषयस्येव प्रतीतिकर्मतया शरीरादेः प्रतिभासनात्, 'मम घटादयः, अहं घटादीनां ज्ञाते'ति प्रतीतिवत् 'मम शरीरादयः अहं शरीरादीनां ज्ञाते'ति प्रतीतेः । न चा ज्ञातुरप्रतिभासनम्, तदप्रतिभासे 'ममैते भावाः प्रतिभान्ति नान्यस्ये' त्येवं प्रतिभासाभावप्रसङ्गात् । तस्माल्लिङ्गाद्यनपेक्षस्याऽऽत्मावभासस्य सद्भावात् कथं न प्रत्यक्षप्रसिद्धः । न चात्मावभासस्येन्द्रियव्यापाराजन्यत्वेन न प्रत्यक्षतेति वाच्यम्, इन्द्रियजन्यमेव प्रत्यक्षमित्यनभ्युपगमात्, इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं यत्र यद्विशदं ज्ञानं तत्तत्र प्रत्यक्षमित्यभ्युपगमात् । न च शरीरसामानाधिकरण्येन 'कृशोऽहं स्थूलोऽहं' मिति ज्ञानस्य भावाच्छरीरमेवाहंप्रत्ययविषयो नात्मेति वाच्यम्, चक्षुरादीन्द्रियव्यापाराभावेन शरीरस्याग्रहणेऽपि अहमिति

प्रत्ययस्य सुखादिसमानाधिकरणत्वेन स्वरूपप्रतिभासविषयतयोत्पत्तेः । न हि स्थूलोऽहमिति प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वे शरीरात्मनोर्भेदप्रत्ययस्यापि भ्रान्तत्वं सुखमन्यथाऽनिर्भासनाच्च इत्याद्यानुपपत्तिविषयस्यापि प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वे अन्यत्रापि तत्प्रत्ययस्योपचरितत्वेन भ्रान्तत्वं स्यात् । न च तत्र पाटवविकल्पत्वादिना नोपचारनिमित्तस्य सद्भावेनोपचरितप्रत्ययसम्भवेऽपि प्रकृते तथाविधनिमित्ताभावान्न तथाप्रत्यय इति वाच्यम्, संसारावस्थायां शरीरस्योपकृतत्वेन तत्सुखदुःखोपभोगसाधने तेषु सत्यनुकूल्यं तथाप्रत्ययोपचारनिमित्तस्य सद्भावात् । स्थूल शरीरादि यदि नित्योऽहमिति तोपचारस्य स्थूलत्वाद्युपचरितप्रत्ययनिमित्तः 'गौरोऽहं स्थूलोऽहम्' इति । न च सुखादिसमानाधिकरणतयोपचारत्वमा तथैवान्यप्रत्ययस्योपचरितविषयतेति वाच्यम्, अध्यवसितसुखादिसमानाधिकरणत्वेनाहम्प्रत्ययस्य स्वरूपतो मुख्यत्वात् गौरत्वादेस्तु पुद्गलधर्मत्वेन शरीरे तत्प्रतिभासस्य विपरीतत्वाभावात् । न वा गौरत्वाशरीरादेः धर्मोऽभ्युपगमविषयस्य । य एवाहं प्राग् मित्र दृष्टवान् स एवाहं वर्तमानमप्यद्य स्पृशामीति अभिराज्ञनेनानुभूयमानप्रत्ययविषयत्वं सम्भवति, अन्यथा स्पर्शविषयत्वेनानुभूयमानस्य तस्य स्मर्यमाणस्य स्यात् । नापि सुखादिविवर्तात्मकालम्बनत्वे विशिष्टतापत्तिः, नापि च तत्र तस्य स्मरणरूपता, तस्मादबाधितप्रत्यभिज्ञाहप्रत्ययग्राह्यत्वादात्मा नो नास्तीति । न चात्मन एकस्य सिद्धे तत्प्रतिबद्धोऽनुसन्धानप्रत्ययः, तत्सिद्धौ च तदन्तरेणैककर्तृनिमित्तयोऽनुसन्धान इति वाच्यम्, य एवाहं घटमद्राक्षं स एवेदानीं न स्पृशामीति प्रत्ययात् प्रत्यभिज्ञानरूपादात्मनः स्वतःसिद्धेः । ननु किं प्रत्यभिज्ञायामात्मनो दृष्टृता स्प्रष्टृतानुप्रवेशेन प्रतिभासते, नानुप्रवेशेन वा, आद्ये स्प्रष्टृत्वेव स्यात्, द्रष्टृताया अनानुवृत्तेः, तथा चाहं द्रष्टा स्पृशामीत्युभयावभासे प्रत्यभिज्ञानं न स्यात्, द्वितीयेऽप्येकप्रत्यभिज्ञानं न स्यात्, दर्शनस्पर्शनावभासयोर्भेदात्, तथात्वेऽपि घटपटप्रतिभासयोरप्येकत्व स्यात् । न च प्रतिभासभेदेऽपि तद्विषयस्यात्मनोऽभेद इति वक्तुं शक्यम्, अभेदासिद्धेः, प्रतिभासभेदात् । न च स्वतोऽभेदः, तस्यान्यापि विवादविषयत्वात् । न च द्रष्टृस्पर्शनावस्थयोर्भेदेऽपि चिद्रूपस्यावस्थातुरभिन्नत्वान्न दोष इति वाच्यम्, दर्शनावस्थाप्रतिभासकाले तत्र स्वरूपस्थस्यात्मनो ग्रहणात् स्पर्शनावस्थाया अनुत्पन्नत्वात् । तत्प्रतिभासकाले च तत्स्वरूपस्यैव ग्रहणम्, दर्शनावस्थायास्तदानीं विनष्टत्वेनाप्रतिभासनात्, तथापि तत्प्रतिभासने चाद्यावस्था परम्पराप्रतिभासप्रसङ्ग, तथा च नोभयावस्थाव्याप्येकावस्थातृसिद्धिरिति चेन्न, नीलादिप्रतिभासेऽप्येवं वक्तुं शक्यत्वात् । तथाहि किमेकनीलज्ञानपरमाण्ववभासोऽपरनीलज्ञानपरमाण्ववभासानुप्रवेशेन प्रतिभाति, उतानुप्रवेशेन, नाद्यः, अपरनीलज्ञानपरमाण्ववभासानामेकनीलज्ञानपरमाण्ववभासानुप्रवेशेनैकपरमाणुरूपतया तस्य चानुभवान्नीलसंवेदना

सिद्धि । न द्वितीयः, नीलज्ञानपरमाण्ववभासानामयं ज्ञानाकाराणां प्रतिभासनात्स्थूलैकनीलज्ञानसंवेदनासिद्धेः, प्रतिनीलज्ञानपरमाण्ववभासं भिन्नत्वात् । न च स्वसंवेदनविषयभेदेऽपि न तत्प्रतिभासस्य नीलज्ञानस्य भेद इति वाच्यम्, नीलज्ञानस्याभेदासिद्धेः, स्वसंवेदनभेदात्, स्वतोऽभेदस्यासिद्धत्वाच्चेति । न च दर्शनावस्थायां स्पर्शनावस्थाया अप्रतिभासनादवस्थातुर्दर्शनज्ञानेन स्पर्शनावस्थाव्याप्तिं ग्रहीतुं शक्येति वाच्यम्, तद्व्याप्तेरपि ग्रहीतुमशक्यत्वात्, तस्या एवाप्रतिभासे तत इदमवस्थातृरूपं व्यावृत्तमित्यपि ग्रहीतुमशक्यत्वात् । अत एव तद्विविक्ततया अग्रहात् 'तद्विविक्तप्रतिभासादेव तद्व्याप्तिर्गृहीतैवे'त्यपि वक्तुं न शक्यते । न च तद्व्याप्तेस्तत्स्वरूपतया दर्शनज्ञानेन तत्स्वरूपग्रहे तद्व्याप्तिरपि गृहीतैवेति वाच्यम्, तद्व्याप्तेरपि तत्स्वरूपत्वेन तत्स्वरूपग्रहे तस्या अपि ग्रहस्य वक्तुं शक्यत्वात् । न चाबाधितैकप्रत्यभिज्ञाविषयस्यात्मन एकत्वमसिद्धम्, न वास्यैकत्वाध्यवसायस्य किञ्चिद्बाधकमस्ति, नापि पूर्वदर्शितरीत्याऽन्योऽन्याश्रयः, एकत्वव्याप्ततया अनुसन्धानस्यान्वयदृष्टान्तद्वारेणानिश्चयनात्, किन्त्वन्यत्वेऽनुसन्धानस्यासम्भवात्ततो व्यावृत्तमनुसन्धानं तदेकत्वेन व्याप्यत इत्येकसन्ताने स्मरणाद्यनुसन्धानदर्शनादनुमानतोऽपि तत्सिद्धिः । न च भेदेऽनुसन्धानं सम्भवति, देवदत्तानुभूतेऽर्थे यज्ञदत्तस्य स्मरणाद्यनुसन्धानादर्शनात्, तस्मात्प्रत्यक्षानुमानप्रमाणसिद्धत्वात् परलोकिनः तस्याभावात्परलोकाभाव इति वचो निर्मूलमेव । न च शरीरान्तर्गतं संवेदनं कथं शरीरान्तरसञ्चारि, जीवतस्तावन्न शरीरान्तरसञ्चारो दृष्टः, परस्मिन् मरणसमये भविष्यतीति दुरन्वयमेतदिति वाच्यम्, जीवत एव कुमारशरीरान्तर्गतपाण्डित्यादिविकल्पानां वृद्धावस्थाशरीरसञ्चारित्वेन दर्शनात् । न चैकमेवेदं शरीरं बालकुमारादिभेदभिन्नम्, जन्मान्तरशरीरं तु मातापितृशुक्रशोणितप्रभवं शरीरान्तरप्रभवमिति वाच्यम्, बालकुमारादिशरीरस्यापि भेदात्, तस्मान्न मातापितृशुक्रशोणितान्वयि जन्मादिशरीरमपि तु स्वसन्तानशरीरान्वयेन, वृद्धादिशरीरवत्, अन्यथा मातापितृशरीरचपलतादिविलक्षणशरीरचेष्टा न स्यात् । न चेहजन्मबालकुमाराद्यवस्थाभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञानात्तदवस्थाव्यापकस्य शरीरस्यैकत्वं सिद्धम्, तद्दृष्टान्तबलात्सिद्धं जन्मान्तरशरीरादौ न ज्ञानसञ्चारो युक्त इति वाच्यम्, पूर्वोत्तरजन्मशरीरज्ञानसञ्चारकारिणः कार्मणशरीरस्यात्र कथञ्चिदेकत्वसिद्धेः, इहजन्मादौ ज्ञानं हि अपरापरज्ञानप्रभवम्, तस्य चेहजन्मबालकुमाराद्यवस्थाभेदेषु तदैवेदं शरीरमित्यबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययाध्यवसितानेकरूपान्वयिषु सञ्चारदर्शनात् पूर्वोत्तरजन्मावस्थास्वपि तथाभूतानुगामिकार्मणशरीरसमन्वितासु तस्य सञ्चारोऽनुमीयते, न चास्मदादिप्रत्यक्षविषयौदारिकशरीरस्य जन्मान्तरावस्थास्वनुगमो दाहादिना तस्य ध्वंसोपलब्धेः ।

अतो जन्माद्यवस्थाव्यापकयोरनादिधर्मानुगतस्य कार्मणशरीरस्य विज्ञानसंस्कारकारिण सद्भाव सिद्ध । पूर्वोत्तरजन्मावस्थाव्यापकस्यावस्थातुस्तदवस्थाभ्यः कथञ्चिदभेदान्माता पितृशरीरविलक्षणत्रिपूर्वशरीरावस्थानुकूलताद्यनुविधाने उत्तरावस्थाया, अथ नावस्थातृज्ञान लक्षणधर्मानुविधानम्, तथा च कार्यविशेषस्य विशिष्टकारणपूर्वकत्वादुक्तरूपेण पूर्वजन्म सिद्धि । यदुक्त पर्यनुयोगमात्रमस्माभि क्रियत इति तदयुक्तम्, पर्यनुयोगकारिण प्रत्य क्षप्रमाणरूपत्वासम्भवात, प्रत्यक्षस्याविचारकत्वेन पर्यनुयोगलक्षणविचारकरणासामर्थ्यात् । भवदभ्युपगमेन प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यलक्षणानाक्रान्तत्वाच्च । स्वरूपव्यवस्थापकधर्मो हि लक्षणम्, प्रत्यक्षस्य च प्रामाण्यव्यवस्थापको धर्मोऽविसंवादित्वमेव तच्च प्रत्यक्षप्रामाण्येन सहा विनाभूत स्वीकार्यम्, अन्यथा तल्लक्षणप्रामाण्यासिद्धे । अविनाभावावगमश्च निखिलदेश कालव्याप्त्या प्रमाणतोऽभ्युपगमनीय, अन्यथा यस्यामेव व्यक्तौ सवादित्वप्रामाण्ययोरविना भावोऽवगतस्तस्यामेव तत्सिद्धेन्, न व्यक्त्यन्तरे तत्र तस्यानवगमात् । न च यस्यां व्यक्तौ सोऽवगत सा देशकालान्तरमनुवर्त्तते, तस्यास्तदैव ध्वंसात्, व्यक्त्यन्तराननु गमात्, अनुगमे वा व्यक्तिरूपत्वाभावेन सामान्यरूपत्वापत्ति सामान्यस्य च भवतान भ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा न सामान्यस्यानुमानविषयाभावप्रतिपादनेन तत्प्रतिक्षेपो युक्त । तादृशाविनाभावावगमकञ्च प्रमाण न प्रत्यक्षात्मकम्, सन्निहितवस्तुविषयप्रतिभास मात्रे तस्य व्यापारात, न चैकत्र व्यक्तौ प्रत्यक्षेण तयोरविनाभावावगमादन्यत्रापि एव म्भूत प्रत्यक्ष प्रमाणमिति प्रत्यक्षेणापि तद्व्यक्तिभिन्नयोर्देशकालव्याप्त्या प्रतिबन्धावगम इति वाच्यम्, अन्यत्रापि प्रत्यक्षेणान्यत्र एवम्भूत ज्ञानलक्षण कार्यं एवम्भूतज्ञानकार्यप्रभव मिति सर्वोपसंहारेण कार्यलक्षणहेतो स्वसाध्याविनाभावावगमप्रसङ्गात्, तथा चानुमा नप्रमाणस्याविनाभावसम्बन्धस्य व्याप्त्या ग्रहीतुमशक्यत्वादिति दूषणमसङ्गत स्यात् । नाप्यनुमानादिक पर्यनुयोगकारि, भवद्भिरनुमानादेः प्रमाणत्वेनानभ्युपगमात् । तदेव परलोकस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाद्भवेति विशेषण सार्थकमेवेति दिक् ॥

इति तपागच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर
चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य
सम्मतितत्त्वसोपानस्य परलोकव्यवस्थापन नाम
पञ्चम सोपानम् ॥

वातातपादीनां पृथक् भिन्नतनुत्वेनोपलम्भात् । न च मन्दमन्दप्रकाशेऽन्तरेणावयवप्रतिभासमवयविप्रतिभासो भवतीति वाच्यम्, अस्पष्टप्रतिभासस्य तस्यावयविस्वरूपव्यवस्थापकत्वायोगात्, अस्पष्टरूपस्य स्पष्टज्ञानावभासितत्स्वरूपेण विरोधात् । किञ्चावयविप्रतिभासः किं कतिपयावयवप्रतिभासे सत्यभ्युपगम्यते निखिलावयवप्रतिभासे वा, नाद्य, महतो जलमग्नस्तम्भादेरुपरितनकतिपयावयवप्रतिभासे सत्यपि समस्तावयवव्यापिस्तम्भाद्यवयविनोऽप्रतिभासनात् । न द्वितीय, मध्यपरभागवर्त्तिसमस्तावयवप्रतिभासासम्भवेनावयविनोऽप्रतिभासप्रसङ्गात् । न च भूयोऽवयवग्रहणादवयवी गृह्यत इति वाच्यम्, पुरोवर्त्यवयवग्राहिप्रत्यक्षेन परभागभाव्यवयवाग्रहणात्तद्व्यापिनोऽवयविनो ग्रहणासम्भवात्, व्याप्याग्रहणे हेतु तद्व्यापकस्यापि ग्रहीतुमशक्य ग्रहणे चातिप्रसङ्गात् । न च पुरोवर्त्यवयवदर्शने सत्युत्तरकाल परभागदर्शने तत स्मरणसहकृतेन्द्रियजनितेन स एवायमिति प्रत्यभिज्ञालक्षणप्रत्यक्षेणावयविनः पूर्वापरावयवव्याप्तिर्गृह्यत इति वाच्यम्, एतद्विषयप्रत्यभिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्ते, प्रत्यक्षस्याक्षानुसारित्वेनेन्द्रियाणां व्यवहिते व्यापारासम्भवादर्वाक्परभागभाव्यवयवग्रहणे व्यापारासम्भवात्, अविषये स्मरणसहायस्यापीन्द्रियस्य व्यापारासम्भवाच, अन्यथा परिमलस्मरणसहाय लोचनमपि गन्धादौ प्रवर्त्तेत, एको घट इति घटादिशब्दव्यवसायेऽपि उपवर्णनरूप नानाक्षेत्रव्याप्यवसीयते नावयविद्रव्यम्, वर्णाद्यक्षराकारशून्यस्य तद्रूपस्य केनचिदप्यननुभवात् । न चावयव्यभावे स्निग्धेतरादिविरुद्धधर्माध्यासाद्वादंपरमाणुभेदात् प्रतिभासविषयस्थौल्यादीनां तत्राभावेन स्थूलत्वाप्रतिभासो न स्यात्, तथा परमाणूनामपि नानादिक्सम्बन्धात्सांशतयाऽनवस्थापत्तितोऽभावप्रसक्तिरिति वाच्यम्, अवयव्यभावेऽपि निरन्तरोत्पन्नानां घटाद्याकारेण परमाणूनां सद्भावात् तद्ग्राहकाणामपि ज्ञानपरमाणूनां यथोत्पन्नानां तद्ग्राहकत्वात्, परमाणूनां ज्ञानस्य चाभावे सुतरां कार्यत्वादिहेतोराश्रयासिद्धत्वादिदोषाच । एवं बुद्धिमत्कारणमिति साध्यनिर्देशे बुद्धिमदिति मतुबर्थस्य सा वधर्मविशेषणस्यानुपपत्ति, तज्ज्ञानस्य ततो भिन्नत्वेऽकार्यत्वे च तस्य तदिति सम्बन्धानुपपत्ते । न च तद्गुणत्वात्तस्य तदिति वाच्यम्, नित्यत्वे च तस्यैव तद्गुणो नाकाशादेरिति व्यवस्थापयितुमशक्ते । न च समवायो व्यवस्थाकारी, तस्यापि तास्वा भेद तस्यैव दोषस्य सत्त्वात्, न चेश्वरात्मकार्यत्वादीश्वरगुणस्तज्ज्ञानमिति वाच्यम्, तदसिद्धे, तस्मिन् सति तद्वास्थाकाशादावपि समानत्वात्, नित्यव्यापित्वाभ्याञ्च तदभावे तदभावस्यासम्भवात् । यदि तदात्मन्येव तस्य दर्शनात्तत्कार्यत्वमिति उच्यते तर्हि तदात्मन्येव तस्येत्यनेन तस्य तदात्मसमवेतत्व समवेतत्वञ्च समवायेन वर्त्तनमिति वक्तव्यम्, तत्र व्याप्त्या समवायेन वर्त्तने यथाऽस्मदादिज्ञानविलक्षणं तज्ज्ञान तथा घटादौ कार्यत्वस्य

कर्मकर्तृकरणनिर्वर्त्यत्वेऽपि वनस्पत्यादिष्वङ्कुरोत्पत्तिषु तच्चेतनकर्तृरहितमपि स्यादिति बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वे साध्ये हेतुः कार्यत्वं स्थावरैर्व्यभिचरितं स्यात्। अव्याप्त्या च वर्तने देशान्तरोत्पत्तिमत्सु तन्त्वादिषु तस्यासन्निधानेऽपि यथा व्यापारस्तथाऽदृष्टस्याप्यग्न्यादिदेशेषु असन्निहितस्यापि ऊर्ध्वज्वलनादिविषयो व्यापारो भविष्यतीति 'अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं, अणुमनसोश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम्' (वैशेषिकद० अ० ५-२-१३) इत्यनेन सूत्रेण सर्वगतात्मसाधकहेतुसूचनमसङ्गतं भवेत्, ज्ञानादिविशेषगुणवददृष्टगुणस्य तत्रासन्निहितस्याप्यग्न्यादूर्ध्वज्वलनादिकार्येषु व्यापारसम्भवात्। तस्मात्तस्यैव सज्ञान्यस्येति सम्बन्धानुपपत्तिः, समवायस्यानुपपत्तेश्च, तथाहि समवायः किं सतां स्यादसतां वा, नाद्यः, समवायात्प्राक् तेषां सत्त्वासम्भवात्, न चापरसमवायात्सत्त्वं, तस्यैकत्वाभ्युपगमात्। यदि च तेषां स्वत एव सत्त्वं तर्हि समवायाभावेऽपि सत्त्वाभ्युपगमे तत्परिकल्पनाऽऽनर्थक्यम्। ननु ते समवायात्पूर्वं न सन्तो नाप्यसन्तः, सत्तासमवायाच्च सन्त इति चेन्न, तत्र पूर्वं पदार्थानां योगिज्ञानस्याप्यजनकत्वेऽसत्त्वाभावासम्भवात्, जनकत्वे वा सत्त्वाभावासम्भवात्, अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकनिषेधस्यापरसत्तानान्तरीयकत्वात्सत्त्वनिषेधे सत्ताविधानस्य सत्त्वनिषेधे चासत्त्वविधानस्यावश्यकत्वाच्च। न द्वितीयः, शशशृङ्गादीनामपि तत्प्रसङ्गात्। न चात्यन्तासत्त्वात्तेषां न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम्, आत्मतज्ज्ञानयोरत्यन्तासत्त्वाभावासिद्धेः। न च तत्समवायात्तत्सिद्धिरिति वक्तव्यम्, अन्योन्याश्रयात्, सिद्धे तत्समवाये तयोरत्यन्तासत्त्वाभावः, तदभावाच्च तत्समवाय इति। न च समवायः प्रत्यक्षप्रमाणसिद्ध इति वक्तव्यम्, इन्द्रियजे तदात्मा तज्ज्ञानं तत्समवायश्चेति त्रितयस्यागोचरत्वात्, स्वसंवेदनाध्यक्षस्य च भवतानभ्युपगमात्, एकार्थसमवेतानन्तरमनोऽध्यक्षविषयत्वे तदेकार्थसमवेतान्तरप्रतीतेरप्यपरतथाभूतप्रतीत्यव्यवस्थापितत्वे न समवायव्यवस्थापकप्रतीतिव्यवस्थापकत्वमिति पुनरपि तथाभूताऽपरा प्रतीतिरभ्युपगन्तव्येत्यनवस्था भवेत्। न च तन्तुषु पटः, शृङ्गे गौः, शाखायां वृक्ष इति लौकिकी प्रतीतिरस्ति, पटे तन्तवः गवि शृङ्गं वृक्षे शाखा इत्याकारेण प्रतीत्युत्पत्तेः संवेदनात्, तस्याश्च समवायनिबन्धनत्वे तन्त्वादीनां पटाधारत्वप्रसङ्गः। तथैव बुद्धेस्तदात्मनो भेदे सम्बन्धासिद्धेर्मैत्रेयपक्षेऽनुपपत्तिः। तयोरभेदे [illegible] तदात्मनि तद्बुद्धेरनुप्रवेशेन बुद्धेरभावाद्गगनादिवत्तदात्मा जडस्वरूप इति कथं स जगत्स्रष्टा स्यात्। तदात्मनो बुद्ध्यादिगुणगणवैकल्ये चास्मदाद्यात्मनोऽप्यात्मत्वेन तद्वैकल्यान्मुक्तात्मन इव संसारित्वं न स्यात्, नवानां विशेषगुणानामात्यन्तिकक्षयोपेतस्यात्मनो मुक्तत्वाभ्युपगमात्। यद्यात्मत्वाविशेषेऽपि तदात्माऽस्मदाद्यात्मभ्यो विशिष्टोऽभ्युपगम्यते तर्हि घटादिकार्येभ्यः कार्यत्वाविशेषेऽपि स्थावरादिकार्यमकर्तृकत्वेन विशिष्टं किं नाभ्युपगम्यते तथा च तः कार्यत्वं व्यभिचारि। एवं

तदात्मतत्त्वबुद्धावनुप्रवेशे तस्या निराधारत्वेनास्मदादिबुद्धेरपि तथात्वापत्त्या मत्वर्थासम्भवात् दृष्टान्तेऽपि बुद्धिमत्कारणत्वस्यासिद्धत्वात् साध्यविकलो दृष्टान्तः । अथ बुद्धित्वे समानेऽपि तद्बुद्धेरनाश्रितत्वलक्षणो विशेषोऽभ्युपगम्यते तर्हि पृथिव्यादिकार्यस्यापि समानेऽपि कार्यत्वेऽकर्तृपूर्वकत्वलक्षणो विशेषोऽभ्युपगन्तव्य इति पुनरपि तद्धेतुर्व्यभिचारी। किञ्च किमिदं तन्वादीनां कार्यत्वम्, प्रागसतः स्वकारणसमवायो वा सत्तासमवायो वा, नाद्यः, प्रागिति विशेषणानर्थक्यात् कारणसमवायात् प्रागिव कारणसमवायसमयेऽपि स्वरूपसत्त्ववैधुर्यात्, सति सम्भवे व्यभिचारे चोपादीयमानं विशेषणं ह्यर्थवद्भवति, यदि कारणसमवायसमये तन्वादिकं स्वरूपेण सद्भवेत्तदा तत्काल इव प्रागपि तस्य सत्त्वे कार्यत्वं न स्यादिति क्रियमाणं विशेषणं सार्थकं स्यात्, यदा तु प्रागिव कारणसमवायसमयेऽपि स्वरूपसत्त्वविकलता तदा प्रागिति विशेषणं न कञ्चिदर्थं पुष्णाति, असत इत्येतावन्मात्रस्यैव सम्यक्त्वात् । न चासतः कारणसमवायोऽपि युक्तः, शशशृङ्गादीनामपि तत्प्रसङ्गात् । न च तेषामसत्त्वात्कारणविरहेण न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम्, तन्वादेः कारणमस्ति न शशशृङ्गादेरित्यत्र नियामकाभावात् । किञ्च तन्वादिरेव सन् न वन्ध्यासुतादिरिति कुतः, यदि कारणसमवायात्तदेत्युच्यते तर्हि सोऽपि कुतः, सत्त्वादिति चेत्तर्हि अन्योन्याश्रयः कारणसमवायात्सत्त्वं सत्त्वाच्च कारणसमवाय इति । नापि प्रागसतः सत्तासमवायलक्षणो द्वितीयः पक्षः, पूर्ववत् प्रागिति विशेषणवैयर्थ्यात् । असतः सत्तासमवाये च कूर्मरोमादेरपि तत्प्रसङ्गः, अविशेषात् । न च तस्यात्यन्तासत्त्वं तन्वादिकन्तु न स्वयं सत्, नाप्यसत् सत्तासम्बन्धात्तु सदेव सदिति वाच्यम्, अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकतरनिषेधेऽपरविधानस्यावश्यकत्वात्, सत्तायाः स्वयमसत्त्वेन ततस्तन्वादेः सत्त्वासम्भवाच्च । तस्याः सत्त्वं यद्यन्यसत्तातस्तदाऽनवस्था, स्वतः सत्त्वे च पदार्थानामपि स्वत एव सत्त्वात्तस्या वैयर्थ्यापत्तिः, तस्याः स्वतः सत्त्वे प्रमाणाभावश्च । न च सत्ता स्वयं सती, तत्सम्बन्धात्तन्वादेः सत्त्वादिति प्रमाणमस्तीति वाच्यम्, अन्योन्याश्रयात्, तत्सम्बन्धात् तन्वादिसत्त्वे सिद्धे सत्तासत्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौ तत्सम्बन्धात् तन्वादिसत्त्वसिद्धिरिति । न च सदभिधानप्रत्ययविषयत्वात्सत्ता स्वतः सतीति वक्तव्यम्, द्रव्यं सत् गुणः सन्नित्येव सदभिधानप्रत्ययविषयत्वेऽपि परेण स्वतः सत्त्वानभ्युपगमेन व्यभिचारात्, स्वतस्तदभ्युपगमे तु सत्ताकल्पनाया वैयर्थ्यं स्यात् । न च द्रव्यादौ तद्विषयत्वं परापेक्षं न सत्तायामिति वाच्यम्, तस्यामपि तदपेक्षत्वसम्भवात्, यथैव हि सत्तासम्बन्धात् द्रव्यादिकं सत् तथा द्रव्यादिस्वरूपसत्त्वसम्बन्धात् सत्तापि सती । न च द्रव्यादेः स्वरूपसत्त्वं नास्तीति वाच्यम्, तस्य स्वतः सत्त्वे दोषाभावात् । न चावान्तरसामान्याभावो दोष इति वाच्यम्, स्वतोऽसत्त्वे खरविषाणादेरिव सुतरां द्रव्यादेर

भावप्रसङ्गात् । न च यस्स्वतः सन् तत्रावान्तरसामान्यवत् यथा सामान्यविशेषसमवायाः, द्रव्यादयस्त्ववान्तरसामान्यवन्तोऽतः स्वतो न सन्त इति व्यतिरेकिहेतुना स्वतोऽसत्त्वं साध्यत इति वाच्यम्, प्रतिज्ञाया बाधितत्वात्, धर्मिणो हि द्रव्यादेः कस्याश्चित्प्रतीतेर्गोचरतया सत्त्वे सैव प्रतीतिस्तस्य स्वतः सत्त्वं साधयतीति तदसत्त्वविषया प्रतीतिं कुतो न बाधते । किञ्च द्रव्यादेरवान्तरसामान्यानामेकान्तेन भेदे तस्यैव तानीत्यत्र नियामकाभावादवान्तरसामान्यवत्त्वादिति हेतुरसिद्धः, तथापि तस्येत्यभ्युपगम्यमाने सामान्यादयोऽपि कथं न तद्वन्त इति सामान्यादिवदिति वैधर्म्यनिदर्शनमयुक्तं स्यात् । यदि द्रव्यादावेव समवेतानीत्यतो न दोष इत्युच्यते तदा समवायसत्त्वेऽपि यत्र द्रव्ये गुणे कर्मणि च द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्चावान्तरसामान्यं तत्रैव पृथिवीत्वादीनि रूपत्वादीनि गमनत्वादीनि च तथाविधानि सामान्यानि समवायोऽपि तत्रैव, सामान्यवत्तस्य सर्वगतत्वाच्च द्रव्यादिवत्सामान्यादीन्यप्यन्योन्यसमवेतानीति न द्रव्यादेः स्वतः सत्त्वसाधनमतः आशङ्का न निवर्तते किं द्रव्यादिसम्बन्धात्सत्ता सती किं वा तया द्रव्यादिकं सदिति, तस्मान्न सत्तातस्तत्त्वादेः सत्त्वं तस्या एवासिद्धत्वात् । अथ प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वं सत्तायाः, न च द्रव्यप्रतिभासवेलायां प्रत्यक्षबुद्धौ परिस्फुटरूपेण व्यक्तिविवेकेन सत्ता न प्रतिभातीति वाच्यम्, अनुगताकारस्य व्यावृत्ताकारस्य च प्रत्यक्षानुभवस्य संवेदनात्, न हि विषयं विना तदाकारा बुद्धिर्घटते, अन्यथा नीलादिस्वलक्षणप्रतीतेरपि तथाभावप्रसङ्गादिति, नैवम्, व्यक्तिदर्शनसमये स्वरूपतो बहिर्ग्राह्याकारतया प्रतीतौ जातेरप्रतिभासनात्, न हि घटपटवस्तुद्वयप्रतिभाससमये तदैव तद्व्यतिरिक्तमूर्तिर्भिन्नाऽभिन्ना वा जातिराभाति, तदाकारस्यापरस्य बहिर्ग्राह्यतया तत्राप्रतिभासनात्, बहिर्ग्राह्यावभासश्च बहिरर्थव्यवस्थाकारी, नान्तरावभासम् । घटपटादिषु च प्रतिभासमानेषु केवलं बुद्धिरेव सत् सदिति तुल्यतनुराभाति न तु बाह्या जातिर्निमित्तम् । न वा निर्निमित्तता, कासाञ्चिद्ब्राह्मव्यक्तीनामेव तत्र निमित्तत्वात् । न च व्यक्तीनामननुगताकारबुद्धिनिमित्तत्वे गिरिशिखरादिदर्शनेऽपि गौर्गौरिति एकाकारप्रतीतिर्भवेदिति वाच्यम्, यतैव तादृशी बुद्धिरुदेति तासामेव व्यक्तीनां तथाविधबुद्धिजनने सामर्थ्यावधारणात्, यथाऽऽमलकीफलादिषु यथाविधानमुपभुक्तेषु व्याधिविरतिलक्षणं फलमुपलभ्यत इति तान्येव तद्विधौ समर्थानीत्यवसीयते, व्यक्तिभेदाविशेषेऽपि न पुनस्त्रपुपद्ध्यादीनि । न च भिन्नेषु भावेषु सत् सदिति प्रतिरस्ति, तत्र यदेकरूपं सैव जातिरिति वाच्यम्, यत तदेकस्य घटपटादिषु किमन्यत् उताऽन्यत्, नाद्यस्तस्याप्रतिभासनात् । न द्वितीयः, एकरूपाप्रतिभासनात् न हि घटस्य पटस्य चैकमेव रूपं प्रतिभाति, सर्वात्मना प्रतिद्रव्यं भिन्नरूपदर्शनात्, तस्मादप्रतीतेरभिन्नापि जातिर्नास्ति तस्यादर्शनात्, बुद्धिरूपमप्यपरबुद्धिस्वरूपं नानुगच्छतीति तदपि न सामान्यमित्येकानुगतजातिवादो

सिध्यावात् एव। किञ्च सामान्यस्य नानेकव्यक्तिव्यापित्वं दर्शनविज्ञानेन व्यवस्थापयितुं शक्यम्, पुरोवर्त्तिव्यक्तिप्रतिभासकाले तद्व्यक्तिसंस्पर्शित्वेनैव जातेः स्फुटमवभासनात्, अपरव्यक्तीनां तत्राऽसन्निधानात्। तथा च यदेव रूपं यस्याः परिस्फुटदर्शने प्रतिभाति तदेव तस्या युक्तम्, दर्शनासंस्पर्शिनः स्वरूपस्यासम्भवात्, सम्भवे वा तस्य दृश्यस्वभावाद्भेदप्रसङ्गात् तदेकत्वे सर्वत्र भेदप्रतिहतैकरूपं जगत्स्यात्। तस्माद्दर्शनगोचरातीतञ्च व्यक्त्यन्तरसम्बद्धं जातिस्वरूपमप्रतिभासनादसत्, प्रतिभासे च तत्सम्बद्धव्यक्त्यन्तराणामपि प्रतिभासप्रसङ्गः। न च पुरोवर्त्तिव्यक्तिप्रतिभासकाले व्यक्त्यन्तरसम्बद्धजात्यप्रतिभानेऽपि व्यक्त्यन्तरदर्शनसमये तद्गतत्वेन जातिभानात्साधारणस्वरूपपरिच्छेदः पश्चात्सम्भवतीत्यनेकव्यक्तिव्यापिता इति वाच्यम्, व्यक्त्यन्तरदर्शनकालेऽपि तत्सम्बद्धत्वेनैव जातिस्वरूपप्रतिभासनात्। न च प्रत्यभिज्ञानादनेकव्यक्तिसम्बन्धित्वेन ग्रह इति वाच्यम्, प्रत्यभिज्ञाया अक्षजत्वे प्रथमव्यक्तिदर्शनकाल एव समस्तव्यक्तिसम्बद्धजातिस्वरूपपरिच्छेदप्रसङ्गात्। नापि पूर्वदर्शनजनितसंस्कारोद्बोधसञ्जातस्मरणसहकृतमिन्द्रियं तथादर्शनं जनयितुमीशम्, तत्सहकृतस्यापीन्द्रियस्यासन्निहितव्यक्तिप्रतिभासनसामर्थ्यविरहात्, तस्मादनेकव्यक्तिव्यापिजात्यसिद्धेः सत्तासमवाययोरभावेन सत्तासमवायलक्षणं कार्यत्वमसिद्धमिति स्वरूपासिद्धं कार्यत्वहेतु। अथ कार्यत्वमभूत्वा भवनरूपम्, तच्च भूभूधरादेः रचनावत्त्वेन साध्यते, भूभूधरादयः कार्यं रचनावत्त्वात्, घटादिवदिति कार्यत्वहेतुर्नासिद्ध इति चेन्न, पूर्ववदवयव्यसिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धेः, हेतोरसिद्धविशेषणत्वाच्च, अवयवसन्निवेशोत्पाद्यत्वं हि रचनावत्त्वं भूभूधरादेः, तत्रावयवसन्निवेशस्य संयोगापरनाम्नः तद्ग्राहकप्रमाणाभावेन बाधकप्रमाणोपपत्तेश्चासिद्धिः, निरन्तरोत्पन्नवस्तुद्वयप्रतिभासकाले तत्प्रतीतौ वस्तुद्वयव्यतिरेकेणापरस्य संयोगस्य बहिर्ग्राह्यरूपतां दधानस्याप्रतिभासनात्, तदेवमुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य संयोगस्याऽनुपलब्धेरभावः शशविषाणवत्। न च संयुक्तप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या तत्सिद्ध्यतीति वाच्यम्, निरन्तरावस्थवस्तुद्वयस्यैव तत्र निमित्तत्वात्, भवतापि तदवस्थापन्नस्य संयोगजनकत्वेन संयुक्तप्रत्ययहेतुत्वस्य स्वीकारात्, संयोगमन्तरेणैव तस्य तद्धेतुत्वसम्भवे तर्गडो संयोगस्य निरर्थकत्वात्। न च चैत्रो न कुण्डलीत्यादौ न कुण्डलं चैत्रो वा प्रतिषिध्यते, तयोरन्यत्र सत्त्वात् किन्तु चैत्रकुण्डलसंयोग इति संयोगस्यावश्यकत्वमिति वाच्यम्, तत्र चैत्रसम्बन्धिकुण्डलस्यैव निषेधात् न तु संयोगस्य, न च सम्बन्धव्यतिरेकेण चैत्रस्य कुण्डलसम्बन्धानुपपत्तिरिति वक्तव्यम्, यतः स सम्बन्धः किमसम्बन्धिनोरुत सम्बन्धिनोर्नाद्यः हिमवद्विन्ध्ययोरिवासम्बन्धिनोः सम्बन्धानुपपत्तेः, असम्बन्धिनोर्भिन्नेन सम्बन्धेन तदभिन्नसम्बन्धित्वविधानासम्भवाच्च, विरुद्धधर्माध्यासेन भेदात्। न वा भिन्नसम्बन्धित्वविधानम्,

तत्सद्भावेऽपि स्वरूपतस्तयोरसम्बन्धित्वप्रसङ्गात्, भिन्नस्य तत्कृतोपकारमन्तरेण तत्सम्बन्धित्वायोगात्, ततोऽपरोपकारकल्पनेऽनवस्थापत्तेः । न द्वितीय, सम्बन्धकल्पनावैयर्थ्यात्, विनैव सम्बन्धं तयो स्वत एव सम्बन्धिरूपत्वात् । तस्मादेकसामग्र्यधीनविशिष्टोत्पत्तिमत्पदार्थव्यतिरेकेण नापर संयोग, तस्य साधकप्रमाणविषयत्वात्, साधकप्रमाणाभावाच्च, अतो रचनावत्त्वादित्यत्र विशेषणस्य रचनालक्षणसंयोगविशेषस्यासिद्धत्वा तद्विशिष्टस्यापि हेतोरसिद्धिरिति स्वरूपासिद्धत्वम् । न च बौद्धै पृथिव्यादौ कार्यत्वस्य स्वीकारान्न तैरसिद्धता हेतोरुद्भावनीयेति वाच्यम्, तत्र कार्यत्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि बुद्धिमत्कारणत्वेन व्याप्तस्य कार्यत्वस्यासिद्धत्वात्, यादृश हि देवकुलादिषु कार्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन व्याप्तमुपलब्ध, यदक्रियादर्शिनोऽपि जीर्णदेवकुलादावुपलभ्यमान लौकिकपरीक्षकादे यत्र कृतबुद्धिमुत्पादयति तादृशस्य कार्यत्वस्य क्षित्यादावनुपलब्धेरसिद्ध कार्यत्वलक्षणो हेतु, उपलम्भे वा तत्र ततो जीर्णदेवकुलादिष्विवाक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिः स्यात् । तथा च यद्बुद्धिमत्कारणत्वेन व्याप्त देवकुलादौ कार्यत्व प्रमाणतः प्रसिद्ध तच्च क्षित्यादावसिद्ध, यच्च क्षित्यादौ कार्यत्वमात्र हेतुत्वेनोपन्यस्यमान सिद्ध तत्साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणाभावात्सन्दिग्धव्यतिरेकित्वेनानैकान्तिकमिति न ततोऽभिमतसाध्यसिद्धिः । किञ्च क्षित्यादि किं व्यापकनित्यैकबुद्धिमत्कारणमभिप्रेत किं वा बुद्धिमत्कारणमात्रम्, न प्रथम, दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, तत्र तत्पूर्वकत्वेन कार्यत्वस्यानिश्चयात्, हेतोर्विरुद्धत्वाच्च, अनित्याव्यापकानेकबुद्ध्याधारकर्तृपूर्वकत्वेन व्याप्तस्य कार्यत्वस्य घटादौ निश्चयात् । नान्त्यः, नित्यव्यापकैकबुद्ध्याधारकर्तृपूर्वकत्वलक्षणस्य विशेषस्यासिद्धत्वप्रसिद्धेः । न च बुद्धिमत्कारणत्वसामान्यमेव साध्यते तच्च पक्षधर्मताबलाद्विशिष्टविशेषाधार सिद्ध्यति निर्विशेषस्य सामान्यस्यासम्भवात्, अनित्यज्ञानवदस्मदादिशरीरिण क्षित्यादिविनिर्माणसामर्थ्यरहितत्वेन घटादावुपलब्धस्य विशेषस्य बुद्धिमत्कारणत्वसामान्याधारस्य तत्रासम्भवादिति वाच्यम्, तथापि क्षित्यादौ बुद्धिमत्कारणत्वस्यासिद्धेः घटादौ सामान्याश्रयत्वेन प्रसिद्धाया व्यक्ते क्षित्यादावसम्भवात् विवक्षितसामान्याश्रयत्वेनान्यस्या व्यक्तेरप्रसिद्धत्वात् निराधारस्य सामान्यस्यासम्भवाच्च । न चाक-

१ अयमत्र प्रतिबन्धग्रहणं साध्यहेत्वोः तच्च कार्यजातिविशेषप्रतिबद्धम् कार्यजातिभेदे प्रवृत्तस्यापि प्रत्यक्षस्य कार्यमात्रविषयकत्वे कारणेऽपि प्रवर्त्तमानेन तेन कारणमात्रस्यैव व्यापकतया निश्चयनाद्बुद्धिमत्कारण एव तदसिद्ध । एवञ्च कार्यजातीनामत्र तद्विलक्षणानाभावान्न स्यात् प्रतिजातिभेद व्याप्तिग्रहणापेक्षणात् यावज्जातिक कार्यं बुद्धिमत्पूर्वकं परिच्छिन्न तथाविधं कार्यमेव बुद्धिमत्पूर्वकत्व साधयति । यादृशी कार्यजातिश्च यद्दर्शनादक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिरुदेति सा इयं पुरन्दादस्वभावसाध्यबुद्धि तदभावाच्च क्षित्यादेरत्यन्तविजातीयतया तद्व्याप्तकार्यत्वस्यासिद्धि तद्गतकार्यत्वे वा न बुद्धिमत्पूर्वकत्वाविनाभावसिद्धिरिति ॥

ष्टोत्पन्नै स्थावरादिभिन व्यभिचारो व्याप्त्यभावो वा, साध्याभावे हेतुर्वर्तमानो व्यभिचार्युच्यते, तत्तु तु कर्त्रग्रहणे न कर्त्रभावनिश्चय इति वाच्यम्, सर्वप्रमाणाविषयत्वेन कर्त्रभावनिश्चयात्, तथात्वेऽपि यदि न निश्चयस्तर्हि गगनादौ रूपाद्यभावनिश्चयो मा भूत्, न चाकृष्टजातेषु स्थावरादिषु न कर्तुरग्रहणेन प्रतिक्षेप कर्तुं शक्य अनुपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वाददृष्टवत्, न च सर्वो कारणसामग्र्युपलब्धिलक्षणप्राप्तेति वाच्यम्, शरीरसम्बन्धरहितस्य मुक्तात्मन इव जगत्कर्तृत्वानुपपत्तः । न च मुक्तात्मनोऽकर्तृत्व ज्ञानप्रयत्नचिकीर्षासमवायाभावात् न तु शरीरसम्बन्धाभावादिति वाच्यम्, ज्ञानादिसमवायस्य कर्तृत्वेनाभ्युपगतस्यान्योऽन्याश्रयात्त्वाप्यसिद्ध, सिद्धे हि सकलजगदुपादानाद्यभिज्ञत्वे सकलजगत्कर्तृत्वसिद्धि तत्सिद्धौ च तस्य तदभिज्ञत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय, तस्माच्छरीरसम्बन्धादेव तस्य जगत्कर्तृत्वमभ्युपगन्तव्य कुलालस्येव घटकर्तृत्वम्, ततश्च कथ न तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तता, अत स्थावरेषु तस्यानुपलम्भादभावसिद्धौ कार्यत्व हेतुर्व्यभिचार्येव । न च तच्छरीरमदृश्यमिति वाच्यम्, अस्मिन् सति स्थावरादिक जातमिति अन्वयप्रतिपत्त्यभावेऽपि यथा चक्षुरादिकारणसद्भावेऽपीन्द्रियस्यातीन्द्रियस्याभावे न भवति रूपादिज्ञान तथा पृथिव्यादिकारणसाकल्येऽपि तच्छरीरविरहे तत्स्थावरादिकार्यं नोपजायत इति व्यतिरेका प्रतीति स्यात्, न च भवति तथा । न च तच्छरीर नियमेन सन्निहितमतो न तथा प्रतीतिरिति वक्तव्यम्, त्रिलोकाधिकरणेषु युगपद्भाविषु पदार्थेषु सावयवस्य मूर्त्तस्यैकस्य तच्छरीरस्य युगपद्व्याप्त्यसम्भवात्, अमूर्त्तत्वे च निरंशमक्षमाकाशमेव तच्छरीरमिति वाच्यम्, तस्य तच्छरीरत्वेनाप्यसिद्धत्वात् । नापि कार्यस्य शरीरेण सह व्यभिचार स्वशरीरावयवाना प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विनापि शरीरान्तर करणादिति वक्तव्यम्, तत्रापि शरीरसम्बन्धव्यतिरेकेण चेतनस्य कार्यनिर्वर्त्तकत्वादर्शनात्, शरीररहितस्यापि कर्तृत्वे मुक्तस्यापि शरीरमन्तरेण ज्ञानसमवायिकारणत्वप्रसक्तेः, तथात्वे च ज्ञानादिगुणरहितात्मस्वरूपावस्थितिलक्षणमुक्त्यसम्भवेन तदर्थमीश्वराराधनस्यासङ्गतिप्रसङ्ग, व्यतिरेकमात्रादपि नश्वरस्य कारणतासिद्धि तस्य नित्यव्यापकतया व्यतिरेकासम्भवादतो न व्याप्तिसिद्धि कार्यत्वहेतो । तथा बाधितोऽपि हेतु, तदभावग्राहकानुमानस्य सत्त्वात् । यद्धि यस्यान्वयव्यतिरेकौ नानुविधत्ते तन्न तत्कारणम्, यथा पटादयो न कुलालकारणा, नानुविदधति चाङ्कुरादयो बुद्धिमत्कारणान्वयव्यतिरेकाविति व्यापकानुपलब्धि, यद्ध यत्कारण तत्तस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते यथा घटादि कुलालस्य । न चोपलब्धिमत्कारणसन्निधाने प्रागनुपलब्धस्याङ्कुरादेरुपलम्भस्तदभावे

१ अत्र हि प्रतिषेध्य बुद्धिमत्कारण तद्व्यापक अङ्कुरादेर्बुद्धिमत्कारणान्वयव्यतिरेकानुविधान तस्यानुपलम्भात्तत्कारणत्वाभाव सिद्धयतीति तात्पर्यम् ॥

चापरकारणसाकल्येऽपि तस्यानुपलम्भ इत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानमङ्कुरादिकार्याणाम् । न चेयं व्यापकानुपलब्धिरेव बुद्धिमत्कारणानुमानेन बाध्यत इति वाच्यम्, लोहलेख्यं वज्रं पार्थिवत्वात् काष्ठवदित्यनुमानेन तस्य तदलेख्यत्वग्राहकप्रत्यक्षस्य बाधितत्वापत्तेः । न च पार्थिवत्वानुमानमाभास इति वाच्यम्, प्रत्यक्षबाधितविषयत्वे सति तदनुमानस्याभासत्वम् तस्याभासत्वे च प्रत्यक्षमबाधितविषयत्वेनानाभासमिति तद्बाधकं भवेदित्यन्योऽन्याश्रयात् । न च प्रत्यक्षस्य स्वपरिच्छेद्याव्यभिचारादनाभासत्वमतो न दोष इति वाच्यम्, अनुमानस्यापि स्वसाध्याव्यभिचारादेवानाभासत्वात् । न चाबाधितविषयत्वे सति तस्य स्वसाध्याव्यभिचारित्वं परिसमाप्यत इति वाच्यम्, अबाधितविषयत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वेन क्वचिदपि स्वसाध्याव्यभिचारित्वस्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । न हि बाधानुपलम्भाद्बाधाभाव, तस्य विद्यमानबाधकेष्वप्यनुत्पन्नबाधकप्रतिपत्तिषु भावात् । न च यत्र बाधकमस्ति तत्र प्राक्तदनुपलम्भेऽपि उत्तरकाले नियमेन तदुपलब्धि, यत्र तु तन्नोपलभ्यते तत्र न तत्सद्भाव इति वाच्यम्, अर्वाग्दृशा तदनुपलम्भमात्रेण नात्र कदाचनापि बाधकोपलब्धिरिति ज्ञातुमशक्यत्वात्, स्वसम्बन्धिनोऽनुपलम्भस्यानैकान्तिकत्वात्, सर्वसम्बन्धिनोऽसिद्धत्वात् । नापि बाधकाभावोऽभावग्राहिप्रमाणावसेय, तस्य प्रमाणत्वासम्भवात् । न चाभाव सोऽनुमानाङ्गम्, पक्षधर्मत्वादिवत् । न च स्वसाध्याव्यभिचारित्वनिश्चयादेव बाधकाभावनिश्चय, तन्निश्चयमन्तरेण त्वदभिप्रायेण स्वसाध्याव्यभिचारित्वस्यापरिसमाप्तत्वेन निश्चयायोगात् । तस्मात् पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकनिश्चयलक्षणस्वसाध्याविनाभावित्वस्य प्रकृतानुमानेऽपि सद्भावात् प्रत्यक्षवत्तस्यापि तदाभासत्वम् । यदि विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् पार्थिवत्वानुमानस्य नान्तर्व्याप्तिरिति तदाभासत्वमिति चेत्तर्हि कार्यत्वानुमानेऽपि विपर्यये बाधकप्रमाणाभावात् व्याप्त्यभावतस्तदाभासत्वमिति न व्यापकानुपलब्धिविषयबाधकत्वम् । तदेव स्वसाध्याव्यभिचारस्यैव सर्वत्र प्रामाण्यनिबन्धनतया व्यापकानुपलब्धौ तस्य प्रमाणनिश्चितस्य पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकस्वरूपस्य सत्त्वात्तथाविधाया एव च तस्या स्वसाध्यप्रतिपादकत्वेन प्रामाण्य न तु बुद्धिमत्कारणानुमानस्य, स्वसाध्याव्यभिचाराभावादिति । न च व्यापकानुपलब्धावपि पक्षधर्मत्वाऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयस्य स्वसाध्याव्यभिचारित्वनिश्चयलक्षणस्याभाव इति वाच्यम्, विपक्षे बाधकप्रमाणसद्भावात् तत्रान्वयव्यतिरेकयोरवगमात्, तत्कारणेषु हि कुम्भादिषु तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्योपलब्धि तदनुपलब्धेर्बाधकं प्रमाणम् । अथवा तत्कारणत्व तदन्वयव्यतिरेकानुविधानेन व्याप्तम्, तदभावेऽपि भवतस्तत्कारणत्वे सर्वं सर्वस्य कार्यं कारणञ्च स्यात्, ततश्च न कश्चित्कार्यकारणभावव्यवस्था स्यात्, अतस्तद्व्यवस्था

मिच्छता तदभावे कार्यकारणभावो नाभ्युपगन्तव्य इत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानेन कार्यकारणभावो व्याप्त, स यत्रोपलभ्यते तत्रान्वयव्यतिरेकानुविधानसन्निधापनेन तदभाव बाधत इत्यनुमानसिद्धो व्यतिरेक, तत्सिद्धेश्चा वयोऽपि सिद्ध, तथाहि स एव सर्वत्र साध्याभावे साधनाभावलक्षणो व्यतिरेक स एव साधनसद्भावेऽवश्यन्तया साध्यसद्भावस्वरूपोऽन्वय इति व्यापकानुपलब्धे पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकलक्षण साध्याव्यभिचार प्रमाणत सिद्ध, न चैव कार्यत्वादेरयमविनाभाव सम्भवति, पक्षाव्यापकत्वे सत्यन्वयव्यतिरेकयोरभावस्य विपर्यये बाधकप्रमाणाभावत प्रतिपादितत्वात्। तन्वादीनाञ्च बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये तद्विपर्ययोऽबुद्धिमत्कारणा परमाण्वादय, न च तेभ्यो बुद्धिमत्कारणव्यावृत्तिनिमित्तकार्यत्वनिवृत्तिप्रतिपादक प्रमाण प्रवर्तते अवयविनो भिन्नस्याभावेन विशिष्टावस्थाप्राप्तपरमाणुरूपत्वात्। न च तेभ्य कार्यत्वव्यावृत्ति प्रत्यक्षत सिद्धा, बुद्धिमत्कारणनिमित्तकार्यत्वग्राहकत्वेन प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षानुपलम्भशब्दवाच्यस्य तत्राप्रवृत्ते, परमाण्वन्तरासंसृष्टपरमाणूनाञ्च प्रत्यक्षबुद्धावप्रतिभासनाच्च तत साध्यव्यावृत्तिप्रयुक्ता साधनव्यावृत्तिप्रतिपत्ति। नाप्यबुद्धिमत्कारणेषु कार्यत्वादेरदर्शनात् साकल्येन ततो व्यतिरेकसिद्धि, स्वसम्बन्धिनोऽदर्शनस्य परचेतोवृत्तिविशेषैरनैकान्तिकत्वात् सर्वसम्बन्धिनोऽसिद्धत्वाच्च ततो विपक्षाद्धेतोर्व्यावृत्त्या व्यतिरेकसिद्धि। नापि परमाण्वादीनामनुमानान्नित्यत्वसिद्धेरकार्यत्वस्य कार्यत्वविरुद्धस्य तेषु सद्भावात्ततो व्यावर्तमान कार्यत्वलक्षणो हेतुर्बुद्धिमत्कारणत्वेनान्वित सिद्ध्यति, कार्यत्वस्याबुद्धिमत्कारणत्वेन विरोधासिद्धेरङ्कुरादिष्वबुद्धिमत्कारणनिष्पाद्येष्वपि तस्य सम्भवात्। न च कार्यत्वमकृतकत्वादेव नित्येभ्यो व्यावृत्त, अङ्कुरादीनाञ्चोत्पत्तिमतां बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वेन पक्षीकृतत्वान्न तैर्हेतोर्व्यभिचार इति वाच्यम्, पक्षीकरणमात्रादेवाबुद्धिमत्कारणत्वाभावस्य तेष्वसिद्धे, तथाभ्युपगमे वा पक्षीकरणादेव साध्यसिद्धेर्हेतूपादानवैयर्थ्यात्। तस्मात्साकल्येन व्यतिरेकासिद्ध्या साकल्येनान्वयासिद्धेर्न कार्यत्व हेतु प्रकृतसाध्यसाधनसमर्थ। न च सर्वानुमानेष्वेष दोषस्तुल्य इति वक्तव्यम्, अन्यत्र विपर्यये बाधकप्रमाणबलादन्वयव्यतिरेकसिद्धे, प्रकृते तु तदभावात्। किञ्चेश्वरस्य शरीरसम्बन्धाभावेऽपि क्षित्यादिकार्यकर्तृत्वे कर्तृत्व ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नानां समवायरूप वक्तव्यम्, तन्न सम्भवति समवायस्य निषिद्धत्वात्, कुलालादौ शरीरसम्बन्धव्यतिरेकेणान्यस्य कर्तृत्वस्यानुपलम्भात्, तथा चेश्वरेऽपि तदेव कर्तृत्व कल्पनीय दृष्टानुसारित्वात् कल्पनाया। न हि शरीरव्यतिरेकेण ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाना सद्भाव क्वचिदुपलब्ध इति नेश्वरेऽपि तदभावेऽसावभ्युपगन्तव्य। ज्ञानाद्युत्पत्तौ हि समवायिकारणमात्मा, आत्ममन संयोगोऽसमवायिकारण, शरीरादि निमित्तकारणम्, न च कारणत्रया

भावे भवद्भिः कार्योत्पत्तिरभ्युपगम्यते, न चासमवायिकारणात्ममनःसंयोगादिसद्भाव ईश्वरेऽभ्युपगत इति न ज्ञानादेरपि तत्र भावः । न चासमवायिकारणादेरभावेऽपि तत्र ज्ञानमुत्पद्यत इति वक्तव्यम्, तथा सति निमित्तकारणव्यतिरेकेणापि क्षित्यादेरुत्पत्तिप्रसङ्गात् । तज्ज्ञानादीनाञ्च नित्यत्वे नित्यमङ्कुरादिकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । न च सर्वदा न सहकारिणां सन्निधानमतो न दोष इति वक्तव्यम्, तेषामपि तज्ज्ञानाद्यन्तर्गततया सर्वदा सन्निधानात्, नित्यज्ञानादीनामेव कारणसम्भवे तदाधारेश्वरकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च, न चानाश्रितस्य ज्ञानादेः सम्भवोऽस्ततस्तदात्मा कल्प्यत इति चेन्न, तदात्मनोऽप्यनाश्रितस्याप्यसम्भवेनापरापराश्रयकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तस्यात्मनो द्रव्यत्वेनानाश्रितस्यापि सम्भव इति वाच्यम्, गुणाश्रितस्यैव द्रव्यत्वेन बुद्ध्यादेर्गुणत्वासिद्धेः, तत्समवेतत्वानिश्चयात्, इदमत्र समवेतमितीश्वरप्रतीतेरयोगात्तेनात्मनो ज्ञानस्य चाग्रहणात् । न वा तज्ज्ञानं स्वं स्वधारञ्चात्मानं वेत्ति, अस्वसंविदितत्वाभ्युपगमात् । न चापरं ग्राहकं नित्यं ज्ञानं तस्येश्वरस्य सम्भवति, येनैकेन सकलपदार्थजातमपरेण च तज्ज्ञानमवगमयतीति स्यात्, एकदा यावद्द्रव्यभाविसजातीयगुणद्वयस्यात्रानुपलब्धेः, ज्ञानद्वयाङ्गीकारेऽपि ज्ञानस्य स्वाग्राहकत्वेन स्वाधारस्य स्वसहचारिज्ञानस्यान्यस्य गोचरस्य वा ग्राहकत्वासम्भवः, यद्धि स्वग्रहणविधुरं तन्नान्यग्राहकं, यथा घटादि, स्वग्रहणविधुरञ्च प्रकृतं ज्ञानमिति । तस्माच्च तत्समवेतत्वेन बुद्धेर्गुणत्वं नापि तदाधारस्य द्रव्यत्वं सिद्ध्यति, एवञ्च शरीरसम्बन्धस्यैव कुम्भकारादौ कर्तृत्वव्यापकत्वेन प्रतीतस्तदभावे कर्तृत्वस्यापि व्याप्यस्याभावप्रसङ्गः, कर्तृत्वं हि कचित्करादिव्यापारेण कारणप्रयोक्तृत्वलक्षणं यथा कुम्भकारस्य दण्डादिकारणप्रयोक्तृत्वम् । अपरं वाग्व्यापारेण यथा स्वामिनः कर्मकरादिप्रयोक्तृत्वस्वरूपम्, अन्यच्च प्रयत्नव्यापारेण यथा नामतः स्वशरीरावयवप्रेरकत्वस्वभावम्, किञ्चिच्च निद्रामदप्रमादविशेषेण ताल्वादिकरादिप्रेरकत्वम् । अतः सर्वथा शरीरसम्बन्ध एव कर्तृत्वस्य व्यापकः, स यदीश्वरान्निवर्त्तते तर्हि स्वव्याप्यं कर्तृत्वमप्यादाय निवर्त्तते, इति न तस्य कर्तृत्वमभ्युपगन्तव्यमिति प्रसङ्गः । अतः तस्य जगत्कर्तृत्वमभ्युपगम्यते चेत्तदा शरीरसम्बन्धः कर्तृत्वव्यापकोऽभ्युपगन्तव्य इति प्रसङ्गविपर्ययः, न हि कारकशक्तिपरिज्ञानलक्षणं तस्य कर्तृत्वम्, येन प्रसङ्गविपर्ययोर्व्याप्त्यसिद्धेरभावः स्यात्, कुम्भकारादौ मृत्पिण्डादिकारकशक्तिपरिज्ञानेऽपि शरीरव्यापाराभावे घटादिकार्यकर्तृत्वादर्शनात्, सुप्तप्रमत्तादौ च ताल्वादिकारणपरिज्ञानाभावेऽपि तद्व्यापारे प्रयत्नलक्षणे सति तत्प्रेरणाकार्यदर्शनात् । किञ्च मुमुक्षुभिः सर्वज्ञत्वेन विशिष्टधर्माधर्मोपदेशकर्त्तेश्वर उपास्यः अन्यथाऽऽप्तोपदेशानुष्ठाने विप्रलम्भशङ्कया प्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्य सर्वज्ञत्वे सत्यपि शरीराभावे वक्त्राभावादुपदेष्टृत्वासम्भवेन तदुपदेशस्य तत्कृतत्वेन प्रामा-

व्यसिद्धिर्न स्यात्, तथा च मुमुक्षूणा तत्र प्रवृत्तिर्न भवेदेवातस्तस्योपदेशकत्वेऽवश्यं शरीरसम्बन्धो वक्तव्य व्याप्याभ्युपगमस्य व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयकत्वात्, शरीरसम्बन्धाभावे च व्याप्यस्याप्युपदेशकत्वस्याभाव इति प्रसङ्गविपर्ययौ, व्याप्यव्यापकभावप्रसाधकञ्च प्रमाण प्रत्यक्षानुपलम्भशब्दवाच्य कार्यकारणभावप्रसाधक प्रत्यक्षमेव, ताल्वादिव्यापाराभावेऽप्युपदेशस्य सद्भावे तस्य तद्धेतुकत्वासम्भवात्। ततो न शरीराभावे ईशस्य कर्तृत्वम्, तेन शरीरमन सम्बन्धाभावे प्रयत्नबुद्ध्यादेरभावादीश्वरमतैवासिद्धा, तदेवमीश्वरकर्तृत्वसाधकस्य तन्नित्यत्वादिधर्मसाधकस्य च प्रमाणस्याभावात् क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुषविशेष ईश्वर इत्याद्यसिद्धमेव। तस्माद्भवहेतुरागादिजयात् शासनप्रणेतारो जिना सिद्धाः, अतः सुव्यवस्थित भवजिनाना शासनमिति दिक् ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनचिन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य ईश्वर-
कर्तृत्वभङ्गो नाम षष्ठ सोपानम् ॥

अथात्मविभुत्वनिराकरणम्।

स्थानमनुपमसुखमुपगतानामित्यनेन नवाना बुद्ध्यादिविशेषगुणानामात्यन्तिक, क्षय आत्मनो मुक्तिरिति मतस्य व्यवच्छेद । ननु विभुत्वादात्मनो विशिष्टस्थानप्राप्तिहेतुगत्यभावेन कथमनुपमसुख स्थानमुपगतानामिति युज्यते, सुखस्यापि कर्मक्षयेन शरीरमन सयोगाभावान्निमित्तभूतासमवायिकारणाभावेन मुक्तात्मसूत्पत्त्यसम्भवात्, नित्यस्य चावैषयिकस्य सुखस्यानुपलम्भेनासत्त्वात्, आत्मनो विभुत्वञ्च नित्यत्वे सत्यस्मदाद्युपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वाद्गगनादेरिव सिद्धम्, न च बुद्धेर्गुणत्वासिद्ध्या हेतुविशेषणासिद्धिरिति वाच्यम्, प्रतिषिध्यमानद्रव्यकर्मत्वभावे सति सत्तासम्बन्धित्वात्तत्सिद्धे, बुद्धिर्हि सामान्यविशेषवत्त्वे सत्येकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् रूपादिवत् सामान्यविशेषवत्त्वे सत्यगुणवत्त्वे च सति अचाक्षुषप्रत्यक्षत्वात् शब्दवदेकद्रव्या, एकद्रव्यत्वाच्च रूपादिवद्द्रव्य न भवति, सयोगविभागाकारणत्वाच्च कर्म न भवति, एव बुद्धिः सतीति प्रत्ययोत्पत्ते सा सत्तासम्बन्धिनीति न गुणत्वसाधकहेतोरसिद्धता । बुद्धेरस्मदाद्युपलभ्यमानत्वञ्च तदेकार्थसमवेतानन्तरज्ञानप्रत्यक्षत्वान्नासिद्धम्, अकार्यत्वादाकाशवदात्मनो नित्यत्वमपि सिद्धम्। न वा विभुत्वसाधकस्य हेतोरनैकान्तिकत्व, विपक्षेऽस्याप्रवृत्तेः। नापि विरुद्ध विभुन्याकाशे वृत्त्युपलम्भात्। नापि

बाधितविषय, प्रत्यक्षागमयोरस्याविभुत्वप्रदर्शकयोरसम्भवात् । नापि प्रकरणसमः, तथाविधहेत्वन्तरस्याभावात्, तस्मात्सकलदोषरहितादतो हेतोर्विभुत्वसिद्धिरिति चेन्नम्, सत्ताया असिद्ध्या बुद्धेर्गुणत्वासिद्धौ तदधिष्ठानत्वलक्षणहेत्वसिद्धे, आत्मनो बुद्धेर्भिन्नत्वे समवायस्य सद्भावेऽसद्भावे वा तस्या आत्मगुणत्ववदन्यगुणत्वप्रतिषेधासम्भवेन तस्यैव गुणोऽसाविव्यसिद्धेश्च । न चात्मसद्भावे भावात्तस्यास्तत्कार्यतया तद्गुणत्वमिति वक्तुं युक्तम्, आकाशसद्भावेऽपि तस्या भावात्तत्कार्यत्वेन तद्गुणत्वप्रसक्ते, आत्माभावेऽभावात्तस्यास्तत्कार्यतया तथात्वमित्यपि न सम्यक्, आत्मनो नित्यत्वेन व्यापित्वेन च तदभावासम्भवात् । अथात्मन्येव तस्या प्रतीतेस्तद्गुणत्वमिति चेन्न, आत्मन स्वसंविदितत्वानभ्युपगमेन स्वस्मिन् बुद्धे प्रत्ययासम्भवात्, ज्ञानान्तरप्रत्यक्षत्वे विवादाच्च । स्वसंविदितत्वानभ्युपगमादेव च स्वात्मन आत्मन्यवस्थितत्वेन बुद्ध्या ग्रहीतुमशक्यत्वात्, बुद्ध्यन्तरग्राह्यत्वस्य चासम्भवात्, बुद्धेरात्माव्यतिरेके तु आत्मन इव तस्यापि द्रव्यत्वेन प्रतिषिध्यमानद्रव्यत्वे सतीति हेतुविशेषणासिद्धि, इतरेतराश्रयश्च बुद्धेर्गुणत्वसिद्धौ निराधारगुणासम्भवेन तदाधारस्यात्मनो द्रव्यत्वसिद्धि, तत्सिद्धौ च द्रव्यप्रतिषेधेन तदाश्रितत्वाद्बुद्धेर्गुणत्वसिद्धिरिति । किञ्च यथात्माऽप्रत्यक्षो बुद्धिश्च तद्गुणस्तदाऽस्मदाद्युपलभ्यमानत्वं विरुद्धम्, अत्यन्तपरोक्षगुणिगुणानामस्मदाद्यप्रत्यक्षताव्याप्यत्वस्य परमाणुरूपादौ निश्चितत्वात् । न च वायुस्पर्शेन व्यभिचार, वायो कथञ्चित्तदव्यतिरेकेण तद्वत् प्रत्यक्षत्वात् । बुद्धिश्च यद्यस्मदादिप्रत्यक्षविषया तर्हि तस्या अत्यन्तपरोक्षात्मविभुद्रव्यविशेषगुणिगुणत्वं विरुद्धं स्यात्, घटरूपादावस्मदादिप्रत्यक्षत्वस्यात्यन्तपरोक्षगुणिगुणत्वाभावव्याप्यत्वनिश्चयात् । अतो बुद्धिर्यद्यस्मदादिप्रत्यक्षविषया न तर्ह्यत्यन्तपरोक्षात्मविशेषगुणरूपा, तथाभूता यदि न तर्ह्यस्मदादिप्रत्यक्षविषयेति अस्मदाद्युपलभ्यमानत्वलक्षणं हेतुविशेषणमसिद्धम् । आत्मा प्रत्यक्षविषयो नातउक्तदोष इति चेत्तर्हि तस्य हर्षविषादाद्यनेकविवर्तात्मकस्य देहमात्रव्यापकस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धतयाऽनुमानतो विभुत्वसाधनमसङ्गतं स्यात् । पक्षधर्मताविशिष्टहेतुसद्भावमात्रेण विभुत्वाभ्युपगमे पक्वान्येतानि फलानि, एकशाखाप्रभवत्वात्, उपभुक्तफलवदित्यप्यनुमानं भवेत्, न चास्य प्रत्यक्षबाधा, प्रकृतेऽपि समानत्वात्, अनुमानस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वाभ्युपगमाच्च नानुमानेन स्वसंवेदनलक्षणप्रत्यक्षस्य बाधितत्वम्, तथाविधप्रत्यक्षस्याप्रामाण्यसाधकस्यापरस्य कस्यचिदभावाच्च । तदेव बुद्धिलक्षणो गुणो यद्यस्मदाद्युपलभ्यस्तदा हेतो कालात्ययापदिष्टता, यदि चानुपलभ्य तर्हि विशेषणासिद्धत्वम् । तथा व्यभिचारश्च परमाणूना नित्यत्वे सत्यस्मदाद्युपलभ्यमानपाकजगुणाधिष्ठानत्वेऽपि विभुत्वाभावात् । न च परमाणुपाकजगुणा अप्रत्यक्षा इति वक्तव्यम्, तथा सति कार्यत्वेन बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये व्याप्तिग्रहणा-

सम्भवात्, तेऽपि हि कार्यत्वेनाभिमता, तेषाञ्च व्याप्तिज्ञानेनाविषयीकरणे कथं बुद्धिमत्कारणत्वेन व्याप्तिसिद्धिर्भवेत् तथा च कार्यत्वं हेतुरेतैरेव शङ्कितव्यभिचारी स्यात्। तत्र च व्यभिचारवारणाय यदि नित्यत्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियोपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वादित्युच्यते तर्हि तस्य बुद्ध्यभावेन हेतोर्विशेषणासिद्धत्वं स्यात्। एवमाकाशलक्षणो दृष्टान्तो हेतुसाध्यविकलः, तयोस्तत्रासिद्धेः। न च तेनैव हेतुनाऽऽत्मदृष्टान्तेन शब्दाधिकरणस्य तस्य विभुत्वसिद्धेः न साध्यविकलता, अस्मदाद्युपलभ्यमानशब्दलक्षणगुणाधिष्ठानत्वस्य तत्र सिद्धत्वाच्च न साधनविकलतेति वाच्यम्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्, सिद्धे ह्यात्मनो विभुत्वे तद्दृष्टान्तेनाकाशस्य विभुत्वसिद्धिः, तत्सिद्धेश्चात्मनो विभुत्वसिद्धिरिति। तथा शब्दस्य गुणत्वमप्यसिद्धम्, न च प्रतिषिध्यमानद्रव्यकर्मत्वे सति सत्तासम्बन्धित्वात्तस्य गुणत्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम्, सत्तायास्तत्सम्बन्धस्य समवायस्य चाभावेन विशेष्यासिद्धेः शब्दस्य द्रव्यत्वेन विशेषणासिद्धेश्च। यद्धि क्रियावत्तद्द्रव्यं दृष्टं यथा शरादि, क्रियावांश्च शब्दस्तस्माद्द्रव्यम्, निष्क्रियत्वे तु तस्य श्रोत्रेण सह सम्बन्धाभावात्तवो ग्रहणं न स्यात्, तथापि तस्य ग्राहकत्वेऽप्राप्यकारित्वापत्तिः स्यात्। तत्सम्बन्धकल्पनाच्च दोष इति चेत्तर्हि शब्ददेशं गत्वा यदि श्रोत्रमभिसम्बध्यते तदा श्रोत्रस्य स्वादृष्टाभिसंस्कृतकर्णशष्कुल्यवरुद्धाकाशरूपत्वं न स्यात्, आकाशस्य निष्क्रियत्वात्, सक्रियत्वेऽपि श्रोत्रं शब्ददेशं गच्छतीति प्रतीत्यभावात्। अन्तरालवर्तिनामन्यशब्दानां ग्रहणप्रसङ्गात्, अनुवातप्रतिवाततिर्यग्वातेषु प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तीषत्प्रतिपत्तिभेदाभावप्रसङ्गाच्च, गच्छतस्तावत्तस्य तत्कृतोपकाराद्ययोगात्। यदि तु शब्दस्य श्रोत्रदेशे आगमनमुच्यते तर्हि न तस्य गुणत्वं गुणस्य निष्क्रियत्वात्, तथा च सक्रियत्वाद्द्रव्यत्वमेव तस्य। न च वीचीतरङ्गन्यायेन श्रोत्रदेशे समुत्पन्न एव शब्दस्तेन गृह्यते न त्वाद्य एव तत्रागच्छतीति वाच्यम्, तथा सति तुल्ययुक्त्या पूर्वपूर्वशरादिप्रभवाणामन्येषामेव शरादीनां लक्ष्यदेशसमुद्भूतानां तेनाभिसम्बन्ध इति स्वीकारप्रसङ्गात्, इष्टापत्तौ सर्वत्र क्रियाया अभावप्रसङ्गेन क्रियावद्द्रव्यमिति द्रव्यलक्षणमसम्भवि स्यात्। न च शरादौ प्रत्यभिज्ञानादेकत्वमिति वक्तव्यम्, देवदत्तोच्चारितं शब्दं शृणोमीति प्रत्यभिज्ञयाऽत्राप्येकत्वस्य सिद्धत्वात्। न चेदं प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यनिबन्धनम्, शरादिप्रत्यभिज्ञानस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। न च शब्दैकत्वप्रत्यभिज्ञानं बाधितमिति वक्तुं शक्यम्, तत्क्षणिकत्वविषयकप्रत्यक्षस्य विवादविषयत्वेन तद्बाधकत्वायोगात्। प्रत्यभिज्ञायास्त्वया मानसप्रत्यक्षाभ्युपगमेन तया क्षणिकत्वसाधकानुमानस्यैव बाधनात्, अत एव क्षणिकः शब्दः, अस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सति विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात् ज्ञानादिवदित्यनुमानमपास्तम्, प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षबाधितत्वात् धर्मी

दैर्विभुद्रव्यविशेषगुणत्वेऽपि क्षणिकत्वाभावेन व्यभिचाराच्च । न च विशिष्टस्य हेतोस्तत्राभावान्न व्यभिचार इति वाच्यम्, अस्मदादिप्रत्यक्षत्वस्य विपक्षणाविरोधात् । विपक्षविरुद्धं हि विशेषणं ततो हेतुं निवर्त्तयति, यथाऽहेतुकत्वं तत्र कादाचित्कत्वं निवर्तयति, न चास्मदादिप्रत्यक्षत्वम् अक्षणिकत्वविरुद्धम्, अक्षणिकेष्वपि सामान्यादिषु भावात्, ततो यथाऽस्मदादिप्रत्यक्षा अपि केचित्क्षणिका प्रदीपादय, अपरेऽक्षणिका सामान्यादय तथाऽस्मदादिप्रत्यक्षा अपि विभुद्रव्यविशेषगुणा केचित् क्षणिका अपरेऽक्षणिका भविष्यन्तीति सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वादनैकान्तिको हेतु । न च तादृशविशिष्टो हेतुरक्षणिके न दृष्ट इति ततो व्यावृत्त इति वाच्यम्, स्वसम्बन्ध्यदर्शनस्य परलोकादिनाऽनैकान्तिकत्वात्, सर्वसम्बन्धिनोऽसिद्धत्वाच्च । धर्माधर्मादश्चास्मदाद्यप्रत्यक्षत्वे देवदत्तं प्रत्युपसर्पन्त पश्वादयो देवदत्तगुणाकृष्टा देवदत्तं प्रत्युपसर्पणवत्त्वात् यथा ग्रासादिरित्यनुमानं तत्साधकं न स्यात् व्याप्तेरग्रहणात्, तथाप्यनुमाने यत्र कुतश्चित् यत्किञ्चिदवगम्येत । ग्रासादेर्देवदत्तं प्रत्युपसर्पणस्य देवदत्तप्रयत्नगुणाकृष्टत्वेन व्याप्तिदर्शनात्तस्यैव तत्पूर्वकत्वानुमानं स्यात्, तस्य च वैयर्थ्यात् । न च पश्वादेरपि देवदत्तं प्रत्युपसर्पणस्य देवदत्तप्रयत्नसमानगुणाकृष्टत्वेन व्याप्तिः प्रतीयत इति वाच्यम्, प्रयत्नसमानगुणस्य पश्वादेर्देवदत्तं प्रत्युपसर्पणस्य चाऽप्रतिपत्तौ तदाकृष्टत्वेन व्याप्त्यसिद्धेः, न हि प्रयत्नाप्रतिपत्तौ तदाकृष्टत्वेन प्रतिपन्नस्य ग्रासादेर्देवदत्तं प्रत्युपसर्पणस्य व्याप्तिप्रतिपत्तिः, तत्प्रतिपत्तिश्च यदि तेनैवानुमानेन तदाऽन्योऽन्याश्रयः, व्याप्तिसिद्धावनुमानं तत्सिद्धौ व्याप्तिसिद्धिरिति, न चास्ति तद्ग्राहकं मानान्तरमतो मानसप्रत्यक्षेण सा गृह्यत इति स्वीकार्यम्, अत समाकर्षकस्य प्रयत्नसमानगुणस्याकृष्यमाणपश्वादश्चास्मदादिप्रत्यक्षत्वं धर्मादेरपि प्रत्यक्षत्वमेवेति । अस्मदादिबाह्यप्रत्यक्षत्वे सतीति तु न वाच्यम् ज्ञानादेस्तथाऽप्रत्यक्षतया दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वात् । ज्ञानादेर्विभुद्रव्यविशेषगुणत्वासिद्ध्या दृष्टान्त साधनशून्य, साध्यशून्यश्च ज्ञानादे[1] क्षणिकत्वासम्भवात् अन्यथा न तत संस्कार तदभावाच्च स्मरणं तदभावाच्च न प्रत्यभिज्ञादिव्यवहार, विनष्टात् कार्यानुत्पादात्, अन्यथा चिरविनष्टादपि स्यात्, अनन्तरस्य कारणत्वे तु सर्वमनन्तरं कारणं स्यात् । तस्मान्न क्षणिकत्वं शब्दस्यापि सक्रियत्वाद्द्रव्यत्वैव । तथा गुणवत्त्वाच्छब्दो द्रव्यं, लोष्टादीनामिव स्पर्शवत्त्वात्तस्य गुणवत्त्वम्, तत्र च स्पर्शाभावे कांस्यपात्र्यादिध्वनिसम्बन्धेन कर्णशष्कुल्या अभिघातो न स्यात् । अल्पः शब्दो महान् शब्द इति प्रतीत्या अल्पमहत्त्वाभिसम्बन्धादपि तस्य द्रव्य-

१ तथा च कथञ्चिद् द्रव्यं शब्दः क्रियावत्त्वात् बाणादिवदिति प्रयोगः अत्र परिस्पन्दरूपक्रियया क्रियावत्त्वं साध्यम् तन्नास्ति भवतीत्यादि धात्वर्थरूपक्रियया क्रियावत्त्वेऽपि गुणादौ न व्यभिचारः ॥

त्वम् । न चाल्पमहत्त्वे न परिमाणरूपे, इयत्तानवधारणात्, शब्दोऽयं महानित्यध्यवस्यन् हि न इयानित्यवधारयतीति वाच्यम्, वायोरियत्तानवधारणेऽपि अल्पमहत्त्वयोः सम्भवेन व्यभिचारात्, न हि बिल्वबदरादेरिव तत्रेयत्तानिर्णयः । तत्र सत्यपीयत्ताऽप्रत्यक्षत्वाद्वायो न निर्णीयते, शब्दस्य प्रत्यक्षतया स्यादेव तन्निर्णय इति चेन्न, स्पर्शविशेषरूपस्य वायोरप्रत्यक्षत्वासिद्धेः । इयत्तायाश्च परिमाणभिन्नत्वेऽन्यस्यानवधारणेऽपरस्याभावो न युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । परिमाणरूपत्वे तु अल्पमहत्त्वपरिमाणनिर्णये कथं न तदवधारणम्, अन्यथा बिल्वादावपि तथाप्रसङ्गात् । किञ्चाल्पमहत्त्वयोः परिमाणरूपत्वाभावे शब्दे ते किंरूपे इति वक्तव्यम्, न च गुणवृत्तित्वाद्वा तारजातिविशेषस्वरूपे इति वक्तुं शक्यम्, शब्दस्य गुणत्वासिद्धेः, तस्मात्तयोः परिमाणरूपतया गुणवत्त्वाद्द्रव्यं शब्दः । पांश्वादय इव वायुनाऽभिहन्यमानतया संयोगाश्रयत्वाच्छब्दो द्रव्यम्, वायुना शब्दस्याभिघातोऽपि देवदत्तं प्रत्यागच्छतः प्रतिकूलेन वायुना प्रतिनिवर्त्तनात्सिद्धः, प्रतिनिवर्त्तनमपि अन्यदिगवस्थितेन श्रवणात्सिद्धम् । न च गन्धादीनामागच्छता वायुना निवृत्तिर्दृष्टा, तेषाञ्च गुणत्वेन न वायुना संयोग इति वाच्यम्, तद्वतो द्रव्यस्यैव तेन निवर्त्तनात्, केवलानाञ्च गन्धादीनां निष्क्रियत्वेनागमनपरावर्त्तनासम्भवात् । न चात्र तद्वतो निवर्त्तनम्, आकाशस्य सर्वगतत्वेनाक्रियत्वात्, न चाऽसंयुक्तस्य शब्दस्य निवर्त्तनम्, सर्वस्य निवर्त्तनप्रसङ्गात् । एकत्वादिसंख्यावत्त्वादपि शब्दो गुणवान्, प्रतीयते हि एकः शब्दो द्वौ शब्दौ बहवश्शब्दा इति, तस्मात् क्रियागुणवत्त्वाच्छब्दस्य द्रव्यतया प्रतिषिध्यमानद्रव्यत्वलक्षणं हेतुविशेषणमसिद्धम् । एकद्रव्यत्वमपि शब्दस्य न द्रव्यत्वाभावसाधकम्, एकद्रव्यसंयोगित्वस्य तद्धर्मत्वे विरुद्धत्वात्, संयोगित्वस्य द्रव्यधर्मत्वात् । समवायस्य निरस्ततया नैकद्रव्यसमवेतत्वं तदर्थं समवायसत्त्वेऽपि शब्दस्य गुणत्वसिद्धावेवैकद्रव्यसमवेतत्वसिद्धेः । अनेकद्रव्यः शब्दोऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सति स्पर्शवत्त्वात्, घटादिवदिति प्रत्यनुमानेन बाधितत्वान्न सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वं तस्यैकद्रव्यत्वसाधकम्, वायोस्तथात्वेऽपि नैकद्रव्यत्वाद्व्यभिचारश्च । सत्तासम्बन्धित्वमपि यदि स्वरूपसत्तासम्बन्धित्वरूपं तदा सामान्यादिभिर्व्यभिचारः प्रतिषिध्यमानद्रव्यकर्मत्वे सति निरुक्तसत्तासम्बन्धित्वेऽपि गुणत्वाभावात् । तेषाञ्च स्वरूपसत्त्वाभावे खपुष्पादेरविशेषप्रसङ्गात् । यदि तु भिन्नसत्तासम्बन्धित्वरूपं तदा तादृशसत्ताया अभावेन शब्दस्यापि तत्सम्बन्धित्वासिद्धिः । तस्माच्छब्दस्य गुणत्वासिद्धेर्नित्यत्वे सत्यस्मदाद्युपलभ्यमानगुणाधिष्ठानत्वस्याकाशेऽसिद्धेः साधनविकलो दृष्टान्तः । एतेन ज्ञानं परममहत्त्वोपेतद्रव्यसमवेतं, विशेषगुणत्वे सति प्रदेशवृत्तित्वात् शब्दवदित्यपि प्रत्युक्तम्, अन्योऽन्याश्रयात् ज्ञानस्य परममहत्त्वोपेतद्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे तद्दृष्टान्तत

शब्दस्य तत्सिद्धिः, तत्सिद्धेश्च तद्दृष्टान्तेन ज्ञानस्य तत्सिद्धिरिति[1] ज्ञानस्य चात्माभेदे तद्व्यापित्वमिति न प्रदेशवृत्तित्वम्, तथापि तद्वृत्तित्वे ज्ञानेतरस्वभावतयाऽनेकान्तत्वसिद्धिरात्मनः । आत्मभेदे तु ज्ञानस्यात्मगुणत्ववदन्यगुणत्वाप्रतिषेधाद्विशेषगुणत्वासिद्धिः, आत्मनस्त्वया प्रदेशानभ्युपगमेन तद्वृत्तित्वस्यासिद्धिश्च, कल्पितप्रदेशस्वीकारे च तद्वृत्तित्वलक्षणो हेतुरपि कल्पित इति न ततः साध्यसिद्धिः, अन्यथा सर्वेण सर्वस्य सिद्धिः स्यात्। अहमिति स्वसंवेदनप्रत्यक्षेणात्मनः स्वदेहमात्रव्यापकत्वेन हर्षविषादाद्यनेकविवर्तात्मकस्य सिद्धत्वाद्विभुत्वसाधकतयोपन्यस्यमानः सर्व एव हेतुः प्रत्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टः । एवं सत्प्रतिपक्षश्च तव हेतुः देवदत्तात्मा देवदत्तशरीरमात्रव्यापकः, तत्रैव व्याप्त्योपलभ्यमानगुणत्वात्, यो यत्रैव व्याप्त्योपलभ्यमानगुणः स तन्मात्रव्यापकः, यथा देवदत्तस्य गृह एव व्याप्त्योपलभ्यमानभास्वरत्वादिगुणः प्रदीपः देवदत्तशरीर एव व्याप्त्योपलभ्यमानगुणस्तदात्मा इत्यनुमानस्य सद्भावात्, तदात्मनो हि ज्ञानादयो गुणास्तद्देह एव व्याप्त्योपलभ्यन्ते न परदेहे, नाप्यन्तराले । न च देवदत्ताङ्गनाङ्ग देवदत्तगुणपूर्वकम्, कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वात्, ग्रासादिवदित्यनुमानेन कारणस्य कार्यदेशे सन्निधानावश्यकत्वात्तदङ्गनाङ्गप्रादुर्भावदेशे तत्कारणतद्गुणसिद्ध्याऽसिद्धस्तव हेतुरिति वाच्यम्, यतो यदि तद्गुणा ज्ञानदर्शनसुखवीर्यस्वभावास्ते च तदङ्गनाङ्गे तदन्तराले च वर्तन्त इत्युच्यते तत्र सम्यक्, संवेदनस्वरूपाणां ज्ञानदर्शनसुखानां तत्र वृत्तितयाऽप्रतीतेः, शक्तिस्वरूपस्य वीर्यस्य च क्रियानुमेयतया देवदत्तशरीर एव क्रियादर्शनेन तत्रैव तस्यानुमानात् । नापि धर्माधर्मौ तदङ्गनादिकार्यनिमित्तभूतौ तद्गुणशब्देन विवक्षिताविति वक्तुं युज्यते, अस्वसंविदितत्वेनाचेतनत्वात्तयोः शब्दादिवत्तदात्मगुणत्वासम्भवात् । सुखादीनाञ्च स्वसंविदितत्वेन चेतनरूपतया नाचेतनत्वे व्यभिचारि, अभिमतपदार्थसम्बन्धसमय एव हि स्वसंवेदनरूपाह्लादस्वभावस्य तदात्मनोऽनुभवः, अन्यथा सुखादेः स्वयमननुभवादनवस्थादोषप्रसङ्गादन्यज्ञानेनाप्यननुभवे सुखस्य परलोकप्रत्यक्षताप्रसक्तिः । न च धर्माधर्मयोर्ज्ञानरूपत्वाद् बौद्धदृष्ट्या ज्ञानस्य च स्वग्रहात्मकत्वादसिद्धो हेतुरिति वाच्यम्, तयोः स्वरूपग्रहणात्मकत्वे सुखादाविव विवादाभावप्रसक्तेः, अस्ति चासौ, तत्रानुमानोपन्यासा यथानुपपत्तेः । न हि लौकिकपरीक्षकयोः प्रत्यक्षकर्मेति व्यवहारसिद्धम् । नाप्यचेतनत्वे तयोस्तदात्मगुणत्वे न विरोध इति शङ्क्यम्, अचेतनस्य चेतनगुणत्वासम्भवात् । न वा धर्माधर्मयोरभावादाश्रयासिद्धता हेतोः, चेतनस्य स्वपर-

---

१ शुभाशुभफलसंस्कारस्वरूपा ज्ञानविशेषात्मिका वासना कर्मेत्युच्यते बौद्धैः ॥ २ धर्माधर्मलक्षणस्य अदृष्टस्यात्मगुणत्वे आत्मपारतन्त्र्यहेतुर्न भवेत्, न खलु यो यस्य गुणः स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तम् यथा पृथिव्यादेः रूपादिः आत्मगुणश्च धर्माधर्मादिसञ्ज्ञकं कर्म परैरभ्युपगम्यतेऽतो न तदात्मनः पारतन्त्र्यनिमित्तं स्यात् तस्मान्न कर्मात्मगुणरूपम् किन्त्वचेतनं पुद्गलात्मकमेवेति तात्पर्यम् ॥

शस्य हीनमातृगर्भस्थानप्रवेशः तत्सम्बद्धान्यनिमित्त, तदात्मनेयत्वे सति तत्प्रवेशात्, मत्तस्याशुचिस्थानप्रवेशवत्, योऽसावन्य स द्रव्यविशेषो धर्मादिरिति । पूर्वशरीरपरित्यागेन शरीरान्तरगमनस्य पूर्वं प्रसाधितत्वान्न तत्प्रवेशस्यासिद्धता। कार्यत्वे सति तदुपकारकत्वादित्यत्र कार्यत्वे सतीति विशेषणं व्यर्थं, सति सम्भवे व्यभिचारे च विशेषणोपादानस्य सार्थकत्वात्, प्रकृते च न व्यभिचारः तद्गुणपूर्वकत्वाभावे कस्मिंश्चिन्नित्ये तदुपकारकत्वस्यादर्शनात्, कालेश्वरादौ दृष्टमिति चेत्, कालेश्वरादिकमतद्गुणपूर्वकमपि यदि तदुपकारकं तर्हि कार्यमपि किञ्चिदतद्गुणपूर्वकं तदुपकारकं स्यादिति सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वादनैकान्तिको हेतुः । तस्मान्न सर्वत्रैव व्याप्त्योपलभ्यमानगुणत्वहेतोरसिद्धता । न च तद्देहव्यापकतयैवोपलभ्यमानगुणोऽपि तथाऽऽत्मा सर्वगतो निजदेहैकदेशवृत्तिर्वा स्यादविरोधात्, अतः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वादनैकान्तिको हेतुरिति वाच्यम्, वाय्वादावपि तथाभावप्रसङ्गेन प्रतिनियतदेशस्थपदार्थव्यवहारोच्छेदप्रसक्तेः । यद्धि यथा प्रतिभाति तत्तथैव सद्व्यवहारपथमवतरति, यथा प्रतिनियतदेशकालाकारतया प्रतिभासमानो घटादिकोऽर्थः । अन्यथा प्रतिभासमाननियतदेशकालाकारस्पर्शविशेषगुणोऽपि वायुः सर्वगतः स्यात्, न चात्र प्रत्यक्षबाधा, त्वया तस्य परोक्षत्वोपवर्णनात्। स्वदेहैकदेशवृत्तित्वे सर्वत्र शरीरे सुखादिगुणानुपलब्धिप्रसङ्गः तथा सर्वत्रोपलभ्यमानगुणोऽपि वायुरेकपरमाणुमात्रः स्यात्, अनुक्रमेण सर्वदेहभ्रमणात् तस्य तत्रोपलब्धिरिति चेन्न, युगपत्तत्र सर्वत्र सुखादिगुणस्योपलम्भात्। न चाशुवृत्तेर्यौगपद्याभिमानः, अन्यत्रापि तथाप्रसङ्गात्, शक्यं हि वक्तुं पटादिरप्येकावयववृत्तिः, आशुवृत्तेर्युगपत्सर्वेष्ववयवेषु प्रतीयत इति । तस्मान्नानैकान्तिको हेतुः, एवञ्च निर्दुष्टादस्माद्धेतोः कर्मक्षयादिरहितशरीरमात्रव्यापकस्यात्मनः सिद्धेः स्थानमनुपमसुखमुपगतानामिति युक्तमुक्तम् ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य आत्मविभुत्वनिरसनं नाम सप्तमं सोपानम् ॥

अथ परेष्टमोक्षखण्डनम् ।

ननु तथापि स्थानमनुपमसुखमुपगतानामित्ययुक्तम्, आत्यन्तिकबुद्ध्यादिविशेषगुणध्वंसयुतस्यात्मन एव मुक्तिस्वरूपतया तस्यानुपमसुखत्वे मानाभावात्, न चेदृशस्य मुक्तित्वे प्रमाणं नास्तीति वक्तव्यम्, बुद्ध्यादिविशेषगुणसन्तानोऽत्यन्तमुच्छिद्यते सन्तानत्वात् प्रदीपसन्तानवदित्यनुमानसद्भावात्, बुद्ध्यादिषु सन्तानत्वस्य सत्त्वान्नासिद्धता हेतोः, प्रदीपादौ सत्-

ध्यसमानधर्मिणि सत्त्वान्न विरुद्धत्वं, विपक्षे परमाण्वादावभावान्नानैकान्तिकत्वम्, साध्याभावसाधकयोः प्रत्यक्षागमयोरनुपलम्भान्न कालात्ययापदिष्टत्वं, साध्याभावव्याप्यहेत्वन्तरस्य तत्राभावान्न सत्प्रतिपक्षत्वमिति पञ्चरूपत्वात्प्रमाणम्। तत्सन्तानोच्छेदे हेतुश्च मिथ्याज्ञानादिव्यवच्छेदद्वारा तत्त्वज्ञानमेव, शुक्तिकादौ मिथ्याज्ञाननिवृत्तेः सम्यग्ज्ञानसाध्यत्वेनोपलम्भान्न तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानव्यवच्छेदासामर्थ्यम्। न च सम्यग्ज्ञानस्य उत्तरकालभाविना मिथ्याज्ञानेनापि विरोधः स्यादिति वाच्यम्, मिथ्याज्ञानस्यासदर्थत्वेन दुर्बलत्वात्, सम्यग्ज्ञानस्य तु सत्यार्थत्वाद्बलीयस्त्वेन तदुच्छेदकत्वात् तथा च निवृत्ते मिथ्याज्ञाने तन्मूलत्वाद्रागादयो न भवन्ति कारणाभावे कार्यानुत्पत्तेः, तदभावे च तत्कार्यरूपप्रवृत्तेरभावस्ततश्च धर्माधर्मयोरनुत्पत्तिः आरब्धकार्ययोश्चोपभोगात् सञ्चितयोश्च तत्त्वज्ञानादेव प्रक्षय इति, अत्रोच्यते, सन्तानत्वलक्षणो हेतुराश्रयासिद्धत्वादिदोषदुष्टः, त्वया बुद्ध्यादीनां ज्ञानान्तरग्राह्यतास्वीकारात्तत्र चानवस्थानात्, अवेद्यतयाऽज्ञातस्य च सत्त्वासिद्धेः। तथा स्वरूपासिद्धः सन्तानत्वस्य सामान्यात्मकत्वे बुद्ध्यादिविशेषगुणेषु प्रदीपे च तेजोद्रव्ये सत्त्वातिरिक्तस्योभयसाधारणस्य परसामान्यस्यासम्भवात्। सत्तास्वरूपत्वे तु तस्य सत् सत् इति प्रत्यये हेतुत्वमेव स्यान्न तु सन्तानप्रत्ययहेतुत्वम्, सन्तानत्वस्य विशेषगुणमात्राश्रितजातिरूपत्वे तस्य दृष्टान्ते प्रदीपेऽभावेन स साधनविकलो भवेत्। स्वाधारसर्वगतस्यैकस्य सामान्यस्य प्रतिवाद्यसिद्धत्वेन प्रतिवाद्यसिद्धोऽपि। समवायस्याभावेन बुद्ध्यादिषु व्याप्त्या तस्य वर्त्तमानत्वमप्यसिद्धम्, समवायाङ्गीकारेऽपि तस्य तत्र वृत्तित्वमिव आकाशादिष्वपि नित्येषु तस्य सद्भावादनैकान्तिकोऽपि। न च सम्बन्धाविशेषेऽपि सम्बन्धिनोर्विशेषात्सन्तानत्वं बुद्ध्यादिष्वेव वर्त्तते नाकाशादाविति वाच्यम्, अन्योन्याश्रयात्, सिद्धे हि समवायस्याकाशादिव्यवच्छेदेन बुद्ध्यादिवृत्तित्वे विशेषत्वसिद्धिः, तस्मिंश्चान्यपरिहारेण तद्वृत्तित्वसिद्धिरिति। सर्वत्र समवायस्याविशेषेऽपि बुद्ध्यादिविशेषगुणसन्तानत्वयोः प्रतिनियताधाराधेयभावो यदि सिद्धस्तर्हि समवायाभ्युपगमो व्यर्थः, तद्व्यतिरेकेणापि तयोस्तद्रूपतासिद्धेः। न च समवायिनोर्विशेषरूपत्वान्यथानुपपत्त्या न समवायपरिकल्पनं किन्तु प्रमाणसिद्धत्वादिति वाच्यम्, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, स हि किं सर्वेषु समवायिषु अनुगतैकस्वभावोऽभ्युपगम्यते व्यावृत्तस्वभावो वा, नाद्यः तस्य समवायत्वायोगात्, नित्यस्य सतोऽनेकवृत्तेः सामान्यस्य त्वया समवायत्वानभ्युपगमात्। न द्वितीयः, सर्वतो व्यावृत्तस्वभावस्यान्यासम्बन्धित्वेन नीलस्वरूपवत् समवायत्वानुपपत्तेः। निर्विकल्पकं सविकल्पकं वा प्रत्यक्षं न तावत्तत्स्वरूपस्यापि ग्राहकं किमुताने

१ समवायस्याश्रयतयाभिमतव्यक्तिदर्शनसमये समवायः स्वरूपतो बहिर्ग्राह्याकारतया हि न प्रतीतिपथमवतरति बुद्धाविति बहिर्ग्राह्याकारतयाऽवभासमानं बहिरर्थव्यवस्थाकारी कल्पनागोचरे दर्शनदशमेव बहिरिति प्रतिभातीति दर्शनाभावे सापि न प्रवर्त्तत इति न समवायस्वरूपग्रहणमिति भावः ॥

कानुगतैकस्वलक्षणतद्विशेषरूपस्य । न च सम्बन्धत्वेनाध्यवसीयत इति युक्तम्, स हि किं सम्बन्ध इति बुद्ध्या उत इहेतिबुद्ध्या किं वा समवाय इति बुद्ध्या अध्यवसीयते, आद्ये कोऽसौ सम्बन्ध, किं सम्बन्धत्वजातियुक्त, आहोस्विदनेकोपादानजनित, उत अनेकाश्रित, किं वा सम्बन्धबुद्धिविषय अथवा सम्बन्धबुद्ध्युत्पादक, नाद्यः समवायस्या सम्बन्धत्वप्रसङ्गात्, तत्र त्वया जात्यनभ्युपगमात् । न द्वितीयः, घटादेरपि सम्बन्धत्वप्रसङ्गात् । न तृतीय, घटाकाशादे सम्बन्धत्वप्रसङ्गात् । न तुर्यः, घटादिष्वपि सम्बन्धशब्दव्युत्पादने कृते सम्बन्धज्ञानविषयत्वेन तेषां सम्बन्धत्वप्रसङ्गात् । सम्बन्धवतोरेकज्ञानविषयत्वे इतरस्यापि सम्बन्धरूपताप्रसङ्गाच्च । न चरम, चक्षुरादेरपि सम्बन्धत्वापत्ते । न नेहबुद्ध्याऽसौ प्रतीयते समवायस्य, तद्बुद्धेरधिकरणाध्यवसायरूपत्वात्, न ह्यन्यस्मिन्नाकारे प्रतीयमानेऽन्याकारोऽर्थ कल्पयितु युक्तोऽतिप्रसङ्गात् । नापि समवायबुद्ध्या स प्रतीयते, तद्बुद्धेरनुपपत्ते, न हीमे तन्तव, अयं पट, अयञ्च समवाय इति परस्पर भिन्नतया त्रय कस्यचित् प्रतीतौ प्रतीयते, तथानुभवाभावात् । प्रत्यक्षाभावे च तत्पूर्वकानुमानस्याप्य प्रवृत्त्या न तेन स प्रतीयते । सामान्यतो दृष्टानुमानमपि समवायसम्बन्धकार्यानुपलब्ध्या नात्र प्रवर्तते, न[1] च इह तन्तुषु पट इतिप्रत्यय सम्बन्धनिमित्तः, अबाधितेहप्रत्ययत्वात्, इह कुण्डे दधीति प्रत्ययवदित्यनुमानमुखेनेहबुद्धिरेव समवायज्ञापिकेति वाच्यम्, विकल्पानुपपत्ते, अनेन हि किं निमित्तमात्र प्रतीयते सम्बन्धो वा, निमित्तमात्रप्रतीतौ सिद्धसाधनम्, द्वितीयेऽपि स किं संयोग उत समवाय, न प्रथम, अभ्युपगतसमवायासिद्धे । अन्त्ये च व्याप्त्यभाव, न चाप्यसम्बन्धे सत्यन्यस्य गमकत्वम्, न हि दीपादेरिन्द्रियघटसम्बन्धे चानुवृत्तेन्द्रिय रूपादिकमर्थ करणत्वात् प्रकाशयद् दृष्टम्, तस्मान्न समवाय कस्यचित्प्रमाणस्य गोचरः । असम्बद्धस्य तस्य सम्बन्धत्वासम्भवेन तत्र सम्बन्धान्तराभ्युपगमेऽनवस्था च । अत समवायासिद्ध्या बुद्ध्यादिसन्तानेषु सन्तानत्व न तेन सम्बन्धेन वृत्तिमदिति हेतुरसिद्ध एव । नापि उपादानोपादेयभूत बुद्ध्यादिस्वरूप प्रवाहरूपमेव सन्तानत्व वक्तु शक्यम्, असाधारणानैकान्तिकत्वात्, तथाभूतहेतोरन्यत्राननुवृत्ते, अभ्युपगमविरोधाच्च, न हि त्वया बुद्ध्युपादाना बुद्धिरिष्यते, आत्मोपादानाङ्गीकारात् । तथाभ्युपगमे च मुक्तावस्थायामपि पूर्वपूर्वबुद्ध्युपादानक्षणादुत्तरोत्तरोपादेयबुद्धिक्षणस्य सम्भवेन बुद्धिसन्तानस्यात्यन्तोच्छेदो न स्यात्, तथा च हेतुर्बाधित स्यात् । न वा पूर्वापरसमानजातीयक्षणप्रवाहमात्र सन्तानत्वम्, असाधारणानैका-

---

[1] द्रव्यगुणकर्मत्वेन जातेर्नैयायिकैः स्वीकारात् समवाये जात्यस्वीकारे सम्बन्धस्य प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्बन्धेन समवायाभावलक्षणस्य बाधकत्वाभिधानात् ॥

न्विकत्वतारसम्भवात् । एकसन्तानरूपस्य यत्नानुवृत्ते, व्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरानन्तुगमात्, अनुगमे वा सामान्यपक्षभाविदोषानुषङ्गात् । पाकजपरमाणुरूपादिभिर्व्यभिचारश्च, तत्र तथाविधसन्तानान्तरस्य सद्भावेऽपि अत्यन्तोच्छेदाभावात् । सन्तानत्वं स्यात्तत्त्वोच्छेदश्च न स्यादिति विपर्यये हेतोर्बाधकप्रमाणाभावेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वादनैकान्तिकश्च, शब्दबुद्धिप्रदीपादिध्वंसन्तानोच्छेदवत्त्वेन सन्तानत्वस्य भावाद्विरुद्धश्च, अत्यन्तनित्येष्विवास्य त्वानित्येष्वपि अर्थक्रियाकारित्वलक्षणसत्त्वस्यासम्भवात्, प्रत्यक्षतः प्रदीपादीनामुपरतपरिणामस्यादर्शनमात्रेण ते तथा न सन्तानि व्यवस्थापयितुमशक्ते, अन्यथा परमाणूनामपि पारिमाण्डल्यगुणाधारतया प्रत्यक्षतोऽप्रतिपत्तेस्तद्रूपतयाऽसत्त्वप्रसङ्गात् । अनुमानात्तद्रूपतया तस्य प्रतिपत्तिस्तु प्रदीपादावपि तुल्यैव । यथाहि स्थूलकार्यप्रतिपत्तिस्तत्परसूक्ष्मकारणमन्तरेणासम्भविनी परमाणुसत्तामवबोधयति तथा मध्यस्थितिदर्शनं पूर्वापरकोटिस्थितिमन्तरेणासम्भवि तामपि साधयत्येव । न च भास्वरस्य प्रदीपादेर्विकारान्तरेण स्थित्यभ्युपगमे प्रत्यक्षबाधा, वारिस्थ तेजसि भास्वररूपानभ्युपगमेऽपि तद्बाधोपपत्तेः । न चोष्मस्पर्शस्य भास्वररूपाधिकरणतेजोद्रव्याभावेऽसम्भवात्तदनुद्भूतस्य तत्रानुमानं तत्स्यान्मिति वाच्यम्, प्रदीपादेरप्युपादानोत्पत्तिवत् सन्ततिविपरिणामान्तरेण न विपत्तिसम्भवधीतानुमानतोऽपि तत्सन्तानानुच्छेदस्यापि सिद्धेः । अन्यथा सन्तानचरमक्षणस्य क्षणान्तराजनकत्वेनासत्त्वे पूर्वपूर्वक्षणानामपि तत्त्वाप्त विवक्षितक्षणस्यापि सत्त्वमिति प्रदीपादृष्टान्तस्य बुद्ध्यादिसाध्यधर्मिणश्चाभाव इति नानुमानप्रवृत्तिः स्यात्, तस्माच्छब्दबुद्धिप्रदीपानामपि सर्वे नात्यन्तिको व्युच्छेदोऽभ्युपगन्तव्यः अन्यथा चिरस्थितक्षणेऽपि सत्त्वाभाव इति सर्वप्रमाणसन्तोच्छेदवत्त्वेन सन्तानत्वलक्षणो हेतुर्भवत इति कथं न विरुद्धः । विपरीतार्थोपस्थापकानुमानान्तरस्य सद्भावादनुमानबाधितः पक्षः, हेतोश्च कालात्ययापदिष्टत्वम् । यथाहि पूर्वापरस्वभावपरिहारावाप्तिलक्षणपरिणामवान् शब्दबुद्धिप्रदीपादिकोऽर्थः, सत्त्वात्, कृतकत्वाद्वा, यावान् कश्चिद्भावस्वभावः स सर्वस्तादृशस्वभावविवर्तमन्तरेण न सम्भवति । न हि तावत् क्षणिकस्य निरन्वयविनाशिनः सत्त्वसम्भवोऽस्ति स्वाकारानुकारि ज्ञानमन्यद्वा कार्यं जनयतः स्याऽऽत्मानं सदृशं सकृत्क्रमार्थक्रियाविरहितस्य व्योमकुसुमादेरिव सत्त्वानुपपत्तेः । क्षणिकत्वभङ्गप्रसङ्गेन तावत्तस्य कार्यकालं यावदात्मसम्भवात्, चिरतरविनष्टस्येव च कार्यकालेऽसतस्तज्जननसामर्थ्यविरहात्, स्वक्षणकाले एव समनन्तरकार्योत्पत्तिजननसामर्थ्यसद्भावे कार्यकाल इव ततः पूर्वमपि कार्योत्पत्तिः स्यात्, समर्थस्य क्षेपायोगात्, न वा तत्क्षणकालेऽप्यवस्थाप्रभावे च स्वक्षणकार्यस्य तस्य च कारणस्य युगपत्त्वप्रसङ्गात् । न वा समनन्तरभावमात्रेण तस्य कारणत्वं, सर्वस्य पूर्वभाविनः कारणत्वप्रसङ्गात्, अथ

णिक इव क्षणिकेऽपि क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधश्च, न हि कार्यकारणयोः क्रमः सम्भवति, कालभेदाज्जन्यजनकभावविरोधात्, चिरतरोपरते पितरि उत्पन्नपुत्रवत्। नापि तादृशस्यापेक्षासम्भवः, अनाधेयाप्रहेयातिशयत्वात्, न हि किञ्चिदतिशयं ततोऽनासादयत्तद् भावान्तरमपेक्षते येन क्रमः स्यात्। यौगपद्यं तु तयोर्हेतुफलभावतयैवासम्भवि, समानकालयोर्हि न हेतुफलभावः, सव्येतरगोविषाणवत् अपेक्षानुपपत्तेः। अत एव कृतकत्वादयोऽपि हेतवो वस्तुस्वभावाः परिणामानभ्युपगमवादिनां न सम्भवन्ति, तथा हि अपेक्षितपरव्यापारो हि भावः स्वभावनिष्पत्तौ कृतक उच्यते, सा च परापेक्षा एकान्तनित्यवदेकान्तानित्येऽप्यसम्भविनी, तदपेक्षाकारणकृतस्वभावविशेषेण निवृत्तवस्तुनः सम्बन्धोऽपि नोपपद्यते स्वभावभेदप्रसक्तेः। अभेदे वाऽपेक्ष्यमाणादपेक्षकस्य सर्वथाऽऽत्मनिष्पत्तिप्रसङ्गात्। अतः स्वभावभिन्नयोः प्रत्यस्तमितोपकार्योपकारकस्वभावयोर्भावयोः सम्बन्धानुपपत्तेः अस्येदमिति व्यपदेशस्यानुपपत्तिः। यदि पुनरपेक्षमाणस्य तदपेक्ष्यमाणेन व्यतिरिक्तमुपकारान्तरं क्रियेत तदा तत्सम्बन्धव्यपदेशार्थं तत्राप्युपकारान्तरं कल्पनीयमित्यनवस्था प्रसज्येत, तस्मान्नित्यानित्यपक्षयोरर्थक्रियालक्षणं सत्त्वं कृतकत्वं वा न सम्भवतीति यत्किञ्चित्सत् कृतकं वा तत् सर्वं परिणामि, इतरथाऽकिञ्चित्करस्यावस्तुत्वप्रसङ्गात्, गगनारविन्दवत्, सन् कृतको वा शब्दबुद्धिप्रदीपादिरिति सिद्धः परिणामी, सत्त्वं चार्थक्रियाकारित्वमेव, अन्यस्यासम्भवात्, यथात्यन्तोच्छेदवत्सु न सम्भवत्येव, अतस्ततो व्यावर्त्तमानो हेतुरनत्यन्तोच्छेदवत्स्वेव सम्भवतीति सन्तानत्वहेतोः कालात्ययापदिष्टत्वम्, पक्षो वानुमानबाधित। तथा सत्प्रतिपक्षश्च, बुद्ध्यादिसन्तानो नात्यन्तोच्छेदवान्, सर्वप्रमाणानुपलभ्यमानतयोच्छेदत्वात्, यो हि सर्वप्रमाणानुपलभ्यमानतयोच्छेदो न स तत्त्वेनोपेयः, यथा पार्थिवपरमाणुपाकजरूपादिसन्तानः तथा चायमिति प्रत्यनुमानसद्भावात्। एवं सम्यग्ज्ञानान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तिक्रमेण धर्माधर्मयोस्तत्कार्यशरीरादेरभावेऽपि सकलपदार्थविषयकसम्यग्ज्ञानानन्तानिन्द्रियसुखादिसन्तानस्य निवृत्त्यसिद्धिः। शरीरादेस्तत्रानिमित्तत्वात्, ज्ञानस्य ज्ञानोपादानताप्रतिपादनात्, ज्ञानादिस्वभावस्यात्मन उत्तरज्ञानाद्यवस्थारूपतया परिणामे देशकालादेः सहकारित्वसम्भवाच्च। आरब्धकार्ययोर्धर्माधर्मयोरुपभोगात्सञ्चितयोश्च तत्त्वज्ञानात् प्रक्षय इत्यपि न सम्यक्, उपभोगात् कर्मणः प्रक्षये तदुपभोगसमयेऽपरकर्मनिमित्तस्याभिलाषपूर्वकमनोवाक्कायव्यापारस्वरूपस्य सम्भवाद् विकलकारणस्य च प्रचुरतरकर्मणः सद्भावादात्यन्तिककर्मक्षयासम्भवात्, सम्यग्ज्ञानस्यैव पापक्रियानिवृत्तिलक्षणचारित्रोपबृंहितस्य मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यादिक्रमेणागामिकर्मानुत्पत्तिसामर्थ्यवत् सञ्चितकर्मक्षयेऽपि सामर्थ्यसम्भवात्, तच्च सम्यग्ज्ञानं परिणामिजीवाजीवादिवस्तुविषयमेव न त्वेकान्तनित्यानित्यात्मादिविषयम्, तस्य विपरीतार्थग्राहकत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेः ॥

अथ मोक्षावस्थाया चैतन्यस्याप्युच्छेदान्न तत्र विवेकिन प्रवर्त्तन्त इति चिदानन्दस्वरूप एव मोक्षोऽभ्युपगन्तव्य, यथा तस्य चित्स्वभावता नित्या तथा परमानन्दस्वभावताऽपि, न चात्मन सकाशाच्चित्स्वभावत्वमानन्दस्वभावत्व वाऽन्यत्, तस्य तु परमानन्दस्वभावत्वस्य ससारावस्थायामविद्यासंसर्गादप्रतिपत्तिरात्मनोऽव्यतिरिक्तस्यापि, यथा रज्ज्वादेर्द्रव्यस्य तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणाभ्या स्वरूप न प्रकाशते, यदा त्वविद्यानिवृत्तिस्तदा तस्य स्वरूपेण प्रकाशनम्, एव ब्रह्मणोऽपि तत्त्वाग्रहान्यथाग्रहाभ्या भेदप्रपञ्चससर्गादानन्दादिस्वरूप न प्रकाशते, मुमुक्षुयत्नेन तु यदाऽनाद्यविद्याव्यावृत्तिस्तदा स्वरूपप्रतिपत्ति सैव मोक्ष इति, सत्यम्, परन्तु चित्स्वभावताया आनन्दस्वभावतायाश्चैकान्तनित्यता न सङ्गच्छते, आत्मस्वरूपता तु चिद्रूपताया आनन्दस्वरूपतायाश्च कथञ्चिदभ्युपगम्यत एव, अविद्यानिवृत्तौ स्वरूपप्रतिपत्तिरपि युक्तैव, अष्टविधपारमार्थिककर्मप्रवाहरूपानाद्यविद्याऽऽत्यन्तिकनिवृत्ते स्वरूपप्रतिपत्तिलक्षणमोक्षावाप्तेरभीष्टत्वात् । न च मुक्त्यवस्थाया सुखोत्पत्तावपेक्षाकारण वक्तव्यम्, आकस्मिककार्याभावादिति वाच्यम्, ज्ञानसुखादे चैतन्यधर्मानुवृत्तितश्चैतन्योपादेयत्वात्, सेन्द्रियशरीरादिकन्तु न तदुत्पत्तावपेक्षाकारणमव्यापकत्वात्, सेन्द्रियशरीराद्यपेक्षाकारणव्यापाररहित हि विज्ञान समस्तज्ञेयविषयत्वेनानियतविषयमुपलभ्यत एव, यथाऽव्याप्तचक्षुरादिकरणग्रामस्य सदसती तत्त्वमिति ज्ञानम्, सकलाक्षेपेण व्याप्तिप्रसाधक वा । न चात्राप्यात्मान्त करणसयोगस्य शरीराद्यपेक्षाकारणसहकृतस्य व्यापार, अन्त करणस्याणुपरिमाणद्रव्यस्य प्रमाणबाधितत्वेनासिद्धे, सयोगस्य च निषिद्धत्वात्, ज्ञानोत्पत्तिवेलायाञ्च शरीरादीना सन्निधानेऽपि तद्गुणदोषान्वयव्यतिरेकानुविधानस्य तज्ज्ञानेऽनुपलम्भान्नापेक्षाकारणत्व कल्पयितु युक्तम्, तथापि तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्ग । देशकालादिकन्तु चिज्ज्ञानक्षणस्यान्वयिनो ज्ञानान्तरोत्पादेऽपेक्षाकारण न प्रतिषिध्यते मुक्तावस्थायामपि, शरीरादिक तु तदा कारणाभावादेवानुत्पन्न नापेक्षाकारण भवितुमर्हति । यदि तु शरीराद्यभावे ज्ञानादेरुत्पत्तिर्नाभ्युपगम्यते तदा तथाभूतापेक्षाकारणजन्यस्य चक्षुरादिज्ञानस्येव प्रतिनियतविषयत्व स्यादिति सदसत्पदार्थव्रात कस्यचिदेकज्ञानावलम्बन प्रमेय स्यात्, पञ्चाङ्गुलिवदित्यनुमानादनुमीयमान सर्वज्ञज्ञानमपि प्रतिनियतविषयत्वान्न सर्वविषय स्यात्, तत्र शरीरस्याकारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने मुक्तावस्थायामपि तदजन्य ज्ञान कुतो न भवेत् । किञ्च सकलपदार्थप्रकाशकत्व ज्ञानस्य स्वभाव, स च सेन्द्रियदेहाद्यपेक्षाकारणस्वरूपावरणेनाच्छाद्यते, अपवरकावस्थितप्रकाश्यपदार्थप्रकाशकस्वभाव प्रदीप इव तदावारकशरावादिना । तदपगमे तु प्रदीपस्येव स्वप्रकाश्यप्रकाशकत्व ज्ञानस्याऽयत्नसिद्धमिति कथमावरणभूत-

सेन्द्रियदेहाद्यभावे तदवस्थायां ज्ञानस्याप्यभाव इति, अन्यथा प्रदीपावारकशरावाद्यभावे प्रदीपस्याप्यभावः प्रेरणीयः स्यात्। न च शरावादेरावारकस्य प्रदीपं प्रत्यजनकत्वमाशङ्कनीयम्, तथाभूतप्रदीपपरिणतिजनकत्वाच्छरावादेः, अन्यथा तदावारकत्वमेव तस्य न स्यात्। उपलभ्यते च संसारावस्थायामपि वासीचन्दनकल्पस्य मुमुक्षोः सर्वत्र समवृत्तेः विशिष्टध्यानादिव्यवस्थितस्य सेन्द्रियशरीरव्यापाराजन्यः परमाह्लादरूपोऽनुभवः, स एव भावनावशादुत्तरोत्तरामवस्थामासादयन् परमकाष्ठागतिरपि सम्भाव्यत एव। परमार्थतस्तु आनन्दरूपताऽऽत्मनः स्वभावभूता तद्विपक्षकर्मक्षयात्तस्यामवस्थायामुत्पद्यते, एकान्तनित्यस्य स्वविचलितरूपस्यात्मनो वैषयिकसुखदुःखस्वभावोऽप्यनुपपन्नः, एकस्वभावस्य तत्स्वभावापरित्यागे भिन्नसुखदुःखसंवेदनोत्पादस्याकारणत्वेन तदनुभवाभावात्। ज्ञानक्षणोत्तरज्ञानोत्पादनस्वभावम्, यद् यत्स्वभावं न तत्तदुत्पादनेऽन्यापेक्षम्, यथाऽन्त्या बीजादिकारणसामग्री अङ्कुरोत्पादने, तत्स्वभावं च पूर्वं ज्ञानक्षणम् उत्तरज्ञानक्षणोत्पादने इति स्वभावहेतुः, अन्यथाऽसौ तत्स्वभाव एव न स्यात्। न च संसारावस्थाज्ञानान्त्यक्षणस्योत्तरज्ञानजनकस्वभावत्वमसिद्धम्, तथाभ्युपगमे तस्यासत्त्वं स्यात्, सहकारस्य निषिद्धत्वादजनकत्वेन तस्यानर्थक्रियाकारित्वादवस्तुत्वापत्तेस्तज्जनकस्याप्यवस्तुत्वं तज्जनकस्येत्येवमशेषचित्तसन्तानस्यावस्तुत्वप्रसङ्गः। एवं साश्रवचित्तसन्तानानिरोधलक्षणापि मुक्तिर्विशेषगुणरहितात्मस्वरूपा वाऽनुपपन्ना, निरास्रवचित्तसन्तत्युत्पत्तिलक्षणा त्वभ्युपगन्तव्य एव, किन्तु सा सान्वया युक्ता, बद्धस्यैव मोक्षणात्, न हि अन्वयिनोऽभावे बद्धस्य मुक्तिः सम्भवति, अन्यस्य बन्धादन्यस्य च मोक्षणात्। सन्तानस्यैकत्वेऽपि सोऽयं सन्तानो यदि परमार्थतः सन् तर्ह्यात्मैव स सन्तानशब्दाभिधेयः स्यात्, यदि तु संवृत्त्या सन् तदैकस्य परमार्थसतोऽभावाद्बन्धमोक्षयोर्भिन्नाश्रयतया बद्धस्य मुक्त्यर्थं प्रवृत्तिर्न स्यात्, तस्माद्विज्ञानक्षणेष्वन्वयिनोऽभावे बन्धमोक्षयोस्तदर्थप्रवृत्तेश्चाऽसम्भवात्सान्वया चित्तसन्ततिरभ्युपगन्तव्या। न च विज्ञानसन्तत्यनुच्छेदे सुषुप्तावस्थायामपि तत्सद्भावे तस्या जाग्रदवस्थातो विशेषो न स्यादिति वाच्यम्, मिद्धादिसामग्रीविशेषाद्विलक्षणस्य सुषुप्त्याद्यवस्थायां गच्छत्तृणस्पर्शज्ञानतुल्यस्य बाह्याध्यात्मिकपदार्थानेकधर्मग्रहणविमुखस्य ज्ञानस्य सद्भावात्, अन्यथा जाग्रत्प्रबुद्धज्ञानप्रवाहयोरप्यभावः स्यात्। यथा चाश्वविकल्पनकाले प्रवाहेणोपजायमानमपि गोदर्शनं ज्ञानान्तरवेद्यमपि भवदभिप्रायेणानुपलक्षितमास्ते, अन्यथाऽश्वविकल्पप्रतिसंहारावस्थायामियन्तं कालं यावन्मया गौर्दृष्टो न चोपलक्षित इति ज्ञानानुत्पत्तिप्रसक्तेः प्रसिद्धव्यवहारोच्छेदः स्यात्, तथा

१ निरास्रवचित्तसन्तानोत्पत्तिर्मोक्ष इति सौगताः, तत्राविद्यातृष्णारहितं चित्तं निरास्रवमभिधीयते, अविद्या रागद्वेषाभिलाषः, तृष्णा तु भावभोगाभिलाषः। अपरे तु प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वथा चित्तसन्तानोच्छेदो मोक्ष इति सङ्गिरन्ते तेऽपि मिथ्यावादिनः, चित्तसन्तानाभावे शून्यतापत्तेः॥

सुषुप्तावस्थायां स्वसंविदितज्ञानवादिनोऽप्यनुपलक्षितं ज्ञानं भविष्यतीति न तदवस्थायां विज्ञानासत्त्वात्तत्सन्तत्युच्छेदः । न च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेरश्वविकल्पकाले ज्ञानान्तरवेद्यं गोदर्शनं न सम्भवतीति वाच्यम्, सविकल्पाविकल्पयोर्ज्ञानयोर्युगपद्वृत्तेरनुभवात्, अन्यथा प्रतिनिवृत्ताश्वविकल्पस्य गोदर्शनस्मरणाध्यवसायो न स्यात्, क्रमभावेऽपि च तयोर्विज्ञानयोर्विज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यमपि अनुपलक्षितमवश्यं तस्यामवस्थायां परेणाभ्युपगमनीयम्, तदभ्युपगमे च यदि स्वापावस्थायां तादृग् ज्ञानमभ्युपगम्यते तदा न कश्चिद्विरोधः । तस्मादनेकान्तभावनातो विशिष्टप्रदेशेऽक्षयसुखाविर्भावो मुक्तिरिति स्थितम् । न चानेकान्तज्ञानं मिथ्या, नित्यत्वानित्यत्वयोर्विधिप्रतिषेधरूपत्वादभिन्ने धर्मिण्यभावाद्विति वाच्यम्, एकान्तज्ञानस्यैव बाधकसद्भावेन मिथ्यात्वोपपत्तेः, प्रतीयमाने वस्तुनि विरोधासिद्धेश्च, न हि यद्रूपेण नित्यत्वं तद्रूपेणैवानित्यत्वं विधीयते येनैकत्र विरोधः स्यात् किन्त्वनुस्यूताकारतया नित्यत्वं व्यावृत्ताकारतया चानित्यत्वम्, तथा चान्यधर्मनिमित्तकत्वान्न विरोधः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न चानुगतव्यावृत्ताकारयोरात्यन्तिको भेदः, पूर्वोत्तरकालभाविस्वपर्यायतादात्म्येन स्थितस्यानुगताकारस्य बाह्याध्यात्मिकस्यार्थस्याबाधितप्रत्यक्षप्रतिपत्तौ प्रतिभासनात् । न च घटादिर्मृत्त्वादिना नित्य इत्यत्र मृत्त्वादि यदि ततोऽर्थान्तरं सामान्यं न ततो घटो नित्यः, तस्य कारणाद्विलयोपलब्धेरिति वाच्यम्, सामान्यस्य विशेषादर्थान्तरत्वानुपपत्तेः समानासमानपरिणामात्मकत्वाद्घटादेः । तथाहि मृत्त्वादिजातिसत्ता वा न स्वाश्रयादर्थान्तरभूता, तथात्वे स्वाश्रये सम्बन्धाभावात्, स्वसम्बन्धात् प्रागसद्भिरपि स्वाश्रये सम्बन्धेऽतिप्रसङ्गात्, स्वत एव सद्भिः सत्तासम्बन्धकल्पनावैयर्थ्यात्, समवायस्य सर्वगतत्वाद्व्यक्त्यन्तरपरिहारेण व्यक्त्यन्तरैरेव सर्वगतस्यापि सामान्यस्य सम्बन्धेऽतिप्रसङ्गपरिहारायाभ्युपगम्यमाना च प्रत्यासत्तिः प्रत्येकं परिसमाप्ता व्यक्त्यात्मभूता वाऽभ्युपगम्यमाना कथं समानपरिणामातिरिक्तस्य सामान्यस्य कल्पनां न निरस्येत्, शुक्लादिवच्च स्वाश्रये स्वानुरूपप्रत्ययादिहेतोः सामान्यात् सदादिप्रत्ययादिवृत्तिर्न भवेत् । सामान्यस्य तु स्वत एव सदादिप्रत्ययादिविषयत्वे द्रव्यादिषु कः प्रद्वेषः परतश्चेदनवस्था, तस्मात्पदार्थानामनेकान्तस्वभावतया नानेकान्तभावना मिथ्याभूता, ततो युक्तमुक्तमनुपमसुखमुपगतानामिति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य परेष्ट
मोक्षखण्डनं नाम अष्टमं सोपानम् ॥

अथादिवाक्यसाफल्यप्रदर्शनम् ।

तदेव स्वेष्टदेवतास्तवेन प्रध्वस्तसमस्तप्रतिबन्धकान्तराय आचार्यः शासनस्य प्रकरण मन्तरेणापि जिनप्रणीतत्वेन स्वत सिद्धत्वात्तदभिधेयस्य निष्प्रयोजनत्वमाशङ्कमान प्रकरणाभिधेयप्रयोजनमाह—

समयपरमत्थवित्थरविहाडजणपज्जुवासणसयण्णो ।
आगममलारहियओ जह होइ तमत्थमुन्नेस्स ॥ २ ॥

समयपरमार्थविस्तरविहाटजनपर्युपासनसकर्णः ।
आगममलारहृदयो यथा भवति तमर्थमुन्नेष्ये ॥ छाया ॥

समय इति, मलमिव आरा प्राजनकविभागो यस्यासौ मलार गौर्गली, आगमे तद्वत्कुण्ठ हृदय यस्य तदर्थप्रतिपत्तिसामर्थ्याभावात् असौ तथा, मन्दधीरित्यर्थ , सम्यगीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनेनार्था इति समय आगम , तस्य परमार्थ , अकल्पितोऽर्थ , तस्य विस्तरो रचनाविशेष , 'प्रथने वावशब्दे' (पाणि० ३–३–३३) इति सूत्रेण घञि कृते विस्तार इति रूप स्यात् कथ तर्हि विस्तर इति चेदुक्त, शब्दार्थयोर्भेदेऽपि पारमार्थिकसम्बन्धप्रतिपादनायाभेदविवक्षया घञ् न कृत । तस्य रचनाविशेषस्य विहाट प्रकाशक , श्रोतृबुद्धौ प्रकाशमानानर्थान् हाटयति दीपयतीति व्युत्पत्ते , स चासौ जनश्च चतुर्दशपूर्वविदादिलोक तस्य पर्युपासन सेवाजनित तद्व्याख्यान कारणे कार्योपचारात्, तत्र सह कर्णेन वर्त्तत इति सकर्ण तद्व्याख्यातार्थावधारणपटु , एवम्भूतो यथा येन प्रकारेण भवति तथाभूतमर्थमुन्नेष्ये प्रतिपादयिष्ये इत्यर्थः, यथाभूतेनार्थेन प्रतिपादितेनातिकुण्ठितधीरपि श्रोतृजनो विशिष्टागमस्य व्याख्यात्रा प्रतिपादितानामर्थानामवधारणे समर्थो भवति तमर्थमनेन प्रकरणेन प्रतिपादयिष्यामीति यावत् । अत्राकल्पितस्य बाह्यार्थस्यागमप्रतिपाद्यतया शब्दार्थयोश्च वास्तवसम्बन्धस्य समयपरमार्थविस्तरेत्यनेन निर्देश कृत , तथा च चतुर्दशपूर्वविदादिजनाना व्याख्यातृणा प्रतिपादितार्थावधारणसामर्थ्यसम्पत्तिमं दधियामेतत्प्रकरणप्रयोजन प्रदर्शितम्, तज्ज्ञान विना प्रेक्षावता प्रवृत्त्यनुपपत्ते । अनभिहितप्रयोजन हि काकदन्तपरीक्षावत् प्रेक्षावतामनादरणीय भवति तस्मात् प्रयोजनाभिधानमुखेन तेषा शास्त्रादौ प्रवर्त्तनायादौ तत्प्रतिपादनमावश्यकमिति ॥

अत्र कश्चित् प्रेक्षापूर्वकारिणा प्रवृत्तये प्रयोजनाभिधानायादिवाक्यमुपादीयते यदि तर्हि कथमप्रमाणके तेषा प्रवृत्ति,, प्रामाणिक एव प्रेक्षापूर्वकारिणा प्रवृत्ते , न हि तद्वाक्य तज्जन्यज्ञान वा प्रमाणमिन्द्रियानन्यत्वेन तस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवात्, नाप्यनुमान स्वभावकार्यलिङ्गप्रभवम्, तद्बोध्यप्रयोजनस्य तद्भावत्वेन तत्कारणत्वेन वा प्रमाणादप्रतिपत्ते , तदुत्थापकस्य लिङ्गस्य

च तत्स्वभावतया तत्कार्यतया चानवधारणात्, अन्यस्य च स्वसाध्याप्रतिबन्धात्, न चेद वाक्य स्वाभिधेयप्रयोजनप्रतिपादने प्रमाणम्, तत्र प्रवर्त्तमानस्यास्य स्वमहिम्नैव शब्दप्रमाणस्वरूपत्वेन स्वार्थप्रत्यायकत्वादिति वाच्यम्, बाह्येऽर्थे शब्दस्य प्रतिबन्धासम्भवेनाप्रामाण्यात्, विवक्षाया प्रामाण्येऽपि तस्या बाह्यार्थाविनाभावित्वायोगात्, न च येषा यदर्थविषयिणी विवक्षा ते तमर्थं तथैव प्रतिपादयन्ति, अन्यविवक्षायामप्यन्यशब्दोच्चारणदर्शनात्र विवक्षाया एकान्ततो बाह्यार्थप्रतिबद्धता । तस्मान्न शब्दादपि प्रमाणादादिवाक्यरूपात् प्रयोजनविशेषोपायप्रतिपत्ति, तदप्रतिपत्तौ च तेषा तत प्रवृत्तौ प्रेक्षापूर्वकारिताव्याहतिप्रसङ्ग इत्याक्षिपन्ति तदयुक्तम्, प्रत्यक्षानुमानयोरसम्भवेऽपि बाह्यार्थेन शब्दप्रतिबन्धस्य साधयिष्यमाणत्वात्, बाह्यार्थे च प्रतिपत्तिप्रवृत्त्यादिव्यवहारस्योपलभ्यमानतया प्रत्यक्षवच्छब्दस्यापि तत्र प्रामाण्यात्, न ह्यर्थाव्यभिचारित्वलक्षणप्रामाण्यनिश्चयवता तत प्रवृत्तौ प्रेक्षापूर्वकारित्वक्षति, न चानाप्तप्रणीतात् नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यादिवाक्यादस्य विशिष्टत्वानवगमात्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्यक्षाभासात् प्रत्यक्षस्येवानाप्तप्रणीतवाक्यादस्य विशिष्टतानिर्णयात्, यस्य तु न निर्णयो नासावत प्रवर्त्तते, अनवधृतहेत्वाभासविवेकाद्धेतोरिवानुमेयार्थक्रियार्थी । न चाप्ता परहितप्रवणा प्रमाणभूताश्चात स्ववाक्यमात्रेणापि ते प्रवर्त्तयितु क्षमा, तस्मात् किं प्रयोजनवाक्योपन्यासेनेति वाच्यम्, सुनिश्चिताप्तप्रणीतवाक्यादपि प्रतिनियतप्रयोजनार्थिना तदुपायानिश्चये तत्र प्रवृत्त्ययोगात्, यदि ह्याप्तप्रणीतशास्त्रेऽपि प्रयोजनविशेषप्रतिपादक वाक्य न स्यात्तदा कथ तत्र प्रयोजनविशेषप्रतिपादकतानिश्चय स्यात् येनाप्तप्रणीतवाक्यादेव तदर्थिना तत्र प्रवृत्ति स्यात्, तदनभिमतप्रयोजनप्रतिपादकानामपि वाक्याना सम्भवात्, अत यत्र खल्विद कर्त्तव्यमिति पुरुषा प्रतीततदाप्तभावा आप्तैर्नियुज्यन्ते तत्रावधारिततत्प्रेरणातथाभावविषयविचारास्तदभिहित वाक्यमेव बहुमन्यमाना अनादृतप्रयोजनपरिप्रश्ना एव प्रवर्त्तन्ते, विनिश्चिततदाप्तभावाना प्रत्यवस्थानासम्भवादित्यपि निरस्तम्, आप्तवर्त्तितप्रतिनियतप्रयोजनार्थिजनप्रेरणावाक्यस्यैव प्रयोजनवाक्यत्वनिश्चयाच्च । अन्यथाऽभिमतफलार्थिजनप्रेरकवाक्यस्याप्तप्रयुक्तत्वमेवानिश्चित स्यात्, अनभिमतार्थप्रेरकस्याप्यवगताप्तवाक्यत्वे चातिप्रसङ्ग, न चाप्तवाक्यादपि प्रतिनियतप्रयोजनार्थिनस्तदनवगमे तत्र प्रवर्त्तितुमुत्सहन्ते, अतिप्रसङ्गात्तस्मादादावभिधेयप्रयोजन सार्थकमेवेति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय-
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्याऽऽदि
वाक्यसाफल्यप्रदर्शन नाम नवम सोपानम् ॥

त्वेऽपि न तत्र व्यवहर्तॄणां समयो युक्तः, अस्मात् शब्दादर्थक्रियार्थी अर्थक्रियायोग्यार्थान् विज्ञाय प्रवर्त्ततामित्यभिप्रायेण हि व्यवहर्तृभिर्वाचका ध्वनयो नियोज्यन्ते, न चासौ विकल्पा बुद्ध्याकारोऽभिप्रेतशीतापनोदनादिकार्थं तदर्थिना सम्पादयितुमलम्, तदनुभवोत्पत्तावपि तदभावात्। तस्माद्वाच्यवाचकयोरभावादागमस्य परमार्थ एव नास्तीति कथं समयपरमार्थं विस्तरेत्यादि इति चेन्नैवम्, शाब्दप्रत्ययस्य या तत्त्वसाधनतायामन्यस्वरूप भिन्नत्वभेदाभ्यां साधयितुं हेतोरसिद्धेः, तत्र तस्यानुपपत्तेः, गौर्गौरित्यबाधितप्रत्ययविषयतया वस्तुरूपस्याभिन्नस्य सामान्यस्य सिद्धत्वात्। अबाधितप्रत्ययविषयस्याप्यभावे विशेषस्याप्यभाव स्यात्, अबाधितप्रत्ययविषयत्वव्यतिरिक्तस्यान्यस्य तद्व्यवस्थापकस्य तत्राप्यभावात्। पुरःस्थे गोवर्गे व्यावृत्ताकारा बुद्धिर्यथोपजायते तथैवानुगताकारेणापि तस्या उपजायमानत्वात्, तस्याश्च वस्त्वन्तरवस्तुव्यतिरेकेणासम्भवात्, अबाधितप्रत्ययस्य विनापि विषयं सद्भावे ततो वस्तुव्यवस्थाऽभावप्रसक्तेः। न चानुगताकारस्य बुद्धेर्बाधितत्वम्, सर्वत्र देशाद्यनुगतप्रतिभासस्याऽस्खलद्रूपस्य तथाभूताकारव्यवहारहेतोर्दर्शनात्। तस्मादिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी व्यावृत्ताकारानुभवाज्ञानधिगतमनुगताकारमवभासयन्ती अनुभूयमाना बुद्धिर्वस्तुभूतं सामान्यं व्यवस्थापयति। न च नियतशाबलेयादिव्यक्तिभिन्नतया साधारणरूपस्यापरस्य भेदेनाप्रतिभासनाद्व्यक्त्यभिन्नं भिन्नं वा सामान्यमभ्युपगन्तुं न युक्तमिति वाच्यम्, वातातपादीनां समानदेशमसमानेन्द्रियग्राह्याणामपि प्रतिभासभेदादन्यस्य भेदव्यवस्थापकस्याभावाद्व्यक्तिजात्योरपि तत्सद्भावात्, शाबलेयादिव्यक्तिप्रतिभासाभावेऽपि बाहुलेयादिव्यक्तिप्रतिभासे गौर्गौरितिसाधारणावभासस्य तद्व्यवस्थापकस्य सद्भावात्। एकान्ततो व्यक्त्यभेदे [redacted] सामान्यस्य व्यक्तिस्वरूपस्येव तदभिन्नसाधारणरूपस्यापि व्यक्त्यन्तरे प्रतिभासो न स्यात्, प्रतिभासते च व्यक्त्यन्तरेऽपि, अतो न कथं भिन्नसामान्यस्य सद्भावः। न च व्यक्तिदर्शनसमये जातेर्बुद्धिग्राह्याकारतया स्वेन रूपेण व्यक्तिभिन्नतया बहिर्नावभास इति वाच्यम्, अस्य व्यक्त्याकारेऽपि समानत्वात्, नापि केवलं गौर्गौरिति बुद्धिरेव तुल्याकारा बाह्यनिमित्तनिरपेक्षा प्रतिभासत इति युक्तं वक्तुम्, तथा सति तद्बुद्धेः प्रतिनियतदेशकालत्वं न स्यात्, न हि तत्र व्यक्तयो निमित्तम्, तासां भेदरूपत्वेनाविशिष्टत्वात्, अश्वादीनामपि तद्बुद्धिनिमित्तत्वापत्तेः। न च तासामविशिष्टत्वेऽपि यास्वेव तादृशीबुद्धिरुदेति ता एव तां जनयितुं समर्था इति नाश्वादेः गौर्गौरितिप्रत्ययनिमित्तत्वमिति वाच्यम्, तथा सति स्वलक्षणस्याप्यभावप्रसङ्गात्, सामान्यलक्षणनिमित्तमन्तरेणापि प्रति

१ तथा चायमनुगतप्रतिभासः बहिर्निमित्तसापेक्षः प्रतिनियतदेशकालाकारत्वात्, विशेषप्रतिभासवदिति मानम्, व्यक्तेरेव निमित्तत्वे अश्वादेरपि गौर्गौरिति बुद्धिनिमित्तत्वानुषङ्ग इति ॥

नियतदेशकालतया साधारणबुद्धेरिव विशेषलक्षणनिमित्तव्यतिरेकेणापि तथाविधासाधारणबुद्धेरसम्भवात् । परेणापि हि वक्तुमेव शक्यं यदभेदाविशेषेऽपि एकमेव प्रज्ञादिस्वरूपं प्रतिनियतानेकनीलाद्याभासनिबन्धनं भविष्यतीति किमपररूपादिस्वलक्षणपरिकल्पनयेति । यदि रूपादिस्वलक्षणमन्तरेणापि रूपाद्याभासज्ञानस्य सम्भवे प्रवृत्त्यादिलक्षणो व्यवहारो न स्यात्, अपरस्यार्थक्रियानिबन्धनार्थव्यवस्थापकस्याभावात्, अतस्स्वलक्षणाकारज्ञानस्य तन्निमित्तत्वेन वस्तुव्यवस्थापकत्वमिति चेत्, न, सदृशाकारज्ञानेऽप्यस्य समानत्वात्, अबाधितसमानाकारप्रत्ययो हि तथाभूतविषयमन्तरेणोपजायमानो मिथ्यारूपः स्यादिति विशेषप्रत्ययस्येवाबाधितसमानप्रत्ययस्यापि सामान्यमालम्बनभूतं निमित्तमभ्युपगन्तव्यमिति सामान्यमस्ति वस्तुभूतम्, अन्यथा समानप्रतिभासायोगात् । ननु यदि सामान्यमनुगताकारज्ञानजनकैकस्वभावं तर्हि सर्वदा तज्ज्ञानं स्यात्, तस्यानपेक्षस्यापेक्षायोगात्, सहकारिपक्षजनकत्वं वा तत्कृतोपकारस्य ततोऽभेदे उपकारस्य तत्कार्यत्वेन तदभिन्नं सामान्यमपि कार्यं स्यात्, भेदे वा सम्बन्धासिद्धिः, नित्यानामेककार्यकर्तृत्वरूपं सहकारित्वमपि न सम्भवति, तदवस्थाभाविस्वभावस्य प्रागूर्ध्वं च भावात्, असत्त्वे त्वनित्यत्वम् । कार्याजनकस्वभावत्वे तु न कदापि कार्यमुत्पादयेत्, अजनकस्वभावस्यान्यसन्निपातेऽप्यजनकत्वात्, साधारणज्ञानेऽपि सामान्यस्याप्रतिभासप्रसङ्गश्च, जनकाकारार्पकस्यैव ज्ञानविषयत्वात्, एवञ्च ज्ञानमप्यजनयदवस्त्वेव स्यात्, अर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वाद्वस्तुनः, तस्मात्सामान्यस्य नित्यत्वेन तद्विषयस्य ज्ञानस्य बाध्यमानतयाऽबाधितविषयत्वमसिद्धम् । किञ्च सामान्यस्य सर्वसर्वगतत्वे व्यक्त्यन्तरालेऽप्युपलब्धिप्रसङ्गः, न चाभिव्यक्तिहेतुव्यक्त्यभावात्तत्रानुपलम्भ इति वाच्यम्, प्रथमव्यक्तिप्रतिभासवेलायां तस्याभिव्यक्तत्वात्, अन्तरालेऽनभिव्यक्तत्वेऽभिव्यक्तानभिव्यक्तस्वभावभेदादनेकत्वापत्त्या सामान्यरूपताभङ्गापत्तिर्भवेत्, तस्मादवश्यमन्तराले तदुपलम्भप्रसङ्गः, ततश्चोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तत्रानुपलम्भादसत्त्वमिति न सर्वसर्वगतम्, यदि तु स्वव्यक्तिसर्वगतं तदित्युच्यते तर्हि प्रतिव्यक्ति तस्य परिसमाप्ततया व्यक्तिस्वरूपवद्भेदः स्यात् । अभेदे चैकव्यक्त्यभिव्यक्तस्य ग्रहणेऽन्यव्यक्तिस्थस्यापि तस्य प्रतिभासप्रसङ्गेन तदाधारप्रतिभासमन्तरेण तदाधेयप्रतिभासानुपपत्त्या सर्वव्यक्तीनां युगपत् प्रतिभासप्रसङ्गः । किञ्चैकत्र पटादौ समवेतं सामान्यमन्यत्रोत्पन्ने घटे निष्क्रियत्वान्न याति, न च तदुत्पत्तिपूर्वं तत्रैवासीत् तदानीमपि तस्य तद्वत्त्वप्रसङ्गात्, नाप्येकदेशेन वर्तमानमपरत्र व्यक्त्युत्पत्तावंशेन सम्बध्यते, सर्वसर्वगतत्वानभ्युपगमात् । नापि पूर्वव्यक्तिं परित्यज्यात्र सम्बध्यते पूर्वव्यक्तेरघ-

टादिरूपताप्रसङ्गादिति कृत्स्नैकदेशवृत्तिविकल्पानुपपत्त्या व्यक्तिभिन्नत्वे तस्य कथमपि तत्प्रत्ययविषयत्वात् सत्त्वम्। व्यक्तिस्वभावत्वे च व्यक्तिवदुत्पादविनाशयोगित्वेन तस्यासाधारणरूपत्वं स्यात्, असदेतत् यदि सामान्यं नित्यं व्यापकमेकान्तेन व्यक्तिभ्यो भिन्नमभिन्नं वा स्यात्तदा निरुक्तबाधकानुपङ्गः स्यात्, यदा तु सदृशपरिणामलक्षणं सामान्यं विसदृशपरिणामलक्षणस्तु विशेषस्तदात्मकञ्चैकं वस्तु तदाऽत्यन्तभेदाभेदपक्षभाविदोषानुषङ्गोऽनवसर एव। न च साधारणं रूपमसाधारणस्वरूपाद्भिन्नं, तदाकारपरिहारेणाऽवस्थितस्वरूपत्वात्, यत्तदाकारपरिहारावस्थितस्वरूपं तत्ततो भिन्नं यथा घटस्वरूपपरिहारावस्थितस्वरूपः पट इत्यनुमानेन साधारणासाधारणस्वरूपस्य एकत्वविरोधोऽत्रापि बाधकः, अन्यथा न किञ्चिदपि भिन्नं स्यात्, अन्यस्य भेदव्यवस्थापकस्याभावादिति वाच्यम्, समानासमानाकारतया ज्ञानेऽन्यादृक् परिस्फुटप्रतिपत्तौ नहि प्रतिभासमानस्यैकत्वेन विरोधासिद्धेः, अन्यथा ग्राह्यग्राहकसंवित्तित्रितयाध्यासितं संवेदनं कथमेकं स्यात्, परस्परविरुद्धनीलाद्यनेकाकारं चित्रज्ञानं वा कथमेकमभ्युपगम्येत। यदीदमपि अनेकाकारमेकं न स्यात्तर्हि ग्राह्यग्राहकाकाराद्विविक्तं तद् भवेत्, तथैव स्वसंवेदनेऽपि तद्वभासेत चेत्तदा कदाचिदपि ज्ञानं ग्राह्यग्राहकाकारप्रतिभासानेनाप्रवृत्तिकं जगत्स्यात्। किञ्च द्विविधो विरोधः, सहानवस्थानलक्षणः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणश्च, स द्विविधोऽप्येकोपलम्भेऽपरानुपलम्भाद्व्यवस्थाप्यते साधारणासाधारणाकारयोऽस्तु प्रत्यक्षेण भेदाभेदात्मकतया प्रतीतेः कथं विरोधः, तद्रूपतत्प्राकारत्वे हि तयोर्भेदाभेदौ तथाऽवभासनमेव च भेदाभेदग्रहणमिति कथं विरोधादिदूषणम्। न च तयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणता सम्भवति, अव्यवच्छेदरूपतया प्रत्यये प्रतिभासनात्। न च सामान्यविशेषयोराकारभेदेऽप्यभेदेऽन्यत्रापि अन्यतोऽन्यस्या यत्र न स्यादिति वाच्यम्, सामान्यविशेषवत्तादात्म्ये नान्यत्र प्रत्यक्षतोऽग्रहणात्, ग्रहणे वा भवत्येवाकारभेदेऽप्यभेदः। आकारनानात्वे सामान्यविशेषयोरभेदप्रतिपत्तिर्मिथ्येति चेन्न तथाविधप्रत्यये बाधकाभावात्। सामान्यविशेषौ भिन्नौ स्वभावभेदात्, घटपटादिवदित्यनुमानं बाधकमिति चेन्न प्रत्यक्षेण बाधितत्वादनुमानाप्रवृत्तेः दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वाच्च, घटादेरपि केनचिदाकारेण सदृशतयाऽभेदात्तद्विरोधिनः सर्वथा स्वभावभेदस्याभावात्। एवं सामान्यविशेषयोर्भेद एव, भिन्नयोगक्षेमत्वात्, हिमवद्विन्ध्ययोरिवेत्यपि अनुमानमयुक्तं व्याप्त्यसिद्धेः, विपक्षेण सह साक्षादविरोधिनः भिन्न

१ तथा च ये यत्र नासन्ना नापि प्रागवस्थायिनो नापि पश्चाद्यन्ता देशादागतिमन्तस्ते तत्र नोपलभ्यन्ते नापि वा ते यथा शशशिरसि तद्विषाणम्, तथा च सामान्यं तत्पूर्वदेशोत्पादवति घटादिके वस्तुनीति व्यापकानुपलम्भः। न चायमनैकान्तिको हेतुः तत्र व्युत्पन्नस्य प्रमाणाभावादिति बोध्यम्॥

योगक्षेमत्वस्य व्यतिरेकानिश्चयात् । न च साध्याभावस्य साधनाविरुद्धैकयोगक्षेमत्वव्याप्तत्वात् पारम्पर्येण विरोधः सिद्ध एवेति वाच्यम्, अत्रापि अभेदलक्षणहेतौ एकयोगक्षेमत्वरूपसाध्यविरोधिना विरोधासिद्धेः । न च भिन्नयोगक्षेमस्याप्यभेदाभ्युपगमे न कश्चिदपि भेदः सिद्ध्येदिति विश्वमेकं स्यादिति वाच्यम्, भिन्नयोगक्षेमत्वैकयोगक्षेमत्वाभ्यां भेदाभेदव्यवहारव्यवस्थाया असिद्धेः किन्तु भेदाभेदप्रतिभासादेव, अत सामान्यविशेषयोः सहोत्पादविनाशाभावेऽपि अभेदप्रतिभासादभेदो न विरुद्ध इति वस्तुभूतसामान्यसद्भावे बाधकाभावः । न च यदेव शाबलेयव्यक्तौ सदृशपरिणतिरूपं सामान्यं तदेव बाहुलेयव्यक्तावपि, व्यापकस्यैकस्य सर्वतोव्यक्त्यनुयायिनः तस्यानभ्युपगमात्, तदनभ्युपगमश्च शाबलेयादिव्यक्तीनां बाहुलेयादिव्यक्तिसदृशतया प्रतिभासेऽपि एकानुगतसामान्यक्रोडीकृतत्वेनाप्रतिभासनात् तस्मात्समानासमानपरिणामात्मनः शाबलेयादिवस्तुनोऽबाधिताकारप्रत्यक्षप्रतिपत्तौ प्रतिभासनाद्विशेषवन्न सामान्याभावः । ननु सजातीयविजातीयव्यावृत्तं निरंशं वस्तु तत्सामर्थ्यभाविनि च प्रत्यक्षे तत्तथैव प्रतिभाति, तदुत्तरकालभाविनस्तु विकल्पा अवस्तुसंस्पर्शिनः व्यावर्त्यवस्तुबलेन भिन्नभिन्नव्यावृत्तिनिमित्तान् सामान्यभेदान् व्यावृत्ते वस्तुन्युपकल्पयन्तः समुपजायन्ते, अतो न तद्वशात्तद्व्यवस्था युक्ता अतिप्रसङ्गात्, एवञ्च सर्वे भावाः स्वभावतः स्वभावपरभावाभ्यां व्यावृत्ताः, स्वस्वभावव्यवस्थितेरित्यनुमानेन सजातीयविजातीयव्यावृत्तनिरंशवस्तुसिद्धिरिति चेन्नैवम्, स्वसाध्येन हेतोर्व्याप्त्यसिद्धेः, न चाध्यक्षसिद्धस्य सजातीयविजातीयव्यावृत्तस्यात्रानुमानेन तत्सिद्धिः सर्वभावानां प्रत्यक्षाविषयत्वेन धर्म्यसिद्धावनुमाया अप्रवृत्तेः । साध्यहेत्वोरविनाभावस्य सर्वोपसंहारेणानुमानान्तरेण साधनेऽनवस्थानात् । नापि प्रत्यक्षेण तत्सिद्धिः, तस्य सन्निहितविषयग्राहकत्वेन देशादिविप्रकृष्टाशेषपदार्थालम्बनत्वानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षेण पुरोवर्तिषु भावेषु भेदेन साध्यलक्षणेन सह हेतोः सर्वोपसंहारेण व्याप्तिं प्रतिपद्यत इति वाच्यम्, अध्यक्षस्य यत्रैव स्वव्यापारानुसारिस्योत्तरविकल्पजननं तत्रैव तस्य प्रामाण्येन सर्वतो व्यावृत्तात्मनि तद्बलेन विकल्पानुत्पत्तेः, सर्वदा विकल्पस्यानुवृत्तव्यावृत्ताकाराध्यवसायिन एवोत्पत्तेः, अन्यथा सजातीयाद्भेद इत्यभिधानानर्थक्यत्वापत्तेः । किञ्च क्षणिकत्वानुमानमपि व्यर्थं स्यात्, अक्षणिकादिव्यावृत्ते स्वलक्षणानुभवजन्यविकल्पेनाध्यवसायात्, तथा सर्वतो व्यावृत्ताकाराध्यवसायिना विकल्पानां स्वलक्षणमपि विषयः स्यात्, यथा ह्यध्यक्षं प्रतिनियतस्वरूपस्यानुकरणात्स्वलक्षणविषयं तथैव सर्वतो व्यावृत्ताकारग्राही विकल्पोऽपीति सोऽपि स्वलक्षणविषयः कुतो न भवेत् । तस्याविशदावभासित्वान्न तथेति चेन्न दूरवर्तमानवृक्षादिस्वरूपविषयस्याध्यक्षस्यापि अविशदावभासितया स्वलक्षणविषयत्वाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः अयथार्थाकारग्राहित्वेन तस्य भ्रान्तत्वादिति वाच्यम्, तद्-

ध्यक्षस्यानधिगतार्थगन्तृत्वेनाविसंवादित्वेन च प्रमाणान्तरत्वप्रसक्तं, न च तस्य प्रत्यक्षता, भ्रान्तत्वाभ्युपगमात्, नानुमानत्वमलिङ्गजत्वात्, नापि निर्विकल्पकरूपता, तत्कारणं स्वलक्षणमन्तरेणापि याद्यार्थसन्निधिवलतस्तस्योपजायमानत्वात्। न चाध्यक्षविषयस्वलक्षणाध्यवसायित्वाभावादस्याप्रामाण्यम्, तथाभ्युपगमेऽध्यक्षेऽक्षिवशब्दविषये क्षणिकत्वानुमानस्याप्यप्रामाण्यापत्तेः। न चानुमानमनिश्चितार्थाध्यवसाय्यतोऽनधिगतार्थगन्तृत्वात् प्रमाणम्, निश्चितो ह्यध्यक्षविषयः, क्षणिकत्वस्य चानिश्चयानाध्यक्षविषयत्वमिति वाच्यम्, तथा सति क्षणिकत्वानुमानवद्विकल्पस्यापि प्रामाण्यं स्यात्, अनिश्चितार्थाध्यवसायत्वस्योभयत्र समानत्वात्। यत्राद्यो प्रत्यक्षं निश्चयोत्पादनसमर्थं तत्र प्रतिभासाविशेषेऽपि विकल्पो न प्रमाणम्, तस्य अगृहीतार्थग्राहित्वात्, अनुमानं तु प्रमाणम्, अगृहीतार्थाधिगन्तृत्वात्, तद्विषयेऽर्थेऽध्यक्षस्य निश्चयोत्पादनासामर्थ्यादिति चेन्न, एकस्यैवानुभवज्ञानस्य स्वार्थविषयकनिश्चयोत्पादने विरोधेन सामर्थ्यासामर्थ्यानुपपत्तेः। नापि समारोपव्यवच्छेदकत्वेनानुमानं प्रमाणं न पुनः प्रत्यक्षपृष्ठभावी विकल्प इति वक्तव्यम्, अनुमानस्य समारोपव्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः क्षणिके ऽक्षणिकज्ञानं समारोपः, तच्चानुमानप्रवृत्तेः प्रागिव पश्चादप्यविकलमेवेति। पश्चादस्खलद्रूपेण समारोपस्याप्रवृत्तेस्तद्व्यवच्छेदकत्वमिति चेत्, न, तदा स्खलद्वृत्तेरक्षणिकप्रत्ययात् स्वपुत्रादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्। किञ्च समारोपव्यवच्छेदः अभावरूपत्वेनाहेतुकः, स कथमनुमानेनान्येन वा क्रियते ज्ञाप्यते वा, अभावेन सह कस्यचित्सम्बन्धाभावात् तस्याप्रतिपत्तेश्च, अतो न क्षणिकसमारोपाव्यवच्छेदकत्वात् क्षणिकानुमानस्य प्रामाण्यम्। तस्मादनुमानप्रामाण्यवादिना सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्राहकः प्रत्यक्षप्रभवः स्वविषयाविसंवादी विकल्पः प्रमाणयितव्यः, स चास्मद्दर्शने आभिनिबोधिकज्ञानमिति प्रसिद्धः, अस्पष्टतया श्रुतं वा ऊहशब्दवाच्यतया न प्रत्यक्षपरोक्षप्रमाणद्वयव्यतिरिक्तं तत् प्रमाणान्तरम्। प्रत्यक्षानुमानवादिनान्तु व्याप्तिग्राहकं प्रमाणान्तरं प्रसक्तम्, ताभ्यां व्याप्तिग्रहणासम्भवात्। न च प्रतिबन्धग्राहकस्य प्रमाणस्य स्वार्थे व्यभिचारस्तत्र प्रतिबन्धाभावादिति वाच्यम्, तत्र योग्यतालक्षणप्रतिबन्धसद्भावात्, प्रत्यक्षेऽपि हि स्वार्थपरिच्छेदो योग्यतात एव, न तु तदुत्पत्त्यादेः, अन्यथा इन्द्रियादेरपि तत्परिच्छेद्यत्वप्रसङ्गात्। न च योग्यताया प्रतिबन्धसाधकत्वेऽनवस्था

१ जात्यादेरपोहरूपस्य व्यक्तौ आलोचनाज्ञानेन गृहीतायां गृहीतत्वात्तद्विषयसविकल्पकं गृहीतग्राहित्वात्स्मृतिवन्न प्रमाणम्, न च प्रथमं सम्मुग्धरूपेणालोचनाज्ञानेनाधिगतं न हि निश्चितरूपेण, उत्तरोत्तरस्तु निश्चयः प्रमाणं समारोपव्यवच्छेदविषयत्वादनुमानवदिति वाच्यम्, प्रवृत्तसमारोपव्यवच्छेदेनैवानुमानस्य प्रमाणत्वात्, न तु समारोपविषयव्यवच्छेदमात्रेण स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात्। दर्शनानन्तरभाविनो गवादेर्विकल्पस्य तु न प्रवृत्तसमारोपव्यवच्छेदकता अनन्तरं समारोपस्यानुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भतोऽनुत्पत्तेरिति बौद्धाः ॥

प्रसङ्गः, लिङ्गवदस्य प्रतिबन्धनिश्चयापेक्षया गमकत्वाभावात्, प्रत्यक्षवत् योग्यतयैव स्वार्थप्रकाशनात् स्वहेतोरेव नियतार्थप्रकाशनयोग्यस्योत्पत्तेः । न च स्वलक्षणाध्यक्षपृष्ठभाविनो विकल्पस्याविशदावभासित्वात् सामान्यग्राहकत्वमिति वाच्यम्, सदृशेष्वर्थेषु विस्फारिताक्षस्य पुरः स्थितेषु स्फुटं तस्यावभासनात् । सविकल्पाविकल्पयोर्युगपद्वृत्तेस्तयोरेकता विमूढोऽध्यवस्यति, अतः स्पष्टावभासस्तत्र सल्लयत इति चेन्न युक्त्याऽनुपपत्तेः, किं तयोरेकविषयत्वादेकत्वाध्यवसायः, उतान्यतरेणान्यतरस्य विषयीकरणात्, किं वाऽपरस्येतरत्राध्यारोपात् । नाद्यः, विकल्पस्य पूर्वानन्तरप्रत्ययाग्राह्यस्वसमानकालवस्तुविषयत्वात् । न द्वितीयः समानकालभाविनोरकारकत्वात् । नान्त्यः, अविषयीकृतस्यान्यस्यान्यत्राध्यारोपासम्भवात् । न च तदुत्तरभाविज्ञानं तौ विषयीकृत्यापरमन्यत्राध्यारोपयतीति वाच्यम्, तयोर्विवेकेनोपलम्भप्रसङ्गात्, तस्मान्नैकत्वाध्यवसायः । किञ्च ज्ञानयोर्युगपद्वृत्तित्वमप्यसिद्धम्, तयोरेकत्वोत्पत्तौ हि युगपद्वृत्तिः स्यात्, अर्थेन्द्रियादिलक्षणैकसामग्रीविशेषाद्धि रूपाविकल्परूपकार्यद्वयोदयासम्भवात् सामग्रीभेदाद्धि तज्जन्यकार्यस्य भेदो युक्तोऽन्यथा स भेदो निर्हेतुकः स्यात् । न च यस्य व्यतिरेकात्कार्यस्य व्यतिरेको दृष्टस्तत्र तस्य सामर्थ्यनिर्णयः, अर्थेन्द्रियव्यतिरेके च न विकल्पस्य व्यतिरेकः, अर्थेन्द्रियाद्यभावेऽपि विकल्पसमानजातीयस्यातीतादिविषयविकल्पस्योदयात्, अतोऽर्थेन्द्रियादेरविकल्पोत्पादन एव सामर्थ्यनिश्चयादस्त्येव सामग्रीभेद इति कार्यभेदोऽपि युक्त एवेति वाच्यम्, अविकल्पदर्शनस्यापि अनर्थजन्यत्वप्रसक्तेः, तैमिरिकचक्षुषोऽर्थाभावेऽपि कस्यचिदविकल्पस्योत्पत्तिदर्शनात्, तस्मात्सिद्धमक्षजन्यस्य विकल्पस्यार्थसाक्षात्करणलक्षणं वैशद्यम् । तथा एकस्यैव विकल्पस्यार्थग्राहिण उपलभ्यमानतया तदपरं दर्शनं नास्ति यद्व्यापारानुसारिणो विकल्पस्य गृहीतग्राहितया भवद्भिरप्रामाण्यं प्रतिपाद्येत । न च सादृश्यात्तयोर्भेदेनानुपलक्षणमिति वाच्यम्, भवन्मतेन भिन्नविषयत्वेन तयोरेकविषयत्वकृतसादृश्याभावात्, ज्ञानत्वेन सादृश्ये नीलपीताकारज्ञानयोरपि ज्ञानत्वेन सादृश्यात् भेदेनानुपलक्षणप्रसङ्गात्, अतो नाविकल्पकज्ञानसद्भावः । नन्वेवं प्रथमेऽक्षसन्निपात एव यदि सविकल्पकं दर्शनं भवेत्तद्वाह्यश्चार्थोऽसौ, तथा सत्यर्थग्रहणाभाव एव स्यात्, तथाहि सति हि वस्तुदर्शने तत्सन्निधाने दृष्टे तत्सत्तद्वाचकशब्दस्मृतिः स्यात्, तत्स्मृतौ तेनार्थं योजयति, तद्योजितञ्चार्थं विकल्पिका बुद्धिरध्यवस्यति, न हि सविकल्पकप्रत्यक्षवादी शब्दरहितमर्थं पश्यति, स्वाभिधानविशेषणापेक्षा एवार्था विज्ञानैर्व्यवसीयन्त इति नियमात् । विना तद्दर्शनं न तद्वाचकशब्दस्मृतिः तामन्तरेण च न वचनपरिष्वक्तार्थदर्शनमित्यर्थदर्शनाभाव एव प्रसक्त इति वाच्यम्, शब्दसंयोजितार्थग्रहणमेव विकल्प इत्यनभ्युपगमात्, किन्तु निरंशक्षणिकानेकपरमाणुविलक्षणस्थिरस्थूलार्थग्रहणं विकल्पः, स च

प्रथमाक्षसन्निपातवेलायामप्यनुभूयते, सकलविकल्पावस्थायामपि स्थिरस्थूलरूपस्यैव स्तम्भादेर्बहिर्ग्राह्याकारतां दधानस्य प्रतिभासः, न तु निरंशक्षणिकानेकपरमाणुप्रतिभासः, अश्वादिविकल्पकालेऽपि पुरोऽवस्थितस्य गवादेस्तथाभूतस्यैवानुभवविषयतया प्रतिभासः। तस्मादभिलापसंसर्गयोग्यस्थिरस्थूलार्थप्रतिभासं ज्ञानं प्रथमाक्षसन्निपातोद्भवं सविकल्पकं तथाभूतार्थव्यवस्थापकमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः। अतः साधारणासाधारणरूपे वस्तुनि प्रमाणप्रवृत्तिः नासाधारणात्मनि, निर्विकल्पकस्याप्यसाधारणात्मनि विषये विकल्पानुत्पादकत्वादग्राहकत्वमेव, ग्राहकत्वे तु क्षणिकत्वानुमानस्याप्रामाण्यप्रसक्तिः, तस्मात्स्वस्वभावव्यवस्थितेरिति हेतोर्भेदेन सर्वपदार्थानां प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणाभावान्न सर्वभावानां सर्वतो भेदः, तस्मात्सदृशपरिणामलक्षणसामान्यस्याबाधितप्रत्ययविषयत्वेन सत्त्वादसिद्धः स्वस्वभावव्यवस्थितेरिति हेतुरिति स्थितम्। यदुक्तं सर्वे शब्दा न परमार्थतो वस्त्वभिधायकाः तेषु परमार्थतः कृतसमयत्वाभावादित्यादि तदपि न सम्यक्, सामान्यविशेषात्मकस्य वस्तुनः पारमार्थिकस्य सङ्केतव्यवहारकालव्यापिनः प्रमाणसिद्धत्वात्, यद्यपि शाबलेयादयो व्यक्तिविशेषा नानुयन्ति परस्परं तथापि समानपरिणामस्वरूपतया क्षयोपशमविशेषाविर्भूतोहाख्यज्ञाने तथैव प्रतिभासमाना सङ्केतविषयतामुपयान्त्येव, अगोव्यावृत्तेषु सङ्केतव्यवहारकालव्याप्तिमत्सु भावेष्वगोशब्दव्यावृत्तगोशब्दस्वरूपस्य सङ्केतितत्वात्, देशान्तरे कालान्तरे च ततश्शब्दात्तदर्थप्रतिपत्तिरव्यभिचारिण्युपजायत एव। एकत्वन्तु शब्दार्थयोः शाब्दप्रतिपत्तावनङ्गमेव, तदन्तरेणापि सङ्केतस्य कर्तुं शक्यत्वात् सार्थकत्वाच्च। न चोदयानन्तरमेव विनाशिषु भावेषूत्पन्नेष्वनुत्पन्नेषु वा न समयः कर्तुं शक्यत इति वाच्यम्, एकान्तेनोदयानन्तरं विनाशित्वस्य भावेष्वसिद्धेः। न च पर्यन्ते वस्तूनां क्षयदर्शनात्ततः प्रागपि तत्स्वभावत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, आदौ स्थितिदर्शनादन्तेऽपि तत्स्वभावतया सिद्धिप्रसङ्गात्। स्थिरत्वस्यान्तेऽनुपलम्भान्न तत्सिद्धिरिति तु वचः क्षणक्षयस्यादावनुपलक्षणाच्च क्षणिकत्वासिद्धिरित्यनेन प्रतिहतम्, आदौ क्षणिकत्वानुपलम्भः सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भादिति चेन्न क्षणिकत्वस्यैवासिद्धौ तथाभिधानासम्भवात्। न च कृतकत्वात्तत्सिद्धिः, साध्यसाधनयोर्भेदासिद्धौ ततस्तत्साधनायोगात्, न हि स्वात्मना स्वात्मनः सिद्धिः। न च तयोर्व्युत्पत्तिभेदाद्भेद इति साम्प्रतम्, कुतो हि तयोर्भेदः, किं स्वतः किं वा व्यवच्छेद्यभेदात्, उतारोपात्, आहोस्वित् बुद्धिप्रतिभासभेदात्, न प्रथमः, स्वतो भेदे भेदस्य वस्तुत्वापत्तेः, न द्वितीयः, अनित्य-

१ इत्थम्भूतः सर्वे शब्द इत्थम्भूतस्य सर्वार्थस्य वाचकः, इत्थम्भूतस्सर्वोऽर्थः इत्थम्भूतस्य सर्वस्य शब्दस्य वाच्य इत्येवम्भूतात्सर्वात्मतत्त्वज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमविशेषप्रकर्षात्, सामान्यविशेषात्मकः सामान्यविशेषात्मकस्य शब्दस्य सङ्केतं प्रतिपद्यत इति भावः ॥

त्वादिव्यवच्छेदस्य नित्यादवस्तुनोऽभावेन व्यवच्छेद्याभावाद्भेदासिद्धेः । कल्पितव्यवच्छेदेन व्यवच्छेदभेदाभ्युपगमे तु अन्योन्याश्रयः, तत्र कल्पनाया अपीतरव्यवच्छेदेन क्रियमाणतयाऽन्योन्यव्यवच्छेदेन व्यवच्छेद्ययोर्व्यवस्थितस्वरूपत्वात् । न तृतीयः, असत्त्वारोपस्य सत्त्वादावभावात्, भावे वाऽनित्यत्ववत् साध्यत्वमनुषज्येत, तत्साधने च तद्वदेवासिद्धविरुद्धानैकान्तिकदोषत्रयानतिवृत्तिर्भवदभिप्रायेण । न चरमः, शब्दत्वादेरपि बुद्धिप्रतिभासभेदेन भेदात् साधनभावः स्यात्, तथा च न कश्चित् प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धो हेतुः स्यात्, न च शब्दाच्छब्दत्वस्य न प्रतिभासभेदः, तथा सति धर्मधर्मिव्यवस्थाऽभावप्रसक्तेः । न च प्रतिभासभेदेऽपि व्यवच्छेद्यभेदाभावाच्छब्दत्वस्य प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वम्, तथा सति भावद्रव्याभिधायिनोरभिधानयोरपर्यायता न स्यात्, शब्दशब्देन शब्दत्वस्याप्यभिधानात्, अन्यथा प्रतिज्ञार्थैकदेशतापि न स्यात्, तस्मान्न कृतकत्वानित्यत्वयोः साध्यसाधनभावो भवदभिप्रायेण, तयोर्भेदाभावात् । वस्तुतस्तयोरभेदेऽपि निश्चयवशाद्गम्यगमकभावः इति कृतकत्वाध्यवसायिनिश्चयेन भेदेन निश्चीयमानं कृतकत्वमनित्यत्वस्य गमकमिति चेन्न, वस्तुगतयोर्ययोः कृतकत्वानित्यत्वयोस्तादात्म्यप्रतिबन्धस्तयोरनिश्चयात्, ययोश्च विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनोर्भेदेन निश्चयस्तयोस्तादात्म्यनिबन्धनगम्यगमकत्वाभावात्, ते हि बुद्ध्यारूढे, अतोऽवस्तुत्वेन न तयोः प्रतिबन्धः । ननु तयोर्भेद एव काल्पनिकः, न तु वस्तुस्वरूपमपि, शब्दस्वलक्षणस्याकृतकनित्यव्यावृत्तनिरंशैकस्वभावत्वात्, कृतकत्वादिविकल्पास्तु शब्दस्वलक्षणगतकृतकत्वादिभिन्नधर्माध्यवसायिनः शब्दस्वलक्षणानुभवद्वारायातत्वेन तत्प्रतिबद्धाः, अतस्तत्प्रतिभासिधर्मयोः साध्यसाधनभावोऽव्यभिचारश्च पारम्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धादुपपद्यत एवेति चेन्न, तथाविधस्वलक्षणस्य प्रत्यक्षतोऽसिद्धेः, स्वप्नेऽपि निरंशक्षणिकानेकपरमाणुरूपस्य तस्यासंवेदनात्, कृतकत्वादिधर्माध्यासितस्य प्रत्यक्षे प्रतिभासमानस्य तस्य चानिरंशत्वात् । न चाऽनुमानलक्षणविकल्पेन तस्य सिद्धिः, प्रतिबन्धासिद्धावनुमानाप्रवृत्तेः । किञ्च साध्यसाधनयोर्भेदेऽपि न त्वत्पक्षे तयोरविनाभावसाधकं प्रमाणमस्ति । न च विनाशस्य निर्हेतुकत्वात् 'भावो विनाशस्वभावनियतः, तद्भावं प्रत्यन्यानपेक्षणात्, यथा स्वकार्योत्पादनेऽन्त्यकारणसामग्रीविशेषः' इत्यादि साधनसद्भावात् प्रकृतसाध्यसाधनयोरविनाभाव इति वाच्यम्, साधनस्यानैकान्तिकत्वात्, शाल्यङ्कुरोत्पादनेऽनपेक्षमाणानामपि यवबीजादीनां तदुत्पादनसामग्रीसन्निधानदशायां तद्भावनियमाभावात् । यवबीजादौ शाल्यङ्कुरोत्पादनस्वभावताविरहात्, तस्य तत्स्वभावापेक्षयाऽनपेक्षत्वमसिद्धमिति चेत्तर्हि कृतकानामपि विनाशस्वभावापेक्षत्वात् केषाञ्चित्तत्स्वभावाभावादनपेक्षत्वस्यासिद्धत्वापत्तेः । ननु विनाशितयोपलब्धानामर्थानां प्रतिक्षणं विनाशाभावे न स्याद्विनाशप्रतीतिः, द्वितीयक्षणेऽपि भावस्य सद्भावे

सर्वदा सद्भावप्रसङ्गात्, द्विक्षणावस्थायित्वे हि द्वितीयेऽपि क्षणे क्षणद्वयस्थितिस्वभावत्वम्। अन्यथा स्वभावभेदात् क्षणिकत्वप्रसङ्गात्, एवं तृतीयेऽपि क्षणेऽवस्थानं स्यात्, तदापि तत्स्वभावस्य भावात् तथा चतुरादिक्षणेष्वपि। तथा च सत्यासंसारं भावस्य स्थितेरविनाशाद्विनाशप्रतीतिर्न स्यात्, भवति च विनाशप्रतीतिः, अतस्तदन्यथानुपपत्त्या प्रतिक्षणविनाशानुमानं दृश्यात्मकस्य कार्यस्य। अद्यक्षणात्मनोऽप्याद्ये क्षणे यः स्वभावः प्रागभूत्वा भवनलक्षणः स एव चेद् द्वितीयक्षणेऽपि तर्हि प्राग् भूत्वा भावस्य भावात् क्षणिकत्वम्। यदि प्रथमे क्षणे जन्मैव न तु स्थितिः, द्वितीये क्षणे स्थितिरेव न जन्मेत्युच्यते तथापि जन्म तद्वतोः स्थितितद्वतोश्चाभेदेन तयोश्च भेदात् प्रतिक्षणमनवस्थायित्वमेव सिद्धम्, परस्परभिन्नस्यापरापरकालसम्बन्धित्वस्य भावस्वभावत्वादपि प्रतिक्षणमनवस्थायित्वमिति सिद्धं विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वं भावस्येति चेन्मैवम्, स्वहेतोरनेकक्षणस्थायी भावो भूतक्षणेष्वभवन् वर्तमानक्षणेषु तिष्ठन् भविष्यत्क्षणेषु स्थास्यंश्च प्रथमक्षण एव जातः इत्यसताप्यनागतेन कालेन भावस्य विशेष्यं न विरुद्धम्, द्वितीयक्षणे कार्यकारिकारणसामर्थ्यवत्, अन्यथा कार्यकारणयोरेकदैवोत्पत्तेरेकक्षणस्थायि जगत् स्यादिति प्रागुत्पत्तेरभूत्वा भावेऽपि भावस्य द्वितीयादिक्षणे सत्त्वान्न क्षणिकत्वम्। न चाऽपरापरकालसम्बन्धेऽपि भावस्यान्यान्यस्वभावत्वम्, परमाणुषट्कसम्बन्धेऽप्येकपरमाणुवत्। न चासम्बन्धः परस्परं परमाणूनामयःशलाकाकल्पत्वादिति वाच्यम्, सम्बन्धस्य प्रतीयमानतया तदभावकल्पनाऽयोगात्। न च सम्बन्धकल्पने कृत्स्नैकदेशसम्बन्धविकल्पयोगः, सर्वात्मना हि परमाणूनां सम्बन्धे पिण्डस्याणुमात्रता स्यात्, एकदेशेनाभिसम्बन्धे तेषामेकदेशानां परमाण्वात्मभूतत्वे नैकदेशेनाभिसम्बन्धः, तेषामभावात्। परमाणुभिन्नत्वे तु एकदेशानां परमाणुभिः सर्वात्मना सम्बन्धेऽभेदात्, एकदेशैकदेशिनोरेकदेशाभावान्नैकदेशेनापि सम्बन्धस्तेषाम्, तत्राप्येकदेशकल्पनेऽनवस्थानात्। न च प्रकारान्तरेण सम्बन्धो दृष्टस्तेषां तस्मादनुपलभ्यमानस्यापि परमाण्वसम्बन्धस्य कल्पनेति वाच्यम्, अदृष्टस्यासम्बन्धस्येव सम्बन्धप्रकारान्तरस्यैव कल्पनाप्रसङ्गात्, यत्र सर्वात्मना एकदेशेन वा सम्बन्धो नोपपद्यते, अथ च सम्बन्धः प्रतीयते तस्मात्प्रकारान्तरेणैषां सम्बन्ध इति कल्पनाया एव सम्यक्त्वात्, तथा च सति नापि प्रतीतिविरोधः स्यात्। यदि

१ पारतन्त्र्यं हि सम्बन्धः सिद्धे का परतन्त्रता। तस्मात् सर्वस्य भावस्य सम्बन्धो नास्ति तत्त्वतः॥ परापेक्षा हि सम्बन्धः सोऽसन् कथमपेक्षते। सश्च सर्वनिराशंसो भावः कथमपेक्षते॥ २ अर्थानां सम्बन्धो हि प्रतिभासतेऽवसितोऽध्यक्षे, यतो हि तन्तुसम्बद्धं रूपादयश्च पटादिसम्बद्धा अवभासन्ते सम्बन्धाभावे तेषां विशिष्टताप्रतिभासः स्यात्, अर्थक्रियाघटनं च न स्यात् परमाणूनां परस्परं सम्बन्धाभावेन जलधारणाद्यर्थक्रियाया अघटनात्। तस्मात् कथंचिदुक्तसम्बन्धो विनास्तितादात्म्यसतादात्म्याद्वयमभ्युपेयम्, भावानां प्रतीयमानोऽयं कथंचित्प्रत्यासत्तिविप्रकर्षस्वस्वभावः न तु सर्वथा विप्रकर्षः प्रतीयते येन पारतन्त्र्यादिप्रयुक्तदोषावकाशो भवेदिति भावः॥

प्रतीतिर्विकल्परूपत्वादारोपितगोचरा सम्बन्धेऽसत्यपि तमादर्शयत्यतो न तस्मात्सम्बन्धव्यवस्थिति कथ्यते तर्हि सम्बन्धप्रतीतेर्वैशद्यानुपपत्ति विकल्पस्याविशदरूपत्वाभ्युपगमात्, न हि विकल्पाविकल्पयोर्युगपद्वृत्तेरेकत्वाध्यवसायाद्वैशद्यभ्रम , तथा सति सहभाविनोर्गोदर्शनाश्वविकल्पयोरप्येकत्वाध्यवसायात् वैशद्यविभ्रम स्यात्। न चासम्बद्धं परमाणुभिस्सम्बन्धग्राहीन्द्रियज्ञानं जन्यते ततो न दोष इति वाच्यम्, असम्बद्धान् सम्बद्धानिव प्रकाशयतोऽध्यक्षज्ञानस्य भ्रान्तत्वापत्त्या प्रत्यक्षत्वासम्भवात्, प्रत्यक्षत्वे च परमाणुसम्बन्धसिद्धिरेव स्यात्, असम्बद्धानाञ्च परमाणूनां जलधारणाद्यर्थक्रियाकारित्वानुपपत्तेः, घटादीनामेकदेशाकर्षणे परस्परं परमाणूनामसम्बन्धे तदपरदेशाकर्षणस्योपलभ्यमानस्याभावापत्तेश्च, तस्मान्नैकान्ततः प्रतिक्षणविनाशस्यानपेक्षतासिद्धि । न च क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियालक्षणस्य व्यापकस्याक्षणिकेऽनुपलब्ध्या ततो व्यावर्तमानं सत्त्वलक्षणं कृतकत्वं गत्यन्तराभावात् क्षणिकेष्वेवावतिष्ठत इति व्यापकानुपलब्ध्या साध्यसाधनयोरविनाभावसिद्धिरिति वाच्यम्, नित्यानित्यात्मकस्य भावस्य प्रकारान्तरस्य सद्भावेन व्यापकानुपलब्ध्याऽविनाभावस्यासिद्धेः, कृतकत्वस्य क्षणिकत्वेनैव व्याप्त्ययोगात्, क्षणिकस्वभावापेक्षया कृतकानामपि कथञ्चिन्मते उभयात्मकत्वेन क्षणिकत्वभावाभावादनपेक्षत्वहेतोर्भागासिद्धेश्च । विपक्षाद्व्यापकानुपलब्ध्या व्यावृत्तस्य हेतोरभीष्ट एव साध्याव्यभिचार इति चेन्न, अक्षणिकवदिनाऽक्षणिकाव्यभिचारस्याप्येव वक्तुं शक्यत्वात्, क्रमयौगपद्याभ्यां हि क्षणिकेऽर्थक्रियाविरोध , एकमात्मानमत्यन्तमेवायुगपदनेककार्यकारिण एकस्य स्वभावभेदमन्तरेण जनकत्वस्य कार्यभेदस्य चाऽयोगात् स्वभावभेदे चानेकत्वप्रसङ्गान्नैकस्य युगपदनेककार्यकारित्वम्, कारणस्वभावशक्तिभेदं विनापि उपादानभेदात्कार्यस्य भेदमिच्छता शक्तिभेदोऽभ्युपगत एव, उपादानसहकारिभावेनानेकेषु कार्येषु वस्तुक्षणस्यैकस्योपयोगाभ्युपगमात्, उपादानत्वसहकारित्वयो परस्परं भेदात् । न चैकत्र योऽयमुपादानभाव स एवान्यत्र सहकारिभाव इति वाच्यम्, तथा सति तत्कारणं सहकारि वा स्यादुपादानं वा, सहकार्युपादानभावयोरभेदात्, यद्युपादानं स्यात्तर्हि कार्यभेद , सर्वं प्रत्युपादानत्वात्, यदि तु सहकारि तर्ह्युपादानस्यैवाभावात् तद्भेदात्कार्यभेदो न स्यात्, तथापि क्षणस्यैकत्रोपादानभाव एवापरत्र सहकारिभाव इति न शक्तिभेद उच्यते तर्हि अक्षणिकस्याप्येकदैककार्यकारित्वमेवान्यदाऽन्यकार्यकारित्वमिति क्रमेणान्यकार्यकारिणि शक्तिभेदो न स्यात् । न चोपादानभेदादेव कार्यभेद , गोदर्शनसमयेऽश्वं विकल्पयत मनस्कारलक्षणोपादानभेदाभावेऽपि सविकल्पाविकल्पयो परेण भेदाभ्युपगमात् । तद्भेदेऽपि च तदुत्तरकालभाविनोऽनुसन्धानस्याभेदान्नोपादानभेदादुपादेयस्य भेद एव । अत शक्तिभेदा-

देव भेदः कार्यस्य, शक्तिश्च भिन्नाभिन्ना, शक्तिमतो ग्रहणेऽपि तस्या अग्रहणाद्भिन्ना, कार्यान्यथानुपपत्त्या च तत्रैव प्रतीयमाना सा ततोऽभिन्ना । शक्तिमतश्च शक्तेर्भेदेऽशक्तात् कार्योनुत्पत्तिः, न च शक्तेरेव कार्योत्पादकत्वम्, शक्तिमतोऽकारकत्वेनावस्तुत्वप्रसङ्गात्, न च शक्तिमतोऽपि कारकत्वम्, तस्यासामर्थ्यात् । नापि शक्तियोगात्तस्य शक्तत्वम्, भिन्नशक्त्या योगेऽपि शक्तत्वानुपपत्तेः शक्तेस्तत्रानुपयोगात् । उपयोगाङ्गीकारे तु शक्तितः शक्तिमत उपस्थितिरभ्युपगता स्यात्, तथा च स्वहेतोरेव शक्तस्योत्पत्तिरभ्युपगन्तव्या किं भिन्नशक्तिकल्पनेन, नापि शक्तिश्शक्तिमतोऽभिन्ना, शक्तिमतो ग्रहेण तदग्रहणात् । सर्वतो व्यावृत्तवस्तुग्राहिणा वस्तुभूतसाधर्म्याभावात् 'अतत्फलसाधर्म्यात्तद्गृहीतामपि ता विप्रलब्धो नाध्यवस्यतीति' वक्तुमशक्यत्वात्, तस्माच्छक्तिशक्तिमतोर्भेदाभेद एव, अबाधिताकारप्रत्ययस्य तथैव विषयत्वात्, निरंशे च क्षणे शक्तिभेदादपि न कार्यभेदो निरंशत्वादेव, तस्मान्न क्षणिकस्याक्रमकारित्वम्, नापि क्रमकार्यकारित्वम्, द्वितीयक्षणे क्षणिकस्याभावात्, अनेककालभाविकार्यकारित्वे ह्येकस्य क्रमकारित्वम्, तच्चैकक्षणस्थायिनि भावे न स्यादेव । क्रमिकाणां क्षणानामपेक्षयाऽक्रमोऽपि क्षणः क्रमकारी भवतीति चेन्न, अक्षणिकस्यापि क्रमवत्सहकार्यपेक्षया क्रमकारित्वसम्भवात् । अक्षणिकस्य स्वतोऽक्रमत्वेऽक्रमेणैव कार्योत्पत्तिः स्यात्, अनाधेयातिशयस्याक्षणिकस्य कालान्तरसहकारिप्रतीक्षाऽयोगादिति चेन्न, क्षणिकस्येवाक्षणिकस्य अनाधेयातिशयस्यापि कार्यकारित्वस्य कालान्तरनियतत्वात्, सहकारित्वं ह्येककार्यकारित्वमतोऽक्षणिकस्य युक्ता सहकारिप्रत्ययापेक्षा । क्षणिकस्यापि हि न सहकारिणि कालान्तरे वाऽतिशयाधायकत्वेनापेक्षा, तस्यानतिशयत्वात् क्षणस्याविवेकाच्च, किन्तु कालान्तरभाव्येककार्यकारित्वेन सहकारिसहायस्यैव च सामर्थ्यात्, अन्यथा सामग्री जनिका न स्यात्, इष्टापत्तौ द्वितीयक्षणापेक्षा न स्यात्, आद्यक्षण एव कार्यस्योत्पत्त्यापत्तेः । परस्परोपकारित्वञ्च सन्तानेष्वेककार्यकारित्वमेव, सहकारित्वेनात् कार्यकारिणि क्षणस्याप्यनुपकारात् सर्वत्रैककार्यकारित्वमेव सहकारित्वम्, अतोऽनुपकारिण्यपि सहकारिणि कालान्तरे वाऽपेक्षासम्भवात् क्रमवत्सहकार्यपेक्षयाऽक्रमस्यापि क्रमकारित्वं किं न स्यात्, तदेवं क्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् ततोऽर्थक्रियालक्षणसत्त्वविशिष्टं क्षणत्वं निवर्तमानं गत्यन्तराभावात्क्षणिकत्वसत्त्वमिति साध्यविपर्ययसाधनाद्विरुद्धं स्यात् । एवं शब्दविद्युत्प्रदीपान्त्यचरमक्षणानामन्यत्रानुपयोगेनानर्थक्रियाकारिणामपि कार्यत्वेनानैकान्तिकं स्यात्, न च तेषाम् यत्रानुपयोगेऽवस्तुत्वादकार्यत्वमिति वाच्यम्, अत्रोपत्सन्तानस्याप्यवस्तुत्वप्रसङ्गात् । न च तेषामनुपयुक्तत्वाऽसिद्धा योगिविज्ञानलक्षणविजातीयकार्यकरणादिति वाच्यम्, सजातीयं प्रत्यनुपयोगे विजातीयेऽपि तेषामनुपयोगात्, एकत्रानुपयोगिनोऽन्यत्राप्यु

पयोगे ज्ञाना तरप्रत्यक्षज्ञानवादिनोऽपि स्वज्ञानानुपयुक्तस्यापि ज्ञानस्यार्थज्ञाने उपयोगसम्भवादर्थचिन्तनोच्छेदलक्षणदोषप्रसङ्गदानानौचित्यात्, स्वज्ञानजननासमर्थस्यापि ज्ञानस्यार्थज्ञानजनने सामर्थ्यसम्भवात् । तस्मादनर्थक्रियाकारिणोऽक्षणिकस्य यद्यवस्तुत्वेनाकार्यत्वं तर्हि चरमक्षणस्यापि तत्स्यात्, सर्वथाऽर्थक्रियाकारित्वाभावात् । अथानर्थक्रियाकारिणोऽपि चरमक्षणस्य कार्यत्वं न तर्हि कृतकत्वमक्षणिके क्षणिकवादिना प्रतिक्षेप्तव्यं न्यायस्य समानत्वात्, तस्मान्नार्थक्रियालक्षणसत्त्वविशिष्टं कृतकत्वं नित्यादक्षणिकाच्च सत्त्वं व्यावर्तयितुमलम् । एतेन सामान्यस्यानर्थक्रियाकारित्वादवस्तुत्वं निरस्तम्, न च तस्य तत्साध्यकार्यस्यैवाप्रसिद्धत्वाऽनर्थक्रियाकारित्वमिति वाच्यम्, तस्य वाहदोहाद्यर्थक्रियाकारित्वाभावेऽपि विज्ञानलक्षणकार्यकारित्वात्, अन्त्यशब्दक्षणवत् । न च केवलात्सामान्यात्तद्बुद्धिज्ञानोदये तेन व्यक्तेः कदाप्यग्रहणात्तत्सम्बन्धित्वेन व्यक्तिग्रहणाभावेन ततो व्यक्तौ न प्रवृत्तिः स्यात्, व्यक्तिसहकृतसामान्यात्तज्ज्ञानोत्पादाङ्गीकारे च प्रत्येकं व्यक्त्यभावेऽपि सामान्याज्ज्ञानोत्पत्त्या तदुत्पत्तिं प्रति तासां सामर्थ्यानवधारणादिति उभयथापि ज्ञानक्रियाऽसम्भव इति वाच्यम्, अन्यतमव्यक्तिसव्यपेक्षस्यैव सामान्यस्य तत्र सामर्थ्यात्, अन्यतमवेमापेक्षस्य कुविन्दादेरिव, न हि प्रत्येकं वेमाभावे कुविन्दः पटं करोतीति कुविन्दादेव पटोत्पत्तिः, वेमरहितादनुत्पत्तेः । एवं प्रत्येकं व्यक्त्यभावे विज्ञानोत्पत्तावपि न केवलं सामान्यमेव तद्धेतुः अन्यतमव्यक्त्यपेक्षस्यैव सामर्थ्यात्, सामान्यस्य व्यक्त्यपेक्षत्वञ्चैककार्यकारित्वेनैव, तस्मान्न ज्ञानलक्षणकार्यकारिणः सामान्यस्यावस्तुत्वम् । नाप्यभिधेयत्वात्तस्यावस्तुत्वम्, हेतोर्विपक्षाद्व्यावृत्त्यसिद्धेः । न च वस्तुनोऽभिधेयत्वे साक्षाच्छब्दादेव वस्तुनो ज्ञानादिन्द्रियसहतेर्वैयर्थ्यं स्यात्, न चैवम्, तस्मात् प्रकृतहेतोर्विपक्षाद्व्यावृत्तिसिद्धिरिति वाच्यम्, शब्दादस्पष्टाकारतया प्रतीतस्य वस्तुनः स्पष्टाकारप्रतीत्यर्थमिन्द्रियसहते साफल्यं स्यात्, एकस्यापि वस्तुनः स्पष्टास्पष्टप्रतिभासभेदः सामग्रीभेदात्, दूरासन्नादिभेदेन स्पष्टास्पष्टप्रतिभासादिभेदवत् । ततो न सामान्यमवस्तु । इत्यभ्युपगमवादेन नित्यसामान्यपक्षभाविदोषपरिहारः कृतः । वस्तुतस्तु नैकान्ततः किञ्चिद्वस्तु नित्यमनित्यं वा, बहिर्नवपुराणाद्यनेकक्रमभाविपर्यायाक्रान्तस्य समानासमानपरिणामात्मकस्यैकस्य घटादेः अन्तश्च हर्षविषादाद्यनेकविवर्तात्मकस्य चैतन्यस्याबाधितप्रतीतिविषयस्य व्यवस्थितत्वात् । तस्मान्नैकान्ततः क्षणिकत्वं व्यक्तीनामिति सङ्केतव्यवहारकालव्यापकत्वस्य भावान्न तत्र शब्दसङ्केतासम्भवः, न वा सङ्केतवैयर्थ्यम् । प्रधानोपसर्जनभावेनानेकान्तात्मकवस्तुनः प्रमाणविषयत्वाद्यत्रैव प्रत्यक्षविषये सङ्केतः स एव सामान्यविशेषात्मकः शब्दार्थ इति नैव स्वलक्षणजा-

वितद्योगजातिमत्पदार्थबुद्ध्याकारपक्षभाविनो दोषा अनास्पदा एव, न ह्येकान्तपक्षभाविदोषा अनेकान्तवादिनं समाश्लिष्यन्ति इति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य शब्दसङ्केतसमर्थन नाम दशमं सोपानम् ॥

अपोहवाच्यतानिरसनम् ।

अपोहः शब्दार्थः, स च द्विविधः, पर्युदासरूपः प्रसज्यप्रतिषेधरूपश्चेति, पर्युदासोऽपि द्विविधः, अर्थेषु अनुगतैकरूपत्वेनाध्यवसितो बुद्ध्यात्मा बुद्धिप्रतिभासः, विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणरूपोऽर्थात्मकश्च । तत्र यथा हरीतक्यादयो बहवः सामान्यलक्षणमेकमर्थमन्तरेणापि ज्वरादिशमनं कार्यमुपजनयन्ति तथा शाबलेयादयोऽप्यर्था वस्तुभूतं सामान्यमन्तरेणापि प्रकृत्या एकाकारपरामर्शहेतवो भविष्यन्ति, तदनुभवबलेन यदुत्पन्नं विकल्पज्ञानं तत्रार्थाकारतया ज्ञानादभिन्नं यदर्थप्रतिबिम्बकमर्थाभासो भाति तत्रान्यापोह इति व्यपदेशः, न चासावर्थाभासो नाहङ्कृतः, ज्ञानतादात्म्येन व्यवस्थितः सन् बाह्यार्थाभावेऽपि तत्र तस्य प्रतिभासनात् । न चात्रापोहव्यपदेशो निर्निमित्तः मुख्यगौणलक्षणनिमित्तसद्भावात् । विकल्पान्तरारोपितप्रतिभासान्तराद्भेदेन स्वयं प्रतिभासनान्मुख्यस्तत्र तद्व्यपदेशः, अपोह्यत इत्यपोहः, अन्यस्मादपोह इति व्युत्पत्तेः । उपचारात्तु त्रिभिः कारणैस्तत्र तद्व्यपदेशः, अन्यव्यावृत्तवस्तुप्राप्तिहेतुत्वात् कारणे कार्यधर्मारोप एकः, अपरः अन्यविविक्तवस्तुद्वाराऽऽयातत्वात् कार्ये कारणधर्मारोपः, अन्यश्च विजातीयापोढपदार्थेन सह भ्रान्तैः प्रतिपत्तृभिरैक्येनाध्यवसानलक्षणः, कारणैरेभिस्तत्रोपचारः । अर्थस्तु विजातीयव्यावृत्तत्वात् मुख्यतस्तद्व्यपदेशभाक् । प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणस्त्वपोहः गौरयमगौर्न भवतीत्येवं लक्षणः स्फुट एव । तत्र शाब्दे ज्ञाने साक्षाद्य एव हि भासते तस्यैव शब्दार्थत्वं युक्तम्, न च शाब्दे ज्ञाने प्रसज्यप्रतिषेधस्य भानम्, वाच्याध्यवसितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वात्, न चेन्द्रियजज्ञानवद्वस्तुस्वलक्षणप्रतिभासः, किन्तु बाह्यार्थाध्यवसायिनी केवलशाब्दी बुद्धिरुपजायते, तेन तदेवार्थप्रतिबिम्बकं शाब्दे ज्ञाने साक्षात्तदात्मतया प्रतिभासनात् शब्दार्थो युक्त इति अपोहत्रये प्रथमोऽपोहव्यपदेशमासादयति । यश्च शब्दस्यार्थेन सह वाच्यवाचकभावलक्षणः सम्बन्धः प्रसिद्धो

---

१ स्वभावतः परस्परविलक्षणानर्थानेकार्थकारितया समानहेतुत्वेन च समानानाश्रित्य यदेकप्रत्यवमर्शरूपमर्थप्रतिबिम्बस्वभावज्ञानमुत्पद्यते स उद्भवात्मेति भावः ॥

नासौ कार्यकारणभावादन्य, बाह्यरूपतयाऽध्यवसितस्य बुद्ध्याकारस्य शब्दजन्यत्वात् । तथा च शब्दस्तस्य प्रतिबिम्बात्मनो जनकत्वाद्वाचक उच्यते प्रतिबिम्बञ्च शब्दजन्यत्वाद्वाच्यम्, न तु निषेधमात्रम् । एवञ्च प्रतिबिम्बलक्षणोऽपोहः साक्षाच्छब्दैरुपजन्यत्वान्मुख्य शब्दार्थो व्यवस्थितः, शेषयोरन्यापोहयोर्गौण शब्दार्थत्वमविरुद्धमेव, सामर्थ्यात्तयोरपि प्रतीते । सामर्थ्यञ्च गवादिप्रतिबिम्बात्मनोऽपरप्रतिबिम्बात्मभिन्नत्वात्तदसंयुक्ततया प्रतीयमानत्वम्, तथा तत्प्रतीतौ प्रसज्यलक्षणापोहप्रतीतेरप्यवश्यसम्भवादव सोऽपि गौणशब्दार्थ । स्वलक्षणमपि गौणशब्दार्थ प्रथम हि यथावस्थितवस्त्वनुभव, ततो विवक्षा, ततस्ताल्वादिपरिस्पन्द ततश्शब्द इत्येव परम्परया यदा शब्दस्य बाह्यार्थेऽप्यभिसम्बन्ध स्यात्तदा विजातीयव्यावृत्तस्यापि वस्तुनोऽर्थापत्तितोऽधिगम इत्यन्यव्यावृत्तवस्त्वात्माऽपोहशब्दार्थ इत्युपचर्यत इति, अत्र वदाम, विजातीयव्यावृत्तपदार्थानाभिसानुभवादिमुखेन यच्छब्द विज्ञान तथाभूतपदार्थाध्यवसाय्युत्पद्यत इत्यत्राविसंवाद एव, किन्तु तत्तथाभूतवास्तविकार्थग्राह्यभ्युपगन्तव्यम्, अध्यवसायस्य ग्रहणरूपत्वात्, विजातीयव्यावृत्तेस्तु समानपरिणतिरूपतया वस्तुधर्मत्वात्, तत्रान्यापोहशब्दवाच्यता न क्षतिकारिणी, सङ्केतविशेषसव्यपेक्षस्य तच्छब्दस्य तत्रापि प्रवृत्त्यविरोधात् । विकल्पप्रतिबिम्बकमात्रमपि न शब्दार्थ, शब्दात्तस्य वाच्यतयाऽप्रतिपत्ते । किन्तु विशिष्टसङ्केतसव्यपेक्षाच्छब्दाद्बाह्यार्थप्रतिपत्ते तत्पूर्वकप्रवृत्त्यादिव्यवहारस्यापि तत्रैव भावात् न एव बाह्य शब्दार्थो युक्त । एव विजातीयव्यावृत्तस्वलक्षणस्योपचारेणापोहत्वमपि न युक्तम्, यदि शब्दवाच्यस्य वस्तुस्वरूपस्यापोहत्व तदाऽनन्वधर्मात्मके वस्तुन्युपसर्जनीकृतविशेषस्य पारमार्थिकवस्त्वात्मकसामान्यधर्मकलापस्य शब्दवाच्यत्वादुपचारेणापोहत्वासम्भवात् । तुच्छस्वरूपाया व्यावृत्ते अन्यव्यावृत्तविकल्पाकारस्य चापोहत्व सामान्यसामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावादिव्यवहारश्च सर्व एवाघटमान । तत्र सामान्य साधितमेव । सामानाधिकरण्यव्यवहारश्च धर्मद्वययुक्तस्यैकधर्मिणो बहिर्भूतस्याभावादयुक्त स्यात्, नाय बाह्यार्थासंस्पर्शिविकल्पप्रतिबिम्बके युक्त । न च धर्मद्वयानुरक्तैकधर्मिविकल्पेऽप्ययमुपपत्स्यत इति वाच्यम्, तथाविधविकल्पाभ्युपगमेऽनेकान्तवादप्रसङ्गात् । न चानेकत्व न वास्तविकमिति वक्तव्यम्, तथा सति ज्ञानस्वरूपेऽविद्यमानस्यानेकत्वस्य स्वसंवेदनेनापरिच्छेदप्रसङ्गात् परिच्छेद वा स्वसंवेदनस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, अविद्यमानवस्तुविषयकत्वात्, सदसतोरेकत्वानेकत्वयोर्मध्येऽनेकत्वादेर्ज्ञानतादात्म्यविरहेणानात्मभूतवैचित्र्यस्य अतदाकारज्ञानवेदनेन परिच्छेदासम्भवाच्च । यदि च वैचित्र्य बुद्धिमाश्लिष्यतीत्यङ्गीक्रियते तदा बहिर्भूतोऽप्यर्थस्तदाश्लिष्येत्, एकत्वनानात्वयोर्विरोधस्तु विज्ञानेऽपि तुल्य एव । बुद्धेर्नीलादिप्रतिभासानामैक्ययोगक्षेमत्वादेकत्वमिति चेन्न, सद्भा

विना चित्तचैत्तानां नानात्वेऽप्येकयोगक्षेमत्वात्तेन स्वभावभेदस्यानिराकरणात्, चित्तमर्थमात्रग्राहि, चैत्ता विशेषावस्थाग्राहिणः सुखादय । नीलादिप्रतिभासानां सर्वथैकत्वमपि प्रत्यक्षविरुद्धम्, प्रतिभासभेदाद्भेदसिद्धेः, भेदप्रतिभासस्याबाधितत्वेनाभ्रान्तत्वाच्च । अथ विकल्पस्यायं विभ्रमः, बहिरर्थे सामानाधिकरण्यादर्शनात्, नानाफलयोर्नीलोत्पलादिशब्दविकल्पयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिविरोधात्, धर्मधर्मिणोरेकान्तभेदाभेदाभ्यां गत्यन्तराभावात्, धर्मधर्मिणोर्हि अभेदाभ्युपगमे शब्देनैकेन विकल्पेन च स्वलक्षणस्य विषयीकरणे निखिलस्वभावाक्षेपादपरस्य शब्दादेः स्वलक्षणैकरूपेऽस्मिन्भिन्नफलत्वाभावात्तदभेदे सकृत् ग्रहणस्यावश्यंभावित्वम्, अभेदस्य तल्लक्षणत्वादन्यथा गृहीतागृहीतयोर्भेदप्रसक्तेः । धर्मधर्मिणोर्भेदाभ्युपगमपक्षेऽपि घटपटादिशब्दवत् एकत्रावृत्ते, उपाधिद्वारेणैकत्रोपाधिमति शब्दविकल्पयोस्तदा प्रवृत्तिर्भवेत्, यदि तयोरुपकार्योपकारकभावः स्यात्, अन्यथा पारतन्त्र्यासिद्धेः । तयोश्चोपाध्युपाधिमद्भावाभावान्न तद्द्वारेणापि तयोस्तद्वति वृत्तिर्युक्ता । अथ तयोरुपकार्योपकारकभावस्तदोपाध्युपकारिका शक्तिरुपाधिमतो यद्यभिन्ना तदैकोपाधिद्वारेणाप्युपाधिमत प्रतिपत्तौ सर्वोपाध्युपकारकस्वरूपस्यैव तस्य निश्चयादुपकार्यस्योपाधिकलापस्याप्यशेषस्य निश्चयप्रसक्तिः, उपकारकनिर्णीतेरुपकार्यनिश्चयनान्तरीयकत्वात् । उपाधिमतो भेदे तच्छक्तेः सम्बन्धाभावः, ततस्तासामनुपकारात्, उपकारे वा तदुपकारशक्तीनामपि उपाधिमतो भेदाभेदकल्पनायामनवस्था सर्वात्मना ग्रहणञ्च प्रसज्यत इति, मैवम्, अभेदस्य सकृद्ग्रहणलक्षणत्वाभावात्, घटाद्याकारपरिणतानां परमाणूनां सकृद्ग्रहणेऽप्यभेदस्याभावेनातिव्याप्तेः, सत्त्वानित्यत्वयोरभेदेऽपि सकृद्ग्रहणाभावेनाव्याप्तेश्च, तयोः सकृद्ग्रहणे च सत्त्वप्रतिपत्तौ क्षणक्षयस्यापि प्रतिपत्तेरनुमानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न चानादिसंसाराभ्यस्ताक्षणिकादिवासनाजनितमन्दबुद्धेः पूर्वोत्तरक्षणयोर्विवेकनिश्चयाभावात्स्वलक्षणस्य सर्वात्मनाऽनुभवेनाधिगमेऽपि क्षणिकताया निश्चयानुत्पत्तेरनुमानस्य साफल्यमिति वाच्यम्, घटकपालक्षणयोरप्यविवेकनिश्चयप्रसक्तेः । सदृशापरापरोत्पत्तेर्विप्रलम्भनिमित्तस्याभावान्नात्र तत्प्रसङ्ग इति चेन्न, ह्रस्ववर्णद्वयोच्चारणे तत्प्रसङ्गात्, न च तयोर्विप्रलम्भनिमित्तस्यानन्तर्यस्य वर्णद्वयान्तराले सत्त्वलक्षणसदृशधर्मस्याभावान्न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं लघुवृत्तेर्विभ्रमनिमित्तस्य सद्भावात्, एवञ्च संयुक्ताङ्गुल्योरप्यविवेकनिश्चयः स्यात्, दर्शनैरन्तर्यसादृश्ययोर्भावात् । किञ्चान्यापोहवादिना भ्रान्तिनिमित्तं सादृश्यं वस्तुभूतं नास्त्येव, सामान्यवादप्रसक्तेः, न चैकविज्ञानजनकक्षणानां सादृश्यरूपता वाच्या, तस्माद् विवेकानिश्चये रूपालोकमनस्कारादीनामपि एकविज्ञानजनकत्वेन सादृश्यादेकत्वनिश्चयस्तेषामपि भवेत् । एवं दर्शनैरन्तर्यमपि न भ्रान्तिनिमित्तम्, तत्सद्भावेऽपि संयुक्ताङ्गुल्योर्भ्रान्त्यभावात् । कालनैरन्तर्यं लघुवृत्तिरेव, तदपि न भ्रान्ति

निमित्तम्, ह्रस्ववर्णद्वयोच्चारणे तद्भावेऽप्यभावात् नाप्युभयं निमित्तम्, संयुक्ताङ्गुल्योः पूर्वापरक्षणयोरपि उभयसद्भावेऽप्यभावात्, तस्मादान्तरेतरभ्रान्तिकारणाभावाद्यथानुभवं कुतो न विकल्पोत्पत्तिः, तस्मादुपाधितद्वतोरभेदेऽपि नानाफलत्वं शब्दविकल्पयोरविरुद्धम् । भेदपक्षेऽपि तयोरेकार्थवृत्तिर्घटत एव, तद्द्वारेण शब्दविकल्पयोरेकस्मिन् धर्मिणि वृत्तं सामानाधिकरण्यादिव्यवहारसिद्धिः । उपकार्योपकारकप्रतीत्योरन्योन्याविनाभावित्वाभावात् नैकोपाधिद्वारेण सर्वात्मनोपाधिमतः प्रतिपत्तिः, अन्यथा कथञ्चित्सर्वस्यापि परस्परमुपकार्योपकारकभावादेकपदार्थप्रतिपत्तौ तदाधाराविभावेनोपकारकभूतस्य भूतलादेस्तत्कार्यभूतसन्तानान्तरवर्तिज्ञानस्य वा ग्रहणं ततोऽपि तदुपकारिणस्तस्मादप्यपरस्य तदुपकारिण इति पारम्पर्येण सकलपदार्थाक्षेपात्सर्वः सर्वदर्शी स्यात् । ननु भवत्वयं दोषः सम्बन्धवादिनाम्, सम्बन्धस्य सम्बन्धिभ्यो व्यतिरेकेऽनवस्थाप्रसङ्गेनैकधर्मद्वारेणापि निखिलधर्मसम्बन्धात्मकस्यैव धर्मिणोऽवगमात् सम्बन्धिनो धर्मकलापस्याशेषस्य ग्रहणप्रसक्तिः, सम्बन्धिग्रहणमन्तरेण सम्बन्धप्रतिपत्तेरभावात्, अङ्गुलिद्वयप्रतिपत्तौ तत्संयोगप्रतिपत्तिवत् । सम्बन्धिष्वेकसम्बन्धानभ्युपगमवादिनामस्माकं नायं दोषः, न हि प्राग्भावोत्तरभावावन्तरेणापरः कार्यकारणभावादिरेकः सम्बन्धोऽस्माभिरभ्युपगम्यते येन समस्तावगमात् सर्वः सर्वदर्शी स्यादिति चेन्न, सम्बन्धवादिनः समस्तधर्मसम्बन्धानां धर्म्यभिन्नत्वेऽपि तदेकधर्मसम्बन्धात्मकस्यैव धर्मिणो ज्ञानादशेषधर्मग्रहणप्रसङ्गाभावात् । सम्बन्धाभाववादिनोऽपि यद्युपकारकप्रतिपत्तावपि एकसम्बन्धाभावान्नोपकार्यस्यावगतिस्तदा कथं रूपादेः रसतोऽनुमानेनावगतिः, उपकार्यविशिष्टस्योपकारकस्याप्रतिपत्तेः, प्रतिपत्तौ च कथं भवन्मतेन न सर्वः सर्वविद्भवेत् । न च धर्मधर्मिप्रतीत्योरितरेतराश्रयत्वात्तत्प्रतीत्यभावेन धर्मधर्मिभाव इति वाच्यम्, युगपत्तयोरध्यक्षे प्रतिभासनात्, न वा क्रमप्रतिभासेऽपि तत्प्रतीत्योरितरेतराश्रयत्वम्, दूरादभ्रमेण प्रतीतस्य वृक्षत्वविशिष्टस्य प्रत्यासन्ने आम्रादिविशेषणविशिष्टस्य तस्यैवावसायात्, शाब्दप्रतिभासेऽपि गोशब्दाद्गोत्वमात्रोपाधेरवभातस्य शुक्लशब्दात्तदुपाधिविशिष्टस्य तस्यैवावभासनात् । न च गुणग्रहणमन्तरेण गुणिनोऽपि गवादेरग्रहः तदग्रहे च गुणाग्रह इति वाच्यम्, गोशब्दाद्विशेषणविशेष्ययोर्युगपदेव प्रतिपत्तेः । अथ सविकल्पप्रत्यक्षवादिना स्यादयं दोषः, धर्मविशिष्टधर्मिणो निश्चयाद्धर्मधर्मिणोश्च परस्परसव्यपेक्षत्वात्, निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिना तु सर्वोपाधिनिरपेक्षनिरंशस्वलक्षणसामर्थ्यभाविना तद्रूपमेवानुकुर्वता निर्विकल्पकाध्यक्षेण अन्यनिरपेक्षस्वलक्षणग्रहणाभ्युपगमान्नायं दोष इति, न सम्यगेतत्, सकलोपाधिशून्यस्वलक्षणग्राहिणो निर्विकल्पकस्याभावात्, तदेवं भिन्ननिमित्तयोरेकविषयत्वाविरोधात् कथं न तद्विरर्थे सामानाधिकरण्यव्य

किमर्थं दर्शने प्रवृत्तिः स्यात्, स्फुटं प्रतिपन्नेऽपि पुनः प्रवृत्तौ प्रवृत्तेरविरामप्रसङ्गात् । नाप्याकारान्तरेणार्थः शब्दप्रतिपाद्यः, तदाकारस्य सम्बन्धव्युत्पत्तिकाले कालान्तरे वा अक्षागोचरत्वादतो नाध्यक्षतः सम्बन्धवेदनम् । नाप्यनुमानेन, प्रत्यक्षाभावेऽनुमानानवतारात् । तस्मात्सम्बन्धवेदनासम्भवेन न वस्तु शब्दार्थः किन्तु शब्देभ्यो बहिरर्थासंस्पर्शिन्यः कल्पना प्रसूयन्ते ताभ्यश्च शब्दा इति कार्यकारणभावमात्रं तत्र न वाच्यवाचकभावः, शब्दाद्धि विज्ञानमुत्पद्यते न तु तत्तेन प्रतीयते, अत एव च ज्ञानतदाकारावपि न शब्दवाच्यौ । कथं तर्हि अन्यापोहः शब्दवाच्यः, लोकाभिमानमात्रेण तथाऽभिधानात्, लौकिकाना हि शब्दश्रवणात् प्रतीतिः प्रवृत्तिः प्राप्तिश्च बहिरर्थे दृश्यते । न च यदि लोकाभिप्रायः इष्यते तर्हि बहिरर्थः शब्दार्थोऽस्तु, नान्यापोहः तदभावादिति वाच्यम्, तस्यैवान्यापोहत्वात्, न च तर्हि स्वलक्षणं शब्दार्थः इति वाच्यम्, विजातीयव्यावृत्तरूपेण तस्य शब्दभूमित्वस्येष्टत्वात्, न तु सजातीयव्यावृत्तरूपस्य, तस्य शाब्देऽप्रतिभासनात् । न च विजातीयव्यावृत्तरूपाभिन्नात्मसजातीयव्यावृत्तरूपस्य शब्दैर्विकल्पैश्च विजातीयव्यावृत्तरूपस्याधिगतौ तदप्यधिगतमेवेति वाच्यम्, विकल्पानामवस्तुस्वभावतया स्वलक्षणासंस्पर्शित्वात्, तथा च शब्दलिङ्गाभ्यां बहिरर्थासंस्पर्शिप्रत्ययः क्रियते तत्संस्पर्शाभावेऽपि पारम्पर्येण वस्तुप्रतिबन्धादविसंवादः, पदार्थस्यास्तित्वाद्धि प्राप्तिर्न दर्शनात्, केशोण्डुकादेर्दर्शनेऽपि प्राप्त्यभावात् । न च प्रतिभासमन्तरेण कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रतिभासेऽप्यनर्थित्वे प्रवृत्त्यभावात्, अर्थित्वे च सति दर्शनविरहेऽपि भ्रान्त्या प्रवृत्तिसद्भावात् किन्तु तत्र वस्तुप्रतिबन्धाभावाद्विसंवादः यत्र तु प्रतिबन्धसद्भावः तत्राविसंवादः, यदा तु विकल्पानां स्वरूपनिष्ठत्वात्ता यत्र प्रतिबन्धः तदा स्वसंवेदनमात्रं परमार्थसत्त्वमिति, इदमपि मतं निरस्तम्, सामान्यविशेषात्मकवस्तुनः शब्दलिङ्गविषयत्वात् । सामान्यविशेषात्मकं हि वस्तु सर्वस्यां प्रतिपत्तौ प्रतिभाति केवलं प्रधानोपसर्जनभावेन जातिव्यक्त्योः सामग्रीभेदात् प्रत्यक्षादिबुद्धौ प्रतिभासनात्तत्र वैशद्यावैशद्यावभासभेदः । शब्दार्थयोश्च तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणसम्बन्धमन्तरेणापि सम्बन्धः परेणाभ्युपगन्तव्यः, अन्यथा यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकं, अक्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् सश्च शब्द इति, तथा यत्किञ्चित्सत् तत्सर्वमक्षणिकम् क्षणिकेऽर्थक्रियानुपलब्धेः सश्च शब्द इति साधनवाक्ययोः स्वपराभिप्रेतार्थसूचकयोः स्वलक्षणासंस्पर्शित्वेन भेदाभावात् साधनतदाभासव्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गः । न चान्यतरसाधनवाक्यस्य परम्परया स्वलक्षणप्रतिबन्धादपरस्माद्विशिष्टतेति वाच्यम्, तथा सति वाच्यवाचकयोः कार्यकारणभावातिरिक्तस्य सामर्थ्यप्राप्तस्यानिष्टस्यापि सम्बन्धान्तरस्याभ्युपगमप्रसङ्गात् । न च शब्दस्य क्वचिदर्थे व्यभिचारदर्शनात्सर्वत्रानाश्वासाद प्रामाण्यकल्पना युक्ता, प्रत्यक्षस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । विवक्षान्यविवक्षायामन्यशब्ददर्शना

द्विवक्षायामपि क्वचिद्व्यभिचारात् सर्वत्रानाश्वासेन न तेषा विवक्षाविशेषसूचकत्व स्यात्, न च सुविवेचितकारणस्य कार्याव्यभिचारान्न शब्दविशेषाणा विवक्षाविशेषसूचकत्व विरुद्धमिति वाच्यम्, येन प्रतिबन्धेन शब्दविशेषस्य विवक्षाविशेषसूचकत्व तत एव तेषामर्थविशेषप्रतिपादकत्वौचित्यात् । स्वाभिधित्सितार्थप्रतिपादनशक्तिवैकल्यादन्यथापि प्रायशोऽभिधानवृत्तिदर्शनाद्विचित्राभिसन्धित्वात् पुरुषाणा विप्रलम्भाशङ्कया यत्राभिप्रायेऽपि तेषामप्रामाण्यमिति चेत्तर्हि सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग, तथाहि यज्जातीयात् क्वचित्कदाचित्तथाभूत दृष्ट तादृशात्तत् सर्वदा सर्वत्र तथाभूतमेव भवतीति निरभिप्रायेष्वपि नियमो नोपलभ्यते, इन्धनादिसामग्रीतोऽनलप्रादुर्भावदर्शनेऽपि एकदा मण्यादिप्रभवत्वेनापि तस्य समीक्षणात् कथ कार्यहेतोरप्यव्यभिचारित्वनिबन्धन प्रामाण्य परेणाभ्युपगत युक्त स्यात्, बहुधा वृक्षस्य चूतस्योपलम्भेऽपि क्वचित् कदाचिल्लतारूपतयापि तस्य दर्शनात् शिंशपा वृक्षस्वभावमेव बिभर्तीति कथ प्रेक्षापूर्वकारिणा निःशङ्क चेतो भवेत्, यतो लता च स्यात् शिंशपा च, नैवात्र कश्चिद्विरोध इति वृक्षोऽय शिंशपात्वादिति स्वभावहेतोरप्यव्यभिचारनिबन्धनप्रामाण्याभ्युपगम परस्य विशीर्येत । यदि स्वभावसदसद्भाव भवतो भावस्य निःस्वभावतापत्त्या तादात्म्यादव्यभिचारलक्षण प्रामाण्य तथा कारणाभावे भवत कार्यस्य कार्यत्वाभावापत्त्या तदुत्पत्तिस्वरूपाव्यभिचारनिबन्धन प्रामाण्यमस्तीत्यनुमान प्रमाणमित्युच्यते तर्हि स्वसन्ताने यादृग्भूत विज्ञानमुत्पन्न तादृग्भूतस्यैव श्रोतृसन्ताने विज्ञानस्योत्पादयिषया वचनमुच्चारयन् परार्थानुमान नाऽभ्युपगच्छन् शब्दाना बहिरर्थे सम्बन्धनिमित्त प्रामाण्य कथ प्रतिक्षिपेत् । अनुमानस्यापि प्रामाण्य यद्यव्यभिचारप्रतिपत्त्यभावान्नाभ्युपगम्यते तदा तत्त्वव्यवस्था न स्यादेव, प्रत्यक्षेऽपि स्वार्थाव्यभिचारित्वस्य निश्चयासम्भवेन तत्तत्त्वव्यवस्थाऽसम्भवात्, न वा स्वसंवेदनमात्रात्तत्सम्भव ग्राह्यग्राहकाकारशून्यस्य तस्यापि यथावस्थमभ्युपगतस्याननुभूयमानत्वेन स्वत प्रत्यवस्थितत्वात्तत्त्वव्यवस्थापकत्वासम्भवात् । न च सर्वभावाना प्रतिभासोपमतया न किञ्चित्तत्त्वमस्तीति वक्तव्यम्, शून्यताया निराकरिष्यमाणत्वात् । तस्मात् प्रत्यक्षादिक प्रमाणमभ्युपगम्यते यदि तदा शब्दोऽपि बहिरर्थे प्रमाणतयाऽभ्युपगन्तव्य, तन्निबन्धनस्य सामान्यविशेषलक्षणबाह्यार्थप्रतिबन्धस्य तत्रापि सत्त्वात्, तत्रैव शब्दाच्चक्षुरादेरिव नियमेन प्रतिपत्तिप्रवृत्तिप्राप्तिलक्षणव्यवहारदर्शनात्, गुणदोषयोश्चोभयत्र समानत्वात् । यथा चाक्षुषवृत्तिवह्निधूमव्यक्तीनामानन्त्येऽपि परस्पर प्रतिबन्धो निश्चीयते तथा व्यक्तीनामानन्त्येऽपि तत्र सङ्केत सम्भवत्येव, प्रतिबन्धो हि वह्निधूमव्यक्तीना परेण प्रत्यक्षेणैवाभ्युपगन्तव्यो नानुमानेन, अनवस्थाऽन्योन्याश्रयदोषापातात् । तदपि प्रत्यक्ष निर्विकल्परूपमेव, तस्यैव प्रामाण्यसम्भवात्, सत्यपि हि निर्विक-

ल्पकप्रत्यक्षे यत्रैव विकल्प तत्रैव प्रवृत्त्यादिव्यवहारकर्तृत्वेन तस्य प्रामाण्य नान्यत्र, अनुमानविकल्पे च प्रत्यक्षाभावेऽपि प्रवृत्त्यादिव्यवहारनिर्वायकत्वेन प्रामाण्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्या विकल्पस्यैव प्रामाण्य तस्यैव च व्याप्तिग्राहकत्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा प्रत्यक्ष स्वलक्षण विषयलक्षण वा तत्त्व न निश्चिनोति विकल्पस्तु साकल्येनावस्त्वेव निश्चिनोति इति निश्चयक्रियाप्रतिरोधात् किञ्चित्केनचिन्निश्चेयमनिश्चितेन च स्वरूपेण न तत्त्वव्यवस्था स्यात्, तस्मात् प्रत्यक्षवच्छाब्दस्याप्युभयात्मकवस्तुनिश्चायकत्वेन प्रामाण्यमभ्युपेयम्, दृश्यन्ते हि स्वयमदृष्टेषु नदीदेशपर्वतद्वीपादिष्वाप्तप्रणीतत्वेन निश्चितात्तच्छब्दात्तत्त्वप्रतिपत्ति कुर्वाणा । न च पुरस्थ घटादिक चक्षुर्जन्ये प्रत्यक्षे श्रोत्रजे च शब्दस्वरूप प्रतिभासते नान्य कश्चिद्वाच्यवाचकभावस्तयोरिति वाच्यम्, एकान्तेन ताभ्या भिन्नस्य वाच्यवाचकभावस्यास्माभिरनभ्युपगमात्, यद्यभ्युपगम्यते तदा तस्य पृथक् प्रतिभासप्रसङ्ग स्यादेव, किन्तु सङ्केतसव्यपेक्षस्य शब्दस्य वाचकत्व कथञ्चिदभिन्नो धर्म तदपेक्षया चार्थस्यापि वाच्यत्व तथाभूत एव धर्म, तच द्वयमपि शब्दार्थप्रतिभाससमये क्षयोपशमविशेषाविर्भूते कस्मिंश्चिज्ज्ञाने प्रतिभासत एव । सङ्केतसमये हि इदमस्य वाच्यम्, इदमस्य वाचकमिति तद्ग्राहिविशिष्टेन्द्रियादिसामग्रीप्रभव ज्ञानमनुभूयत एव । अविज्ञातस्यापि दूरस्थवृक्षाद्यर्थग्राहिण प्रत्यक्षस्यात् तत्प्रतिभासानिश्चितस्य शाब्दस्यापि तत्र प्रामाण्येन तदुत्थापकशब्दस्य तत्र सामर्थ्यनिश्चयात् वाचकत्वस्य प्रतिपादकत्वस्वरूपपक्षे प्रदर्शितदोषाणा नावकाश । श्रुत पश्यामीत्यत्र दृष्टश्रुतरूपादिकल्पनानिमित्तदोषोद्भावनमपि न सम्यक् एकचित्रप्रतिभासिज्ञानेऽपि तथा प्रसङ्गात्, तथा हि तत्रापि पीताद्याकारतया नीलाद्याकारग्रहणे पीताद्याकारतया नीलाद्याकार, नीलाद्याकारतया च पीताद्याकारग्रहणे नीलाद्याकार एवावभासेदिति कुत चित्र एक, तथा नीलसवेदनेऽपि प्रतिपरमाणु एव कल्पनया नैक नीलप्रतिभास ज्ञान स्यात्, विविक्तस्य च ज्ञानपरमाणोरसवेदनात् सर्वशून्यतापत्त्या सर्वव्यवहारोच्छेद स्यात्, यथैकत्वेन सवेदनादनेकनीलपरमाणुसमूहात्मकमेक नीलज्ञानमित्युच्यते तर्हि दृष्टश्रुतरूपमवाधितैकत्वप्रतिभासादेक वहिर्वस्तु किं नाभ्युपगम्यते । यथा युगपद्ग्राह्यनीलज्ञानपरमाण्ववभासाना स्वसवेदने नैकत्वविरोधस्तथा क्रमेणापि दृष्टश्रुतावभासयोरेकत्वेनाविरोधो दृष्ट श्रोष्यामीति ज्ञानन भविष्यतीत्येकत्वावभासिना दर्शन शब्दविषयस्यार्थस्यैकत्व निश्चीयत इति परमार्थत एव तत्त्वम् । शब्दार्थयो, सम्बन्धोऽपि न काल्पनिक, प्रतिनियतसङ्केतानुसारिणो नियताच्छब्दात् प्रतिनियतार्थप्रतिपत्तिदर्शनात् । न च श्रोतु प्रतिपत्ति सङ्केतानुसारिणी दृश्यते, कल्मिमार्यादिशब्देभ्यो द्रविडार्ययोर्यथाक्रमम तकालवर्णोपसर्गादिप्रतिपत्तिदर्शनान्न नियतः सम्बन्ध इति वाच्यम्,

नियतसंकेतसहकृतस्य शब्दस्य नियतार्थप्रतिपत्तिदर्शनात्, कार्यगम्यं हि वस्तुना नियतत्व मन्यदा यदा च नियतं तत्कार्यमुपलभ्यते तदा कुतो न तस्य नियतत्वम् । तस्माद बाधितशब्दार्थसम्बन्धप्रतिपत्तेरबाधिताकारप्रतिपत्त्या वास्तविकार्थधर्मव्यवस्थापकत्वाद्युक्तमेवोक्त समयपरमार्थविस्तरेति ॥ २ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य अपोहस्य शब्दार्थतानिरसन नाम एकादशं सोपानम् ॥

नयद्वयघटकद्रव्यार्थिकस्वरूपम् ।

अथ प्रकरणस्यास्यारम्भः कुण्ठधियामप्यन्तेवासिना योग्यतासम्पादनार्थं कृतः, सा च योग्यता विशिष्टसामान्यविशेषात्मकपदार्थतदुपायभूतनयप्रतिपादनं विनाऽस्मात् प्रकरणान्न सम्पद्यतेऽतो योग्यताया उपायभूतं प्रकरणाभिधेयमर्थं निर्दिशति—

तित्थयरवयणसंगहविसेसपत्थारमूलवागरणी ।
दव्वट्ठिओ य पज्जवणओ य सेसा वियप्पा सिं ॥ ३ ॥

तीर्थकरवचनसङ्ग्रहविशेषप्रस्तारमूलव्याकरणी ।
द्रव्यार्थिकश्च पर्यवनयश्च शेषा विकल्पा एषाम् ॥ छाया ॥

तीर्थकरेति, संसारार्णवं येन तरन्ति तत्तीर्थं, द्वादशाङ्गम्, तदाधारो वा सङ्घ, तत् घमान तत् कुर्वन्ति उत्पादयन्ति तत्स्वाभाव्यात् तीर्थकरनामकर्मोदयाद्वेति तीर्थकरा, तेषां वचनमाचारादि, तस्यार्थतस्तैरुपदिष्टत्वात्, तस्य सङ्ग्रहविशेषौ सामान्यविशेषशब्दवाच्यौ अभिधेयभूतौ द्रव्यपर्यायौ, तयोः प्रस्तारः, सङ्ग्रहादिकेन नयराशिना येन प्रस्तीर्यते विस्तार्यते स प्रस्तार, तत्र सामान्यप्रस्तारस्य सङ्ग्रहव्यवहारप्रस्ताररूपस्य तस्य मूलव्याकरी ल्वो व्याकर्त्ता आद्यवक्ता ज्ञाता वा द्रव्यार्थिक द्रव्यमेव सच्चैवार्थोऽस्येति द्रव्यार्थिकः पर्यवो विशेष तज्ज्ञाता वक्ता वा स चासौ नयन नय पर्यवनय पर्यायास्तिक, विशेष प्रस्तारस्य ऋजुसूत्रशब्दादेराद्यो वक्ता, अत्र द्रव्यार्थिकपर्यायनययोर्मूलव्याकरणीत्यभि धेयतया मूलव्याकरणीशब्दस्य द्विवचनान्तताया औचित्येऽपि प्रत्येक व्याकरणीत्येक वचनान्ततया निर्देशः, अत एव चकारद्वयं मूले आदृतम्, शेषा नैगमाद्या नयास्तद्भेदा

अनयो द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयो । अत्र सि इति प्राकृतशैल्या, ' बहुवयणेण दुवयण ' इति द्विवचनस्थाने बहुवचनमित्यर्थ ॥

तथाहि द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकावेव नयौ, परस्परविविक्तसामान्यविशेषविषयत्वात्, न ताभ्यामन्यो भिन्नो विषयो यद्ग्राहकतयाऽन्य कश्चन तृतीयो नय स्यात्, भेदाभेदरहितस्यापरस्य भावस्वभावस्यानुपपत्त्या तृतीयस्य विषयस्यासम्भव । न च भेदाभेदाभ्यामन्यस्तद्वान् एकोऽर्थोऽस्तीति वाच्यम्, सोऽपि भावस्वभावो वा स्यादभावस्वभावो वेति विकल्पानतिवृत्त्या तस्य तदुभयभिन्नस्वभावत्वासम्भवात्, तत्स्वभावातिक्रमे हि भाव खपुष्पसदृशो भवेत्। ताभ्यां तद्वतोऽर्थान्तरत्वे तु सर्वथा तत्सम्बन्धप्रतिपादनोपायो नास्त्येव, समवायस्य च तस्य भेदाभेदद्वयसम्बन्धे तेन तद्व्यपदेशो न स्यात्, समवायान्तरस्य ते तस्य सम्बन्धकतया कल्पने चानवस्था, तथैव विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धकल्पनेऽप्यपरापरतत्कल्पनाप्रसङ्गान्न सम्बन्धसिद्धि, तस्मान्न तद्वद्ग्राहित्वाविभावस्वभावान्तरसम्भव । किन्तु तयोरेव शुद्ध्यशुद्धिभ्यां वस्तुस्वरूपनिरूपणविकल्पाभिधानवृत्तयो व्यवतिष्ठन्ते नया । तत्र सङ्ग्रहनयाभिमतविषयनिरूपणपरो द्रव्यार्थिकनय शुद्ध, तत्रेत्थं सङ्ग्रहनयाभिप्राय सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वे हि भावा स्वरूपेण प्रतिभान्ति, तदेवैषां सल्लक्षणं स्वरूपं निर्विकल्पकप्रत्यक्षग्राह्यम्, भेदलक्षणो विशेषश्चान्यापेक्षत्वान्न तेषां स्वरूपम्, इतरानपेक्षया झटितिप्रतीते, यद्धि तथा प्रतीयते तत्तस्य स्वरूपम्, भेदश्च विकल्पविषयत्वादितरापेक्षत्वेन काल्पनिकम्, तथापरमार्थसदुच्यते। इदमस्माद्व्यावृत्तमिति हि भेदप्रतीति, स च नाध्यक्षस्य गोचर, अत सर्वावस्थासु यदनुगतरूपं तदेव तात्त्विकम्, यथा सर्पादिविकल्पेषु बोधमात्रं सर्वत्रानुगच्छत्तात्त्विकम्, सर्पाद्याकारास्तु व्यावृत्ता परस्परतो भिन्नरूपा न तात्त्विकेन रूपेण गृह्यन्ते न ▯ बोधमात्रम्, तथा घटादिषु विभिन्नेष्वपि घटत्रैण्यवस्थान तावत् मृद्रूपतानुवृत्ते मृद्रूपताया सत्त्वम्, घटादीनान्तु किञ्चित्काल प्रतीयमानानामप्यर्थक्रियाञ्च कुर्वता स्वप्नदृष्टपदार्थवन्न सत्त्वम्, एव यथा स्वभेदेष्वनुगताया मृद्रूपताया सत्त्व तथा मृद्रूपत्वादीनामपि सत्त्वापेक्षया भेदरूपत्वान्न तात्त्विकत्वम्, अत एवोक्तम् 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा। वितथै सदृशा सन्तोऽवितथा इव लक्षिता ' [गौडपा का० ६ पृ ७० वैतथ्य प्र०] तथा ' सर्वमेकं सल्लक्षणं ब्रह्म ' इति । ' एकमेवाऽद्वितीय ' (छान्दोग्य अ ६ ख० २ म० १) ' पुरुष एवेदं सर्वं ' (ऋक्सं० मण्ड० १० सू० ९० अ २) इत्यादिकोऽनेकोऽद्वैतप्रतिपादक आम्नाय । न चाभेदप्रतिपादक आगम प्रत्यक्षबाधित, प्रत्यक्षस्यानुगतरूपग्राहकत्वेनाभ्युपगमात्, न तु भेदग्राहकतयापि, न चाभ्युपगममात्रमेवेति वक्तव्यम्, प्रत्यक्षप्रतीतिविषयतयाऽभ्युपगम्यमानो भेद किं देशभेदात्, उत कालभेदात्, किंवाऽऽकारभेदादभ्युपगम्यते, न तावत्प्रथम पक्ष,

स्वतोऽभिन्नस्यान्यभेदेन भेदानुपपत्ते न ह्यन्यभेदोऽन्यत्र सङ्क्रामति । देशस्यापि भेदकान्तरा पेक्षायामपरदेशभेदादिकल्पनेऽनवस्था, स्वतो भेदे च भावभेदोऽपि तथा स्यादिति देशभेदा द्भेदकल्पनाऽन्याय्या । देशभेदस्य च ज्ञानाभावे न तद्भेदाद्भेदोऽपि ज्ञातुं शक्य स्वतोऽव्यव- स्थितस्यापरव्यवस्थापकत्वायोगात्, न द्वितीय, प्रत्यक्षस्य सन्निहितमात्रवृत्तित्वेन तत काल भेदाद्वस्तुभेदस्य प्रतीत्ययोगात्, मृत्पिण्डोपलम्भक्षणे हि घटस्य भावित्वनाप्रतीत्या प्रतियोगि- ग्रहणाभावेन ततो भिन्नमिदमिति न प्रतीति मृत्पिण्डमात्रस्य प्रतीयमानत्वात्, घटकालेऽपि प्रत्यक्षस्य पूर्वदृष्टार्थग्रहणाक्षमत्वात् पुर प्रतिभासमाने वस्तुनि मृत्पिण्डभेदो न ततो ग्रहीतु शक्य, तस्मान्न कालभेदादपि भेदावगम । न च पूर्वदृष्टार्थस्मरणसहकृतेन दर्शनेन भेदोऽव गम्यत इति वाच्यम्, स्मृत्या पूर्वदृष्टार्थावगमेऽपि भेदस्य पूर्वमदृष्टत्वात्, भिन्नस्य प्रतियोगिनोऽ- वगमने तस्या असामर्थ्यात् । किञ्च स्मृति स्वरूपनिमग्ना कथं भेदमादर्शयितुं क्षमा भवेत्, तथाहि स्मृतौ किं स्मर्यमाणरूपेणार्थ आरूढ, दृश्यमानरूपेण वा, नाद्य, स्मर्यमाणरूपस्य ग्रहणाभावात्, पूर्वं हि तस्य दर्शनारूढं परिस्फुटं रूपमधिगतं न तत्स्मृतौ प्रतिभाति, न द्वितीय, दृश्यमानरूपेणार्थस्य स्मृतावप्रतिभासनात् । न चोत्तरदर्शने स्मृतौ वा पूर्वरूपाप्र तिभासनमेव भेदवेदनमिति वाच्यम्, प्रत्यक्षे स्मृतौ च पूर्वरूपविविक्ततापरिभासकस्य कस्या- प्यभावात्, न हि पूर्वरूपस्यैव प्रतिभासकं किञ्चिदस्ति तदनवगमाच्च न तद्विविक्तताया अवगमश्शक्यः । न च भावस्वरूपमेव भेदः तत्प्रतिभासे सोऽप्यवगत इति वाच्यम्, भा वरूपमेव भेद इत्यसङ्गते, प्रतियोग्यपेक्षया ततो भिन्नमेतदिति भेदव्यवस्थापनात् । भाव स्वरूपस्यैव भेदरूपत्वे च परापेक्षया भेद इव स्वापेक्षयापि भेदः स्यात्, परापेक्षयैव भेदो न स्वात्मापेक्षयेति चेन्न पररूपस्यैवाप्रतिपत्तेरिति न पूर्वापरकालभेदात्पदार्थभेद । नाप्या- कारभेदाद्भेदः, समानकालयोर्नीलपीतयोरिवेति वक्तुं शक्यं विकल्पानुपपत्ते, सोऽयं हि स्व रूपभेद, किं स्वत एव प्रतिभाति, उत व्यतिरिक्तप्रतिभासावसेय, नाद्य, नीलादे स्वत प्रकाशने स्वप्रकाशत्वप्रसङ्गात्, तथात्वे च नीलस्वरूपं स्वात्मनि निमग्नं न पीतस्वरूपसंस्पर्शि, पीतस्वरूपमपि स्वस्वरूपावभासं न नीलस्वरूपसंस्पर्शीति परस्परासंवेदनात् स्वरूपतोऽपि न भेदसंवेदनम्, भेदस्य द्विष्ठत्वेन द्वयासंवेदने तद्वेदनासम्भवात् । न चैकस्वरूपप्रतिभासेऽपरस्व- रूपाप्रतिभासनमेव भेदवेदनम्, नीलस्वरूपप्रतिभासे नीलस्यैव विदितत्वेन पीतादेरनवभा सनात्तत्र पीतादिकं नास्तीति नास्तित्वावेदनात्स्वरूपमात्रप्रतिभासेन भेदासिद्धेः । न द्वितीयः, व्यतिरिक्तो हि बोध स च न भेदमवगमयितुं समर्थः, अपरोक्षनीलसुखाद्याकारव्यतिरिक्तस्य तस्याप्रतिभासमानत्वेनासत्त्वात्, बहिर्नीलादेरन्तश्च सुखादेरेव प्रतिभासमानतया तदुभयव्य तिरिक्तस्य बोधात्मनः स्वप्नेऽप्यनुपलम्भात् । न चाहम्प्रत्ययेन बोधात्माऽवसीयते, विशुद्ध

बोधस्यात्राप्यप्रतिभासनात्, अहं सुखी, अहं दुःखी स्थूलः कृशो वेति सुखादिशरीरादीनवलम्ब्यैव तस्य समुदयात्, तस्मान्न स्वरूपेणाप्रतिभासमानवपुर्बोधो भावान् व्यवस्थापयितुं समर्थः । व्यतिरिक्तस्य चावस्य प्रकाशेऽपि स्वरूपनिमग्नत्वान्न भिन्ननीलादेर्ग्राहकत्वम्, बोधकाले हि न नीलादिकं प्रतिभासते येन बोधस्तस्य ग्राहको भवेत्, नीलादेरपि बोधं प्रति ग्राहकतापत्तेः । न च पुरोवर्त्तिषु नीलादिषु प्रत्यक्षतां प्रति बोधस्य व्याप्रियमाणतयोपलम्भाद्ग्राहकत्वं तद्विषयत्वाच्च नीलादेर्ग्राह्यत्वमिति वाच्यम्, तद्व्यतिरिक्तस्य व्यापारस्यानुपलम्भेनासत्त्वात्, उपलम्भे च तस्य बोधस्य तत्राप्यपरो व्यापार इत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । स्वत एव व्यापारोपलम्भेऽङ्गीकृते स्वातन्त्र्येणोपलम्भान्न तस्य बोधव्यापारत्वम्, बोधपरतन्त्रतया तद्व्यापारत्वमिति चेन्न समानकाले प्रतिभासिनस्तस्य पारतन्त्र्यायोगात्, अन्यथा बोधस्यापि व्यापारपरतन्त्रतापत्तेः । तस्माद्बोधनीलव्यापारलक्षणस्य त्रितयस्यैककालमुपलम्भान्न कर्तृकर्मक्रियाव्यवहारः सम्भवतीति न वस्तुतो ग्राह्यग्राहकभावः, भिन्नकालयोस्तु ज्ञानज्ञेययोः परस्परसन्निधिनिरपेक्षतया न वेद्यवेदकतासम्भव इति । न बोधात्मा तुल्यकालयोर्नीलपीतयोर्भेदस्य साधकः, स्वरूपनिष्ठत्वात् । किञ्च भेदो न क्वापि स्वरूपेण स्थितिमासादयति, स्थूलावभासिनो नीलादेरनेकदिक्सम्बन्धात् परमाणुरूपतया तस्यापि नानादिक्सम्बन्धेन भेदात्, तथा चानवस्थानान्न भेदस्थितिः, एकस्य कस्याप्यसिद्धेश्च तत्रान्यभेदस्याप्यवस्थानासम्भवात् । न च नीलादेः सुखाद्यात्मनाऽननुभवाद्भेदस्यैवाभेदस्यापि प्रत्यक्षतो न प्रसिद्धिरिति वाच्यम्, नीलादिप्रतिभासानां भेदावेदनस्यैवाभेदवेदनरूपत्वात् । न च तेषामभेदावेदनमेव भेदवेदनम्, न हि देशकालाकारैरेकत्वं जगतः प्रतीयते, परस्परोपलम्भपरिहारेण देशादीनां प्रतिभासनादिति वक्तव्यम्, अन्योन्यपरिहारेणोपलम्भस्याद्वैतवादिनोऽप्रसिद्धत्वात्, न च भेदवादिनः परस्परानुप्रवेशोपलब्धिरसिद्धेति वाच्यम्, सर्वत्र सन्मात्रोपलब्धेः सद्भावात्, तस्मान्न कुतश्चित्प्रमाणाद्भेदसिद्धिः । ननु सल्लक्षणमेकं यदि ब्रह्म तर्हि तत्किं विद्यास्वभावम्, उताविद्यास्वभावम्, नाद्यः निवर्त्यस्य प्राप्तव्यस्य वा कस्यचिदभावेन तदर्थानां शास्त्राणां प्रवृत्तीनाञ्च वैयर्थ्यापातात् । न द्वितीयोऽसत्यताप्रसङ्गात्, मैवम्, ब्रह्मणो विद्यास्वभावत्वेऽप्यविद्याया व्यापारनिर्वचनीयस्वरूपाया सद्भावेन शास्त्रादीनां साफल्यात् । न चाविद्या तत्त्वतो ब्रह्मणो भिन्ना नास्त्येव, या प्रयत्ननिवर्त्या भवेदिति वाच्यम्, तद्भेदे तात्त्विकायास्तस्याः सद्भावे तत्स्वरूपस्य केनापि निवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, न चास्माकमेव मुमुक्षूणां पुरुषप्रयत्नोऽविद्यानिवर्त्तकः किं तु सर्वत्र प्रवादेषु अतात्त्विकानाद्यविद्योच्छेदार्थो मुमुक्षुयत्नः । ननु नाना देर्नोच्छेद इति वदामः, किन्तु नित्यस्य ब्रह्मणोऽविद्या किं स्वभावः, उतार्थान्तरभूता, तत्र नाद्यः, तस्य तद्विरुद्धविद्यास्वभावत्वात्, न द्वितीयः, तस्याः सत्त्वतः सद्भावे उच्छेदासम्भवात्,

द्वैतप्रसङ्गाच्च। न च अग्रहणमविद्या, सा कथमर्थान्तरम्, न चानिवर्त्या, सर्वप्रमाणव्यापाराणामग्रहणनिवृत्त्यर्थत्वादिति वाच्यम्, यतः तत्त्वाग्रहणस्वभावाऽविद्या तत्त्वग्रहणस्वभावया विद्यया निवर्त्यते सा च विद्या ब्रह्मणि नित्या, न चास्ति ब्रह्मणोऽन्यो यस्य तत्त्वतोऽग्रहणं ब्रह्मणि प्रयत्नलभ्यया विद्यया निवर्त्येत, ब्रह्मणि तु युगपद्ग्रहणाग्रहणे विरोधेन विप्रतिषिद्धे, अविरोधे वा न विद्यया तत्त्वाग्रहणव्यावृत्तिर्भवेत्, यस्य तु मते अन्यथाग्रहणरूपाऽविद्या तन्मतेऽपि तस्या ब्रह्मस्वभावत्वेऽनिवृत्तिः, अर्थान्तरत्वे च द्वैतापत्तिः, नित्यप्रबुद्धत्वे च ब्रह्मणः कस्यान्यथात्वग्रह इति वक्तव्यम्, तद्व्यतिरिक्तस्यान्यस्यासत्त्वात्, तस्य च विद्यास्वभावत्वान्न तद्विपरीताऽविद्यास्वभावता, विरुद्धधर्मसमावेशायोगात्, अविरोधे विद्यया नाविद्यान्यावृत्तिरिति चेत्, अत्राहुः अविद्या न तावद्ब्रह्मणोऽनन्या, न वा तदन्यान्तर नाप्येकान्तेनासती, एवमेवयमविद्या माया मिथ्याभास इत्युच्यते, वस्तुत्वे हि तत्त्वान्यत्वविकल्पावसरः, अत्यन्तासत्त्वे च खपुष्पवद्व्यवहारानङ्गम्, अतोऽनिर्वचनीया सा। तस्मान्नाविद्या सती, नाप्यसती, नाप्युभयरूपा, अत एवास्या अवस्तुस्वभावत्वेन निवृत्तिर्मायामात्रत्वात्। कस्यासावविद्येति चेज्जीवानामिति ब्रूमः, ननु तेऽपि न ब्रह्मणोऽर्थान्तरभूता इति चेत्सत्यं, न परमार्थतः, किन्तु काल्पनिकस्तेषां ततो भेदः। ननु कस्य कल्पना भेदिका, न हि ब्रह्मणः, तस्य विद्यास्वभावत्वेन सकलविकल्पातीतत्वात्, नापि जीवानाम्, कल्पनायाः प्राक् तेषामसत्त्वात्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गाच्च, कल्पनातो जीवविभागः तद्विभागे सति कल्पनेति, अत्र केचिद्ब्रह्मवादिनः, वस्तुत्वे सति हि 'असिद्धं वस्तु वस्त्वन्तरसिद्धये सामर्थ्यं नासादयती'ति दोषः स्यात्, मायामात्रे तु नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः, न हि मायायाः कथञ्चिदनुपपत्तिः, अनुपपद्यमानार्थैव हि माया लोके प्रसिद्धा, उपपद्यमानार्थत्वे तु यथार्थभावान्न मायेति वदन्ति। अन्ये तु मायाया जीवविभागस्य चानादित्वाद् बीजाङ्कुरसन्तानयोरिव नेतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः। न च कल्पनया जीवविभागेऽपि तेषां तत्त्वतो ब्रह्माभिन्नतया विशुद्धस्वभावत्वान्न तत्राविद्याऽवकाशं लभत इति वाच्यम्, विशुद्धस्वभावाद्बिम्बात् कृपाणादिषु यत्कल्पनाप्रदर्शितं प्रतिबिम्बं तत्र श्यामतादयुद्धरिव जीवेषु अविद्याया अवकाशसम्भवात्। न च कृपाणादीनां मुखाद्भिन्नत्वेन भ्रान्तिहेतुता युक्ता, अत्र तु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याभावात्कथं विभ्रम इति वाच्यम्, जीवविभागस्यानादित्वेन परिहारात्, अनादित्वेऽपि चोच्छेदः शक्यत एव विधातुं यथा भूमेरूपरस्येति वदन्ति। तदेवं सर्वमेकं सदविशेषादिति शुद्धद्रव्यास्तिकाभिप्रायः॥

अशुद्धस्तु द्रव्यार्थिको व्यवहारनयमतावलम्बी एकान्तनित्यचेतनाचेतनवस्तुद्वयप्रति-

पादकमाव्यदर्शनान्निव, अत एव तन्मतानुसारिणः साङ्ख्या प्राहुः–सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थानलक्षणं प्रधानं महदादिसकलकार्यजनकशक्तियुक्तम्, तस्माद्बुद्धिर्महदभिधाना घटः पट इत्यध्यवसायलक्षणा जायते, ततोऽहङ्कारः अहं सुभगः अहं दर्शनीय इत्याद्यभिमानस्वरूपः, तस्मात् शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि पञ्च तन्मात्राणि, बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्चमनश्चेति षोडशको गण उत्पद्यते, पञ्चतन्मात्रेभ्यश्च पञ्चभूतानि आकाशवायुतेजोजलपृथिवीरूपाणि जायन्ते, तथा च महदादयः प्रधानं पुरुषश्चेति पञ्चविंशतिरेषां तत्त्वानि। महदादयः कार्यभेदा प्रधानात्मानो नभिन्ना किन्तु प्रधानात्मका एव, त्रैगुण्याविनाभूतात्मकत्वात् त्रिगुणं प्रधानम्, एवमविवेकि, इमे सत्त्वादय इदञ्च महदादिकमिति पृथक् कर्तुमशक्यं, व्यक्तस्वरूपा महदादयोऽव्यक्तस्वरूपं प्रधानञ्च विषयः, भोग्यस्वभावत्वात्, सामान्यं सर्वपुरुषभोग्यत्वात् पण्यस्त्रीवत्, अचेतनं सुखदुःखमोहावेदकत्वात्, प्रसवधर्मि त्रैगुण्यात्मिरूपेण तद्रूपमहदादिकार्यप्रवर्तकत्वात्, तदुक्तम् 'त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि। व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान्' इति [साङ्ख्यका० ११] तत्र महदादयो व्यक्ता उनश्चिदुत्पत्त्व, उत्पत्तिधर्मकत्वात्, अव्यापित्वात्, क्रियावत्त्वात्, अनेकत्वात्, कारणाश्रितत्वात्, कारणे लीयमानत्वात्, शब्दाद्यवयवयुक्तत्वात्, सर्वदा कारणायत्तत्वाच्च, न त्वेवं प्रधानपुरुषौ। तदुक्तम् 'हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्। सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्' इति [साङ्ख्यका० १०] ननु कारणे कार्याणां महदादीनां लीयमानत्वोक्त्या कारणे सत एव कार्यस्योत्पादो गम्यते तत्कथं ज्ञायते, तत्रोक्तम् 'असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्' इति [साङ्ख्यका० ९] उत्पत्तेः प्राक् कारणे यदि कार्यं न स्यात्तदा सत् केनचिन्न स्यात् गगनारविन्दवत्, न चैवं भवति, अतः पूर्वमपि कार्यं कारणे सत्, तत्र तस्य शक्तिरूपेणाङ्गीकारात्, न तु व्यक्तरूपतयापि, तथा चासदकरणात् कार्यं कारणे सत्। कारणे च कार्यस्यासत्त्वे पुरुषाणां प्रतिनियतोपादानग्रहणं न स्यात्, शालिफलार्थिनो हि शालिबीजमेवोपाददते न कोद्रवबीजम्, कारणे कार्यस्यासत्त्वेऽसत्त्वाविशेषात् किमिति प्रतिनियतान्येव कारणानि गृह्णन्ति नान्यानि, तत्फलशून्यत्वान्न गृह्णन्तीति चेत्तर्हि शालिफलार्थिना शालिबीजमपि न गृह्येत, न चैवं तस्मात्तत्र शक्तिरूपेण कार्यमस्तीति गम्यते। तथा यद्यसदेव कार्यमुत्पद्यते तदा सर्वस्मात्तृणपांश्वादेः सर्वं स्वर्णरजतादिकार्यमुत्पद्येत, सर्वस्मिन्नुत्पत्तिमति भावे तृणादिषु कारणभावात्मतानिरहस्याऽविशिष्टत्वात्, पूर्वं कारणमुखेन प्रसङ्गः, सम्प्रति कार्यद्वारेणेति विशेषः न च सर्वं सर्वतो भवति, तस्मात्सर्वसम्भवाभावात्तत्रैव तस्य सद्भावो गम्यते। ननु कारणानि प्रतिनियतकार्येषु प्रतिनियतशक्तिमन्ति, तेन तत्र कार्यस्यासत्त्वेऽपि

इति साधयाम । वैश्वरूप्यस्याविभागाद्यास्ति प्रधानम्, वैश्वरूप्यमिति त्रयो लोका उच्यन्ते, एते हि प्रलयकाले क्वचिदविभाग गच्छन्ति, तथा हि पञ्चभूतानि पञ्चसु तन्मात्रेष्वविभाग गच्छन्ति, तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहङ्कारे, अहङ्कारस्तु बुद्धौ, बुद्धि प्रधाने, तदेवं प्रलयकाले त्रयो लोका अविभाग गच्छन्ति, अविभागोऽविवेक, यथा क्षीरावस्थायामन्यत् क्षीरमन्यद्दधीति विवेको न शक्यतेऽभिधातु तथा प्रलयकाले इद व्यक्तमिदमव्यक्तमिति विवेकोऽशक्यक्रिय इति मन्यामहे अस्ति प्रधान यत्र महदादिलिङ्गमविभाग गच्छतीति। सत्त्वरजस्तमोलक्षण सामान्येनेदमचेतन द्रव्य अनेक च चेतन द्रव्यमर्थोऽस्तीति द्रव्यार्थिका, अशुद्धो व्यवहारनयाभिप्रेतार्थोऽभ्युपगमस्वरूपो बोद्धव्यः। तदुक्त चाचार्ये 'ज काविल दरिसण एय दव्वट्ठियस्स वत्तव्व' इति (गा० १४५)। नैगमनयाभिप्रायस्तु द्रव्यास्तिक शुद्धाशुद्धतयाऽऽचार्येण न प्रदर्शित एव, नैगमस्य सामान्यग्राहिण सङ्ग्रहेऽन्तर्भूतत्वात्, विशेषग्राहिणश्च व्यवहारे इति नैगमाभावादिति द्रव्यप्रतिपादकनयप्रत्ययराशिमूलव्याकरणी द्रव्यास्तिक शुद्धाशुद्धतया व्यवस्थित इति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य नयद्वयघटकद्रव्यार्थिकस्वरूपनिरूपण नाम द्वादश सोपानम् ॥

नयद्वयघटकपर्यायार्थिकस्वरूपम् ।

अथ ऋजुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूतनयप्रत्ययराशिमूलव्याकरणी पर्यायार्थिकस्तु शुद्धतया व्यवस्थित पर्यायलक्षणविषयव्यवस्थापनपरो द्रव्यार्थिकनयाभिप्रेतवस्तुव्यवस्थापनयुक्ति प्रतिक्षिपति, तथाहि सर्वमेक सदविशेषादिति द्रव्यार्थिकेन भेदस्य प्रमाणबाधितत्वात् किमेकमुच्यते, किं वाऽभेदे प्रमाणसद्भावात्। न प्रथम, प्रत्यक्षादिप्रमाणस्य भेदपोषकतया तद्बाधितुमप्रवृत्ते, न हि भेद विना प्रमाणेतरव्यवस्था सम्भवति, प्रमाणञ्च प्रत्यक्षानुमानादिभेदेन भिन्न सद्भेदमावहमेव, न [illegible] तद्बाधकम्, चक्षुर्व्यापारसमनन्तरमाविप्रत्यक्ष हि वस्तुभेदमधिगच्छदुत्पद्यते, भाव एव च भेद, अतस्तमधिगच्छता प्रत्यक्षेण भेदोऽप्यधिगत एव। न च भेदः कल्पनाविषय, इदमस्माद्व्यावृत्तमिति तस्य व्यवस्थापनात्, अभेदस्तु निरपेक्षप्रत्यक्षज्ञानसमधिगम्य इति वाच्यम्, अभेदस्यैव कल्पनाज्ञानविषयत्वात्, इदमनेन समानमित्यनुगतार्थप्रतिभासस्यैव परापेक्षस्य कल्पनाज्ञान विनाऽनुपपत्ते। भेदस्तु परस्परासम्मिश्रवस्तुबलसम्भूतेन तदाकारसवेदनेन विज्ञेय,

तदाभामाध्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वात्, अध्यक्षस्य भावग्रहणरूपत्वाच्च । भावाश्च स्वस्वरूपव्यवस्थिता परेण साकं नात्मानं विना कल्पनाज्ञानं योजयति । परस्परासंकीर्णरूपप्रतिभासेन हि भावा व्यवहाराङ्ग नान्यथा । न च पदार्थान्तरात् पदार्थस्य भेदं प्रत्यक्षं न प्रतिपादयतीति वाच्यम्, सर्वतो व्यावृत्तभावानामेवाध्यक्षे प्रतिभासनात्, पुरोवस्थिते हि घटपटादिके वस्तुनि चक्षुर्व्यापारसम्भूतप्रतिनियतार्थप्रतिभासादेव सर्वस्मादन्यतो भेदोऽध्यक्षेण प्रतिपन्नः, अन्यथा प्रतिनियतप्रतिभासायोगात् । न ह्यघटरूपतयाऽपि प्रतिभासमानो घटः प्रतिनियतप्रतिभासो भवति, अघटरूपपदार्थप्रतिभासने च तत्र कथं न ततो भेदप्रतिभासः स्यात्, न हि घटस्तदात्मा भवति, सर्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः, अन्यथा सर्वेन सर्वस्योपयोगादिप्रसङ्गः इत्यन्याप्रतिभासनमेव घटाद् प्रतिनियतरूपपरिच्छेदः । यदि प्रतिनियतरूपस्य परिच्छेदे सत्यपि अन्यरूपपरिच्छेदो न स्यात्तदा प्रतिनियतैकस्वरूपस्यापि परिच्छेदो न स्यात् । घटरूपे हि यद्यध्यक्षप्रत्ययेनापि अघटरूपभेदो नाधिगतस्तदाऽघटरूपमपि घटरूपं स्यादिति न प्रतिनियतघटरूपप्रतिपत्तिः स्यात्, तथा च सति प्रतिनियतवस्तुदर्शनात् क्वचिदेव कस्यचित्पुरुषस्य प्राप्तिपरिहारार्थो दृष्टो व्यवहारो न स्यात्, न च तथासतो रूपस्य प्रतिभासो युक्तः, तदप्रतिभासने च प्रतिभासमानरूपस्य ततो विवेकप्रतिभासो युक्त एव । न च भेदः कल्पनाज्ञानविषयोऽबाधितानुभवगोचरत्वात् । अत एव भेद इतरेतराभावरूपो न प्रत्यक्षविषय इति प्रत्युक्तम्, भावस्वरूपग्रहणे इतरेतराभावरूपस्य भेदस्य प्रतिभासनात् । अनुमानागमयोः स्वरूपस्य तु भेदनिबन्धनत्वान्न भेदबाधकत्वम्, एवं प्रमेयभेदनिश्चये प्रमाणादपि प्रमेयस्य भेदो निश्चित एव भवतीति प्रमाणनिश्चिते भेदे तस्याबाधितत्वादभेदाभ्युपगमो न युक्तः । यदपि देशकालाकारभेदैर्भेदो न प्रत्यक्षादिभिः प्रतीयत इत्युक्तं तदभेदप्रतिपत्तावपि समानम्, यदि पदार्थानामभेदोऽपि देशाभेदात्तदा पूर्ववदनवस्थादिदोषप्रसङ्गः । ननु नानादेशस्थत्वेन प्रतिभासमानाः सर्वे घटपटादयः सद्रूपतया प्रतिभासन्ते सद्रूपत्वस्य सर्वदाऽविच्युतेरबाधितप्रत्ययविषयत्वेन पारमार्थिकत्वम्, घटादिभेदाश्च देशान्तरेषु प्रच्युतिमन्तो बाधितप्रत्ययविषयतया न पारमार्थिका इति चेन्न, यतः अन्यतमदेशगतघटादिभेदानामध्यक्षेण प्रतिपत्तिसमये तत्सम्बन्धितया यत्स्वरूपं स्फुटं प्रतिभासते तदा नापरदेशस्थघटादिभेदसम्बन्धित्वस्वरूपमवभासते, तत्र तद्भेदानामसन्निधानेन तथा प्रतिभासायोगात्, अतः कथं तत्स्वरूपस्य देशान्तरस्य घटादिभेदानुगतत्वं प्रतिभासेत, यादृशं हि रूपं तद्भेदपरिष्वक्तं प्रत्यक्षेण स्पष्टमवगतं तस्य तथैव रूपमभ्युपेयम्, अन्यदेशस्थभेदानुगतस्य स्वरूपस्य तद्दर्शनासंस्पर्शिनोऽसम्भवात्, सम्भवे वा तस्य स्वरूपस्य दृश्यस्वभावाभेदत एकत्वात् सर्वत्र

भेदप्रतिहतेरनानकं जगत् स्यात्। तथा च दर्शनविषयमेतद्देशभेदसंसक्तं स्वरूपं नान्यभेदासक्तमिति न तदस्ति, यदि तु तत्स्वरूपमन्यभेदपरिगततया भासेत तर्हि निखिलदेशगता भेदा अपि प्रतिभासेरन्। न च प्रथमदेशस्थभेदप्रतिभासकाले देशान्तरगतभेदसम्बन्धिसद्रूपत्वस्याप्रतिभासेऽपि देशान्तरगतभेदान्तरोपलम्भसमये तन्निष्ठसद्रूपस्य प्रतिभासनात् पश्चादभेदप्रतिपत्तिर्भवतीति वाच्यम्, तदापि भेदान्तरपरिष्वक्ततयैव सद्रूपस्य भानेन पूर्वभेदसंस्पर्शितया तस्यानधिगतेः, पूर्वभेदस्यासन्निहितत्वेनाप्रतिभासनात्, तस्मान्नापरापरदेशभेदसमन्वयिसद्रूपताया अवगमः। नापि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण तद्देशभेदेष्वनेकेष्वन्वयिसद्रूपत्वं प्रतीयत इति वाच्यम्, तस्याः प्रत्यक्षत्वे तदवसेयस्य सद्रूपस्य नानाभेदेषु एकत्वसिद्धेः, तस्याः प्रत्यक्षरूपताऽसम्भवाच्च। न चाक्षव्यापारसम्भूतायास्तस्याः कथं न प्रत्यक्षत्वं विकल्पातिरिक्तस्य भेदग्राहिणो निश्चयदर्शनस्याप्यक्षव्यापारजन्यत्वादेव प्रत्यक्षत्वादिति वाच्यम्, तथा सति प्रथमभेददर्शनकाल एव अपरभेदसमासक्ततया सद्रूपतायाः परिच्छेदप्रसङ्गात्। अथ तदा सहकारिण्याः स्मृतेर्विरहान्नान्वयितया सद्रूपताया अवगमः किन्तु अपरभेददर्शने सति, तदोद्बुद्धसंस्कारजन्यायाः स्मृतेः सत्त्वादिति चेन्न, तत्सहकृतस्यापि लोचनस्य सन्निहित एव घटादिभेदे तत्परिष्वक्तसद्रूपत्वे च प्रतिपत्तिजननसामर्थ्यात्, न पूर्वदर्शनाधिगतभेदान्तरे, तस्यासन्निहितत्वेनातद्विषयत्वात्, न हि गन्धस्मरणसहकृतं चक्षुर्गन्धवद्द्रव्यं सुरभि द्रव्यमिति प्रतिपत्तिं जनयितुमीष्टे, तस्मान्न देशभेदादभेदः सन्मात्रस्य केनचित्प्रमाणेनावगन्तुं शक्यः। नापि पूर्वापरकालसम्बन्धित्वं सन्मात्रस्याभेदः प्रत्यक्षविषयः, पूर्वापरविविक्तवर्त्तमानमात्रपरिच्छेदस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य कालान्तरपरिगतपदार्थप्रकाशनासामर्थ्यात्। उपलम्भो हि सत्ता, उपलब्धिश्चाक्षान्वया वर्त्तमानमेव रूपमुद्भासयति, अन्यत्र वर्त्तमान एव व्यापारोपलम्भात्, तदनुसारिणी चाध्यक्षप्रतीतिरक्षगोचरमेव पदार्थस्वरूपमुद्भासयितुं प्रभुरिति दर्शनविषयो वर्त्तमानमात्रं सदिति स्थितम्। न चाक्षप्रभवे दर्शने साम्प्रतिकरूपप्रतिभासेऽपि कथं पूर्वापरक्षणभेदोऽध्यक्षावसेयः, मध्यमक्षणस्य परमाण्वोरण्वन्तरात्ययकालतुलितमूर्त्तेः क्षणभेदः, स चाध्यक्षस्य मध्यक्षणदर्शित्वेऽपि न तद्रूपस्य सिद्ध्यतीति वाच्यम्, यस्य पूर्वापरकालसम्बन्धो न स्त परिहृतपूर्वापरकालविभागस्य तस्य क्षणभेदव्यवहारविषयत्वात्, न हि पूर्वापरकालस्थायित्वेना

१ प्रत्यक्षेण सताऽवश्यं स्वलक्षणविषयत्वात् कल्पनापोढेन भवितव्यम् प्रमाणत्वाच्चाभ्रान्तेन। न च प्रत्यभिज्ञानं कल्पनापोढम् सा ह्यायमित्यभिलापसंसर्गतया संवेद्यमानत्वात्। नाप्यभ्रान्तं भिन्नेष्वभेदाध्यवसायेन प्रवृत्तेरिति भावः ॥ २ यदि हि पूर्वापरकालविषया सा तर्हि पूर्वमेव भवेत् अविकलकारणत्वात् पूर्वं जननात् अथाविकलकारणत्वमसिद्धमित्याह अथ तदेति ॥

गृह्यमाणो भावोऽभेदव्यपदेशभाग्भवति कालान्तरव्यापित्वमनुभवतामेव भावानां नित्यत्वेनाभेदवत्त्वेन वा व्यपदेशार्हत्वात्, न च तत्राध्यक्षप्रत्ययः प्रवर्तते, भाविभूतकालतायामनुमानस्मृत्योरेव व्यापारदर्शनात्, दृश्ये हि वस्तुनि पूर्वमिदं दृष्टमिति स्मरन् स्थिरावस्थादर्शनाद्भाविकालस्थितिमनुमिन्वन् पूर्वोत्तरकालसम्बन्धित्वमधिगच्छति जन इति न परिस्फुटसंवेदनपरिच्छेद्यः कालभेदः, न हि भूतावस्था भाविकालता वा स्फुटदृशां विषय इति कथमध्यक्षगम्योऽभेदः । अथ क्षणभेदो न संविदोल्लिख्यत इति कथं तद्ग्राह्यः, नैवम्, क्षणभेदस्याभेदविपर्यासरूपत्वेन कालान्तरस्थितिविपर्यासेन मध्यक्षणसत्त्वमेव गृह्णता प्रत्यक्षेण क्षणभेदस्याधिगतेः । ननु प्रत्यक्षमभेदं नाधिगच्छति, तद्व्यापितन्त्रमनुमानं तमधिगच्छति, अर्थानां स्थिरावस्थामुपलभ्य घटादिकालस्थितिमधिगच्छन्ति व्यवहारिणः, यतो यदि ध्वंसहेतुरस्य न सन्निहितो भवेत् तदा वर्षादिक्रमेण स्थास्यतीति, तस्माद्यस्य विनाशः सहेतुकः तस्य तद्धेतुसन्निधानमन्तरेण स्थितिसद्भाव इति कालाभेदः, यस्य तु मन्दरादेर्नाशहेतुर्न विद्यते स सर्वदा स्थितिमनुभवतीत्युभयथाऽप्यभेदोऽनुमानात्सिद्ध, नैवम्, अध्यक्षस्याभेदे कदाप्यप्रवृत्त्याऽनुमानस्यापि तत्राप्रवृत्तेः, न हि कालान्तरस्थायी भावोऽध्यक्षगोचरः, अध्यक्षगोचरत्वे वा तदा स्पष्टदृग्गत एवाभेद इति किमनुमानेन, तस्माद्यत् प्रतिभाति तत्सकलं क्षणान्तरस्थितिविरहितमिति पदार्थानां सिद्धः क्षणभेदः । ननु यस्य ध्वंसहेतुसन्निधानं न विद्यतेऽसौ भावोऽध्यक्षविषयतामतिक्रान्तोऽपि तिष्ठतीति कथं क्षणभेदः, यद्यपि पूर्वोत्तरकालसंस्पर्शित्वेन नाध्यक्षोदयः, तथापि न पूर्वोत्तरकालवृत्तिभावग्रहणे समर्थं तत्, न हि तथा ग्रहणाभावादेवार्थो न सन्नितीत्यभ्युपगन्तुं युक्तोऽतिप्रसङ्गादिति चेन्न, तस्य भावस्य स्थिरत्वे दर्शने तस्यास्थिरतया प्रतिभासायोगात्, न हि शुक्लं वस्तु पीततया परिस्फुटप्रत्ययेऽदुष्टेन्द्रियजे प्रतिभाति तयोः परस्परं विरोधात्, प्रतिभासते चास्थिरतया तस्मात् क्षणभङ्गोऽध्यक्षगृहीत एव भावानाम् । न वा भावानां विनाशो हेतुमानित्यभ्युपेयः, येन तदभावे भावः स्थायी भवेत्, अदर्शनस्यैवाभावरूपत्वात्, नाशहेतुत्वासम्भवाच्च, प्रतिभासमाने हि पुरोऽवस्थिते वस्तुनि न पूर्वापररूपयोर्दर्शनमस्ति, यतो ध्वंसस्य मुद्गरादिहेतुः स्यात्, मुद्गराद्यन्तरेणाप्यदर्शनस्य सम्भवात् । न च तदानीमदर्शनमेव न वस्तुनोऽभावः मुद्गरव्यापारानन्तरं तु घटादेरभावो नादर्शनमात्रमिति वाच्यम्, यतः कोऽयमभावो नाम, किमस्तमयः उतार्थक्रियाविरहो वा, यद्यस्तमयः, पर्यायभेद एव तदा, अदर्शनं अभाव इति । अर्थक्रियाविरहोऽप्यभाव एव, स च परिदृश्यमानस्य नास्तीत्यदर्शनयोग्य एव विद्यते, तथा चादर्शनमेवाभावस्तस्मादभावादर्शनस्वरूपो नाशो मुद्गरादिव्यापारात् प्रागपि भावस्यास्तीति न तज्जन्यो ध्वंस इत्यदृश्यभावोऽप्यस्तीत्यभिधानं विरुद्धं स्यात् । न च मुद्गरपातानन्तरं न घटादि केनचिद्

दृश्यते, स्वस्याक्षव्यापाराभावे पुरुषान्तरदर्शने प्रतिभाति स, स्वयमप्यक्षव्यापारे पुनरुपलभ्यते, तस्मा मुद्गरव्यापारनन्यो भ्रम इति वाच्यम्, पुनर्दर्शनस्यैवासम्भवात्, तद्धि किं पूर्वदृष्टस्य, उतान्यस्य । उत्तरकाले दर्शनं यदि पूर्वदृष्टस्यैव तदा स्यादभेदसिद्धिः, किन्तु तस्यैवोत्तरदर्शनमित्यत्र प्रमाणं नास्ति, अन्यस्य चेन्न तर्ह्यभेदः । नापि अनवरतमविच्छेदेन यद्ग्रहणं तदेवाभेदग्रहणम्, अविच्छेददर्शनस्यानन्यदर्शनरूपत्वासिद्धेः, परस्परासम्बद्धितवर्त्तमानसमयसम्बद्धपदार्थप्रतिभासनात्, न ह्यत्र वर्त्तमानदर्शने पूर्वरूपग्रहणं प्रत्यक्षेण, तस्य वर्त्तमानस्यैव ग्रहणे प्रवृत्तेः, नापि स्मृतिः तत्र पूर्वरूपतां सङ्घटयति, तस्याः स्वग्रहणव्यापारपर्यवसितत्वेन बहिरर्थमप्रतिभासयन्त्याः पूर्वापरयोरेकत्वसङ्घटनेऽशक्तेः । प्रत्यभिज्ञानाद्भेदोऽध्यारोप्यमाणो दलितपुनरुदितनखशिखरादाविव प्रतिभासभेदेनापाक्रियमाणो न वास्तवः, किन्त्वविच्छिन्नदर्शनेऽपि प्रतिकलमपरापरज्ञानप्रसवैरवगतस्याप्यर्थस्य भेदः । न च दर्शनमेव भिन्नं भिन्नमनुभवमर्थस्त्वभिन्न एवेति वक्तव्यम्, दर्शनभेदादेव दृश्यमानार्थस्य भेदसिद्धेः, यदा ह्येकं दर्शनं स्वकालेऽनुभूयमानसत्तां वेत्ति न तदाऽपरं दर्शनं यदा च तदनन्तरकालमर्थं वेत्ति न तदा पूर्वं दर्शनमिति न तत्प्रतिभासित्वम्, अतो वर्त्तमानसन्निदर्शितीति तदुपलभ्यमानतैवार्थस्यास्तु न तु पूर्वदर्शनोपलभ्यमानता, तस्मादुपलम्भभेदादुपलभ्यमानताभेदः । न च पूर्वोत्तरदर्शनोपलभ्यमानतैव भिन्ना नार्थ इति वाच्यम्, पूर्वदर्शनोपलभ्यमानतायुक्तार्थप्रतिभासकाले उत्तरदर्शनोपलभ्यमानतायुक्तस्य तत्प्रतिभासवेलायाञ्च पूर्वदर्शनोपलभ्यमानतासङ्गतस्याप्रतिभासनात्, तस्मादुपलभ्यमानताभेदादपि तद्भेदः, तद्व्यतिरिक्तस्योपलभ्यमानरूपस्यापरस्य अननुभवेनाभावात्, केवलं प्रत्यभिज्ञानादभेद आरोप्यते स च न वास्तवः । न चापरापरसंविन्मात्रव्यतिरिक्तस्यैकस्यात्मनोऽभावे क्रमवत्संवेदनाभावात्पूर्वक्रमस्याप्यभाव इति वाच्यम्, अनेकत्वे सति पूर्वापरयोरप्यनयोरिव दर्शनस्याप्यनेकत्वे क्रमसम्भवात्, न चानेकत्वं न प्रतीतिविषय इति वक्तव्यम्, एकत्वप्रतिभासाभावप्रतिभासस्यानेकत्वप्रतिभासरूपत्वात्, तस्य च स्वसंवेदनसिद्धत्वात् । न च कालं विना न पूर्वापरभाव अतोऽनेकत्वमात्रमवशिष्यते इति कथं क्रम इति वाच्यम्, दृश्यमानस्मर्यमाणतया पौर्वापर्यसद्भावेन क्रमसङ्गतेरनिरोधात्, हेतुसन्निधानासन्निधानाभ्यां कार्याणां क्रमत्वात्, हेतुसन्निधानासन्निधाने अपि तद्धेतुसन्निधानासन्निधानाभ्यामित्यनादिर्हेतुपरम्परा, अतः स्वभावविशेष एव क्रम इति न किञ्चित् कालेन, कालस्याप्यन्व-

१ अविच्छेददर्शनं हि धारारूपेण वस्तुना दर्शनं तच्च प्रतिक्षणवस्तूनां सम्बद्धानां दर्शने सति स्यात्, तदेव न सम्भवति प्रतिक्षणभाविवस्तूनां परस्परं सम्बन्धानुपपत्तेः दर्शनस्य च पूर्वोत्तरक्षणग्रहणासामर्थ्यादिति भावः ॥

कालापेक्षक्रमत्वे चानवस्था, स्वतः क्रमत्वं पदार्थानामपि स्वत एव युक्तं इति। तदेव क्रमेणोपलभ्यमानमपरापरस्वभावमिति सिद्धं स्वभावभेदोऽत एव न स्वभावाभेदादभेदं सिद्ध्यति। अथ क्षणिकेऽपि संवेदने पदार्थजातं युगपद्भासतेऽतो न क्षणभेदं, मैवम्, अनेकक्षणस्थितिर्हि कालाभेदलक्षणं नित्यत्वमुच्यते, न चानेकक्षणस्थितिर्युगपदवभाति, यदा ह्येका क्षणस्थितिरवभासते तदैव यदि द्वितीयक्षणस्थितिरपि तद्भिन्ना प्रतिभाति तदा क्षणद्वयस्य परस्परविविक्तस्य युगपत्प्रतिभासनात् कथं नित्यत्वलक्षणं कालाभेदं । ननु दर्शनमेव न क्षणिकं येन तद्भेदा ग्राह्यभेदो भवेत्, किन्तु तत्कालान्तरस्थितिमत्, तस्मात्कालान्तरानुपक्रमर्थमवगमयति, अत्रैवम्, स्थिरं हि दर्शनं किमनेककालतां युगपदवभासयति, आहोस्वित् क्रमेण, नाद्य, यदा हि घटिकाद्वयपरिगतमर्थमनुभवति न तदैव तदवभासमन्वयिनं, तदनुभवे च तस्य वर्तमानतापत्तेर्न कालान्तरता । यदि च प्रथमदर्शनमेव भाविरूपतामवगच्छति तदा ग्रहण विरतौ किमिति न जानाति पदार्थस्तिष्ठतीति । तदा ग्रहणमुपरतमतो नाधिगच्छतीति चेत्, तर्हि तत्कालतायाः परिग्रहणासम्भवं, यदा तदासीत्तदैव भाविरूपताया अपि परिच्छेदो जात इति न वाच्यम्, तत्कालताया एव तेन ग्रहणात्, न भाविरूपतायाः, असन्निहितत्वात्, सन्निधाने तु भाविरूपत्वानुपपत्ते । नापि द्वितीयं, वर्त्तमानताप्रकाशसमये कालान्तरस्थितेः तत्प्रकाशसमये च पूर्वकालताया अप्रतिभासेन परस्परासंस्पर्शिक्षणपरम्परैव दर्शनविषयो भवेत् । न च निरन्तरं दर्शिनस्तदेवेदमिति अभेदप्रतिपत्तिर्भविष्यतीति वक्तव्यम्, दृश्यमानात्तद्रूपस्य भेदे तद्रूपाभेदो न स्यात्, अभेदे च पूर्वरूपतया दृश्यमानस्य प्रतिभासे पूर्वरूपानुभव एव स्यात्, न वर्त्तमानरूपावभास इति सर्वेषामध्यक्षज्ञानानां स्मृतिरूपता प्रसङ्गः । यदि दृश्यमानतया पूर्वरूपस्याधिगतिः तदापि तस्य स्फुटमनुभूयमानरूपमेव स्यात्, न पूर्वरूपता, न हि सा तिरोहिताऽप्रतिभासमानमूर्तिरस्तीति शक्यं वक्तुम्, यदेव हि तत्र दृशि प्रतिभाति वर्त्तमानं रूपं तदेव सद्युक्तम्, पूर्वरूपता तु तत्र न प्रतिभाति, असन्निहितत्वात्, असन्निहिताया अपि तया दृशा प्रतिभासने साऽनृता भवेत्, पूर्वरूपतायाः सन्निधाने वा तद्दृशि प्रतिभासमाना सा वर्त्तमानैव भवेन्नातीता, तथा च न पूर्वापररूपभेदं । तथापि दर्शनं यदुभयरूपतामवगमयति तदा सन्निहितासन्निहितस्वरूपग्राहित्वा त्संविदपि परस्परभिन्ना भवतु, वर्त्तमानतासाक्षात्कारिसंविदः पूर्वरूपग्राहिस्वरूपतया, पूर्वरूपतावेदिकायाश्च वर्त्तमानरूपसाक्षात्कारिस्वरूपतयाऽप्रतिभासनात्, अन्यथा सर्वत्र भेदोपरतिप्रसङ्गं, तस्मान्न क्वापि स्थायितालक्षणोऽभेदं प्रतिभासते । यच्च भेदप्रतिभासोऽविद्याविरचितत्वादपारमार्थिक इत्युक्तं तदेतदन्योन्याश्रयप्रसङ्गादसङ्गतम्, भेदप्रतिभासस्य ह्यपारमा

निरवयवत्वेऽधिगतेऽविद्यानिरचितत्वं स्यात्, तत्सद्भावाच्च तदधिगतिरिति । किञ्चाभेदप्रतिभासस्य पारमार्थिकत्वं विद्यानिर्मितत्वादिति त्वया वक्तव्यं तत्राप्यन्योऽन्याश्रयो दुर्वार इति, तस्मान्न भेदे प्रमाणबाधा । किञ्च यद्यविद्याऽवस्तुसती तदा प्रयत्ननिवर्तनीया न स्यात्, न ह्यवस्तुनः शशशृङ्गादयो यत्ननिवर्तनीयतया दृष्टाः, अतो मुमुक्षुप्रवृत्तीनां शास्त्राणाञ्च वैयर्थ्यं दुर्वारम् । न च ... तस्या ... कथं निवृत्तिः, तदनिवृत्तौ कथं वा मुक्तिरिति, ... घटादेर्निवृत्तिदर्शनात् । घटादीनामपि न परमार्थसत्त्वं तेषां ... चेत्तर्हि ... तेषामनित्यत्वमेवास्तु नासत्त्वमन्यथा तेषां व्यवहाराङ्गत्वं न भवेत् । न च परमार्थसत्त्वात्तेषां न व्यवहाराङ्गता, अपि तु संवृत्येति वाच्यम्, ... सांवृतं सुपचरितं काल्पनिकं रूपमभिधीयते, यत्र ... इति कथं व्यवहाराङ्गं भवेत् । तथा सर्वमेकम्, अविशेषादिति ... किमयमनुव्यापारो निर्दिष्टः, उतानुमानम्, नाद्यः, अद्वैतग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य प्रतिषिद्धत्वात्, न द्वितीयः, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभेदे सत्येव तस्य प्रवृत्तेः, स भेदः पारमार्थिकश्चेत्तर्हि कुतोऽद्वैतम्, अपारमार्थिकश्चेन्न तत पारमार्थिकाद्वैतसिद्धिः, तदसाधको हेतुरपि भिन्नधर्मकधर्मत्वेन, अभिन्नत्वेन तत साध्यसिद्धिः, प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धत्वेन ... , नापि कल्पितभेदाश्रयस्तत्सिद्धिः, कल्पनाविरचितस्य कार्ये निर्वर्तनासमर्थत्वात्, तदेवमभेदे प्रमाणाभावाद्भेदस्य चाबाधितप्रमाणविषयत्वान्न तदभ्युपगमो ... शुद्धद्रव्यास्तिकमतप्रतिक्षेपविपर्ययास्तिकाभिप्रायः ॥

अशुद्धद्रव्यास्तिकसांख्याभिमतप्रतिक्षेपकस्तु पर्यायास्तिकः प्राह—यदुक्तं प्रधानादेव महदादिकार्यविशेषाः प्रवर्तन्त इति, तत्र महदादयो यदि कार्यविशेषाः प्रधानस्वभावा एव तदा नैषां कार्यतया प्रवृत्तिः कार्यकारणयोरभिन्नलक्षणत्वात् तदभिन्नस्य तत्कार्यत्वेन तस्य च कारणत्वेन व्यपदेशायोगात्, एकस्यैव कार्यत्वे कारणत्वे च तयोरसंकीर्णव्यवस्था न स्यात्, यथा च प्रकृतेः कारणत्वमेव ... कार्यत्वमेव, महदादय कार्यरूपाः कारणरूपाश्चेत्यभिधानमसङ्गतं स्यात्, सर्वथा परस्परमभेदात् कार्यत्वं वा कारणत्वं वा स्यात्, कार्यकारणभावस्य ... अन्योऽन्यरूपाभावात् पुरुषस्येव सर्वथा न प्रकृतित्वं विकृतित्वञ्च स्यात्, अन्यथा पुरुषस्यापि प्रकृतिविकारव्यपदेशप्रसङ्गः । एवञ्च हेतुमत्त्वादिधर्मवत्त्वात् महदादिकं व्यक्तं तद्विपरीतमव्यक्तमित्यभिधानमपि न सङ्गतम्, विपरीततया ... महदादिव्यतिरिक्तस्य प्रधानस्य तद्विपरीतत्वासम्भवात्, अन्यथा महदादीनामपि ... परस्परभेदाभ्युपगमो निमित्तो भवेत् ... ॥ ... , अभिन्नयोगक्षेमलक्षणत्वादभेद

व्यवस्थिते । व्यक्तस्वरूपाव्यतिरेकाच्चाव्यक्तमपि हेतुमदादिधर्मासङ्गि स्यात्, अहेतुमत्त्वादिधर्मवद्वा व्यक्तं भवेत् । किञ्च कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकनिमित्तकत्वेन तदभावान्न महदादिकारणं प्रधानम्, नित्यस्य च प्रधानस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधान्न महदाद्युत्पादकत्वम् । ननु सर्पः कुण्डलादिरूपेणेव प्रधानं महदादिरूपेण परिणमति, तावतैव तन्महदादिकारणमुच्यते, महदादयश्च तत्परिणामरूपाः तत्कार्यव्यपदेशभाजः, न चाभेदे परिणामो विरुद्धः, एकवस्त्वधिष्ठानत्वात्तस्य, अपूर्वस्वभावोत्पत्त्या कार्यकारणभावाभ्युपगमे हि स्वरूपाभेदात्तयोः कार्यकारणभावो विरुद्धो भवेदिति चेन्नैवम्, परिणामासिद्धेः, पूर्वावस्थापरित्यागमन्तरेणावस्थान्तरप्रादुर्भावेऽवस्थासाङ्कर्येण वृद्धावस्थायामपि युवत्वाद्यवस्थोपलब्धिप्रसङ्गात्, तत्परित्यागे च स्वरूपहानिप्रसङ्गात्, पूर्वस्वभावस्य निरुद्धत्वादपरस्य चोत्पन्नत्वात्, अतो न कस्यचित् परिणामः सिद्ध्येत् । किञ्च तस्यैवान्यथाभावो भवद्भिः परिणाम उच्यते, स किमेकदेशेन, सर्वात्मना वा, नाद्यः, एकस्यैकदेशासम्भवात्, न द्वितीयः, पूर्वपदार्थविनाशेन पदार्थान्तरोत्पादप्रसङ्गात्, ततो न तस्यैवान्यथात्वं तस्य स्वभावान्तरोत्पादनिबन्धनत्वात् । न च धर्मिणो व्यवस्थितत्वेऽपि धर्मान्तरनिवृत्त्या धर्मान्तरप्रादुर्भावलक्षणः परिणामोऽभ्युपगम्यते न तु स्वभावान्यथात्वमिति वाच्यम्, निवर्त्तमानप्रादुर्भवद्धर्मयोर्धर्मिभिन्नत्वापत्तेः, अन्यथा धर्मी व्यवस्थितो धर्मयोरेव प्रच्युतिरुत्पादश्चेत्यभिधानमनर्थकं भवेत्, धर्मिभिन्नत्वे च तयोः कथं धर्मी परिणतः स्यात्, न ह्यर्थान्तरभूतयोः कटपटयोरुत्पादविनाशेऽविचलितस्वरूपस्य घटादेः परिणामो भवति, अन्यथा चैतन्यमपि परिणामि स्यात् । तस्य सम्बद्धधर्मयोरुत्पादविनाशात्तस्यासावभ्युपगम्यते नान्यस्येति चेन्न, सदसतोः सम्बन्धाभावेन तत्सम्बन्धित्वायोगात्, न हि सतः सम्बन्धो युक्तः समधिगताशेषस्वभावस्यान्यानपेक्षतया क्वचिदपि पारतन्त्र्यासम्भवात्, न वाऽसतः सम्बन्धः, तस्य निरुपाख्यत्वेन क्वचिदाश्रितत्वानुपपत्तेः, न हि शशविषाणादि क्वचिदप्याश्रितं । न वा व्यतिरिक्तधर्मान्तरोत्पादविनाशयोः सतोः परिणामो भवद्भिर्व्यवस्थापितः, यत्रात्मभूतैकस्वभावानुवृत्तिरवस्थाभेदश्च तत्रैव तद्व्यवस्थापनात् । धर्मयोर्व्यतिरेके च नैकस्वभावानुवृत्तिरस्ति, धर्म्येव हि तयोरेक आत्मा स च व्यतिरिक्त इति नात्मभूतैकस्वभावानुवृत्तिः, न च धर्मद्वयव्यतिरिक्तो धर्मी उपलब्धिलक्षणप्राप्तो दृग्गोचरमवतरतीति तादृशोऽसद्व्यवहारविषय एव । अभेदे चैकस्माद्धर्मिस्वरूपादव्यतिरिक्तत्वात्तिरोभावाविर्भाववतोर्धर्मयोरप्येकत्वं धर्मिस्वरूपवदिति केन रूपेण धर्मी परिणतः स्याद्धर्मो वा, अनष्टानुत्पन्नधर्मिणः सकाशादव्यतिरेकाद्धर्मयोरवस्थातृस्वरूपवन्न निवृत्तिर्नापि प्रादुर्भावः, धर्माभ्याञ्च

धर्मिणोऽनन्यत्वाद्धर्मस्वरूपवदपूर्वस्य चोत्पाद, पूर्वस्य च विनाश इति नैकस्य कस्यचित् परिणति, सिद्ध्येदिति न परिणामवशादपि साङ्ख्याना कार्यकारणव्यवहार सङ्गच्छते । एवं कार्यं न सत्, सदकरणात्, यदि हि दुग्धादिषु दध्यादीनि मध्यमावस्थायामिव सन्ति तदा तेषां किमपरमुत्पाद्यमस्ति, यत्तैर्न्य स्यादत सत्कार्यवादे कार्यत्वाभिमतानामकार्यत्वापत्ति । ननु न वयमभिव्यक्तादिरूपेण कारणे सत्त्वमभ्युपगच्छाम किन्तु शक्तिरूपेणातो न दोष इति चेन्न, यत सोऽयमभिव्यक्त्यादिलक्षणोऽतिशयो य हेतव कुर्वन्ति किमभिव्यक्त्याद्यवस्थात प्रागासीत किं वा नासीत्, नाद्य, अकार्यत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीय, असतो हेतुभ्य प्रादुर्भावासम्भवात्, तस्मात्सदकरणान्न सत् कार्यम् । एवञ्च साध्यस्य कस्यचिदभावादुपादानग्रहणादित्यादिहेतवोऽप्यनुपपन्ना । किञ्च प्रवर्त्तमान हि सर्वमेव साधन स्वप्रमेयार्थविषये उत्पद्यमानौ संशयविपर्ययौ निवर्त्तयति, स्वसाध्यविषय निश्चयञ्चोपजनयति, न चैव सत्कार्यवादे सङ्गच्छते, तथाहि संदेहविपर्ययौ किं चैतन्यस्वभावौ, उत बुद्धिमन सङ्कल्परूपौ, न प्रथम, चैतन्यरूपतया तयोरनभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा मुक्त्यवस्थायामपि चैतन्यसद्भावेन तयोरत्यन्तनिवृत्तेरनिर्मोक्षताप्रसङ्गात्, साधनव्यापारात्तयोरनिवृत्तिश्च चैतन्यवन्नित्यत्वात् । न द्वितीय, बुद्धिमनसोर्नित्यत्वेन तयोरपि नित्यत्वान्निवृत्त्ययोगात् । न वा निश्चयोत्पत्ति साधनात्सम्भवति, तस्या अपि सर्वदाऽवस्थिते, अन्यथा सत्कार्यवादो विशीर्येतेति साधनोपन्यासप्रयासो निष्फल कापिलानाम् । तथा निश्चयोत्पादनार्थं हि साधन ब्रुवताऽसतो निश्चयस्योत्पत्तिरङ्गीकृता भवेत्, सा च सत् कार्यमिति प्रतिज्ञया निषिद्धेति स्ववचनविरोध स्पष्ट एव । यदि च साधनप्रयोगसार्थक्याय निश्चयोऽसन्नेवोत्पद्यत इत्यङ्गीक्रियते तर्हि असदकरणादित्यादिहेतवो व्यभिचरिता भवेयु । न च साधनप्रयोगात् पूर्वं निश्चयोऽनभिव्यक्त साधनप्रयोगात्त्वभिव्यक्तताभासादयतीति वाच्यम्, विकल्पानुपपत्त्याऽभिव्यक्तेरसिद्धत्वात्, तथाहि किं स्वभावातिशयोत्पत्तिरभिव्यक्ति, आहोस्वित् तद्विषय ज्ञानम्, किं वा तदुपलम्भावारकापगम, तत्र प्रथमपक्षेऽपि स्वभावातिशयो निश्चयस्वभावाद्व्यतिरिक्तो व्यतिरिक्तो वा, नाद्य, निश्चयस्वरूपवत् तस्य सर्वदैवावस्थितेरुत्पादायोगात्, न द्वितीय, तस्यासाविति सम्बन्धानुपपत्त, तयो परस्परमनुपकार्योपकारकत्वेनाधाराधेयलक्षणसम्बन्धासम्भवात्, उपकाराभ्युपगमे तस्य भिन्नत्वे सम्बन्धानुपपत्ति, अपरोपकारकल्पनायां

---

१ तथा च प्रयोग यत्सर्वात्मना कारणे सत् तत्केनापि जन्यम् यथा प्रकृतिश्चैतन्यं वा सदेव च कार्यं प्रथमावस्थायाम् अस्य मता मता तव मतेन दध्यादि क्षीरादाविति व्यापकविरुद्धोपलब्धि, अत्र प्रतिषेध्य केनचिज्जन्यत्व तद्व्यापक सर्वात्मनाऽसत्त्व तेन विरुद्ध सर्वात्मना कारणे सत्त्व तच्चोपलभ्यमान केनचिज्जन्यत्व निवर्तयति इति व्यापकविरुद्धोपलब्धि । अनुत्पन्नातिशयस्यापि दध्यादेर्जन्यत्वे सर्वथा जन्यत्वप्रसङ्गोऽनवस्थाप्रसङ्गो वा विपक्षे बाधक प्रमाणम् ॥

त्वनवस्था स्यात्, अभिन्नत्वे च साधनोपन्यासो व्यर्थः, निश्चयादेवोपकाराभिन्नस्यातिशयस्योत्पत्तेः, न चातिशयस्य कश्चिदाधारो युक्तः, अमूर्तत्वेनाधः प्रसर्पणाभावात्, अधोगतिप्रतिबन्धकत्वेनाधारस्य व्यवस्थानात्। न जन्यजनकभावलक्षणोऽपि सम्बन्धो न युक्तः, सर्वदैव निश्चयाख्यस्य कारणस्य सन्निहितत्वेन नित्यमतिशयोत्पत्तिप्रसक्तेः। न च साधनप्रयोगापेक्षया निश्चयस्यातिशयोत्पादकत्वं युक्तम्, अनुपकारिण्यपेक्षायोगात्। नापि तद्विषयज्ञानोत्पत्तिरभिव्यक्तिः, तद्विषयज्ञानस्य त्वन्मतेन नित्यत्वात्, आसर्गप्रलयादेका बुद्धिरिति भवन्मतेन संविदः एकत्वात्। न वा तदुपलम्भावारकापगमोऽभिव्यक्तिः, द्वितीयस्योपलम्भस्यासम्भवेनोपलम्भावरणस्याप्यभावात्, न ह्यसत आवरणं युक्तम्, तस्य वस्तुसद्विषयत्वात्, न चासतस्तदावरणस्य कुतश्चित् क्षयो युक्तः, सत्त्वेऽपि तदावरणस्य नित्यत्वान्न क्षयः, नापि तिरोभावः, अपरित्यक्तपूर्वरूपस्य तिरोभावानुपपत्तेः। तद्विषयोपलम्भस्य सत्त्वेऽपि नित्यत्वान्नावरणसम्भव इति कुतस्तत्क्षयोऽभिव्यक्तिः। न चापि तत्क्षयः केनचिद्विधातुं शक्यः, तस्य निःस्वभावत्वात्, तस्मादभिव्यक्तेरघटमानत्वात् सत्कार्यवादपक्षे साधनोपन्यासवैयर्थ्यम्। यदपि भेदानामन्वयदर्शनात् प्रधानस्यास्तित्वमुक्तं तत्र हेतुरसिद्धः, न हि शब्दादिलक्षणं व्यक्तं सुखाद्यन्वितं सिद्धम्, सुखादीनां ज्ञानरूपत्वात्, शब्दादीनाञ्च तद्रूपविकलत्वात्, शब्दादयो ज्ञानरूपविकलत्वान्न सुखाद्यात्मकाः, यथा परोपगत आत्मेति व्यापकानुपलब्धेः[1]। ननु सुखादिरूपस्य यदि ज्ञानमयत्वेन व्याप्तिः सिद्धा तदा तन्निवर्तमानं सुखादिमयत्वमादाय निवर्तेत, व्याप्तिश्च न सिद्धा, पुरुषस्यैव संविद्रूपतयेष्टत्वादिति मतम्, सुखादीनां स्वसंवेदनरूपतया स्पष्टमनुभूयमानत्वात्, शब्दादिविषयसन्निधानेऽसन्निधाने च प्रीतिपरितापादिरूपेण प्रकाशान्तरनिरपेक्षा प्रकाशात्मिका सुखादीनां हि स्वसंवित्तिः स्पष्टा। यदेव हि प्रकाशान्तरनिरपेक्षं सातादिरूपतया स्वयं सिद्धिमवतरति तज्ज्ञानं संवेदनं चैतन्यं सुखमित्यादिभिः पर्यायैरभिधीयते, न च सुखादीनामन्येन संवेदनेनानुभवादनुभवरूपता प्रसक्त इति वाच्यम्, परसंवेदनस्यासातादिरूपताप्रसक्तेः, स्वयमतदात्मकत्वात्। तथाहि योगिनोऽनुमानवतो वा परकीयं सुखादिकं संवेदयतो न सातादिरूपता, अन्यथा योग्यादयोऽपि साक्षात् सुखाद्यनुभाविन इवातुरादयः स्युः, योग्यादिवद्वा अन्येषामप्यनुग्रहोपघातौ न स्यातामविशेषात्। संवेदनस्य च सातादिरूपत्वाभ्युपगमे संविद्रूपत्वं सुखादेः सिद्धम्। इदमेव हि नः सुखं दुःखञ्च यत्सातमसातञ्च संवेदनमिति नानैकान्तिकता हेतोः। बाह्यार्थवादिना सर्वेषां शब्दादिषु संविद्रूपरहिततायाः सिद्धत्वान्न व्यापकानुपलब्धेरसिद्धता। सपक्षे हेतोस्सद्भावाच्च न विरु-

१ अत्र हि प्रतिषेध्यं सुखाद्यात्मकत्वं तद्व्यापकं संविद्रूपत्वं तस्य शब्दादावनुपलब्धेः सुखाद्यात्मकत्वं निषिध्यत इति भावः ॥

द्भुता। न च यथा बाह्यदेशावस्थितस्य नीलादेः सन्निधानात् ज्ञानमनीलमपि नीलाकारं संवेद्यते तथा बाह्यसुखादिप्रधानसामर्थ्याद्भावादिरूपमपि सातादिरूपं लक्ष्यते तेन संवेदनस्य सातादिरूपत्वेऽपि न सुखादीनां संविद्रूपत्वं सिद्धमतोऽनैकान्तिको हेतुरिति वाच्यम्, एकस्मिन्नेव शब्दादौ भावनाविशेषात् प्रीत्याद्याकारप्रतिनियतगुणोपलब्धिदर्शनात्, भावनावशेन हि मद्याङ्गनादिषु कामुकादीनां जातिविशेषाच्च करभादीनां केषाञ्चित् प्रतिनियताः प्रीत्यादयः सम्भवन्ति न सर्वेषाम्, एतच्च शब्दादीनां सुखादिरूपत्वान्न युक्तम्, सर्वेषामभिन्नवस्तुविषयत्वान्नीलादिविषयसंवित्तिवत् प्रत्येकं चित्रा संवित् प्रसज्येत। न च यद्यपि सुखदुःखमोहात्मकं वस्तु तथाप्यदृष्टादिलक्षणसहकारिवशात् किञ्चिदेव रूपं कश्चिद्गृह्णाति न सर्वं सर्वस्येति वाच्यम्, अनालम्बनप्रतीतिप्रसङ्गात्, तद्वस्तु ह्याकारं संविदश्चाकारा संवेद्यन्त इति कथमनालम्बनास्ता न भवन्ति। न च प्रसादतापदैन्याद्युपलम्भात्शब्दादीनां सुखाद्यन्वितत्वं सिद्धमिति वाच्यम्, पुरुषेणानैकान्तिकत्वात्। प्रकृतिव्यतिरिक्तं पुरुषं हि भावयतां योगिनां तमालम्ब्य प्रकर्षप्राप्तयोगानां प्रसादः प्रीतिश्च प्रादुर्भवति, अप्राप्तयोगानाञ्च दुःखतरमपश्यतामुद्वेग आविर्भवति जडमतीनाञ्च प्रकृत्यावरणं प्रादुर्भवति न च पुरुषस्त्रिगुणात्मकस्तवाभीष्ट इति। समन्वयादिति हेतुश्चानैकान्तिकः प्रधानाख्येन कारणेन हेतोः क्वचिदप्यन्वयासिद्धेः, सिषाधयिषितं हि त्वयापि नित्यमेकं त्रिगुणात्मकं कारणम्, न चैवम्भूतेन कारणेन हेतोः प्रतिबन्धः प्रसिद्धः। चेतनत्वादिधर्मसमन्वयिनः पुरुषा अभीष्टा, न च ते तथाविधैककारणपूर्वका इष्यन्त इति तैरनैकान्तिकश्च। साध्यविपर्यये बाधकप्रमाणाभावाच्च परिमाणात्, शक्तितः प्रवृत्तेः, कार्यकारणभावात्, वैश्वरूप्यस्याविभागादिति हेतूनां न प्रधानास्तित्वसाधकत्वम्, न हि प्रधानाद्यस्य हेतोरभावेन परिणामादीनां विरोधः सिद्धः। किञ्च बुद्धिव्यतिरिक्तं चैतन्यमात्मनो रूपम्, पुरुषश्च शुभाशुभकर्मफलस्य प्रधानोपनीतस्य भोक्ता, न तु कर्त्ता, सकलजगत्परिणतिरूपायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वात्, प्रमाणञ्चात्र यत्संघातरूपं वस्तु तत्परार्थं दृष्टम्, यथा शयनासनादि, संघातरूपाश्च चक्षुरादय इति स्वभावहेतुः, यश्चासौ परः स आत्मेति तव मतं तदपि न युक्तम्, तथा हि चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति वदता चैतन्यं नित्यैकरूपमिति प्रतिज्ञातं तस्य नित्यैकरूपात् पुरुषादव्यतिरिक्तत्वात्, अध्यक्षविरुद्धञ्चेदम्, रूपादिसंविदां स्फुटं स्वसंवित्त्या भिन्नस्वरूपावगमात्, एकरूपत्वे त्वात्मनोऽनेकविधार्थस्य

१ भावना–अभ्यास आदिना जातिपरिग्रहः, जातिः स्वकीया प्रकृतिः प्रीत्यादीत्यादिना द्वेषो द्रागादयः दैन्यावरणादयश्चेति त्रैगुण्यकार्यगणानां ग्रहणम् ॥ २ तदाकारासंवेदनस्य तद्विषयकाभावव्याप्यत्वात् शब्दाकारासंवेदनस्य चाक्षुषस्य शब्दविषयकत्वाभाववत्त्वमिति भावः ॥

भोक्तृत्वाभ्युपगमो विरुद्ध आसज्येत, अभोक्त्रवस्थाव्यतिरिक्तत्वाद्भोक्त्रवस्थाया । कर्तृत्वाभावाच्च न युक्तं भोक्तृत्वमपि, न ह्यकृतस्य कर्मणः फलोपभोगः कस्यचित्, अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । न च प्रकृतिः पुरुषस्य कर्माकर्तुरप्यभिलषितमर्थमुपनयत्यतोऽसौ भोक्तेति वाच्यम्, अस्या अप्यचेतनत्वाच्छुभाशुभकर्मकर्तृत्वासम्भवात् । न च पङ्ग्वन्धयोः परस्परसम्बन्धात् प्रवृत्तिरिव चेतनसम्बन्धान्महदादिकं चेतनावदिव कार्यमध्यवसाय करोतीति वाच्यम्, यद्यकृतस्यापि कर्मणः फलमभिलषितं प्रकृतिरुपनयति तदा सर्वदा सर्वस्य पुंसोऽभिलषितार्थसिद्धिः स्यात्, प्रकृत्योपनीतमर्थं प्रति तस्य भोक्तृत्वासम्भवाच्चाविकारित्वात् अन्यथा नित्यत्वहानिप्रसङ्गः, अतादवस्थ्यस्यानित्यत्वलक्षणत्वात् । प्रधानं यदि पुरुषविवक्षामधिगच्छति तर्हि भोक्तृत्वमपि तस्य स्यात्, करणस्य भुजिक्रियायैकत्वाविरोधात्, यदि नाधिगच्छति तदा जडत्वात् पुरुषार्थं प्रति प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतो न पङ्ग्वन्धदृष्टान्तात्प्रवृत्तिः, तयोश्चेतनत्वात्, परस्परविवक्षावेत्तृत्वात् । परार्थाश्चक्षुरादय इति साधनमप्ययुक्तम्, किमत्र आधेयातिशयः परः साध्यत्वेनाभिप्रेतः, अविकार्येनाधेयातिशयो वा सामान्यतश्चक्षुरादीनां पारार्थ्यमात्रं वा, नाद्यः, सिद्धसाध्यताप्रसङ्गात्, अस्माभिरपि विज्ञानोपकारित्वेन चक्षुरादीनामभ्युपगमात् । न द्वितीयो हेतोर्विरुद्धताप्रसङ्गात् विकार्युपकारित्वेन चक्षुरादीनां दृष्टान्ते हेतोर्व्याप्तत्वप्रतीतेः, अविकारिणि ह्यतिशयस्याधातुमशक्यत्वाच्छयनासनादयोऽनित्यस्यैवोपकारिणो युक्ता न नित्यस्येति कथं न हेतोर्विरुद्धता । न तृतीयः, चक्षुरादीनां विज्ञानोपकारितयेष्टत्वेन सिद्धसाधनात्, तस्मान्नात्मद्रव्यास्तित्वमवलम्बिसांख्यदर्शनपरिकल्पितपदार्थसिद्धिरिति पर्यायास्तिकमतम् ॥

अथ संक्षेपतो नयस्वरूपम्, नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराख्यो नया शुद्ध्यशुद्धिभ्यां द्रव्यास्तिकान्तर्गताः, शेषाश्च ऋजुसूत्रादयः शुद्धितारतम्येन पर्यायमाश्रिताः, तत्र सङ्ग्रहमतमुक्तमेव, येषान्तु मतेन नैगमनयस्य सद्भावस्तैस्तस्य स्वरूपमेवं वर्णितम्, राद्धान्तरोपलब्धं नित्यत्वमनित्यत्वञ्च नयतीति निगमव्यवस्थाभ्युपगमपरो नैगमनयः निगमो हि नित्यानित्यसदसत्कृतकाकृतकस्वरूपेषु भावेष्वपास्तसाङ्कर्यस्वभावः सर्वथैव धर्मधर्मिभेदेन सम्पद्यत इति । स पुनर्नैगमोऽनेकधा व्यवस्थितः, प्रतिपन्नभिप्रायवशान्नयव्यवस्थानात्, प्रतिपत्तारश्च नानाभिप्रायाः, यतः केचिदाहुः पुरुष एवेदं सर्वमित्यादि, पुरुषाऽप्येकत्वनानात्वभेदाद्द्विधा कैश्चिदभ्युपगतः, नानात्वेऽपि तस्य कर्तृत्वाकर्तृत्वभेदं परे, कर्तृत्वेऽपि सर्वगतेतरभेदं, असर्वगतत्वेऽपि शरीरव्यापकव्याप्तिभ्यां भेदं, अव्यापित्वेऽपि मूर्तेतरभेदं, अपरैस्तु प्रधानकारणिकं जगदभ्युपगतम्, तत्रापि सेश्वरनिरीश्वरभेदाद्भेदाभ्युपगमः, अन्यैस्तु परमाणुप्रभवत्वं जगतोऽभ्युपगतम्, तत्रापि सेश्वरनिरीश्वरभेदाद्भेदः,

सेश्वरपक्षेऽपि कर्मसापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां भेदाभ्युपगमः, कैश्चित्स्वभावकालयदृच्छादिवादाः समाश्रिताः, तेष्वपि सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्युपगमाद्भेदव्यवस्था, तथा कारणं नित्यं कार्यमनित्यमिति भेदः, तत्रापि कार्यं नियमेन स्वरूपं त्यजति न वेति भेदाभ्युपगमः, एवं मूर्त्तैरेव मूर्त्तमारभ्यते, मूर्त्तैरमूर्त्तम्, मूर्त्तैरमूर्त्तमित्याद्यनेकधा प्रतिपत्त्रभिप्रायतोऽनेकधा निगमनान्नैगमोऽनन्तभेद इति । व्यवहारनयस्तु, अपास्तसमस्तभेदमेकमभ्युपगच्छतोऽध्यक्षीकृतभेदनिर्वर्त्तनव्यवहारविरोधप्रसङ्गे कारकज्ञापकभेदपरिकल्पनानुरोधेन व्यवहारमारचयन् कारणस्यापि न सर्वदा नित्यत्वं कार्यस्यापि न सर्वदा नित्यत्वं कार्यस्यापि नैकान्ततः प्रक्षय इति ततश्च न कदाचिदनीदृशं जगदिति प्रवृत्तोऽयं व्यवहारो न केनापि प्रवर्त्त्यते, अन्यथा प्रवर्त्तकानवस्थाप्रसक्तिरतो न व्यवहारशून्यं जगत् । न च प्रमाणाविषयीकृतः पक्षोऽभ्युपगन्तुं युक्तः, अदृष्टपरिकल्पनाप्रसक्तेः, दृष्टानुरोधेन ह्यदृष्टं वस्तु कल्पयितुं युक्तमन्यथा कल्पनाऽसम्भवात् । सङ्ग्रहनैगमाभ्युपगतवस्तुविवेकाल्लोकप्रतीतपथानुसारेण प्रतिपत्तिगौरवपरिहारेण प्रमाणप्रमेयप्रमितिप्रतिपादनं व्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं परीक्षकैः समाश्रितमिति व्यवहारनयाभिप्रायः, ततस्स्थितं नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराणां द्रव्यास्तिकनयप्रभेदत्वम् । पर्यायनयभेदा ऋजुसूत्रादयः, देशकालान्तरसम्बद्धस्वभावरहितं वस्तुतत्त्वं साम्प्रतिकमेकस्वभावमकुटिलमृजु सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः, न ह्येकस्वभावस्य नानादिक्कालसम्बन्धित्वस्वभावमनेकत्वयुक्तमेकस्यानेकत्वविरोधात्, न हि स्वभावभेदादन्यो वस्तुभेदः स्वरूपस्यैव वस्तुत्वोपपत्तेः तथाहि विद्यमानेऽपि स्वरूपे किमपरमभिन्नं वस्तु यद्रूपनानात्वेऽप्येकं स्यात् । यद्वस्तुरूपं येन स्वभावेनोपलभ्यते तत्तेन सर्वात्मना विनश्यति न पुनः क्षणान्तरसंस्पर्शीति क्षणिकम्, क्षणान्तरसम्बन्धे तत्क्षणाकारस्य क्षणान्तराकाराविशेषप्रसङ्गात्, अतो जातस्य यदि द्वितीयक्षणसम्बन्धः प्रथमक्षणस्वभावं नापनयति तदा कल्पान्तरावस्थानसम्बन्धोऽपि तन्नापनयेत् स्वभावभेदं वा कथं न वस्तुभेदः, अन्यथा सर्वत्र सर्वदा भेदाभावप्रसक्तिः, अक्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियानुपपत्तेरसत्त्वम्, सहकारिकृतातिशयमनङ्गीकुर्वतस्तदपेक्षायोगात्क्षेपेण कार्यकारिणः सर्वकार्यमेकदैव सिद्ध्यादिति न क्रमकर्त्तृत्वम्, न वा कदापि स्वकार्यमुत्पादयेन्निरपेक्षस्य निरतिशयत्वात्, न हि निरपेक्षस्य कदाचित्करणमकरणं वा विरोधात्, तत्कृतमुपकारं स्वभावभूतमङ्गीकुर्वतः क्षणिकत्वमेव, व्यतिरिक्तत्वे वा सम्बन्धासिद्धिः, अपरापरोपकारकल्पनेऽनवस्थाप्रसक्तिः । युगपदपि न नित्यस्य कार्यकारित्वम्, द्वितीयेऽपि क्षणे तत्स्वभावात्ततस्तदुत्पत्तिवस्तत्त्वप्रसक्तेः । क्रमाक्रमव्यतिरिक्तप्रकारान्तराभावाच्च न नित्यस्य सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वात्तस्य, प्रध्वंसस्य च निर्हेतुकत्वेन स्वभावतो भावास्स्वरसभङ्गुरा एव सर्वे भावा इति पर्यायाश्रितर्जुसूत्राभिप्रायः ।

यद्यपि प्रमाणप्रमेयनिबन्धन सामान्येन शब्दार्थौ भवतस्तथापि प्रमाणस्य कारणमेव स्वाकारार्पकविषय , ' नाननुकृतान्वयव्यतिरेक कारण नाकारण विषय ' ' अर्थेन घटयत्येना न हि मुक्त्वार्थरूपताम् । तस्मात्प्रमेयाधिगते प्रमाण मेयरूपते 'त्याविवचनात् । तदाकारानुविधायिनी तदध्यवसायेन च तत्राविसवादात् संवित् प्रमाणत्वेन गीयते । अध्यक्षधीश्चाशब्दमर्थमात्मन्याधत्ते, अन्यथाऽर्थदर्शनप्रच्युतिप्रसङ्गात्, न ह्यक्षगोचरेऽर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वा, येन तस्मिन् प्रतिभासमानेऽपि नियमेन ते प्रतिभासेरन्निति कथ तत्संस्पृष्टाऽध्यक्षधीर्भवेत् । किञ्च वस्तुसन्निधानेऽपि तन्नामानुस्मृतिं विना तदर्थस्यानुपलब्धाविष्यमाणायामर्थसन्निधिरक्षधीजनन प्रत्यसमर्थ इति अभिधानस्मृत्युपक्षीणशक्तित्वात्र कदाचनापीन्द्रियबुद्धि जनयेत्, सन्निधानाविशेषात् । यदि चाय भवता निर्बन्ध स्वाभिधानविशेषापेक्षमेव चक्षुरादिप्रतिपत्ति स्वार्थमवगमयति तदाऽस्तङ्गतेयमिन्द्रियप्रभवार्थाधिगति , तन्नामस्मृत्यादेरसम्भवात्, तथाहि यत्रार्थ प्राक् शब्दप्रतिपत्तिरभूत् पुनस्तदर्थवीक्षणे तत्सङ्केतितशब्दस्मृतिर्भवेदिति युक्तियुक्तमन्यथातिप्रसङ्गात्, न चेदनभिलापमर्थं प्रतिपत्ता पश्यति तदा तत्र दृष्टमभिलापमपि न स्मरेत्, अस्मरंश्च शब्दविशेष न तत्र योजयेत्, अयोजयश्च न तेन विशिष्टमर्थं प्रत्येतीत्यायातमान्ध्यमशेषस्य जगत । तत स्वाभिधानरहितस्य विषयस्य विषयिण चक्षुरादिप्रत्यय प्रति स्वत एवोपयोगित्व सिद्ध न तु तदभिधानानाम्, तदर्थसम्बन्धरहितानां पारम्पर्येणापि सामर्थ्यासम्भवात्, इत्यर्थनया व्यवस्थिता । शब्दनयास्तु मन्यन्ते कारणस्यापि विषयस्य प्रतिपत्ति प्रति नैव प्रमेयत्व युक्त यावदध्यवसायो न भवेत्, सोऽप्यध्यवसायविकल्पस्तदभिधानस्मृतिं विना नोत्पत्तु युक्त इति सर्वव्यवहारेषु शब्दसम्बन्ध प्रधान निबन्धनम्, प्रत्यक्षस्यापि तत्त्वाध्यवसायलक्षणविकलस्य बहिरन्तर्वा प्रतिक्षणपरिणामप्रतिपत्ताविव प्रमाणतानुपपत्ते , अविसवादलक्षणत्वात् प्रमाणानाम्, प्रतिक्षणपरिणामग्रहणेऽपि तस्य प्रामाण्याभ्युपगमे प्रमाणान्तरप्रवृत्तौ यत्नान्तर क्रियमाणमपार्थक स्यात् । ततः प्रमाणव्यवस्थानिबन्धन तन्नामस्मृतिव्यवसाययोजनमर्थप्राधान्यमपहस्तयतीति शब्द एव सर्वत्र प्रमाणादिव्यवहारे प्रधान कारणमिति स्थितम् ॥ शब्दनयश्च ऋजुसूत्राभिमतपर्यायाच्छुद्धतर पर्याय स्वविषयत्वेन व्यवस्थापयति, तथाहि तटस्तटी तटमिति विरुद्धलिङ्गलक्षणधर्माक्रान्त भिन्नमेव वस्तु, न हि तत्कृत धर्मभेदमननुभवतस्तत्सम्बन्धो युक्त , तद्धर्मभेदे वा स्वय धर्मी कथ न भिद्यते, यथा हि क्षणिक वस्तु अतीतानागताभ्या क्षणाभ्यां न सम्बन्धमनुभवत्येव परस्परविरुद्धत्वात्तथान्यतमधर्मसम्बन्ध नान्यधर्मसम्बद्धो धर्म्यनुभवति, विरु

द्धर्माध्यासस्य भेदलक्षणत्वात्, तथाप्यभेदे न किञ्चिद्भिन्नं जगदस्तीति भेदव्यवहार एवोत्सीदेत्। तथैकस्मिन्नणुकपरमाणावाप इति बहुत्वसंख्याया निर्देशोऽनुपपन्नः, न ह्येकत्वसंख्यासमध्यासितं तदेव तद्विरुद्धबहुत्वसंख्योपेतं भवतीत्येकसंख्ययैव तन्निर्देष्टव्यम्। कालभेदाद्वस्तुभेदं ऋजुसूत्रेणाभ्युपगतमेवेति अग्निष्टोमयाजी पुत्रोऽस्य जनितेत्ययुक्तमेव, वचसोऽतीतानागतयोः सम्बन्धाभावात्। तथाऽन्यकारकयुक्तं यत्तदेवापरकारकसम्बन्धं नानुभवतीत्यधिकरणकारकोऽधिकरणकारकत्वादिविभक्तिवाच्य एव न कर्माभिधानविभक्त्यभिधेयो युक्त इति ग्राममधिशेते इति प्रयोगोऽनुपपन्नः। तथा पुरुषभेदेऽपि नैकं तद्वस्त्विति एहि मन्ये रथेन यास्यसि यातस्ते पितेति न प्रयोगा न युक्ताः, अपि तु एहि मन्यसे यथाहं रथेन यास्यामि इत्यनेनैव एवंभावेन निर्देष्टव्यम्। एवमुपसर्गभेदेऽपि विरमतीति प्रयोगो न युक्तः, आत्मार्थताया हि विरमत इत्यस्यैव प्रयोगस्य सङ्गतेः। न चैवं लोकशास्त्रव्यवहारविलोप इति वक्तव्यम्, सर्वत्रैव नयमते तद्विलोपस्य समानत्वादिति यथार्थशब्दनाच्छब्दनयो व्यवस्थितः॥ नानासंज्ञासमभिरोहणात्समभिरूढस्तथाहि यथाहि विरुद्धलिङ्गादियोगाद्भिद्यते वस्तु तथा संज्ञाभेदादपि, तथाहि संज्ञाभेदः प्रयोजनवशात्सङ्केतकर्तृभिर्विधीयते न व्यसनितया, अन्यथानवस्थाप्रसक्तेः, ततो यावन्तो वस्तुनः स्वाभिधायकाः शब्दास्तावन्तोऽर्थभेदाः, प्रत्यर्थं भिन्नशब्दनिवेशान्नैकस्यार्थस्यानेकेनाभिधानं युक्तमिति घटः कुटः कुम्भ इति वचनभेदाद्भिन्न एवार्थः, क्रियाशब्दत्वाद्वा सर्वशब्दानां सर्वेऽप्यन्वर्था एव वाचकाः, ततो घटते कुटतीति कौ भातीति च क्रियालक्षणनिमित्तभेदान्नैमित्तिकेनाप्यर्थेन भिन्नेन भाव्यमिति घट इत्युक्ते कुटः कुट इति प्रतिपत्तिः, तेन तदर्थस्यानभिहितत्वात्। यथा वा पावकशब्दोक्तेरन्यैव घटादिभ्यः पावकशक्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकतः प्रसिद्धा तथा घटनकुटनादिशक्तीनामपि भेदः प्रतीयत एवेति नानार्थवाचिन एव पर्यायशब्दाः नैकमर्थमभिनिविशन्त इति समभिरूढः॥ शब्दाभिधेयक्रियापरिणतिवेलायामेव तद्वस्तु इति भूतः एवम्भूतः प्राह यथा संज्ञाभेदाद्भेदवद्वस्तु तथा क्रियाभेदादपि, सा च क्रिया वद्वेत्री यदा तामाविशति तदैव तन्निमित्तं तद्व्यपदेशमासादयति, नान्यदाऽतिप्रसङ्गात्, तथाहि यदा घटते तदैवासौ घटः न पुनर्घटितवान् घटिष्यते वा घट इति व्यपदेष्टुं युक्तः सर्ववस्तूनां घटतापत्तिप्रसङ्गात्। अपि च चेष्टासमय एव चक्षुरादिव्यापारसमुद्भूतशब्दानुविद्धप्रत्ययमास्कन्दन्ति चेष्टावन्तः पदार्थाः, यथावस्थितार्थप्रतिभास एव च वस्तूनां व्यवस्थापको नान्यथाभूतः, अचेष्टावन्तोऽपि चेष्टावत्तया शब्दानुविद्धेऽध्यक्षप्रत्यये प्रतिभासन्त इत्यभ्युपगमे तत्प्रत्ययस्य निर्विषयतया भ्रान्तस्यापि वस्तुव्यवस्थापकत्वे सन् प्रत्ययः सर्वस्यार्थस्य व्यवस्थापकः स्यादित्यतिप्रसङ्गः, तत्र घटन

समयात् प्राक् पश्चाद्वा घटस्तद्व्यपदेशमासादयतीत्येवम्भूतनयमतम् । तत् सिद्धमेतदृजुसूत्रा-दय पर्यायास्तिकस्य विकल्पा इति ॥ ३ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय-
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य नयद्वयघट-
कपर्यायार्थिकस्वरूपनिरूपणं नाम त्रयोदशं सोपानम् ॥

शुद्धाशुद्धनयद्वयवर्णनम्

' दव्वट्ठिओ य पज्जवणओ य ' इति पूर्वगाथापश्चार्धैकदेशस्य विवरणार्थमाह—

दव्वट्ठियनयपयडी सुद्धा संगहपरूवणाविसओ ।
पडिरूवे पुण वयणत्थनिच्छओ तस्स ववहारो ॥ ४ ॥

द्रव्यास्तिकनयप्रकृतिः शुद्धा सङ्ग्रहप्ररूपणाविषय ।
प्रतिरूपे पुनर्वचनार्थनिश्चयस्तस्य व्यवहार ॥ छाया ॥

द्रव्यास्तिकेति, व्यावर्णितस्वरूपस्य द्रव्यास्तिकनयस्य प्रकृति स्वभाव शुद्धा–असङ्कीर्णा–विशेषासंस्पर्शवती सङ्ग्रहस्याभेदग्राहिनयस्य प्ररूप्यतेऽनयेति प्ररूपणा–पदसङ्घातस्तस्या विषयोऽभिधेय । ननु ज्ञानस्वरूपे शुद्धद्रव्यास्तिकेऽभिधातु प्रक्रान्ते सङ्ग्रहप्ररूपणाविषयाभिधानस्य क प्रस्ताव , नैवम् , उपचारतो विषयेण विषयिणोऽभिधानात् , विषयाकारेण हि वृत्तस्य विषयिणो विषयव्यवस्थापकत्वमिति । सङ्ग्रहनयप्रत्यय शुद्धो द्रव्यास्तिक इति भाव । सङ्ग्रहाभिप्रायेण हि प्ररूपणास्वभावस्य पदस्य वाक्यस्य वा भाव एव विषयः, स्वार्थं द्रव्यलिङ्गकर्मादिप्रकारेण सुबन्तार्थस्य भावाद्भिन्नत्वेऽभावप्रसङ्गनिरूपाख्यतया न द्रव्यादिरूपतेति सुबन्तपदवाच्यत्वासम्भव स्यात् , अभिन्नत्वे वा सुबन्तार्थो भावमात्रमेव, एवं तिङन्तार्थोऽपि क्रियाकालकारकादिरूपेणाभिधीयमान सत्तारूप एव, असद्रूपाणां तेषां खपुष्पादिवत् कारकासाध्यत्वात् , इति सर्वत्र सङ्ग्रहाभिप्रायेण प्ररूपणाविषयो भाव एव, तमेव सङ्गृह्णन् सङ्ग्रहः शुद्धा द्रव्यास्तिकप्रकृतिरिति तात्पर्यार्थ । प्रतिरूपे प्रतिबिम्बे, विशेषेण घटादिना द्रव्येण सङ्कीर्णा सत्तेति यावत् , पुनरिति प्रकृतिं स्मारयति, सा प्रकृति स्वभावः । वचनार्थनिश्चय इति, हेयोपादेयोपेक्षणीयवस्तुविषये निवृत्तिप्रवृत्त्युपेक्षालक्षणव्यवहारसम्पादनार्थं उच्यत इति वचनं तस्य घट इति विभक्तरूपतया अस्तीत्यविभक्तात्मतया च प्रतीयमानो व्यवहारक्षमोऽर्थ , तस्य निश्चय परिच्छेद , तस्य द्रव्यास्तिकस्य व्य

व्यहार लोकप्रसिद्धव्यवहारप्रवर्तनपरो नयः । हेयोपादेयोपेक्षणीयस्वरूपा परस्परं पृथक्त्व भावा भावा शब्दे सवदे सद्रूपतया प्रतिभान्ति, ततश्च निवृत्तिप्रवृत्त्युपेक्षालक्षणो व्यवहार स्तद्विषय प्रवृत्तिमासादयति नान्यथा, सद्ब्रह्माभिमतेष्वेकान्ततः सद्रूपाविशिष्टेषु भावेषु पृथक् स्वरूपतया व्यवहारनिमित्तोऽव्यभिचरूप परिच्छेदो न सम्भवतीति व्यवहारनय स्याभिप्राय इति ॥ ४ ॥

विशेषप्रस्तारस्य मूलव्याख्याता पर्यायनय, शब्दादयश्च नया तस्यैव भेदा इति समर्थनायाह—

मूलणिमेण पज्जवणयस्स उज्जुसुयवयणविच्छेदो ।
तस्स उ सद्दाईआ साहपसाहा सुहुमभेया ॥ ५ ॥

मूलनिमेन पर्यवनयस्य ऋजुसूत्रवचनविच्छेद ।
तस्य तु शब्दादय शाखाप्रशाखा सूक्ष्मभेदा ॥ छाया ॥

मूलेति, पर्यवनयस्य–विशेषविषयपरिच्छेदस्य मूलनिमेन प्रथमाधार ऋजुसूत्रवचन विच्छेद, ऋजु वर्तमानसमय वस्तु स्वरूपावस्थितत्वात्तदेव सूत्रयति परिच्छिनत्ति नातीतम नागत वा तस्यासत्त्वेन कुटिलत्वात् तस्य वचन पद वाक्य वा तस्य विच्छेद अन्त–सीमे ति यावत् । ऋजुसूत्रवचनस्येति कर्मणि षष्ठी, तेन ऋजुसूत्रस्यैवमयमर्थो नान्यथेति प्ररूपयतो वचन विच्छिद्यमान यत्तन्मूलनिमेनमत्र गृह्यते । अत्रापि वचनविच्छेदस्य शब्दरूपत्वेऽपि विषयेण विषयिणोऽभिधानात् ज्ञानस्य भावस्य नयस्याधारता बोध्या । वचनार्थयोश्चाभेदाच्छ ब्दस्यापि विषयत्वम् । विषयशब्देनाभिधान तु शब्दनयाना शब्दाभिहितस्यैव प्रमाणत्वमि ति सूचयितुम् । पूर्वापरपर्यायविविक्तैकपर्याय एव प्ररूपयतस्तस्य च वचन निच्छिद्यते, एक पर्यायस्य परपर्यायासस्पर्शात् । तस्यर्जुसूत्रनयस्य तु स्वधारणे, ऋजुसूत्रनयस्यैव शब्दादय शब्दार्थे नोभय त शब्दनयत्वेन प्रतीता शब्दसमभिरूढैवम्भूताख्यो नया। शाखा प्रशाखा सूक्ष्मभेदा न तु द्रव्यास्तिकस्य । यथाहि तरो स्थूला शाखा सूक्ष्मास्तत्प्रशाखाः प्रविशाखाश्चातिसूक्ष्मतरा तथैव ऋजुसूत्रतरो शब्दादय स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरा द्रष्टव्या इति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वर चरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य शुद्धाशुद्धनयद्वयवर्णन नाम चतुर्दश सोपानम् ॥

शुद्धर्जुसूत्रस्वरूपम् ।

ननु क्षणक्षयपरिणामसिद्धावेव वक्तु युक्तम्, तत्रैव न प्रमाणव्यापारः यर्हि प्रत्यक्षेण क्षणिकतानिश्चयोऽन्त्यक्षणदर्शिनामेव प्रकल्प्यते, न प्राक् भ्रान्तिकारणसद्भावात्, भ्रान्तिश्च सदृशापरापरवस्तूत्पादविप्रलम्भः । तत्रानुमानमपि न प्रवर्त्तते, सामान्यलक्षणस्य विशेषलक्षणस्य च हेतोरनिश्चयात् । त्रैरूप्यं हि सामान्यलक्षणम्, तत्र सर्वार्थानां सिपाक्षयिपित्वेन सपक्षस्याभावात्सत्त्वादिहेतोर्न सपक्षसत्त्वनिश्चयसम्भवः, साध्यस्य तन्मात्रानुबन्धः स्वभावहेतोर्विशेषलक्षणम्, क्षणक्षयस्याप्रत्यक्षत्वाच्च सोऽपि तत्र निश्चेतुं शक्यः, अनुमानात्तन्निश्चये त्वनवस्था । तत्कार्यत्वावगमः कार्यहेतोरपि विशेषलक्षणम्, न च किञ्चिद्वस्तु क्षणिककार्यतया प्रसिद्धम्, प्रत्यक्षानुपलम्भसाध्यत्वात् कार्यकारणभावस्य । न च क्षणिकस्य किञ्चित् कार्यं सम्भवति, असतोऽजनकत्वेन विनष्टकारणात् कार्योत्पादानुपपत्तेः, अविनष्टादपि निर्व्यापारात् तदसम्भवात् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण तु भावानां स्थैर्यतावगमाच्च क्षणिकत्वाभ्युपगमो युक्तः, प्रत्यक्षं च प्रत्यभिज्ञा, अक्षान्वयव्यतिरेकानुविधानादितरप्रत्यक्षवत्, न च स्मृतिपूर्वकत्वान्न प्रत्यक्षता, तथात्वेऽप्यक्षसहकृतायास्तस्याः प्रत्यक्षत्वाविरोधात् । विनाशस्य हेतुसापेक्षतया तत्सन्निधेः प्राक् वर्त्तमानानां क्षयिणामपि भावानां कियत्कालं स्थैर्यमनुमानादध्यवसीयते । न च नाशहेतवोऽसिद्धाः, दण्डेन घटो भग्नः, अग्निना काष्ठं दग्धमिति नाशहेतूनां दण्डादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रसिद्धेः । न च विनाशोऽवस्तु कथं कार्यमिति वाच्यम्, घटन्धनपयसां समासादितविकाराणामवस्थान्तरस्यैव ध्वंसत्वात्, भावान्तरव्यतिरेकेणाभावस्यासंवेद्यत्वात्, वैशेषिकादिभिरप्यनपेक्षितभावान्तरसंसर्गत्वेऽपि प्रच्युतिमात्रस्वरूपस्य प्रध्वंसाभावस्य हेतुमत्त्वेनानुभवनात्, तस्मान्न भावानां क्षणिकत्वसिद्धिरिति चेन्न, अध्यक्षत एव क्षणिकत्वावगमस्य सङ्ग्रहनयनिराकरणप्रस्तावे प्रतिपादितत्वात् । न वा लिङ्गस्य सामान्यविशेषलक्षणायोगादनुमानमसम्भवि क्षणिकतायाम्, सपक्षसत्त्वादिनिश्चयायोगादिति वक्तव्यम् । हेतोर्निश्चितस्य स्वसाध्यप्रतिबन्धस्य स्वपक्षसत्त्वादिनाऽभिधानात्, न तु दर्शनमात्रस्य, सर्वत्र सपक्षविपक्षयोर्हेतुभावाभावयोर्निश्चयायोगात् । किन्तु यत्र साधनधर्मस्तत्र सर्वत्र साध्यधर्मः, यत्र च साध्याभावस्तत्र सर्वत्र साधनधर्मस्याप्यभाव इत्यशेषपदार्थाक्षेपेण सपक्षविपक्षयोः सदसत्त्वे ख्यापनीये स्त । तथा तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणस्य प्रतिबन्धस्यैकस्मिन्नपि प्रमाणतोऽधिगमेऽन्वयव्यतिरेकतो व्याप्त्या निश्चयः सम्पद्यते नान्यथा, तदात्मनस्तादात्म्याभावे नैरात्म्यप्रसङ्गात्, कार्यस्य च स्वकारणत्वेनाभिमतस्य भावस्याभावे भवतो निर्हेतुकत्वप्रसक्तेश्च । प्रमाणेनावगतप्रतिबन्धस्य सम्प्रति विस्मृतस्य स्मरणा-

यैरोपन्यस्यते । सत्त्वमपि अर्थक्रियासामर्थ्यमेव, तच्चाक्षणिकात् क्रमयौगपद्यविरोधाद्व्यावर्त्तमानं क्षणिक एवावतिष्ठत इति सदात्मकमेव तत्, ततश्च यत् सत् तत् क्षणिकमिति स्वभावहेतुः । सच्छब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदादर्थभेदेन परमार्थतो धर्मिभेदाभावेऽपि न धर्मिण एव हेतुता, पारमार्थिकं हि व्यवधानम्, ध्वनिभिर्विकल्पावभासिनामर्थानामेव प्रतिपादनात्, क्षणिकशब्दस्यापि अक्षणिकसमारोपव्यवच्छेदविषयतया सच्छब्दार्थभिन्नार्थतेति तद्वारेणापि न प्रतिज्ञार्थैकदेशता हेतो, अन्वयादिनिश्चयस्तु प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणात् । स्वभावहेतोस्तादात्म्यलक्षणप्रतिबन्धश्च प्रत्यक्षादिप्रमाणान्निश्चेयः । ननु क्षणिकत्वं न प्रत्यक्षग्राह्यमतो न तत्तादात्म्यं स्वभावहेतो सिद्धम्, न च भावा विनाशनियता तद्भाव प्रत्यक्षेण तत्कार्यलिङ्गानुमानाद्वा सिद्धिरिति वाच्यम्, विनाशस्य निर्हेतुकत्वेऽपि घटादीनां नाशानुभवसमय एव तस्य निर्हेतुकत्वसम्भवेन क्षणविशरारुताया असिद्धेः, स्वहेतुभ्य एकक्षणस्थायिनाशोत्पत्तिवदनेकक्षणस्थायिभावोत्पत्तेरविरोधात् । न च कचित्कदाचिद्विनाशोद्भवे तत्कालद्रव्याद्यपेक्षत्वादनपेक्षत्वहानिरिति वाच्यम्, विनाशहेत्वनपेक्षत्वेनानपेक्षत्वात्, अन्यथा द्वितीयेऽपि क्षणे विनाशो न स्यात् तत्कालाद्यनपेक्षत्वात् । न च क्रमाक्रमाभ्यां सामर्थ्यलक्षणसत्त्वस्य व्याप्ततया क्रमाक्रमनिवृत्तौ नित्यात्सत्त्वं निवर्त्तमानं क्षणिकेष्वेवावतिष्ठत इति सत्त्वं क्षणिकत्वस्य गमकमिति वाच्यम्, क्षणिकत्वे सति क्रमाक्रमप्रतिपत्तेरसम्भवात्, कालद्वयैव बौद्धमतेऽभावादिति मैवम्, क्रमयौगपद्ययोः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, सहभावो हि भावानां यौगपद्यं पूर्वापरभावश्च क्रमः स च क्रमिणामभिन्नः, एकस्य प्रतिभास एव क्रमप्रतिभासः, परस्यापि तदा प्रतिभासे यौगपद्यप्रतिभासप्रसक्तेः । क्रमिणो पूर्वापरज्ञानाभ्यां ग्रहणे तदात्मकः क्रमोऽपि गृहीत एव, क्रमो गृहीत इति व्यवस्था च पूर्वानुभूतपदार्थाहितसंस्कारप्रबोधादिदमस्मादनन्तरमुत्पन्नमित्येवंविधविकल्पज्ञानोदयात् । तस्मादर्थक्रियाकारी घटादिपदार्थः क्रमाक्रमाभ्यां प्रत्यक्षसिद्धः । तस्यैककार्यकरणं प्रति यत्सामर्थ्यं तत्तदैव न पूर्वं नापि पश्चात्, तत्कार्याभावात्, सामर्थ्यमपि ततोऽव्यतिरिक्तमेव, एवमुत्तरकार्योत्पत्तावपीति सामर्थ्यभेदेन पदार्थभेदात् कथं न क्षणिके क्रमाक्रमयोर्नियमः, अतो यत्र सत्त्वं तत्र क्रमाक्रमप्रतीतावपि क्षणिकत्वप्रतीतिरेव । यदि अयमेव क्रमाक्रमनियमो नित्येऽपि, तदा घटादौ प्रतीतिविषयत्वेनाध्यवसितं नित्यत्वं सत्त्वविरुद्धमिति क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधो नित्यस्य सिद्धः । यथा च दृष्टेषु घटादिषु क्षणिकत्वव्याप्तं सत्त्वं तथाऽदृष्टेष्वप्यविशेषादिति सर्वोपसंहारेण व्याप्तिमवगत्य यथा यथा यत्र सत्त्वं निश्चीयते तथा तथा क्षणिकत्वानुमानम् । तस्मात् क्षणिकत्वेन सह सत्त्वस्य तादात्म्यं प्रमाणनिश्चितमिति अन्वयव्यतिरेकनिश्चयो भवत्येव ।

न चाक्षणिकेषु कथं क्रमयौगपद्यायोग इति वाच्यम्, यतो न ते क्रमेणार्थक्रियाकारिणो भवन्ति, कारकावस्थाया अविशेषाद्द्वितीयादिक्षणभाविकार्याणां प्रागेव करणप्रसङ्गात्, तत्कारकस्वभावस्य प्रागेव सन्निधानात्। सहकारिक्रमात् कार्यक्रम इति चेन्न, तेषां किं विशेषाधायकत्वेन सहकारित्वं किं वा चक्षुरादीनामिव स्वविज्ञाने एककार्यप्रतिनियमात्। तत्र न प्रथमः, तन्निष्पन्नस्य विशेषस्य ततोऽर्थान्तरत्वप्रसङ्गात्, अक्षणिकस्योत्पत्तिसमयेऽनुत्पन्नस्य पश्चादुत्पन्नस्य तत्स्वभावताऽसम्भवात् भिन्नहेतुकत्वात्, विरुद्धधर्माध्यासस्य कारणभेदस्य च वस्तुभेदकत्वात्। एवञ्च विशेषस्य भेदे भाव पूर्ववत्तदवस्थ एवेति पश्चादप्यकारक स्यात्। न द्वितीयः सहैव कुर्वन्तीति सहकारिणा नियमो न स्यात्, अपरिणामितया सहकारिणा प्राक् पश्चात् पृथग्भावावस्थायामपि कार्यकारित्वप्रसङ्गात्, सहकारिसन्निधानेऽपि नाक्षणिकस्य कार्यकारित्वं पररूपेणैव, स्वयमकारकस्यापरयोगेऽपि तत्कारित्वासम्भवात्, सम्भवे तु पर एव वस्तुतः कार्यकारक स्यात्, एवञ्च स्वात्मनि कारकत्वव्यपदेशो विकल्पनिर्मित एव भवेत्, तथा चानुपकारिणोऽस्य सद्भाव कार्यं नापेक्षेतेति तद्विकलेभ्य एव सहकारिभ्यस्तदुत्पद्येत। अथवा तेभ्योऽपि न भवेत्, स्वय तेषामप्यकारकत्वात् पररूपेणैव कर्तृत्वाभ्युपगमात्। अत सर्वथा स्वतः परतो वाऽकर्तृत्वान्न कुतश्चित् किञ्चिदुत्पद्येत, तस्मात्स्वरूपेणैव कर्त्तार इति न कदाचित् क्रियाविरतिर्भवेत्। क्रमभाविकार्याणाञ्चोत्पादने एकस्यैव सामर्थ्यान्न तेषां क्रमभाविसामग्रीजन्यस्वभावता। सामर्थ्ये निभ्नणोऽपि यदि तानि न जनयति तदा केवलस्य तस्य न तज्जननस्वभावता सिद्ध्येत्, तस्याः कार्यप्रादुर्भावेणानुमीयमानत्वात्, तत कारणान्तरापेक्षाण्यपि कार्याणि कारणान्तरानादरेण हठादेव जनयेत्। यो हि यन्न जनयति नासौ तज्जननस्वभाव, न चाय केवल कदाचिदपि उत्तरोत्तरकालभावीनि कारणान्तरापेक्षाणि कार्याणि जनयतीति न तत्स्वभावो भवेत्, अतत्स्वभावश्च कारणान्तरसन्निधानेऽप्यपरित्यक्तस्वरूपो नैव जनयेत, तत्कथमेकत्र जनकाजनकस्वभावते विरुद्धे स्याताम्। न च स्वहेतुभिर्हेत्वन्तरापेक्षकार्यजननस्वभावोऽयमुत्पन्न इति न केवलस्य जनकता, न वा सहकारिसन्निधानासन्निधानावस्थयोरस्य स्वभावभेद, कारणान्तरापेक्षस्वकार्यजननस्वभावतया सर्वदा भावादिति वाच्यम्, सहकारिसन्निधानावस्थायामपि स्वरूपेणैवास्य कार्यकारित्वात्, तस्य च प्रागपि सद्भावात्,

१ न हि कार्यस्य स्वेच्छया भवनमभवनं वा किं तु कारणवदवस्थानुविधायिनी तस्य सदसत्त्वे, तत्र

सहकार्येऽनपेक्षाणां वा स्वभावस्यात्मातिशयस्याभावनायोगात्, उपकारलक्षणत्वाद् पेक्षायाः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्, असन्निधानस्यासन्निधानतुल्यत्वाच्च केवल एव कार्यं कुर्यात् कुर्वंश्च सन्निधानावस्थायां च कुर्वन् कथं न भिन्नस्वभावो भवेत्। सहकार्यपेक्ष कार्यजननस्वभावतारूपत्वं तच्च सर्वदा सद्भावात् सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः। सहकारिसन्निधान एव तज्जननस्वभावत्वे तु स्वभावभेदापत्त्या वस्तुभेदो भवेत्, स्वभावस्यैव वस्तुत्वात्। तस्मादक्षणिकस्य क्रमेण कार्यकरणमसम्भव इति न क्रमयोगः। यौगपद्यमपि तस्यासङ्गत द्वितीयादिक्षणेषु तावन्त एव कार्यकलापस्योदयप्रसङ्गात्, हेतोस्तज्जननस्वभावस्याप्रच्युते द्वितीयादिक्षणेषु वा सकलकारणसन्निधानेऽपि कार्यस्य प्रथमक्षण इवोदयो न स्यात्, उदये वा प्रथमक्षणेऽपि तद्भावापत्तेः, अतः क्रमयौगपद्यायोगादक्षणिकानामर्थक्रियासामर्थ्यविरहलक्षणमसत्त्वमायातमिति सत्त्वलक्षणस्वभावहेतुः क्षणिकतायां बाधकप्रमाणबलात् निश्चितव्याप्तिकः कथं न विपक्षलक्षणमात्रं प्रतीत। नन्वक्षणिकानामिव क्षणक्षयिणामपि अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणं सत्त्वमनुपपन्नमेव, क्रमायोगस्य तत्रापि तादवस्थ्यात्। अर्थ परैर नाधायमानस्वरूपभेदाः क्षणिका अपि नोत्पादयितुं शक्ताः, न हि ते प्रतिक्षणमुत्पद्यमानाः परस्परतो विशेषभाजः, भावभेदप्रसङ्गात्, विशेषो हि न तेषामुत्पत्तेः प्राग्भवति, तेषामेव तदाऽसत्त्वात्, न वा पश्चात्, तदा तत्स्वरूपस्यासत्त्वेनाकार्यकारित्वात्तदुपहितानुपहितक्षणानामविवेकादिति न सहकारिभिरुपकारः, तस्मान्निर्विशेषाणां न क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्त्वमिति चेन्न, क्षणिकानामेकविशेषकारानभ्युगमात्, उपकारो हि सकलकारणाधीनविशेषान्तरविशिष्टक्षणान्तरजननम्, तच्च कथमभिन्नकालेषु परस्परं क्षणिकेषु भावेषु भवेत्, कार्यकारणयोः परस्परकालपरिहारेणावस्थानात्। तस्मात्सामग्र्या एव जनकत्वादेकस्य जनकत्वाविरोधाद्व्यवधानदेशाः सकला एव प्रत्येकमितरेतरसहकारिणः स्व स्व विशिष्ट क्षणान्तरमारभन्ते, तदपि चोत्तरोत्तरं विशिष्टक्षणान्तरं कारणभेदात्तद्भेद सिद्धेः। न च परस्परसहकारित्वेऽपि अव्यवधानत क्षणिकानां विशिष्टक्षणान्तरारम्भकत्वमयुक्तम्, प्रथमक्षणोपनिपातिनां क्षित्यादीनां परस्परतः तथाभूतक्षणान्तरजननस्वभावातिशयलाभाभावात्, निर्विशेषाणां विशिष्टक्षणान्तरजननायोगादिति वाच्यम्, यत किं कार्योत्पादानुगुणविशेषविरहान्निर्विशेषास्ते, आहोस्वित् तदुत्पत्तिनिबन्धनविशेषजननसामर्थ्यवैकल्यात्, उत विशेषमात्राभावात्, न प्रथमः न ह्यस्मन्मते कारणस्यमेव कार्यमभि-

---

१ एक एव पदार्थ अनिर्देशो नानेका विधि कार्यं कृत्वा पुनरपरोत्पन्नसहकारिसन्निधौ कथञ्चिदुपात्तस्वभावान्तरो देशान्तर क्षणान्तरे च कार्यं कुर्वाण क्रमेण करोतीत्युच्यते क्षणमात्रस्थायित्वे त्वनयस्तत्र विषकर्मकारित्वं कथं सम्भवेदिति भाव॥ २ नापि यौगपद्येनाप्यर्थक्रियाऽस्यास्ति, निरंशत्वेन युगपदनेकशक्त्यात्मकत्वाभावादिति बोध्यम्॥

व्यक्तिमात्रमनुभवति यतस्तदभावे न स्यात्, अपि तु कारणं कार्यरूपविकलमेव कार्यमारभते, सत क्रियाविरोधात्, कारणात्कार्यस्य भिन्नस्वभावत्वाच्च । न द्वितीयः, यतोऽन्यनिरपेक्षं क्षित्यादिकारणकलापं कार्योत्पादानुगुणविशेषजननसमर्थं प्रत्यक्षानुपलम्भतः सिद्धं, केवलमत्र विवादः, किं क्षित्यादयः क्षणिकास्तथाभूतविशेषारम्भकाः, किं वाऽक्षणिका इति, तत्र च साहित्येऽपि न ते पररूपेण कर्त्तारः, स्वरूपञ्च तेषां प्रागपि तदेवेति कथं कदाचित् क्रियाविराम इति क्षणिकतैव तेषामभ्युपगमनीया । नापि तृतीयः, अपरापरकारणयोगतः प्रतिक्षणं भिन्नशक्तीनामेव भावानामुत्पादात्, कुतश्चित्साम्यादेकताप्रतिपत्तावपि भिन्नस्वरूपतैव भावानाम्, न हि कारणानां भेदेऽप्येकरूपतैव, भावस्य नैश्वरूप्यस्यानिमित्तताप्रसङ्गात् । तस्मात् सामग्रीभेदे कार्यभेदस्येष्टत्वात् कार्यस्याप्यनेकसामग्रीजनितस्यानेकत्वात्तद्वैलक्षण्ये च सत्यपि विलक्षणतैवेति सिद्धं यत्सत्तत्क्षणिकमिति । यदुक्तं क्षणिकस्य किञ्चित्कार्यं न सम्भवति, असतोऽजनकत्वेन विनष्टात् कारणात् कार्योत्पादानुपपत्तेः, अविनष्टादपि निर्व्यापारात्तदसम्भवादिति तदयुक्तम्, यदि हि व्यापारसमावेशाद्भावाः कार्यनिर्वर्त्तकाः स्युस्तदा स्याद्द्वितीयक्षणप्रतीक्षा, यदा तु द्वितीयसमयप्रतीक्षाव्यतिरेकेणापि स्वमहिम्नैव कार्यकरणे प्रवर्त्तन्ते तदा को दोषः, अन्यथा तद्व्यापारजननेऽप्यपरव्यापारसमावेशस्यावश्यकतयाऽनवस्था स्यात्, व्यापारजनने तेषां व्यापारान्तरानपेक्षत्वे तु कार्यमपि व्यापारनिरपेक्षा एव कुतो न कुर्युः, तस्मात् स्वभावत एव स्वकार्यकारिणो भावाः, न व्यापारसमावेशात्, ते च स्वहेतुभ्य एव तथाविधा उत्पन्नाः स्वसन्निधिमात्रेणैव कार्यं निर्वर्त्तयन्तीति कुतः क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गः । यदुक्तं क्षणध्वंसो न कार्यहेतुप्रतिपाद्यः, कार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनत्वादिति तन्न युक्तम्, सर्वत्र कार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनत्वासम्भवात्, अन्यथा चक्षुरादीनां रूपविज्ञानं प्रति कारणताप्रतिपत्तिर्न स्यात् । न च तद्विज्ञानस्यान्यहेतुसद्भावेऽपि कादाचित्कतया तद्व्यतिरिक्तकारणान्तरसापेक्षत्वाच्चक्षुरादीनां तत्र हेतुत्वमनुमीयत इति वाच्यम्, प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात्, विषयेन्द्रियादिवशात् प्रतिक्षणविशरारूणि क्रमवन्त्युपजायमानानि ज्ञानानि तथाविधकारणप्रभवत्वमात्मनः सूचयन्तीति कथं न कार्यहेतुश्चक्षुरादीनां क्षणभङ्गितां प्रतिपादयेत्, कार्यक्रमाद्धि कारणक्रमः प्रतीयते । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेण भावानामक्षणिकत्वावगम इति यदुक्तं तदपि न सम्यक्, तस्याः प्रामाण्यासिद्धेः । भवन्मते हि ' तत्रापूर्वार्थविज्ञानं निश्चितं बाधवर्जितम् । अदुष्टकारणारब्धं प्रमाणं लोकसम्मतं '— मिति प्रमाणलक्षणम्, तत्र नास्या बाधकवर्जितत्वं सम्भवति, पुरोदीरितानुमानबाध्यत्वात् । न चानुमानमनया बाधितम्, अनिश्चितप्रामाण्याया अस्या बाधकत्वानुपपत्तेः । प्रमाणसिद्धेषु

प्रतिक्षणविशरारुषु सदृशापरापरोत्पत्त्यादिविप्रलम्भहेतोरुपजायमानाया अस्या दुष्टकारणारब्धत्वेनाप्रामाण्याच्च । अर्थक्रियार्थी हि सर्वं प्रमाणमन्वेषते न व्यसनितयेत्यर्थक्रियासाधनविषयं प्रमाणमित्यभ्युपगन्तव्यम्, न च प्रत्यभिज्ञानविषयेण स्थैर्यं भजताऽर्थक्रिया काचित्साध्यत इति नैमित्तिकज्ञानवत्पूर्वमर्थक्रियायामक्षमं सामान्याद्यधिगच्छदपि प्रत्यभिज्ञानं न प्रमाणम्, न वा तत् प्रत्यक्षम्, तज्जनकाभिमतेनार्थेनेन्द्रियाणां सम्प्रयोगासिद्धेः, अर्थस्य नित्यत्वात्, सिद्धौ वा तत एव तत्सिद्धेर्व्यर्था प्रत्यभिज्ञा भवेत् । न चानेकदेशकालावस्थासमन्वितं सामान्यं द्रव्यादिकञ्चास्याः प्रमेयमित्यनधिगतार्थगन्तृत्वात्प्रमाणमिति वाच्यम्, सामान्यादेरभिन्नस्य तद्विषयस्याभावात्, भावेऽप्यनेकप्रमाणगोचरत्वेन तत्र प्रवर्त्तमानस्य प्रत्यभिज्ञानस्यानधिगतार्थगन्तृत्वायोगात्, भिन्नभिन्नालम्बनत्वेऽपि च प्रत्यभिज्ञानस्य न प्रामाण्यमपूर्वप्रमेयाभावात्, न हि देशादयस्तत्र प्रत्यभिज्ञायन्ते, प्रागदर्शनात् । न च पूर्वप्रसिद्धमेव वह्निसामान्यं देशादिविशिष्टतयाऽधिगच्छदनुमानं प्रमेयातिरेकाद्यथा प्रमाणव्यपदेशभाक् तथा सामान्यादिकं प्रागुपलब्धमेव देशादिविशिष्टतया प्रतिपद्यमानस्याप्यपूर्वप्रमेयसङ्गतेर्न प्रामाण्यक्षतिरिति वाच्यम्, द्वितीयप्रत्यक्षादेव तत्सिद्ध्या तस्यापूर्वप्रमेयायोगात् । न च पश्चादुपलब्धस्य पूर्वदृष्टार्थता प्रत्यक्षानवगताऽधिका प्रत्यभिज्ञानेन प्रतीयत इति वाच्यम्, पूर्वदृष्टार्थताया प्रत्यक्षद्वयगोचरादनतिरिक्तत्वात्, अतिरिक्तत्वे वा स एवायमित्यभेदोल्लेखवतस्तस्य मिथ्याप्रत्ययत्वापत्ते, तस्मात्प्रत्यभिज्ञानस्य प्रामाण्यासिद्धया [redacted] क्षणभङ्गवादिनः प्रत्यक्षविरोधमनुभवन्ति । यदप्युक्तं विनाशस्य कारणाधीनत्वात्तत्सन्निधेः प्राग्घटादिषु तदनुदय इति तदपि प्रतिविहितमेव, प्रतिक्षणध्वंसित्वाभावे स्वसामर्थ्यानपेक्षणस्यासम्भवस्य भावात् । तथापि किञ्चिदुच्यते, इन्धनादीनामग्निसंयोगावस्थायां यदनुपलब्धत्वं, तद्येन्धनादि, कश्चिद्विकार, कल्पनाज्ञानप्रतिभासी तुच्छस्वभाव, तत्राग्न्यादीनां कः व्यापार, न तावदिन्धनाद्युत्पाद, तस्य स्वहेतुत एव भावात्, नाप्यङ्गारादिद्विकारे, अग्न्यादिभ्यस्तद्विकारोत्पत्तावपीन्धनादेरनिवृत्ततया तथैवोपलब्ध्यादिप्रसङ्गात् । न च तेभ्य काष्ठादेर्ध्वंसाख्याय रोग इति वाच्यम्, ततो वस्त्वन्तरस्वरूपध्वंसोपगमे काष्ठादेस्तादवस्थ्यापातात् । [redacted] च भावान्तरमेव काष्ठादे प्रध्वंसाभावोऽस्त कथं काष्ठादेरुपलब्ध्यादिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, काष्ठादेरङ्गारादिरेव ध्वंस इत्यत्र नियामकस्य वाच्यत्वात्, अङ्गारे सति काष्ठनिवृत्तिर्नियामक इति चेन्न, तुच्छस्वभावनिवृत्त्यनङ्गीकरणेऽङ्गारादिकमेवार्थान्तरं निवृ-

---

१ यदि भाव स्वतो नश्वरस्तदा न किञ्चिद्विनाशहेतुभि कार्यमस्ति, न हि स्वयमेव पतत पातं प्रयास सफल । स्वतोऽनश्वरश्चेन्नापि नाशहेतुभ्यर्थ एव, तत्स्वभावस्य कनाप्यन्यथाकर्त्तुमशक्यत्वात्, तथा च नित्यस्य सत सर्वसामर्थ्यविधुरता दुर्वारा तस्मात्स्वभावत एव विनश्वरो भावोऽभ्युपेय इति तात्पर्यम् ॥

त्रिशब्देनोक्तं स्यात् तेनाङ्गारे सति अङ्गार इत्युक्तं भवेत्, न तु निर्वापक इत्यप्युक्तम् । तथा बुद्धिप्रदीपादीनामनुपजातविकाराणां कथं ध्वंसः, आत्माव्यक्तरूपविकारान्तरमेव ध्वंस इति चेन्न, बुद्ध्यादीनामात्मरूपविकारापत्तौ प्रमाणाभावात्, आत्मनश्चासत्त्वात् । प्रदीपादेरपि अव्यक्तरूपता हि कार्यदर्शनानुमेया, तस्या अतीन्द्रियत्वात्, न च ध्वस्तस्य प्रदीपादेः किञ्चित्कार्यमुपलभ्यते येन तस्या अनुमितिः स्यात्, तस्मान्न भावान्तरं प्रध्वंसाभावः, भावान्तरस्य प्रध्वंसरूपत्वे च तद्विनाशाद्घटाद्युन्मज्जनप्रसक्तिः । न च कपालादेर्भावरूपत्वेऽपि ध्वस्ता नाभावात्मकतेति नायं दोष इति वाच्यम्, भावान्तररूपस्याभावस्य तदभावे प्रच्युतत्वात्, अन्यथाऽभावस्य कृतकस्याविनाशित्वेऽनित्यत्वेन कृतकत्वस्य व्याप्तिर्न सिद्ध्येत्, अकृतकत्वे त्वभ्युपगम्यमाने भावान्तरकार्यात्मको ध्वंसो न भवेत् । प्रध्वंसाभावाविनाशेऽकृतकत्वे च सर्वदा तत्सद्भावाद्घटादीनां सत्ता न भवेत्, ततो यथा कारणस्वरूपः प्रागभावः कार्योदये कारणनिवृत्तौ निवर्तते, अन्यथा तदात्मकत्वायोगात्, तथा कार्यात्मा ध्वंसोऽपीति नष्टैर्घटादिभिः पुनर्भाव्यमेव, तस्मान्न कपालादिरूपं भावान्तरं घटादेर्ध्वंसः, तत्र कारकव्यापारासम्भवेन क्रियाप्रतिषेधमात्रप्राप्तेः, अभावस्य च हेतुमत्त्वे कार्यत्वाद्भावरूपताप्रच्युतिप्रसङ्गः भावस्य कार्यलक्षणत्वात्, स्वकारणसद्भावे हि यद्भवति तदभावे च न भवति तत्कार्यमुच्यते, भवनधर्मा च कथं न भावः, भवतीति हि भाव उच्यते, अङ्कुरादेरपि नातोऽपरं भावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपलभ्यते, तच्चेदभावेऽप्यस्ति कथमसौ न भावः । न चार्थक्रियासामर्थ्यमेव भावशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, तदभावे नास्तीति नासौ भाव इति वाच्यम्, सर्वसामर्थ्यविफलत्वे तस्य प्रतीतिविषयत्वासम्भवात्, प्रतीतिजनकत्वे च कथं न सामर्थ्यम् । न च यथा घटपटयोः कार्यत्वाविशेषेऽपि प्रतिनियतप्रतीतिविषयतया भेदः तथा भावाभावयोः कार्यत्वेऽपि सत्प्रत्ययविषयस्य भावत्वमसत्प्रत्ययविषयस्याभावत्वमिति वाच्यम्, तस्यासत्प्रत्ययविषयत्वं कार्यत्वस्यासम्भवात्, स्वहेतुसत्त्वेऽस्य भावात्कार्यत्वे सत्प्रत्ययविषयताया दुर्वारत्वात्, भवतीति प्रतीतिविषयस्यैवास्तीति प्रत्ययविषयत्वात्, अस्ति भवतीत्यादिशब्दानां पर्यायत्वात् । किञ्चाग्न्यादिभ्यो यद्यभावो भवेत् तदा तद्भावे काष्ठादयः किमिति नोपलभ्यन्ते, न हि तेभ्यो ध्वंससद्भावेऽपि काष्ठादयो निवृत्ताः, ध्वंसोत्पादन एव तेषां चरितार्थत्वात् । अथ काष्ठोपमर्देन ध्वंसस्योत्पत्तेर्न तेषामुपलब्धिरिति चेत्कुतस्तदुपमर्दः, न प्रध्वंसाभावात्, काष्ठादिसत्ताकाले तस्याभावात्, नाग्न्यादिभ्यः, तेषां ध्वंसोत्पादन एव व्यापारात् । न चोत्पन्नः प्रध्वंसाभावो काष्ठादीनुपमर्दयति, तद्यौगपद्यप्रसङ्गात्, तथा च सत्यविरोधप्राप्तिः । न वा ध्वंसेनावृतत्वात्

१ न भवतीत्यभावो ध्वंस उच्यतेऽत कथं न भवनधर्मा भवेत्, विरोधात्, यदि स्वविषयविज्ञाने प्रतिनियतरूपेणावभासनादभाव उच्यते तर्हि अत्यन्तपरोक्षपरमाण्वादीनामप्यभावरूपताप्रसङ्ग इति ॥

काष्ठादेरनुपलम्भ, तद्वत्त्वे काष्ठाग्न्यावरणायोगात् । अपि च विनाशस्य हेतुमत्त्वे तद्भेदात्स भेदमनुभवेत्, कार्यात्मानो हि घटाद्य कारणभेदाद्भेदमनुभवन्तोऽध्यक्षत एवावसीयन्ते नैवमाकाशादिनभावा तदसम्भवन्य अच्युतिमात्रस्वभावो ध्वंस, अग्न्यादिहेतुभेदेऽपि तुच्छस्वरूपतैव सर्वत्र विकल्पज्ञानेऽवभासनात् । तस्माद्विनाशोऽयमहेतुर्निःस्वभावोऽभ्युपगन्तव्य इति निर्हेतुको विनाश उच्यते, एवञ्च भावाना निरुक्तानुमानतोऽपि क्षणक्षयित्वं सिद्धमिति प्रत्यक्षतोऽनुमानतश्च क्षणिकत्वव्यवस्थिते सिद्ध पर्यायनयस्य मूलाधार ऋजुसूत्रवचनविच्छेद इति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय-
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य शुद्धर्जुसूत्र
स्वरूपनिरूपण नाम पञ्चदश सोपानम् ॥

——

शुद्धतरर्जुसूत्रनिरूपणम् ।

अथवा ऋजु बाह्यापेक्षया ग्राहकसंवित्तिभेदशून्यमविभाग बुद्धिस्वरूपमकुटिल सूत्रयतीति ऋजुसूत्र शुद्धतर पर्यायास्तिक । ननु कथ विज्ञप्तिमात्रमभ्युपगम्यते, किमविभागबुद्धिस्वरूपग्राहकप्रमाणसद्भावात्, किं वाऽर्थस्य सद्भावे बाधकप्रमाणात् । तत्र न प्रत्यक्षेण विज्ञप्तिमात्रनिश्चय, अर्थाभावनिश्चय विनाऽर्थस्पर्शशून्य विज्ञप्तिमात्रमेव तत्त्वमित्यवधारणरूपतो निश्चयासम्भवात्, अर्थाभावस्तु नाध्यक्षगम्योऽर्थप्रतिभासकतयैव प्रत्यक्षस्योत्पत्ते । न चेदमिन्दुद्वयदर्शनमिव भ्रान्तम्, तद्विषयत्वाच्च घटादेरसत्यत्वमिति वाच्यम्, शुद्धदर्शनसेयस्य बाध्यत्वायोगात्, यद्वा तैमिरिकावभासिनोऽपीन्दुद्वयादेरवैतथ्यमस्तु, न च तस्य बाध्यत्व वाच्यम्, तस्यैवाऽयोगात्, न हि दर्शन बाध्यते, तस्योत्पन्नत्वात्, नार्थं, प्रतिभासमानरूपेण सत्त्वात्, अन्यथा प्रतीयमानत्वायोगात्, न च प्रतिभासेऽपि तन्निर्भासिरूपमसत्यमिति निर्वाच्यम्, प्रतिभासमानरूपवतोऽप्यसत्यत्वे संविदोऽपि तथात्वप्रसक्ते, न चैव वक्तव्य श्रा तज्ज्ञानावभासिनोऽर्थक्रियाविरहाद्वैतथ्यमिति, तदनुदयेऽपि पूर्वज्ञानावभासिनो वैतथ्यासम्भवात्, न ह्यन्यस्याभावेऽपरस्याभावोऽतिप्रसङ्गात्, तस्मान्न प्रत्यक्ष बहिरर्थावभासि तदभाव गमयति । प्रत्यक्षाभावे नानुमानमपि तदभाववेदकम्, प्रत्यक्षविरोधेऽनुमानस्याप्रामाण्याच्च । अत एव न द्वितीय, भावबाधकप्रमाणविरहात् । ननु नार्थाभावद्वारेण विज्ञानमात्र साध्यते किन्त्वर्थसंविदो सहोपलम्भनियमा-

द्भेदः विधिमुखेनैव साध्यत इति चेन्न, अभेदस्य प्रत्यक्षेण बाधनात्, पुरश्च नीलादि स्फुटवपु प्रतिभाति, हृदि च रूपग्राहकाकारं बिभ्राणा संविक्काऽस्तीति कुतोऽर्थसंविदोरभेद साधयितु शक्य, पक्षस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादश्रावण शब्द इति पक्षस्येव । न चाभेदेऽपि प्रत्यक्ष भेदाधिगन्तृ उपलब्धमिन्दुद्वयादिवदिति न तेन बाधेति वाच्यम्, द्विचन्द्रादौ बाधा दर्शनवत्तत्प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वेऽपि स्तम्भादावर्थक्रियाकारिरूपोपलब्धेर्बाधाभावेन तत्प्रत्यक्षस्य सत्यत्वात्, ततो नीलबुद्ध्योर्भेद एवेति न कुतश्चिद्विज्ञानमात्रसिद्धि अत्रोच्यते, प्रत्यक्षेणार्थपरिच्छेदासम्भव इति, तद्धि प्रत्यक्षमर्थं तुल्यकाल न प्रकाशयति, प्रत्यक्षतया यदैव ज्ञानमव भासते तदैव नीलादिस्वरूपमपीति स्वस्वरूपनिमग्नत्वेनोभयोरपि प्रतिभासनाद्ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तेः, नीलाकारविविक्तस्य स्वरूपनिमग्नस्य ज्ञानस्य हृदि सन्धानादर्थस्य च तद्रूपपरिहारेण बहि स्फुटतया प्रतिभासनात् । दर्शनस्य बाह्यार्थज्ञान प्रति ग्रहणक्रियाकर्तृत्वाद्ग्राहकता, तत्प्रतिबद्धप्रकाशतया चार्थस्य ग्राह्यतेति चेन्न, नीलाद्यर्थदर्शनाभ्या भिन्नस्य ग्रहणक्रियाया अभावात्, तथाऽप्रतिभासनात्, न च तामन्तरेण नीलबोधयोः कर्तृकर्मते युक्ते, अतिप्रसङ्गात्, क्रियाया सत्त्वेऽपि परोक्षतयाऽतिप्रसङ्गादर्थस्य कर्मता बोधस्य च कर्तृतेति न स्यात्, अतः प्रतिभासमाना साऽभ्युपगमनीया, तथाऽभ्युपगमे च सा किं स्वरूपतो भाति, उत तद्ग्राह्यतया, आद्ये नीलबोधग्रहणक्रियाणा स्वतन्त्रतया प्रतिभासनात् कर्तृकर्मक्रियाव्यवहारो न स्यात्, तस्या स्वरूपनिमग्नतया प्रतिभातत्वात् । स्वतन्त्रप्रतिभासादेव च तथाऽव्यवहाराभ्युपगमे स्तम्भादेरपि तथापरस्परव्यवहारप्रसक्ति । न द्वितीय, अपरग्रहणक्रियाया प्रतिभासमानाया कर्मतया तस्या प्रतिभासेऽपरापरक्रियाप्रसक्तोऽनवस्था स्यात्, अपरक्रियामन्तरेणैव ग्रहणक्रियाया कर्मत्वे नीलादेरपि ग्रहणक्रियाव्यतिरेकेण प्रकाशमानस्य ग्राह्यता भवेत्, तथा च नीलादीना स्वरूपमेव प्रकाशात्मकमिति विज्ञप्तिमात्रमेव सर्वं भवेत । किञ्च ज्ञानकाले संवेदनक्रियाया सत्त्वे समानकालतया प्रतिभासनेन सव्येतरगोविषाणयोरिव ज्ञानस्य संवित्क्रिया प्रति कर्तृत्व न स्यात् । तस्याश्च ज्ञानोत्तरकालत्वेऽपि न कार्यकारणभाव, ज्ञानकाले संवित्क्रियाया तत्काले च ज्ञानस्याभावात् । न च पूर्वं स्वरूपेण बोधस्य प्रतिभासस्ततो नयनादिसामग्रीवशेन संवेदनक्रियायुक्ततया प्रतिभासनाद्बोधस्य कर्तृत्वमिति वाच्यम्, संवित्क्रियायुक्तबोधप्रतीतिकाले

१ ययो सहोपलम्भनियम तयोरभेद यथा तैमिरिकोपलभ्यमानचन्द्रद्वयस्य सहोपलम्भनियमश्च ज्ञानार्थयोरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धि भेदे हि नियमेन सहोपलम्भो न दृष्ट यथा घटपटयो, तथा च भेद सहोपलम्भानियमेन व्याप्त तद्विरुद्धश्च सहोपलम्भनियम दृश्यमान सहोपलम्भानियम निवर्तयति सोऽपि निवर्तमान स्वव्याप्य भेद निवर्तयतीति भाव ॥

तत्पूर्वदशानवगमात् तदवगमकाले च सविक्रियायुक्तत्वावगमाभावात्, तयोस्तदनवगमे तु न बोधस्य ग्रहणं प्रति कर्तृताप्रतीतिः । न च नीलानुभवसमये पूर्वदशां स्मरन् बोधस्यानुभवं प्रति कर्तृतां प्रतिपद्यत इति दृश्यम्, बोधग्रहणयोर्नीलपरिच्छेदवेलायां परस्परासमक्षयोः समानकालयोः प्रतिभासेन कर्तृतावगमासम्भवात्, न हि स्मरणं बोधस्य पूर्वावस्थामध्यवस्यत् ग्रहणावस्थां प्रतिपद्यत इति कथं तत्कर्तृतामवगमयेत् । न च बोधात्मैवात्मानमुपलभत इति कर्तृत्वावगतिरिति गीस्साधीयसी, यदा बोधः स्वं नीलग्राहकतया प्रतिपद्यते तदा नानुभवकर्त्री पूर्वसत्ता प्रतिपद्यत इति न ग्रहणं प्रति जनकतामात्मनोऽसावधिगच्छति । न च प्राक्तनीमग्रहणावस्थां नीलावभासकालेऽसावध्यवस्यति युगपद्विरुद्धयोः प्रतिभासयोरनुपपत्तेः, तस्मान्न तुल्यकालो बोधो ग्रहणक्रियां जनयितुं समर्थ इत्यग्राहक एव । किञ्च बोधो यदि व्यतिरिक्तक्रियाजनकस्तदा नीलविज्ञानयोः कथं ग्राह्यग्राहकत्वम्, न च बोधोदयेऽपरोक्षतया नीलादेर्भानाद्ग्राह्यत्वमिति युक्तं वक्तुम्, अप्रकाशात्मकस्य तस्य तदुत्पादेऽपि प्रतिभासायोगात्, नीलादिर्था हि जडस्वरूपो न स्वयं प्रतीतिगोचरतामवतरतीति दर्शनमस्य प्रकाशकमभ्युपगतम्, यदि तु नीलं स्वप्रकाशात्मकं स्यात्तदा विज्ञप्तिरूपतया परवादाभ्युपगमप्रसङ्गो भवेत्, यथाप्रकाशात्मकं वस्तु तत्प्रकाशसद्भावेऽपि नैव प्रकाशते, प्रकाशस्वरूपञ्च नीलं न सङ्क्रामति, भेदप्रतिहतिप्रसङ्गात् । न चार्थस्य प्रत्यक्षता अर्थाकारकार्यत्वात्प्रकाशस्येति वक्तव्यम्, अपरोक्षाकाररूपत्व एव तस्य प्रत्यक्षत्वसम्भवात्, न तु प्रकाशात्मना कार्यस्योद्भवात्, प्रकाशस्य हि अर्थकार्यतया तत्सम्बन्धित्वं युक्तं न तु तत्स्वरूपं प्रकाशः, अतो न वेद्यवेदकभावस्तयोः । न च नीलसंवेदनयोः स्वरूपनिमग्नयोः स्वतन्त्रावभासने तदुत्तरकालभावी कर्मकर्त्रभिनिवेशी नीलमहं वेद्मीत्यवसायो न स्यात्, न हि पीतदर्शने नीलोल्लेखः उपजायमानः स लक्ष्यते, भवति च तथाध्यवसायी विकल्प इति तयोर्ग्राह्यग्राहकतेति वाच्यम्, मिथ्यारूपकल्पनया ग्राह्यग्राहकरूपतायाः परिच्छेदासम्भवात्, नीलमिति हि प्रतीतिः पुरोवर्तिनीलमुल्लिखन्ती वर्त्तमानदर्शनानुसारिणी भिन्ना संलक्ष्यते, अहमित्यात्मानं व्यवस्यन्ती स्वानुभवायत्ता परा प्रतीयते, वेद्मीति प्रतीतिरप्यपरैव क्रिया व्यवसितिरूपा, अतः परस्पराव्यतिमिश्रसविचित्रित्रयमेतत् । भवतु वेयमेका तथावसायिनी कल्पनाप्रतीतिः तथापि नातो ग्राह्यग्राहकता सत्ता, मृगतृष्णिकासु जलाध्यवसायो

१ यथा हि नयनकार्यं प्रकाशः, अतः स नयनसम्बन्धी भवेत् न तु स्वरूपं प्रकाशः, तथा नीलादिकार्यं प्रकाशः स्याच्च तावता नीलादिः प्रकाशरूपतां नार्हति तथा च यदि नीलादिरप्रकाशात्मा तदा तत्प्रकाशसद्भावेऽपि नैव प्रकाशेत तस्माच्च न वेद्यवेदकभावः यदि च प्रकाशात्मा तदा विज्ञानरूपो नीलादिः स्यादिति भावः ॥

ज्ञलसत्यताप्रसक्ते । न चात्र बाधसद्भावादसत्यता, प्रकृतेऽपि नीलसंविदो स्वतन्त्रतया निर्भासरूपबाधकस्य सत्त्वात्, तस्मान्न ग्राह्यग्राहकभाव सत्य । अयञ्च ग्राह्यग्राहकभावस्य प्रतिक्षेपस्तुल्यकाल प्रकाशमानवपुर्नीलमुद्भासयन्ती प्रतीतिमभ्युपेत्य, सैव प्रतीतिर्विचार्यमाणा न सङ्गच्छते, कुत साऽर्थग्राहिणी भवेत्, अनुभूयमान ह्यर्थाकार विहाय नान्या काचिदाभाति, बहि प्रकाशमान नीलादिक अन्त स्वसंविदित सुखादिकञ्च मुक्त्वा नान्या संवित्सती कदाचित् प्रतिभातीत्यसती सा कथमर्थग्राहिणी भवेत् । अहङ्कारास्पद सुखादिकमेव हृदि परिवर्तमान नीलादेर्ग्राहकमिति चेन्न, सुखादे प्रतिभासमानवपुषो ग्राहकत्वानुपपत्ते, सुखादयो हि स्वसंविदिता हृदि प्रकाशन्ते नीलादयस्तु बहिस्तथाभूता एवाभान्ति, न च परस्परासंसृष्टयो समानकालयोर्वेद्यवेदकता, तुल्यकालतया प्रकाशमाननीलपीतयोरपि परस्पर तद्भावापत्ते । सुखादिराकार स्वपरप्रकाशतया प्रतिभासमानो नीलादेर्वेदक, संवित्प्रकाश इव घटादीनामिति चेत्किं दर्शनात्मन प्रकाश एव बहिरर्थावभास, उत दर्शनकाले तेषा प्रत्यक्षात्मता, आद्ये ज्ञानात्मनो हि प्रकाश स्वसंविद्रूपोऽनुभव, तज्ज्ञानस्य रूप न बाह्यार्थात्मनाम्, अन्यथा प्रत्यक्षात्मतया तयोरभेदप्रसङ्ग, द्वितीये च दर्शनोदयसमये यदि पदार्थप्रत्यक्षता तथा सति सामग्रीवशात् प्रत्यक्षाकार नीलमुत्पादितमिति दर्शनवत्तत् स्वसंविदित प्रसक्तम्, अत एव दृष्टान्तोऽप्यसङ्गत, संवित्प्रकाशो हि स्वरूपनिमग्न एवाभाति घटादिरपि स्वात्मनिष्ठ एव भासत इति नानयोरपि परस्पर प्रकाश्यप्रकाशकभाव । अपि चालोकाद्घटादि प्रकाशरूप प्रादुर्भवतीत्यालोक प्रकाशक स्यात्, उपकाराभावे व्यतिरिक्तोपकारप्रादुर्भावे वा घटादीना प्रकाशायोगात् । न चात्र हृद्गारास्पदमन्तर्दर्शन बहि परोक्षाकारमर्थं जनयति, तुल्यकालतया हेतुफलभावायोगात्, उपकार्योपकारकभावमन्तरेण बाह्यार्थानामन्तर्ज्ञानाञ्च वेद्यवेदकभावानुपपत्ते सर्वं वस्तु संविन्मात्रकमेवेति स्थितम् । ननु यदि सर्वं विज्ञप्तिमात्रमेव तर्हि मेयमातृमानादिव्यवहार विलोप स्यात्, तस्य भेदनिबन्धनत्वात्, प्रमितिक्रियया व्याप्यमानत्वाद्धि प्रमेयमर्थं, तत्र नीलादयो यदि बोध स्यात्तदाऽसौ स्वतन्त्रो नीलादीन् प्रति प्रमाता भवेत्, चक्षुरादयश्च करणतया मान भवेयु, अर्थप्रतिभास फलम्, उपलम्भसाध्यत्वात्, मेयादेरभावे तु न नीलादयोऽपि संविद्रूपाः सिद्ध्यन्ति, सिद्धे प्रमाणनिबन्धनत्वात्, न च स्वसंवेदनमेव ह्यर्थाकारि प्रमाणम्, तत्र दृष्टान्तासिद्धे । प्रदीपादयोऽपि हि परप्रकाश्या एव, न च स्वेनैवात्मना त एवाधिगन्तु शक्या, न ह्यङ्गुल्यग्रेण तेनैव तदङ्गुल्यग्र स्पृशति इति, मैवम्, यथा हि बाह्यार्थवादे सुखादीनामात्मस्वरूप स्वविषये प्रमाण तेषामेव वेदन फल सुखादयश्च मेयम्, यथा वा परेषामात्माऽपरोक्षो मेयः, तस्य च प्रकाशरूपता मानम् तदवभासः फल

मतमियमेव मेयादीनां व्यवस्था सर्वत्र नीलादौ योजनीया विज्ञानवादेऽपि । न च तत्रान्यग्राहकाभावादसौ मिथ्योक्तेन इति वाच्यम्, नीलादावपि व्यतिरिक्तप्रकाशाभावान्मिथ्यात्वात्, अपरोक्षस्य नीलादेरेव कर्तृकर्मादितया मिथ्याप्रकाशनात् । न च निर्बीजस्यायोगादस्याः कर्मकर्तृक्रियाध्यवसितेर्नीलं वेद्म्यहमिति वाच्यम्, क्वचिदपि वास्तवस्य कर्त्रादिभेदस्यानुपलम्भेऽनादिवासनाप्रभवप्रधानादिविकल्पवदस्याः परम्परामात्रत्वात् । तस्मान्नीलादयोऽपरोक्षस्वभावाः प्रकाशन्त इति विज्ञप्तिमात्रमेव बहिरर्थसंस्पर्शरहितम्, तदपि विज्ञप्तिमात्रं पूर्वापरस्वभावविविक्तं क्षणरूपम्, स्वसंवेदनाध्यक्षतस्तथैव प्रतिपत्तेः पौर्वापर्ये प्रमाणाप्रवृत्ते अतः क्षणिकविज्ञप्तिमात्रावलम्बी शुद्धपर्यायास्तिकभेदः ऋजुसूत्रः ॥

इति तपागच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय-
कमलसूरीश्वरचरणनलिननिविष्टभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य शुद्धतर
र्जुसूत्रनिरूपणं नाम षोडशं सोपानम् ॥

शुद्धतमर्जुसूत्रनिरूपणम् ।

यद्वा एकत्वानेकत्वसमस्तधर्मकलापविकलतया तदपि विज्ञानं शून्यरूपं ऋजु सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः, स हि माध्यमिकदर्शनावलम्बी सर्वभावनैरात्म्यप्रतिपादनाय प्रमाणयति यद्विशददर्शनावभासि तन्न परमार्थसद्व्यवहारपथमवतरति, यथा तिमिरपरिकरितदृगवभासीन्दुद्वयम्, विशददर्शनावभासिनश्च स्तम्भकुम्भादयः प्रतिभासाविशेषात् । अथेन्दुद्वयादयो न परमार्थसन्तः, तत्र कारणदोषात्, बाधोदयाद्वा, परिशुद्धदृगवसेयास्त्वेकेन्दुमण्डलादयो न वितथाः, तत्र कारणदोषविरहाद्बाधाभावाद्वेति प्रतिभासाविशेषत्वमसिद्धमिति चेन्न, बाध्यत्वायोगात् न हि तत्कालभाविविज्ञानस्वरूपं बाध्यते, तस्य तदानीं स्वरूपेण प्रतिभासनात् । नाप्युत्तरकालम्, तदा तस्य क्षणिकत्वेन स्वयमेवाभावात् । न वा प्रतिभासमानरूपेण प्रमेयं बाध्यते, तस्य विशदप्रतिभासादेवाभावासिद्धेः । न चाप्रतिभासमानरूपेण, प्रतिभासरूपात्तस्यान्यत्वात् । नाप्युत्पन्ना प्रवृत्तिर्बाध्यते, उत्पन्नत्वादेवासत्त्वायोगात् । न वाऽनुत्पन्ना, स्वत एवासत्त्वात् । अर्थक्रियाऽपि न बाध्यते, उत्पत्त्यनुत्पत्त्योर्बाध्यत्वायोगात् । न वाऽर्थक्रियाऽभावेऽर्थस्यासत्त्वम्, तस्यास्ततोऽन्यत्वात् । न ह्यर्थक्रियासद्भावादर्थस्य सत्त्वम्, अर्थक्रियाया अपि सत्त्वासिद्धेः, अपरार्थक्रियातः तस्याः सत्त्वाङ्गीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । नाप्यर्थजन्यत्वादर्थक्रियायाः सत्त्वम्, अन्योऽन्याश्रयात् ।

न च सत्तामात्रं बाधाभावो सत्त्वम्, सत्तासत्त्वयोरेवासम्भवात् । नापि दुष्टकारणप्रभवत्वेन दुष्टत्वावभासज्ञानस्यासत्यार्थत्वम्, तत्प्रभवत्वस्य ज्ञातुमशक्तेः, इन्द्रियादेरतीन्द्रियत्वेन तद्गतदोषस्याप्यप्रत्यक्षतयाप्रतिपत्तेः । न चाऽनुमानात्तद्दोषावगतिः, प्रत्यक्षाभावेऽनुमानस्याप्रवृत्तेः । पुरुषान्तरस्य चन्द्रद्वयादप्रतिभासनात्तस्य दुष्टकारणजन्यविज्ञानविषयत्वमिति चेन्न, स्वमाहात्म्येन परिस्फुटतया प्रतिभासनात्, यावत्तिमिरादिनिमित्तसामग्री पुरुषान्तरस्य घटते तावत्तस्यापि तत्प्रतिभासनात् । तथा स्तम्भादेरवैतथ्यं न निश्चेतुं शक्यम्, तदवभासिज्ञानबाधाभावादवैतथ्यनिश्चयो भवतीति चेन्न, बाधाभावस्य तत्त्वेन व्याप्यसाधकत्वात्, न हि तत्कालबाधाभावस्तत्साधकः, चन्द्रद्वयविज्ञानेऽपि तत्कालबाधाभावसद्भावात्तद्विषयस्यावैतथ्यप्रसङ्गात् । न चोत्तरकालभावी तदभावः पूर्वज्ञानविषयस्य सत्यतासाधकः, तत्कालपरिहारेण तत्प्रवृत्तेः, बाधाभावस्य प्रसज्यरूपस्य तुच्छतयाऽर्थसत्यताव्यवस्थापकत्वासम्भवाच्च, अन्यथा तुच्छत्वायोगात्, पर्युदासरूपोऽपि बाधकाभावो न तद्व्यवस्थापकः, तस्य विषयोपलम्भस्वभावत्वात्, यथा च प्राक्कालभावी नार्थतथाभावव्यवस्थापकस्तथोत्तरकालभाव्यपि, प्रतिभासाविशेषात् । न वा संवादित्वादपि स्तम्भादेः सत्यत्वम्, समानजातीयोत्तरकालभाविज्ञानलक्षणस्य संवादस्य यावत्तिमिरं तावदिन्दुद्वयादावपि भावात्, भिन्नजातीयज्ञानसंवादस्य च तथात्वे भ्रान्तज्ञानावभासिनो रजतादेः शुक्तिकाज्ञानसंवादात्सत्यताप्रसक्तिः । न चैकार्थाद्भिन्नजातीयज्ञानसंवादात्, एकार्थत्वे पूर्वापरज्ञानयोरविशेषात् पूर्वज्ञानवदुत्तरज्ञानस्यापि व्यवस्थापकत्वं न स्यात्, विजातीयत्वे एकार्थविषयत्वासम्भवाच्च । एवं स्तम्भादिर्नैकानेकरूपतया व्यवस्थापयितुं शक्यते, कालभेदाद्धि भेदो नाध्यक्षेण विषयः, तस्य सन्निहित एव प्रवृत्तेः, न हि मृत्पिण्डस्वरूपग्राह्यध्यक्षं तदा घटमसन्निहितमुपलभते, अतो न तदपेक्षया तस्य भेदोऽधिगन्तुं शक्यः, नापि घटस्वरूपग्राहिणा मृत्पिण्डाद्भेदोऽधिगम्यते, तत्स्वरूपाग्रहणे तद्भेदग्रहणाप्रवृत्तेः । नापि स्मरणं तद्ग्राहकम्, अनुभूतस्यैव स्मरणात्, तस्य स्वरूपमात्रपर्यवसितत्वेनार्थग्रहणेऽसामर्थ्याच्च । अत एव स्मरणसहकृतमध्यक्षमपि न भेदग्राहि । न च पूर्वरूपाग्रहणमेव भेदवेदनम्, तद्ग्रहणस्य भेदं व्यवस्थापयितुमशक्तेः । स्वरूपमेव भेदः, तद्ग्रहणे सोऽपि गृहीत इति चेन्न, अपेक्षया भेदव्यवस्थानात्, अन्यथा स्वरूपापेक्षयापि भेदप्रसक्तेः । देशभेदादपि न भावभेदः देशस्याप्यपरदेशभेदाद्भेदप्रसङ्गेनानवस्थाप्रसक्तेः । न चान्यभेदोऽन्यमनुविशतीति न देशभेदादपि तद्भेदः । एव

१ उत्तरदर्शने स्मृतौ वा यदि पूर्वरूपं न प्रतिभाति नाद्य तदप्रतिभासनमायातं तदन्तं च भेदवेदनम् न, पूर्वरूपविविक्ततायाः प्रत्यक्षेण स्मृत्या चाऽनवगमनात् तयोः स्वस्वरूपे निमग्नत्वात्, तथा च पूर्वरूपानधिगमे न तद्विविक्ततायाः अध्यवसितिः, तस्मान्न तदप्रतिभासनमपि सिद्धमिति भाव ॥

स्वरूपभेदादपि न भावभेदः, न हि समानकालमुद्भासमानयोर्घटपटयोर्भिन्नं संवेदनं भेदमवभासयति, प्रकाशमाननीलसुखादिव्यतिरेकेण तस्यानुपलम्भतोऽसत्त्वात्, सत्त्वेऽपि समानकालस्य भिन्नकालस्य वाऽध्यक्षस्य परोक्षस्य वा ग्रहणक्रियासहितस्य तद्रहितस्य वा तस्यार्थग्राहकत्वानुपपत्तेर्विज्ञानवादोक्तरीत्या सिद्धत्वेन न भेदग्राहकत्वम्। न च तस्य स्वयमर्थोद्भेदेनाप्रतीतस्य भेदग्राहकत्वम्, खरविषाणादपि तत्प्रसक्तेः। न च तस्य भेदोऽन्यज्ज्ञानाध्यवसीयते, तस्याप्यप्रतिपन्नभेदस्य तद्भेदाव्यवस्थापकत्वात्, तत्रापि भेदस्यान्यज्ज्ञानान्निर्णये चानवस्था। न वा स्वसंवेदनत एव तद्भेदः सिद्ध्यति, तथा सति स्वस्वरूपमात्रपर्यवसितत्वात्तस्य नीलादिभेदव्यवस्थापकत्वानुपपत्तेः। स्वत एव स्तम्भादयो भिन्नरूपाः प्रथन्त इति चेत्तर्हि तेषां स्वसंवेदनरूपतया स्वरूपनिमग्नत्वादन्यत्राप्रवृत्त्या परस्परासंवेदनान्न स्वरूपतोऽपि भेदसिद्धिर्भवेत्, द्वयरूपासंवेदने तन्निष्ठभेदस्याप्यप्रतिपत्तेः। न ह्यपरोक्षे नीलस्वरूपात् परं पीतमाभाति, न चापराप्रतिभासनमेव भेदवेदनम्, नीलस्वरूपसंवेदनेऽप्रतिभासमानस्य पीतस्यास्तित्वेन नास्तित्वेन वाऽधिगन्तुमशक्यत्वात्, नास्तित्वावेदने च कुतः स्वरूपमात्रप्रतिभासनाद्भेदसिद्धिरिति। न चानेन न्यायेन यत्र यत्रावभासिनो नीलादेर्न भेदस्तर्ह्यभेदो न्यायप्राप्त इत्यद्वैतापत्तिर्न शून्यता, अन्तर्बहिश्च प्रतिभासमानयोः सुखनीलाद्योरपह्नोतुमशक्यत्वादिति, नैवम्, अस्माभिरवभासमानस्य नीलादेरवभासशून्यत्वानभिधानात्, प्रतिभासविरविलक्षणशून्यत्वस्य कथञ्चिदप्रतीतेः, किन्तु प्रतिभासोपमं न सर्वधर्माणां शून्यत्वम्, प्रतिभासश्च सर्वो भेदाभेदशून्यः, न हि नीलस्वरूपं सुखात्मकतयाऽभेदरूपमुपलभ्यते, तद्रूपतानुपलम्भे च कथमेकं भवेत्। न च तावदयमस्तीति प्रतिभासाद्वैतमस्तु इति वक्तव्यम्, विचित्रस्य नीलादिप्रतिभासाज्जगतो विचित्रताप्राप्तेः। न च बहिर्नीलादेरेकानेकरूपतया युक्त्याऽनुपपत्तेः प्रकृतिपरिशुद्धं ज्योतिर्मात्रं परमार्थसदस्तीति वाच्यम्, तथाभूतज्योतिर्मात्रस्य कदाचनाप्यप्रतिपत्तेरसत्त्वात्सर्वधर्मशून्यताया एव सिद्धेः, सर्वं केवलमनादिवासनासमुत्थं व्यवहारमात्रमेवेदं मिथ्यार्थं ज्ञानम्। न च व्यवहारमात्रादेव बहिरेकं वस्तु सिद्ध्यति, नीलादीनां स्वभाव इति व्यवहारादपि स्वभावस्यैकताप्राप्तेः। न चार्थाभावे नियतदेशकालाकारं प्रतिभासं कथमित्यासङ्गतम्, वासनाबलेन तथाभूतप्रतिभासस्य स्वप्नदशायामुपलब्धेर्जाग्रद्दशायामपि तद्बलेनैव तदुदयसम्भवात्, अर्थस्य कस्यचित्स्वरूपतोऽसिद्धेः प्रतिभासनियामकत्वासम्भवाच्चेति नार्थवादो युक्तिमत्त्वात्। नापि वासनाबलान्नियताकारं ज्ञानं सद्वस्तु, नीलादिरूपज्ञानस्यापि एकानेकरूपत्वायोगात्, दिग्भेदादिलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गतो

---

१ किं तु स्वरूपभेदः भिन्नप्रतिभासाधिगम्यः किं वा स्वत एव तत्र प्रथमपक्षे दोषमाह न हीति, द्वितीयपक्षे दोषमाह–स्वत एव स्तम्भादय इति ॥

भेदात् । नापि नीलादिज्ञानं परमाणुरूपम्, दिग्भागभेदयोगात्सांशतापत्तेः, अनेकप्रतिपत्तेरयोगाच्च । न वा बाह्यनीलादेर्वितथत्वं परिशुद्धस्य बोधस्य चावितथत्वमिति वक्तव्यम्, तस्यानुपलब्धेरेवाभावनिश्चयात् । न च वासनाप्रतिबद्धत्वमनुभवस्य निश्चेतुं शक्यम्, पौर्वापर्ये हि प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेर्नान्वयव्यतिरेकनिश्चायकत्वं तदनिश्चये च न हेतुफलभावावगतिरध्यक्षात्, प्रत्यक्षाभावे च नानुमानमपि तदवगमकम् । किञ्च वासनाप्रबोधप्रभवं नीलसुखादिव्यतिरिक्तं प्रतिपुरुषनियतं संवेदनं यद्यनुभूयेत तदा विज्ञानवादो युक्तिसङ्गतः स्यात् । न च तत् कदाचनाप्युपलब्धिगोचरः, नीलसुखादेस्त्वेकानेकस्वभावायोगात्, वासनाजन्यत्वस्यापि परमार्थतोऽसम्भवात् सर्वधर्मशून्यतैव वस्तुस्वभावायाता । नीलाद्यवभासस्य वासनाप्रतिबद्धत्वं संवृत्या शून्यत्वमुच्यते, न सर्वसंवेदनाभावः, तस्य कथञ्चिदप्यननुभवात् । न च प्रतिभासे सति कथं शून्यत्वमिति वक्तव्यम्, तस्यैकानेकस्वभावायोगतः शून्यतेति प्रतिपादनात् । तत्त्वस्थितमेतद्यत् प्रतिभाति तद् द्विचन्द्रादिवत् सकलमप्यसत्यमिति शुद्धतमपर्यायास्तिकमतावलम्बी ऋजुसूत्र एव व्यवस्थितः ॥

अथवा सौत्रान्तिकवैभाषिकौ बाह्यार्थमाश्रितौ ऋजुसूत्रशब्दौ यथाक्रमं वैभाषिकेण नित्यानित्यशब्दवाच्यस्य पुद्गलस्याभ्युपगमात् शब्दनयेऽनुप्रवेशस्तस्य बाह्यार्थप्रतिक्षेपेण विज्ञानमात्रं समभिरूढो योगाचारः । एकानेकधर्मविकलतया विज्ञानमात्रस्याप्यभावः इत्येवंभूतो व्यवस्थितः एवम्भूतो माध्यमिक इति व्यवस्थितमेतत् वस्य तु शब्दादयः शाक्यप्रशाखाः सूक्ष्मभेदा इति ॥ ५ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य शुद्धतमर्जुसूत्रनिरूपणं नाम सप्तदशं सोपानम् ॥

निक्षेपचतुष्टयवर्णनम्

नयानुयोगद्वारवत् शेषद्वारेष्वपि द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकौ मूलव्याकरणिनाविति दर्शयन्ननयोर्व्यापकतामाह, अथवा वस्तुनिबन्धनाध्यवसायनिमित्तव्यवहारमूलकारणतामनयोः प्रतिपाद्याधुनाऽध्यारोपिताध्यारोपितनामस्थापनाद्रव्यभावनिबन्धनव्यवहारनिबन्धनतामनयोरेव प्रतिपादयन्नाह—

नामं ठवणा दविएत्ति एस दव्वट्ठियस्स निक्खेवो ।
भावो उ पज्जवट्ठिअस्स परूवणा एस परमत्थो ॥ १ ॥

नाम स्थापना द्रव्यमित्येष द्रव्यार्थिकस्य निक्षेपः ।
भावस्तु पर्यायार्थिकस्य प्ररूपणा एष परमार्थः ॥ छाया ॥

नामेति, चतुर्विधेषु निक्षेपेषु नामस्थापनाद्रव्याणि द्रव्यार्थिकनिरूपणाया निक्षेपाः, भावस्तु पर्यायार्थिकनिरूपणाया इत्यय परमार्थ इति समुदायार्थः ।

तत्र नामनिक्षेपस्वरूपमाह तत्र कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहाराय निमित्तापेक्षयाऽनपेक्षया वाऽभिधानं यत्सङ्केत्यते तन्नाम । सङ्केतविधानं च कचिदभेदेन, यथाऽयं घट इति, कचिद्भेदेन अस्यायं घटशब्दो वाचक इति । एतच्च समानासमानाकारपरिणामात्मकेऽपि वस्तुनि समानाकारप्रतिपादनायैव नियोज्यते, तस्यानुगतत्वेन तत्र सङ्केतकरणसौकर्यात् । असमानपरिणतेष्वननुगमादानन्त्याच्च न तत्र सङ्केतः कर्त्तुं शक्यः, शब्दव्यापाराच्च वस्तुगतसदृशपरिणतेरेव प्रतिभासनात् । स एव शब्दार्थः य शाब्द्यां प्रतीतौ प्रतिभातीति नासदृशपरिणामोऽन्यविलक्षणस्वरूपार्थ इति वस्तुस्थितिः ॥

अत्र च द्रव्यार्थिकमतावलम्बी शब्दब्रह्मवादी भर्तृहरिः प्राह–' अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ [वाक्य० श्लो० १ प्रथमका०] इति, अत्रोत्पत्तिविनाशाभावादनादिनिधनम्, अकाराद्यक्षरस्य निमित्तत्वादक्षरम्, अनेन च विवर्त्ताऽभिधानरूपतया निर्दिष्टं, अर्थभावेनेत्यादिना त्वभिधेयो विवर्त्तः, प्रक्रियेति भेदानामेव सङ्कीर्त्तनम्, ब्रह्मेति पूर्वापरदिग्विभागरहितम्, अनुत्पन्नमविनाशि यच्छब्दमयं ब्रह्म तस्यायं रूपादिभावग्रामपरिणाम इति श्लोकार्थः । एतच्च शब्दस्वभावात्मकं ब्रह्म प्रणवस्वरूपं तत्र सर्वेषां शब्दानां समस्तार्थानाञ्च प्रकृतिः । वर्णक्रमरूपो वेदस्तदधिगमोपायः प्रतिच्छन्दन्यायेन तस्यावस्थितत्वात् । तत्र परमं ब्रह्म अभ्युदयनिःश्रेयसफलधर्मानुगृहीतान्तःकरणैरवगम्यते । अत्र च प्रयोगः ये यदाकारानुस्यूतास्ते तन्मयाः, यथा घटशरावोदञ्चनादयो मृद्विकारानुगता मृण्मयत्वेन प्रसिद्धाः, शब्दाकारानुस्यूताश्च सर्वे भावा इति स्वभावहेतुः । प्रत्यक्षत एव सर्वभावानां शब्दाकारानुगमोऽनुभूयते, तथाहि अर्थेष्वनुभूयमानेषु शब्दोल्लेखानुगता एव सर्वे प्रत्यया विभाव्यन्ते । उक्तञ्च ' न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ ' [वाक्य० श्लो० १२४ प्रथमका०] इति । न च वाग्रूपतानुवेधे बोधस्य प्रकाशरूपतापि भवेत्, तस्याः परामर्शरूपत्वात्, तदभावे तु तस्याभावाद्बोधस्याप्यभावः, परामर्शाभावे च प्रवृत्त्यादिव्यवहारोऽपि विशीर्येतेति । आह च ' वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती । न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥ ' [वाक्य० श्लो० १२५ प्रथमका०] इति । ज्ञानाकारनिबन्धना च वस्तूनां प्रज्ञप्तिरिति नैषां शब्दाकारानुस्यूतत्वमसिद्धम्, तत्सिद्धेश्च

तन्मात्रभावित्वात् तन्मयत्वस्य तन्मयत्वमपि सिद्धमेव । अत एवाथ घट इत्यभेदेन शब्दार्थसम्बन्धो वैयाकरणे ' सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद्रूपमेकीकृत 'मित्यादिनाऽभिजल्पस्वरूप दर्शयद्भि प्रतिपादितः । अत्र च पर्यायास्तिकमतेन प्रतिज्ञादिदोष उद्भाव्यते, किमत्र जगत साध्यत्वेनाभिलषितम्, शब्दपरिणामरूपत्वाच्छब्दमयत्व शब्दादुत्पत्ते शब्दमयत्व वा, न प्रथम , परिणामानुपपत्ते , नीलादिरूपत्व हि प्रतिपद्यमान शब्दात्मक ब्रह्म यदि स्वरूपपरित्यागेन प्रतिपद्यते तर्हि न तदनादिनिधन भवेत्, पूर्वस्वभावविनाशात्, यदि स्वरूपापरित्यागेन तदा नीलादिसवेदनकालेऽपि बधिरस्य शब्दसवेदन प्राप्नोति, शब्दस्य नीलाद्यव्यतिरेकात्, यदभिन्न हि यत्तत् तत्सवेदने सवेद्यते यथा नीलादिसवेदनकाले तस्यैव नीलादेरात्मा, नीलाद्यभिन्नश्च शब्द इति स्वभावहेतु , अन्यथा भिन्नयोगक्षेमत्वात्तत्स्वभावत्वमेव न प्रसिद्ध्येदिति विपर्यये बाधक प्रमाणम् । यदि तु तदा नास्य वेदनमिष्यते तदा नीलादेरपि शब्दस्वरूपवदसवेदन स्यात्, तेन सह नीलादीनामैकात्म्यात्, भिन्नस्वभावत्वे च शब्दनीलादेरत्यन्तभेदो भवेत्, न ह्येकमेकदैकप्रतिपत्रपेक्षया गृहीतमगृहीतञ्च, एकत्वभङ्गप्रसङ्गात्, विरुद्धधर्माध्यासेऽप्येकत्वे घटपटादीना कथितो व्यक्तिभेदो न भवेत्, परेणाभ्युपगतश्च घटादिव्यक्तीना भेद , यत स्वात्मनि व्यवस्थितस्य ब्रह्मणो नास्ति भेदोऽविकारविषयत्वात्तस्येति परसिद्धान्त , तथा हि घटाद्यात्मना न तस्यानादिनिधनत्वमिष्यते किन्तु परमात्मापेक्षया, घटादयो हि दृश्यमानोदयव्यया परिच्छिन्नदेशाश्चोपलभ्यन्ते, एवञ्च बधिरस्य य शब्दसवेदनप्रसङ्ग उक्त स यदि ब्रह्मणो रूपमुपलब्धिलक्षणप्राप्तमिष्यते तदा । यदि चासिसूक्ष्मतयातीन्द्रियत्व तस्य तर्हि तादात्म्यान्नीलादीनामपि ग्रहण न स्यात् । ननु भवता यथा क्षणिकत्व नीलाद्यव्यतिरिक्त नीलादिसवेदनेऽपि न सवेद्यते तद्वच्छब्दरूपमपीति चेन्न, नीलादिसवेदने क्षणिकत्व न सवेद्यत इत्यनभ्युपगमात्, किन्तु निर्विकल्पेन गृहीतमपि न निश्चीयते भ्रान्तिकारणवशात्, तस्मादनुभवापेक्षया गृहीतमपि निश्चयज्ञानापेक्षयाऽगृहीतमिति ज्ञानभेदेनैकस्य गृहीतत्वमगृहीतत्वञ्चाविरुद्धमेव, न तु भवन्मते शब्दस्य ग्रहणाग्रहणे युक्ते, सर्वज्ञानाना सविकल्पकत्वाभ्युपगमात्, एकेनैव ज्ञानेन सर्वात्मना तस्य निश्चितत्वेनागृहीतस्वभावान्तरानुपपत्ते । अथ किञ्चिदविकल्पकमपि ज्ञानमभ्युपगम्यते तर्हि ' न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके ' इति न वक्तव्यम् । शब्दाकारानुस्यूतत्वादिति हेतोरसिद्धिप्रसक्तिश्च । यथा च प्रमाणान्तरत क्षणिकत्वप्रसिद्धेरनुभूतमपि निश्चयापेक्षयाऽगृहीतमिति व्यपदिश्यते तथा न शब्दात्मता तथाव्यपदेशमासादयति शब्दात्मतावप्रसाधकप्रमाणान्तराभावात् । अपि च शब्दात्मा परिणाम गच्छन् प्रतिपदार्थं भिद्यते न वा, आद्ये शब्दब्रह्मणोऽनेकत्वप्रसङ्ग , विभिन्नानेकपदार्थस्वभावत्वात्, तत्स्वरूपवत्, एकञ्च ब्रह्मेष्यते परैरित्यभ्युपगमबाधा प्रतिज्ञायाः । द्वितीये तु

सर्वेषां नीलादीनामेकदेशकालपरिणामादिरूपत्वं एकाकारश्च प्रतिभासः प्राप्नोति, सर्वेषां नीलादीनामेकशब्दब्रह्मरूपाव्यतिरेकात् । जगतो नित्यशब्दस्वरूपत्वे च सर्वदा भावानां शब्देन सह यौगपद्यान्नित्यत्वप्राप्त्या परिणामात्मता न स्यात्, तस्माद्भावानां न परिणामकृतं शब्दमयत्वम् । नापि शब्दात्तस्योत्पत्तेः शब्दमयत्वमिति द्वितीयः पक्षो युक्तः, तस्मात्कार्योदयासम्भवात्, शब्दो हि नित्योऽविकारी च तत् कथं क्रमेण कार्योदयः स्यात्, युगपच्च कथं न भवेत्, कारणवैकल्ये हि कार्याणि उदयं प्रति विलम्बन्ते तच्चेत्कारणमविकलं तदा परापेक्षाभावाद्युगपदेव कार्याणि भवेयुः । किञ्च तद्ब्रह्म विवृत्तमर्थरूपेणेत्येतन्न सिद्धम्, शब्दब्रह्मण एकस्वभावतया ततो भिन्नभिन्नभावोत्पादाङ्गीकारात्, न ह्यर्थान्तरस्योत्पादे तत्स्वभावमनासादयतोऽन्यस्य ताद्रूप्येण विवर्तो युक्तः तस्मान्न प्रतिज्ञार्थो घटते । एवं शब्दाकारानुस्यूतत्वादिति हेतुरसिद्धः, परमार्थतो भावानामेकरूपानुगमत्वासम्भवात्, सर्वे हि भावाः स्वस्वभावेषु व्यवस्थिताः समानजातीयव्यावृत्तस्वभावाः, विजातीयव्यावृत्तिकृतमेकाकारानुस्यूतत्वञ्चैषां कल्पनया व्यवस्थाप्यते, यथा वस्तुतो भिन्नेषु घटशरावादिषु अमृद्व्यावृत्तिकृतो मृदात्मा कल्प्यते, नीलादीनामेषाञ्च तदपि काल्पनिकं शब्दाकारानुस्यूतत्वं न सम्भवति, नीलपीतादिषु शब्दरूपानुपलम्भेनाशब्दव्यवच्छेदकृतशब्दाकारानुस्यूतत्वस्य कल्पनाऽसम्भवादिति । ननु ब्रह्मात्मकं तत्त्वं सदाऽविभक्तमेव, न तस्य परमार्थतः परिणामो येनैकदेशत्वादिदोषो भवेत्, तदविद्योपहतबुद्धयो नीलादिभेदेन विचित्रमिव मन्यन्ते, तथा च न नीलादीनामवस्तुस्वरूपत्वादेकदेशत्वप्रसङ्गो नापि संवेदनस्याभेदप्रसङ्गोऽविद्याविरचितत्वात्तद्भेदस्येति चेन्नैवम्, एवंरूपब्रह्मणः सिद्धौ प्रमाणाभावात्, प्रमाणाद्धि प्रमेयसत्ताव्यवस्था, तत्र न प्रत्यक्षतस्तस्य सिद्धिः, नीलादिभिन्नस्यान्वयस्य ब्रह्मणस्तत्राप्रतिभासनात् । अत्र ज्ञानस्वरूपत्वात्स्वसंवेदनाध्यक्षत एव शब्द ब्रह्म सिद्धम्, तदेव ज्योतिः, शब्दात्मकत्वाच्चैतद्रूपत्वाच्चेति प्रतिपाद्यते तत्स्वसंवेदनविरुद्धम्, अन्यत्र हि गतचित्तोऽपि रूपं चक्षुषा वीक्षमाणोऽभिलापासंसृष्टमेव नीलादिप्रत्ययमनुभवति । एतेन 'वाग्रूपता चेदुत्क्रामेत्' इति 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके' इति च प्रत्युक्तम् । तस्मादविभागं शब्दमयं ब्रह्म न प्रत्यक्षतः सिद्धम् । नाप्यनुमानतः, नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधेन तत्कार्यस्यानुपपत्तेः कार्यलिङ्गाभावात्, ब्रह्माख्यधर्मिणोऽसिद्धत्वेन तत्स्वभावभूत-

---

१ यदि च ब्रह्मणः सद्भावे प्रमाणं किञ्चित्स्यात्, प्रत्यक्षं तु तत्र न क्रमते सकलदेशकालार्थाकारसमूहव्यापकस्य ब्रह्मणः कस्यापीन्द्रियजन्यप्रत्यक्षस्यागोचरत्वात्, श्रोत्रेन्द्रियं हि शब्दस्वरूपमात्रविषयज्ञानजनकं न तादृशब्रह्मविषयप्रत्यक्षं जनयेत्, न वाऽनुमानम्, तत्सद्भावावेदकस्य कस्यचिद्धेतोरसत्त्वात्, शब्दाकारानुस्यूतत्वं हेतुस्तु दुष्ट इत्यादानं भवति भावः ॥

धर्माप्रसिद्धया स्वभावहेतोरप्यभावात्, स्वभावकार्यव्यतिरेकेणान्यस्य साध्यप्रतिबन्धाभावेन लिङ्गस्यासम्भवाच्च शब्दाकारानुगतत्वन्तु असिद्धत्वान्न पारमार्थिकब्रह्मस्वरूपसाधनायालम्। अभेदेन सङ्केतकरणं शब्दार्थयोस्तादात्म्यं ख्यापयतीत्यपि न युक्तम्, अयं घट इत्यनेन घटशब्दस्य घटार्थतायाः घटार्थस्य वा घटशब्दतायाः अप्रकाशनात्, किन्त्वयं घटशब्दवाच्य, इत्ययमत्रार्थं प्रकाशयितुमभिप्रेत, अन्यथा प्रत्यक्षप्रतीतिबाधितार्थप्रकाशकत्वेनेदमुन्मत्तवचनवदनादरणीयमेव स्यात्। शब्दार्थयोश्च तादात्म्ये क्षुराग्निमोदकादिशब्दोच्चारणे आस्यपाटनदहनपूरणादिप्रसक्तिः, अनवगतसमयस्याभिधानोपलब्धौ तदर्थस्यार्थोपलब्धौ च तद्वाचकस्यावगतिप्रसक्तिश्च, अन्यथा तादात्म्यायोगात्। न च यो यस्य प्रतिपादकः स तदात्मक इति नियमः, धूमाग्न्यादिभिर्व्यभिचारात्। न च शब्दस्यार्थविशेषणत्वेन प्रतीतेस्तदात्मकत्वम्, देशभेदेन शब्दार्थयोरुपलब्धेः। न च भेदे तस्य तदवच्छेदकत्वमनुपपन्नम्, काकादेर्भिन्नस्यापि गृहादिकं प्रति व्यवच्छेदकत्वप्रतीतेः। तत्र शुद्धद्रव्यास्तिकाभिमतनामनिक्षेपो युक्तियुक्त इति भावनिक्षेपप्रतिपादकपर्यायनयाभिप्रायः ॥

अशुद्धद्रव्यास्तिकप्रकृतिव्यवहारनयमतावलम्बिनस्तु मीमांसका भिन्नावेव शब्दार्थसम्बन्धावाहुः 'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः' [मीमा० १–१–५] इति वचनात्, औत्पत्तिक इति विरुद्धलक्षणया नित्यस्तैर्व्याख्यात। सम्बन्धस्य नित्यत्वे च कृतकसम्बन्धवादिनो याऽनवस्था प्रसज्यते न साऽस्माकमिति वदन्ति, कृतकसम्बन्धपक्षेऽनवस्था च येनावगतसम्बन्धेन अयमित्यादिना शब्देनाप्रसिद्धसम्बन्धस्य घटादेः सम्बन्धः क्रियते तस्यापि यद्यन्येन प्रसिद्धसम्बन्धेन सम्बन्धस्तदा तस्याप्यन्येनेति। भावनिक्षेपवादी पर्यायास्तिक आह एतेऽपि अयुक्तवादिनः, नित्यस्य वस्तुनः शब्दादेः कस्यचिदसम्भवात्, अनवस्थादूषणमपि न युक्तम्, अयमित्यादेः शब्दस्यानादिव्यवहारपरम्परातः सिद्धसम्बन्धत्वात् तेनानवगतसम्बन्धस्य घटादिशब्दस्य सङ्केतकरणात्। अकृतकवादिनोऽप्यनवस्था तुल्यैव, तथाहि अनभिव्यक्तसम्बन्धस्याभिव्यक्तसम्बन्धेन शब्देन यदि सम्बन्धाभिव्यक्तिः क्रियते तदा तस्यापि सम्बन्धाभिव्यक्तिरन्यतोऽभिव्यक्तसम्बन्धादिति। यदि तु कस्यचित् स्वत एव सम्बन्धाभिव्यक्तिरपरस्यापि तथैवास्त्विति सङ्केतक्रिया व्यर्था। शब्दविभागाभ्युपगमे चास्य मतानुप्रवेशः प्रदर्शितन्यायेनेति। कृतकत्वेऽपि शब्दस्य यत्र यत्र सङ्केतद्वारेण शब्दो नियुज्यते तत्र तत्र प्रतिपादकत्वेन प्रवर्त्तत इति द्रव्यसाधर्म्याद्द्रव्यार्थिकनिक्षेपः शब्द, तथा द्रव्यार्थतायाः अपि सत्त्वाभ्युपगमाद्वाच्यवाचकयोर्नित्यत्वात्तत्सम्बन्धस्यापि नित्यता समस्त्येव, सङ्केतश्च तदभिव्यक्तिरिति द्रव्यार्थिकाभिप्रायः शब्दः ॥

सङ्केताभिधेयस्यार्थस्य प्रतिकृतिप्रकल्पना स्थापनेति, यद्वस्तु सदसद्भूताकारेण स्थाप्यते

सा स्थापना । सापि द्रव्यार्थिकस्य निक्षेपः, मुख्यप्रतिनिधिविभागाभावात् सदविशेषात् सर्वस्य मुख्यार्थक्रियाकरणात्, अन्यथोपयाचितादेस्ततोऽसिद्धिप्रसक्तेः, तन्निमित्तद्रव्यादिविनियोगव्यवहाराभावप्रसक्तेश्च, मुख्यपदार्थरूपत्वात् स्थापनाया द्रव्यार्थत्वम् । अथ वाऽध्यवसायोपरचितमेव स्थापनायास्तदेकत्वम्, न तु वास्तवम्, अन्यथा मुख्यप्रतिनिधिविभागाभावप्रसक्तेस्तद्रूपोपलक्ष्यकत्वाभावप्रसक्तेश्च । न ह्यभेदे उपलक्ष्योपलक्षकभाव उपपन्नः । नापि भिन्नदेशकालचेतनाचेतनादिविभागो न्यायानुगतो भवेदिति सद्भावासद्भावरूपतया प्रवर्त्तमानत्वात् द्रव्यधर्मसङ्गारादेरुत्त्वाध्यवसायस्तमेव तस्या द्रव्यार्थत्वमिति द्रव्यार्थिकनिक्षेपः स्थापना ॥

द्रवत्यतानागतपर्यायान्विवरणत्वेनाविचलितरूपं सद्गच्छतीति द्रव्यम्, तच्च भूतभाविपर्यायकारणत्वान्निजमचेतनं वाऽनुपचरितमेव द्रव्यार्थिकनिक्षेपः । ननु भावाना निरन्वयं प्रतिक्षणविशरारुतया नित्यत्वासम्भवेन द्रव्यार्थिकनिक्षेपो न सत्य इति चेन्न, निरन्वयविनाशित्वे प्रमाणानवतारात् । क्षणिकवादिभिर्हि विनाशग्राहितयाऽध्यक्षं वाऽनुमानं वा प्रमाणमुपगमनीयमपरप्रमाणानभ्युपगमात्, तत्र न तावद्भावाना क्षणक्षयित्वस्य ग्राहकं प्रत्यक्षं भवितुमर्हति, प्रतिक्षणमुदयापवर्गितया भावाना तत्राप्रतिभासनात्, स्थिरस्थूलरूपतयैव भावाना तत्र प्रतिभासनात् न ह्यन्यादृग्भूतप्रतिभासोऽन्यादृग्भूतार्थव्यवस्थापकोऽतिप्रसङ्गात् । न च सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भाद्यथानुभवं व्यवसायानुत्पत्तेः क्षणिकत्वानुभवेऽपि स्थिरस्थूलरूपाध्यवसाय इति वाच्यम्, प्रमाणाभावात्, न ह्यन्यादृशार्थानुभवेऽन्यादृशार्थनिश्चयोत्पत्तिकल्पना ज्यायसी, नीलानुभवेऽपि पीतनिश्चयकल्पनया सर्वत्र प्रतिनियतार्थव्यवस्थितेरभावप्रसङ्गात् । न वा सदृशापरापरोत्पत्तिविप्रलम्भसम्भवः, भावभिन्नस्य सादृश्यस्य सामान्यपक्षोक्तदोषप्रसङ्गेनासम्भवात् । नाप्यसदृशा अपि समानविकल्पजनकदर्शनद्वारेण सदृशव्यवहारहेतव इति वक्तव्यम्, नीलादिविशेषाणामप्यभावप्रसक्तेः, यथा हि परमार्थतोऽसदृशा अपि तथाभूतविकल्पोत्पादकदर्शनहेतवः सदृशव्यवहारभाजो भावास्तथा स्वयमनीलादिस्वभावा अपि नीलादिविकल्पोत्पादकदर्शननिमित्ततया नीलादिव्यवहारभाजो भवेयुरिति तेषामपि निःस्वभावताप्रसक्तिः । विकल्पवशेन हि अध्यक्षस्य प्रामाण्यव्यवस्था भवति, अ यथा दानहिंसाविरतचेतसामपि स्वर्गप्रापणशक्तेरधिगमस्याध्यक्षत एव व्यवस्थितेर्न तत्र विप्रतिपत्तिरिति तद्व्युदासार्थमनुमानप्रवर्त्तनं शास्त्रनिर्घनं वा व्यर्थं भवेत् । विकल्पस्तु स्थिरस्थूलार्थाध्यवसायलक्षणः, न स क्षणिकताव्यवस्थापकः, विकल्पस्य चावस्तुविषयत्वाभिमानम्, तस्मात् तु अ यथाभूतसंवेदनस्यानुपलक्षणात् वस्तुव्यवस्थाऽभावप्रसक्तेः । सहृतसकलविकल्पावस्थायामश्वविकल्पसमय एव चक्षुः प्रणि

धानानन्तरं पुरो व्यवस्थितस्य गवादेर्विच्छेदतया स्थिरस्थूलरूपस्यैवानुभवात्, अन्यथाभूतार्थप्रतिभासस्य कदाचिदप्यनुपलब्धेः । न च वस्तुनः प्रतिक्षणध्वंसित्वात्तत्सामर्थ्यबलोद्भूतेनाध्यक्षेण तद्रूपमेव ग्रहणीयम्, अन्यरूपग्रहणेऽसदर्थग्राहकत्वेन भ्रान्तताप्रसक्तेः, तस्मात् क्षणपरिणामग्राहकमध्यक्षमिति वक्तव्यम्, अन्योन्याश्रयात्, भावानां हि क्षणक्षयित्वे सिद्धे तत्सामर्थ्यभाविनोऽध्यक्षस्य तद्रूपानुकरणं सिध्यति, तत्सिद्धौ च क्षणक्षयित्वमिति, ततो न क्षणिकत्वं भावानामध्यक्षगम्यम् । नाप्यनुमानाधिगम्यम्, अध्यक्षाप्रवृत्तावनुमानस्याप्यनवतारात् । अध्यक्षाधिगतमविनाभावमाश्रित्य हि पक्षधर्मतावगमबलादनुमानमुदयमासादयति, अध्यक्षानवगते स्वर्गादाविवानुमानस्याप्रवृत्तिरेव । यच्च निर्हेतुको ध्वंसः पदार्थोदयानन्तरभावी न देशकालपदार्थान्तरमपेक्षत इत्यभिप्रेतं तन्न युक्तम्, तस्य निर्हेतुकत्वेऽपि यदैव मुद्गरव्यापारानन्तरमुपलब्धिगोचरस्तदैव तत्सद्भावाभ्युपगमात्, भावोदयानन्तरं च न कस्यचिदुपलम्भगोचरो ध्वंस इति कथं तदैवास्य सद्भावः । न हि मुद्गरादिव्यापारानन्तरमस्य दर्शनात्तत् प्रागपि सद्भावः कल्पनीयः, प्रथमं तस्यादर्शनात् मुद्गरव्यापारान्तरमप्यभावप्रसङ्गात्, विशेषाभावात्, सन्तानेन व्यभिचाराच्च, अन्ते क्षयदर्शनेऽप्यादौ तदभ्युपगमासम्भवाच्च । न च ध्वंसो मुद्गरादिसंयोगादिकं नापेक्षते किन्तु पदार्थसत्तामात्रानुबन्धी, अतस्तदुदयानन्तरमेव सत्त्वमासादयतीति वाच्यम्, भावसत्तामात्रानुबन्धित्वेऽपि नाशस्य प्रतिक्षणध्वंसित्वासिद्धेः, तथात्वेन सत्ताया एवानिश्चयात्, न हि सत्ता एकक्षणस्थितिका सिद्धा येन तदनुबन्धिनः प्रध्वंसस्य प्रतिक्षणभावित्वनिश्चयः स्यात्, विशेषणाप्रतिपत्तौ तद्विशेष्यस्य प्रतिपत्तुमशक्तेः । अनेकक्षणस्यापि सत्तामात्रानुबन्धित्वे च ध्वंसस्याक्षणिकत्वमेव स्यात्, सत्तायाः क्षणान्तरावस्थानात् । किञ्चोदयानन्तरमेव भावानां ध्वंसः कुतः प्रतीयते, किं भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां ध्वंसस्यासम्भवात्, किं वाऽपरप्रमाणात्, नाद्यः, भिन्नाभिन्नविकल्पाभ्यां तस्य मुद्गरादिनिरपेक्षताया एव सिद्धेः, न तु भावोदयानन्तरभावितायाः, न हि निर्हेतुकस्य शशविषाणादेः पदार्थोदयानन्तरभावितोपलब्धा । न च ध्वंसस्य निर्हेतुकत्वे सर्वदाभावस्यौचित्यात् कालाद्यपेक्षाऽसम्भवेन पदार्थोदयानन्तरमेव स भवतीति वाच्यम्, प्रथमक्षणेऽपि सद्भावप्रसक्तेः, तस्य निर्हेतुकत्वेन सर्वदा भावात्, सापेक्षत्वे च निर्हेतुकत्वविरोधात्, सापेक्षतायाः सहेतुकत्वव्याप्तत्वात्, न च प्रथमक्षण एव ध्वंसे पदार्थसत्त्वैवासम्भविनीति तत्प्रच्युतिलक्षणध्वंसोऽपि न भवेदिति स्वहेतुतोऽर्था ध्वंसस्वभावा भवन्तीति वाच्यम्, विकल्पानुपपत्तेः, तथाहि किमेकक्षणस्थायिभावहेतोस्तत्प्रच्युतिहेतुत्वं किं वाऽनेकक्षणस्थायिभावहेतोः, नाद्यः, असिद्धेः, न हि क्षणस्थायिभावहेतुत्वमद्यापि सिद्धम्, येन तत्कृतत्वं तत्प्रच्युतेः सिध्येत् । न द्वितीयः, क्षणिकत्वाभावप्रसङ्गात्, अपि च भावहेतोरेव तत्प्रच्युतिहेतुत्वे तदा स किं भावजननात्पूर्वं

ता जनयति, उतोत्तरकालं किं वा समानकालम्, नाद्य प्रागभावस्यैव प्रच्युतित्वप्रसङ्गात्, न प्रध्वंसाभावस्य । न द्वितीय , भावोदयसमये तत्प्रच्युतेरनुत्पन्नतया भावहेतोस्तद्धेतुत्वासम्भवात्। नापि तृतीय , भावोदयसमये प्रच्युतिसद्भावे तयोरविरोधात् द्वितीयादिक्षणेऽपि भावेन न नष्टव्यमिति कदाचिदपि भावस्याभावो न स्यात् । अपि च प्रच्युतेर्भावोदयानन्तरभावित्वेऽपि न तदैव तस्या प्रतीतिर्मुद्गरादिव्यापारानन्तरमिव, किन्तु मुद्गरादिव्यापारानन्तरमेव, तथा च पूर्वमनुपलब्धा मुद्गरव्यापारानन्तरमुपलभ्यमाना पुनस्तदभावेऽनुपलभ्यमाना सा तज्जन्यैव भवेत्, अयमपि कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानलक्षणत्वात्। न च मुद्गरव्यापार कपालसन्ततरुदय एव, तदा तस्या एवोपलब्धे प्रच्युत्युपलम्भस्तु विषयाभावादुपजायमानो वितथ एवेति शङ्क्यम्, तत्रा घटादेरविकारितया स्वरूपतोऽवस्थाने प्रागिवोपलब्ध्यादिप्रसङ्गात्। न हि स्वयमेव तस्याभावादनुपलम्भ इति वक्तुं शक्यम्, तस्याऽपि मुद्गरव्यापारानन्तरमेवोपलम्भेन तत्कार्यत्वप्रसङ्गात् । ननु भावस्याभावो न भावस्वरूपादन्य , किन्तु असन्नपि स केवल कल्पनाविषयत्वाद्व्यवहारपथमवतार्यत इति तन्न, एवं सति हि भावानामपि काल्पनिकत्व दुष्परिहर भवेत्, नीलपीतयोर्हि विरोध परलौक्षणिकोऽभ्युपगत , तत्र लक्षण वस्तुस्वरूपव्यवस्थापकम्, तन्निमित्तो विरोध लाक्षणिक उच्यते, भावप्रच्युतिश्च लक्षणम्, नीलप्रच्युत्या सह नीलस्य विरोधः, तद्विरोधे च तत्प्रच्युतिव्याप्ताना पीतादीनामपि नीलेन विरोध , तथा च नीलपरिच्छेदकत्वेन प्रवृत्त प्रमाण नीलप्रच्युतिं तद्व्याप्तांश्च पीतादीन् व्यवच्छिन्ददेव स्वपरिच्छेद्य नील परिच्छिनत्तीति पराभ्युपगम , स च भावाभावस्य काल्पनिकत्वेऽसङ्गत स्यात्,न हि शशविषाणप्रख्यस्य भावाभावस्य भावविरुद्धत्व पीतादिव्यापकत्व वा प्रमाणाविषयत्वाद्व्यवस्थापयितु शक्यम्, येन तस्य प्रतिनियतपदार्थव्यवस्थाहेतुत्व भवेत्। अथ विनाशस्य मुद्गरादिजन्यत्वमसिद्धम्, किन्तु घट एव विनाशकारणतया लोकप्रसिद्ध मुद्गरादिकमपेक्ष्य समानक्षणान्तरोत्पादनऽसमर्थ क्षणान्तरमसमर्थमुत्पादयति,तदप्यपरमसमर्थतर तदपेक्ष्य, तदप्यपरमसमर्थतममिति यावद्घटसन्ततेनिवृत्तिरित्युच्यते तदपि न युक्तम्, तथापि मुद्गरादेरसमर्थक्षणान्तरजनकत्वेनाभ्युपगतस्य घटक्षणस्य कश्चित्सामर्थ्यविघात स्वीकार्य एव, अन्यथाऽसमर्थक्षणान्तरजनकत्वमेव न भवेत्, अभ्युपगते च सामर्थ्यविघात कथमहेतुकोऽभाव । न च तदपेक्षस्यापि घटक्षणस्य सामर्थ्यव्यावृत्ति स्वत एव, न तु मुद्गरादिना तस्य सामर्थ्यविघात इति वक्तव्यम् ,तथा सति प्रथमक्षण एव सन्तत्युच्छेदप्रसङ्गात्,मुद्गरादिसन्निधानवैयर्थ्याच्च। एवञ्च विलक्षणसन्तत्युत्पादे सन्तानोच्छेदे वा मुद्गरादेरन्वयव्यतिरेकाननुविधानप्रसक्तितो वह्न्यादीना दहनादिकार्थं लोकस्योपादान न भवेत्। अथ किं घट एव प्रच्युति ,उत कपाललक्षण

१ घटादिसन्तत कदाप्यनुच्छेदात् वह्न्यादिना काष्ठादे किमप्यकरणात्, काष्ठादेश्च हेतुपरम्परागतसमर्थक्षणान्तरजननस्वभावाभ्याहतेयति भाव ॥

भावान्तरम्, आद्ये घटस्याभिधानान्तरमेव विहित घटस्वरूपन्त्वविचलित प्रतीयत इति कथं न नित्यम्, न चैकक्षणस्थायिघटस्वरूप प्रच्युतिरित्यतो न तस्य नित्यता, एकक्षणस्थायितया घटस्य प्रतीत्यगोचरत्वात्प्रच्युत्यसम्भवात् । द्वितीये कपालप्रादुर्भावात् प्राक् घटस्यावस्थानात् कालान्तरस्थायितैव भवेन्न क्षणिकता । न च कपालरूपप्रच्युत्यभ्युपगमे मुद्गरादिव्यापारानन्तरमपि पूर्ववद्घटाद्युपलब्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, न हि घटस्वरूप मुद्गरादिना क्रियते तस्य स्वहेतोरेव निष्पत्तेः । न वाऽसती स्वरूपप्रच्युतिरुत्पद्यते, तत्र परैर्हेतुव्यापारानभ्युपगमात्, तस्मान्मुद्गरादिना कपालरूपप्रच्युतिविधानान्न विनाशो निर्हेतुको न चोपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । न च कथं कपाललक्षणवस्त्वन्तरप्रादुर्भावे घटो विनष्ट इति व्यपदेश, मुद्गरादर्घटस्यैव कपालभावात्तदुपपत्ते । कथं एतान्यथा भवतीति चेन्न, कथमसद्भवतीत्यपि तुल्यत्वात्, यथा हि प्रागसद्घटादि सद्भवत्युत्पत्तिसमयेऽविरोधात् तथाऽन्यदा सन् घट कपालीभवतीत्यविरुद्धमेव । तथा च कारणस्य निवृत्ति कार्यात्मना परिणतिरेवाभिधीयतेऽत कुत क्षणिकत्वम् । न च वक्तव्यमेकत्वाध्यवसायिदर्शनस्य क्षणिकताव्यवस्थापकमनुमान बाधकमिति, अध्यक्षमूलकस्यास्य तद्बाधकतयाऽप्रवृत्ते । न च स्थायितादर्शनमनुमानबाधितमिति नाध्यक्षतामनुभवतीति वाच्यम्, क्षणक्षयानुमानस्याध्यक्षेण बाधितत्वादनुमानत्वाननुभवनात् । न हि प्रतिक्षणविशरारुतावभास्यध्यक्षमनुभूयते येन स्थायिताध्यक्ष बाधित भवेत् । न च लून पुनर्जातकेशादिष्वपि प्रत्यभिज्ञानोदयात्तत्र स्थायिताप्रतीति सर्वत्र अलीकेति वाच्यम्, दृष्टान्तमात्रादर्थसिद्धेरभावात्, अन्यथा हेतूपन्यासवैयर्थ्यात् । ननु कथं प्रमाण प्रत्यभिज्ञेति चेत्, कारणदोषाभावात्, बाधारहितापूर्वार्थग्राहित्वाच्च, प्रथमदर्शनेन ह्यनधिगता स्थायिता प्रत्यभिज्ञानमध्यवस्यति विश्वासादिव्यवहारप्रवर्त्तिका चेति कथं न प्रमाणम् । न च स्थायिताध्यवसायादुत्तरकालभाविनो नित्यताग्राहितयाऽऽद्यदर्शनमेव व्यवस्थाप्यत इति आद्यदर्शन गृहीता नित्यतामध्यवस्यत् प्रत्यभिज्ञानमपूर्वार्थाधिगन्तृत्वाभावान्न प्रमाणमिति वाच्यम्, तथापि नित्यत्वस्याद्यदर्शनावसेयतया भावाना क्षणक्षयित्वासिद्धे, अध्यक्षस्याप्रवृत्तौ चानुमानस्याप्यप्रवृत्ते । किञ्च स्वभावहेतुकमनुमान क्षणिकत्वमवगमयतीति परस्याभ्युपगम, न च तदध्यक्षेण गृहीतम्, येन स्वभावहेतुस्तत्र व्यवहारमुपरचयेत्, यथा विशददर्शनावभासिनि तरौ शिंशपा वृक्षत्वव्यवहृतिमुपरचयति, प्रत्यक्षप्रतीत एवार्थे स्वभावहेतोर्व्यवहृतिप्रदर्शनफलत्वात् । न च विद्युदादौ सत्त्वक्षणिकत्वयोरध्यक्षत एव प्रतिबन्धग्रहणादन्यत्रापि शब्दादौ सत्त्वोपलभ्यमाना क्षणिकत्वमवगमयतीति वक्तव्यम्, स्वर्णादौ सत्त्वाच्छुक्लताऽनुमितिप्रसङ्गात् । न च कनकाकारनिर्भासिदर्शन बाधक वाच्यम्, स्तम्भादावपि स एवायमित्यभेदप्रतिभासस्य क्षणिकतानुमानबाधकत्वात् । भिन्नेष्वभेदोल्लेखितया लूनपुनरुदितशिर

सिद्धादिषु प्रत्यभिज्ञाया उपलम्भादेकत्वे मा न प्रमाणमिति चेत्तर्हि शङ्खादौ कामलोपहतदृशा कनकाकारनिर्भासिदर्शनस्योदयेन तस्य स्वर्णादावपि प्रमाणत्वाभावप्रसङ्ग । ननु शुक्लतासाधकमनुमानमन्यथासिद्धत्वात्प्रत्यक्षबाध्यम्, प्रत्यक्षस्यानन्यथासिद्धत्वात्, न ह्यनुपहतेन्द्रियस्य पीतावभासिदर्शनं पीतार्थव्यतिरेकेण सम्भवति कनकादौ तु शुक्लतासाधकमनुमानमन्यथासिद्धम्, स्तम्भादौ च नित्यत्वावेदकाध्यक्षस्य कुतश्चिद्भ्रान्तिकारणादन्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धानुमानबाधकत्वमयुक्तम् । सति हि प्रतिबन्धग्रहणेऽनुमितिः, प्रतिबन्धग्रहणञ्च साध्यव्यतिरेकेण साधनस्याभवनज्ञानम्, तदेव तस्यानन्यथासिद्धत्वं उच्यते,अत एवानुमानस्य प्रामाण्यमपाकुर्वता तत्प्रतिबन्धप्रसाधकप्रमाणस्याप्रामाण्यमुपदर्शनीयम्, येन प्रतिबन्धासिद्ध्याऽनुमानप्रामाण्यादपाक्रियेत, नित्यताप्रसाधकस्य त्वध्यक्षस्य आस्तामन्यथासिद्धानुमानेन तुल्यकक्षत्वम्, तत्प्रतिबन्धप्रसाधकेन तु न तुल्यकक्षता, क्षणिकताविपरीतनित्यतालक्षणार्थमन्तरेणानुपजायमानमध्यक्षं तथाभूतमर्थं व्यवस्थापयत् क्षणिकत्वानुमानबाधकमुच्यते, न चाध्यक्षावसेयं नित्यत्वं वस्तुनो व्यवस्थापयितु शक्यम्, पूर्वापरकालताविष्टं हि वस्तु अध्यक्षावसेयम्, तच्च नित्यत्वं न वस्तुधर्मः, वर्त्तमानकालं हि वस्तु, पूर्वापरकालभावित्वञ्च वर्त्तमानवस्तुविरुद्धत्वान्न तद्धर्मत्वेनावस्थापयितु युक्तमिति प्रत्यभिज्ञाप्रमेयस्य यथाप्रतीत्यसम्भवाद्बाधकप्रमाणेनाप्यतुल्यकक्षत्वात्तद्ग्राहिणोऽध्यक्षस्य कुत क्षणक्षयानुमानबाधकता । न च प्रत्यक्षस्याभासत्वेऽनुमानं बाधकम्, अनुमानस्य प्रामाण्ये च प्रत्यक्षस्याभासतेत्यन्योऽन्याश्रय इति वक्तव्यम्, प्रतिबन्धसाधकप्रमाणनिबन्धनत्वादनुमानप्रामाण्यस्य, न तु प्रत्यक्षस्याभासनिबन्धनत्वादिति, मैवम्, परिच्छिद्यमानवस्तुनः पूर्वकालतानिश्चयेऽपि प्रत्यक्षस्य वस्तुधर्मग्राहकतया यथाप्रतीति तद्विषयस्य सम्भवात्, तथाहि तस्य पूर्वकालसम्बन्धिता स्वरूपेण गृह्यते, न त्विदानीन्तनमङ्ग धितानुप्रवेशेन, तेनेदानीं यद्यपि कुतश्चिन्निमित्तात्तस्य पूर्वकालादित्वमवसीयते तथापि तद्ग्राहकमध्यक्षं कथं न वस्तुग्राहकमिति कुतस्तस्याप्रामाण्यम् । यदि ह्यविद्यमानं पूर्वकालादित्वं विद्यमानं वर्त्तमानारोपेणाध्यवस्येत तदा भवेदस्यायथार्थग्राहित्वादप्रामाण्यम्, एतच्च नास्तीति कुतोऽस्याप्रामाण्यप्रसक्तिः । न च सन्निहितवस्तुभूतेनाध्यक्षेण पूर्वकालसम्बन्धित्वं न परामृश्यतेऽविचारकत्वादिति वाच्यम्, असन्निहितस्यापि तस्य वर्त्तमानवस्तुनि सन्निहितविषयबलोद्भूतेनाध्यक्षेण निश्चयात्, यथाऽन्त्यसङ्ख्येयग्रहणकाले शतमिति प्रतीतिः क्रमप्रतीतानपि सङ्ख्येयान्निश्चिनोति । न चैषाऽनिन्द्रियजा, इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानात्, नाप्यनर्थजा, अन्त्यसङ्ख्येयजन्यत्वात् । न चैकार्थभासिनी, आद्यावेकप्रतिपत्तिसमये शतमित्यप्रतिपत्तेः, न चाप्रमाणमेषा, बाधकाभावात् । न च विशिष्टप्रतिपत्तिकाले सङ्ख्येया सर्वे वर्त्तन्ते पूर्वकालत्वन्तु नास्तीति न तत्रोपयोग इति वक्तव्यम्, गृह्यमा-

यानां तत्कालविद्यमानताया अनुपयोगित्वात्, यत्र चान्त्यसङ्ख्येयग्रहणसमये पूर्वविगतसंख्येयानामभावस्तत्र यथा तेषामुपयोगस्तथा पूर्वकालादिताया अपि तद्विशिष्टाया उपयोगो भविष्यतीत्यनवद्यम्। अथापि वर्त्तमानतापरिच्छेदसमये तदभावनियतभावत्वान्न पूर्वप्राप्यवगतिर्भावानाम्, नीलपरिच्छेदे पीतादीनामिव। पीतादयो हि नीलप्रच्युत्यविनाभूताः, नीलपरिच्छेदकञ्च प्रमाणं नीलप्रच्युतेरिव तद्व्याप्तपीतादिव्यवच्छेदं कुर्वदेव नीलं परिच्छिनत्ति, तद्वदिदानीन्तनपदार्थपरिच्छेदाय प्रवृत्तं प्रमाणं तत्प्रच्युत्यविनाभूतान् व्यवच्छिनत्ति, वर्त्तमानश्च समयस्तत्प्रच्युत्या विरुद्ध इति तद्व्याप्तावप्यतीतानागतौ तेन विरुद्धाविति तदवच्छिन्नस्यापि भावस्य वर्त्तमानावच्छिन्नेन सह न समावेशः, तयोः परस्परपरिहारत्वेन विरोधात्, तेन वर्त्तमानसम्बन्धिताग्राहकेण प्रमाणेन तत्प्रच्युत्यविनाभूतस्य व्यवच्छेद्यस्य व्यवच्छेदमकुर्वाणेन वर्त्तमानसम्बन्धित्वमेव न परिच्छिन्नं भवेत्, ततः पूर्वापरसमयसम्बन्धिनोर्नानात्वे यन्नानाभूतानामेकत्वग्राहि प्रमाणं तस्यातस्मिंस्तद्ग्रहणरूपत्वादप्रामाण्यम्, अत एवैकत्वाध्यवसायस्य सदृशापरापरोत्पत्त्यादिभ्रमनिमित्तादुत्पाद परिगीयत इति चेन्नैवम्, एकत्वेन निश्चीयमानस्य परस्परविरुद्धकालादिव्यवच्छेदाभानात्त्वाभावात्, छत्रकुण्डलाद्यवच्छिन्नस्य देवदत्तादेरिव। तदभावव्याप्तभावलक्षणस्य विरोधस्य सहसम्भविनामपि भावात्, ततो विरुद्धावच्छिन्नस्य नानात्वे तु देवदत्तस्यापि नानात्वप्रसङ्गः। न चेष्टापत्तिः, एकप्रतिभासबलादेकत्वसिद्धेः[1], अन्यथा नीलादिपरमाणूनां दिक्षट्कयोगाद्देशापत्त्या तदवयवानामपि भेदापत्तितोऽनवस्थाप्रसक्तेः प्रतिभासनिरतिलक्षणाऽप्रामाणिकी शून्यता भवेत्। तदेवेदमिति ज्ञानस्यानिन्द्रियजत्वेऽप्यलिङ्गस्य प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम्, बाधाभावादनेन प्रतीयमानस्य वस्तुनः पूर्वापरकालभावित्वं पूर्वापरदर्शनविषयत्वं चावसीयत इति चाभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽनक्षालिङ्गप्रत्ययस्य निश्चयात्मनो बाधारहितस्यैवजातीयस्य कस्यचित् प्रामाण्यानभ्युपगमेऽक्षस्य सन्निहितार्थमात्रग्राहित्वेन लिङ्गजस्यानवस्थाप्रसक्तितः सकलपदार्थाक्षेपेण प्रतिबन्धग्राहकत्वायोगादनुमानप्रवृत्तेरभाव इति कुतः क्षणिकत्वादिधर्मसिद्धिः, यथोक्तविकल्पस्य च प्रामाण्ये कथं न क्षणक्षयानुमानबाधेति। किञ्च क्षणविनश्वरतां भावानां यद्यध्यक्षमवभासयति तदा कुतो न तदनुसारी निश्चयोदयः, सादृश्यदर्शनाद्भ्रान्तेर्न तदुदय इति चेन्न, सादृश्ये प्रमाणाभावात्। विपरीतनिश्चयोत्पादात् क्षणिकताप्रतिभासप्रतिहतिर्यद्यभ्युपगम्यते तर्हि पुरोवर्त्तिस्तम्भादौ विजातीयस्मरणसमये तत्र क्षणक्षयनिर्भासो भवेत्, निश्चयोल्लेखाभावात्। अपि च क्षणिकत्वावभासिसंवेदनं स्थापिताध्यवसायञ्च परस्परासंसक्तरूपं प्रत्यक्षद्वयं यद्युदयमासादयति तदा क्षणक्षयावभासस्य न कश्चित्प्र-

१ क्षणिकत्वाध्यवभासिनिर्विकल्पकस्य स्थापिताध्यवसायविकल्पकस्य च सहोत्पत्तिनियमयुगपद्वृत्ति

तिहतिः, न च नित्याध्यवसायसन्निधानमेव तस्य प्रतिहतिः, वैपरीत्यप्रसङ्गात्, सन्निधेरविशेषात्पूर्वोत्तरकालभावित्वात् प्रतिहतिरिति चेन्न पौर्वापर्यस्याकिञ्चित्करत्वात्। किञ्च विजातीयविकल्पोदयेऽपि विशददर्शनस्य प्रतिहतिप्रसक्त्या पीताद्यध्यवसायसमये नीलादिकं न प्रतिपन्नं स्यात्। न च विजातीयत्वात् पीतविकल्पो नीलादिदर्शनस्य न प्रतिघातक इति वक्तव्यम्, नित्यताध्यवसायस्यापि विजातीयत्वेन क्षणिकदर्शनं प्रति प्रतिघातकत्वाप्रसक्तेः। आकारभेदादेव हि अन्यत्रापि विजातीयत्वं तच्च नित्यानित्ययोरपि तुल्यमेव। न च प्रथमोत्पन्नक्षणिकदर्शनसमानाधिकरणतया नित्योल्लेखस्योत्पत्तेः प्रतिघातकत्वम्, विरुद्धाकारावभासिनोः प्रत्यययोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। तस्मान्न सामानाधिकरण्यात्तत्प्रतिहतिरिति अध्यक्षस्वरूपनित्यताबाधकप्रमाणनिश्चयो न क्षणक्षयसत्त्वयोरविनाभाव इति न सत्त्वात् क्षणक्षयसिद्धिः। न चानुमानरूपेण बाधकेन क्षणक्षयाविनाभूता सत्ताऽध्यवसीयते, तदनुमानेऽप्यविनाभावस्यान्यानुमानबलात् प्रसिद्ध्यभ्युपगमादनवस्थाप्रसक्तेः। ननु अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वम्, नित्ये क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्ततो व्यावर्त्तमानं क्षणिक एवावतिष्ठत इति तेन व्याप्तं सत्त्वं सिद्ध्यति, इदमेव क्षणक्षयानुमानस्यान्यथासिद्धत्वे बाधकं प्रमाणमिति चेन्न, सत्त्वनित्यत्वयोर्विरोधासिद्धेः, तयोर्हि विरोधः किं सहानवस्थानलक्षणः, परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो वा भवेत्, नाद्यः, स हि विरोधः पदार्थस्य पूर्वमुपलम्भे पश्चात् पदार्थान्तरसद्भावादभावावगतौ निश्चीयते शीतोष्णयोरिव। न च नित्यताविभासिदर्शनमुदेति, उदये च विशददर्शने नित्यताप्रतिभासेन तस्या विद्यमानतया न सर्वे भावा क्षणिकाः भवेयुः। न द्वितीयो विरोधस्तयोः, नित्यत्वपरिहारेण सत्तायास्तत्परिहारेण नित्यत्वस्य चाऽनवस्थानात्, क्षणिकतापरिहारेण ह्यक्षणिकता तत्परिहारेण च क्षणिकता व्यवस्थितेति अनयोरेव परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो विरोधः। न चार्थक्रियालक्षणा सत्ता क्षणिकतया व्याप्तेति नित्यताविरोधिनी सेति वक्तव्यम्, अन्योऽन्याश्रयात्, नित्यत्वविरोधेन हि अर्थक्रियालक्षणसत्त्वस्य क्षणिकत्वव्याप्तत्वं सिद्ध्यति, नित्यत्वविरोधश्च सत्त्वस्य क्षणिकत्वव्याप्तिसिद्धाविति। न चान्वयनिश्चयद्वारेण सत्त्वक्षणिकत्वयोरविनाभावः सिद्ध्यति, प्रत्यक्षस्यान्वयग्राहितयाऽत्रा

त्वेऽभ्युपगते न सविकल्पकेन निर्विकल्पस्याभिभवः, रूपादिषड्ज्ञानस्य गोविकल्पसमयेऽध्यदर्शनस्य भवन्मते सहोत्पत्त्या न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभाव: समकालतया च निर्विकल्पकेन सविकल्पकमेव कुतो न प्रतिहतं भवेत्, विनिगमकाभावात्, सविकल्पकस्य बलीयस्त्वादभिभावकत्वमिति चेत् किं बहुविषयत्वात्, किंवा निश्चयात्मकत्वाद्बलीयस्त्वम्, नाद्यः, निर्विकल्पकविषय एव विकल्पप्रवृत्तिस्वीकारात्, अन्यथा विकल्पाऽगृहीतार्थग्राहकत्वात् प्रमाणं भवेत्। न द्वितीयः, स्वस्वरूपे निश्चयात्मकत्वे तस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवात्, इष्टञ्च तस्य प्रत्यक्षत्वम्, सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमित्यभ्युपगमात्। अर्थरूपे निश्चयात्मकत्वे विकल्पस्य निश्चयानिश्चयस्वभावद्वयप्रसङ्गादिति ॥

प्रवृत्ते, अनुमानात्तत्प्रतिपत्तौ त्वनवस्था । स्त्वर्थक्रियास्वरूप सत्त्व नित्येऽसम्भवि, अन्यथा भूतन्तु सत्त्व न सम्भवतीति सत्त भावा क्षणक्षयिण, अर्थक्रियायोगश्च क्रमयौगपद्याभ्या स्यात्, ते च नित्ये न सम्भवत, नित्यस्य सकलकार्यकरणसामर्थ्यं स्वरूपतो यदि तर्हि एकदैव सकलकार्योदय स्यान्न क्रमेण, कालविलम्बायोगात्, सहकार्यपेक्षा च नित्याविचलित रूपस्य न सम्भवति, सहकारिकृतातिशयस्याव्यतिरिक्तस्य तत्रासम्भवात्, स्थायित्वात् । अतिरिक्तातिशयजननेऽपि सहकारिभिस्तस्य न किमपि कृतमिति न नित्य क्रमेण करोति, युगपदपि न करोति प्रतिक्षण तस्मान्निखिलकार्योदयप्रसङ्गात्, पूर्वोत्तरकालयोरपि तत्स्वभावाप्रच्युतेरिति चेन्न, क्रमेणोत्पत्तिमत्या अर्थक्रियाया भिन्नत्वे हेतोर्भेदासम्भवात्, न ह्यभेदादन्यद्भिन्नमतिप्रसङ्गात्, न हि हेतोरेकस्वभावत्वेऽर्थक्रियया युगपद्भवितव्यमित्यस्ति नियम, किन्तु यदि कारणसद्भावेऽर्थक्रिया युगपदुपलभ्येत तदा युगपदुदेतीति व्यवस्था भवेत्, न हि कारणाभेदेऽपि ततो युगपदुदयमासादयन्ती सा लक्ष्यत इत्यनुभवत्राधितमर्थक्रियायौगपद्यम् । न च क्रमवदर्थक्रियोत्पाद प्रतिक्षणक्षयित्वाविनाभूत क्वचिदुपलब्ध, येन तदुदयक्रमात्तद्धेतो प्रतिक्षणभेद सिद्धिमासादयेत्, न चार्थक्रियापि प्रतिक्षण भेदवती सिद्धा, तत्कथ स्वयमसिद्धा हेतो प्रतिक्षणभेदमवगमयति । न च सौगताना कालाभावादर्थक्रियाक्रमो युक्तिसङ्गत । यदि ह्यतीतानागतवर्त्तमानकालभेदसङ्गतिमासादयेयु कार्याणि तदा क्रमवन्ति भवेयु, न च कार्यपरम्पराव्यतिरिक्त काल, सौगतैरभ्युपगत इति भिन्नफलमेव तिष्ठति, न च फलभेदमात्राद्धेतुभेदव्यवस्था कर्तुं शक्या, एकस्यापि प्रदीपादेरेकदाऽनेककार्यकरणात् । भवतु वाऽर्थक्रियालक्षण सत्त्वम् तथापि नाव क्षणक्षयानुमानम्, तेन भावाना क्षणस्थायिताया साधने सिद्धसाधनम्, नित्यस्यापि भावस्य क्षणावस्थानात्, अन्यथा सदाऽवस्थानमेव न भवेत्, तस्य क्षणावस्थाननियतत्वात क्षणान्तरादिस्थिते । क्षणादूर्ध्वमभावस्य साधनन्तु न सम्भवति, अभावेन सह तस्य प्रतिबन्धाभावात्, न चाप्रतिबन्धविषय शशविषाणादिवदनुमेय । किञ्च अर्थक्रिया समानकाल साध्य किं साधयेत्, किं वा भिन्नकालम्, यदि समानकाल क्षणसद्रूप साध्य साधयति तदा तत्समानकालभाविन क्षणसत्तामात्रस्य सिद्धत्वात्सिद्धसाध्यता, अभावेन च प्रतिबन्धाभावान्न ततस्तत्सिद्धि । अथ भिन्नकाल साधयति तत्रापि प्रतिबन्धाभावान्न ततस्तत्सिद्धि, न हि भिन्नकालेन विद्यमानेनाविद्यमानेन वा सत्ताया कश्चिदविनाभाव इति यत्राविनाभाव तत्र विप्रतिपत्तिर्नास्ति यत्र च विप्रतिपत्तिर्न तत्राविनाभाव इति न सत्त्वात क्षणक्षयानुमानम् । न च सत्त्व वर्त्तमान कालभावित्वम्, तच्च पूर्वापरकालसम्बन्धविकलतया क्षणिकत्व तदात्मकतया भावाना प्रकटयति, यतो वर्त्तमान क्षणिकमिति कुतो ज्ञायते, पूर्वापरयोस्तत्रादर्शनादिति चेन्न दृश्याद-

दर्शनस्यैवाभावव्यवहारसाधकत्वात्, अदर्शनमात्रस्य तु सत्यपि वस्तुनि सम्भवात् तत्र न प्रमाणता । न हि सर्वं वस्तु सर्वदा दर्शनयोग्यम्, चक्षुर्व्यापाराभावे वस्तुनोऽप्रतिभासनात्, तदैव च चक्षुर्व्यापारात् परेणोपलम्भात् । तस्मान्न पूर्वापरयोरनुपलम्भमात्रादभावनिश्चय इति न प्रत्यक्षानुमानाभ्यां क्षणिकत्वावगमः, न चैतद्व्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरं परैरभ्युपगम्यत इति कुतः क्षणिकत्वसिद्धिः । अतो न पर्यायास्तिकाभिमतपूर्वापरक्षणविविक्तमध्यक्षमात्रं वस्तु किन्तु अतीतानागतपर्यायाधारमेकं द्रव्यवस्त्विति द्रव्यार्थिकनिक्षेपः सिद्धः ॥

द्रव्यं चानुभूतपर्यायमनुभविष्यत्पर्यायञ्चैकमेव, तेनानुभूतपर्यायशब्देन तत्कदाचिदभिधीयते कदाचिच्चानुभविष्यत्पर्यायशब्देन, यथातीतघृतसम्बन्धो भविष्यद्घृतसम्बन्धो वा घटो घृतघट इत्यभिधीयते । शुद्धतरपर्यायास्तिकेन च निराकारस्य ज्ञानस्यार्थग्राहकत्वासम्भवात्साकारं ज्ञानमभ्युपगतम्, तत्संवेदनमेव चार्थसंवेदनम्, ज्ञानानुभवव्यतिरेकेणापरस्यार्थानुभवस्याभावात्, घटोपयोग एव घटस्तन्मतेन । तत्पर्यायेणातीतेन परिणतं परिणंस्यद्वा द्रव्यं मच्छब्दवाच्यं द्रव्यार्थिकमतेन व्यवस्थितम् । अत एव घटाद्यर्थाभिज्ञः तत्र चानुपयुक्तो द्रव्यमिति प्रतिपादितः द्रव्यार्थिकनिक्षेपश्च । द्रव्यमागमेऽनेकधा प्रतिपादितम्, इह तु युक्तिसंस्पर्शमात्रमेव प्रदर्श्यते तदर्थत्वात् प्रयासस्य ॥

भवति विवक्षितवर्त्तमानसमयपर्यायमात्रेणोत्पन्न इति भावः । अथवा भूतिर्भावः, चामरकिरीटादिधारणवर्त्तमानपर्यायेणेन्द्रादिरूपतया वस्तुनो भवनम्, तद्ग्रहणपर्यायेण वा ज्ञानस्य भवनम् । यथा चायं पर्यायार्थिकप्ररूपणा तथा प्रदर्शित एव प्राक् न पुनरुच्यते । एष एव नयनिक्षेपानुयोगप्रतिपादितः उभयनयप्रविभागः परमार्थः परमहृदयमागमस्य, एतद्व्यतिरिक्तविषयत्वात्सर्वनयवादानाम्, नहि शास्त्रपरमहृदयनयद्वयव्यतिरिक्तः कश्चिन्नयो विद्यते, सामान्यविशेषद्वयव्यतिरिक्तविषयान्तराभावात्, विषयिणोऽप्यपरस्य नयान्तरस्याभाव इति प्राक् प्रतिपादितमिति ॥ ६ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय-
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य निक्षेपचतु
ष्टयवर्णनं नाम अष्टादशं सोपानम् ॥

नयद्वयस्य सदसदर्थतानिरूपणम् ।

एतदपि नयद्वय शास्त्रस्य परमहृदयम्, द्रव्य पर्यायशून्य पर्यायाश्च द्रव्यविरहिण इत्येवम्भूतार्थप्रतिपादनपर नान्यथेत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थमाह—

पज्जवणिस्सामण्ण वयण दव्वट्ठियस्स अत्थित्ति ।
अवसेसो वयणविही पज्जवभयणा सपडिवक्खो ॥ ७ ॥

पर्यायनिस्सामान्य वचन द्रव्यार्थिकस्य अस्तीति ।
अवशेषो वचनविधि पर्यायभजनात् सप्रतिपक्ष ॥ छाया ॥

पर्यायेति, पर्यायार्थेन सह निस्सामान्य–असाधारण द्रव्यास्तिकस्य वचन अस्तीत्येवरूप भवति, भेदवादिसम्मतविशेषस्य सत्तारूपतानुप्रवेशात् वचनमिद निर्विषय विशेषशून्यत्वाद्गगनकुसुमवचनवत्, तदेवमेकान्तभावनाप्रवृत्तस्य द्रव्यास्तिकनयस्य वचन न परमार्थम् । एवप्रवृत्तपर्यायास्तिकस्यापि वचो न परमार्थमित्याह अवशेष इति, अवशेषो वचनविधि –सत्ताशून्यविशेषप्रतिपादक उपर्युक्तादन्यो वचनविशेष पर्यायेषु सत्ताव्यतिरिक्तेषु असद्रूपेषु भजनात्–सत्ताया आरोपणात् सप्रतिपक्ष, सतो विरोधी, असन् भवतीत्यर्थ । पर्यायप्रतिपादको वचनविधिरवस्तुविषय नि सामान्यत्वात् खपुष्पवत् । यद्वा वस्तुज्ञानयो स्वरूपमुक्त्वाऽभिधानस्य द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकस्वरूपस्य तदभिधायकस्य वा प्रतिपादनायाह पर्यायेत्यादि, पर्यायान्निष्क्रान्त तद्विकल सामान्य सङ्ग्रहस्वरूप यस्मिन् वचने तत्पर्यायनिःसामान्य वचनम्, तद्वचनञ्च अस्तीत्येवरूपम्, तच्च द्रव्यार्थिकस्य स्वरूप प्रतिपादक वा । अथवा पर्याय ऋजुसूत्रनयविषयादन्यो द्रव्यत्वादिविशेष स एव निश्चित सामान्य यस्मिंस्तत् पर्यायनि सामान्य वचनम्, द्रव्यादिसामान्यविशेषाभिधायीति यावत् । तच्चाशुद्धद्रव्यार्थिकसम्बन्धि, तत्प्रतिपादकत्वेन तत्स्वरूपत्वेन वा । अवशेषो वचनविधि वर्णपद्धति सप्रतिपक्ष, अस्य वचनस्य पर्यायार्थिकनयरूप तत्प्रतिपादको वा पर्यायसेवनात्, अन्यथा कथमवशेषवचनविधि स्याद्यदि विशेष नाश्रयेदिति । समुदायार्थस्तु द्रव्यास्तिकस्याननुपक्तविशेष वचनमस्तीत्येतावन्मात्रम्, पर्यायास्तिकस्य तु अपरामृष्टसत्तास्वभाव द्रव्य पृथिवी घट शुक्ल इत्याद्यान्तिमपर्यायम् । अन्योन्यापेक्षारहितश्चोभयनयवचोऽसदेव, वचनार्थस्यासत्त्वात् वचनस्यासदर्थत्वे तदर्थस्याप्यसत्त्वादिति ॥ ७ ॥

अनेकान्तभावनयैवैषा नयाना सत्यता नान्यथेत्यादर्शयितु ज्ञानानेकान्त तावदाह—

पज्जवणयवोक्कंतं वत्थु दव्वट्ठियस्स वयणिज्जं ।
जाव दविओवओगो अपच्छिमवियप्पनिव्वयणो ॥ ८ ॥

पर्यवनयव्युत्क्रान्तं वस्तु द्रव्यार्थिकस्य वचनीयम् ।
यावद्द्रव्योपयोगोऽपश्चिमविकल्पनिर्वचनः ॥ छाया ॥

पर्येति, यावद्द्रव्योपयोगः अपश्चिमविकल्पनिर्वचनरूपः प्रवर्त्तते तावद्द्रव्यार्थिकस्य वचनीयं वस्तु, तच्च पर्यायाक्रान्तमेव। अन्यथा ज्ञानार्थयोरप्रतिपत्तेरसत्त्वप्रसक्तिः, पर्यायानाक्रान्तसत्तामात्रसद्भावग्राहकस्य प्रत्यक्षस्य अनुमानस्य प्रमाणस्याभावात्, द्रव्यादिपर्यायविशिष्टस्यैव सर्वदा सत्तारूपस्य ताभ्यामवगतेरिति, वचनीयः परिच्छेद्यो विषयः । निश्चयकर्तृ वचनं निर्वचनम्, विकल्पश्च निर्वचनञ्च विकल्पनिर्वचनं, न विद्यते पश्चिमं यस्मिन् विकल्पनिर्वचने तत्तथा, तथाविधं तद् यस्य द्रव्योपयोगस्यासौ अपश्चिमविकल्पनिर्वचनः सद्ग्राहावसान इति यावत्, ततः परं विकल्पवचनाप्रवृत्तेः ।

यद्वा यद्वस्तु सूक्ष्मतरतमादिबुद्धिना पर्यायनयेन स्थूलरूपत्यागेनोत्तरतरसूक्ष्मरूपाश्रयणात् व्युत्क्रान्तं गृहीत्वा त्यक्तम्, यथा किमिदं मृत्सामान्यं घटादिभिर्विना प्रतिपत्तिविषयः, एवं यावच्छुद्धतमरूपपररूपोऽन्त्यो विशेषः, एतद्द्रव्यार्थिकस्य वस्तु विषयः, यतो यावदपश्चिमविकल्पनिर्वचनोऽन्त्यो विशेषः, तावद्द्रव्योपयोगः द्रव्यज्ञानं प्रवर्त्तते, न हि द्रव्यादयो विशेषान्ताः सदादिप्रत्ययाविशिष्टैकान्तव्यावृत्तबुद्धिग्राह्यतया प्रतीयन्ते, न च तथाऽप्रतीयमानास्तथाभ्युपगमार्हाः अतिप्रसङ्गादिति ॥ ८ ॥

विशेषरहिता सत्ता सत्ताशून्यश्च विशेषो नास्तीत्येतदेवोपसंहरति—

दव्वट्ठिओ त्ति तम्हा नत्थि णओ नियमसुद्धजाईओ ।
ण य पज्जवट्ठिओ णाम कोइ भयणाय उ विसेसो ॥ ९ ॥

द्रव्यार्थिक इति तस्मान्नास्ति नयो नियमेन शुद्धजातीयः ।
न च पर्यायार्थिको नाम कोऽपि भजनायास्तु विशेषः ॥ छाया ॥

द्रव्येति, यस्मात् परस्परानाक्रान्तयोर्द्रव्यपर्याययोरप्रतीयमानत्वं तस्मान्नियमेन शुद्धजातीयः विशेषविनिर्मुक्तो द्रव्यार्थिक इत्यभिधानो नयो नास्ति, विषयाभावेन तद्विषयज्ञानस्याप्यभावात् । एवं सामान्यविनिर्मुक्तः पर्यायार्थिक इति नाम न च कोऽपि नयो विद्यते यदि विषयाभावादिमौ नयौ न स्तस्तर्हि तीर्थकरवचनसङ्ग्रहेत्याद्युक्तं वचनं विरुद्धं भवदित्यत आह भजनायास्त्विति, विवक्षाया एव विशेषः, इदं द्रव्यमयं पर्याय इत्ययं भेदः, तद्ग्राहिणो विषयिणोऽपि तथैव भेद इत्यभिप्रायः, भजना च सामान्यविशेषात्मके वस्तुतत्त्वे

उपसर्जनीकृतविशेषं यदन्वयिरूपं तदा द्रव्यमिति विवक्ष्यते तदा द्रव्यार्थिकविषयः, यदा तूपसर्जनीकृतान्वयिरूपं तस्यैव वस्तुनो यदसाधारणं रूपं तद्विवक्ष्यते तदा पर्यायनयविषयस्तद्भवतीति ॥ ९ ॥

एवंरूपभजनाकृतमेव भेदं दर्शयितुमाह—

दव्वट्ठियवत्तव्वं अवत्थु णियमेण पज्जवणयस्स ।
तह पज्जववत्थु अवत्थुमेव दव्वट्ठियनयस्स ॥ १० ॥

द्रव्यार्थिकवक्तव्यमवस्तु नियमेन पर्यवनयस्य ।
तथा पर्यववस्तु अवस्त्वेव द्रव्यास्तिकनयस्य ॥ छाया ॥

द्रव्यार्थिकेति, पर्यायास्तिकस्य द्रव्यास्तिकाभिधेयमस्तित्वमवस्त्वेव, भेदरूपापन्नत्वात्, पर्यायास्तिकाभ्युपगता भेदा अवस्तुरूपा एव द्रव्यास्तिकस्य भवन्ति, सत्तारूपापन्नत्वात्। अतो भजनामन्तरेणैकत्र सत्ताया अपरत्र च भेदाना नष्टत्वादिह द्रव्यमेते च पर्याया इति नास्ति भेद । न च भासमानयोर्द्रव्यपर्याययो कथं नयाभ्यामाभ्यां प्रतिक्षेप इति वक्तव्यम्, अप्रतिभासं प्रति प्रतिभासस्य बाधकत्वात्, न तु मिथ्यात्वं प्रति, मिथ्यारूपस्यापि प्रतिभासनात् । तथाहि पर्यायास्तिक आह, न मया द्रव्यप्रतिभासो निषिध्यते तस्यानुभूयमानत्वात् किन्तु विशेषव्यतिरेकेण द्रव्यस्याप्रतिभासनात्, अव्यतिरेके तु व्यक्तिस्वरूपवत्तस्यानन्वयादुभयरूपतायाश्चैकत्र विरोधाद्रूपान्तराभावाद् द्रव्यप्रतिभासस्तत्र मिथ्यैव, विशेषप्रतिभासस्त्वन्यथा, बाधकाभावात्, यत प्रतिक्षण वस्तुनो निवृत्तेर्नाशोत्पादौ पर्यायलक्षण न स्थिति । द्रव्यार्थिकस्तु भजनोत्थापितस्वरूप आह–अस्माकमप्येवमेवाभ्युपगम, न विशेषप्रतिभासप्रतिक्षेप, किन्तु तस्य भेदाभेदोभयविकल्पैर्बाध्यमानत्वान्मिथ्यारूपतैव । अभेदप्रतिभासस्तु अनुत्पादव्ययलक्षणस्य द्रव्यस्य तद्विषयस्य सर्वदाऽवस्थितेरबाध्यमानत्वात् सत्य इति ॥ १० ॥

एवंलक्षणयो कल्पनाव्यवस्थापितद्रव्यपर्यायास्तिकयो मिथ्याप्रतिपत्तिं सुकरेत्याह—

उप्पज्जंति वियंति य भावा नियमेण पज्जवणयस्स ।
दव्वट्ठियस्स सव्वं सया अणुप्पन्नमविणट्ठं ॥ ११ ॥

उत्पद्यन्ते वियन्ति च भावा नियमेन पर्यवनयस्य ।
द्रव्यास्तिकस्य सर्वं सदा अनुत्पन्नमविनष्टम् ॥ छाया ॥

उत्पद्यन्त इति, उत्पद्यन्ते प्रागभूत्वा भवन्ति वियन्ति निरन्वयरूपतया नाशमुपयान्ति नियमेन ये भावास्ते पर्यवनयस्याभिमता, तन्मतेन हि प्रतिक्षणं भावा उत्पादविनाशस्व

भावा। द्रव्यार्थिकस्य सर्वं वस्तु अनुत्पन्नमविनष्टं आकालं स्थिरस्वभावमेव मतम्, एवञ्च नयद्वयाभिमतं वस्तु प्राक् प्रतिपादितमेव ॥ ११ ॥

इति तपोगच्छनभोमणि-श्रीमद्विजयानन्दसूरी-श्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय-कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य सापेक्षनयनिरूपणं नाम एकोनविंशं सोपानम् ॥

अथ द्रव्यस्वरूपनिरूपणम्।

इतरापेक्षावियुतं नयद्वयप्रदर्शितं वस्तु प्रमाणाभावतो न सम्भवतीत्याह—

दव्वं पज्जवविउयं दव्वविउत्ता य पज्जवा णत्थि।
उप्पायट्ठिइभंगा हंदि दवियलक्खणं एयं ॥ १२ ॥

द्रव्यं पर्यववियुक्तं द्रव्यवियुक्ताश्च पर्यवा नास्ति।
उत्पादस्थितिभङ्गा हन्दि द्रव्यलक्षणमेतत् ॥ छाया ॥

द्रव्यमिति, पर्यायवियुक्तं द्रव्यं नास्ति, मृत्पिण्डस्थासकोशकुशूलाद्यनुगतमृत्सामान्यप्रतीतेः, द्रव्यविरहिताश्च पर्याया न सन्ति, अनुगतैकाकारमृत्सामान्यानुविद्धतया मृत्पिण्डस्थासादीनां विशेषाणां प्रतिपत्तेः। अतो नयद्वयाभिमतं वस्तु परस्परानुपक्तमेव, नेतरविकल्पम्, परस्परविविक्तयोः कदाचनाप्यप्रतिभासनात्, तर्हि किम्भूतं द्रव्यमस्तीत्यत्राह—उत्पादेत्यादि, यथाव्यावर्णितस्वरूपाः परस्पराविनिर्भागवर्तिन, हन्दीत्युपप्रदर्शने, एतत्—उत्पादस्थितिभङ्गस्वरूपो धर्मा द्रव्यलक्षणं द्रव्यास्तित्वव्यवस्थापकं, यतः पूर्वोत्तरपर्यायहानोपादानात्मकैकान्वयप्रतिपत्तिः तथाभूतद्रव्यसत्त्वं प्रतिपादयतीत्युत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणं वस्त्वभ्युपगतम्। एतच्च नितरां परस्परानुविद्धम् अन्यतमाभावे तदितरयोरप्यभावात्। तथा हि उत्पत्तिव्ययौ न ध्रौव्यव्यतिरेकेण सङ्गतौ, विज्ञानपृथिव्यादिपदार्थमात्रस्य सर्वस्य सर्वदाऽनुस्यूताकारव्यतिरेकेणाप्रतिभासनात्। न चायमवभासोऽसत्य, तद्बाधकत्वानुपपत्तेः, विशेषप्रतिभास एव हि बाधकोऽस्य वान्यः, स चानुपपन्नः, अनुगतरूपे प्रतिपन्ने यदि स विशेषप्रतिभासोऽभ्युपगम्यते तर्हि स प्रतिभासः किमनुगतप्रतिभासात्मकः किं वा तद्व्यतिरिक्तः, आद्ये त्वनुगतप्रतिभासस्यासत्यत्वात् सोऽपि तथा स्यात् ततश्च कथं बाधकः, न द्वितीयः ध्रौव्यप्रतिभासमन्तरेण स्थासकोशादिप्रतिभासस्य तद्भिन्नस्यासंवेदनाद्बाधकत्वानुपपत्तेः। न चेन्द्रियव्यापारानन्तरं विशेषस्यैव प्रतिभासो नान्वयस्येति वाच्यम्, प्रथमाक्षव्यापारे प्रतिनियतदेशवस्तुमात्रस्यैव प्रतीतेः, अन्यथा तत्र विशेषप्रतिभासे संशयाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गः,

विशेषावगतेः संशयविरोधित्वात् । न च तदुत्तरकालभाविसादृश्यनिमित्तकत्वाध्यवसायनिबन्धनेयं संशयाद्यनुभूतिः, पूर्वं विशेषे ज्ञाते एकत्वाध्यवसायस्यैवासम्भवात्, अनुभूयते च दूरदेशादौ वस्तुनि सर्वजनसाक्षिकी प्राक् सामान्यप्रतिपत्तिः तदुत्तरकालभाविनी च विशेषावगतिः, अत एवावग्रहादिज्ञानानां कालभेदानुपलक्षणेऽपि क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः, उत्पलपत्रशतव्यतिभेद इव । यदि तु अप्रतिपन्नेऽनुगतरूपे विशेषावभासो बाधकोऽभ्युपगम्यते सोऽभ्युपगमोऽसिद्ध एव, अनुगताकाराप्रतिपत्तौ तद्विशेषावभासस्यासम्भवात् । न हि मूलमध्याग्रानुस्यूतस्थूलैकाकारप्रतिभासनिह्नवे विविक्ततत्परमाणुप्रतिभासानपह्नव इति कुतस्तस्य स्वविषयव्यवस्थापनद्वारेणान्यबाधकत्वम् । न चैकत्वप्रतिभासो मिथ्या, विकल्प्यमानस्य तद्विषयस्याघटमानत्वादिति वाच्यम्, विकल्पमात्रात् प्रमाणस्यान्यथात्वायोगात् । न चानुगतावभासोऽप्रमाणम्, तन्निमित्ताभावात् । न च क्षणिकानेकानिरंशपरमाण्ववभासस्तन्निमित्तम्, तस्याभावात्, न ह्यसंवेद्यमानस्तथाभूतावभासः प्रमाणमप्रमाणं वा, तयोः प्रतीतिधर्मत्वात् । सञ्चितपरमाणुष्वपि प्रत्येकं समुदितेषु वा स्थूलरूपतया परेणानभ्युपगमात्, सञ्चयस्य च वस्तुस्वरूपस्यैकस्य द्रव्यपक्षोदितदोषप्रसङ्गादनिष्टेः सञ्चितपरमाणूनामपि तत्र निमित्तत्वासम्भवात्, न ह्यन्यथावभासोऽन्यथाभूतार्थव्यवस्थापकः अतिप्रसङ्गात्, तस्मान्न आलम्बनप्रत्ययतया परमाणवः स्थूलावभासजनकाः, तत्र स्वरूपानर्पकत्वेनाप्रतिभासनात्, स्थूलाकारस्य वा तेष्वनुस्यूतज्ञानावभासिनो भावेऽनुगतव्यावृत्तहेतुफलरूपभावाभ्युपगमात् परवादाभ्युपगमप्रसक्तिः । यदि च स्तम्भादिप्रत्ययो मिथ्या तर्हि तथाभूते तथाभूतारोपणं मिथ्येति अन्यथाभूतवस्तुसद्भावावेदकं प्रमाणं वक्तव्यम्, तच्च न प्रत्यक्षम्, उक्तोत्तरत्वात् । नाप्यनुमानम्, क्षणिकपरस्परविविक्तपरमाणुस्वभावभावकार्यादर्शनात् स्थूलैकस्वभावस्य चोपलभ्यमानस्य न तत्कार्यत्वम्, तस्यावस्तुसत्त्वेन परैरभ्युपगमात्, न चावस्तुसत् कस्यचिद्व्यवस्थापकम्, अतिप्रसङ्गात्, वस्तुसत्त्वेऽपि न तस्य क्षणिकविविक्तपरमाणुव्यवस्थापकत्वम्, तस्य तद्विरुद्धत्वात् । न च वनादिप्रत्ययाच्छिंशपादिविशेषावगतिरिवात्रापि भविष्यतीति वक्तव्यम्, शिंशपादेः प्राक् प्रतिपत्तेर्वनादेश्च तद्धर्मतया वस्तुत्वात् परमाणूनां न कदाचनापि प्रतिपत्तिः । नापि तद्धर्मतया वस्तुत्वाभ्युपगमः स्थूलस्य पराभ्युपगमविषयः, वस्तुत्वाभ्युपगमे तु तस्य स्यात्सूक्ष्मव्यवस्थापकता, सूक्ष्मापेक्षित्वात् स्थूलस्य, अन्यथा तदयोगात्, सूक्ष्मपर्यन्तश्च परमाणुस्तस्याभेद्यत्वात्, भेद्यत्वे वा वस्तुत्वापत्तेः तदवयवानां परमाणुत्वापत्तिः, भेदपर्यन्तलक्षणत्वात् परमाणुस्वरूपस्य । न चाणूनामपि ध्रौव्योदयव्यतिरेकेण प्रतिक्षणविशरारुता सम्भवति, तयोरभावे एकक्षणस्थितीनामपि तेषामभावात् कुतो विनश्वरत्वम् । अथ देशकालनियतस्य पदार्थस्य स्थै

योऽभावेऽपि क्वचित्कदाचिद्वृत्तेरन्यदाऽन्यत्र च निवृत्तिः, नैतदेवम्, अन्यदाऽन्यत्र चावृत्तेरेवानिश्चयात्, तथाहि कार्यकारणयोः परस्परतो व्यावृत्तिः किमपरित्यक्ततादात्म्यस्वरूपयोः, कथञ्चिदनुस्यूतमेकाकारं बिभ्रतोर्विज्ञानसम्बन्धिग्राह्यग्राहकाकारयोरिव, किं वा घटपटयोरिवात्यन्तभिन्नस्वरूपयोरित्यत्र न निश्चयः। किञ्च प्रत्यक्षेणैव हेतुफलयोः कथञ्चित्तादात्म्यस्य निश्चयान्न घटपटयोरिवाऽत्यन्तव्यावृत्तिस्तयोः परस्परतोऽभ्युपगन्तव्या, न ह्यध्यक्षत एव प्रसिद्धस्वरूपं वस्तु तद्भावे प्रमाणान्तरमपेक्षते, अग्निरिवौष्ण्यत्वनिश्चये। न च कालभेदान्यथानुपपत्त्या प्रतिक्षणं भेदेऽपि पूर्वोत्तरक्षणयोः कथञ्चित्तादात्म्यं वस्तुनो विरुध्यते, येनाध्यक्षविरुद्धो निरन्वयविनाशः कल्पनामनुभवति, अध्यक्षविरोधेन प्रमाणान्तरस्याप्रवृत्तेः। अनुवृत्तिव्यावृत्त्योश्च परस्परमेकान्तेन विरोधे विज्ञानमात्रमपि न सिद्ध्येदिति कुतः क्षणिकत्वं भावानां निरन्वयो विनाशो वा सिद्ध्येत्, अन्तर्बहिश्च भावानामनुगतव्यावृत्तात्मकत्वात् प्रमाणतस्तथैवानुभवात् तत्स्वरूपाभावे निःस्वभावतया भावाभावप्रसक्तेः। यदि च परस्परव्यावृत्तस्वभावानां परमाणूनां कथञ्चिदनुवृत्तस्थूलैकाकारः पारमार्थिको न भवेत् न किञ्चिद्बहिरध्यक्षेऽवभासेत, परमाणुपारिमाण्डल्यनानात्वपरोक्षत्वस्वभावानां सञ्चितेष्वप्यणुषु स्थूलैकाकाराध्यक्षस्वभावेन विरोधात्, अविरोधे वाऽनेकान्तत्वप्रसक्तेः, तथाभूतस्वभावसद्भावेऽपि तेषु पारिमाण्डल्यनानात्वपरोक्षत्वस्वभावानपायात्, अपाये वा परमाणुरूपतात्यागात्, स्थूलैकाकारस्य तेषु सावृतत्वे साकाराध्यक्षाजनकत्वेन न किञ्चिदपि तत्र प्रतिभासेत, तदनध्यक्षत्वे तत्प्रत्यनीकस्य स्वभावस्य पारिमाण्डल्यादेश्चक्षुरादिबुद्धौ रसादेरिवाप्रतिभासनात् बहिरर्थशून्यं जगद्भवेत्। स्थूलैकाकारग्राह्यवभासस्य च भ्रान्तत्वे न किञ्चित् [१]कल्पनापोढं प्रत्यक्षमभ्रान्तं भवेत्, तदभावे च प्रमाणान्तरस्याप्यप्रवृत्तेरन्तर्बाह्यरूपस्य प्रमेयस्याव्यवस्थितत्वे कस्यचिदभ्युपगमः प्रतिक्षेपो वेति निर्व्यापारं जगद्भवेत्। तस्मात्क्षणस्थितिधर्मणोऽपि क्षणान्तरलक्षणस्य वस्तुनः परस्परव्यावृत्तपरमाणुरूपस्य कथञ्चिदनुवृत्तिरभ्युपगन्तव्या, अन्यथा प्रतिभासविरतिप्रसक्तेः, तदभ्युपगमे च परस्परव्यावृत्तयोर्हेतुफलयोरपि प्रत्यक्षगता अनुगतिरभ्युपगमनीयैव, कल्पनाज्ञाने भ्रान्तसंविदि वा स्वसंवेदनापेक्षया विकल्पेतरयोर्भ्रान्तेतरयोश्च परस्परव्यावृत्ताकारयोः कथञ्चिदनुवृत्तिमभ्युपगच्छन् कथमध्यक्षां हेतुफलयोरनुगतिं प्रतिक्षिपेत्, संशयज्ञानं वा परस्परव्यावृत्तोल्लेखद्वयं बिभ्रदप्येकमभ्युपगम्यते

१ बौद्धाभिमतं कल्पनापोढमभ्रान्तं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणम्, तत्र कल्पना साभिलापा प्रतीतिः सा च घट इत्यादिरूपेण शब्दार्थघटनायोग्या वाचामप्रयोगेऽपि साभिलापेव जायते तयाऽपोढं रहितम् न तु जात्यादियोजनात्मिका कल्पना जात्यादेरभावात्। कल्पनापोढं प्रत्यक्षं चान्यत्रासक्तमनसा पुरुषेण धर्मीए दिनदनादतिपरिस्फुटं वेद्यत एव तच्चाविसंवादित्वादभ्रान्तमिति ॥

कथं न पूर्वापरक्षणप्रवृत्तमेकं हेतुफलरूपं वस्तु । शब्दविद्युत्प्रदीपादीनामपि उत्तरपरिणामाप्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य सद्भावोऽभ्युपगन्तव्यः, पारिमाण्डल्यादिवत्, संविद्ग्राह्यग्राहकाकारविवेकवद्वा । अध्यक्षस्यापि केनचिद्रूपेण परोक्षता, अविरोधात् । न च पारिमाण्डल्यादेः प्रत्यक्षतेति वाच्यम्, शब्दाद्युत्तरपरिणामेऽप्यस्य वक्तुं शक्यत्वात्, विशेषाभावात् । अत एवान्ते क्षयदर्शनात् प्रागपि तत्प्रसक्तिरिति न वक्तव्यम्, मध्ये स्थितिदर्शनस्य पूर्वापरकोटिस्थितिसाधकत्वेन प्रसिद्धेः, न हि शब्दादेरनुपादाना उत्पत्तिर्युक्तिमती, नापि निरन्वया सन्ततिविच्छित्तिः, चरमक्षणस्याकिञ्चित्करत्वेऽवस्तुत्वापत्तितः पूर्वपूर्वक्षणानामपि तदापत्तितः सकलसन्तत्यभावप्रसक्तेः । न च शब्दादेर्निरुपादानोत्पत्त्यभ्युपगमेऽन्येषामपि सा सोपादानाऽभ्युपगन्तुं युक्ता, तथा च सुप्तप्रबुद्धबुद्धेरपि निरुपादानोत्पत्तिप्रसक्तिः, तत्रापि शब्दादेरिव प्रागुपादानादर्शनात् । न चानुमीयमानमत्रोपादानम्, शब्दादावपि तथाप्रसङ्गात् । न च दृष्टार्थस्याखिलो गुणो दृष्ट एव इति परिणामसाधनं निरवकाशम्, दृष्टेऽप्यर्थे पारिमाण्डल्यादेः ग्राह्याकारविवेकादेर्वा अशक्याद्दृष्टत्वेनानुमीयमानत्वात्, एवञ्च परिणामसाधनं निरवद्यमेव । यदि हि दृष्टस्यादृष्टोऽशः सम्भवति कथमुत्पन्नस्वभावस्यानुत्पन्नः कश्चन आत्मा न सम्भवी, स्वभावभेदस्य भावभेदसाधनं प्रत्यनैकान्तिकत्वात् । तस्माद्वस्तु यन्नष्टं तदेव नश्यति नङ्क्ष्यति च, यदुत्पन्नं तदेवोत्पद्यते उत्पत्स्यते च कथञ्चित्, यदेव स्थितं तदेव तिष्ठति स्थास्यति च कथञ्चिदित्यादि सर्वं उपपन्नमिति भावस्योत्पादः स्थितिविनाशरूपः, विनाशोऽपि स्थित्युत्पत्तिरूपः, स्थितिरपि विगमोत्पादात्मिका कथञ्चिदभ्युपगन्तव्या, सर्वात्मना चोत्पादादेः परस्परं तद्वतश्च यद्यभेदैकान्तो भवेन्नोत्पादादित्रयं स्यादिति न कस्यचित् कुतश्चित्तद्वत्ता नाम । न च वस्तुशून्यविकल्पोपरचितत्रयसद्भावात्तद्वत्ता युक्ता, अतिप्रसङ्गात्, खपुष्पादेरपि तद्वत्ताप्रसक्तेः । न चोत्पादादेः परस्परतः तद्वतश्च भेदैकान्तः, सम्बन्धासिद्धितो निःस्वभावताप्रसक्तेः । एतेन उत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्यदि असतां सत्त्वं शशशृङ्गादेरपि स्यात्, सतश्चेत् स्वरूपसत्त्वमायातम्, तथोत्पादव्ययध्रौव्याणामपि यद्यन्यतः सत्त्वं तदाऽनवस्थाप्रसक्तिः, स्वतश्चेद्भावस्यापि स्वत एव भविष्यतीति व्यर्थमुत्पादिकल्पनम्, एवं तद्योगेऽपि वाच्यमित्यादि निरस्तम्, एकान्तभेदाभेदपक्षोदितदोषस्य कथञ्चिद्भेदाभेदात्मके वस्तुन्यसम्भवात्, न हि भिन्नः उत्पादव्ययध्रौव्ययोगाद्भावस्य सत्त्वमस्माभिरभ्युपगम्यते किन्तु उत्पादव्ययध्रौव्ययोगात्मकमेव सदित्यभ्युपगमः, विरोधादिकश्चात्र दूषणं निरवकाशम्, अन्वयैर्हिश्च सर्ववस्तुनस्तथात्मकस्याबाधिताध्यक्षप्रतिपत्तिविषयत्वात्, स्वरूपे निरोधासिद्धेः अन्यथातिप्रसक्तेः, एकान्तनित्यस्य प्रमाणबाधितत्वादनुभूतरूपस्य चासम्भवात् शून्यताया निषेत्स्यमानत्वात् पारिशेष्यात् कथञ्चिन्नित्यानित्यं वस्तु अबाधितप्रमाणगो

परमभ्युपगन्तव्यम् । उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदित्येव सल्लक्षणमन्यस्य लक्षणस्यासम्भवात्, न हि सत्तायोगः सत्त्वम्, सत्ताया एवासम्भवात् सामान्यादावव्याप्तेश्च । नाप्यर्थक्रियालक्षणमत्त्वम्, एकान्ततो भावस्य नश्वरत्वे तदसम्भवात्, तस्य कचिदप्यभावात् । उत्पादस्थितिस्वभावरहितस्य नश्वरत्वे खपुष्पादेरेव तत्त्वात्र घटसुत्पादेः, क्षणस्थितिरेव जन्म विनाशश्च यद्यभ्युपगम्येत क्रममनेकान्तसिद्धिर्न भवेत्, न वा क्षणात्पूर्वं भावानामस्थितौ किञ्चित् प्रमाणमस्ति । न चायस्थितावपि न प्रमाणमिति वक्तव्यं प्रत्यक्षस्य तत्र प्रमाणत्वात्, प्रतिक्षण निरन्वयविनाशसाधकप्रमाणाभावात् । न चाक्षणिके क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् ततो निवर्तमानं सत्त्वं निरन्वयविनाशस्वभावमिति सत् क्षणिकमेवेति वाच्यम्, क्षणिकेऽपि तथैव विरोधात्, कार्यकारणयोर्यौगपद्येन कार्यकारणभावव्यवस्थाऽसम्भवात्, क्रमोत्पादे हेतोरसत्त्व कुत फलोत्पत्तिः, निरन्वयविनाशे चानन्तरं विनष्टस्य चिरविनष्टस्य च विनष्टत्वाविशेषाच्चिरतरविनष्टादपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । भावस्य हि विद्यमानत्वादनन्तरकार्योत्पादनसामर्थ्यम्, न तु व्यवहिततदुत्पादनसामर्थ्यमिति विशेषो युक्तः न पुनरभावस्य, निःस्वभावत्वाविशेषात् । अनेकान्तवादिना हि कथञ्चिद्देशभेदौ हेतुफलयोर्व्यवस्थापयितुं शक्यौ, संवेदनस्य ग्राह्यग्राहकाकारयोरिव भेदाभेदैकान्तौ तु परस्परतो न विशेषमासादयत इति न निरन्वयविनाशव्यवस्था नित्यताव्यवस्था वा कर्तुं शक्या, यतो न क्षणिकपक्षेऽपि सत्ताव्यतिरेकेण अपराऽर्थक्रिया सम्भवति यत्क्षणिकेऽपि सा समाना, यथा हि क्षणिकस्य स्वसत्ताकाले कुर्वतोऽपि नार्थं स्वत एव न भवति, भावे वा कार्यकारणयोर्यौगपद्येन न कार्यकारणव्यवस्था भवेत्, किन्तु कार्यस्य स्वकालनियमात् तत्तदभावाविशेषेऽपि द्वितीयक्षण एव भाव तथाऽक्षणिकस्यापि प्रागपि विवक्षितकार्योत्पादनसामर्थ्ये ततो भवत्कार्यं स्वकालनियतमेव भविष्यतीति समानं पश्याम । न चासति कारणविनाशे कार्योत्पत्तिर्न भवतीत्यत्र निबन्धनं किञ्चिदस्ति येनाक्षणिकात् कार्योत्पत्तिर्न भवेत्, यदि चाक्षणिकस्य कार्योत्पत्तिक्षणे स्थितिः कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुः, एवं सति क्षणिकस्यापि तदाऽभावः किं न प्रतिबन्धहेतुर्भवेत् । यदि च कारणविनाशे कार्योत्पत्तिः सोऽनन्तरमिव चिरविनष्टे कारणेऽस्तीति तदापि कार्योत्पत्तिः स्यात् । अथ कार्योत्पत्तिकाले नैव कारणसन्निधेरुपयोगः तर्हि कारणव्यावृत्तेरपि तदुत्पत्तिकाले नैव कश्चिदुपयोगः यतः कारणव्यावृत्तौ कार्यं भवेत्, कारणव्यावृत्तिश्च तदभावः स च प्राक् पश्चादपि कालान्तरेऽस्त्येवेति सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसक्तिः । न च प्राग्भावित्वमात्रं कार्योत्पत्तावुपयोगः, तस्याकारणाभिमतेष्वपि जगत्क्षणेषु भावात्, तद्विशेषकल्पनायास्त्वक्षणिकेऽप्यविरोधात्, तथाहि यद्यदा यत्र कार्यमुत्पित्सु तत्तदा तत्रोत्पादनसमर्थमक्षणिकं वस्त्विति कल्पनाया न काचित् क्षतिः । न च स्वरूपमेव प्रतिनियतसमयस्य कार्य-

स्योत्पत्त्यभ्युपगमे न किञ्चित्कारणाभिमतेन भावेन तस्य कृतमिति न तत्कार्यतया तद्व्यपदेशमासादयेदिति वक्तव्यम्, क्षणिकपक्षेऽप्यस्य समानत्वात् । तस्मात् कथञ्चिद्ध्रुवस्थिरस्यैव भावस्य जन्मविनाशयोर्दर्शनाद्यथादर्शनं हेतुफलभावव्यवस्थिते परिणामसिद्धिः समायाता, न चाभेदबुद्धिर्भ्रान्ता, भेदबुद्धावपि तत्प्रसक्तेः स्तम्भात्कुम्भाद्यस्यादिभेदबुद्धिवत् । न हि मिथ्याबुद्धीनामपि विसंवादो भावमात्रे, भेदेऽन्येन तद्दर्शितेषु विप्रतिपत्त्युपलब्धेः, तस्मादक्षणिकत्वं क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात् क्षणिकत्वमभ्युपगच्छता क्षणिकानामर्थक्रिया दर्शनीया, अन्यथा सत्त्वादर्हेतोर्विपक्षव्यावृत्तिप्रमाणाधिकाया अनुपलब्धव्यतिरेकासिद्धेरक्षणिकत्वेऽर्थक्रियाविरोध क्षणिकत्वेऽर्थक्रियोपलम्भमन्तरेण कथं सिद्धिमासादयेत्, न चाक्षणिकेऽर्थक्रियाविरोधादेव क्षणिकेऽर्थक्रियोपलब्धिः, इतरेतराश्रयात् । क्षणिकत्वेऽपि भावानां यथातत्त्वमुपलम्भनियमाभावात् ग्राह्यग्राहकाकारसंवेदनवद्यथातत्त्वोपलम्भसम्भवात् क्षणिकत्वमध्यक्षगोचरं इत्यतोऽप्यनेकान्त सिद्धिमासादयति । न च सादृश्यापरापरोत्पत्तिरनिश्चयहेतुः, भेदैकान्ते तस्या अप्रयोगात्, न हि तत्र सादृश्यं भावानां व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा सम्भवति । न चाविद्यमानमनुपलभ्यमानं वा तद्विभ्रमहेतुरतिप्रसङ्गात् । न च विशेषाणां स्थितिभ्रान्तिजननशक्तिरेव सादृश्यम्, क्षणिकाऽऽत्मकप्रमाणान्तराभावेन स्थितिप्रतिपत्तेर्भ्रान्तत्वासिद्धेः । न चान्यादृग्भूतं वस्त्वबाधितस्थिरप्रतिपत्तिजन्मनो हेतुरभ्युपगन्तव्यम्, अभ्रान्तप्रतिपत्तेर्वस्तुव्यवस्थापकत्वेन प्रतिनियतव्यवहारोच्छेदप्रसक्तेः, अत एवोपलब्धमपि क्षणिकत्वं विषमज्ञ इव न निश्चिनोतीत्युदाहरणमप्यसिद्धम्, यथावस्तूपलम्भनियमाभावात् । ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षास्ते तद्भावनियताः यथाऽन्त्या कारणसामग्री स्वकार्योत्पादने, विनाशं प्रत्यनपेक्षश्च भाव इत्यभिप्रायमपि परिणामप्रसाधकम्, भावस्योत्तरपरिणामं प्रत्यनपेक्षतया तद्भावनियतत्वोपपत्तेः पूर्वक्षणस्य स्वयमेवोत्तरीभवतोऽपरापेक्षाभावेन क्षयायोगात्, उत्पन्नस्य चोत्पत्तिस्थितिविनाशेषु कारणान्तरानपेक्षस्य पुनः पुनरुत्पत्तिस्थितिविनाशत्रयमवश्यम्भावि, तदेव कस्यचिदंशस्य पदार्थाध्यक्षतायामप्यनिर्णये सांशतामभ्युपगच्छन् कथमंशेनोत्पन्नस्यांशान्तरेण पुनः पुनरुत्पत्तिं नाभ्युपगच्छेत्, यतोऽनेकं वस्त्वनन्तपर्यायं नाङ्गीकुर्वीत । न चैकान्त

---

१. ननु विनाशहेतुभावनियता भावा इत्यत्र कोऽर्थः, किं विनाशकारणस्य स्वभावेन स्वसत्तया नियता इति, किं वा विनाशस्वभाव विनाशहेतुतायां नियता इति आद्ये विनाशहेतुः सहेतुकत्वप्रसक्तिः पदार्थसत्ताया एव तद्धेतुत्वात्, द्वितीयपक्षे तद्धेतुसत्ताक्षणसमनन्तरं भावात् क्षणिकता न स्यात्, न च नाशो नीरूपः, वस्तुनिर्वर्तनीयत्वाऽकिञ्चित्करत्वविरोधात्, न हेतु च सदाऽवस्थाने कृतकत्वादिकं तत्रैव व्यभिचारि, क्षणिकत्वे नाशविनाशाद्वयोर्भजनप्रसक्तेः द्वितीये च प्रतिवध्यप्रतिबन्धकयोरेकत्वमनुपपन्नम् उपपत्तौ वा विश्वस्य वैश्वरूप्यानुपपत्तिरित्यपि बोध्यम् ॥

साधने उदाहरणमपि किञ्चिदस्ति, अध्यक्षाधिगतमनेकान्तमन्तरेणान्तर्बहिश्च वस्तुसत्तानुपपत्तेः । न च निरन्वयविनाशमन्तरेण किञ्चिद्वस्तु अनुपपद्यमानं संवेद्यते, यतो बहिः रूपसंस्थानाद्यात्मनाऽध्यक्षप्रतीतमनेकान्तमन्तर्विकल्पाविकल्पस्वरूपं संशयविपर्याससंवेदनात्मकं वा स्वसंवेदनसिद्धमपहाय निरन्वयक्षणक्षयलक्षणं वस्तु प्रकल्प्येत । न चानुस्यूतिव्यतिरेकेण ज्ञानानां कार्यकारणभावोऽपि युक्तिसङ्गतः, आस्तां स्मृतिप्रत्यभिज्ञावासनासन्तानादिव्यवहारः, न हि भेदाविशेषेऽपि कथञ्चित्तादात्म्यमन्तरेण भेदानामयं नियमं सिद्धिमासादयति केषाञ्चिदेव, अन्यथा ग्राह्यग्राहकाकारयोरपि तादात्म्याभावप्रसक्तिर्भवेत्, यतः शक्यमत्राप्येवं वक्तुं ग्राह्यग्राहकानुभवयोः स्वकारणवशाद्भिन्नस्वभावयोरेव प्रतिक्षणं विशिष्टयोरुत्पत्तिस्तेन तेन रूपेणेति । एवञ्च 'अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते' इत्ययुक्तमेवाभिधानं स्यात् । परेणापि चैवं वक्तुं शक्यत एव 'परमात्माऽविभागोऽप्यविद्याविप्लुतमानसैः । सुखदुःखादिभिर्भागैर्भेदवानिव लक्ष्यते'॥ इति, न हि भेदाभेदैकान्तयोरागमोपलम्भं परमार्थादर्शनञ्च प्रति कश्चिद्विशेषः समुपलक्ष्यते, कथञ्चित् परमार्थदर्शनाभ्युपगमे च उत्पन्नं कथञ्चित् पुनरुत्पादयेदित्यनेकान्तः स्यात् । स्वलक्षणस्य परमात्मनो वा परमार्थसतः सर्वथाऽनुपलम्भैकान्ताभ्युपगमे परीक्षाक्षमस्य संवृत्तिरूपस्याविद्यास्वभावस्य वा दर्शनासम्भवादनेकान्तात्मकस्य सतः सर्वथा एकान्तव्युदासेन प्रमाणतो [illegible] कथं तत्प्रतिक्षेपः । न च संवृतेरेवोत्पादविनाशाभ्युपगमः, क्षणस्थिति[illegible]व्यतिरेकेणापरस्य परमार्थसल्लक्षणलक्ष्यस्याभावात् क्षणस्थायिन एव स्वलक्षणताभ्युपगमात्, [illegible] ग्राह्यग्राहकताविरयाद्योऽध्यक्षत्वेनेष्यन्ते तत्स्वलक्षणत्वे कोऽपरः स्वलक्षणार्थो भवेत्, तदाकारविविक्तस्यापरस्यात्यन्तानुपलम्भतः प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । न चानंशमसा[illegible] स्वलक्षणं सांशमिव विपर्यासात् प्रतिभातीति वक्तव्यम् [illegible] कार्यकारणरू[illegible] सर्वविकल्पातीतं सविकल्पकमिव [illegible] पराभिधानस्यापि सम्भ[illegible] [illegible] क्षय[illegible] विनाशयोर्भ्रान्तिकल्पनायां [illegible] स्य[illegible] नेयमसती [illegible]

१ [illegible]

ह्यग्राहकसंवित्त्यादे कालभेदाद्धेतुफलयोरभेदाभावो युक्त,कालभेदादपि स्वरूपभेद एव भावानामवसेय , स्वभावतोऽभिन्नस्य कालभेदादपि भेदायोगात्, स्वभावभेदश्चेन्न भेदक कालभेदः क्वोपयोगीति न तद्भेदात् कार्यकारणयोरात्यन्तिकभेदसिद्धि , एतच्चाशेन वृत्तिः कार्ये कारणस्योपपन्ना । न च प्रतिक्षणमंशवृत्तौ दृष्टान्ताभाव , संवित्तेर्ग्राह्यग्राहकाकारादेर्दृष्टान्तत्वेन सिद्धत्वात्,अनंशवृत्तिस्तु न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणसिद्धा या दृष्टान्तत्वेन प्रदर्श्यत,सर्वस्य सांशवृत्तितयोपलब्धे ,ततो नाध्यक्षसिद्धमनुगमस्वरूप भावाना लक्षण प्रतिक्षेप्तु युक्तम्, तत्प्रतिक्षेपे प्रमाणान्तराभावात् । न हि सुखादिनीलादीना निरन्वयाना कचित् संवेदनमध्यक्षमनुमान वाऽनुभूयते, नापि तेषा भेदविकलाना कदाचिदप्यनुभूतिरिति यथा संविदाकारमन्तरेण ग्राह्यग्राहककारयोरसंवित्तेरनुपपत्तिस्तथा तावन्तरेण तस्या अप्यसंवित्तेरनुपपत्तिरिति भेदाभेदरूप सर्वं प्रमाणप्रमेयलक्षणमभ्युपगन्तव्यम्, न च पूर्वापराधोमध्योर्ध्वादिभेदाभावेऽनुगताकारलक्षण सामान्य तेष्वेकाकारप्रतिभासग्राह्य सम्भवति, अनुगतिविषयाभावे तदनुगतैकाकारस्याप्यभावात्, तदभावे च तद्वृत्ते सामान्यस्याभाव एव, न च तेष्व वर्तमानमपि तत् सामान्यम् व्यक्त्यन्तरात्वरूपवत् । किञ्च तदनुगत रूप व्यावृत्तरूपाभावे किं कार्यरूप, उत कारणरूपम्, आहोस्विदुभयात्मकम्, उतानुभयस्वभावमिति विकल्पा , आद्यविकल्पे तस्यानित्यत्वप्रसक्ति द्वितीयेऽपि सैवेति न तत्सामान्यस्वभावम् । तृतीयपक्षे उभयदोषप्रसक्ति , तुर्यविकल्पेऽप्यभावप्रसङ्ग इति विशेषाभावे नानुगतिरूपसामान्यसम्भवः सम्भवेऽपि तत्प्रतिपादक प्रमाणमभिधानीयम्, तथाक्षणिकत्वविरोधिकथञ्चिदक्षणिकत्वावभासितयाऽनुभूयत इति विपर्ययसाधक भवेत्, कथञ्चित् क्षणिकत्वावभासस्य भ्रान्तत्वे विपरीतावभासस्यापि भ्रान्तत्वप्रसक्ति । तदवभासस्याभ्रान्तत्वे वा भ्रान्ताभ्रान्तरूपमेक विज्ञानमेकान्तप्रतिक्षेप्यनेकान्त साधयतीत्यलमतिप्रसङ्गेनेति स्थितमेतद् ध्रौव्यमुत्पादव्ययव्यतिरेकेण न सम्भवति तौ च तदन्तरेणेति उत्पादस्थितिभङ्गा अपरित्यक्तात्मस्वरूपा तदितरस्वरूपत्वेन त्रैलक्षण्य प्रत्येकमनुभवन्तो द्रव्यलक्षणतामुपयान्ति, अन्यथा पृथक्पक्षोक्तदोषप्रसक्तिर्दुर्निवारेति व्यवस्थितमुत्पादस्थितिभङ्गा द्रव्यलक्षणमिति ॥ १२ ॥

परस्परापेक्षा एते चोत्पादादयो द्रव्यलक्षण न स्वतन्त्रा इत्याह—

एए पुण सगहओ पाडिक्कमलक्खण दुवेण्ह पि ।
तम्हा मिच्छद्दिट्ठी पत्तेय दो वि मूलणया ॥ १३ ॥

एते पुन सङ्ग्रहत प्रत्येकमलक्षण द्वयोरपि ।
तस्मान्मिथ्यादृष्टी प्रत्येक द्वावपि मूलनयौ ॥ छाया ॥

एत इति, एते उत्पादाद्य सङ्घटन शिविकोद्वाहिपुरुषा इव परस्परस्वरूपोपादानेनैव लक्षणम्, प्रत्येक—एकका उत्पादाद्यो द्वयोरपि द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकयोरलक्षणम्, तथाभूतविषयाभावे तद्ग्राहकयोरपि तथाभूतयोरभावात्, उत्पादादीनाञ्च परस्परविविक्तरूपाणामसम्भवात् । तस्मान्मिथ्यादृष्टी एव प्रत्येक परस्परविविक्तौ द्वावपि एतौ द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकस्वरूपो मूलनयौ समस्तनयराशिकारणभूतौ ॥ १३ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य द्रव्यस्व
रूपनिरूपण नाम विंशतितम सोपानम् ॥

——❧@☙——

नयसम्यक्त्वनिरूपणम् ।

ननु स्यान्मिथ्यात्व परस्परनिरपेक्षयोरेतयोः, उभयनयारब्धस्त्वेक सम्यग्दृष्टिर्भविष्यतीत्यत्राह—

ण य तइओ अत्थि णओ ण य सम्मत्त ण तेसु पडिपुण्ण ।
जेण दुवे एगन्ता विभज्जमाणा अणेगन्तो ॥ १४ ॥

[1]न च तृतीयोऽस्ति नयो न च सम्यक्त्व न तेषु परिपूर्णम् ।
येन द्वौ एकान्तौ विभज्यमानौ अनेकान्त ॥ छाया ॥

न चेति, परस्परसापेक्षोभयग्राही न च तृतीयो नय कश्चिदस्ति, तथाभूतस्यानेकान्तात्मकत्वाद्ग्राहिण प्रत्ययस्य नयात्मकत्वानुपपत्ते, सम्यक्त्व तयो परिपूर्ण न चेति न, किन्तु परिपूर्णमेव, तद्द्वयस्य सद्भूतार्थगमकत्वात् । अदोष हि प्रामाण्यम्, सापेक्ष गृह्यमाणयोरनयोरेवविषययोर्व्यवस्थित येन द्वावपि एकान्तरूपतया व्यवस्थितौ मिथ्यात्वनिबन्धनम्, तत्परित्यागेना तदव्यतिरिक्तौ विशेषण—परस्परात्यागरूपेण भज्यमानौ—गृह्यमाणावनेकान्तो भवतीति सम्यक्त्वहेतुत्वमेतयोरिति ॥ १४ ॥

सापेक्षद्वयग्राहिणो नयत्वानुपपत्ते तृतीयनयाभाव प्रदर्श्य निरपेक्षग्राहिणा मिथ्यात्व दर्शयति—

---

१ अन्योऽन्यापेक्षसामान्यविशेषोभयग्राही नास्ति कश्चिन्नय सामान्यस्य, द्रव्यार्थिकेन विशेषस्य च पर्यायार्थिकेन ग्रहणात् उभयग्राहिणश्चैकस्य न नयत्वमपि तु प्रमाणत्वमेव तयोरेव सम्यक्त्वस्य परिपूर्णत्वात् नयौ हि यदि प्रत्येक निरपेक्षौ तदा तु मिथ्यारूपौ भवत एकान्तग्राहित्वात्, परस्परसापेक्षतया प्रवृत्तावुभावपि अनेकान्तता भजत एवेति भाव ।

जह एए तह अण्णे पत्तेयं दुण्णया णया सव्वे ।
हंदि हु मूलणयाणं पण्णवणे वावडा ते वि ॥ १५ ॥

[1]यथा एतौ तथा अन्ये प्रत्येकं दुर्नया नयाः सर्वे ।
हन्दि हु मूलनयानां प्रज्ञापने व्यापृतास्तेऽपि ॥ छाया ॥

यथेति, यथैतौ निरपेक्षद्वयग्राहिणौ मूलनयौ मिथ्यादृष्टी तथा प्रत्येक–इतरानपेक्षा अन्येऽपि दुर्नयाः, उभयवादरूपेण व्यवस्थितानामपि परस्परनिरपेक्षत्वस्य मिथ्यात्वनिबन्धनस्य तुल्यत्वात् । न च प्रकृतनयद्वयव्यतिरिक्तनयान्तरासम्भवात्तदुभयवादस्य नयानामपि वैचित्र्यादन्यत्रारोपयितुमशक्यत्वाच्चद्रूपस्यान्ये सम्यक्प्रत्यया भविष्यन्तीति वक्तव्यम्, हुरिति हेतौ यतो मूलनयानां प्रज्ञापने,–मूलनयद्वयपरिच्छिन्नवस्तुन्येव तेऽपि नया व्यापृता हन्दि इत्येव गृह्यताम्, तद्विषयव्यतिरिक्तविषयान्तराभावात् । सर्वनयवादानाञ्च सामान्यविशेषोभयैकान्तविषयत्वात् । तस्मान्न नयान्तरसद्भावः, यतस्तद्वारब्धोभयवादे नयान्तरं भवेत् ॥ १५ ॥

ननु तद्व्यतिरिक्ताः सङ्ग्रहादयो नयाः सन्त्येवेति न शङ्क्यम्, मूलनयद्वयविषयव्यतिरिक्तविषयान्तराभावात् । तेऽपि तद्विषयाः पश्चात्तद्दूषणेनैव दूषिताः, न हि मूलच्छेदे तच्छाखाप्रशाखावस्था एव सम्भवन्तीत्याह—

सव्वणयसमूहम्मि वि णत्थि णओ उभयवायपण्णवओ ।
मूलणयाण उ आणं पत्तेयं विसेसियं विंति ॥ १६ ॥

[2]सर्वनयसमूहेऽपि नास्ति नय उभयवादप्रज्ञापकः ।
मूलनयानां त्वाज्ञां प्रत्येकं विशेषितां ब्रुवन्ति ॥ छाया ॥

सर्वनयेति, सङ्ग्रहादिसकलनयसमूहेऽपि उभयवादप्ररूपकः कश्चिन्नयो नास्ति, यतो मूलनयाभ्यामेव यत्प्रविभक्तं वस्तु तदेवाऽऽश्रित्य प्रत्येकरूपाः सङ्ग्रहादयः । पूर्वपूर्वनयाधिगतांशविशिष्टमंशान्तरमधिगच्छन्तीति न विषयान्तरगोचराः, अतो व्यवस्थितपरस्परात्याग प्रवृत्तसामान्यविशेषविषयसङ्ग्रहाद्यात्मकनयद्वयाधिगम्यात्मकत्वाद्वस्तुनोऽप्युभयात्मकम् ॥ १६ ॥

बाह्यघटादिवस्त्वेव तथाविधप्रमाणग्राह्यत्वादुभयात्मकमिति न मन्तव्यम्, किन्तु आन्तरमपि हर्षशोकभयकरुणौदासीन्याद्यनेकाकारविवर्त्तात्मकं चेतनास्वरूपं तदात्मकद्रव्याद्य

१ भवन्तु वा नैगमादयो मूलद्वयभिन्ना उभयवादप्रवर्त्तकास्तथापि ते नयद्वयवन्मिथ्यारूपा एव । न च वक्तव्यं ते नयाः प्रकृतनयद्वयव्यतिरिक्ताः प्रकृतनयद्वयस्य मिथ्यात्वेऽपि नैव तथा भवेयुः तेषां वैचित्र्यादिति, मूलनयद्वयविषयव्यतिरिक्तविषयाऽभावेन सर्वेषामेव नयानां सामान्यविशेषोभयैकान्तविषयत्वादिति ॥

नेकविकाररूपानेकात्मकश्च स्वसंवेदनाध्यक्षप्रतीतम् । तस्य भेदाभेदैकान्तैकरूपताभ्युपगमे दृष्टादृष्टविषयसुखदुःखसाधनस्वीकारत्यागार्थप्रवृत्तिनिवृत्तिस्वरूपसकलव्यवहारोच्छेदप्रसक्तिरिति प्रतिपादयितुमाह—

ण य दव्वट्ठियपक्खे संसारो णेव पज्जवणयस्स ।
सासयवियत्तिवायी जम्हा उच्छेअवाई आ ॥ १७ ॥

न च द्रव्यार्थिकपक्षे संसारो नैव पर्यायनयस्य ।
शाश्वतव्यक्तिवादी यस्मादुच्छेदवादी च ॥ छाया ॥

न चेति, द्रव्यार्थिकपर्यायास्तिकनयद्वयाभिमते वस्तुनि न संसारः सम्भवति, शाश्वतव्यक्तिप्रतिक्षणान्यत्वैकान्तात्मकचैतन्यग्राहकविषयीकृतत्वात् पावकज्ञानविषयीकृते उदकवत् । तथाहि संसारः संसृतिस्वभावः, स चैकान्तनित्यस्य पूर्वावस्थापरित्यागविरहे न सम्भवति, तत्परित्यागेनैव भवभावान्तरप्राप्ते सम्भवात् । नापि निरन्वयविनाशे, भवभावान्तरगपत्ते कथञ्चिदन्वयिरूपमन्तरेणायोगात् । पूर्वापरशरीराभ्यां वियोगसंयोगलक्षणसंसारोऽपि नाविकारिणि सम्भवति, नित्यस्य शरीरवियोगसंयोगानुपपत्तेः । निरन्वयोच्छेदेऽप्येकाधिकरणत्वासम्भवान्न तल्लक्षणः संसारः । न वाऽमूर्त्तस्यात्मनोऽसर्वगतैकमनोभिष्वक्तशरीरेण विशिष्टवियोगसंयोगो संसारः, मनसोऽकर्त्तृत्वेन शरीरसम्बन्धस्यानुपपत्तेः, योऽदृष्टस्य विधाता स तन्निर्वर्त्तितशरीरेण सह सम्बद्ध्यते न चैव मनः, न च मनसः शरीरसम्बन्धेऽपि तत्कृतसुखदुःखोपभोक्तृत्वम्, आत्मनि तस्याभ्युपगमात्, तदर्थञ्च शरीरसम्बन्धोऽभ्युपगम्यत इति तत्सम्बन्धपरिकल्पनं मनसो व्यर्थम्, मनसि च सुखदुःखोपभोक्तृत्वाभ्युपगमे वाऽऽत्मकल्पनावैयर्थ्यम्, मनस आत्मत्वसिद्धेः ॥ १७ ॥

पुनरपि सुखदुःखादेरनुपपत्तिमाह—

सुहदुक्खसम्पओगो ण जुज्जए णिच्चवायपक्खम्मि ।
एगंतुच्छेयम्मि य सुहदुक्खवियप्पणमजुत्तं ॥ १८ ॥

सुखदुःखसम्प्रयोगो न युज्यते नित्यवादपक्षे ।
एकान्तोच्छेदे च सुखदुःखविकल्पनमयुक्तम् ॥ छाया ॥

सुखेति, नित्यात्मवादपक्षे अनाबाधलक्षणसुखेन बाधनास्वरूपदुःखेन च सम्प्रयोगः सम्बन्धो न युज्यते—न घटते, द्रव्यास्तिकाभ्युपगमे सुखस्वभावैकान्ते तत्स्वभावस्याविचलितरूपतया सदा तत्स्वभावापत्त्या न भवेद्दुःखसम्प्रयोगः, दुःखस्वभावत्वे वा तथा सदावस्थानात्सुखयोगो न स्यात् । एकान्तोच्छेदपक्षे च पर्यायास्तिकनये सुखदुःखसम्प्रयोगः क्षणिक-

तया न स्यादेकात्मनि । तथा च पक्षद्वयेऽपि सुखार्थं दुःखवियोगार्थश्च यद्विशिष्टं प्रयतनं तद्युक्तमेव प्रोक्तन्यायादिति ॥ १८ ॥

अथ एकान्तपक्षे सुखदुःखोपभोगाश्रयशरीरसम्बन्धनिदानादृष्टजनकनिमित्तानामप्यसम्भवमाह—

कम्मं जोगनिमित्तं बज्झइ बन्धट्ठिई कसायवसा ।
अपरिणउच्छिण्णेसु य बन्धट्ठिइकारणं णत्थि ॥ १९ ॥

कर्म योगनिमित्तं बध्यते बन्धस्थिती कषायवशात् ।
अपरिणतोच्छिन्नेषु च बन्धस्थितिकारणं नास्ति ॥ छाया ॥

कर्मेति, कर्म–अदृष्टं मनोवाक्कायव्यापारलक्षणयोगनिमित्तं बध्यते–आदीयते, बन्धस्यादृष्टस्य स्थितिः–कालान्तरफलदातृत्वेनावस्थानं कषायवशात्, क्रोधादिसामर्थ्यात् । एतदुभयमपि एकान्तवाद्यभ्युपगते आत्मचैतन्यलक्षणे भावे अपरिणते निरन्वयविनष्टे च बन्धस्थितिकारणं नास्ति, न ह्यपरिणामिनि अनाधेयातिशये आत्मनि क्रोधादय सम्भवन्ति, नाप्येकान्तोच्छिन्ने अनुसन्धानविकले अहमनेनाक्रुष्ट इति द्वेषसम्भव, तथा चान्य आक्रुष्ट, अन्यो रुष्ट, अन्यो व्यापृत, अपरो बद्ध, अपरश्च मुक्त इति कुशलाकुशलकर्मगोचरप्रवृत्त्यारम्भवैफल्यानुपपत्तिरिति ॥ १९ ॥

किञ्चैकान्तवादिना संसारनिवृत्तितत्सुखमुक्तिप्राप्त्यर्थप्रवृत्तिश्चासङ्गतेत्याह—

बन्धम्मि अपूरन्ते संसारभओघदंसणं मोज्झं ।
बन्धं व विणा मोक्खसुहपत्थणा णत्थि मोक्खो य ॥ २० ॥

बन्धे अपूर्यमाणे संसारभयौघदर्शनं मौढ्यम् ।
बन्धं च विना मोक्षसुखप्रार्थना नास्ति मोक्षश्च ॥ छाया ॥

बन्ध इति, असति बन्धे जन्ममरणादिप्रबन्धलक्षणे संसारे तत्कारणे वा मिथ्यात्वादौ भयौघो–भीतिप्राचुर्यं तस्य दर्शनं–सर्वं चतुर्गतिपर्यटनं दुःखात्मकमिति पर्यालोचनं मौढ्यं–मूढता, अनुपपद्यमानसमारदुःखौघविषयत्वान्मिथ्याज्ञानम्, वन्ध्यासुतजनितबाधागोचरभीतिविषयपर्यालोचनवत्, मिथ्याज्ञानपूर्विका च प्रवृत्तिर्निःसंवादिन्येव, बन्धेन विना संसारनिवृत्तिस्तत्सुखप्रार्थना च न भवत्येव, तथा मोक्षश्चानुपपन्न, निरपराधपुरुषवत्, अबद्धस्य मोक्षासम्भवात्, बन्धाभावश्च योगकषाययोः प्रकृतिस्थित्यनुभागप्रदेशात्मकस्य चैहेत्वोरेकान्तपक्षे विरुद्धत्वादिति ॥ २० ॥

तदेवमेकान्ताभ्युपगमे बन्धहेत्वाद्यनुपपत्तेः सर्वव्यवहारविलोप इत्येकान्तव्यवस्थापका निखिला नया मिथ्यादृष्टयः, यदा च त एव परस्परसापेक्षाः, तदा सम्यक्त्वं भजन्त इत्युपसंहरति—

तम्हा सव्वे वि णया मिच्छादिट्ठी सपक्खपडिबद्धा ।
अण्णोण्णणिस्सिआ उण हवंति सम्मत्तसब्भावा ॥ २१ ॥

तस्मात्सर्वेऽपि नया मिथ्यादृष्टयः स्वपक्षप्रतिबद्धाः ।
अन्योन्यनिश्रिताः पुनर्भवन्ति सम्यक्त्वसद्भावाः ॥ छाया ॥

तस्मादिति, यस्मादेकान्तनित्यानित्यवस्त्वभ्युपगमो बन्धादिविबाधितः, न बाधाभ्युपगमश्च एकान्तनित्याद्यभ्युपगमबाधितः तस्मात्सर्वेऽपि नयाः स्वकीयाभ्युपगमप्रतिहतत्वान्मिथ्यादृष्टयः, एवं च ज्ञानानां मिथ्यात्वे तद्विषयस्य तदभिधानस्य च मिथ्यात्वमेव, तस्मात्सर्वेनयवादा मिथ्याभूताः स्वपक्षेणैव प्रतिहतत्वात् चौरवाक्यवदिति प्रयोगः, अन्योऽन्यनिश्रिताः परस्परसापेक्षव्यवस्थिताः पुनस्त एव सम्यक्त्वस्य—यथावस्थितवस्तुप्रत्ययस्य सद्भावाः भवन्ति इति न बन्धाद्यनुपपत्तिः । ननु नयाः प्रत्येकं किं सन्त, किं वाऽसन्तः, आद्ये कथं तत्र न सम्यक्त्वम्, नयस्वरूपव्यतिरेकेणापरस्य सम्यक्त्वस्याभावात् तस्य च तदनभ्युपगमात् । यदि न सन्तस्तर्ह्यसत्त्वात् समुदायानुपपत्त्या कथं तत्समुदायः सम्यक्त्वनिमित्तं स्यात्, मैवम्, प्रत्येकमपि ह्यपेक्षितेतरांशस्वविषयग्राहकतयैव सन्तो नयाः तद्व्यतिरिक्तरूपतयाऽसन्त इति सतां तत्समुदाये सम्यक्त्वे न कश्चिद्विरोधः । तथा समुदायोऽपि नैकदाऽनेकज्ञानोत्पादरूपः किन्तु अपरित्यक्तेतररूपविषयाध्यवसाय एव ॥ २१ ॥

अत्र विषये निदर्शनमाह—

जहऽणेयलक्खणगुणा वेरुलियाईमणी विसंजुत्ता ।
रयणावलिववएसं न लहंति महग्घमुल्ला वि ॥ २२ ॥

तह णिययवायसुविणिच्छिया वि अण्णोण्णपक्खणिरवेक्खा ।
सम्मद्दंसणसद्दं सव्वे वि णया ण पावेंति ॥ २३ ॥

जह पुण ते चेव मणी जहा गुणविसेसभागपडिबद्धा ।
रयणावलि त्ति भण्णइ जहंति पाडिक्कसण्णाउ ॥ २४ ॥

तह सव्वे णयवाया जहाणुरूवविणिउत्तवत्तव्वा ।
सम्मद्दंसणसद्दं लहंति ण विसेससण्णाओ ॥ २५ ॥

यथाऽनेकलक्षणगुणा वैडूर्यादयो मणयो विसंयुक्ताः ।
रत्नावलीव्यपदेशं न लभन्ते महार्घमूल्या अपि ॥

तथा निजकवादसुविनिश्चिता अप्यन्योन्यपक्षनिरपेक्षाः ।
सम्यग्दर्शनशब्दं सर्वेऽपि नया न प्राप्नुवन्ति ॥

यथा पुनस्ते चैव मणयो यथा गुणविशेषभागप्रतिबद्धाः ।
रत्नावलीति भण्यते त्यजन्ति प्रत्येकसंज्ञास्तु ॥

तथा सर्वे नयवादा यथानुरूपविनियुक्तवक्तव्याः ।
सम्यग्दर्शनशब्दं लभन्ते न विशेषसंज्ञाः ॥ छाया ॥

यथेति, यथाऽनेके नानाविधा लक्षणगुणा येषान्ते वैडूर्यादयो मणयः पृथग्भूता महार्घमूल्या अपि रत्नावलीव्यपदेशं न लभन्ते, अत्र लक्षणानि विषविघातहेतुत्वादीनि, गुणा नीलत्वादयो बोध्याः, तथा नया अपि सर्वे इतरनिरपेक्षसामान्यादिवादे स्वकीये स्वविषयपरिच्छेदकत्वेन सुनिश्चिता अपि अन्योऽन्यपक्षनिरपेक्षत्वात् सुनया इत्येवरूपं सम्यग्दर्शनशब्दं न प्राप्नुवन्ति, इतरांशसव्यपेक्षा अपि ते प्रत्येकं वस्त्वंशग्राहितया न वा प्रमाणमित्याख्यां प्राप्नुवन्ति । यदा तु त एव मणयो यथायोग्यं गुणविशेषपरिपाट्या प्रतिबद्धाः सन्तो रत्नावलीति व्यपदेशमासादयन्ति रत्नानुविद्धतया रत्नावल्यास्तदनुविद्धतया च रत्नानां प्रतीते प्रत्येकाभिधानानि त्यजन्ति तथा सर्वे नयवादा यथानुरूपद्रव्यपर्यायादिषु प्रमाणात्मकत्वेन व्यवस्थिता सम्यग्दर्शनशब्दं प्रमाणमित्याख्यां लभन्ते न विशेषसंज्ञाः पृथग्भूताभिधानानि न लभन्ते, एकानेकात्मकत्वेन चैतन्यप्रतिपत्ते, अन्यथाऽप्रतिपत्तेश्चेति ॥२२-२५॥

किम्प्रयोजनं दृष्टान्तोपन्यासस्येत्याशङ्कायामाह—

लोइयपरिच्छयसुहो निच्छयवयणपडिवत्तिमग्गो य ।
१, **अह पण्णवणाविसउ त्ति तेण वीसत्थमुवणीओ ॥ २६ ॥**

लौकिकपरीक्षकसुखो निश्चयवचनप्रतिपत्तिमार्गश्च ।
अथ प्रज्ञापनाविषय इति तेन विश्वासार्थमुपनीतः ॥ छाया ॥

लौकिकेति, दृष्टान्ते हि लौकिकानां परीक्षकाणाञ्च बुद्धेः साम्यं वर्त्ततेऽतो निश्चीयमानोऽर्थः सुखग्राह्यः, तत एव स निश्चितविषयप्रतीतिजनकः, अनन्तधर्मात्मकवस्तुप्रज्ञापनाविषयो दृष्टान्त इति तेन शङ्काव्यवच्छेदार्थमयमुपदर्शितः । न चावस्थात्रयाधाः प्राक् पश्चाच्च रत्नानामस्ति पृथगुपलम्भः, इह च सर्वदा तथोपलम्भाभावात् विषममुदाहरणमिति वाच्यम्,

वावस्थायामेव दृष्टा तत्योपन्यासात्, न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वथा साम्यमापादयितुं शक्यम्, न यथा दृष्टान्तत्वस्यैवानुपपत्तेः सर्वथा साम्यस्य कुत्रचिदप्यभावात् ॥ २६ ॥

दृष्टान्तस्य साध्यसमतां वदतां सांख्यादीनां मतानि निरसितुमाह—

इहरा समूहसिद्धो परिणामकओ व्व जो जहिं अत्थो ।
ते तं च ण तं तं चेव व त्ति नियमेण मिच्छत्तं ॥ २७ ॥

इतरथा समूहसिद्धः परिणामकृतो वा यो यत्रार्थः ।
ते तच्च न तत् तदेव वेति नियमेन मिथ्यात्वम् ॥ छाया ॥

इतरथेति, उक्तप्रकारादन्यथा रत्नानां समूहे सिद्धो-निष्पन्नः परिणामकृतो वा मण्यादिरत्नावल्यादिः क्षीरादिषु दध्यादिर्वा इति मतम्, यो यत्रार्थस्त एव मण्यादयः क्षीरं वा तत् कार्यं आवल्यादिरूपं दध्यादिरूपं वा, तत्र तत्सद्भावात्, तस्य तत्परिणामरूपत्वादिति परं मतम्, उभयमपि सांख्यविशेषाणाम्। किञ्चित् कार्यं समूहकृतं किञ्चिच्च परिणामकृतमिति लौकिकव्यवहारापेक्षया पृथगुपादानम्, वस्तुवस्तु सर्वेषामेव परमाणुसमूहपरिणामात्मकत्वादयं समूहकृतोऽयं परिणामकृत इति भेदो नास्ति। न तदित्यपरः पक्षः कारणेषु कार्यमसत्, ततो भिन्नमिति बौद्धवैशेषिकाश्च । तदेव वा, न च कार्यं कारणं वाऽस्ति द्रव्यमात्रमेव तत्त्वमिति वेदान्तिनः, एते मतवादा नियमेन मिथ्याभूताः, कथञ्चिदित्यभ्युपगमे तु सम्यग्वादाः, उत्पादव्ययध्रौव्यात्मना वस्तुनः स्थितेः, तत्तदपेक्षया च कार्यमकार्यञ्च, कारणमकारणञ्च, कारणं कार्यं सच्चासच्च, कारणं कार्यकाले विनाशवदविनाशञ्च, तथैव प्रतीतेः अन्यथा चाप्रतीतेः ॥

तत्र सत्कार्यवादाभ्युपगमो मिथ्या, कारणे हि यद्येकान्तेन कार्यं भवेत् तदा कारणस्वरूपवत् कार्यस्वरूपमपि नोत्पद्येत, अन्यथा सत एवोत्पादे उत्पत्त्यविरतिप्रसक्तिः । न वा कारणव्यापारसार्थकता, तद्व्यापारसम्पाद्यस्य कस्यचिद्रूपस्याभावात्, कार्यस्य पूर्वमेव भावात्, अन्यथाऽसत्कार्यवादप्रसङ्गात् । अभिव्यक्तिस्वीकारेऽपि तदेव दूषणम्, आवरणविनाशेऽपि न कारणव्यापारो विद्यमानस्य विनाशासम्भवात्, असतो भावस्योत्पादवत् । यथाऽन्धकारपिहितघटाद्युपलम्भेऽन्धकारोपलम्भः तथा न कस्यचित् कार्यावारकस्योपलम्भः न हि कारणमेव कार्यावारकम्, तस्य तदुपकारकतया प्रसिद्धेः, न चालोकादि रूपज्ञानोपकारकं तदाऽऽवारकत्वेन वक्तुं शक्यम्। यदि चाऽऽवारकं मूर्तं न तदा कारणरूपस्य कार्यस्य तदन्तःप्रवेशः मूर्तस्य मूर्तेन प्रतिघातात्, अप्रतिघाते कार्यं यथा कारणेनावृतं तथा कारणमपि कार्येणावृतमिति नोपलभ्येत, अप्रतिघातेन तदनुप्रविष्टत्वाविशेषात् । तद्दर्शनप्रतिबन्ध

कत्वेनान्धकारस्येव तस्यावारकत्वे चाक्षुषोपलम्भाभावेऽपि स्पार्शनं स्यात्, तस्याप्यभावे तु आवारकं तत्स्वरूपविनाशकमेव भवेत् । नापि घटादिकं प्रति पटादिरिव कारणं कार्याऽऽवारकम्, पटध्वंस इव मृत्पिण्डध्वंस एव तदावृतकार्योपलब्धिप्रसङ्गात्, एकाभिव्यञ्जकव्यापारादेव एकप्रदीपव्यापारात्सन्निहितनिखिलवस्तूपलम्भ इव सर्वव्यञ्जयोपलम्भो भवेत् । तथा कारणसमये यदि कार्यं सत्तर्हि कारणेन तत्कथं स्वकाले इव कार्यकालेनाभ्रियते कथं तत्कार्यं मृत्पिण्डादिकारणकार्यतया व्यपदिश्येत, यदि कार्यं न सत्तर्ह्यसत्त्वादेव नावृत्तिः ॥ कारणात्मकपरिणामवादोऽपि प्रतिक्षिप्त एव, न ह्यर्थान्तरपरिणामाभावे परिणाम्येव कारणलक्षणोऽर्थः, पूर्वापरयोरैक्यविरोधात् । न च परिणामाभावे परिणामिनोऽपि भावो युक्तः, परिणामित्वस्य परिणामनिबन्धनत्वात् । अभिन्नस्य हि पूर्वापरावस्थाहानोपादानात्मकतया एकस्य वृत्तिलक्षणः परिणामो न युक्तियुक्तः । तन्नैकान्ताभेदे कारणमेवानर्थान्तरकार्यरूपतया परिणमत इति स्थितम् ॥ मृत्पिण्डावस्थायां घटाद्यर्थक्रियाव्यपदेशाभावादसदुत्पद्यते कार्यमित्ययमप्येकान्तो मिथ्यावाद एव, कार्योत्पत्तिकाले कारणस्याविचलितरूपस्य कार्याद्व्यतिरिक्तस्य सत्त्वे पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् तद्व्यतिरिक्तस्य च तस्य सद्भावे कारणस्य प्राक्तनस्वरूपेणैवावस्थानात् कार्योत्पत्तिरकारणा भवेत्, कारणस्य प्राक्तनस्वरूपापरित्यागात् परित्यागे वा कार्यकारणस्वरूपस्वीकारेण तस्यैवावस्थितत्वादनेकान्तसिद्धिः । व्यतिरेके च कारणात् कार्यस्य पृथगुपलम्भप्रसङ्गः । न च तदाश्रितत्वेन तस्योत्पत्तेर्न तत्प्रसङ्ग इति वक्तव्यम्, अवयविनः समवायस्य च निषेत्स्यमानत्वात् निषिद्धत्वाच्च ॥ कारणनिवृत्त्या ततो भिन्नमसदेव कार्यमित्यपि पक्षो मिथ्यैव, कारणनिवृत्तिर्हि यदि सद्रूपा तदा सा न कारणस्वरूपा वक्तुं शक्या, नित्यत्वप्रसङ्गात्, निवृत्तिकालेऽपि कारणसद्भावात्, अविचलितरूपेण मृत्पिण्डसद्भावे घटोत्पत्तेरदर्शनेन कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गश्च । तन्निवृत्ते कार्यरूपत्वे कारणानिवृत्तौ कार्यस्यैवानुत्पत्तेः, एवञ्च कार्यानुत्पादकत्वेन कारणस्यासत्त्वमेव । न च कार्योत्पत्तिरेव कारणनिवृत्तिः, कार्यगतोत्पत्तेः कारणगतनिवृत्तिस्वरूपत्वासम्भवात्, भिन्नाधिकरणत्वात्, कार्यरूपत्वे च परिणामवादः स्यात् कारणस्य कार्यरूपेण परिणतत्वात् ततश्च घटस्य मृत्स्वरूपवत् कपालेष्वप्युपलब्धिप्रसङ्गः । नाप्युभयरूपा तन्निवृत्तिः तन्निवृत्तिकाले युगपत् कारणकार्ययोरुपलम्भप्रसङ्गात् । न चानुभयस्वरूपा, मृत्पिण्डविनाशकाले विवक्षितमृत्पिण्डघटव्यतिरिक्ताशेषजगदुत्पत्तिप्रसक्तेः । अथ कारणनिवृत्तिरसद्रूपा, तर्हि सा यदि कारणाभावस्वरूपा तदाऽकारणा कार्योत्पत्तिर्भवेत्, कारणाभावादुत्पन्नत्वात्, तथा च कार्यस्य प्रतिनियतदेशकालादिनियमो न स्यात् । यदि कार्याभावरूपा न तदा कार्योत्पत्तिः स्यात् । नाप्युभयाभावस्वभावा उभयोरप्यनुपलब्धिप्रसङ्गात्, न चाऽनुभयाभावरूपा, निव-

क्षितकारणकार्यव्यतिरेकेण सर्वस्यानुपलब्धिप्रसक्तेः, नापि च कारणभावाभावरूपा, कारणस्यानुगतव्यावृत्तताप्रसक्तेः, अत एव च सदसद्रूपं स्वपररूपापेक्षया वस्त्वनेकान्तवादिभिरभ्युपगम्यते, पररूपेणेव स्वरूपेणाप्यसत्त्वे वस्तुनो निःस्वभावताप्रसक्तेः, स्वरूपवत्पररूपेणापि सत्त्वे पररूपताप्रसक्तेः, एकरूपापेक्षयैव सदसत्त्वविरोधात्, अन्यथा वस्त्वेव न भवेत्। एवं कार्यभावाभावरूपापि न निवृत्तिः, कार्यस्योत्पत्त्यनुत्पत्त्युभयप्रसङ्गेनानेकान्तवादप्रसक्तेः। नापि कारणकार्यभावाभावरूपा प्रत्येकपक्षोदितसकलदोषप्रसङ्गात्। नाप्यनुभयभावाभावरूपा, अनुभयरूपस्य वस्तुनोऽभावात्। किञ्च कारणनिवृत्तिर्यदि कारणस्वरूपादभिन्ना तर्हि निवृत्तिकालेऽपि कारणस्योपलम्भप्रसङ्गः। भिन्ना चेत्सम्बन्धाभावात् कारणस्य निवृत्तिरिति न स्यात्। सम्बन्धाङ्गीकारेणाभिधानप्रवृत्तावपि आधेयनिवृत्तिकालेऽधिकरणस्य किं सत्त्वमसत्त्वं वा, सत्त्वे कारणविनाशानुपपत्तिः, आधेयनिवृत्त्या कारणस्वरूपाधारस्याविरोधात्, विरोधे वा कारणतन्निवृत्त्योर्यौगपद्यासम्भवात्, असत्त्वेऽप्यधिकरणत्वविरोधः असतोऽधिकरणत्वायोगात्, तस्य वस्तुधर्मत्वात्, न च कारणं निवृत्तेर्नाधिकरणं किन्तु तद्धेतुरिति वाच्यम्, निवृत्तेरुत्तरकार्यवत्तत्कार्यत्वप्रसङ्गात् तत्कार्यत्वानभ्युपगमे तु कथं तस्य निवृत्तिहेतुत्वम्। न वा कारणाहेतुका कारणनिवृत्तिः तस्या नियमेन तदुत्तरकालभावित्वविरोधात्। नापि कारणहेतुका, कारणसमानकाले तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् प्रथमक्षण एव कारणस्यानुपलब्धिप्रसक्तेः, उपलम्भे वा न कदाचित् कारणस्यानुपलब्धिर्भवेत् तन्निवृत्त्याऽविरुद्धत्वात्। न च कारणनिवृत्तिः स्वहेतुका, स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। न च निर्हेतुकैव, कारणानन्तरमेव तस्या भावविरोधात्, अहेतो कालादिनियमाभावात्। ननु निवृत्तिं प्रति कारणं न हेतुर्न वाऽधिकरणं किन्तु कारणं स्वयमेव न भवतीति चेत्किं स्वयमभवनं स्वसत्तासमयं पश्चाद्वा, आद्ये प्रथमक्षण एव निवृत्त्याऽऽक्रान्तत्वात् कारणं नोत्पद्येत तथा सति कस्य विनाशः। न द्वितीयः, तदा निवृत्तिभवने उत्पन्नानुत्पन्नतया कारणरूपाभवनयोस्तादात्म्यविरोधात्, यदि हि स्वसत्ताकाले एव न भवेत् तदा भवनाभवनयोरविरोधात् स्वयमेव भावो न भवतीति वचो घटेत नान्यथा। न च जन्मानन्तरं भावाभावस्य भावात्मकत्वात्तदव्यतिरिक्त एवाभाव इति वाच्यम्, जन्मानन्तरं स एव न भवतीत्यनेनाभावस्य भावरूपतैवोक्तेत्युत्तरकालमपि कारणानिवृत्तेस्तथैवोपलब्ध्यादिप्रसङ्गात्। भावस्याभावात्मकत्वाश्रये दोष इति चेत्तत्रापि भावस्य पर्युदासाभावात्मकत्वं प्रसज्यरूपाभावात्मकत्वं वा, प्रथमपक्षेऽपि स्वरूपपरिहारेण तदात्मकता प्रतिपद्यते अपरिहारेण वा, नाद्यः, स्वभवनप्रतिषेधपर्यवसानाच्च भावस्य पर्युदासाभावात्मकता स्यात्, न चासौ तथा, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, तथाभूतभावग्राहकप्रमाणाभ्युपगमे च

१ पर्युदासात्मकोऽभावः स्वरूपपरिहाररूपतया न सिद्ध इत्यर्थः।

प्रसज्यपर्युदासात्मको भावो भवेदित्यनेकान्तप्रसिद्धिः । द्वितीयपक्षेऽपि न पर्युदासः, अनिषिद्धतत्स्वरूपत्वात् पूर्वभावस्वरूपवत् । प्रसज्यरूपाभावात्मकत्वेऽपि भावस्य प्रतिषिध्यमानस्याश्रयो वक्तव्यः, न हि मृत्पिण्डरूपं कारणमाश्रयः, तस्य प्रतिषिध्यमानत्वात्, निषिध्यमानस्य चाश्रयत्वानुपपत्तेः । नापि घटलक्षणं कार्यमाश्रयः, कारणनिवृत्तेर्हि प्राग् घटस्यासत्त्वेन अयमिति प्रत्ययाविषयत्वात्, अयम्प्रत्ययविषयत्वे च अयं ब्राह्मणो न भवति ब्राह्मणादन्योऽयमिति च प्रसज्यपर्युदासव्यवहारो दृष्टो ना यथेति प्रतिषेधप्रधानविध्युपसर्जनविधिप्रधानप्रतिषेधोपसर्जनयोः शब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तधर्मद्वयाधारभूतं द्रव्यं विषयत्वेनाभ्युपगन्तव्यमन्यथा तदयोगात्, तथा चानेकान्तवादापत्तिरयत्नसिद्धेति तथाभूतस्य तस्य वस्तुनः प्रमाणबलायातस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् । एकान्तेन घटस्योत्पत्तेः प्रागस्तित्वे क्रियायाः प्रवृत्त्यभावः फलसद्भावात्, तत्सद्भावेऽपि प्रवृत्तावनवस्थाप्रसक्तेः । कारणेऽप्येतदविशेषतस्तद्वत्प्रसङ्गे द्वयोरप्यभावप्रसङ्गः, न चैतदस्ति तथाऽप्रतीतेः, तन्न मृत्पिण्डे घटस्य सत्त्वम् । नाप्येकान्ततोऽसत्त्वम्, मृत्पिण्डस्यैव कथञ्चिद्घटरूपतया परिणते, सर्वात्मना पिण्डनिवृत्तौ पूर्वाकदोपाननिवृत्तेः घटसदसत्त्वयोराधारभूतमेकं द्रव्यं मृल्लक्षणमेकाकारतया मृत्पिण्डघटयोः प्रतीयमानमभ्युपगन्तव्यम् । न च कारणप्रवृत्तिकाले कारणगता मृद्रूपता तन्निवृत्तिकाले च कार्यगता सा परैव, नोभयत्र मृद्रूपताया एकत्वमिति वक्तव्यम्, भेदप्रतिपत्तावपि मृत्पिण्डघटरूपतया कथचिदेकत्वस्याबाधितप्रत्ययगोचरत्वात्, उपलभ्यत एव हि कुम्भकारव्यापारसव्यपेक्षं मृद्द्रव्यं पिण्डाकारपरित्यागेन शिवकाद्याकारतया परिणममानम्, न हि तत्रेदं कार्यमाधेयभूतं भिन्नमुपजातं पङ्के पङ्कजवदिति प्रतिपत्तिः नापि तत्करणनिर्वर्त्यतया, दण्डोत्पादितघटादिवत् । नापि तत्कृतया, कुलालजन्यघटवत्, नापि तदुपादानतया, वृक्षजन्यफलवत्, तस्मात्पूर्वपर्यायविनाश उत्तरपर्यायोत्पादात्मकः, तद्देशकालत्वात्, तत्पादात्मवत्, अभावरूपत्वाद्वा प्रदेशास्वरूपघटाभाववत्, प्रागभावाभावरूपत्वाद्वा घटस्वात्मवत्, एवमनभ्युपगमे पूर्वपर्यायध्वंसादुत्तरस्यानुत्पत्तेः शून्यताप्रसक्तिरिति । उत्तरपर्यायोत्पादाभ्युपगमे वा तदुत्पादः पूर्वपर्यायप्रध्वंसात्मकः, प्रागभावाभावरूपत्वात् प्रध्वंसाभाववत् । न च नाशकपर्यायविनाशात्मकत्वे उत्तरपर्यायभवनस्य, तद्विनाशे पूर्वपर्यायोन्मज्जनप्रसक्तिः, वस्तुनोऽभावाभावमात्रत्वानभ्युपगमात्तस्य प्रतिनियतपरिणतिरूपत्वात्, भावाभावोभयरूपतया प्रतिनियतस्य वस्तुनः प्रादुर्भावे मुद्गरादिव्यापारानन्तरमुपलभ्यमानस्य कपालादेरभावस्य नाहेतुकता । न चोभयस्यैकव्यापारा

१ कारणेऽपि सत्त्वाविशेषात् कार्यवत्क्रियाया अभावे कारणकार्ययोरप्यभावप्रसङ्ग, जलाहरणादिक्रियाया अदर्शनतस्तदा तत्र कार्यस्याभावो वाच्य तदभावे च कारणस्याप्यभाव कार्यवत एव कारणस्यांगीकारात् ॥

दुत्पत्तिविरोध, तथाप्रतीयमान विरोधासिद्धे, ततस्तद्विपरीत एव विरोधसिद्धेरुभयैकान्ते प्रमाणानवतारात्। तथात्मैकत्वेन प्रतीयमान प्रति दृष्टोऽनेकविरोधे घटक्षणसत्ताया स्वपरविनाशोत्पादकत्व विरुद्धैव, एकस्याकारणा घटक्षणा वरोत्पत्तिर्भवेत्। न च विनाशस्य प्रसज्यपर्युदासपक्षद्वयेऽपि व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तादिविकल्पतो हेत्वयोगान्निर्हेतुकता युक्ता, सत्ताहेतुत्वेऽपि तथा विकल्पनस्य समानत्वेन प्राक् प्रदर्शितत्वात्, तस्मान्नैकान्तत कारणेषु कार्यमसदिति युक्तम्। तदेव चेति पक्षोऽप्ययुक्त, स ह्यद्वैतवादिनाम्, तन्मते कार्यकारणभावस्य काल्पनिकत्वात्, मतमिदमपि मिथ्यैव, स्वकार्यकारणोभयशून्यत्वात्, खरविषाणवत्, अद्वैतमात्रस्य गगनकुसुमसदृशत्वात्, अद्वैते प्रमाणाङ्गीकारे हि द्वैतापत्ति, अनङ्गीकारे तदसिद्धिश्च। अद्वैतस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपताया प्रतिषेधमात्रे पर्यवसितत्वेना द्वैतासिद्धि, पर्युदासपक्षेऽपि द्वैतप्रसङ्ग, द्वैताद्वैतस्य व्यतिरेकात्, न हि द्वैताद्विना अद्वैत सम्भवति हेतुना विनाऽहेतुरिव। न चाऽविद्यमानाद् द्वैताद्व्यावृत्तत्वासम्भव, अविद्यमानस्यापि विद्यमानाद्व्यावृत्तिप्रसक्ते, अन्यथा सद्रूपताया अविशेषप्रसक्ति। तस्मादेते वादाः कारणे परिणामिनि वा कार्यं परिणामो वा सदेव, तत् कारणेऽसदेव, न कारणमेव कार्यं परिणामी वा, परिणामस्तत्रैव किन्तु तौ पृथग्भूतावेव, न कार्यं नापि कारण परन्तु द्रव्यमात्र तत्त्वमिति तदेव चेति नियमेनैकान्ताभ्युपगमे मिथ्याभूता एव ॥ २७ ॥

तस्मादेकान्तरूपस्य वस्तुनोऽभावेनान्यनयविषयपरिहारेण निजविषये प्रवर्त्तमाना अपि नया स्वविषयपरिच्छेदनसमर्था अपि मिथ्यारूपा एवेत्युपसंहरति—

णिययवयणिज्जसच्चा सव्वनया परवियालणे मोहा।
ते उण ण दिट्ठसमओ विभयइ सच्चे व अलिए वा ॥ २८ ॥

निजकवचनीयसत्या सर्वनया परविचालने मोहा।
तान् पुनर्न दृष्टसमयो विभजते सत्यान् वाऽलीकान् वा ॥ छाया ॥

निजकेति, सर्वे सङ्ग्रहादयो नया निजपरिच्छेद्यविषये सम्यग्ज्ञानरूपा अपि परनय परिच्छेद्यविषयोन्मूलने प्रवृत्ता मिथ्याप्रत्यया भवन्ति, स्वविषयस्येव परनयविषयस्यापि सत्य स्योन्मूलयितुमशक्यत्वात्, अन्यथा स्वविषयोऽपि न स्यात्, तथा च सति निर्विषयत्वेन प्रत्ययो मिथ्याभूतो भवेत्, तद्भिन्नस्य तद्ग्राहकप्रमाणस्याभावात्, अतस्तानेव नयान् दृष्टसमय विज्ञातानेकान्तात्मकवस्तुतत्त्व सत्येतरतया स्वेतरविषयमवधार्यमाणोऽपि स्वेतरविषयतया तान्न विभजते, अपि तु इतरनयसव्यपेक्षमेव स्वनयाभिप्रेत विषय सत्यमेवावधारयति, माद्यसत्यासत्याभ्या माद्दृक्सत्यासत्ये इत्येवमभिधानम्, तच्च दृष्टानेकान्ततत्त्वस्य विभजन स्यादस्त्येव द्रव्यादीत्येवरूपम् ॥ २८ ॥

अतो नयप्रमाणात्मनैकरूपतयाऽव्यवस्थितमात्मस्वरूपमनुगतव्यावृत्तात्मकम्, उत्सर्गापवादरूपग्राह्यग्राहकात्मकत्वाद्व्यवतिष्ठत इत्यर्थप्रदर्शनायाह—

दव्वट्ठियवत्तव्वं सव्वं सव्वेण णिच्चमवियप्पं ।
आरद्धो य विभागो पज्जववत्तव्वमग्गो य ॥ २९ ॥

द्रव्यार्थिकवक्तव्यं सर्वं सर्वेण नित्यमविकल्पम् ।
आरब्धश्च विभागः पर्ययवक्तव्यमार्गश्च ॥ छाया ॥

द्रव्यार्थिकेति, सङ्ग्रहादेर्द्रव्यार्थिकस्य यत्किञ्चित्सत्त्वादिरूपेण व्यवस्थितं वस्तु परिच्छेद्यं तत्सर्वं सर्वेण प्रकारेण सर्वकालमविकल्पं निर्भेदम्, प्रमाणविषयस्य च सर्वस्य सदसद्विशेषात्मकत्वात्, द्रव्यार्थिकपरिच्छेद्यं वस्तु च भेदेन सम्पृक्तम्, तथा हि च स एवाविभागः, यो द्रव्यादिनाऽऽकारेण सत्तारूपः, पर्यायवक्तव्यमार्गश्च पर्यायास्तिकस्य यद्वक्तव्यं विशेषस्तस्य मार्गो जातः, पर्यायार्थिकपरिच्छेद्यस्वभावो विशेषः सम्पन्न इति यावत् ॥ २९ ॥

एवं भेदाभेदरूपं वस्तूपदर्श्य पर्यायार्थिकविषयस्य भेदस्य द्वैविध्यमाह—

सो उण समासओ च्चिय वंजणणिअओ य अत्थणिअओ य ।
अत्थगओ य अभिण्णो भइयव्वो वंजणवियप्पो ॥ ३० ॥

स पुनः समासत एव व्यञ्जननियतश्चार्थनियतश्च ।
अर्थगतश्चाभिन्नो भाज्यो व्यञ्जनविकल्पः ॥ छाया ॥

स इति, स विभागस्तु व्यञ्जननयनिबन्धनोऽर्थनयनिबन्धनश्चेति द्विविधः, अर्थगतस्तु विभागोऽभिन्नः, सङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रार्थप्रधाननयविषयोऽर्थपर्यायोऽभिन्नः, असद्द्रव्यातीतानागतव्यवच्छिन्नाभिन्नार्थपर्यायरूपत्वात्तद्विषया नया अपि अर्थगतो विभागोऽभिन्न इत्युच्यन्ते । भाज्यो व्यञ्जनविकल्प इति, विकल्पितः शब्दपर्यायो भिन्नोऽभिन्नश्च, अनेकाभिधानमेकं, एकाभिधानश्चैक इति कृत्वा, समानलिङ्गसङ्ख्याकालादिरनेकशब्दो घटः कुटः कुम्भ इत्यादिक एकार्थ इति शब्दनयः, समभिरूढस्तु भिन्नाभिधेयौ घटकुटशब्दौ भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् रूपरसादिशब्दवदित्येकार्थ एकशब्द इति मन्यते, एवम्भूतस्तु चेष्टासमय एव घटो घटशब्दवाच्योऽन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । तदेवमभिन्नोऽर्थो वाच्योऽस्येत्यभिन्नार्थो घटशब्द इति मन्यते ॥ ३० ॥

तदन्यतो विभक्तेन स्वरूपेणैकमनेकञ्च यद्वस्तु तदनन्तप्रमाणमित्याख्यातुमाह—

एगदवियम्मि जे अत्थपज्जवा वयणपज्जवा वावि ।
तीयाणागयभूया तावइयं तं हवइ दव्वं ॥ ३१ ॥

एकद्रव्ये येऽर्थपर्याया वचनपर्याया वापि ।
अतीतानागतभूता तावत्क तद्भवति द्रव्यम् ॥ छाया ॥

एकेति, एकस्मिन् जीवादिद्रव्येऽर्थपर्याया, अर्थग्राहका सङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्राख्याः तद्ग्राह्या वा अर्थास्तथा वचनपर्याया शब्दनयाः शब्दसमभिरूढैवम्भूतास्तत्परिच्छेद्या वा वस्त्वंशास्ते अतीतानागतवर्तमानरूपतया सर्वदा विवर्त्तन्ते विवृत्ता विवर्तिष्यन्त इति तेषामानन्त्याद्द्रव्यमपि तावत्प्रमाण भवति, तथाहि अनन्तकालेन सर्वेण वस्तुना सर्वावस्थाना परम्परानुगमेनाऽऽसादितत्वादवस्थातुश्चावस्थाना कथञ्चिदनन्यत्वाद्घटादिवस्तु पटपुरुषादिरूपेणापि कथञ्चिद्विवृत्तमिति सर्व सर्वात्मक कथञ्चिदिति स्थितम्, दृश्यते चैक पुद्गलद्रव्यमतीतानागतवर्तमानद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषपरिणामात्मक युगपत् क्रमेणापि तत्तथाभूतमेव, एकान्तासत उत्पादायोगात् सतश्च निरन्वयविनाशासम्भवादिति ॥ ३१ ॥

वस्तुना यथानेकान्तात्मकत्व तथा तत्प्रतिपादकवाक्यनयानामपि तथाविधमेव स्वरूपमिति, अर्थव्यञ्जनपर्यायै शक्तिव्यक्तिरूपैरनन्तैरनुगतोऽर्थः सविकल्पो निर्विकल्पश्च प्रत्यक्षतोऽवगत, सम्प्रति पुरुषदृष्टान्तद्वारेण व्यञ्जनपर्याय तदविकल्पकत्वनिबन्धनमर्थपर्यायश्च तत्सविकल्पकत्वनिमित्तमिति च दर्शयितुमाह—

पुरिसम्मि पुरिससद्दो जम्माई मरणकालपज्जतो ।
तस्स उ बालाईआ पज्जवजोया बहुवियप्पा ॥ ३२ ॥

पुरुषे पुरुषशब्दो जन्मादिर्मरणकालपर्यन्त ।
तस्य तु बालाद्य पर्यययोगा बहुविकल्पा ॥ छाया ॥

पुरुष इति, अतीतानागतवर्तमानानन्तार्थव्यञ्जनपर्यायात्मके पुरुषवस्तुनि पुरुष इति शब्दस्य वाच्योऽर्थे जन्मादिमरणपर्यन्त अभिन्न, इत्यर्थः पुरुष इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययव्यवहारप्रवृत्ते, तस्यैव पुरुषवस्तुनो बालादय पर्याययोगा परिणतिसम्बन्धा बहुविकल्पाः अनेकभेदा प्रतिक्षणसूक्ष्मपरिणामान्तर्भूता भवन्ति, तत्रैव तथान्वयव्यतिरेकज्ञानोत्पत्ते, एवञ्च स्यादेव इत्यविकल्प, स्यादनेक इति सविकल्प सिद्ध, अ यथाभ्युपगमे तदभाव एवेति विपक्षे बाधामग्रिमगाथया दर्शयिष्यति, इति प्रथमावतरणिकानुसार्यर्थ । अपरावतरणिकापक्षे पुरुषवस्तुनि पुरुषध्वनिर्व्यञ्जनपर्याय, शेषो बालादिधर्मकलापोऽर्थपर्याय इति समुदायार्थ ॥

अत्र कोऽय पुरुषशब्द, कथ वा शब्दोऽर्थस्य पर्याय, ततोऽत्यन्तभिन्नत्वात्, घटस्येव पट इति, तत्र वैयाकरणा, वर्णेभ्यो भिन्न अर्थबोधहेतु स्फोटाख्यः शब्दो, ज्ञायते, श्रावण-

विज्ञाने वर्णातिरिक्तस्य स्फोटस्य निरवयवस्याक्रमस्य स्फुटं प्रतिभासनात् । श्रवणव्यापारानन्तरं हि अभिन्नार्थावभासा संविदनुभूयते, न चासौ वर्णविषया, वर्णानां परस्परं व्यावृत्तरूपत्वादेकावभासजनकत्वविरोधात्, तदजनकस्य चातिप्रसङ्गेन तद्विषयकत्वानुपपत्तेः । न चेयं सामान्यविषया, वर्णत्वान्यापरसामान्यस्य गकारौकारविसर्जनीयेष्वसम्भवात्, वर्णत्वस्य च प्रतिनियतार्थबोधकत्वायोगात्, गकारौकारविसर्गास्तु न ककुदादिमदर्थप्रत्यायकतया शब्दव्यपदेशभाजः, न हि ते व्यस्ता अर्थप्रत्यायकाः, वर्णेनैकेनैव गवाद्यर्थप्रतीत्युत्पादेऽपरवर्णोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, समुदायश्च तेषां न सम्भवति, क्रमोत्पादात् क्षणिकत्वाच्च, भिन्नपुरुषापेक्षया युगपदुत्पन्नानां समुदायादर्थप्रतिपत्तेरदर्शनात्, प्रतिनियतक्रमवर्णप्रतिपत्त्युत्तरकाल हि शाब्दी प्रतिपत्तिः संवेद्यते । अथ पूर्ववर्णानुगृहीतोऽन्त्यो वर्णः क्रमोत्पन्नः स्वार्थं बोधयतीति चेन्न, पूर्ववर्णानामन्त्यवर्णं प्रत्यनुग्राहकत्वायोगात्, न हि पूर्वे पूर्वो वर्ण उत्तरोत्तरवर्णं प्रति जनको येनान्त्यवर्णं प्रति पूर्वेषामुपकारित्वं भवेत्, वर्णाद्वर्णान्तरोत्पत्तेरभावात्, प्रतिनियतस्थानकरणादित एव तदुत्पत्तेः, वर्णाभावेऽपि वर्णोत्पत्तेर्दर्शनाच्च । न चार्थज्ञानोत्पत्तौ पूर्ववर्णानां सहकारित्वमेवान्त्यवर्णं प्रत्युपकारित्वमिति वाच्यम्, अन्त्यवर्णकाले तेषामभावेन सहकारित्वायोगात् । अत एव न प्राक्तनवर्णज्ञानानामपि सहकारित्वम् । नापि पूर्ववर्णज्ञानजसंस्काराः सहकारिणः, संस्काराणां स्वजनकविज्ञानविषयकस्मृतावेव हेतुत्वात् । न वा तत्स्मृतयः सहकारिण्यः, तासां युगपदनुत्पत्तेः क्रमोत्पन्नानाञ्चावस्थानासम्भवात्, ततोऽवश्यं वर्णव्यतिरिक्तोऽर्थप्रत्यायकः स्फोटाख्यः शब्दोऽभ्युपेयः, स च नित्यो व्यापकश्च सर्वत्रैकरूपतया प्रतिपत्तेरिति वदन्ति । वैशेषिकास्तु पूर्वपूर्ववर्णध्वंसविशिष्टोऽन्त्यो वर्णोऽर्थबोधकः, न चाभावस्य सहकारित्वं विरुद्धम्, वृन्तफलसंयोगाभावस्याप्रतिबद्धगुरुत्वफलप्रपातक्रियाजनने, परमाणौ पूर्वरूपप्रध्वंससहकृतोऽग्निसंयोगस्य च रक्तोत्पादे सहकारदर्शनात् । अथवा पूर्ववर्णविज्ञानसम्भूतसंस्कारापेक्षोऽन्त्यो वर्णः पदार्थप्रतिपत्तिं जनयति, न च संस्कारो विषयान्तरविज्ञानजनकः कथमिति शङ्क्यम्, तद्भावभावितयाऽर्थबोधोपलब्धेः, पूर्ववर्णविज्ञानजन्यसंस्कारश्चान्त्यवर्णसहायतामित्थं प्रतिपद्यते, आदौ हि वर्णे श्रुते तत्संस्कारस्ततो द्वितीयवर्णश्रुतिस्तत पूर्वसंस्कारसहितो विशिष्टः संस्कारः, ततस्तृतीयवर्णविज्ञानं ततः पूर्वसंस्कारविशिष्टो विशिष्टतरः संस्कारः, इत्येवं यावदन्तिमो वर्णो विशिष्टसंस्कारसहायः, अथवा तथाविधसंस्कारप्रभवस्मृत्यपेक्षोऽन्त्यो वर्णः पदरूपोऽर्थबोधहेतुरिति । तदेवं यथोक्तसहकारिकारणापेक्षादन्त्याद्वर्णादर्थप्रतिपत्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपजायमानतया निश्चीयमाना स्फोटकल्पनां दूरीकरोति, स्फोटव्यतिरेकेणाप्यर्थप्रतिपत्तेरुक्तरूपेण सम्भवेनान्यथानुपपत्तेरभावात्, दृष्ट-

कारणादेव कार्योत्पत्तौ न ह्यदृष्टकारणपरिकल्पना ज्यायसी, अतिप्रसङ्गात् । किञ्च स्फोटाभिव्यक्तावपि न वर्णाना सामर्थ्यमस्ति, समस्ता हि ते न स्फोटमभिव्यञ्जयन्ति सामस्त्यासम्भवात्, नाप्येकैकश, अन्यवर्णवैयर्थ्यप्रसङ्गात् एकेनैव तदभिव्यक्तिजननात् । न च पूर्ववर्णै स्फोटस्य संस्कारेऽन्त्यो वर्णस्तस्याभिव्यञ्जक इति न वर्णाना वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, अभिव्यक्त्यतिरिक्तसंस्कारस्वरूपानवधारणात्, वेगस्थितिस्थापकलक्षणौ हि संस्कारौ मूर्त्तभाविनौ नामूर्त स्फोटे सम्भवत, वासनालक्षणोऽपि नाचेतने स्फोटे, तस्य चैतन्यस्वीकारे तु स्वसिद्धान्तव्याघात, न वा संस्कार स्फोटस्वरूप, वर्णैस्तस्य जन्यत्वापत्ते, नापि तद्भिन्नस्तद्धर्मरूप, सम्बन्धानुपपत्ते तत्कृतोपकाराभावात्, अव्यतिरिक्तोपकाराभ्युपगमे स्फोटस्य तज्जन्यताप्रसक्ति, व्यतिरिक्तोपकारस्वीकारे तु तस्यानभिव्यक्तस्वरूपस्य सद्भावेन न पूर्ववदर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वम्, तत्स्वरूपत्यागे चानित्यताप्रसङ्ग । न च संस्कारसहायोऽसावविचलितस्वरूप एवार्थप्रतिपत्तिं जनयति, एककार्यकारित्वस्यैव सहकारित्वरूपत्वात्, न त्वतिशयोत्पादकस्य सहकारित्वमिति वाच्यम्, तथा सत्यन्यकृतोपकारनिरपेक्षाणां वर्णानामेककार्यनिर्वर्त्तनलक्षणसहकारित्ववत् सहकारिसहितानामर्थप्रतिपत्तिसम्भवेन स्फोटकल्पनानर्थक्यात्। किञ्च स्फोटस्य संस्कार, किं स्फोटविज्ञानजनन किं वा तदावरणदूरीकरणम्, न प्रथम वर्णानामर्थप्रतिपत्तिजनन इव स्फोटप्रतिपत्तिजननेऽपि सामर्थ्याभावात्, न्यायस्य समानत्वात् । न द्वितीय, एकत्रैकदा तदावरणापाये सर्वदेशस्थे सर्वदा व्यापिनित्यरूप तया स उपलभ्येत, अपगतावरणस्य तस्य नित्यत्वव्यापित्वाभ्या सर्वत्र सर्वदोपलभ्यस्वभावत्वात्, अनुपलभ्यस्वभावत्वे वा न केनचित् कदाचित् कुत्रचिदुपलभ्येत । यदि त्वेकदेशेनावरणापगम स्वीक्रियते तदावृतानावृतत्वेन सावयवताप्रसङ्ग । अपि च एकदेशास्ते यदि स्फोटादर्थान्तरभूता शब्दस्वरूपाश्च तदा तेषा गोशब्दस्वभावत्वे गोशब्दानेकत्वप्रसङ्ग, अगोशब्दस्वभावत्वे तु गवार्थप्रत्यायकत्व न स्यात् । यदि ते स्फोटात्मकास्तर्हि स्फोट एव संस्कृत इति सर्वदेशावस्थिताना व्यापिनस्तस्य प्रतिपत्तिप्रसक्ति । एव वायूनामपि स्फोटव्यञ्जकत्व निरस्तम्, वायूना व्यञ्जकत्वे वर्णवैयर्थ्यप्रसङ्ग, स्फोटाभिव्यक्तौ अर्थे प्रतिपादने वा तेषामनुपयोगात् । तथा स्फोटस्य वर्णोच्चारणात् प्राक् सद्भावे वर्णाना वायूना वा व्यञ्जकत्व स्यात्, न च तत्सद्भाव कुतश्चित् प्रमाणादवगत इति न तत्परि-

१ एकपदघटकैकवर्णाभिव्यक्तस्फोटप्रतिपन्नार्थाद् यपदाभिव्यक्तस्फोटप्रतिपन्नार्थव्यवच्छेदार्थ वर्णान्तरोच्चारणमिति चेन्न, तदुच्चारणेऽपि तत्प्रतिपत्तेरेवानुषङ्गात् गौरिति पदस्यार्थो हि गकारोच्चारणाद्यथा प्रतीयते तथौकारोच्चारणादौशनस इति पदार्थोऽपि तथा च गौरिति पदादेव गौ औशनस इति पदद्वय प्रतीयेत तथा किमेकपदस्फोटाभिव्यक्त्य आद्यवर्णोच्चारणमपरपदस्फोट व्यवच्छेदेन, किंवाऽनेकपदस्फोटाभिव्यक्त्य इति संशयो ॥ स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

कल्पना युक्ता । न च प्रत्यभिज्ञाज्ञानं स्फोटस्य नित्यत्वप्रसाधकं वर्णोच्चारणात् प्रागप्य स्तित्वमवबोधयतीति वाच्यम्, तस्य सादृश्यनिबन्धनत्वेनात्र विषयेऽप्रवृत्तेः, एकगो व्यक्तौ सङ्केतिताद्गोशब्दाद्गोव्यक्त्यन्तरेऽन्यत्रान्यदा च नित्यत्वमन्तरेणापि प्रतिपत्तिसम्भवात् । न चाऽध्यक्षं स्फोटमवभासयति, घटादिशब्देषु परस्परव्यावृत्तानेकवर्णव्यतिरिक्तस्य स्फोटात्मनोऽर्थप्रत्यायकस्यैकस्याध्यक्षप्रतिपत्तिविषयत्वेनाप्रतिभासनादिति वदन्ति । अथ गकाराद्यानुपूर्वीविशिष्टोऽन्त्यो वर्णो विशिष्टानुपूर्वीका वा गकारौकारविसर्जनीयाः शब्दः, तथा चोक्तम् 'यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः । वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्या स्ते तथैवावबोधकाः ॥ [श्लो० वा० स्फोटवा० श्लो० ६९] इति मीमांसकाः', तन्न युक्तम्, आनुपूर्व्या वर्णाव्यतिरेके व्यस्तानां वा समस्तानां वर्णानामर्थबोधाजनकत्वस्योक्तत्वात्, व्यतिरेके न साऽनित्या, स्वसिद्धान्तविरोधात्, वैदिकानुपूर्व्या नित्यत्वेनाभ्युपगमात्, नापि नित्या, स्फोटपक्षोदितनिखिलदोषानुषङ्गात् । न वा वैदिकी वर्णानुपूर्वी नित्या, लौकिकवदानुपूर्व्याविशेषात् । न वा तत्रानुपूर्व्या वैलक्षण्यम्, अपौरुषेयत्वलक्षणवैलक्षण्यस्य प्रागेव निरस्तत्वात्, वैचित्र्यलक्षणवैलक्षण्यस्य चानित्यत्वेनाविरोधान्नित्यत्वाप्रसाधकत्वात्, लौकिकवाक्येष्वपि वैचित्र्यस्योपलब्धेश्च । नापि वर्णानां नित्यत्वाद् व्यापित्वाच्चानुपूर्वी सम्भवति, देशकालकृतक्रमानुपपत्तेः । न चाभिव्यक्त्यानुपूर्वी तेषां सम्भवति, अभिव्यक्तेः पूर्वं निरस्तत्वात् । पूर्वपूर्ववर्णज्ञानजन्यसंस्कारसहितस्तत्स्मृतिसहायो वाऽन्त्यो वर्णः पदमिति वैशेषिकाभ्युपगमोऽपि न युक्तः संस्कारस्मरणादेरनुपलभ्यमानस्य तत्सहकारित्वकल्पनाया प्रमाणाभावात् तदन्यथानुपपत्तेरप्यभावात् । आनुपूर्वीसम्भवेऽपि न परपक्षे अर्थप्रतिपत्तिहेतवो वर्णा भवितुमर्हन्ति, अर्थप्रतिपत्तिजनकस्वभावत्वे अजनकस्वभावत्वे वा नित्यप्रतिपत्तेरप्रतिपत्तेर्वा प्रसङ्गात् । किञ्च नित्यसम्बन्धवादिना तदपेक्षया वर्णानां नार्थप्रत्यायकत्वं सम्भवति, नित्यस्यानुपकारकतयाऽपेक्षणीयत्वायोगात् । न वा शब्दार्थयोर्नित्यः सम्बन्धः प्रमाणसिद्धः, प्रत्यक्षेण तदननुभवात्, तदभावे च नानुमानेन तत्सिद्धिः, तस्य तत्पूर्वकत्वाभ्युपगमात् । ननु शब्दार्थयोर्यदि स्वाभाविकः सम्बन्धो न भवेत्तदा न भवेद्गवादिशब्दश्रवणेन ककुदादिमतोऽर्थस्य प्रतिपत्तिर्न चैवम्, तस्मादस्ति काचन शक्तिरर्थवाचिकेति चेन्न, अविज्ञातसम्बन्धस्यापि ततोऽर्थबोधप्रसङ्गात् । न च सङ्केताभिव्यक्तस्यैव स्वाभाविकसम्बन्धस्यार्थप्रत्यायकत्वम्, सङ्केतादेवार्थप्रतिपत्त्या स्वाभाविकसम्बन्धकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सङ्केताद्धि

१ वाच्यवाचकसामर्थ्यस्य श्रोत्रादीन्द्रियेणासाधारणरूपेणाप्रतिभासनात् तत्सामर्थ्यस्यातीन्द्रियत्वात् । न चातीन्द्रियं प्रतिपत्त्यङ्गम् ज्ञापकस्य निश्चयावश्यकत्वात्, सन्निधिमात्रेण ज्ञापनेऽतिप्रसङ्गात् । न चाऽनुमानगम्यं ज्ञानस्य वाऽर्थस्य वा शब्दस्य वा तल्लिङ्गस्य तेन सम्बन्धासिद्धेः, न हि तत्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा लिङ्गस्य तस्या नित्यत्वप्रसङ्गादिति बोध्यम् ॥

शब्देनानेनेत्थम्भूतमर्थं व्यवहारिण प्रतिपादयन्तीत्यवगत्य व्यवहारकाले पुनस्तथाभूतशब्द श्रवणात्सङ्केतस्मरणे तत्सदृश व वाऽर्थं प्रतिपद्यन्ते, न पुनः स्वाभाविक सम्बन्धमवगत्य पुन स्तत्स्मरणेऽर्थमवगच्छन्ति । न च स्वाभाविकसम्बन्धव्यतिरेकेण वाच्यवाचकयो सङ्केतकर णेऽनवस्थेति वाच्यम्, वृद्धव्यवहारात् प्रभूतशब्दाना वाच्यवाचकस्वरूपावधारणात्, प्रयो ज्यप्रयोजकयोर्व्युत्पन्नयोर्घटमानयेति शब्दप्रयोगतथानुष्ठाने पश्यन्नव्युत्पन्नसकेतो बालोऽ नेन घटशब्दात् घटार्थः प्रतिपन्न , आनयशब्दाच्चानयनक्रिया, अन्यथाऽपरनिमित्ताभावेऽ पीदृशानुष्ठानमेतद्वाक्यश्रवणानन्तरं कथ विदध्यादित्यव्युत्पन्नाना सङ्केतावधारणादिति कथ- मनवस्था भवेत् । न च प्रथमसकेतविधायिनो विना स्वाभाविकसम्बन्धेन वाच्यवाच- कयो कुतो वाच्यवाचकरूपावगतिरिति वाच्यम्, अनादित्वादस्य व्यवहारस्यापरा- परसङ्केतविधायिपूर्वकत्वेन निर्दोषत्वात् । न च वाच्यवाचकसम्बन्धस्य पुरुषकृतत्वे शब्दवदर्थोऽपि वाचक स्यादिति वाच्यम्, योग्यताऽनतिक्रमेण सङ्केतकरणात् । न च स्वाभाविकसम्बन्धव्यतिरेकेण प्रतिनियतयोग्यताया अप्यभाव इतिवाच्यम्, कृतकत्वेऽपि प्रतिनियतयोग्यतावता भावानामुपलब्धे , तथाहि यत्र लोहत्व छेदिकाशक्तिस्तत्रैव क्रिय माणा दृष्टा न जलादौ, यत्रैव तन्तुत्वमस्ति तत्रैव निष्पाद्यते पटोत्पादनशक्तिर्न तु वीरणादौ, तत्र तन्तुत्वाभावात्, एवञ्च यद्यथोपलभ्यते तत्तथैवाभ्युपगन्तव्यम्, दृष्टानुमिताना नियोगप्रतिषेधानुपपत्ते , तेन यत्रैव वर्णत्वादिक निमित्त तत्रैव वाचिका शक्ति सङ्केते नोत्पाद्यते, यत्र तन्नियत निमित्त नास्ति न तत्र वाचिका शक्तिरिति न नित्यवाच्यवाच- कसम्बन्धपरिकल्पनया प्रयोजनम् । एकान्तनित्यस्य तु ज्ञानजनकत्वे सर्वदा ज्ञानोत्पत्ति , तदजनकस्वभावत्वे न कदाचिदपि ज्ञानोत्पत्तिरिति प्रतिपादितम् । समयबलेन तु शब्दा दर्थप्रतिपत्तौ यथा सङ्केत विशिष्टसामग्रीव कार्योत्पत्तौ न कश्चिद्दोष । अत एवानुमानात् प्रमाणान्तर शाब्दम्, अनुमान हि पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकवल्लिङ्गबलादुदयमासादयति, शाब्द तु सङ्केतसव्यपेक्षशब्दोपलम्भात् प्रत्यक्षानुमानागोचरेऽर्थे प्रवर्त्तते, स्वसाध्याव्यभि- चारित्वमप्यनुमानस्य त्रिरूपलिङ्गोद्भूतत्वेनैव निश्चीयते शाब्दस्य त्वाप्तोक्तत्वनिश्चये सति शब्दस्योत्तरकालमिति । किञ्च यत्र यत्राथ पुरुषेण प्रतिपादकतया शब्द प्रयुज्यते त तमर्थं यथासकेत प्रतिपादयति, न त्वेव धूमादिक लिङ्ग पुरुषेच्छावशेन जलादिक प्रतिपादयतीत्यनु मानाच्छब्द प्रमाणा तर सिद्ध । कथ वर्णा शब्दरूपतामुपयान्ति, उच्यते परिमितसख्याका पुद्गलद्रव्योपादानापरित्यागेनैव परिणता अश्रावणस्वभावपरित्यागेन प्राप्तश्रावणस्वभावा वि शिष्टानुक्रमयुक्ता वर्णा वाचकत्वाच्छब्दरूपा , अन्योक्तदोषानतिवृत्ति स्यात् । ननु भव- त्पक्षेऽपि क्रमस्य वर्णेभ्यो व्यतिरेके न वर्णविशेषणत्वमव्यतिरेके वर्णा एव केवला , ते च

व्यस्ता समस्ता वा नार्थप्रतिपादिका इति न शब्दः कश्चिदर्थप्रत्यायकः, असदेतत्, वर्णव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तस्य क्रमस्य प्रतिपत्ते, तथाहि न वर्णेभ्योऽर्थान्तरमेव क्रम, वर्णानुविद्धतया तस्य प्रतीते, नापि वर्णा एव क्रम, तद्विशिष्टतया वर्णानां प्रतिपत्ते, न च तद्विशेषणत्वेन प्रतीयमानस्य क्रमस्यापह्नवो युक्तः, वर्णेष्वपि तत्प्रसक्ते, नेय भ्रान्तिरूपा प्रतिपत्ति, वर्णानां तद्विशिष्टतयाऽबाधिताध्यक्षगोचरत्वात्, अर्थप्रतिपत्तिकारणतोऽनुमितत्वाच्च । न चाभाव कस्यचिद्भावाध्यवसायितया विशेषणम्, नाप्यर्थप्रतिपत्तिहेतु, न च क्रमोऽप्यहेतु, तथा त्मकवर्णेभ्योऽर्थप्रतीते, ततो भिन्नाभिन्नानुपूर्वी विशिष्टा वर्णा विशिष्टपरिणतिमन्त शब्द, स च पदवाक्यादिरूपतया व्यवस्थित, तेन विशिष्टानुक्रमवन्ति तथाभूतपरिणतिमापन्नानि पदान्येव वाक्यमभ्युपगन्तव्यम्, तद्व्यतिरिक्तस्य तस्य पदवदनुपपद्यमानत्वात् । ननु कथं शब्दो वस्त्वन्तरत्वात् पुरुषादेर्वस्तुनो धर्मो येनासौ तस्य व्यञ्जनपर्यायो भवेत्, न, नामन याभिप्रायात्, नामनामवतोरभेदात्, पुरुषशब्द एव पुरुषार्थस्य व्यञ्जनपर्याय, यद्वा पुरुष इति शब्दो वाचको यस्यार्थगतशब्दान्यधर्मस्यासौ पुरुषशब्द, स चाभिधेयपरिणामो व्यञ्जनपर्याय कथं नार्थधर्म, स च व्यञ्जनपर्याय पुरुषोत्पत्तेरारभ्य आ पुरुषविनाशाद्व्यतीति जन्मादिर्मरणपर्यन्त उक्तः, तस्य तु बालाद्य पर्याययोगा बहुविकल्पा, तस्य पुरुषाभिधेयपरिणामवतो बालकुमारादयस्तत्रोपलभ्यमाना अर्थपर्याया भवन्त्यनन्तरूपा, एवञ्च पुरुषो व्यञ्जनपर्यायेणैक बालादिभिस्त्वर्थपर्यायैरनेक इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

इत्थमेव सर्वं वस्त्वेकमनेक वा सर्वत्र तथैवोपलम्भादन्यथाऽभ्युपगमे एकान्तरूपमपि तन्न भवेदित्याह—

अत्थि त्ति णिव्वियप्पं पुरिसं जो भणइ पुरिसकालम्मि ।
सो बालाइवियप्पं न लहइ तुल्लं व पावेज्जा ॥ ३३ ॥

अस्तीति निर्विकल्प पुरुष यो भणति पुरुषकाले ।
स बालादिविकल्प न लभते तुल्य वा प्राप्नुयात् ॥ छाया ॥

अस्तीति, योऽस्तीत्येव निर्गताखिलभेद एकरूप पुरुषद्रव्य पुरुषोत्पत्तिक्षण एव ब्रवीति बालादिभेदरूपतया नासौ स्वयमेव व्यवस्थिति प्राप्नुयात्, नापि तद्रूपतयाऽपरमसौ पश्येत्, एवञ्चाभेदरूपमेव तत्पुरुषवस्तु प्रमच्यत तुल्य वा प्राप्नुयात्, तदप्यभेदरूप बालादि तुल्यतामेव अभावरूपतया प्राप्नुयात्, भेदाप्रतीतौ हि अभेदोऽपि न प्रतीयत एवेति अभावरूपतैवेति भाव ॥ ३३ ॥

इदमेवोपसहरति—

वजणपज्जायस्स उ पुरिसो पुरिसो त्ति णिचमवियप्पो।
यालाइवियप्प पुण पासइ से अत्थपज्जाओ ॥ ३४ ॥

व्यञ्जनपर्यायस्य तु पुरुषः पुरुष इति नित्यमविकल्प ।
बालादिविकल्प पुन पश्यति तस्यार्थपर्याय ॥ छाया ॥

व्यञ्जनेति, व्यञ्जन शब्द , अर्थव्यञ्जकत्वात्, तस्य पर्याय आजन्मतो मरणान्त यावदभिन्नस्वरूपपुरुषद्रव्यप्रतिपादकत्व, तद्वशेन तत्प्रतिपाद्य वस्तुस्वरूप बोपचारात्, तस्य मतेन तु एतद् द्वितयमपि पुरुषः पुरुष इत्यभेदरूपतया न भिद्यते, अत एतन्मतेन पुरुषवस्तु सदाऽविकल्पकम्, भेद न प्रतिपद्यत इति भाव । बालादिभेद तु तस्यैव पुरुषस्यार्थपर्याय ऋजुसूत्रादि पश्यति । अत्रापि विषयिणा विषय ऋजुसूत्राद्यर्थनयविषयः अभिन्ने पुरुषत्वे भेदस्वरूपो निर्दिष्ट , उपचारात्, एवञ्चाभिन्न पुरुषवस्तु भेद प्रतिपद्यत इति यावत् । शब्दपर्यायेणाविकल्प पुरुषो बालादिना त्वर्थपर्यायेन सविकल्प सिद्ध इति गाथातात्पर्यार्थ ॥ ३४ ॥

एव निर्विकल्पसविकल्पस्वरूपे पुरुषवस्तुनि तद्विपर्ययेण तद्वस्तु प्रतिपादयन् वस्तुस्वरूपानवबोध स्वात्मनिप्रकाशयतीत्याह—

सवियप्पणिव्वियप्प इय पुरिस जो भणेज्ज अवियप्प ।
सवियप्पमेव वा णिच्छएण ण स निच्छिओ समए ॥ ३५ ॥

सविकल्पनिर्विकल्पमिति पुरुष यो भण्यादविकल्पम् ।
सविकल्पमेव वा निश्चयेन न स निश्चितः समये ॥ छाया ॥

सविकल्पेति, स्यात्कारपदलाञ्छित सविकल्प निर्विकल्प पुरुषद्रव्य य प्रतिपादको निश्चयेन–अवधारणेन अविकल्पमेव सविकल्पमेव वा ब्रूयात् स यथावस्थितवस्तुप्रतिपादने प्रस्तुतेऽयथाभूत वस्तु प्रतिपादयन् समये न परमार्थेन वस्तुसत्त्वस्य परिच्छेत्तेति निश्चित । प्रमाणपरिच्छिन्न हि तथैवाविसवादिवस्तु प्रतिपादयन् वस्तुत प्रतिपादक उच्यते । न चैकान्ताविकल्पादिरूप वस्तु केनचित् प्रतिपन्न प्राप्यते वा येन तथाभूत वचस्तत्र प्रमाण भवेत्, तथाभूतवचनाभिधाता वा तज्ज्ञान वा प्रमाणतया लोके व्यपदेशमासादयेदिति ॥ ३५ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य नयसत्य
कत्वनिरूपण नाम एकविंशतितम सोपानम् ॥

अथ सप्तभङ्गनिरूपणम् ।

तदेवं परस्परसापेक्षभेदाभेदात्मनो वस्तुनः कथञ्चित् सदसत्त्वमुक्त्वा तदभिधायकस्य वचसः पुरुषस्यापि तदभिधानद्वारेण सम्यङ्मिथ्यात्वमभिधाय सम्प्रति भावाभावविषयं तत्रैवैकान्तानेकान्तात्मकमंशं प्रतिपादयतो विवक्षया सुनयदुर्नयप्रमाणरूपता तत्प्रतिपादकं वचो यथाऽनुभवति तथा प्रपञ्चतः प्रतिपादयितुम्, यद्वा यथैव यद्वस्तु व्यवस्थितं तथैव तस्य प्रतिपादयतो वक्तुर्निपुणत्वं भवति, अन्यथा सांख्यबौद्धकणादानामिवाभिन्नभिन्नपरस्परनिरपेक्षोभयवस्तुस्वरूपाभिधायिनामर्हन्मतानुसारिणामपि स्यादस्तीत्यादि सविकल्परूपतामनापन्नवचनं वक्तृणां स्यात्कारपदालाञ्छितवस्तुधर्मं प्रतिपादयतामनिपुणता भवेदिति प्रपञ्चतः सप्तविकल्पोत्थाननिमित्तमुपदर्शयितुमाह—

अत्थंतरभूएहि य णियएहि य दोहि समयमाईहिं ।
वयणविसेसाईयं दव्वमवत्तव्वयं पडइ ॥ ३६ ॥

अर्थान्तरभूतैश्च निजकैश्च द्वाभ्यां समयादिभ्याम् ।
वचनविशेषातीतं द्रव्यमवक्तव्यकं पतति ॥ छाया ॥

अर्थान्तरेति । अर्थान्तरभूतः पटादिः, निजो घटादिः, ताभ्यां निजार्थान्तरभूताभ्यां घटवस्तुनः सदसत्त्वं प्रथमद्वितीयभङ्गनिमित्तं प्रधानगुणभावेन भवतीति प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ । यदा तु द्वाभ्यामपि युगपत्तद्वस्तु अभिधित्सितं भवति तदाऽवक्तव्यभङ्गनिमित्तं तथाभूतस्य वस्तुनोऽभावात् प्रतिपादकवचनातीतत्वात् तृतीयभङ्गसद्भावः, वचनस्य वा तथाभूतस्याभावात् अवक्तव्यं वस्तु । तत्रासत्त्वमुपसर्जनीकृत्य सत्त्वस्य प्रतिपादने प्रथमो भङ्गः सत्त्वमुपसर्जनी कृत्वाऽसत्त्वस्य प्रतिपादने च द्वितीयो भङ्गः । द्वयोर्धर्मयोश्च मुख्यतो गौणतो वा प्रतिपादने न किञ्चिद्वचनं समर्थम्, समस्तवचनेन वाक्येन वा तत्प्रतिपादनासम्भवात् । अन्यपदार्थप्रधानत्वात् बहुव्रीहिरत्र न समर्थः, उभयप्राधान्यस्यात्रापेक्षणात्, अत्रार्थेऽव्ययीभावोऽपि न प्रवर्ततेऽसम्भवात् । उभयपदप्रधानो द्वन्द्वसमासो द्रव्यवृत्तित्वं प्रकृतार्थप्रतिपादकः, एकत्र धर्मद्वयस्य मुख्यतया तेनाप्रतिपादनात् । गुणवृत्तिरपि द्रव्याश्रितगुणप्रतिपादकः, द्रव्यमन्तरेण गुणानां तिष्ठतीत्यादिक्रियान्वयित्वासम्भवात्, तस्या द्रव्याश्रितत्वादतो न प्रधानभूतयोर्गुणयोः प्रतिपाद्यत्वम् । उत्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्पुरुषोऽप्यत्र न प्रवर्तते, सङ्ख्यावाचिपूर्वपदत्वाद् द्विगुरप्यशक्त एव, कर्मधारयोऽपि न, गुणाधारद्रव्यविषयत्वात् । न चान्यत् समासान्तरमस्ति येनैकया मुख्यतया गुणद्वयं वाच्यं भवेत्, अत एव न वाक्यमपि तादृगर्थप्रतिपादकमस्ति, तस्य समासाभिन्नार्थ-

बोधकत्वात्, न च केवल पद वाक्य वा लोकप्रसिद्धम्, तस्यापि परस्परापेक्षद्रव्यादिविषयतया तथाभूतार्थप्रतिपादकत्वायोगात्। शतृशानचौ 'तौ सद्' इति [पा० ३-२-१२७] सङ्केतितसच्छब्दवन्न तयोः केनचित्सङ्केतितैकशब्देन वाच्यत्वम्, विकल्पप्रभवशब्दवाच्यत्वप्रसक्तेः, विकल्पानाञ्च युगपत्प्रवृत्त्या नैकदा तयोस्तद्वाच्यतासम्भव इत्यवाच्यत्वं तृतीयो भङ्ग इति प्रथमोऽपेक्षाभेदः। यद्वा नामस्थापनाद्रव्यभावभिन्नेषु वस्तुषु विधित्सिताविधित्सितरूपेण प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ, तत्प्रकाराभ्यां युगपदवाच्यम्, तथाभिधेयपरिणामरहितत्वात्, यदि ह्यविधित्सितरूपेणापि घटः स्यात् तर्हि प्रतिनियतनामादिभेदव्यवहाराभावप्रसक्तिः, तथा च विधित्सितस्यापि नात्मलाभ इति सर्वाभाव एव भवेत्, यदि विधित्सितप्रकारेणाप्यघटः स्यात्तदा तन्निबन्धनव्यवहारोच्छेदः स्यात्, एकपक्षाभ्युपगमेऽपि तदितराभावे तस्याप्यभाव इत्यवाच्य इति द्वितीयो भेदः। अथवा स्वीकृतप्रतिनियतप्रकारे नामादिके तद्घटवस्तुनि च संस्थानादिस्तत्स्वरूपेण घटः, इतरेण चाघट इति प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदभिधातुमशक्तेरवाच्यः, अपरसंस्थानादिनापि यदि घटस्तदैकस्य सर्वघटात्मकता स्यात्, विवक्षितसंस्थानेनाप्यघटो यदि तर्हि पटादाविव घटार्थिनस्तत्राप्रवृत्तिर्भवेत्, एकान्ताभ्युपगमेऽपि तथाभूतस्य प्रमाणाविषयत्वेनासत्त्वादवाच्य इति तृतीयः प्रकारः। यद्वा स्वीकृतप्रतिनियतसंस्थानादौ मध्यमावस्था निजं रूपम्, कुशूलकपालादिलक्षणे पूर्वोत्तरावस्थे अर्थान्तररूपम्, ताभ्यां सदसत्त्वं प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ, युगपत्ताभ्यामभिधातुमसामर्थ्यात् अवाच्यत्वं तृतीयो भङ्गः। यदि घट इतरावस्थाभ्यामपि भवेत् तदानाद्यनन्तत्वप्रसङ्गः। मध्यमावस्थयाप्यघटो यदि स्यात् सर्वदा घटाभावप्रसक्तिः, एकान्तरूपतायामप्ययमेव प्रसङ्ग इत्यसत्त्वादवाच्य इति चतुर्थो भेदः। अथवा तस्मिन्नेव मध्यमावस्थारूपे वर्तमानावर्तमानक्षणाभ्यां सदसत्त्वं प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदभिधातुमशक्तेरवाच्यत्वं तृतीयः, पूर्वोत्तरक्षणयोरपि घटस्य सत्त्वे वर्तमानक्षणमेवासौ जातः पूर्वोत्तरयोर्वर्तमानताप्राप्तेः वर्तमानक्षणमात्रमपि न स्यात्, पूर्वोत्तरक्षणयोरभावे तदपेक्षस्य तस्याप्यभावात्। वर्तमानक्षणेनाप्यघटरूपतायां सर्वदा तस्याभावप्रसक्तिः, एकान्तपक्षेऽप्ययमेव दोष इत्यभावादेवावाच्य इति पञ्चमः। यद्वा क्षणपरिणतिरूपे घटे लोचनेतरेन्द्रियजप्रतिपत्तिविषयत्वाभ्यां सदसत्त्वं प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्यः, इन्द्रियान्तरजप्रतिपत्तिविषयतयापि घटो यदि स्यादिन्द्रियान्तरकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गः, इन्द्रियसङ्करप्रसक्तिश्च लोचनजप्रतिपत्तिविषयत्वेनापि न घटस्तर्हि तस्यारूपत्वप्रसक्तिः एकान्तवादेऽपि तदितराभावे तस्याप्यभावादवाच्य एवेति षष्ठो भेदः। अथवा लोचनप्रतिपत्तिविषये तत्रैव घटे घटशब्दवाच्यता निजं रूपं कुटशब्दवाच्यता पररूपं, ताभ्यां सदसत्त्वात् प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ, यौगपद्येनाभि-

दानापेक्षया स्ववाच्यता, घटो यदि कुटशब्दवाच्यतयापि भवेत्तदा त्रिजगत एकशब्दवाच्यता स्यात्, घटस्य वाऽशेषपटादिशब्दवाच्यताप्रसङ्ग इति घटशब्दवाच्यत्वप्रतिपत्तौ निखिलतद्वाचकशब्दप्रतिपत्तिप्रसङ्गश्च, घटशब्देनाप्यवाच्यश्चेद्घटशब्दोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्ग, एकान्ताभ्युपगमे तु तथाविधवस्तुस्वभावात् सङ्केतद्वारेणापि न तद्वाचक कश्चित् शब्द इत्यवाच्य एवेति सप्तम प्रकार । एव घटशब्दाभिधेये तत्रैव घटे हेयोपादेयान्तरङ्गबहिरङ्गोपयोगानुपयोगादितया सदसत्त्वात्प्रथमद्वितीयौ, ताभ्यां युगपदादिष्टोऽवाच्य, हेयबहिरङ्गानर्थक्रियाकार्यसन्निहित रूपेणापि यदि घटो भवेत् पटादीनामपि घटत्वप्रसक्ति, यद्युपादेयसन्निहितादिरूपेणाप्यघट स्यात्तदाऽन्तरङ्गस्य वक्तृश्रोतृगतहेतुफलभूतघटाकारावबोधकविकल्पोपयोगस्याप्यभावे घटस्याप्यभावप्रसङ्ग इत्यवाच्य, एकान्ताभ्युपगमेऽप्ययमेव प्रसङ्ग इत्यवाच्य इत्यष्टमो भेद । अथवा तत्रैवोपयोगेऽभिमतार्थावबोधकत्वानभिमतार्थावबोधकत्वाभ्या सदसत्त्वात् प्रथमद्वितीयौ, ताभ्या युगपदादिष्टोऽवाच्य, इतरप्रकारेणापि यदि घट स्यात् प्रतिनियतोपयोगाभाव, तथाभ्युपगमे विविक्तरूपोपयोगप्रतिपत्तिर्न भवेत्, स्वरूपेणापि यद्यघटो भवेत्तदा सर्वाभाव, अविशेषप्रसङ्गो वा, न चैवम्, तथाऽप्रतीते, एकान्तपक्षेऽप्ययमेव प्रसङ्ग इत्यवाच्य इति नवम । अथवा सत्त्वमसत्त्व वा पररूप घटत्वञ्च निज रूप ताभ्या प्रथमद्वितीयौ भङ्गौ, अभेदेन ताभ्या निर्दिष्टो घटोऽवक्तव्यो भवति, यदि हि सत्त्वमनूद्य घटत्व विधीयते तदा सत्त्वस्य घटत्वेन व्याप्तेर्घटस्य सर्वगतत्वप्रसङ्ग, तथाभ्युपगमे प्रतिभासबाधा व्यवहारविलोपश्च, तथा यद्यसत्त्वमनूद्य घटत्व विधीयते तर्हि प्रागभावादेश्चतुर्विधस्याप्यसत्त्वस्य घटत्वेन व्याप्तेर्घटत्व प्रसङ्ग, यदि च घटत्वमनूद्य सदसत्त्वे विधीयेते तदा घटत्व यत्तदेव सदसत्त्वे इति घट मात्र सदसत्त्वे प्रसज्येते तथा च पटादीना प्रागभावादीनाञ्चाभावप्रसक्तिरिति प्राक्तनन्यायेन विशेषणविशेष्यलोपात् सन् घट इत्येवमवक्तव्य, असन् घट इत्येवमप्यवक्तव्य, न चैकान्ततोऽवाच्यः, अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चिदवाच्य इति न कश्चिद्दोष इति दशम प्रकार इति दिक् ॥ भङ्गा एते त्रयो गुणप्रधानभावेन सकलधर्मात्मकैकवस्तुप्रतिपादका स्वय तथाभूता सन्तो निरवयवप्रतिपत्तिद्वारेण सकलादेशा, वक्ष्यमाणाश्चत्वारस्तु सावयवप्रतिपत्तिद्वारेणाशेषधर्माक्रान्त वस्तु प्रतिपादयन्तोऽपि विकलादेशा इति केचित् प्रतिपन्ना । वाक्यञ्च सर्वमेकानेकात्मक सत् स्वाभिधेयमपि तथाभूतमवबोधयति, न हि तावन्निरवयवेन वस्तुस्वरूपाभिधान सम्भवति, अनन्तधर्माक्रान्तैकात्मकत्वाद्वस्तुन, निरवयववाक्यस्य हि एकस्वभाववस्तुविषयत्वात् तथाभूतस्य च वस्तुनोऽसम्भवात् न निरवयवस्य तस्य

वाक्यमभिधायकम् । नापि सावयव वाक्य वस्त्वभिधायक सम्भवति, वस्तुन एकात्मकत्वात्, न च वस्तुनस्तदंशा व्यतिरिक्ता, तद्व्यतिरेकेण तेषामप्रतीते, एकस्वरूपव्याप्तानेकाकारप्रतिभासात्, न च तदेकात्मकमेव, अनेकाकारानुरक्तस्यैवैकात्मनः प्रतिभासात्, अतो वस्तुन एकानेकस्वभावत्वात् तथाभूतवस्त्वभिधायका शब्दा अपि तथाभूता एव, नैकान्तत सावयवा उभयैकान्तरूपा वा । तत्र विवक्षाकृतप्रधानभावसदाद्येकधर्मात्मकस्यापेक्षितापराशेषधर्मक्रोडीकृतस्य वाक्यार्थस्य स्यात्कारपदलाञ्छितवाक्यात् प्रतीतेः स्यादस्ति घट, स्यान्नास्ति घट, स्यादवक्तव्यो घट इत्येते त्रयो भङ्गा सकलादेशा । विवक्षाविरचितद्वित्रिधर्मानुरक्तस्य स्यात्कारपदससूचितसकलधर्मस्वभावस्य धर्मिणो वाक्यार्थरूपस्य प्रतिपत्तेश्चत्वारो वक्ष्यमाणा विकलादेशा स्यादस्ति च नास्ति घट इति प्रथमो विकलादेश, स्यादस्ति चावक्तव्यश्च घट इति द्वितीय, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च घट इति तृतीय, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्च घट इति चतुर्थ, एत एव सप्तभङ्गा स्यात्पदलाञ्छनविरहिणोऽवधारणैकस्वभावा विषयाभावाद्दुर्नया भवन्ति, धर्मान्तरोपादानप्रतिषेधाकरणात् स्वार्थमात्रप्रतिपादनप्रवणा एते एव सुनयरूपतामासादयन्ति, स्यात्पदलाञ्छनविवक्षितैकधर्मावधारणवशाद्वा सुनया, सद्व्याद्येकदेशस्य व्यवहारनिबन्धनत्वेन विवक्षितत्वात्, धर्मान्तरस्य चानिषिद्धत्वात् । अत स्यादस्ति इत्यादि प्रमाणम्, अस्त्येवेत्यादि दुर्नय, अस्ति इत्यादि सुनय, न तु सव्यवहाराङ्गम्, स्यादस्त्येव इत्यादिकस्तु नय एव व्यवहारकारणम्, स्वपराव्यावृत्तवस्तुविषयप्रपञ्चैकवाक्यस्य व्यवहारकारणत्वात्, अन्यथा तदयोगादिति ॥ ३६ ॥

अथ सावयववाक्यरूप चतुर्थभङ्गमाह—

अह देसो सब्भावे देसोऽसब्भावपज्जवे णियओ ।
त दवियमत्थि णत्थि य आएसविसेसियं जम्हा ॥ ३७ ॥

अथ देश सद्भावे देशोऽसद्भावपर्यये नियत ।
तद्द्रव्यमस्ति नास्ति च आदेशविशेषित यस्मात् ॥ छाया ॥

अथेति यदा वस्तुनोऽवयवलक्षणो देशोऽस्तित्वे नियत, सन्नेवायमित्येव निश्चित, अपरश्च देशो नास्तित्वे नियत, असन्नेवायमित्यवगत, कथञ्चिदवयवेभ्योऽवयविनोऽभेदादवयवधर्मै सोऽपि तथा व्यपदिश्यते यथा कुण्ठो देवदत्त इति, एवञ्चावयवसत्त्वासत्त्वाभ्यामवयव्यपि सदसन् भवति, तस्मात्तद्द्रव्यमस्ति च नास्ति च भवति, उभयप्रधानावयव-

१ येन वाक्यमपि निरवयव भवेदिति भाव । अत्र वाक्ये सावयवत्व निरवयत्वञ्चानेकात्मकत्वमेकात्मकत्वे बोध्यम् ॥

भागेन यस्माद्विशेषितम्, तथाहि अवयवेन निर्दिष्टधर्मेण यत्रादिश्यते तदस्ति च नास्ति च भवति, तथा स्वद्रव्यक्षेत्रकालभावैर्विभक्तो घट स्वद्रव्यादिरूपेणास्ति परद्रव्यादिरूपेण च स एव नास्ति, तथा च पुरुषादिवस्तु विवक्षितपर्यायेण बालादिना परिणत कुमारादिना चापरिणतमित्यादिष्टमिति योज्यम् ॥ ३७ ॥

अथ पञ्चम भङ्ग प्रदर्शयति—

सब्भावे आइट्ठो देसो देसो य उभयहा जस्स ।
त अत्थि अवत्तव्व च होइ दविअ वियप्पवसा ॥ ३८ ॥

सद्भावे आदिष्टो देशो देशश्च उभयथा यस्य ।
तदस्ति अवक्तव्यञ्च भवति द्रव्य विकल्पवशात् ॥ छाया ॥

सद्भाव इति, यस्य घटादेर्धर्मिणो देशो धर्मोऽस्तित्वेऽवक्तव्यानुविद्धस्वभावे आदिष्ट, अन्यथा तद्योगात्, न ह्यपरधर्माप्रविभक्ततामन्तरेण विवक्षितधर्मास्तित्व सम्भवति, खर-विषाणादेरिव । तथैवापरो देश उभयथा आदिष्ट, अस्तित्वनास्तित्वप्रकाराभ्यामेकदैव विवक्षित, अस्तित्वानुविद्ध एवावक्तव्यस्वभाव, अन्यथा तदसत्त्वप्रसक्त, न ह्यस्तित्वा भावे उभयाविभक्तता शशशृङ्गादेरिव तस्य सम्भविनी, भङ्गोऽय केवलप्रथमतृतीयभङ्गसयोगात्मको न, विवक्षाविशेषात्, तत्र हि अस्तित्व नावक्तव्यताऽनुविद्ध परस्परानिरपेक्षणभूतयो प्रतिपाद्यनाधिगन्तुमिष्टत्वात्, अत्र तु तथाभूतधर्माक्रान्ततयेति तद्द्रव्य अस्ति चावक्तव्यञ्च भवति तद्धर्मविकल्पनवशात्, धर्मयोस्तथापरिणतयोस्तथाव्यपदेशे धर्म्यपि तद्द्वारेण तथैव व्यपदिश्यते ॥ ३८ ॥

षष्ठ भङ्गमाह—

आइट्ठोऽसब्भावे देसो देसो य उभयहा जस्स ।
त णत्थि अवत्तव्व च होइ दविय वियप्पवसा ॥ ३९ ॥

आदिष्टोऽसद्भावे देशो देशश्च उभयथा यस्य ।
तन्नास्ति अवक्तव्यञ्च भवति द्रव्य विकल्पवशात् ॥ छाया ॥

आदिष्ट इति, यस्य वस्तुनो देशोऽसत्त्वे निश्चित, असन्नेवायमित्यवक्तव्यानुविद्ध, अपरश्चासदनुविद्धः उभयथा सन्नसश्चेत्येव युगपन्निश्चितस्तदा तद्द्रव्य नास्ति चावक्तव्यञ्च भवति विकल्पवशात्, तद्व्यपदेश्यावयववशात्, द्रव्यमपि तद्व्यपदेशमासादयति, केवल द्वितीयतृतीयभङ्गव्युदासेन षष्ठो भङ्ग ॥ ३९ ॥

अथ सप्तम भङ्गमाह—

सब्भावासब्भावे देसो देसो य उभयहा जस्स ।
त अत्थि णत्थि अवत्तव्वय च दविय वियप्पवसा ॥ ४० ॥

सद्भावासद्भावयोर्देशो देशश्च उभयथा यस्य ।
तदस्ति नास्ति अवक्तव्यकञ्च द्रव्य विकल्पवशात् ॥ छाया ॥

सद्भावेति, यस्य देशिनो देशोऽवयवो धर्मो वा सद्भावे निश्चितः अपरस्त्वसद्भावे, तृतीयस्तु उभयथा, इत्येव देशाना सदसदवक्तव्यव्यपदेशात्तदपि द्रव्यमस्ति च नास्ति चावक्तव्यञ्च भवति, तथाभूतविशेषणाध्यासितस्य द्रव्यस्यानेन प्रतिपादनादपरभङ्गाना व्युदास । एते च परस्पररूपापेक्षया सप्तभङ्ग्यात्मकाः प्रत्येक स्वार्थं प्रतिपादयन्ति नान्यथेति प्रत्येक तत्समुदायो वा सप्तभङ्गात्मक प्रतिपाद्यमपि तथाभूत दर्शयतीति व्यवस्थितम् । अत्र प्रत्येकभङ्गाना भेदविशेषा अन्यत्र ग्रन्थेभ्योऽवसेया । अनन्तधर्मात्मके वस्तुनि न तत्र विपादकवचनस्य सप्तवचनातिरिक्तस्याष्टमस्य सम्भव, तत्परिकल्पने विशिष्टनिमित्ताभावात् कल्प्यमानवचनानामत्रैवान्तर्भावादिति ॥ ४० ॥

अन्योन्यापरित्यागेन व्यवस्थितस्वरूपवाक्यनयाना शुद्ध्यशुद्धिविभागेन समस्तविभ्यपदेशमासादयतां द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयावेव मूलाधार इत्यादर्शयति—

एव सत्तवियप्पो वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।
वंजणपज्जाए उण सवियप्पो णिव्वियप्पो य ॥ ४१ ॥

एव सप्तविकल्पो वचनपथो भवति अर्थपर्याये ।
व्यञ्जनपर्याये पुन सविकल्पो निर्विकल्पश्च ॥ छाया ॥

एवमिति, उक्तप्रकारेण सप्तविधो वचनमार्ग सङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्ररूपेऽर्थनये सर्वो भवति, तत्र सामान्यग्राहिणि सङ्ग्रहे प्रथम , विशेषग्राहिणि व्यवहारे द्वितीय , ऋजुसूत्रे तृतीय , चतुर्थ सङ्ग्रहव्यवहारयो , पञ्चम सङ्ग्रहर्जुसूत्रयो , षष्ठो व्यवहारर्जुसूत्रयो सप्तमश्च सङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रेषु । व्यञ्जनपर्याये शब्दनये सविकल्प , प्रथमे पर्यायशब्दवाच्यत्वाविकल्पसद्भावेऽप्यर्थस्यैकत्वात्, द्वितीयतृतीययोर्निर्विकल्पः, द्रव्यार्थात्सामान्यलक्षणान्निर्गतपर्यायाभिधायकत्वात्, समभिरूढस्य पर्यायभेदभिन्नत्वात्, एवम्भूतस्यापि विवक्षितक्रियाकालार्थत्वात्, लिङ्गसङ्ख्याक्रियाभेदेन भिन्नस्यैकशब्दावाच्यत्वात् । शब्दादिषु तृतीय , प्रथमद्वितीयसयोगे चतुर्थ , तेष्वेव चानभिधेयसयोगे पञ्चमषष्ठसप्तमवचनमार्गा भवन्ति ।

पडिपुण्णजोव्वणगुणो जह लज्जइ बालभावचरिएण ।
कुणइ य गुणपणिहाणं अणागयसुहोवहाणत्थं ॥ ४३ ॥

परिपूर्णयौवनगुणो यथा लज्जते बालभावचरितेन ।
करोति च गुणप्रणिधानमनागतसुखोपधानार्थम् ॥ छाया ॥

परिपूर्णेति, यथा सम्प्राप्तयौवनगुणः पुरुषो बालभावप्रवृत्तनिजानुष्ठानुस्मरणात् पूर्वं मयाऽमध्यस्पृश्यसंस्पर्शादिव्यवहारमनुष्ठितवानिति लज्जते मयैतस्मात्सुखसाधनात्सुखमाप्तव्यमिति चानागतसुखप्राप्त्यर्थं उत्साहादिगुणेष्वैकाग्र्यं करोति, अनेनातीतानागतवर्तमानानामैक्यमुक्तं भवति ॥ ४३ ॥

अत्रापि मते यथावस्थितवस्तुस्वरूपप्ररूपणं न परिपूर्णमित्याह—

ण य होइ जोव्वणत्थो बालो अण्णो वि लज्जइ ण तेण ।
ण वि य अणागयवयगुणसाहणं जुज्जइ विभत्ते ॥ ४४ ॥

न च भवति यौवनस्थो बालोऽन्योऽपि लज्जते न तेन ।
नापि चानागतवयोगुणसाधनं युज्यतेऽविभक्ते ॥ छाया ॥

न चेति, यौवनस्थः पुरुषो न च बालो भवति, अपि तु अन्य एव, तेन बालचरिते नान्योऽपि न लज्जते पुरुषान्तरवत्, नाप्यनागतवृद्धावस्थासुखादिप्रसाधनार्थमत्यन्ताभेदेऽविचलितस्वरूपतया तस्य प्रयत्नः सम्भवति, तस्मान्नाभेदमात्रं तत्त्वं कथञ्चिद्भेदव्यवहारप्रतीतिबाधितत्वात्, नापि भेदमात्रम्, एकत्वव्यवहारप्रत्ययनिराकृतत्वादिति भेदाभेदात्मकं तत्त्वमभ्युपगन्तव्यमन्यथा सकलव्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग ॥ ४४ ॥

एवमभेदभेदात्मकस्य पुरुषतत्त्वस्य यथाऽतीतानागतदोषगुणनिन्दाभ्युपगमाभ्यां सम्बन्धः तथैव भेदाभेदात्मकस्य तस्य सम्बन्धादिभिर्योग इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकोपसंहारार्थमाह—

जाइकुलरूवलक्खणसण्णासंबंधओ अहिगयस्स ।
बालाइभावदिट्ठविगयस्स जह तस्स संबंधो ॥ ४५ ॥

जातिकुलरूपलक्षणसंज्ञासम्बन्धतोऽधिगतस्य ।
बालादिभावदृष्टविगतस्य यथा तस्य सम्बन्धः ॥ छाया ॥

जातीति, पुरुषत्वादिजात्या प्रतिनियतपुरुषजन्यत्वलक्षणकुलेन चक्षुर्ग्राह्यरूपादिना तिलकादिलक्षणेन प्रतिनियतशब्दाभिधेयत्वलक्षणसंज्ञया च यस्तदात्मपरिणामरूपः सम्बन्धस्तमाश्रित्याधिगतस्य तदात्मकत्वेनाभिन्नावभासविषयस्य, अथवा सम्बन्धो जन्यजनकभाव,

तथा च जातिकुलरूपलक्षणसञ्ज्ञासम्बन्धैरविगतस्य एकात्मकस्य बालादिभावैर्दृष्टैर्विगतस्य उत्पादविगमात्मकस्य तस्य यथा सम्बन्धः भेदाभेदपरिणतिरूपः, चाक्षुषाध्यक्षेण भेदाभेदात्मकत्वप्रतिपत्तेः तथेति अग्रे सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

आध्यात्मिकाध्यक्षतोऽपि तथा प्रतीतेस्तद्वस्तु तथाविधमेवेत्याह—

> ते हि अतीताणागयदोसगुणदुगुञ्छणब्भुवगमेहिं ।
> तह बंधमोक्खसुहदुक्खपत्थणा होइ जीवस्स ॥ ४६ ॥

> ताभ्यामतीतानागतदोषगुणजुगुप्सनाभ्युपगमाभ्याम् ।
> तथा बन्धमोक्षसुखदुःखप्रार्थना भवति जीवस्य ॥ छाया ॥

ताभ्यामिति, यथा ताभ्यामतीतानागतदोषगुणजुगुप्साऽभ्युपगमाभ्यां भेदाभेदात्मकस्य पुरुषत्वस्य सिद्धिः तथा दार्ष्टान्तिकेऽपि बन्धमोक्षसुखदुःखप्रार्थना तत्साधनोपादानपरित्यागद्वारेण भेदाभेदात्मकत्वेन जीवद्रव्यस्य भवति बालाद्यात्मकपुरुषद्रव्यवत्, न च जीवस्य पूर्वोत्तरभवानुभवितुरभावाद्बन्धमोक्षभावस्याभावः, उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकस्य तस्यानाद्यनन्तस्योक्तत्वात् । तथाहि मरणचित्तं भाव्युत्पादस्थित्यात्मकम्, मरणचित्तत्वात् जीवदवस्थाविनाशचित्तवत्, तथा जन्मादौ चित्तप्रादुर्भावोऽतीतचित्तस्थितिविनाशात्मकः, चित्तप्रादुर्भावत्वात्, मध्यमावस्थाचित्तप्रादुर्भाववत्, अन्यथा तस्याप्यभावप्रसक्तिः, न चेष्टापत्तिः, हर्षविषादाद्यनेकविवर्त्तात्मकस्यानन्यवेद्यस्यान्तर्मुखाकारतया स्वसंवेदनाध्यक्षतः शरीरवैलक्षण्येनानुभूतेः, तथापि तस्याभावे बहिर्मुखाकारतया प्रतिभासमानशरीरादेरप्यभावः स्यात् । न वैकान्तेनात्मनो नित्यत्वे नूतनबुद्धिशरीरेन्द्रियैर्योगवियोगलक्षणे जन्ममरणे अपि सम्भवतः कुतो बन्धमोक्षप्रसक्तिः, सर्वात्मनाऽविचलितरूपत्वात् । नाप्येकान्ततः उत्पादविनाशात्मके चित्ते इहलोकपरलोकव्यवस्था बन्धादिव्यवस्था वा सम्भवति, ऐहिकशरीरपरित्यागेन ह्यामुष्मिकशरीरोपादानमेकस्य परलोकः, पूर्वग्रामपरित्यागावाप्तग्रामान्तरैकपुरुषवत् न च दृष्टान्तेऽप्येकत्वमसिद्धमिति वाच्यम्, उभयावस्थयोस्तस्यैकत्वेन प्रतिपत्तेः । न चेयं मिथ्या, बाधकाभावात्, विरुद्धधर्मसंसर्गादेर्बाधकस्याध्यक्षबाधादिना निरस्तत्वात्, न च पूर्वावस्थात्याग एकस्योत्तरावस्थोपादानमन्तरेण दृष्टः, घटाकारविनाशवन्मृद्द्रव्यस्य कपालाकारोपादानमन्तरेण तस्यादर्शनात् । न च कपालोपादानमन्तरेण घटविनाश एव न सिद्धः, घटकपालव्यतिरेकेणापरस्य नाशस्याप्रतीतेरिति वक्तव्यम्, कपालोत्पादस्यैव कथञ्चिद्घटविनाशात्मकतया प्रतिपत्तेः, अत एव सहेतुकत्वं विनाशस्य, कपालोत्पादस्य सहेतुकत्वात् । न च कपालानां केवलं भावरूपत्वम्, तथा सति घटस्या

अभावस्य कारणत्वाभावाच्च । यद्यपि कपालानि घटहेतुमन्ति तथापि घटसद्भावमेव गमयेयुर्न तदभावम्, न हि धूमः पावकहेतुस्तदभावगमक उपलब्धः । न चाभिन्ननिमित्तजन्यतया तयोः प्रतिबन्धः, अभावस्याकार्यत्वाभ्युपगमात् । नापि तादात्म्यलक्षणः, तयोस्तदभावात् । न च घटस्वरूपव्यावृत्तत्वात्तेषां तदभावप्रतिपत्तिजनकत्वम्, सकलत्रैलोक्याभावप्रतिपत्तिजनकत्वप्रसक्तेः, तेषां ततोऽपि व्यावृत्तस्वरूपत्वात् । न च घटविनाशरूपत्वात्तेषां नायं दोषः, तेषां वस्तुरूपत्वात्, विनाशस्य च निःस्वभावत्वात्, तथा च तादात्म्यविरोधः, अन्यथा घटानुपलम्भवत्तेषामपि तदानुपलब्धिर्भवेत्, तस्मात् प्रागभावात्मकः सन् घटो ध्वंसाभावात्मकतां प्रतिपद्यत इत्यभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । सत्त्वलक्षणस्यापि हेतोर्गमकत्वमनेनैव प्रकारेण सम्भवति, अन्यथा उत्पत्त्यभावात् स्थित्यभावः, तदभावे विनाशस्याप्यभावः, असतो विनाशायोगादिति त्र्यात्मकमेकं वस्त्वभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा तदनुपपत्तेरिति । यथा चाऽऽत्मनः परलोकगामित्वं शरीरमात्रव्यापकत्वञ्च तथा प्रतिपादितमेव । ननु शरीरमात्रव्यापित्वे तस्य गमनाभावाद्देशान्तरे तद्गुणोपलब्धिर्न भवेत्, न, तदधिष्ठितशरीरस्य गमनाविरोधात्, पुरुषाधिष्ठितशकटयन्त्रवत् । न च मूर्त्तामूर्त्तयोर्घटाकाशयोरिव प्रतिबन्धाभावान्मूर्त्तशरीरगमनेऽपि नामूर्त्तस्यात्मनो गमनमिति वक्तव्यम्, संसारिणस्तस्यैकान्तेनामूर्त्तत्वासिद्धेस्तत्प्रतिबद्धत्वाभावासिद्धेः ॥ ४६ ॥

एतदेवाह—

अण्णोण्णाणुगयाणं इमं व तं व त्ति विभयणमजुत्तं ।
जह दुद्धपाणियाणं जावंत विसेसपज्जाया ॥ ४७ ॥

अन्योन्यानुगतयोरिदं वा तद्वेति विभजनमयुक्तम् ।
यथा दुग्धपानीययोः यावन्तो विशेषपर्यायाः ॥ छाया ॥

अन्योऽन्येति, परस्परानुप्रविष्टयोरात्मकर्मणोरिदं कर्मायमात्मेति पृथक्करणमघटमानकम्, प्रमाणाभावेन कर्त्तुमशक्यत्वात्, यथा परस्परानुप्रविष्टयोर्दुग्धपानीययोः । किं परिमाणोऽयं जीवकर्मप्रदेशयोरविभाग इत्यत्राह—यावन्त इति, यावन्तो विशेषपर्यायास्तावान्, अत परमवस्तुत्वप्रसक्तेः, सर्वविशेषाणामन्त्यविशेषपर्यन्तत्वात्, अन्त्य इति विशेषणान्यथानुपपत्तेरिति ॥ ४७ ॥

जीवकर्मणोरन्योन्यानुप्रवेशे तदाश्रितानामन्योन्यानुप्रवेश इत्याह—

रूआइपज्जवा जे देहे जीवदवियम्मि सुद्धम्मि ।
ते अण्णोण्णाणुगया पण्णवणिज्जा भवत्थम्मि ॥ ४८ ॥

रूपादिपर्यवा ये देहे जीवद्रव्ये शुद्धे ।
तेऽन्योन्यानुगता प्रज्ञापनीया भवस्थे ॥ छाया ॥

रूपादिति, रूपरसगन्धस्पर्शादयो ये देहाश्रिता पर्याया ये च विशुद्धस्वरूपे जीवद्रव्याश्रिते ज्ञानादयस्तेऽन्योऽन्यानुगता, जीवे रूपादयो देहे ज्ञानादय इति प्ररूपणीया भवस्थे संसारिणि, अकारप्रश्लेषाद्वाऽसंसारिणि । न च संसारावस्थाया देहात्मनोरन्योऽन्यानुबन्धाद्रूपादिभिस्तद्व्यपदेशो युक्त, मुक्त्यवस्थायान्तु तदभावान्नासौ युक्त इति वाच्यम्, तदवस्थायामपि देहाद्याश्रितरूपादिग्रहणपरिणतज्ञानदर्शनपर्यायद्वारेणात्मनस्तथाविधत्वात्तथा व्यपदेशसम्भवात्, आत्मपुद्गलयोश्च रूपादिज्ञानादीनामन्योन्यानुप्रवेशात्, कथञ्चिदेकत्वमनेकत्वञ्च मूर्त्तत्वममूर्त्तत्वञ्च, अव्यतिरेकात्सिद्धमिति ॥ ४८ ॥

एतदेवाह—

एव एगे आया एगे दंडे य होइ किरिया य ।
करणविसेसेण य तिविहजोगसिद्धी वि अविरुद्धा ॥ ४९ ॥

एवमेक आत्मा एको दण्डश्च भवति क्रिया च ।
करणविशेषेण च त्रिविधयोगसिद्धिरप्यविरुद्धा ॥ छाया ॥

एवमिति, उक्तप्रकारेण मनोवाक्कायद्रव्याणामात्मन्यनुप्रवेशादात्मैव न तद्व्यतिरिक्तास्त इति स्थानाङ्गैकस्थाने 'एगे आया' इति प्रथमसूत्रप्रतिपादित सिद्ध एक आत्मा एको दण्ड एका क्रियेति भवति, मनोवाक्कायेषु दण्डक्रियाशब्दौ प्रत्येकमभिसम्बन्धनीयौ, करणविशेषेण च मनोवाक्कायस्वरूपेणात्मन्यनुप्रवेशाधात्त्रिविधयोगस्वरूपत्वात् त्रिविधयोगसिद्धिरपि आत्मनोऽविरुद्धैवेत्येकस्य सतस्तस्य त्रिविधयोगात्मकत्वादनेकान्तरूपता व्यवस्थितैव । न चान्योन्यानुप्रवेशादेकात्मकत्वे बाह्याभ्यन्तरविभागाभाव इति अन्तर्हर्षविषादाद्यनेकविवर्त्तात्मकमेकं चैतन्यं बहिर्बालकुमारयौवनाद्यनेकावस्थैकात्मकमेकशरीरमभ्यक्षत सवेद्यत इत्यस्य विरोध, बाह्याभ्यन्तरविभागाभावेऽपि निमित्तान्तरतस्तद्व्यपदेशसम्भवात् ॥४९॥

एतदेवाह—

ण य बाहिरओ भावो अब्भतरओ य अत्थि समयम्मि ।
णोइंदिय पुण पडुच होइ अब्भतरविसेसो ॥ ५० ॥

न च बाह्यो भावः आभ्यन्तरश्चास्ति समये ।
नोइन्द्रियं पुनः प्रतीत्य भवति आभ्यन्तरविशेषः ॥ छाया ॥

न चेति, आत्मपुद्गलयोरन्योन्यानुप्रवेशादुक्तप्रकारेणार्हत्प्रणीतशासने न बाह्योऽभ्यन्तरो वा भावः सम्भवति, मूर्तामूर्तादिरूपतया सकलवस्तुनः संसारोदरवर्तिनोऽनेकान्तात्मकत्वात्। नोइन्द्रियं मनः प्रतीत्याभ्यन्तर इति व्यपदेशः, तस्यात्मपरिणतिरूपस्य परप्रत्यक्षत्वात् शरीरवाचोरिव। न च शरीरात्मावयवयोः परस्परानुप्रवेशाच्छरीराद्भेदे आत्मनोऽपि तद्वत् परप्रत्यक्षताप्रसक्तिः, इन्द्रियज्ञानस्याशेषपदार्थस्वरूपग्राहकत्वायोगादित्यस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्। अतः शरीरप्रतिबद्धत्वमात्मनो न भवति, अमूर्तत्वादिति प्रयोगे हेतुरसिद्धः। किञ्चात्मपरिणतिरूपमनसः शरीरादात्यन्तभेदे तद्विकाराविकाराभ्यां शरीरस्य तत्त्वं न स्यात्, तदुपकारापकाराभ्यां वाऽऽत्मनः सुखदुःखाद्यनुभवश्च न भवेत्, शरीरविघातकृतश्च हिंसकत्वमनुपपन्नं भवेत्, शरीरपुष्ट्यादेः रागाद्युपचयहेतुत्वं नरीरस्य कृशोऽहं स्थूलोऽहमिति प्रत्ययविषयत्वञ्च दूरोत्सारितं भवेत् पुरुषान्तरशरीरस्येव घटाकाशयोरपि प्रदेशान्योन्यप्रवेशलक्षणो बन्धोऽस्त्येवेत्ययुक्तो दृष्टान्तः, अन्यथा घटस्यावस्थितिरेव न भवेत्। न चान्योन्यानुप्रवेशसद्भावेऽप्याकाशवच्छरीरपरतन्त्रताऽऽत्मनोऽनुपपन्ना, मिथ्यात्वादेः पारतन्त्र्यनिमित्तस्यात्मनि भावादाकाशे च तदभावात्। न च शरीरायत्तत्वं सति तस्य मिथ्यात्वादिबन्धहेतुभिर्योगस्तस्माच्च तत्प्रतिबद्धत्वमितीतरेतराश्रयः, अनादित्वाभ्युपगमेन निरासात्। न च शरीरसम्बन्धात् प्रागात्मनोऽमूर्तत्वम्, सदा तैजसकार्मणशरीरसम्बन्धित्वात् संसारावस्थायां तस्य, अन्यथा भवान्तरस्थूलशरीरसम्बन्धित्वायोगात्, पुद्गलोपष्टम्भव्यतिरेकेणोर्ध्वगतिस्वभावस्यापरदिग्गमनासम्भवात्, स्थूलशरीरेणातिसूक्ष्मस्यात्मनो रज्ज्वादिनेवाकाशस्य सम्बन्धायोगाच्च संसारिशून्यं जगत् स्यादिति सदात्मनः सूक्ष्मशरीरसम्बन्धित्वं सर्वदाभ्युपगन्तव्यम्। अथ शरीरात्मनोस्तादात्म्ये शरीरावयवच्छेदे आत्मावयवस्यापि छेदप्रसक्तिः, अच्छेदे तयोर्भेदप्रसङ्गः, न, कथञ्चित्तच्छेदस्याभ्युपगमात्, अन्यथा शरीरात् पृथग्भूतावयवस्य कम्पोपलब्धिर्न भवेत्, तत्रैव पश्चादनुप्रवेशाच्च न पृथगात्मताप्रसक्तिः, छिन्ने हस्तादौ कम्पादितल्लिङ्गादर्शनादिव कल्पना। न वा छिन्नहस्तादावेव विनष्टः, शेषस्याप्येकत्वेन विनाशप्रसङ्गात्, एवञ्च ततोऽन्यत्रात्मावयवस्य शेषस्यापि गमनप्रसङ्गतोऽगमनाच्चप्राप्यसत्त्वादविनष्टत्वाच्च तदनुप्रवेशोऽवसीयते गत्यन्तराभावात्। न चात्मन एकत्वे विभागाभावाच्छेदाभाव इति वाच्यम्, शरीरद्वारेण तस्यापि सविभागित्वात्, अन्यथा सावयवशरीरव्यापिता तस्य कथं भवेत्। न वा शरीरमर्मगतोऽसौ, तत्र सर्वत्रैव स्पर्शोपलम्भात्। नापि तद्व्यापकस्य तच्छेदे छेदः, अतिप्रसङ्गात्। नाप्यन्यथवच्छेदे न छिन्नः,

तत्र कम्पाद्युपलब्धे छिन्नाच्छिन्नयो पश्चात्कथं सङ्घटनमिति चेन्न, एकान्तेन छेदाभावात्, पद्मनालतन्तुवदविच्छेदाभ्युपगमात्, सघटनमपि तथाभूतादृष्टवशादविरुद्धमेव। न वा गतिमतोऽनित्यत्व दोष, कथञ्चिदिष्टत्वात्, गृहान्तर्गतप्रदीपप्रभावत्संकोचविकाशात्मकत्वेन तस्य न्यायप्राप्तत्वात्। न च देहात्मनोरन्योन्यानुबद्धत्वे देहभस्मसाद्भावे तस्यापि तथा प्रसक्ति, क्षीरोदकवत् तयोर्लक्षणभेदतो भेदात्, न हि भिन्नस्वरूपयोरन्योऽन्यानुप्रवेशे सत्यपि एकक्षयेऽपरक्षय, यथा क्वाथ्यमाने क्षीरे प्रथममुदकक्षयेऽपि न क्षीरक्षय, तस्मान्मूर्तामूर्तायनेकान्तात्मकत्वमात्मनोऽभ्युपगन्तव्यमिति ॥ ५० ॥

एव सत्येवात्मनो मिथ्यात्वादिपरिणतिवशोपात्तपुद्गलाङ्गाङ्गिभावलक्षणो बन्ध तद्वशोपनतसुखदुःखाद्यनुभवलक्षणो भोगश्चोपपद्यते नान्यथेति, प्रदर्शितन्यायेन परस्परापेक्षद्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकयोः प्ररूपणा सम्भविनी न निरपेक्षयोरिति वा प्रदर्शनायाह—

दव्वट्ठियस्स आया बंधइ कम्मं फलं च वेएइ।
बीयस्स भावमेत्तं ण कुणइ ण य कोइ वेएइ ॥ ५१ ॥

द्रव्यार्थिकस्याऽऽत्मा बध्नाति कर्मफलञ्च वेदयते।
द्वितीयस्य भावमात्र न करोति न च कश्चिद्वेदयते ॥ छाया ॥

द्रव्यार्थिकेति, एक आत्मा स्थायी ज्ञानादिप्रतिबन्धक कर्म स्वीकरोति तत्कार्यञ्च स एव भुङ्क्ते इति द्रव्यार्थिकप्ररूपणा। नैवात्मा स्थास्नुरस्ति किन्तु विज्ञानमात्र न करोति न च कश्चिद्वेदयते, उत्पत्तिक्षणानन्तरध्वसिन कर्तृत्वानुभवितृत्वायोगादिति प्ररूपणा पर्यायार्थिकस्य ॥ ५१ ॥

तथैवमपि नययोरनयोस्तथाभूतयो प्ररूपणेत्याह—

दव्वट्ठियस्स जो चेव कुणइ सो चेव वेयए णियमा।
अण्णो करेइ अण्णो परिभुंजइ पज्जवणयस्स ॥ ५२ ॥

द्रव्यार्थिकस्य य एव करोति स एव वेदयते नियमात्।
अन्य करोत्यन्य परिभुङ्क्ते पर्यवनयस्य ॥ छाया ॥

द्रव्यार्थिकस्येति, स्पष्टम्, पूर्वगाथायामुत्पत्तिसमनन्तरध्वस्तेन करण भोगो वा न सम्भवतीत्युक्तमत्र तु उत्पत्तिक्षण एव कर्ता तदनन्तरक्षणश्च भोक्तेत्युच्यतेऽतो न पुनरुक्तता, 'भूतिर्येषा क्रिया सैव कारक सैव चोच्यते' इति परैरप्युक्तत्वात् ॥ ५२ ॥

असयुक्तयोरनयोरिव न स्वसमयप्ररूपणा, या तु स्वसमयप्ररूपणा तामाह—

जे वयणिज्जवियप्पा संजुज्जंतेसु होंति एएसु ।
सा ससमयपण्णवणा तित्थयराऽऽसायणा अण्णा ॥ ५३ ॥

ये वचनीयविकल्पा संयुज्यमानयोर्भवन्त्यनयोः ।
सा स्वसमयप्रज्ञापना तीर्थकरासादनाऽन्या ॥ छाया ॥

य इति, येऽभिधेयस्य प्रतिपादका अभिधानभेदास्ते संयुज्यमानयोरन्योऽन्यसम्बद्धयो द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकवाक्यनययोर्भवन्ति, ते च कथञ्चिन्नित्य आत्मा कथञ्चिदमूर्त इत्येवमादय । सैषा स्वसमयार्थप्रज्ञापना, अन्या तु निरपेक्षयोरनयोर्नययोर्या प्ररूपणा सा तीर्थकरस्यासादनाधिक्षेप । 'एगमेगेण जीवस्स पएसे अणंतेहिं णाणावरणिज्जपोग्गलेहिं आवेढियपवेढिए' इति तीर्थकृद्वचने प्रमाणोपपन्ने सत्यपि 'नामूर्तं मूर्त्ततामेति मूर्तं नायात्यमूर्त्तताम् । द्रव्य कालत्रयेऽपीत्थं च्यवते नात्मरूपत ' इति तीर्थकृन्मतमेवैतन्नयवादनिरपेक्षमिति कैश्चित्प्रतिपादयद्भिस्तस्याधिक्षेपप्रदानात् ॥ ५३ ॥

परस्परनिरपेक्षयोरनयो प्रज्ञापना तीर्थकरासादना इत्यस्यापवादमाह—

पुरिसज्जायं तु पडुच्च जाणओ पण्णवेज्ज अण्णयरं ।
परिकम्मणाणिमित्तं दाएही सो विसेसं पि ॥ ५४ ॥

पुरुषजात प्रतीत्य ज्ञः प्रज्ञापयेद् यतरत् ।
परिकर्मणानिमित्त दर्शयिष्यत्यसौ विशेषमपि ॥ छाया ॥

पुरुषेति, विज्ञातद्रव्यपर्यायान्यतरस्वरूप श्रोतार वाऽऽश्रित्य ज्ञः–स्याद्वादवित् अन्यतरत् पर्याय द्रव्य वा प्रज्ञापयेत्, अभ्युपेतपर्यायाय द्रव्यमेव, अभ्युपेतद्रव्याय च पर्यायमेव कथयेत् बुद्धिसंस्कारार्थम् । असौ स्याद्वादाभिज्ञः परिकर्मितमतये विशेषमपि द्रव्यपर्याययो परस्पराविनिर्भागरूपमेकाश्र विषयविज्ञानस्य दर्शयिष्यति, अन्यथा विपर्ययरूपताप्रसक्ति' वदितराभावे तद्विषयस्याप्यभावादिति ॥ ५४ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय-
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य सप्तभङ्ग
निरूपण नाम द्वाविंश सोपानम् ॥

निराकारो बोध प्रमाणम् । नापि साकारो बोध प्रमितिक्रियाया साधकतमत्वात् प्रमाणम्, बोधो हि प्रमाणस्वरूप, ततो नार्थाकार, अन्यथा प्रमेयरूपत्वापत्तेः, न हि प्रमाण प्रमेयरूपमेव, प्रमाणस्य प्रमेयग्राहकत्वेन प्रतिभासनात्, तथा सत्यपि न प्रमेयरूप तत्, प्रमाणस्यान्तर्व्यवस्थिततया प्रमेयस्य च बहिर्व्यवस्थिततया भेदेन प्रतिभासनात्, नाय प्रतिभासो बाधितः, साक्षात्करणरूपस्य तस्य प्रत्यक्षस्यार्थव्यवस्थापकत्वात्प्रमाणान्तरतो बाधानुपपत्ते, उक्तञ्च ' प्रमाणस्य प्रमाणेन न बाधा नाप्यनुग्रह । बाधायामप्रमाणत्वमानर्थक्यमनुग्रहे ॥ ' इति १. सर्वत्र बहिर्विनिश्चितार्थावभासिनोऽध्यक्षस्याप्रमाणत्वे प्रमाणान्तराप्रवृत्तिरेव । न च ज्ञानमेव बहिरर्थाकारमध्यक्षेण वेद्यते न बाह्योऽर्थ इति कथ निराकारता तस्येति वाच्यम्, ज्ञानरूपतया बोधस्याध्यक्षे प्रतिभासनादर्थस्य च ज्ञानरूपतयाऽप्रतिपत्ते, न ह्यनहङ्कारास्पदत्वेनार्थस्य प्रतिभासेऽहङ्कारास्पदबोधरूपस्येव ज्ञानरूपता युक्ता, यदि त्वहङ्कारास्पदत्वेनार्थस्य प्रतिभास स्यात्तदा ज्ञानरूपादभिन्नत्वात्सदात्मनोऽह घट इति प्रतिभासः स्यात्, न चान्यथाभूता प्रतिपत्तिरन्यथाभूतमर्थं व्यवस्थापयति, प्रतिपत्तिव्यतिरेकेणाप्यर्थव्यवस्थाप्रसक्ते, नीलप्रतिपत्तेरपि पीतादिव्यवस्थापनाप्रसङ्गात्वतिप्रसक्तेश्च । ननु यदि ज्ञान साकार न भवेत्तदा तस्य बोधमात्ररूपतया सर्वार्थान् प्रत्यविशेषान्नीलस्येद सवेदन न पीतस्येति प्रतिनियतविषयव्यवस्थापकत्व न भवेत्, साकारत्वे चाकारनियमादाकारप्रतिपत्त्या तज्जनकस्यार्थस्य तदाकारताऽर्थापत्त्या सिद्धयतीति विषयव्यवस्था स्यादिति चेन्न, निराकारबोधस्य सर्वार्थान् प्रत्यविशिष्टत्वासिद्धे, चक्षुरादिवृत्त्या बोधस्य पुरोवर्त्तिनीलादावेव नियमितत्वात्, तथादर्शनात, न हि दृष्टेऽनुपपन्न नाम, न च चक्षुरादिभि कथ पुरोवर्त्तिनीलादावेव तन्नियम्यते नान्यत्रेति शङ्क्यम्, तथाविधवस्तुस्वभावे पर्यनुयोगासम्भवात्, न हि कारणानि कार्यजननप्रतिनियमे पर्यनुयोगमर्हन्ति, अन्यथा साकारत्वेऽपि पर्यनुयोगस्य समानत्वात्, साकारमपि हि ज्ञान किमिति नीलादिकमेव पुरोवर्त्ति तत्सन्निहितमेव व्यवस्थापयति, तेनैव तथा तस्य जननादिति चेत्समानमेतन्निराकारत्वेऽपि । तथा चक्षुरादिजन्य तद्विज्ञान किमिति चक्षुराद्याकार न भवतीति पर्यनुयोगे भवतापि वस्तुस्वभावैरुत्तर

१ अथवत्प्रसूत ज्ञानं यथा नीलाकार तथा जडतामप्यनुकुर्यादेव च प्रमेयमेव तत्स्यात्, न तु ज्ञानलक्षण प्रमाणमिति भाव ॥ २ ज्ञान ह्यमूर्त सर्ववादिसिद्धम् विषयस्तु मूर्त अमूर्त च कथ मूर्तस्य प्रतिबिम्बसम्भव येन विषयाकारधारित्व बुद्धे स्यात् विषयाकाररहितमेव ज्ञानमध्यक्षणाहमहमिकया प्रतिपुरुष घटादिग्राहकमनुभूयते न पुनदर्पणादिवत् प्रतिबिम्बितमिति ॥ ३ तदुत्पत्तिस्तादूप्यञ्च नियामकम् उभयमप्यर्थ एव घटत, नेन्द्रियादौ ताद्रूप्याभावादिति चेन्न द्वितीयबोधस्य तत्स्वभावात्तदुत्पत्तावद् यथा मद्वाऽपि ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया ज्ञानान्तरानियामकत्वाभावाद्व्यभिचार एवमयवादं नियमा कृतो नानुद्वादसौ येन तत्तादात्म्य न भवदित्याशयेनाह तथति ॥

वाच्यमिति निराकारवादेऽपि समानमेव, तस्मादस्माभिरभिधीयमानं किमित्यसङ्गतं भवतः प्रतिभाति । अपि च विज्ञानस्य साकारता किं साकारेण प्रतीयते निराकारेण वा, आद्येऽनवस्था, तत्रापि तत्प्रतिपत्तावाकारान्तरस्वीकारप्रसङ्गात्, द्वितीये तु बाह्यार्थस्यापि तथाभूतेनैव प्रतिपत्त्यापत्तिः । बाह्ये प्रत्यासत्तिनियमाभावान्न तथाभूतेन प्रतिपत्तिरिति चेदितरत्रापि तुल्य एव प्रत्यासत्तिनियमाभावः । शुक्ले पीताकारदर्शनादभ्रान्ते न प्रतिनियमाभाव इति चेत्तर्हि निराकारेऽप्यभ्रान्तत्वादेव प्रतिनियमो भविष्यतीति किमाकारपरिकल्पनया । कथमाकारमन्तरेण प्रतिनियम इति चेन्न, आकारेऽप्यस्य समानत्वात्, साकारवादिनोऽपि हि कथं प्रतिनियम इति प्रेरणायां प्रतिनियताकारपरिग्रह एव प्रतिनियम इत्युत्तरं न युक्तम्, प्रतिनियताकारपरिग्रहस्यैव प्रतिनियमरूपतयोपन्यस्तस्याद्यापि विचार्यमाणत्वात् । नाप्यनुमानाद्बाह्योऽर्थः प्रतीयत इति वक्तव्यम्, व्याप्त्यसिद्धेः, न ह्यध्यक्षतो बाह्योऽर्थः कदाचनापि सिद्धो नापि तत्प्रतिबद्धो ज्ञानाकार इति । नाप्यर्थापत्त्या तत्सिद्धिः, ततोऽर्थस्वरूपप्रतिपत्तौ प्रत्यक्षरूपताप्रसङ्गात् । अथ दूरस्थितवृक्षादौ तत्पिण्डाद्याकारस्य यथा बाह्यवृक्षाद्यर्थाभावे न प्रतिभासस्तथास्तम्भादौ तदाकारः सत्येव बाह्ये स्तम्भाद्यर्थे इति सिद्धो बाह्योऽर्थः । न च वृक्षादावपि पिण्डाद्याकार एव वृक्षादिरिति वाच्यम्, स्वपराभ्यां सन्निहितस्य तस्य तथाप्रतीतेः, नैवम्, स्वपराभ्यां हि सन्निहितस्यास्य साकारज्ञानेन प्रतीयमानत्वेऽप्यस्यापि ज्ञानाकारताप्राप्त्या बाह्यार्थासिद्धितो दृष्टान्तासम्भवः, निराकारज्ञानेन स्वपराभ्यामर्थः प्रतीयत इति बाह्यार्थेन सह पिण्डाद्याकारस्य यदि प्रतिबन्धसिद्धिरित्युच्यते तर्हि निराकारज्ञानस्य बाह्यार्थग्राहकतासिद्धेः ज्ञानाकारकल्पनं व्यर्थम्, तस्मान्निराकारादेव बाह्यार्थसिद्धिरभ्युपगन्तव्या । ननु निराकारं ज्ञानं नीलादावर्थेऽभिन्नव्यापारं न प्रवर्त्तते, व्यापारव्यापारिणोर्धर्मधर्मिभावेन प्रतीतेः, भिन्नस्तु व्यापारः सम्बन्धासिद्धया न सम्भवति, व्यापारस्यापि चार्थग्रहणव्यापृतावपरो व्यापारः कल्पनीय इत्यनवस्था स्यात् । निर्व्यापारस्यापि व्यापारस्यार्थव्यापृतावर्थस्यापि ज्ञानग्रहणे व्यापृतिप्रसक्त्या ज्ञानं प्रत्यर्थोऽपि ग्राहकः स्यात् । निराकारो बोधो निर्व्यापारोऽपि ज्ञानरूपत्वादर्थग्राहक इति न वाच्यम्, अर्थस्याप्यर्थरूपतया बोधं प्रति ग्राहकतापत्तेः, ततो ग्राह्यरूपासंस्पर्शनान्न बोधो ग्राहकः । न चार्थस्य ग्राह्यत्वान्यथानुपपत्त्या ज्ञानं ग्राहकम्, अन्योन्याश्रयात्, ग्राह्यताव्यवस्थाया ग्राहकरूपसंस्पर्शात्, ग्राहकताव्यवस्थायाश्च ग्राह्यरूपसंस्पर्शादिति विज्ञप्तिमात्रं तत्त्वमतो न निराकारो बोधोऽर्थव्यवस्थाकारीति चेन्न बाह्यार्थस्य स प्रतिब-

२ निराकारवादिनोऽर्थेन ज्ञानस्य संघटनाय कापि प्रत्यासत्तिरभ्युपेया सा च पुरोवर्त्यखिलपदार्थसाधारणा ततः कथं प्रतिनियतार्थग्राहकतानियमः अस्माकं तु तदाकारधारणादिति नियमः सम्भवतीत्याशङ्कायां स्तात्पर्यम् उत्तरं तु साकारज्ञानमप्यखिलार्थसाधारणमतो न नियतार्थेन घटते तस्मादशेषसमानार्थानामेकं ज्ञानं स्यात्, कस्यचित् प्रत्यासत्तिविप्रकर्षासिद्धेः, तदुत्पत्त्यादीनामनियामकत्वादिति ॥

रूपतयाऽध्यक्षेण सिद्धेस्तस्यापलापासम्भवात्, तथाप्रतीयमानस्यार्थस्यैव विज्ञप्तिरिति नामकरणमात्रं तत्स्वभावासिद्धेः, एवञ्च बाह्याभ्यन्तररूपतयाऽर्थविज्ञानयोः प्रतिपत्त्या सिद्धेर्निराकार एव बोधस्तद्ग्राहक इति, असदेतत्, निराकारं ज्ञानमर्थव्यवस्थापकमिति हि किं प्रत्यक्षतोऽनुमानतोऽर्थापत्तितो वाऽभ्युपगम्यते, नाद्यः स्तम्भादिव्यतिरेकेणान्यस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलम्भेनासत्त्वात्, न च सुखाद्यान्तररूपेणाहङ्कारास्पदतया स्वसंवेदनाध्यक्षतो ज्ञानं प्रतीयत एवेति वाच्यम्, अन्तःस्पृष्टव्यशरीरव्यतिरिक्ततया सुखादीनामप्रतिभासनात्, अहमिति प्रत्ययस्यापि तथाभूतशरीरालम्बनतया संवेदनात्, तद्व्यतिरिक्तस्य बोधस्य चाननुभवात्, अत एव नानुमानतः, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तस्य, न वार्थापत्तितः, तस्याः प्रामाण्यानुपपत्तेः, अनुस्मरणरूपत्वाच्च तस्याः, न हि इह तद्विस्फुलेरायवदनुस्मरणमदृष्टेऽर्थे प्रवर्तते ज्ञानस्यादृष्टत्वात्। न चार्थस्य ज्ञानमिति निराकारस्य ज्ञानस्याविसंवादिनः प्रतीतेर्न तस्यामसद्भाव इति वाच्यम्, आकारमन्तरेणार्थस्य बुद्धिरिति संयुज्य बुद्धेः प्रतीत्यसम्भवात्, न हि इदं तदित्यनिरूपिताकारमन्तरेण नियोजनामर्हति, न च तथाऽप्रतीयमाना बुद्धिरिति व्यपदेशमासादयति, शशशृङ्गादेरपि बुद्धित्वप्रसक्तेः तस्मात्साकारा बुद्धिरभ्युपगन्तव्या। अथ सुखस्तम्भाद्याकारतया यद्यन्तःस्पृष्टव्यशरीरादिकमेव ज्ञानं प्रतिभाति न पुनस्ततो व्यतिरिक्तमपरं ज्ञानं तदा स्वसंवेदनमात्रमेव प्रसक्तम्, एवञ्च चक्षुरादिना मया रूपं प्रतीयत इति कथं प्रतीतिः, सम्बन्धाभावात्, अस्ति चेयं प्रतीतिः, तस्मादुपलभ्यं रूपादिकेऽभिमुखीभूतं चक्षुस्तत्प्रकाशत्वं विदधाति सा च बुद्धिरुच्यते। न च तत्राविद्यमानमेव नीलाद्याकारं प्रकाशत्वमुत्पन्नमिति वाच्यम्, विद्यमाननीलादिविषयचक्षुरादिव्यापारात् केवलमविद्यमानप्रकाशत्वस्यैवोत्पत्तेः, नीलादेस्तु पूर्वमेव भावात्, तथा च सत्यर्थस्य बुद्धिरिति व्यपदेशः सिद्ध एवेति चेन्न, प्रकाशव्यतिरेकेण नीलादेरनुपलम्भाच्चक्षुरादिना पूर्वव्यवस्थित एव नीलादौ प्रकाशता समुदितेति वक्तुमशक्यत्वात्, न हि प्रकाशतारहितं नीलादिकं कदाचिदुपलब्धम्, उपलम्भे वा सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्रसक्तिः, न च नीलस्य प्रकाश इति व्यतिरेक उपलभ्यत इति वाच्यम्, शिलापुत्रकस्य शरीरम्, स्तम्भस्य स्वरूपमित्यत्रापि व्यतिरेकोपलब्धेर्व्यतिरेकः स्यात्, तथा प्रकाशस्य प्रकाशतेति दृष्टे प्रकाशताया अपि भेदः स्यात्। न चात्रैकैव प्रकाशता नापरा भेदोपलम्भस्तु प्रत्यक्षबाधित इति वाच्यम्, तथा सति नीलप्रकाशयोरपि न प्रत्यक्षप्रतीतो भेद इति व्यतिरेकस्यासिद्धेर्नीलाद्याकारैव प्रकाशता सा च बुद्धिरिति सिद्धा साकारता ज्ञानस्येति तन्नोच्यते, निराकारं विज्ञानमर्थग्राहकं न प्रत्यक्षतः प्रतीयते स्तम्भशरीरादिभेदेनानुपलम्भतस्तस्यासत्त्वादिति न युक्तम्, अहङ्कारास्पदस्य सुखादर्शनविशेषस्यान्तः स्वसंवेदनप्रत्यक्षेणानुभूयमानस्य सत्त्वात्, न च स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धस्याप्यसत्त्वम्, स्तम्भाद्याकारस्यापि ज्ञान-

स्यासत्त्वप्रसक्तेः न हि तथाप्रतिभासादपरमत्रापि सत्त्वनिबन्धनम्। न चाहम्प्रत्ययोऽन्तःस्पष्टव्यशरीरालम्बनः, शरीरस्य सप्रतिघत्वेनापरप्रत्यक्षविषयत्वेन चाज्ञानरूपतया मुख्याहम्प्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः, ज्ञानस्यैवाप्रतिघत्वेन परप्रत्यक्षाविषयत्वेन मुख्याहम्प्रत्ययविषयत्वात्। न च निराकारं ज्ञानं नानुभूयतेऽतो न प्रत्यक्षतो ग्राह्यव्यतिरिक्तं ग्राहकस्वरूपं प्रतिभातीति वाच्यम्, नीलमहं वेद्मीति ग्राह्यनीलार्थग्राहकस्यान्तर्मुखाद्ग्राह्यव्यतिरिक्तस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतो ज्ञानस्याहमहमिकया प्रतीतेः। न चान्तः सुखादयो बहिश्च नीलादयः परिस्फुटवपुषः स्वसंविदिताः प्रतिभान्ति न पुनस्तद्व्यतिरिक्तनिराकारं ज्ञानस्वरूपमर्थग्राहकमाभाति सुखादेरर्थग्राहकत्वायोगादिति वक्तव्यम्, बाह्यं प्रति सुखादीनां ग्राहकत्वस्यास्माभिरप्यनङ्गीकारात्, न हि सुखादयो बाह्यनोपनेयजन्मानो बहिरर्थसन्निधिमन्तरेणापि प्रादुर्भवन्तः पदार्थव्यक्तीनां नियमेनोद्योतकाः, तेषां स्ववपुः पर्यवसितस्वरूपत्वात्। चक्षुरादिप्रभवास्तु संविदो बहिरर्थमुद्भासयन्त्यः स्पष्टावभासा अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथगवसीयन्त इति पदार्थग्राहिण्यस्ता एवाभ्युपगमनीयाः सुखादिवेदनं तु हृदि परिवर्तमानं बाह्यार्थसंविदः पृथगेव, न तद्बाह्यार्थग्राहकतयाऽभ्युपगमविषयः, तदेव ग्राह्याद्व्यतिरेकेण निराकारज्ञानस्य स्वसंवेदनाध्यक्षसिद्धत्वादनुमानमपि तत्साधकत्वेन प्रवर्त्तत एव विप्रतिपत्तिसद्भावे। न च निराकारबुद्धिग्राहिकाऽपराबुद्धिरावश्यकी, बुद्धेः स्वपरार्थग्राहकस्वरूपत्वात्, तयैव स्वसंवेदने तस्याः प्रतिभासमानत्वात्। न च प्रकाशतारहितं नीलादिकं नोपलभ्यते तथोपलम्भे सर्वः सर्वदर्शी भवेत्, अतो नार्थाकारव्यतिरिक्ता सेति वाच्यम्, यतो ज्ञानं विना नीलादिकं नोपलभ्यत इत्युच्यते तदा सिद्धसाध्यता, तदन्तरेण तदुपलम्भस्यानिष्टत्वात्। अथ नीलमेव प्रकाशरूपमिति प्रतिपाद्यते तन्न, नीलस्य जडतया प्रकाशरूपत्वानुपपत्तेः, जडाजडयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणतयैकत्वायोगात्। यदपि नीलस्य प्रकाश इति व्यतिरेकः शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादाविवाभेदेऽपि सम्भवतीति तदपि न समीचीनम्, दृष्टान्ते हि प्रत्यक्षावगतोऽभेदो भेदप्रतिभासस्य बाधकः, न तु दार्ष्टान्तिके प्रत्यक्षारूढोऽभेदप्रतिभासः समस्ति, तथाहि स्तम्भादि ग्राह्यरूपमनन्यव्यापृतत्वेन ग्राह्यतयाऽध्यक्षे प्रतिभाति प्रकाशता तु स्तम्भादिकर्मणि व्यापृतत्वेन ग्राहकतया प्रतिभातीति न स्तम्भतत्संवेदनयोरभेदावभासोऽध्यक्षारूढोऽवभाति, न केवलं ग्राहकाकारोऽन्यव्यापृतत्वेन प्रतिभाति किन्त्वाह्लादादिस्वभावतया अहङ्कारास्पदश्च प्रतिभासनिश्चयाभ्यामवसीयते, तद्ग्राह्यस्तु

१ ज्ञानार्थयोर्ग्राह्यग्राहकभाव एव सम्बन्धो ग्राह्यग्राहकभावाख्यम् न तु ज्ञानस्यार्थाकारधारित्वाद्ग्राहकत्वं स्वाकारार्पकत्वाच्चार्थस्य ग्राह्यत्वम्, ज्ञानं हि स्वसामग्रीप्रतिनियमात् प्रतिनियतार्थसंवेदनयोग्यमेवोपजायते, अर्थोऽपि स्वसामग्रीतः स्वप्रतिनियतसंवेदनवेद्यतायोग्य एव समुत्पद्यते, ज्ञानञ्च स्वपरप्रकाशमिति न ज्ञानं स्वरूपानवभासने कथमर्थं प्रकाशयतीति शङ्काया अवकाशः॥

तद्विपरीतत्वेन । न चाध्यक्षसिद्धभेदयोर्नीलतत्संवेदनयो कुतश्चित् प्रमाणादेकताऽवसातु शक्येति न भेदप्रतिभासस्य बाधा न हि नीलादिरेव ज्ञानरूप, अह नीलादिरित्यनवग मात्, तस्मान्नीलाद्याकारैव प्रकाशता सा च बुद्धिरिति निरस्तम् । न च यदि प्रकाशता निराकारा न तर्हि प्रतिकर्म व्यवस्थेति शक्यम्, प्रकाशता हि किं नीलाद्याकारा, उत ग्राह्याकारा वा, प्रथमे यद्येकदेशेन सा नीलाद्याकारा तर्हि सांशैका प्रकाशता प्रसक्तेत्यनेकान्त सिद्धि । सर्वात्मना नीलाद्याकारत्वे तस्या जडरूपनीलादिरूपभावत्वाद्विशसिरूपत्वाभाव प्रसक्ति, जडस्य प्रकाशरूपत्वायोगात् । द्वितीयेऽन्योन्याश्रय, ग्राह्यस्य प्रतिनियतरूपसिद्धौ तदाकारा प्रकाशता सिद्ध्यति, तत्सिद्धौ च ग्राह्यस्य प्रतिनियतरूपसिद्धिरिति । न हि देव दत्तस्य तदाकारतासिद्धौ यज्ञदत्तस्य तदाकारतासिद्धिर्दृष्टा, न च प्रकाशतासाकारतासिद्धि मन्तरेणापि ग्राह्यस्य प्रतिनियतरूपसिद्धि, निराकारज्ञानस्य प्रतिकर्म व्यवस्थाहेतुत्वप्रसक्ते । न च यद्यदाकार तत् तस्य ग्राहकमिति व्याप्तिसिद्धि, अन्यथा उत्तरनीलक्षण पूर्वनीलक्षणस्य ग्राहक स्यात् । न च तस्याज्ञानरूपत्वान्नाय दोष, देवदत्तनीलज्ञानस्य यज्ञदत्तनील ज्ञानग्राहकतापत्ते । न च तयो कार्यकारणभावस्याभावान्न दोष, सदृशसमनन्तरज्ञानक्षण प्रत्युत्तरज्ञानक्षणस्य ग्राहकताप्रसक्ते । न च तथाविधसारूप्याभावान्नाय दोष इति वक्तव्यम्, कथञ्चित्सारूप्येऽनेकान्तवादप्रसङ्गात्, सर्वात्मना सारूप्ये चोत्तरक्षणस्य पूर्वक्षणत्वप्रसक्तेनैक क्षणमात्र सर्वसन्तान स्यात्, न च पूर्वोत्तरक्षणयो परपक्षे भिन्नमभिन्न वैकान्तत सारूप्य सम्भवति, भेदपक्षे सामान्यवादप्रसक्ते, अभेदपक्षे तु तदभावप्रसक्ते । किञ्च यदि नीलाकार ज्ञानमनुभूयत इति बाह्योऽप्यर्थो नीलतया व्यवस्थाप्यते तर्हि त्रैलोक्यगतनीलार्थव्यवस्थितिस्ततो भवेत्, सर्वनीलार्थसाधारणत्वात्तस्य । अथ नीलाकारताऽविशेषेऽपि कश्चित्प्रति-नियमहेतुस्तत्र विद्यते यत पुरोवर्तिन एव नीलादेस्ततो व्यवस्था, तर्हि ज्ञानस्यानाकारत्वेऽपि तत एव नियमहेतो प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्व भविष्यतीति तत्समानाकारतापरिकल्पन व्यर्थम् । तस्मान्न साकारज्ञानप्रमाणवादोऽभ्युपगमार्होऽनेकदोषदुष्टत्वादिति स्थितम् ॥

जैमिनीयाभिमतस्य ज्ञातृव्यापारस्य प्रमाणत्व पूर्वमेव निराकृतम्, यत्तु तस्य विशेषण अनधिगतार्थगन्तृत्व प्रतिपादित तदप्यसङ्गतम्, प्रमाण ह्यधिगतेऽनधिगते वा वस्तुन्यव्यभिचारादिविशिष्टा प्रमा जनयन्नोपालम्भविषय । न चाधिगते वस्तुनि किं कुर्वत्तत्प्रमाणता माप्नोतीति वक्तव्यम्, विशिष्टप्रमा विदधतस्तस्य प्रमाणताप्रतिपादनात् । न च पूर्वात्पन्नैव

१ अज्ञाननिवर्तनस्यापि प्रयोजनत्व विज्ञेयम् न च कृतस्य करणायोग अज्ञाननिवर्तनान्तरकरणात् पुनरज्ञाननिवृत्तौ किं फलमिति न वाच्यम् फलस्यास्य स्वस्य फलान्तरान्वेषणायोगात्, अन्यथा तदविरामप्रसङ्ग ॥

प्रमा तेन जन्यते, प्रमित्यन्तरोत्पादकत्वेन प्रमाणत्वात् । तस्योत्पादकत्वेऽप्यधिगतविषयतयाऽकिञ्चित्करत्वमिति चेन्न, स्वहेतुसन्निधिबलादधिगतमनधिगतं वा वस्तु अधिगच्छतोऽप्रेक्षापूर्वकारित्वेनोपालम्भविषयत्वानुपपत्तेः । न चैकान्ततोऽनधिगतार्थाधिगन्तृत्वे प्रामाण्यं तस्यावसातुं शक्यम्, तद्धि अर्थतथाभावित्वरूपं संवादकत्वदर्शोत्तरज्ञानवृत्तिनोऽवसीयते न चानधिगतार्थाधिगन्तुरेव प्रामाण्ये संवादप्रत्ययस्य प्रामाण्यमुपपन्नम्, न चाप्रमाणेन संवादप्रत्ययेन प्राक्तनस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं शक्यमतिप्रसङ्गात्, अतो यथाऽधिगतार्थाधिगन्तुरर्थक्रियानिर्भासिज्ञानस्य प्रामाण्यं तथा साधननिर्भासिनोऽप्यभ्युपगन्तव्यम् । न च सामान्यविशेषतादात्म्यवादिन एकान्ततोऽनधिगतार्थाधिगन्तृत्वं प्रमाणस्य सम्भवति, इदानीन्तनास्तित्वस्य पूर्वास्तित्वाभेदात्तस्य च पूर्वमप्यधिगतत्वसम्भवात्, कथञ्चिदनधिगतार्थाधिगन्तृत्वाऽभ्युपगमेऽस्मन्मतानुप्रवेशप्रसक्तिः । नन्वप्रेक्षापूर्वकारितया प्रमाणस्यानुपलम्भविषयत्वेऽपि पुरुषस्य प्रेक्षापूर्वकारिणोऽधिगतविषयमपि प्रमाणं पर्येषमाणस्योपालम्भविषयता, स हि पूर्वाधिगते वस्तुनि प्रेक्षापूर्वकारी किमित्यधिगमाय प्रमाणान्तरमन्वेषते, निष्पन्नप्रयोजनापेक्षया हेतुं व्यापारयतः प्रेक्षापूर्वकारिताहानिप्रसक्तेः, नैवम्, प्रीत्यतिशयादेः प्रयोजनस्यानिष्पन्नस्य भावात्, सुखसाधने हि विषये पुनः पुनः प्रमां जनयतः प्रीत्यतिशयजनकत्वेन सप्रयोजनत्वात् प्रमाणान्तरान्वेषणस्य न तदन्वेष्टुः पुरुषस्योपालम्भार्हता । न च निश्चिते विषये न किञ्चिन्निश्चयान्तरेण प्रयोजनम्, भूयो भूय उपलभ्यमाने दृढतरप्रतिपत्तेर्भावात्, सुखसाधनं हि तथैव निश्चित्योपादत्ते दुःखसाधनञ्च तथात्वेन सुनिश्चित्य परित्यजति अन्यथा विपर्ययेणाप्युपादानत्यागौ भवेताम्, अत एवैकविषयाणामपि शाब्दानुमानाध्यक्षाणां प्रामाण्यमुपपन्नम्, प्रतिपत्तिविशेषस्य प्रीत्यतिशयादेश्च सद्भावात् । न च प्रथमप्रत्ययेनैवार्थक्रियासमर्थार्थप्रदर्शने प्रवर्त्तितः पुरुषः प्रापितश्चार्थ इति तत्रापरप्रमाणान्वेषणं वैयर्थ्यमनुभवेत्, पुरुषप्रवृत्तेः प्रमाणाधीनत्वाभावाद्विशिष्टप्रमाया एव प्रमाणाधीनत्वात्ताञ्च जनयत उपेक्षणीयादौ विषये प्रमाणस्याप्रवर्त्तकस्यापि प्रमाणत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात्, प्रवृत्तेस्तु पुरुषेच्छानिबन्धनत्वात् तदभावे नोक्तफलजनकस्य प्रमाणत्वव्याघातः । न च पुरुषार्थसाधनप्रदर्शकत्वमेव तस्य प्रवर्त्तकत्वम्, तत्सद्भावेऽपि प्रवर्त्तितोऽहमनेनात्रेति तद्ग्रहणेच्छाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च प्रवृत्त्यभावे तस्य प्रदर्शकत्वलक्षणो निजो व्यापार एव नोपपद्यत इति वक्तव्यम्, प्रतीतिबाधोपपत्तेः, न हि चन्द्रार्कादिर्थविषयमध्यक्षमप्रवर्त्तकत्वान्न तत्प्रदर्शकमिति लोकप्रतीतिः, तन्न अनधिगतार्थगन्तृत्वमपि ज्ञातृव्यापारविशेषणमुपपत्तिमत् । अतोऽनधिगतार्थाधिगन्ता ज्ञातृव्यापारोऽर्थप्रकटतारूयफलानुमेयो जैमिनीयपरिकल्पितो न प्रमाणमिति स्थितम् ॥

सौगतैश्च प्रमाणमविसंवादिज्ञानमिति वचनादविसंवादकत्वं प्रमाणलक्षणम्, अविस-

वादकत्वञ्च प्राप्तिनिमित्तप्रवृत्तिहेतुभूतार्थक्रियाप्रसाधकार्थप्रदर्शकत्वम्, अर्थक्रियार्थी हि पुरुषोऽर्थक्रियानिर्वर्तनसमर्थमर्थमवाप्तुकामः प्रमाणमन्वेषते, यदेव चार्थक्रियानिर्वर्तकवस्तुप्रदर्शकं तदेव तेनान्विष्यते, प्रत्यक्षानुमाने एव तथाभूतार्थप्रदर्शके न ज्ञानान्तरमिति ते एव लक्षणार्हे तयोश्च द्वयोरप्यविसंवादकत्वमस्ति लक्षणम्, प्रत्यक्षेण अर्थक्रियासाधनं दृष्टतयावगतं प्रदर्शितं भवति, अनुमानेन तु दृष्टलिङ्गाव्यभिचारितयाऽध्यवसितमित्यनयोः प्रदर्शकत्वमेव प्रापकत्वम्, न ह्याभ्यां प्रदर्शितेऽर्थे प्रवृत्तौ न प्राप्तिरिति नान्यत् प्रदर्शकत्वव्यतिरेकेण प्रापकत्वम्, तच्च शक्तिरूपम्, प्रत्यक्षस्य क्षणो ग्राह्यः, स च न प्राप्तिविषयो निवृत्तत्वात्, सन्तानस्त्वध्यवसेयः प्रवृत्तिपूर्विकायाः प्राप्तेर्विषय इति तद्विषयप्रदर्शितार्थप्रापकत्वमध्यक्षस्य प्रामाण्यम्, अनुमानेन त्वारोपितं वस्तु गृहीतं स्वाकारो वा तयोर्द्वयोरप्यवस्तुत्वान्न प्रवृत्तिविषयतेति न तद्विषयं तस्य प्रापकत्वमपि तु आरोपितबाह्ययोरभेदाध्यवसायेन वस्तुन्येव प्रवर्तकत्वमापकत्वे द्रष्टव्ये, तेनानुमानस्य ग्राह्योऽनर्थः प्राप्यस्तु बाह्यः स्वाकाराभेदेनाध्यवसित इति तद्विषयमस्यापि प्रदर्शितार्थप्रापकत्वं प्रामाण्यम्, प्रमाणस्य प्रापणशक्तिश्चार्थाविनाभावनिमित्ता दर्शनपृष्ठभाविना विकल्पेन निश्चीयते, तथाहि दर्शनं यतोऽर्थादुत्पन्नं तद्दर्शकमात्मानं स्वानुरूपावसायोत्पादनान्निश्चिन्वदर्थाविनाभावित्वं प्रापणशक्तिनिमित्तं प्रामाण्यं स्वतो निश्चिनोतीत्युच्यते न पुनर्ज्ञानान्तरं तन्निश्चायकमपेक्षते, अर्थानुभूताविव, ततोऽविसंवादकत्वमेव प्रमाणलक्षणं युक्तमिति तन्न युक्तम्। अर्थप्रदर्शकत्वस्यैव प्रापकत्वाभावात्, पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् सति वस्तुन्यर्थप्राप्ते। उपेक्षणीये च विषये पुरुषस्य तद्विषयार्थित्वाद्यभावे प्राप्तिपरित्यागयोरभावेऽपि तत्प्रदर्शकत्वलक्षणस्य प्रामाण्यस्य न कश्चिद्व्याघात उपलभ्यते। न चेष्टानिष्टसाधनार्थव्यतिरेकेणोपेक्षणीयार्थान्तरस्याभावात्कथं प्रापकत्वाभावेऽपि प्रदर्शकत्वसम्भवः, सर्वस्य

---

१ प्रत्यक्षस्य विषयो द्विविधः सजातीयविजातीयव्यावृत्तं स्वलक्षणाख्यो ग्राह्यरूप एकः, अथवा ग्राह्यत्वं स्वाकारज्ञानजनकत्वमेव। ज्ञानस्य च ग्राहकत्वमर्थाकारतयोत्पादः। अपरश्चाध्यवसेयः सन्तानरूपः तस्य चाध्यवसेयत्वमगृहीतस्यापि प्रवृत्तिविषयत्वम्, उपादानोपादेयभावापन्ना बहवः स्वलक्षणक्षणाः सन्तानः, अध्यवसेयार्थसन्तानापेक्षयैव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यव्यवस्था तस्मात्सन्तानाध्यवसाये सत्यविसंवादकत्वेन प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यम्। प्रत्यक्षेण सन्तानाध्यवसायः कथमिति चेत्, प्रत्यक्षजन्यविकल्पेन सन्तानस्याध्यवसितत्वात्प्रत्यक्षेणाध्यवसित इत्यभिधीयते। अनुमानस्यापि ग्राह्याध्यवसेयतया द्विविधो विषयः, तत्राध्यवसेयः स्वलक्षणम्, जातेऽनुमानेऽध्यवसायादर्थक्रियाकारिणि स्वलक्षण एव प्रमातुः प्रवृत्त्युपलम्भः। ग्राह्यो विषयः, सामान्यमेव, अनुमाने स्वलक्षणस्यास्फुरणात्, सामान्यस्यार्थक्रियाकारित्वाभावेन परमार्थतोऽनुमानं निर्विषयम्, स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तत्वाद्भ्रान्तञ्च तथात्वेऽपि प्रणाडिकया मूलवस्तुस्वलक्षणप्रभवत्वान्मणिप्रभायां मणिबुद्धिरिव वस्तुप्राप्त्या प्रापकत्वमिति भावः॥

भावे वा न कारकसाकल्यम् । न च तेषामेव कर्तृकर्मरूपत्वम्, तेषां करणत्वानुपपत्तेः कर्तृत्वकर्मत्वकरणत्वानां परस्परं विरोधात्, कर्तृत्वं हि ज्ञानचिकीर्षाधारत्वं स्वतन्त्रता वा, कर्मत्वं निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यादिधर्मयोगित्वम्, प्रधानक्रियानाधारत्वञ्च करणत्वं विरुद्धान्येतानि कथमेकत्र सम्भवन्ति । न च भिन्नभिन्ननिमित्तभेदात्तेषामविरोध इति वाच्यम्, निमित्तानां तेषां सकलकारकेभ्योऽभेदे कर्तृत्वादीनामप्यभेदात्, भेदे वा तेषां कारकस्यापि भेदात्, सकलकारकभिन्नत्वे च सम्बन्धासिद्धेः, समवायादीनां निषिद्धत्वात् । विशेषणविशेष्यभावादिकोऽपि न सम्बन्धस्तत्रापि सम्बन्धान्तरकल्पनातोऽनवस्थाप्रसङ्गात्, न च तस्य सम्बन्धरूपतया न सम्बन्धान्तरकल्पनाप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एकान्तभेदे सम्बन्धरूपताया एवायोगात् । न द्वितीयः, तस्यापि कारकाव्यतिरिक्तत्वे धर्ममात्रस्य कारकमात्रस्य वा प्रसङ्गात्, व्यतिरिक्तत्वे कारकैस्तस्य सम्बन्धासिद्धिः सकलकारणेषु च युगपत्तस्य सम्बन्धे तद्वद्बहुत्वसंयोगविभागसामान्यानामन्यतमस्वरूपापत्तिरिति तद्दूषणेनैतस्यापि दूषितत्वात् । नापि तृतीयः पक्षः, नित्यानां साकल्यजननस्वभावत्वे सर्वदा तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, ततश्चैकप्रमाणोत्पत्तिसमये सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसङ्गः, न जनकस्वभावस्य कारणेषु पूर्वोत्तरकालभाविनस्तस्यैव भावात्, तथाहि यज्जनकं यदाऽस्ति तत्तदोत्पत्तिमत्, यथा तत्कालाभिमतं प्रमाणम्, अस्ति च पूर्वोत्तरकालभाविनां सर्वप्रमाणानां सदा नित्याभिमतं जनकमात्मादिकं कारणमिति कथं न तदुत्पाद्यसकलप्रमाणोत्पत्तिप्रसङ्गः, अन्यथा तत्कारणमेव तन्न भवेदिति सकृदपि ततो न स्यात् ततश्च प्रमाणविकलं जगत् स्यात्, न च तत्करणसमर्थे आत्मादिके सत्यपि प्रमाणानि स्वकाल एव भवन्तीति वाच्यम्, तत्कार्यत्वाभावप्रसङ्गात्, सत्यपि तस्मिन् तदाऽभावात्, स्वयमेवावस्था च भावात् । न च स्वकालेऽपि कारणे सत्येव भवन्तीति तत्कार्यत्वमिति वाच्यम्, गगनादीनामपि सत्त्वे तेषां भावाद्गगनादिकार्यताप्रसङ्गात्, न चेष्टापत्तिः प्रमितिलक्षणस्य तत्फलस्यापि व्योमादिजन्यतयाऽऽत्मानात्मविभागाभावप्रसङ्गात्, न च प्रमितिर्यत्र समवेता स आत्मा नान्य इति विभागसम्भवः, समवायस्य नित्यैकसर्वगतत्वेन प्रमितेर्व्योमादावपि समवेतत्वप्रसक्तेः, समवायाविशेषेऽपि समवायिनोर्विशेषाङ्गीकारेण तत्परिहारे तु समवायाभावप्रसङ्गात्, तत एव विशेषनियमसम्भवात् । अथ यदा यत्र यथा यद्भवति तदा तत्र तथा तदात्मादिकं कर्तुं समर्थमिति नैकदा सकलतदुत्पाद्यप्रमाणोत्पत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न, स्वभावभूतसामर्थ्यभेदमन्तरेण कार्यस्य कालादिभेदायोगात्, अन्यथा दृश्यपृथिव्यादिमहाभूतकार्येनानात्वस्य कारणं किमर्थमदृष्टं पृथिवीपरमाण्वादिचतुर्विधमभ्युपगम्यते, एकमेवानंशं नित्यं सर्वगतं सर्वोत्पत्तिमतां समवायिकारणमभ्युपगम्यताम् । न च कारणजातिभेदम,

न्तरेण कार्यभेदो नोपपद्यत इति वाच्यम्, कारणशक्तिभेदमन्तरेणापि न कार्यभेद उपपद्यत इत्यभ्युपगमप्रसङ्गात् । न च यया शक्त्या एकमनेकाश्शक्तीर्बिभर्ति तत्राप्यपरापरशक्तिपरिकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गात्कारणजात्यैव तदनेकं कार्यं विधास्यतीति न शक्तिभेदपरिकल्पनेति वाच्यम्, कयाचिच्छक्त्या भिन्ना शक्तीर्निर्मवीत्यनभ्युपगमात्, किन्तु स्वकारणकलापात्परमाण्वादेरनेकशक्त्यात्मकस्यैवोत्पादात्, न चैकमनेकात्मकमदृष्टमिति वाच्यम्, नानारूपात्मकैकपटादेः प्रमाणतः प्रतिपत्तेः, अन्यथा समवायस्याभावाद्गुणगुणिभाव एव न स्यात् । तस्मात्सकलकारणानि नित्यानि चेत्साकल्यजननस्वभावानि तर्हि सकलकालभाविसाकल्यस्य तदैवोत्पत्तिप्रसक्तिः नो चेत्तज्जननस्वभावानि नैकदापि तदुत्पत्तिरतज्जननस्वभावाविशेषात्, नित्यस्यानुपकार्यतया सहकार्यपेक्षाभावेन तदपेक्षया जनकत्वस्याप्यसम्भवाच्च । नापि पदार्थान्तरं साकल्यम्, निखिलपदार्थान्तरस्य साकल्यरूपताप्रसङ्गात्, तथा च यस्य कस्यचित्पदार्थान्तरस्य सद्भावे सकलार्थोपलब्धिर्भवेदिति सर्वदा सर्वस्य सर्वज्ञताप्रसङ्ग इति न कारकसाकल्यं प्रमाणम्, एतेन प्रमातृप्रमेययोरभावे साकल्याभाव इति निरस्तम् । सन्निकर्षजननस्वरूपं साधकतमत्वमपि तस्य साकल्यरूपतया तत्प्रतिषेधे प्रतिषिद्धमेव । तस्मात् प्रमाणं स्वार्थनिर्णीतिस्वभावं ज्ञानमित्येतदेव प्रमाणसामान्यलक्षणमनवद्यम् ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य प्रमाणप
रीक्षणं नाम त्रयोविंशं सोपानम् ॥

——✻——

अथ स्वपरनिर्णयस्वभावस्थापनम् ।

ननु कथमर्थनिर्णीतिस्वभावं ज्ञानं स्वनिर्णीतिस्वभावमपि, घटादिज्ञानं स्वग्राह्यं न भवति, ज्ञानान्तरग्राह्यं वा, ज्ञेयत्वाद्घटादिवदिति बाधकस्यानुमानस्य सद्भावादिति नैयायिका वदन्ति तत्र हेतोः स्वरूपासिद्धत्वादाश्रयासिद्धत्वाच्च, धर्मी हि ज्ञानं तच्च न प्रमाणसिद्धम्, ततश्च कथं तदाश्रितज्ञेयत्वधर्मप्रतिपत्तिः, न हि धर्मिप्रसिद्धिरध्यक्षेण, ज्ञानस्येन्द्रियेणासन्निकर्षात्तज्जन्यतत्प्रत्यक्षासम्भवात् । ननु संयुक्तसमवायलक्षणसन्निकर्षेण मनसा तत्प्रत्यक्षं भवति आत्मना हि मनः संयुक्तमात्मनि च ज्ञानं समवेतमिति तत्प्रत्यक्षेण घटादिज्ञानस्य ग्राह्यत्वात्कथमाश्रयासिद्धादिदुष्टो हेतुरिति चेन्न, मनसोऽसिद्धेः, न च नानेन्द्रियविषयात्मसन्निधा-

नेऽपि युगपज्ज्ञानानि न भवन्ति ततो विज्ञायतेऽस्ति किञ्चित्तत्र निमित्तम्, यस्मात्तथाऽनुत्पत्तिः, तदेव च मन इति तत्सिद्धिरिति वक्तव्यम्, तदनुत्पत्तेर्मन प्रतिबद्धेत्यस्यासिद्धेः, ननु व्यापकतयाऽऽत्मनः सर्वैरर्थैः सम्बन्धादिन्द्रियैः पञ्चभिरात्मसम्बद्धैः स्वविषयसम्बन्धे एकदा किमिति ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते यद्यणु मनो नेन्द्रियैरसम्बन्धमनुभवेत्, तत्सद्भावे तु यदैकेनेन्द्रियेणैकदा मनः सम्बध्यते न तदा परेण तस्य सूक्ष्मत्वादिति सिद्धा युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनो निमित्तेति, मैवम्, तस्यात्मसम्बन्धसमये श्रोत्रसञ्ज्ञकेन नभसा संयोगात् संयुक्तसमवायाविशेषात् सुखादिवच्छब्दोपलब्धिरपि तदैव भवेत्, ततो निमित्तस्य समानत्वेऽपि युगपज्ज्ञानानुदयेन निमित्तान्तरकल्पनाप्रसङ्गात्। न च कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशदेशस्य श्रोत्रत्वात् तेन च तदा मनसः सम्बन्धाभाव इति वाच्यम्, निरंशस्याकाशस्य प्रदेशाभावात्। न च संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं प्रदेशव्यपदेशनिमित्तम्, उपचरितस्य व्यपदेशमात्रनिबन्धनस्यार्थक्रियायामुपयोगाभावात्, नह्युपचरिताग्निरसौ माणवकः पाकनिर्वर्त्तनसमर्थो दृष्टः। किञ्च चक्षुरादीन्द्रियसम्बन्धाद्रूपादिज्ञानोत्पत्तिकाले मनसः सम्बद्धसम्बन्धान्मानसज्ञानमपि भवेत्, तथाविधादृष्टाभावादिति चेत्तर्हि युगपज्ज्ञानान्यप्यदृष्टाभावादेव न भवन्तीति न मनःसिद्धिः। अश्वविकल्पसमये गोदर्शनानुभवात्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिश्चासिद्धा, न च तयोः क्रमिकत्वमध्यक्षविरोधात्। न चोत्पलपत्रशतव्यतिभेदवदाशुवृत्तेः क्रमेऽपि यौगपद्याभिमानः, अध्यक्षसिद्धस्य दृष्टान्तमात्रेणा यथाकर्तुमशक्तेः, क्षयोपशमापेक्षस्य चात्मनो युगपत् स्वपरप्रकाशस्वभावस्य स्वयममूर्त्तस्याप्राप्तार्थग्राहिणो युगपत्स्वविषयग्रहणे न कश्चिद्विरोध इति कुतो न युगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्भवेत्। ननु 'जुगवं दो णत्थि उवओगा [आवश्यकनि० गा ९७९] इति वचनादर्हतोऽपि युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः सिद्धैव, न, अस्य मानसविकल्पद्वययौगपद्यनिषेधपरत्वात् इन्द्रियमनोविज्ञानयोर्यौगपद्यानिषेधात्। न च विवादास्पदीभूतानि ज्ञानानि क्रमभावीनि, ज्ञानत्वात्, मानसविकल्पद्वयवदित्यनुमानाद्युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिसिद्धिरिति वाच्यम्, अस्य प्रत्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात्। एवञ्च मनसोऽसिद्धेर्न ततोऽप्याश्रय सिद्धः। न च घटादिज्ञानज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजम्, प्रत्यक्षत्वे सति ज्ञानत्वादित्यनुमानेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, हेतोरस्याप्रसिद्धविशेषणत्वात्, घटादिज्ञानज्ञानस्याध्यक्षत्वासिद्धेः, मन इन्द्रियसिद्धौ तस्याध्यक्षतासिद्धिस्तत्सिद्धौ सविशेषणहेतुसिद्ध्या मनइन्द्रियसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात्, घटज्ञानाद्भिन्नस्य तद्ग्राहकस्यापरस्य ज्ञानस्याननुभवाद्धेतोर्निर्दोषस्यासिद्धत्वात्, अध्यक्षत्वे सति ज्ञानत्वस्य सुखसंवेदने सत्त्वेन व्यभिचाराच्च। न चेदमपि पक्षीक्रियत इति वाच्यम्, व्यभिचारिहेत्वप्रसिद्ध्यापत्तेः, अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वाद्घटवदित्यादावपि व्यभिचारविषयात्मादेरपि पक्षीकरणसम्भवात्।

न चात्र प्रत्यक्षबाधेति वाच्यम्, अत्रापि समानत्वात्, न हि अविदितस्वरूपं सुखादिकं पूर्वं घटादिवदुत्पन्नं पश्चादिन्द्रियसम्बन्धोपजातज्ञानान्तराद्वेद्यत इति लोकप्रतीतिः, अपि तु प्रथममेव स्वप्रकाशरूपं तदुदयमासादयदुपलभ्यत इति । न च स्वात्मनि क्रियाविरोधो वाच्यः स्वरूपेण सह पदार्थस्य विरोधाभावात्, अन्यथा प्रदीपादेरप्यपरप्रकाशविकलस्वरूपप्रकाशविरोधः स्यात्, न च तत्स्वरूपस्य तस्यासिद्धमिति वाच्यम्, प्रदीपादावपि तथाऽऽत्मभावासिद्धिप्रसङ्गात्, तथा दर्शनं तूभयत्र समानम्, खड्गादेरात्मनि छिदिक्रियाऽजननेऽपि न तद्धर्मोऽन्यत्रापादयितुं शक्यः, अन्यथा घटनिष्ठाया स्वपराप्रकाशनताया प्रदीपेऽप्यभ्युपगमप्रसङ्गात् । नापि सुखावगमात्पूर्वं तदभ्युपगमो युक्तः, शब्दस्यापि श्रवणसमयात्पूर्वं पश्चाच्च सत्ताभ्युपगमप्रसङ्गेन नित्यतापत्तेः । न चात्मनो ज्ञानाच्च पृथग्भूताः सुखादयोऽनुग्रहादिविधायिनो भवेयुः, इतरथा मुक्तात्मनोऽपि ते तथा स्युः । न च तेषां तत्रासमवेतत्वान्नायं दोषः, समवायाभावात्तस्मान्न सुखादिग्रहणे मनइन्द्रियसिद्धिः । अत एवात्मा मनसा संयुक्त इति न युक्तम्, आत्ममनसोर्निरंशतया संयोगासम्भवात्, एकदेशेन संयोगे सांशताप्रसक्तेः, सर्वात्मना संयोगे उभयोरेकताप्राप्तेः । यदि च यत्र मनः संयुक्तं तत्र समवेतं ज्ञानं समुत्पादयति तदा सर्वात्मनां व्यापित्वात् समानदेशत्वेन मनसः तैस्संयुक्तत्वात् सर्वात्मसमवेतसुखादिषु तदेव मन एकं ज्ञानमुत्पादयतीति प्रतिप्राणि भिन्नमनःपरिकल्पनमनर्थकमासज्येत । न च यस्य सम्बन्धि यन्मनः तत्समवेतसुखादिज्ञाने तद्धेतुरिति नायं दोषः, प्रतिनियतात्मसम्बन्धित्वस्यैव तस्यासिद्धेः, न हि तदात्मकार्यत्वेन तु मनसस्तत्सम्बन्धित्वम्, तस्य नित्यताभ्युपगमात्, तत्र चानाधेयाप्रहेयातिशये तत्कार्यत्वायोगात् । [redacted] च यस्यादृष्टेन प्रेरितं मनः प्रवर्त्तते तत्तत्सम्बन्धीति वाच्यम्, अदृष्टस्याचेतनत्वेन प्रतिनियतविषये तत्प्रेरकत्वायोगात्, प्रेरकत्वे वेश्वरपरिकल्पनं निरर्थकं भवेत् । न चेश्वरप्रेरित एवात्मा तत्प्रेरक इति न तत्परिकल्पनव्यर्थता, अदृष्टप्रेरणामन्तरेणेश्वरस्य साक्षान्मनःप्रेरकत्वोपपत्तेरदृष्टपरिकल्पनाया निरर्थकत्वात् । न च सर्वसाधारणत्वादीश्वरस्यादृष्टविकलस्य मनःप्रेरकत्वे न ततस्तस्य प्रतिनियतात्मसम्बन्धित्वमिति अदृष्टस्यावश्यकतेति वक्तव्यम्, तस्याचेतनत्वेश्वरसहितस्यापि प्रतिनियतमनःप्रवृत्तिहेतुत्वायोगात् तस्मान्न मनसोऽदृष्टादि प्रतिनियमहेतुः, किञ्च स्वसंविदितज्ञानानभ्युपगमे सद्स-द्वर्गं कस्यचिदेकज्ञानावलम्बनं, अनेकत्वात् पञ्चाङ्गुलिवदित्यत्र पक्षीकृतैकदेशेन व्यभिचारः,

---

१ स्वात्मा हि क्रियायाः स्वरूपं, तत्र क्रियायाः कथं विरोधः स्वरूपस्याविरोधकत्वात्, विरोधस्य द्विष्ठत्वाच्च न स्वात्मनि क्रियाविरोध इति भावः । ज्ञानक्रियायाः कर्मतया स्वात्मनि विरोधः ततोऽन्यत्रैव कर्मत्वदर्शनादित्याह न चेति ।

तज्ज्ञानान्यसदसद्वर्गयोरनेकत्वाविशेषेऽपि एकज्ञानावलम्बनत्वाभावात्, एकशास्त्रप्रभवत्वानुमानवत् । ईश्वरज्ञानवदन्यसदसद्वर्गयोरेकज्ञानावलम्बनत्वे वाभ्युपगते स्वसंविदितत्वं ज्ञानस्य भवेत्, सर्वं ज्ञानं स्वसंविदितं ज्ञानत्वात् सर्वज्ञज्ञानवदित्यनुमानात् तथा च सति ज्ञेयत्वं हेतुर्व्यभिचारि स्यात् । किञ्च सति प्रथमज्ञाने यदि तद्ग्राहकं द्वितीयं ज्ञानमुत्पद्यते तर्हि युगपज्ज्ञानानभ्युपगमविरोधः । असति चोत्पाद्ये ग्राह्यस्यैवाभावान्न तद्ग्राहकत्वमन्यथा द्विचन्द्रादिविज्ञानस्येव भ्रान्तत्वं तस्य भवेत् । तदेवमनेकदोषात् स्वनिर्णीतिस्वभावमेव ज्ञानमिति सिद्धम् ॥

सौगताश्च भवतु ज्ञानं स्वसंविदितमर्थग्रहणस्वभावता तु तस्य न युक्ता, अर्थस्यैवाभावात्, यद्यवभासते तज्ज्ञानं यथा सुखादिः, अवभासते च नीलादिरिति स्वभावहेतुना सर्वस्य ज्ञानात्मत्वादिति वदन्ति तदसत्, यतोऽत्र किं स्वतोऽवभासो हेतुः, परतो वा, अवभासमात्रं वा, नाद्यः, परस्यासिद्धेः, न हि परानपेक्षो नीलाद्यवभासः परस्य सिद्धः, नीलमहं वेद्मीति नीलव्यतिरिक्तस्वरूपतया प्रतिभासमानेन ज्ञानेन नीलादेर्ग्रहणाभ्युपगमात् । यदि परानपेक्षनीलाद्यवभासः परस्य सिद्धः स्यात्तर्हि किमतो हेतोरपरं साध्यमिति वक्तव्यम्, यदि ज्ञानरूपता साध्येत्युच्यते तर्हि सा यदि प्रकाशतारूपा तदा सापि हेतुसिद्धौ सिद्धैव न साध्या, न सिद्धा सा चेत्तदा हेतुरप्यसिद्ध एव । ननु भ्रान्तिः पुरुषधर्मः, तेन नीलादेः स्वतोऽवभासनमङ्गीकुर्वन्नपि तस्य ज्ञानरूपतां नेच्छति अतस्तम्प्रति साध्यते, नैवम्, को हि भावधर्मं हेतुमिच्छन् भावं नेच्छेदित्यभिधानविरोधात्, भ्रान्त्या भावस्यानभ्युपगमसम्भवात् । नीलादेर्भिन्नेन ज्ञानेन ग्रहणं नोपपद्यते, भिन्नकालस्य समानकालस्य वाऽर्थस्य भिन्नेन ज्ञानेन निर्व्यापारेण भिन्नाभिन्नव्यापारवता वा परोक्षेण वा स्वसंविद्रूपेण वा ज्ञानान्तरवेद्येन वा ग्रहणासम्भवात्ततो नासिद्धो हेतुरिति चेन्न, अनुमानविलोपप्रसङ्गात्, अनुमानं हि त्रिरूपलिङ्गप्रभवं लिङ्गस्यानुमानाद्भिन्नं भिन्नकालञ्च यदि तस्य जनकं भवेत् कुतो न

१ अयम्भावः ययोः सहोपलम्भनियमस्तयोरभेदः यथा तैमिरिकोपलभ्यमानमृगाङ्कमण्डलयोः, सहोपलम्भश्च ज्ञानार्थयोरिति । भेदे हि तयोर्नियमेन सहोपलम्भो न स्यात् स्तम्भकुम्भयोरिव तथा यत्प्रकाशते तद्विज्ञप्तिमात्रं यथा सुखादिकम् तथा यद्येन वेदनेन वेद्यते तत्ततो न भिद्यते यथा वेदनस्य स्वरूपम् वेद्यन्ते च वेदनेन नीलादयः, भेदे हि ज्ञानेनैषां वेद्यत्वं न स्यात् नियमहेतुतादात्म्याभावात्तदुत्पत्तेश्चक्षुरादिना व्यभिचारात् । प्रतिनियततया ग्राह्यत्वेनार्थस्य ग्राहकत्वेन ज्ञानस्य प्रतीतिस्तु अनाद्युपप्लववासनासामर्थ्यादिति॥

२ अयम्भावः स्वभिन्नकालमप्यर्थं योग्यमेव ज्ञानं गृह्णाति दृश्यते हि पूर्वचरादिलिङ्गप्रभवप्रत्ययात् भिन्नकालस्यापि प्रतिनियतस्यैव शकटोदयाद्यर्थस्य ग्रहणम् न यथा किञ्चिदपि लिङ्गं साध्यस्यानुमापकं न स्यात्, भावे वा भस्मादिलिङ्गमतीतस्य पावकादेरिव समस्तस्याप्यतीतस्य प्रतिपत्तिहेतुः स्यात् भिन्नकालत्वाविशेषादिति ॥

तर्हि तत्समस्तानुमानजनकम्, तथाविधमपि लिङ्गं किञ्चिदेव कस्यचिदेव कारणमिति चेत्तदा ज्ञानमपि तथाविधं किञ्चिदेव कस्यचिद्ग्राहकमर्थो वा भिन्नकालः कश्चिदेव कस्यचिद्ग्राह्य इति कुतो न स्यात् । न च भिन्नकालीनार्थग्रहणप्रवृत्तज्ञानस्य निर्विषयताप्रसङ्ग इति वाच्यम्, विनष्टानुत्पन्नाल्लिङ्गादुपजायमानस्यापि निर्हेतुकताप्रसङ्गात् । न च समकालमेव लिङ्गमनुमानकारणमिति वाच्यम्, समकालस्य जनकत्वविरोधात्, अन्यथाऽनुमानस्यापि लिङ्गजनकत्वापत्तेः । न चानुमान एव जन्यता प्रतीयत इति वाच्यम्, ग्राह्यताया इवानुमानव्यतिरेकेण जन्यताया अप्रतिभासनात् । अनुमानस्वरूपमेव जन्यतेति चेल्लिङ्गेऽपि स्वरूपसद्भावेन जन्यताप्रसक्तिः । लिङ्गानुमानयोः स्वरूपाविशेषेऽपि लिङ्गापेक्षजन्यता तत्रैव न तु लिङ्गेऽनुमानापेक्षजन्यतेति चेत्तर्हि नीलतत्संवेदनयोः स्वरूपाविशेषेऽपि नीलस्यैव तत्संवेदनापेक्षग्राह्यता न तु तत्संवेदनस्य नीलापेक्षग्राह्यतेति समानत्वात् । न च लिङ्गमुत्पादकमनुमानोत्पत्तिकरणादिति वाच्यम्, उत्पत्तेरनुमानाद्व्यतिरेकासत्त्वेन तस्यैव करणादुत्तरलिङ्गक्षणवदनुमानस्य लिङ्गत्वापत्तेः, लिङ्गजन्यत्वात् । न चानुमानोपादानजन्यत्वात्तदनुमानमेवेति वक्तव्यम्, अनवस्थाप्रसङ्गात् तदपि उपादानकारणं कुतो जन्यत इति पर्यनुयोगेऽपरलिङ्गादिति वक्तव्यम्, तत्र च तस्य लिङ्गजन्यतया लिङ्गत्वापत्तौ पुनरप्यनुमानोपादानत्वादनुमानत्वमित्युत्तरपर्यनुयोगाविश्रान्तिः । लिङ्गजन्यत्वाविशेषेऽपि तथा प्रतीतेः किञ्चिल्लिङ्गं किञ्चिच्चानुमानमित्युच्यते चेत्तर्हि ज्ञानजन्यत्वाविशेषेऽपि किञ्चिज्ज्ञानमपरश्चार्थ इत्यपि किं न स्यात्, ततश्च नीलादिर्ज्ञानं ज्ञानकार्यत्वादुत्तरज्ञानवदित्यभिधानमयुक्तमेव । तस्मान्न स्वतोऽवभासनं हेतुरसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, 'नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते ' इत्यभिधानात्तदभिप्रायेण परप्रकाशताया कस्यचिदप्यसिद्धेर्वाद्यसिद्धत्वात् । परतः प्रतिभासनानङ्गीकारे च प्रकाशनलक्षणस्य हेतोर्ज्ञानत्वेन न व्याप्तिसिद्धिः, ज्ञानस्य स्वरूपमात्रपर्यवसितत्वेन निखिलमवभासनं ज्ञानत्वव्याप्तमिति निश्चयासम्भवात् सर्वथा सम्बन्धिनामग्रहे हि तत्सम्बन्धसंवित्तिः कथं भवेत् । न चैकं ज्ञानमात्मन्येव ज्ञानत्वमवभासनञ्च विहाय तयोर्व्याप्तिमधिगच्छतीति वक्तव्यम्, तथा सति तत्रैवानुमानप्रवृत्तेस्तस्य च व्यर्थत्वात् साध्यस्य सिद्धत्वात् । सकलज्ञानस्य स्वात्मनि ज्ञानासम्भवाद् व्याप्तिप्रतिपत्तेरसम्भवाच्च । न च ज्ञानत्वस्वप्रकाशनयोः कुतश्चित्प्रमाणाद्व्याप्तिः प्रसिद्धा, ज्ञानवज्जडस्य नीलादेरपि परतो ग्रहणसिद्धेर्हेतोर्व्यभिचारप्रसङ्गात् । नैयायिकादेः सुखादेर्ज्ञानरूपता न सिद्धेति सुखादिदृष्टान्तोऽपि साध्यविकलः, अनेनैव हेतुना तत्रापि ज्ञानरूपतासाधने च निदर्शनान्तरं मृग्यम्, तत्राप्येवं पर्यनुयोगेऽपरापरनिदर्शनान्वेषणप्रसङ्गतोऽनवस्था, सुखादौ दृष्टान्तमन्तरेणापि तद्रूपतासिद्धौ च नीलादेरपि

तथैव तदापत्तिः । न च सुखादेर्जडत्वे न स्यात्प्रतिभासः जडस्य, प्रकाशायोगित्वादिति वाच्यम्, नीलादेः प्रकाशतासिद्धावप्येव वक्तुं शक्यतया सुखादिनिदर्शनवैयर्थ्यात् । न च सुखादेरज्ञानतायामनुग्रहाद्यभावः स्यादिति वाच्यम्, सुखादेरनुग्रहाद्यव्यतिरेके ज्ञानत्वेना नुग्रहस्य क्वापि व्याप्यप्रतिपत्तेरज्ञानत्वेऽनुग्रहाद्यभावोपवर्णनस्यासंगतत्वात्, व्यापकाभावे हि नियमेन व्याप्याभावो भवेत्, व्यतिरेके च सुखादेर्ज्ञानरूपताविरहेऽर्थान्तरभूतानुग्रहाद्यभावस्य कथं सिद्धिः, न हि यज्ञदत्तस्य गौरत्वाभावे सति देवदत्तस्याभावो दृष्टः । ननु जैनस्य सुखादौ ज्ञानरूपतया प्रकाशमानत्वं व्याप्तमिति चेन्न, स्वतः प्रकाशनं हि सुखादौ ज्ञानरूपतया सिद्धम्, तच्च न स्तम्भादौ, यच्च स्तम्भादौ परतः प्रकाशनं जैनस्य सिद्धं न तज्ज्ञानरूपतया व्याप्तम्, स्तम्भादावुपलभ्यमानं प्रकाशनमात्रन्तु जडत्वेन सहाविरुद्धत्वा न्नैकान्तेन ज्ञानरूपतां साधयतीति न प्रकाशनलक्षणो हेतुर्नीलादेर्ज्ञानरूपतासाधनसमर्थः । ननु नीलादेर्ज्ञानरूपता माभूत् तत्साधकप्रमाणाभावात्, पारमार्थिकार्थरूपता तस्य कुतः, येन तद्ग्राहिज्ञानमर्थनिर्णीतिरूपतया प्रमाणं भवेदिति चेदुच्यते, जाग्रदवस्थोपलभ्यमानो नीलादिः परमार्थसन्, सुनिश्चितासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वात्, सुखादिसंवेदनवदिति तद्रूपतासिद्धेः । न हि अत्र प्रत्यक्षं बाधकमस्खलत्प्रत्ययविषयतया सर्वैरस्य दर्शनात्, न चानुमानं बाधकमध्यक्षसिद्धेऽनुमानस्य बाधकत्वेनाप्रवृत्तेः । न च प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तं प्रमाणा न्तरं सौगतस्याभीष्टमिति न सुनिश्चितासम्भवद्बाधकप्रमाणत्वादिति हेतुरसिद्धः । अपरमार्थ सत्यस्य हेतोरसम्भवान्नायमनैकान्तिकः । ननु स्वप्नदृष्टे घटादावपरमार्थसति हेतोरस्य सद्भा वादनैकान्तिकत्वम्, न हि स घटादिर्बाधकप्रमाणविषयः, बाध्यताया क्वाप्यसम्भवात्, ज्ञानस्य प्रतिभासकाले बाधकेन न स्वरूपं बाध्यते, तस्य परिस्फुटरूपेण प्रतिभासनात्, नाप्युत्तरकालम्, क्षणिकतया तदा तस्य स्वयमेवाभावात् । नापि तज्ज्ञानप्रमेयस्य स्वरूपं प्रतिभासमानरूपेण बाध्यते प्रतिभासनादेव । न च प्रतिभासमानरूपसहचारिणा स्पर्शादिरूपेण, तस्य तयोऽन्यत्वात्, न चान्याभावेऽन्यस्याभावोऽतिप्रसङ्गात् । न च ज्ञानस्य ज्ञेयस्य वा फलमुत्पन्नमनुत्पन्नं वा बाध्यते उत्पन्नस्य विद्यमानत्वेन बाध्यत्वायोगात्, अनुत्पन्नस्यापि स्वयमेवासत्त्वात्, मैवम्, बाधकेन ज्ञानेन ज्ञानस्यासद्विषयतायाः अर्थस्य वाऽसत्प्रतिभासनरूपतायाः ज्ञापनात्, यथा शुक्तिकाज्ञानेन रजतविज्ञानस्य रजतार्थस्य वा, एतच्च बाध्यबाधकभावमनिच्छताप्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्, प्रतिभासाद्वैत स्वसन्तानसन्तानादिविकल्पाना स्वयमेव निर्विषयत्वोपवर्णनात्, तदुपवर्णनाभावे ग्राह्यभावानामेकानेकरूततया सामान्यसामानाधिकरण्यविशेष्यविशेषणभावादे-

पारमार्थिकस्य भावात् प्रतिभासाद्वैतस्याभाव एव स्यात् । तस्मात् स्वप्नोपलब्धघटादौ प्रकृतहेतुर्व्यभिचारी । नापि विरुद्धता, परमार्थसत्त्वाभावेन व्याप्त्यसिद्धेः, अन्यथाऽपारमार्थिकस्वसंवेदनमात्रमपि भवेदित्यसिद्धविरुद्धानैकान्तिकदोषरहितादस्माद्धेतोर्जाग्रद्दशोपलभ्यमानस्य घटादेः परमार्थसत्त्वसिद्धिः तस्माद्विज्ञानशून्यवादयोर्निषेधादर्थनिर्णीतिस्वभावताऽपि प्रमाणस्य सिद्धा ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपाने स्वपरनिर्णयस्वभावस्थापनं नाम चतुर्विंशं सोपानम् ॥

अथ प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षणम् ।

अत्र सौगताः प्रमाणं स्वार्थनिर्णीतिस्वभावमपि तदनुमानरूपम्, प्रत्यक्षं तु निर्विकल्पकत्वान्न तन्निर्णयस्वभावम् तथाहि यद्यथाऽवभाति तत्तथा व्यवहृतिपथमवतरति, यथा विशदमाभासमानं सुखादिसंवेदनम्, नामोल्लेखशून्यतया चाध्यक्षं संवेदनमाभातीति स्वभावहेतुः । नामोल्लेखपरिकरितवपुषः सन्निधोऽप्यक्षत्वविरोधात्, साक्षात्कारि ज्ञानं ह्यध्यक्षतया लोकप्रसिद्धम्, साक्षात्कारित्वञ्च सन्निहितार्थावभासित्वम्, असन्निहिते तदभावात्, नामादिरूपासन्निहितत्वात् परोक्षमिति न तद्योजनामवतरीतुमलम्, अत्र वैयाकरणाः, न काचित्प्रतिपत्तिर्वाक्यसंस्पर्शरहिता विद्यते शब्दानुविद्धाया एव प्रतिभासनात्, अन्यथा प्रकाशरूपतापि न स्यात्, न हि निरस्तोल्लेखं स्वसंवेदनं व्यवहाररचनाचतुरमिति सविकल्पकमभ्युपगन्तव्यमिति चेन्न, अध्यक्षं हि पुरः सन्निहितमेव भावात्मानमवभासयति तन्नेत्राक्षसूत्रे, वाग्रूपता च न पुरः सन्निहिता, अतो न सा तत्र प्रतिभासते, न चार्थदर्शने व्यापितया पदार्थात्मतया वाऽर्थदेशे सन्निहितत्वात्सा तत्र प्रतिभातीति वक्तव्यम्, अर्थदेशे वाचां सन्निधेरयोगात् अक्षान्वये संवेदने पुरोवर्त्तिनीलादेरेवावभासनात्, न हि तद्देश एव शब्दोऽ

---

१ स्वप्नो हि द्विविधः सत्यस्तद्विपरीतश्च प्रथमो देवताविशेषकृतो धर्माधर्मकृतो वा कश्चित्साक्षादर्थाव्यभिचारी, यद्देशकालाकारतयाऽसौ स्वप्ने प्रतिपन्नस्तद्देशकालाकारतया जाग्रद्दशायां तस्य प्राप्तिसिद्धेः । कश्चित्पुनः परम्परयाऽर्थाव्यभिचारी राजादिदर्शनेन स्वप्नाध्यायनिगदितस्य उदुम्बरफलादेः प्राप्तिहेतुत्वादनुमानवत् । योऽपि वातपित्ताद्युद्रेकजनितोऽसत्यस्तेन प्रसिद्धः स्वप्नः सोऽपि नात्यन्तमव्यभिचारी न हि सर्वथाऽप्यननुभूतेऽर्थे स्वप्नोऽपि समुपजायत इति न निरालम्बनः स्वप्नप्रत्ययः ॥

दण्डपुरुषसंयोगे कश्चिद्दण्डविशिष्टतया पुरुषं दण्डीति प्रतिपद्यते, अपरस्तु तत्रैव पुरुषविशिष्टतया दण्डोऽस्यतिति, असङ्कलितविशेष्यविशेषणभावस्तु दण्डपुरुषाविति स्वतन्त्रं द्वयम्। वास्तवं तु तस्मिन् योग्यदेशस्थप्रतिपत्तॄणां दण्डपुरुषरूपयोरिव तुल्याकारतयाऽवभासो भवेत्, न त्वेवम्, तस्माद्दण्डपुरुषस्वरूपमेव स्वतन्त्रमध्यक्षावसेयं विशेष्यविशेषणभावस्तु काल्पनिक एव। यत्र हि दण्डोपकृतपुरुषनिर्वर्त्यार्थक्रिया प्रागुपलब्धा तदर्थी च स तत्र विशेषणत्वेन दण्डं विशेष्यत्वेन च पुरुषं प्रतिपद्यते प्रधानत्वात्, येन च पुरुषोपकृतदण्डेन फलमभ्युपेतं स तत्र दण्डं प्राधान्याद्विशेष्यमध्यवस्यति, अपरिगतकार्योपकारस्य प्रथमदर्शने स्वरूपमात्रनिर्भासात्, ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतसामर्थ्यं द्वयमासाद्य विशिष्टत्वप्रतिपत्तिः प्रागवगते च सामर्थ्ये नेन्द्रियस्य व्यापारः, तस्यासन्निहितत्वात्, न च व्यापाराविषये तत्प्रतिपत्तिजननसमर्थम्। न च पुरः सन्निहितेऽर्थे प्रवर्त्तमानमिन्द्रियं तत्रापि प्रतिपत्तिमुपजनयितुं समर्थम्, वर्तमानकालीननीलादिदर्शनप्रवृत्तस्य चिरातीतभावपरम्परादर्शनप्रवृत्तिप्रसक्तेः सकलातीतभावविषयस्मृतेरध्यक्षता भवेत्, तथा स्वगोचरचारिणी स्मृतिरपि स्फुटमर्थं वर्त्तमानसमयमुद्भासयिष्यतीति सर्वोऽक्षमति स्मृतिर्भवेत्। ननु वर्त्तमानमर्थमध्यक्षमेवोद्भासयति न तु स्मृतिः, यत्र तु न दर्शनमवतरति तत्र स्मृतिः वर्त्तमाने रूपादौ स्पष्टदर्शनावतारे स्मृतिप्रवृत्तिरसम्भविनी विफला चेति चेन्न, अतीते विशेषणादौ स्मृतरेव प्रवृत्तेस्तत्र विशदसंविदवतारस्य व्यर्थं स्यात्। सा हि विशदसंवित् सन्निहितमेवार्थमवतरति न च तदा विशेषणादयः सन्निहिता, तानवलम्बमाना निरालम्बनैव भवेत्, ततो विशुद्धरूपमात्रप्रतिभासमात्राध्यक्षेणेदं निरस्तविशेषणमर्थमवगमयति विशेषणयोजना तु स्मरणादुपजायमानाऽपास्ताक्षार्थसन्निधिर्मानसी। न च स्पष्टप्रतिभासाद्वर्तमानार्थग्राहिणीति वक्तव्यम्, तामन्तरेणापि स्फुटमर्थप्रतिभासनात्। न च स्मृतिं विनापि यद्यर्थात्मा विशदवत् प्रतिभातीति न तस्य ग्राहिका स्मृतिस्तदक्षव्यापारसद्भावे सुखमन्तरेणापि विषयागतिरस्तीति सुखमपि विषयग्राहि न स्यादिति वाच्यम्, यतो निरस्तबहिरर्थसन्निधयो भावनानिर्मूलतनवः सुखादयो नार्थावेदकाः, तेषां स्वग्रहणपर्यवसितस्वरूपत्वात्। अक्षान्वयव्यतिरेकानुविधायिन्यो विशदसंविद एव बहिरर्थोपभासिका पृथगवसीयन्ते सुखादिभ्यस्ता एव तदवभासिकास्तद्बुद्धिकल्पोऽपि नार्थसाक्षात्करणस्वभावः। ननु पुरःस्थितार्थग्राही यदि न विकल्पः कथं तर्हि ततस्तत्र प्रवृत्तिर्भवेत्, यदेव हि विशेषणं प्राक् तेनानुभूतं तत्रैव तत्प्रवृत्तिर्भवेत्, न च स्वात्मानमनारूढेऽर्थे प्रवृत्तिविधायि विज्ञानमुपलब्धम्, अन्यथा शुक्लमर्थमनवरन्ती सन्निनीलार्थं प्रवर्त्तिका भवेत्, न च निर्विकल्पकमेव संवेदनं वर्त्तमानार्थं प्रवर्त्तकम्, सर्वत्र विकल्पव्यतिरेकेणापि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, न च विना सुखसाधनतानिश्चयं पुरःप्रकाशनमात्रेण कस्यापि प्रवृत्तिरिति विकल्प एव प्रवर्त्त

कत्वात् पुरोवस्थितार्थग्राही, अक्षानुसारित्वात्स एवाध्यक्षमिति युक्तं पूर्वदृष्टनामादिविशेषणग्राही निश्चय इति चेन्न, विकल्पस्य पुरोवर्त्यर्थप्रकाशनसामर्थ्येऽपि तत्रैव प्रवृत्त्यसम्भवात्, प्रवृत्तिविधानसमर्थार्थक्रियायोग्यरूपानवभासनात्, तदवभासने ह्यर्थक्रियार्थिना प्रवृत्तिः स्यात्, वर्त्तमानसमयसम्बन्धिन्यर्थे न हि विकल्पोऽर्थक्रियासम्बन्धमादर्शयति, तस्यास्तदानीमभावात्, पदार्थस्वरूपमात्रावसायाच्च न सामर्थ्यावगतिरतिप्रसङ्गात्, तस्मान्न पुरोवर्तिनि प्रवर्त्तमानोऽपि विकल्पः प्रवर्त्तकः । न च पूर्वं यस्मादर्थक्रिया जायमाना दृष्टा सम्प्रत्यपि तदर्थक्रियार्थितया तदध्यवसायात् प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तदेवेदमिति निर्भासाभावे प्रवृत्त्यसिद्धेः, न च तदध्यवसायिनी कल्पनैव तन्निर्भासा, कल्पनाबुद्ध्यध्यवसितस्यार्थस्य परमार्थसद्व्यवहारविषयत्वात्, प्रत्यक्षावगतस्यैव तद्व्यवहारविषयत्वात् तदभावे तदभावात्, तस्मान्न कल्पनाऽध्यक्षविषयतत्त्वम्, आद्यदर्शनानधिगतत्वादिति, अत्र प्रतिविधीयते, स्वार्थनिर्णयस्वभावं प्रत्यक्षं न भवतीत्येतत् किं तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, उत तद्बाधकप्रमाणसद्भावादुच्यते, न प्रथमः पक्षः, स्थिरस्थूलसाधारणस्य स्तम्भादेरर्थस्य बहिरन्तश्च सद्द्रव्यचेतनत्वाद्यनेकधर्मात्मकस्य ज्ञानस्यैकदा निर्णयात् साकारस्वार्थनिर्णयात्मनोऽध्यक्षस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धत्वात्तद्ग्राहकप्रमाणाभावोऽसिद्धः । तथाहि अन्तर्बहिश्च स्वलक्षणं पश्यन् लोकः स्थूलमेकं स्वगुणावयवात्मकं ज्ञानं घटादिकञ्च सकृत्प्रतिपत्त्याऽध्यवस्यति, न चेयं प्रतिपत्तिरनध्यक्षा, विशदस्वभावतयानुभूतेः । न च विकल्पाविकल्पयोर्मनसो युगपद्वृत्तेः क्रमभाविनोर्लघुवृत्तेर्वा ऐक्यमध्यवस्यति जनस्ततोऽत्यविकल्पाध्यक्षगतं वैशद्यं विकल्पे स्वाकारवार्थाध्यवसायिन्यध्यारोपयतीति वैशद्यावगतिः, एकस्यैव तथाभूतस्यार्थनिर्णयात्मनो विशदज्ञानस्यानुभूतेरननुभूयमानस्याप्यपरनिर्विकल्पस्य परिकल्पने बुद्धेश्चैतन्यस्यापरस्य परिकल्पनाप्रसङ्ग इति सांख्यमतमप्यनिषेध्यं स्यात्। किञ्च सविकल्पाविकल्पयोः कः पुनरैक्यमध्यवस्यति, न तावदनुभवो विकल्पे नात्मन ऐक्यमध्यवस्यति, व्यवसायविकलत्वेनाभ्युपगमात्तस्य, अन्यथा भ्रान्तताप्रसङ्गात् । नापि विकल्पोऽविकल्पेन स्वस्यैक्यमध्यवस्यति, तेनाविकल्पस्याविषयीकरणादन्यथा स्वलक्षणगोचरत्वाप्राप्ते, अविषयीकृतस्य चान्यत्राध्यारोपासम्भवात्, न ह्यप्रतिपन्नरजतः शुक्तिकायां रजतमेतदिति रजतमध्यारोपयितुं समर्थः । किञ्च तयोरैक्यं व्यवस्यतीत्यत्र यदि विकल्पं व्यवहारी निर्विकल्पतया मन्यते तदा निर्विकल्पकमेव सर्वं ज्ञानमिति विकल्पकथ

---

१ प्रत्यक्षयन् हि प्रतीतात्परत्रापरस्यारोपं उपपन्नः चन्द्र मन्त्रारोपवत् न चाप्यग्रहो विकल्पः स्पष्टाभः निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रतीतम् तथापि परिस्फुटत्वेनानुभूयमानस्वरूपं विकल्पं परित्यज्याननुभूयमानस्वभावं निर्विकल्पकं परिकल्पयन् कथं नाम परीक्षकः स्यात्, अनवस्थाप्रसङ्गे, निर्विकल्पकस्वभावादप्यन्यादृक्स्वभावं प्रत्यक्षमितीपि कल्पनापत्तेरिति ॥

तदारोपेऽप्यनुमानप्रमाणाभाव । अथाविकल्प विकल्पकतया तदा सविकल्पकमेव सर्वं प्रमाणमित्यविकल्पकप्रत्यक्षवादो विशीर्येत । ननु यथा य एव मणिर्मया दृष्ट स एव प्राप्त इत्यभिमानिनो दृश्यप्राप्ययोरेकत्वाध्यवसायाद् दृश्य प्राप्यारोपात् प्राप्य तथाऽविकल्पो विकल्पारोपात् विकल्पो भवति, यथा च मणिप्राप्तौ मणिप्रतिभासस्य नाभाव, अन्यथा मणि प्रतिभासो न प्राप्त स्यात्, तथा सविकल्पाविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायेऽपि निर्विकल्पस्य नाभाव इति चेन्न, साकारस्थूलैकस्पष्टप्रतिभासव्यतिरिक्तस्य निरंशक्षणिकपरमाणुप्रतिभासलक्षणनिर्विकल्पकानुभवस्य तदैव निर्णयप्रसङ्गात् । अथ विकल्पेनाविकल्पस्य सहस्रांशुना तारानिकरस्येव तिरस्कारान्न तथा निर्णयस्तर्हि विकल्पस्याप्यविकल्पेन तिरस्कारात् प्रतिभासनिर्णयो न स्यात् । अथ विकल्पस्य बलीयस्त्वादविकल्पस्य च दुर्बलत्वात्तेन तस्य तिरस्कार, न, विकल्पस्य हि किं प्रचुरविषयत्वाद्बलीयस्त्वम् किं वा निर्णयात्मकत्वात्, नाद्य, अविकल्पविषय एव प्रवृत्त्यभ्युपगमात्, अन्यथाऽस्य गृहीतग्राहित्वासम्भवात्, न द्वितीय, विकल्पस्य स्वरूपे निर्णयात्मकत्वे सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदन प्रत्यक्षमित्यस्य विरोधात्, एवमपि तस्य स्वरूप निर्णयात्मकत्वे चक्षुरादिज्ञान स्वपरयोस्तदात्मक किं न भवेत्, तथा च स्वार्थाकाराध्यवसायाधिगमश्चक्षुरादिचेतसा सिद्ध इति केन कस्य तिरस्कारः । यदि विकल्पोऽर्थे निर्णयात्मकस्तदैकस्य विकल्पस्य निर्णयेतरनिर्णयस्वभावरूपद्वयमायात तच्च परस्पर तद्वतश्च यद्येकान्ततो भिन्नमभ्युपगम्यते तदा समवायादेरनभ्युपगमात् सम्बन्धासिद्धेर्नैकत्वात् विकल्पो निर्णयात्मकत्वादित्यस्यासिद्धे । न च रूपादीनामिव परस्परमेकसामग्र्यधीनतालक्षणस्तयो सम्बन्धः तद्वता चाग्निधूमयोरिव तदुत्पत्तिलक्षण इति वक्तव्यम्, स्वाभ्युपगम विरोधात् । यदि निर्णयानिर्णयस्वभावयोर योन्य तद्वतश्च कथंचित्तादात्म्य तर्हि यत्स्वात्मनि अनिर्णयात्मक बहिरर्थे च निर्णयस्वभाव रूप तत्साधारणमात्मन प्रतिपद्यते चेद्विकल्प स्वरूपेऽपि सविकल्पक प्रसक्त, अन्यथा निर्णयस्वभावतादात्म्यायोगात् । न च स्वरूपमनिश्चिन्वन् विकल्पोऽर्थं निश्चिनोतीति वाच्यम्, यतोऽगृहीतस्वरूपमपि ज्ञानमर्थग्राहक भवेदिति न नैयायिकमतप्रतिक्षेपः । न च नैयायिकाभ्युपगमेन परगृहीतस्य स्वगृहीतत्वादोष, भवन्मतेऽपि परनिश्चितस्य स्वनिश्चितत्वप्रसक्त । यथा च परज्ञातमननुभूतत्वान्नात्मनो विषय तथा विकल्पस्य स्वरूपमनिश्चितत्वान्नात्मनो विषय इति समान पश्याम, न च तस्यापि विकल्पान्तरेण निश्चयः, तस्यापि विकल्पान्तरेण निश्चयापत्तेरनवस्थाप्रसक्त । न च विकल्पस्वरूपमनुभूतमपि क्षणिकत्वादिवदनिश्चितमर्थनिश्चायक युक्तम्, अनिश्चितस्यानुभवेऽपि क्षणिकत्ववत् स्वयमव्यवस्थितत्वादन्यव्यवस्थापकत्वा

१ स्वस्वरूपे स्वपर...निर्णयात्मकत्वमिति भाव ॥

योगात् । यथा च विकल्पस्य स्वार्थनिर्णयात्मकत्वं तथा चक्षुरादिबुद्धीनामपि तदुक्तम्, अन्यथा तासां तद्ग्राहकत्वायोगात्, अथ विकल्पस्य बहिरर्थे प्रवृत्तिरेव नास्तीति कथं स तन्निर्णयात्मकः, न हि नीलज्ञानं पीतप्रवृत्तिकं तन्निर्णयात्मकं वक्तुं शक्यम्, प्रतिपत्रभिप्रायवशात्, बौद्धैः बाह्यार्थव्यवसायात्मकत्वं विकल्पस्य परमार्थतो निर्विषयत्वेऽपि व्यावर्ण्यते तदयुक्तम्, यतः किमिदं परमार्थतो विकल्पस्य निर्विषयत्वम्, यद्यात्मविषयत्वं तदात्मविषयं निर्विकल्पकमपि ज्ञानं निर्विषयमित्यर्थनिर्णयात्मकत्वाद् बलवान् विकल्पो निर्विकल्पकानुभवस्य तिरस्कारक इत्यसङ्गतं स्यात्, सविकल्पकस्यैव कस्यचिदभावाद्वात्मविषयस्य निर्विकल्पकस्यापि विकल्पवत् सविकल्पकस्यैव वाभावात्, नचैवं कस्यचित् प्रतिपत्तुरभिप्रायः । अथ साधारणस्यास्पष्टस्य स्वपरयोरविद्यमानस्याकारस्य शब्दसंसर्गयोग्यस्य विषयीकरणं निर्विषयत्वम्, न, तस्य तत्र सम्बन्धाभावतो विषयीकरणासम्भवात्, तथापि तद्विषयीकरणे सर्वमपि ज्ञानं तथैव स्वविषयं विषयीकुर्यादिति तदुत्पत्त्यादिसम्बन्धकल्पनमनर्थकमासज्येत, न च तादात्म्यलक्षणस्तत्र तस्य सम्बन्धः, तदाकारेऽपि विकल्पकत्वस्याविकल्पके वा तदाकारत्वस्य प्रसक्तेः । तदुत्पत्तिसम्बन्धवशात्तेन तद्ग्रहणमित्येतदप्ययुक्तम्, तदाकारस्य तज्ज्ञानोत्पादकत्वेन स्वलक्षणत्वप्राप्तेः तज्ज्ञानस्य सविषयताप्रसक्तिदोषात् । न च स्ववासनाप्रकृतिविभ्रमवशात्तदुत्पन्नमतदाकारञ्च तत् तद्विषयीकरोति, अक्षसमनन्तरविशेषादन्यस्याप्युपजातस्य तथाऽस्वविषयीकरणप्रसक्त्या सर्वत्र तदाकारतदुत्पत्तिप्रतिबन्धकल्पनानैरर्थक्यप्रसक्तेः । अतस्तदाकारविषयीकरणासम्भवाद्विकल्पस्यार्थाभावतो दृश्यविकल्प्यार्थावेकीकृत्य प्रवर्तत इत्ययुक्तमभिधानम्, ततो न बलवान् विकल्प इति कथं तेनाविकल्पकतिरस्कार इति अविकल्पनिश्चयस्तदैव भवेत्, न चैवम्, अतो नाविकल्पस्य विकल्पेनैकत्वाध्यवसायः । किञ्च विकल्पेऽविकल्पकस्यैकत्वेनाध्यारोप इति कुतो निश्चीयते, अस्पष्टास्वलक्षणग्राहिणि स्पष्टस्वलक्षणग्राहित्वस्य प्रतीतेस्तदध्यारोपावगतिरिति चेन्न, यदि हि तत्र तत्प्रतीतिः तर्हि कुतोऽविकल्पारोपः, स्पष्टत्वादस्तद्धर्मस्य तत्र दर्शनादिति चेत्, स्पष्टत्वादिरतद्धर्म इत्येतदेव कुतः, तत्र दर्शनादिति चेत्, अत एव विकल्पधर्मोऽप्यस्तु, अन्यथाऽविकल्पस्यापि मा भूत् । न च विकल्पव्यतिरेकेणापरमविकल्पमनुभूयते यस्य स्पष्टत्वादिधर्मं परिकल्पेत, एवमपि तत्र तत्परिकल्पने ततोऽप्यपरमननुभूयमानं विशदत्वादिधर्माधारं परिकल्पनीयमित्यनवस्थाप्रसक्तिः । अथ किञ्चिज्ज्ञानं सविकल्पकमपरं निर्विकल्पकं राश्यन्तराभावात्, विकल्पस्यार्थसामर्थ्याद्भूतत्वासम्भवान्न विशदत्वादिधर्मयोगः, अविकल्पस्यापि तद्योगाभावे विशदत्वादिकं न क्वचिदपि भवेदित्यविकल्पकस्यैव तदभ्युपगन्तव्यमिति चेन्न, अर्थसामर्थ्यप्रभवत्वेन वैशद्यस्य व्याप्त्यभावात्, अर्थसामर्थ्यो

द्भूतेऽपि दूरस्थितपादपादिज्ञाने वैशद्यासम्भवात्, योगिप्रत्यक्षे चार्थप्रभवत्वाभावेऽपि भावात्, न च तद्ध्यानसामर्थ्योद्भूतम्, तत्समानसमयस्य चिरातीतानुत्पन्नस्य चार्थस्य तद्ग्रहणानुपपत्तेः । तथार्थाप्रभवमपि यथा विशदं, अन्यथा प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेस्तथाविकल्पज्ञानमर्थसामर्थ्याप्रभवमपि यदि विशदं भवेत् को विरोधः । तस्माद्विकल्प एव वैशद्योपपत्तेर्निर्विकल्पकस्य च निरंशक्षणिकपरमाणुमात्रावसायिनः कदाचिदप्यनुपलब्धेस्तत्र वैशद्यकल्पना दूरापास्ता । ननु उपसंहृतनिखिलविकल्पसमये विशदमक्षप्रभवं रूपादिदर्शनं निर्विकल्पकं संवेद्यते तथा चाध्यक्षत एव ज्ञानानां कल्पनाविरहः सिद्धः, न ह्यस्यामवस्थायां नामादियोजितार्थोल्लेखी विकल्पस्वरूपोऽनुभूयते, न च विकल्पानां स्वसंविदितरूपतयाऽननुभूयमानानामपि सम्भव इति विकल्पविकला साऽवस्था सिद्धेति चेन्न तस्यामवस्थायां सविकल्पकज्ञानस्यैवानुभवात्, तदा स्थिरस्थूलस्वभावशब्दसंसर्गयोग्यपुरोवस्थितगवादिप्रतिभासस्यानुभूतेः न हि सविकल्पकत्वं शब्दसंसर्गप्रतिभास एव, किन्तु तद्योग्यावभासस्यापि, अन्यथाऽव्युत्पन्नसङ्केतस्य ज्ञानं शब्दसंसर्गविरहात् कल्पनावन्न स्यात् । न च पूर्वकालदृष्टत्वस्य वर्त्तमानसमयभाविनि संयोजनाच्छब्दोल्लेखाभावेऽपि असदर्थग्राहित्वाऽविशदप्रतिभासत्वात्तत्सविकल्पकम्, पूर्वकालदृष्टत्वस्य पूर्वदर्शनाप्रतीतावपि असत्त्वासिद्धेस्तत्सम्बन्धित्वग्राहिणोऽसदर्थत्वासिद्धेर्वैशद्याभावस्य तत्रानुपपत्तेः । शब्दसंसर्गयोग्यप्रतिभासस्य विशदतया विकल्परूपस्याप्यध्यक्षतोपपत्तेः शब्दयोजनामन्तरेणापि स्थिरस्थूलार्थप्रतिभासं निर्णयात्मकं ज्ञानमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा तस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्नं भवेत् । यत्रैवांशे हि नीलादौ विधिप्रतिषेधविकल्पद्वयं पाश्चात्यं तज्जनयति तत्रैव तस्य प्रामाण्यम्, तदाकारोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्ये क्षणिकत्वादावपि तस्य प्रामाण्यप्रसक्तेस्तदनुमानवैयर्थ्यप्रसङ्गः । विकल्पश्च शब्दसंयोजितार्थग्रहणलक्षणः, तत्संयोजनं च न शब्दस्मरणं विना सम्भवति, पूर्वं तत्सन्निध्युपलब्धार्थदर्शनमन्तरेण च तत्स्मरणं नोपपद्यते तद्दर्शनं चाध्यक्षतः क्षणिकत्वादाविव निश्चयजननमन्तरेणासम्भवि, निश्चयस्तु शब्दयोजनाव्यतिरेकेण नाभ्युपगम्यत इत्यध्यक्षस्य क्वचिदप्यर्थप्रदर्शकत्वासम्भवात् प्रामाण्यं न भवेत् । तस्माच्छब्दयोजनामन्तरेणापि अर्थनिर्णयात्मकमध्यक्षमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽविकल्पाध्यक्षेण लिङ्गस्याप्यनिर्णयात्, अनुमानान्तरनिर्णयेऽनवस्थाप्रसक्तेरनुमानस्याप्यप्रवृत्तिरिति सकलप्रमाणादिव्यवहारविलोपः स्यात् । यदपि निरंशवस्तुसामर्थ्योद्भूतत्वात् प्रथमाक्षसन्निपातजं निरंशवस्तुग्राहि निर्विकल्पकमित्युक्तं तदपि न सम्यक्, निरंशवस्त्वभावेन तत्सामर्थ्योद्भूतत्वस्य निर्विकल्पकत्वहेतोस्तत्रासिद्धेः । न च

१ तदुक्तं 'संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना । स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमीक्षते साऽक्षजा मतिः ॥ प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति । प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः ॥' इति ॥

यन्निरंशप्रभवं तन्निरंशग्राहीति वाच्यम्, निरंशरूपक्षणप्रभवस्याप्युत्तररूपक्षणस्य तद्ग्राहित्वादर्शनात्। न च ज्ञानत्वे सतीति विशेषणान्नायं दोषः, प्रत्यक्षप्रभवविकल्पस्य ज्ञानत्वेऽपि तद्ग्राहित्वानुपपत्तेः, उपपत्तौ वा हिंसाविरतिदानचित्तस्य स्वसंवेदनाध्यक्षप्रभवनिर्णयेन तद्ग्रहणोपपत्ते निश्चयविषयीकृतस्य चानिश्चितरूपान्तराभावात् स्वर्गप्रापणसामर्थ्यादेरपि तद्गतस्य निश्चयात् तत्र विप्रतिपत्तिर्न भवेत्। अथानुभवस्यैवायं यथावस्थितवस्तुग्रहणलक्षणः स्वभावविशेषो न विकल्पस्य तेनायमदोषस्तर्हि यथा दानचित्तानुभवः स्वसंवेदनाध्यक्षलक्षणः तद्गतं सद्द्रव्यचेतनादिकं विषयीकरोति तथा स्वर्गप्रापणसामर्थ्यमपि तत्स्वरूपाव्यतिरिक्तत्वात् विषयीकुर्यात् ततश्च सद्द्रव्यचेतनत्वादाविव तत्रापि विवादो न भवेत्। अथ तच्चित्तादभिन्नं तत्प्रापणसामर्थ्यं तद्ग्रहे गृहीतमेव किन्तु स्वसंवेदनस्याविकल्पकाध्यक्षतया तद्गृहीतस्याप्यगृहीतकल्पत्वाद्विवादसम्भवः, न निर्विकल्पकाध्यक्षविषयत्वाद्गृहीतस्यापि सामर्थ्यस्यागृहीतकल्पत्वे तच्चित्तस्यापि तत एवागृहीतकल्पत्वापत्तेः, अविशेषात्, तथा च यद्दानादिचित्तं तद्बुद्धजनसेव्यतानिबन्धनम्, यथा त्यागिनरपतिचित्तम्, दानादिचित्तञ्च विवक्षितमित्याद्यनुमानमगमकं प्रसज्येत, आश्रयासिद्धत्वाविशेषात्। तस्माद्वस्तुनो निरंशतायां तच्चित्तग्रहणे तत्सामर्थ्यस्यापि ग्रहणप्रसक्तेर्विवादाभावो भवेत्, न चैवमिति सांशं वस्तु तथाभूतवस्तुग्राहकं प्रमाणमपि सांशं सत् सविकल्पकम्। किञ्चार्थप्रभवत्वाज्ज्ञानं यद्यर्थग्राहकं तर्हीन्द्रियादेरपि ग्राहकं भवेत्, तत्प्रभवत्वात्, न चेष्टापत्तिः, अतीन्द्रियत्वात्, किञ्च प्रमातृप्रमाणाभ्यामर्थान्तरमर्थसहकार्यर्थवत्प्रमाणमिति नैयायिकैः स्वीकृतम्, तेन न तत्प्रभवत्वं सन्निमित्तम्, तदभ्युपगमे वा शब्दज्ञानं शब्दस्य तत्समवायिकारणकर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोदेशाख्यश्रोत्रेन्द्रियतत्समवाययोरपि प्रतिभासः स्यादित्याकाशसमवायविषयानुमानोपन्यासो वैयर्थ्यमनुभवेत्, प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, न च समवायविषयाध्यक्षस्याविकल्पकत्वेन गृहीतस्याप्यगृहीतरूपत्वान्नायं दोष इति वाच्यम्, शब्देऽप्यस्य समानत्वात्, यतो नैकमेकत्र निर्णयात्मकमपरत्रान्यथेत्यनेकान्तवादिनो वक्तुं युक्तम्, एवं रूपतत्सामान्यसमवायेष्वपि वाच्यम्। अथ च कारणमित्येवार्थग्रहः किन्तु योग्यतातः, न वेत्र किं निमित्तमर्थस्य ज्ञानं प्रति कारणता कल्प्यते, न च तद्ग्रहणान्यथानुपपत्त्या तत्प्रति न तस्य कारणता परिकल्प्यते किन्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति वाच्यम्, योगिज्ञानस्य सकलातीतानागतपदार्थाभावेऽपि भावाभ्युपगमात्, न हि सर्वेऽप्यतीतानागता भावास्तदा सन्ति सर्वभावानां नित्यताप्रसक्तेः। न च तद्विषयं तज्ज्ञानं न भवति, सदसद्वर्गः कस्यचिदेकज्ञानालम्बनः, अनेकत्वात् पञ्चाङ्गुलिवदित्यनुमानविरोधात्। अत एव नाननुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषय इति सौगतमतमप्यपास्तम्, तथाहि किं कारणं विषय एव, उत कारणमेव विषयः,

नाद्यो रूपादिसन्निधा चक्षुरादेरपि विषयत्वापत्तेः, तथा च यस्मिन् सत्यपि यन्न भवति तत्तद्व्यतिरिक्तहेत्वपेक्षं यथा कुलालाभावे सत्यप्यपरकारकसमूहेऽभवन् घटः कुलालापेक्षः सत्यपि च रूपादौ कदाचिन्न भवति रूपादिज्ञानमित्यनुमानोपन्यासो व्यर्थः, अध्यक्षत एव चक्षुराद्यधिगतेः । द्वितीयपक्षेऽपि भविष्यति रोहिण्युदय कृत्तिकोदयात्, अतीतकृत्तिकोदयात् अतीतक्षपायामिवेत्यस्यानुमानस्य भावाः रोहिण्युदयोऽकारणत्वाद्विषयो न स्यात्, न हि भावी रोहिण्युदयः कृत्तिकोदयस्य परम्परयापि कारणम् । अथ कारणं स्वाकाराधायकं विज्ञाने विषय एवेति पक्षः, अयमप्ययुक्तो यतः किं कारणमेव तदाधायकं तत्र, उत तदाधायकमेवेति विकल्पद्वयम्, आद्ये केशोण्डुकादिज्ञानं कुतः कारणात्तदाकारमुपजायते, न तावत्तस्मात्, तस्य तत्कारणत्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा तस्याभ्रान्ततापत्तेः । न समनन्तरप्रत्ययात्, तस्य तदाकारतायोगात्, नेन्द्रियादेः, अत एव हेतोः । नापि द्वितीयः पक्षः, इन्द्रियस्यापि तदाधायकतापत्तेस्तज्ज्ञानविषयताप्रसक्तेः । अर्थस्य च सर्वात्मना तत्र स्वाकाराधाने ज्ञानस्य जडताप्रसक्तेः । उत्तरार्थक्षणवदेकदेशेन तदाधायकत्वे सांशताप्रसक्तेः, समनन्तरप्रत्ययस्य तत्र स्वाकाराधायकत्वान्न जडतापत्तिलक्षणो दोष इति चेन्न समनन्तरप्रत्ययार्थक्षणयोर्द्वयोरपि स्वाकारार्पकत्वे तज्ज्ञानस्य चेतनाचेतनरूपद्वयापत्तेः, प्राक्तनज्ञानक्षणस्यैव तत्र स्वाकाराधायकत्वे सर्वात्मना तदाधाने तस्य पूर्वरूपताप्रसक्तिरिति कारणरूपतैव स्यात्, तथा च पूर्वपूर्वक्षणानामप्येवं प्रसक्तेः सर्वे एकक्षणवर्त्तिनः सन्ताना भवेयुरिति प्रमाणादिव्यवहारलोपः । ननु निर्विकल्पं न परमार्थतोऽपि स्वलक्षणानुकारी, सामान्यावभासादिति चेत्, तत्रमावपि कुतः, अनाद्यसत्यविकल्पवासनातः, तन्नैव न दर्शनं विकल्पजनकमिति यत्रैव जनयदनामित्यसङ्गतं वचनं स्यात् । न च तद्वासनोद्बोधकतया दर्शनं हेतुरिति वाच्यम्, इन्द्रियार्थसन्निधानस्यैव तत्प्रबोधहेतुत्वात् । न च तर्हि तस्याक्षजस्य वासनाप्रभवत्वेन भ्रान्तता स्यादिति वाच्यम्, अर्थस्यापि कारणत्वेनानुमानवत् प्रमाणत्वात् । न च निर्विषयत्वादध्यवसायस्याप्रामाण्यम्, अनुमानस्यापि तत्प्रसङ्गात्, प्रत्यक्षप्रभवविकल्पवत्तस्याप्यवस्तुसामान्यगोचरत्वात् । न च तद्ग्राह्यविषयस्यावस्तुत्वेऽपि अध्यवसेयस्य स्वलक्षणत्वाद्दृश्यविकल्प्यावर्थावेकीकृत्य तत्र प्रवृत्तेरनुमानस्य प्रामाण्यमिति वाच्यम्, प्रकृतविकल्पेऽप्यस्य समानत्वात्, अन्यथा पक्षधर्मत्वानिश्चयः प्रत्यक्षतः क्वचिदिति कथं वचो युक्तं भवेत् । न च गृहीतग्रहणाद्विकल्पोऽप्रमाणम्, क्षणक्षयानुमानस्यापि तत्प्रसक्तेः, शब्दस्वरूपावभासप्रत्यक्षावगतक्षणक्ष-

१ निर्विकल्पकस्य विकल्पोत्पादकत्वं न घटते, स्वयमविकल्पकत्वाद्गवस्वलक्षणवत्, विकल्पोत्पादनसामर्थ्यं विकल्पकयोरव्यवस्थितलक्षणं परस्परं विरोधस्य त्वदभिप्रायेण प्रतीते, अथ विकल्पवासना सहकारिणीमपेक्ष्य निर्विकल्पकस्य विकल्पोत्पादनसामर्थ्यं स्वीक्रियते तर्हि तथाविधसामर्थ्यसमन्वितोऽर्थ एवोत्पादकः स्यात्किं निर्विकल्पकेनेति भावः ॥

यविषयत्वात् । न चाध्यक्षेण धर्मिस्वरूपग्राहिणा शब्दग्रहणेऽपि न क्षणक्षयग्रहणम्, विरुद्धधर्माध्यासतो धर्मिणः क्षणक्षयाद्भेदप्रसक्तेः । ननु भवत्वसौ विकल्पः प्रमाणं न च प्रमाणान्तरमनुमानेऽन्तर्भावादिति चेन्न, अनभ्यासदशायां हि भ्रान्तिनिवर्तकत्वादनुमानं प्रमाणमिष्टम्, तच्च निश्चितत्रिरूपाल्लिङ्गादुपजायते, निश्चयस्य चानुमानान्तर्भावे त्रैरूप्यनिश्चयोऽप्यनुमानं तदपि निश्चितत्रैरूप्याल्लिङ्गादित्यनवस्था स्यात् । अथ लिङ्गस्य पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकनिश्चायकं नानुमानम्, तर्हि प्रमाणान्तरस्याभावात्प्रत्यक्षं निर्णयात्मकं पक्षधर्मत्वाद्विनिश्चयं सिद्धः, तस्मात् पुरोवर्तिस्थिरस्थूलस्वगुणपर्यायसाधारणस्तम्भादिप्रतिभासस्याध्यक्षप्रभवस्य निर्णयात्मनः स्वसंवेदनाध्यक्षतोऽनुभूतेः स्वार्थनिर्णयात्मकमध्यक्षं सिद्धम् । न चेदं मानसम्, एतद्व्यतिरेकेण निरंशैकपरमाणुग्राहिणोऽविकल्पस्य कदाचिदप्यननुभवात्, ततोऽध्यक्षप्रमाणसिद्धत्वान्न सविकल्पकत्वे साधकप्रमाणाभावः । तथानुमानादपि सविकल्पकत्वमध्यक्षस्य नासिद्धम्, तथाहि यज्ज्ञानं यद्विषयीकरोति तन्निर्णयात्मकम्, अनुमानमिवाग्न्यादिकम्, विषयीकरोति च स्वार्थमध्यक्षम् । न चास्याध्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वम्, पक्षस्य वाऽध्यक्षबाधः, साध्यविपरीतार्थोपस्थापकस्याध्यक्षस्य निषिद्धत्वात् । न च स्वार्थविषयीकरणं विज्ञानस्यासिद्धम्, प्राक्तस्य प्रसाधितत्वात्, अतो नासिद्धो हेतुः । न च सपक्षावृत्तित्वादसाधारणानैकान्तिकः, स्वार्थनिर्णयात्मकत्वेन प्रसिद्धेऽनुमानेऽस्य वृत्तिनिश्चयात् । न चानुमानस्याप्यर्थविषयीकरणमन्तरेण तन्निश्चयस्वरूपता सम्भवति समारोपव्यवच्छेदकत्वादेः प्रामाण्यनिमित्तस्य तत्रासम्भवात् तदन्तरेण प्रामाण्यस्यैवायोगात् । न च निर्णयात्मकार्थविषयीकरणयोः साध्यसाधनयोरनुमाने साहचर्यदर्शनेऽपि विपर्यये बाधकप्रमाणाभावतः सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वादनैकान्तिकः, तदुत्पत्तिसारूप्यादेर्निर्णयस्वभावताव्यतिरिक्तस्यैकान्तवादेऽर्थविषयीकरणनिबन्धनस्य विज्ञानेऽसम्भवात् । अत एव न विरुद्धः, विपक्षे वृत्तेरेव विरुद्धत्वात् । ततोऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिकादिदोषविकलात्तः साधनाद्विवक्षितसाध्यसिद्धिर्भवतीति न तत्साधकप्रमाणाभावान्निर्णयात्मकाध्यक्षाभावः । नापि तद्बाधकप्रमाणात्, तस्यैवासिद्धेः, निरंशक्षणिकैकपरमाणुसंवेदनस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतोऽसिद्धेरध्यक्षस्य बाधकत्वासम्भवात्, अत एवाध्यक्षाभावान्नानुमानमपि बाधकम् ।

१ नन्वर्थविषयीकरणलक्षणो हेतुः पुनो विपक्षे निर्णयात्मके वर्तते निर्णयानात्मकस्यापि निर्विकल्पस्यार्थजन्यतया सारूप्येणानुमानस्य चार्थविषयीकरणसम्भवादिति चेन्न तदुत्पत्तिमात्रेण तद्विषयीकरणासम्भवात् अन्यथेन्द्रियादिप्रभवत्वादिन्द्रियादेरपि विषयीकरणप्रसङ्गः तस्मात्तदुत्पत्तिसारूप्यादेरर्थविषयीकरणप्रयोजकत्वासम्भवेन निर्णयस्वभावत्वेन निबन्धनमिति विपक्षे हेतुसत्त्वेऽर्थविषयीकरणताया असम्भवात्तद्व्यावृत्ता निर्णयस्वभावतयैव व्याप्यत इति भावः ॥

न चाध्यक्ष सन्निहितार्थेऽवतरति नामादिस्तु विशेषणमसन्निहित न तत्रावतरीतु समर्थमिति वाच्यम्, नामादिविशेषणोल्लेखराहित्येनाक्षमते अप्रतिभासनात् जातिगुणक्रियादिविशेषणविशिष्टतयैवैकानेकस्वभावस्य स्वसवेदनाध्यक्षान्निर्णयात्, तथा सन्निहितस्यैवार्थस्याध्यक्षेऽवतारे पद्ममूलपरिष्वक्ताञ्जनाद्यप्यवतरेत्। न च योग्य वस्त्वेवावतरति, अञ्जनम योग्य स्तम्भादिकन्तु योग्यमिति वाच्यम्, नियामकाभावात्, स्तम्भादिप्रतिभासस्य नियामकत्वे चान्योन्याश्रयात्। न च योग्यतातो न प्रतिभासव्यवस्था, किन्तु प्रतिभासाद्योग्यता व्यवस्थाप्यते प्रतिभासनव्यवस्था च स्वसवेदनादिति वाच्यम्, तथा सति सन्निधानासन्निधानयोरनुपयोगितासिद्धे, तथा चासन्निहितस्यापि नामादेरध्यक्षबुद्धौ प्रतिभासे न कोऽपि विरोध, तस्माद्बाधकाभावात् साधकप्रमाणविषयत्वात्सविकल्पकमध्यक्ष सिद्धमिति स्वार्थनिर्णीतिस्वभाव ज्ञान प्रमाण व्यवस्थितमिति सक्षेप. ॥

अथ नैयायिका, बौद्धोक्तनिर्विकल्पस्याध्यक्षप्रमाणत्वासम्भवेऽपि ' इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न ज्ञानमव्यपदेश्यम व्यभिचारि व्यवसायात्मक प्रत्यक्षम् [न्यायद १–१–४] इत्येतल्लक्षणलक्षित तु प्रत्यक्ष प्रमाण भवति, अस्यार्थ इन्द्रिय द्रव्यत्वकरणत्वनियताधिष्ठानत्वाऽतीन्द्रियत्वे सत्यपरोक्षोपलब्धिजनकत्वाच्चक्षुरादिमन पर्यन्तम्, तस्यार्थ परिच्छेद्य इन्द्रियार्थ, तेन सन्निकर्ष प्रत्यासत्तिरिन्द्रियस्य प्राप्ति, सन्निकर्षस्य च व्यवहितार्थानुपलब्ध्या सद्भाव सूत्रकृता प्रतिपादित, तत्सद्भावे च सिद्धे पारिशेष्यात्तत्सयोगादिकल्पना, द्रव्यस्येन्द्रियेण सयोग एव, युतसिद्धत्वात्, गुणादीना द्रव्यसमवेताना सयुक्तसमवाय एव, अद्रव्यत्वे सत्यत्र समवायात्, तत्समवेतेषु सयुक्तसमवेतसमवाय एव, अन्यस्यासम्भवात्, शब्दे समवाय एव, गगनस्य श्रोत्रत्वेन व्यवस्थापितत्वात्, शब्दत्वे समवेतसमवाय एव परिशेषात्, समवायाभावयोश्च विशेषणविशेष्यभाव एव, कारणकार्यस्वरूपगर्भत्वेन लक्षणस्य च त्रैविध्यादन्ययोगव्यवच्छेदार्थमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमित्यभिधीयते, कारणत्वेऽपि दोषाशङ्कापरिजिहीर्षयाऽसाधारणकारणवचन न त्वनुग्राहिकारणव्यावृत्ति, एवम्भूतस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैव कारणत्वाभिधानम्, न त्वन्त करणेन्द्रियसम्बन्धस्य, तस्याव्यापकत्वात्, अव्यापकत्व तु सुखादिज्ञानोत्पत्तावसम्भवात्। सम्यङ् निकर्ष सन्निकर्ष, इद सन्निकर्षषट्कप्रतिपादनार्थम्, एतदत्र सन्निकर्षषट्क ज्ञानोत्पादने समर्थं कारण न सयुक्तसयोगादिकमिति, न चेन्द्रियग्रहण व्यर्थम्, अनुमानव्यवच्छेदार्थत्वात्, तस्याप्यर्थसन्निकर्षादुत्पत्ते, इन्द्रियविषयेऽर्थे सन्निकर्षाद्यदुत्पद्यते ज्ञान तत्प्रत्यक्षमित्युक्तौ च तद्व्यवच्छेद, तस्येन्द्रियविषये इन्द्रियसम्बन्धादनुत्पत्ते। तथाप्यर्थग्रहणमनर्थकमिति चेन्न, स्मृतिफलसन्निकर्षनिवृत्त्यर्थत्वात्, आत्मान्त करणसम्बन्धाद्धि स्मृतिरुदेति इति तज्जनकस्यापि लक्षणे

समावेशः स्यात् । न चेन्द्रियार्थसन्निकर्षजा स्मृतिः, अतीतस्यापि तदाऽसतः स्मर्यमाणत्वात् । उत्पत्तिग्रहणं कारकत्वज्ञापनार्थम्, ज्ञानग्रहणं सुखादिनिवृत्त्यर्थम् । न च तुल्यकारणजन्यत्वाद् ज्ञानसुखादीनामेकत्वम्, अतो न ज्ञानग्रहणं सार्थकमिति वाच्यम्, तुल्यकारणजन्यत्वस्यासिद्धत्वात्, आह्लादादिस्वभावाः सुखादयोऽनुभूयन्ते ग्राह्यतया ज्ञानन्त्वार्थावगमस्वभावं ग्राहकतयाऽनुभूयत इति ज्ञानसुखाद्योर्भेदोऽध्यक्षसिद्ध एव विशिष्टादृष्टकारणजन्यत्वात् सुखादेः ज्ञानजात्युत्पाद्यत्वाच्च ज्ञानस्य तु तद्भिन्नकारणजन्यत्वान्न भिन्नहेतुजत्वमसिद्धं ज्ञानसुखाद्योः, अतो बोधजनकस्य ज्ञापनार्थं युक्तं ज्ञानग्रहणम् । व्यपदेशशब्दस्तेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षेण चोत्पादितस्याध्यक्षतानिवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यपदोपादानम्, नन्विन्द्रियविषये शब्दस्य सामान्यविषयत्वेन व्यापारासम्भवादिन्द्रियस्य च स्वलक्षणविषयत्वान्नोभयोरेकविषयत्वमिति न तज्जन्यमेकं ज्ञानं सम्भवतीति चेन्न, तयोर्भिन्नविषयत्वाभावात्, तद्भावभावित्वाच्चोभयजन्यत्वं ज्ञानस्यावगतमेव, चक्षुर्गोशब्दव्यापारे सति ह्ययं गौरिति विशिष्टकाले ज्ञानमुपजायमानमुपलभ्यते एव, तद्भावभावित्वेन चान्यत्रापि कार्यकारणभावो व्यवस्थाप्यते, तथात्रापि तुल्यमिति कथं नोभयजं ज्ञानम् । न चान्त्यकरणानधिष्ठितत्वतो चक्षुष तेनाधिष्ठानात् शब्दस्य च प्रदीपवत्करणत्वात् । न च ग्राह्यत्वकाले शब्दस्य करणत्वमयुक्तम्, श्रोत्रस्यैव तदा करणत्वात् शब्दस्य तु तदा ग्राह्यत्वमेव गृहीतस्य चोत्तरकालमन्त्यकरणाधिष्ठितचक्षुःसहायस्य चार्थप्रतिपत्तौ व्यापार इत्युभयजं गौरिति ज्ञानम् । व्यपदेशकर्मतापन्नज्ञाननिवृत्त्यर्थमव्यपदेश्यविशेषणमिति केचित्, तन्न, प्रदीपेन्द्रियसुवर्णादीनामभिधीयमानत्वेऽपि कारणप्रमाणतापत्तेः प्रत्यक्षत्वानिवृत्तेः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजातं शब्देनाजनितं च व्यभिचारिज्ञानं न प्रत्यक्षमित्यव्यभिचारिपदोपादानम्, मरीचिषूदकज्ञानस्येन्द्रियजत्वं तद्भावभावित्वेनावसीयते मरीच्यालम्बनत्वमपि तत एवावसीयते, मरीचिदेशं प्रति प्रवृत्तेश्च, पूर्वानुभूतोदकविषयत्वे तु तद्देश एव प्रवृत्तिर्भवेत्, न मरीचिदेशे । भ्रान्तत्वान्मरीचिदेशे स्यादिति चेन्न भ्रान्तिनिमित्ताभावात्, इन्द्रियव्यापारस्य निमित्तत्वे तु इन्द्रियजत्वं सिद्धमेव, बाह्येन्द्रियजत्वाच्च न स्मृतिः । नचाप्रतिभासमाना मरीचयः कथमुदकज्ञानस्यालम्बनमिति शङ्क्यम्, तेषु सत्सु भावात्, कुतो नान्यत्र घटादाविति चेन्न, उदकेन सारूप्याभावात् । अपरे तु स्मर्यमाणशब्दसहायेन्द्रियार्थसन्निकर्षजमपि मरीचिषु उदकमित्युल्लेखवज्ज्ञानमव्यभिचारिपदापोह्यमेव मन्यन्ते, अव्यपदेश्यपदव्यवच्छेद्यं तु यत्र प्रथमत एवेन्द्रियसन्निकृष्टेऽर्थे सङ्केतानभिज्ञस्य श्रूयमाणाच्छब्दात् पनसोऽयमिति ज्ञानमुत्पद्यते तत्र शब्दस्यैव तदवगतौ प्राधान्यादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य तु विद्यमानस्यापि तदवगतावप्राधान्यात्तदेवाव्यपदेश्यपदव्यवच्छेद्यम्, न त्ववगतसङ्केतस्मर्यमाणशब्दसन्निधेरिन्द्रियार्थसन्निकर्ष-

प्रभवम्, तत्र तत्सन्निकर्षस्यैव प्राधान्यात्, वाचकस्य तद्विपर्ययात्। ननु सामग्र्या कस्य न्यूनतया व्यभिचारः, कर्तुः करणस्य कर्मणो वा, उच्यते, तत्र स्वाकारसवर्णेनाकारान्तरेण ज्ञानजननात् कर्मणो व्यभिचारः, कर्तृकरणयोस्तु तथाविधकर्मसहकारित्वादिति मन्यन्ते, स्यादयं व्यभिचारो न त्वेतन्निवृत्त्यर्थमव्यभिचारिपदोपादानमर्थवत्, अनिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः। न हि मरीचिकायामुदकज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजम्, जलेनेन्द्रियसन्निकर्षाभावात्, तस्माद्यदतस्मिंस्तदित्युत्पद्यते तद्व्यभिचारि ज्ञानं तद्व्यवच्छेदेन तस्मिंस्तदिति ज्ञानमव्यभिचारिपदसङ्ग्राह्यम्। न च ज्ञानपदमनर्थकमव्यभिचारिपदादेव ज्ञानसिद्धेः व्यभिचारित्वमव्यभिचारित्वं हि ज्ञानस्यैवेति वाच्यम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नस्याज्ञानरूपस्यापि सुखस्याव्यभिचारात्तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानपदमर्थवत्, सुखस्य व्यभिचारित्वञ्चासुखसाधनपराङ्गनायां सुखस्य भानं मरीचिकासूदकज्ञानस्य भ्रान्तत्वेन यथोक्तविशेषणविशिष्टं संशयज्ञानं भवति अतस्तद्व्यवच्छेदार्थं व्यवसायात्मकपदोपादानम्, व्यवसीयतेऽनेनेति व्यवसायो विशेष उच्यते विशेषजनितं व्यवसायात्मकं ज्ञानम्, संशयज्ञानन्तु सामान्यजनितत्वान्नैवम्, अथवा निश्चयात्मको व्यवसायः, संशयज्ञानन्त्वनिश्चयात्मकमिति तन्न युक्तम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादेरघटमानत्वात्, इन्द्रियं यदि चक्षुर्गोलकावयवविलक्षणं तदा तस्य पर्वतादिस्वविषयेण व्यवहितदेशेन सन्निकर्षोऽसिद्धः संयोगादेर्निषिद्धत्वात्, योऽपि कथञ्चित् पदार्थाव्यतिरिक्तः संश्लेषलक्षणः काष्ठजतुनोरिव सम्बन्धः प्रसिद्धः सोऽपि व्यवहितेन पर्वतादिना चक्षुर्गोलकस्यानुपपन्नः तत्प्रसाधकप्रमाणाभावात्, न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्, एवंवृत्तचक्षुस्तद्विषयेण पर्वतादिना सम्बद्धमित्येवं न ह्यस्मदादेरध्यक्षप्रभवा प्रतिपत्तिः, न च चक्षुः प्राप्तार्थप्रकाशकं बाह्येन्द्रियत्वात्, त्वगादिवदित्यनुमानं तत्सन्निकर्षप्रसाधकमिति वाच्यम्, चक्षुर्गोलकतदर्थयोरध्यक्षेणैवासन्निकृष्टयोः प्रतिपत्तेरस्य हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वात्, अवयवविलक्षणचक्षुषोऽसिद्धेराश्रयासिद्धत्वात्, अत एव स्वरूपासिद्धेश्च, न ह्यविद्यमानस्यावयविनो बाह्येन्द्रियत्वं सिद्धम्। न च चक्षुःशब्देनान्ये तद्रश्मयोऽभिधीयन्ते इति नोक्तदोष इति वक्तव्यम्, तेषामप्यसिद्धेः, अन्यथाऽस्यानुमानस्य वैकल्यापत्तेः। न चानेनैवानुमानेन तत्सिद्धिः, इतरेतराश्रयात्, रश्मिसिद्धावाश्रयासिद्धिपरिहारः ततश्चातो हेतोस्तत्सिद्धिरिति। यदि गोलकबहिर्भूतरश्मिविशेषस्य चक्षुःशब्दवाच्यत्वेऽर्थप्रकाशकत्वं च गोलकस्याञ्जनादिना संस्कारः उन्मीलनादिकश्च व्यापारो व्यर्थः स्यात्। अथ ते गोलकाश्रया इति तन्निमीलनेऽसंस्कारे वा तेषामपि स्थगनादसंस्कृतत्वाच्च विषय

१ यद्यप्यत्र चक्षुष एवाप्यनुद्भूतरूपरश्मिनिर्वृत्तत्वादस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वेऽपि योग्यस्य तु इत्याशङ्कनं न युज्यते तथापि शिष्यबुद्धिनैर्मल्यापादनायैवाऽऽशङ्कामुद्भाव्य निरासः कृतः ॥

प्रति गमने तत्प्रकाशनञ्च न स्याद्वस्तदर्थं तदुन्मीलनं तत्संस्कारश्च न व्यर्थ उच्यते तर्हि गोलकानुपहतकामत्वाद् प्रकाशकत्वं तेषां स्यात्, न हि प्रदीपः स्वात्मानं शलाकादिकं न प्रकाशयतीति दृष्टम् । गोलकान्तर्गतं किञ्चित्तेजोद्रव्यमस्ति तस्य रश्मय इत्यभ्युपगमेऽप्ययं दोषस्तुल्यः, न हि काचकूपिकान्तर्गताः प्रदीपादिरश्मयस्ततो निर्गच्छन्तस्तत्सम्बद्धमर्थं न प्रकायन्तीति, तदेव रश्मीनामसिद्धेर्न ते चक्षुःशब्दाभिधेयाः । अथ रसनादयो बाह्येन्द्रियत्वात् प्राप्तार्थप्रकाशका उपलब्धाः बाह्येन्द्रियं च चक्षुः, ततस्तदपि प्राप्तार्थप्रकाशकम्, न च गोलकस्य बाह्यार्थप्राप्तिः सम्भाविनीति पारिशेष्यात्तद्रश्मीनां तत्प्राप्तिरिति रश्मिसिद्धिः, न, अत्यासन्नमलाञ्जनशलाकादेः प्रकाशप्रसक्तेः । किञ्च यदि गोलकान्निर्गत्य बाह्यार्थेनाभिसम्बद्धास्तद्रश्मयोऽर्थं प्रकाशयन्ति तर्हि ते प्रत्युपसर्पन्तस्त उपलभ्येरन्, रूपस्पर्शविशेषवत्ता तैजसानां वह्न्यादिवत्सतामनुपलम्भे निमित्ताभावात्, न चोपलभ्यन्ते इत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तानामनुपलम्भादसत्त्वम् । न चानुद्भूतरूपस्पर्शत्वात्स्वर्णतप्तोदकयोरिव तेषामनुपलम्भ इति वाच्यम्, स्वर्णतप्तोदकयोस्तेजस्त्वासिद्धेः, दृष्टानुसारेण चानुपलभ्यमानभावकल्पना प्रभवन्ति, अन्यथा रात्रौ भास्करकराः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्ते अनुद्भूतरूपस्पर्शत्वान्नायनरश्मिवदित्यपि कल्पनाप्रसक्तेः । न च चक्षुस्तेजोरश्मिवत्, रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात्, प्रदीपवदित्यनुमानाच्चद्रश्मिसत्त्वसिद्धिरिति वाच्यम्, गाढान्धकारायां रात्रौ वृषदंशचक्षुः, बाह्यालोकसव्यपेक्षार्थप्रकाशकं चक्षुष्ट्वात्, दिवा पुरुषचक्षुर्वदित्यनुमानेन तदा भास्करकराणामपि सिद्ध्यापत्तेः । न च वृषदंशकादश्चक्षुषि तेजोऽस्तीति न किञ्चित्प्रयोजनमनुद्भूतभास्करकरकल्पनयेति वाच्यम्, मनुष्यादीनामपि तदस्तीति बाह्यतेजसो वैयर्थ्यापत्तेः । न च दृष्टानुसारित्वादभ्युपगमस्य नायनं सौर्यं च तेजो मनुष्यादीनां विज्ञानकारणं मार्जारादे रात्रौ नायनमेव दृश्यत इति तदेव कारणमिति वाच्यम्, तथा दर्शनस्यैवाभावात्, नरनायनरश्म्यदर्शनात् तेषामनुमेयत्वं तु रात्रौ भास्करकराणामपि तथा स्यात्, न चान्धकारावष्टब्धायां रात्रौ भास्करकरसम्भवे नक्तञ्चराणामिव नराणामपि रूपदर्शनं स्यादिति वाच्यम्, सतामपि तत्कराणां नरान् प्रति रूपदर्शनजननासमर्थत्वात्, यथा त एव वासरे उलूकादीनाम्, भावशक्तीनां विचित्रत्वात्, तस्मादनुपलम्भात् क्षपायां यथा न भास्करकरास्तथा नायना रश्मयोऽपीति स्थितम् । यदपि चक्षुः, स्वरश्मिसम्बद्धार्थप्रकाशकम्, तैजसत्वात्, प्रदीपवदित्यनुमानम्, तदपि न सम्यक्, किमनेन चक्षुषो रश्मयः साध्यन्ते उतान्यतः सिद्धानां बाह्यार्थसम्बन्धस्तेषां साध्यते, आद्ये तरुणनारीनयनानां दुग्धधवलतया भासुररश्मिरहितानामध्यक्षत एव प्रतीतेः कालात्ययापदिष्टो हेतुः । न चाध्यक्षग्रहणयोग्यस्यानुपलम्भो बाधः, यथाऽनुष्णोऽग्निः सत्त्वाज्जलादौ, नायनाश्च रश्मयो नाध्यक्षग्रहणयोग्याः सदा तेषामग्रह-

द्रव्यत्वादिति वाच्यम्, पृथिव्यादावपि तेषां साध्यताप्रसक्तेः । न च वृषदंशचक्षुषो रश्मयोऽध्यक्षतो वीक्ष्यन्त इति नयनानां तत्साधने दुग्धधवलाबलालोचनादौ न विरोधो भूम्यादस्तत्साधन इवेति वाच्यम्, तत्रेक्षणमात्रादन्यत्रापि तत्साधने हेम्नि पीतत्वप्रतीतौ रजतेऽपि पीतत्वप्रसङ्गात्, प्रमाणबाधाया उभयत्रापि तुल्यत्वात् । तैजसत्वमपि चक्षुष्यसिद्धम्, न च तैजसं चक्षुः, रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात्, प्रदीपवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिरिति वक्तव्यम्, यतोऽत्र भास्वररूपोष्णस्पर्शयत्तेजोद्रव्यसमवेतगोलकस्वभावकार्यद्रव्यस्य चक्षुःशब्दवाच्यत्वेऽध्यक्षविरोधः, तद्विपरीतरूपस्पर्शाधारतयाऽध्यक्षतः प्रतिपत्तेः अबलापारावतबलीवर्दादीनां चक्षुषो धवललोहितनीलरूपतयोष्णस्पर्शविकलतया चाध्यक्षतोऽवगमात् । न च गोलकव्यतिरिक्तं चक्षुः, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् तस्मादाश्रयासिद्धः । रूपस्यैव प्रकाशकत्वादिति हेतुरपि चन्द्रकिरणादिनाऽनैकान्तिकः, तस्य रूपस्यैव प्रकाशकत्वेऽपि अतैजसत्वात् । न च तस्यापि पक्षीकरणम्, अनैकान्तिकहेत्वभावप्रसक्तेः, सर्वत्र व्यभिचारविषयस्य पक्षीकरणसम्भवात् । न च चन्द्रकिरणान्तर्गतं तेजः रूपप्रकाशकमतो न व्यभिचार इत्यादेश्यम्, प्रदीपेऽप्यन्यस्य तदन्तर्गतस्य रूपप्रकाशकस्य प्रकल्पनया दृष्टान्तासिद्धिप्रसङ्गात् । रूपस्यैव प्रकाशकेन रूपचक्षुःसन्निकर्षेण व्यभिचाराच्च । न चासौ रसादेरपि प्रकाशकः, इन्द्रियान्तरकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । रूपप्रकाशकत्वस्य रूपज्ञानजनकत्वस्वरूपतया रूपादौ व्यभिचारोऽपि । यदि रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशककरणद्रव्यत्वादिति हेतुरुच्यते तर्हि यथा सम्यक्त्वादेरद्रव्यादेरप्यतैजसस्य रूपज्ञानजनकता तथा चक्षुषोऽपि किं न स्यात् । एवं प्रदीपवदिति दृष्टान्तस्यापि रूपप्रकाशकत्वासिद्धेः साधनविकलता । न च प्रदीपे सति प्रतिनियतप्राणिनां रूपदर्शनसम्भवात्तस्य रूपप्रकाशकत्वम्, अञ्जनादिसंस्कृतचक्षुषां तदभावेऽपि रूपदर्शनसद्भावात् कारणव्यभिचारात् । न च प्रदीपसंस्कृतदर्शनस्य तदव्यभिचारित्वमिति वाच्यम्, यतो यादृशमेव रूपदर्शनमालोकसंस्कृतचक्षुषा तदभावेऽपि तादृशमेव भवति भेदानवधारणात्, तद्भेदकल्पने हि न किञ्चित् कस्यचित्सदृशमिति सौगतमतानुप्रवेशः स्यात्, रूपप्रदीपयोश्च सहोत्पन्नयोर्युगपद्दर्शने प्रदीपवद्रूपस्यापि प्रदीपप्रकाशकत्वाद्रूपं तैजसं भवेत्, अन्यथा न प्रदीपोऽपि तैजसः स्यात्, तयोस्तत्राकारणाविशेषात् । न चान्यदा प्रदीपस्यैव रूपप्रकाशकत्वोपलब्धेः स एव तदापि प्रकाशक इति वाच्यमन्यदाऽप्यञ्जनादिसंस्कृतचक्षुषा तदभावेऽपि रूपदर्शनसद्भावात् तस्य तत्प्रकाशकत्वासिद्धेः । अथ तस्मिन् सति कदाचित् कस्यचिद्रूपदर्शनात्तस्य तत्प्रदर्शकत्वं तर्हि नक्तञ्चराणामन्धकारे रूपदर्शनात्तद्भावे तदभावात् कार्यकारणभावस्य सर्वत्र तन्निबन्धनं स्यात् तमोऽपि रूपप्रकाशकत्वात् प्रदीपवत्तैजसं भवेत्, अन्यथा रूपप्रकाशकत्वस्य हेतोरने

नैव तमसा व्यभिचारः स्यात्। न चालोकाभाव एव तमो नातिरिक्तं किञ्चिदिति वाच्यम्, आलोकस्यापि तमोऽभावरूपताप्रसक्तेः, तत्तमरूपतयोपलम्भस्योभयत्र समानत्वान्न स आलोकस्य भावरूपतासाधकः। आलोकप्रतिभासाभाव एव तम इति चेत्तमःप्रतिभासाभाव एवालोक इत्यस्यापि समानत्वात्। न च चक्षुर्व्यापाराभावेऽपि तत्प्रतिभाससद्भावात् आलोकप्रतिभासाभाव एव तमःप्रतिभासः, प्रतिनियतसामग्रीप्रभवविज्ञानावभासित्वात् प्रतिनियतभावानां तमसस्तद्वत्प्रभवविज्ञानावभासित्वात्, आलोकस्य तद्विपर्ययात्, यद्वाऽऽलोकस्याप्यचक्षुर्जे सत्यस्वप्नज्ञाने प्रतिभासनात्तमोज्ञानाभावरूपता भवेत्। आलोकस्य रूपप्रतिपत्तौ कारणत्वान्नाभावरूपता तर्हि तमसोऽपि नक्तचररूपप्रतिपत्तौ हेतुभावो विद्यत इति नाभावरूपता भवेत्, तदेवमालोकस्य वस्तुत्वं तमसोऽपि तदस्तित्वमिति तेन हेतोर्व्यभिचारः। भवतु वाऽऽलोकाभाव एव तमस्तथापि न व्यभिचारपरिहारः तदभावस्यातैजसस्यापि तत्प्रकाशकत्वात्। न च तमोऽभावेऽपि रूपदर्शनान्न तस्य तत्प्रकाशकत्वमिति वाच्यम्, नक्तचराणामालोकाभावेऽपि रूपदर्शनादालोकस्यापि तत्प्रकाशकत्वाभावप्रसक्तेः। आलोकाभावेऽपि किमिति नास्मदादीनां रूपदर्शनमिति न शङ्क्यम्, रूपदर्शनस्य भावात्, अन्यथा न स्यादन्धकारसाक्षात्कारः, बहुलतमोव्यवधानान्न घटादिरूपदर्शनम्, तीव्रालोकतिरोहिताल्परूपवत्, तद्व्यवच्छेदाय च प्रदीपोपादानम्, प्रदीपस्य च घटरूपव्यवधायकतमोऽपनेतृत्वे तैजसं चक्षुः, रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशकत्वात् प्रदीपवदिति साधनविकलो दृष्टान्तः। अथ ततो रश्मयः सिद्धाः केवलमनेन प्राप्तार्थप्रकाशकत्वं साध्यत इति चेन्न तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्। न चाप्राप्तार्थप्रकाशकत्वे सर्वं प्रकाशयेदिति वाच्यम्, भावानां नियतशक्तित्वात्, य एव हि यत्र योग्यः स एव तत् प्रकाशयति, अन्यथा संयुक्तसमवायाविशेषाद्रूपादीनिव गन्धादीनपि प्रकाशयेत्। न च तत्र योग्यता नास्तीति वक्तव्यं योग्यताया अभावादेव प्राप्त्यभावेऽपि अतिदूरसन्निकृष्टस्य प्रकाशासम्भवात्सर्वत्र योग्यताया एवाश्रयणस्योचितत्वात्, ततश्च सम्बन्धकल्पना व्यर्थैव। किञ्च यदि चक्षुः प्राप्तार्थपरिच्छेदकं तर्हि स्फटिकाद्यन्तरितवस्तुप्रकाशकं न स्यात् तद्रश्मीनां स्फटिकादिना प्रतिबन्धात्। न च रश्मिभिः स्फटिकादेर्ध्वंसः स्फटिकव्यवहितवस्तुदर्शनवेलायां स्फटिकादेरपि दर्शनात्। व्यवहितपदार्थस्यापि दर्शने कलुषितजलाद्यावृतार्थस्यापि चक्षुः प्रकाशकं स्यात्। न च जलेन तद्रश्मयः प्रतिहन्यन्त इति वक्तव्यम्, स्वच्छजलेनापि प्रतिहतिप्रसङ्गेन तद्व्यवहितार्थप्रकाशकता न स्यात्, तेषां तत्र प्रकाशनयोग्यताकल्पने च तत एवाप्राप्तार्थप्रकाशसम्भवात्, संयुक्तसमवायादिस-

---

१ अत्रापि तमसो भावरूपत्वं तेजसोऽभावरूपत्वं वा भवतु तथापि पूर्वोदितव्यभिचारो नैव व्यपगतः तथापि प्रसङ्गात्तमसोऽभावस्वरूपत्वं निराकर्तुं न चालोकाभाव एव तम इत्याशङ्कोत्थापितेति विज्ञेयम्॥

न्निरर्थकल्पनानैयर्थ्यम् । एवं समवायस्याभावात् संयुक्तसमवायादीनामप्यभावेन रूपाप्रकाशकतया रूपस्यैव प्रकाशकत्वमसिद्धम् । इह तन्तुषु पट इत्यादिबुद्ध्या समवायः साध्यत इति चेन्न, इह बुद्ध्या सम्बन्धमात्रसाधने घटतद्रूपयोः कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धाभ्युपगमात् सिद्धसाध्यताप्रसङ्गः । तद्बुद्धिनिमित्ततया तत्सम्बन्धाप्रतिपत्तौ कथं समवायोऽपि तन्निमित्ततया प्रतिपन्नः । घटतद्रूपयोः कथञ्चित्तादात्म्यसम्बन्धो विरोधान्नेष्यते चेत्तर्हि भावाभावयोः कथञ्चित्तादात्म्याभावे समवायासम्भवादसम्बन्धः स्यात्, तथा चाभावेन सहाक्षाणां सन्निकर्षाभावान्नाक्षतस्तत्प्रतिपत्तिः स्यात् । न च भावाभावयोर्विशेषणविशेष्यभाव एव सम्बन्ध इति वाच्यम्, भावाभावाभ्यां तस्यानर्थान्तरत्वे तावेव स एव वा स्यात्, अर्थान्तरत्वे न भावाभावाभ्यां तस्य सम्बन्धः, सम्बन्धाभावात्, सम्बन्धान्तरकल्पनायामनवस्थानात् अतस्तयोः कथञ्चित्तादात्म्यमभ्युपेयमन्यथाऽभावोऽध्यक्षप्रमाणग्राह्यो न स्यात् । एवञ्च समवायासिद्ध्या नाक्षस्य रूपेण सम्बन्धः संयोगादिषड्विधसन्निकर्षाभावात् । अथ भवतोऽपि कथमप्राप्तार्थप्रकाशकत्वं सिद्धमिति चेन्न, अप्राप्तार्थप्रकाशकं चक्षुः, अत्यासन्नार्थाप्रकाशकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा श्रोत्रादि, न चेदं तथा इति व्यतिरेकिहेतुना तत्साधनात्, न चायमसिद्धो हेतुः, गोलकस्य कामलादेः पक्ष्मपुटगतस्य चाञ्जनादेस्तेनाप्रकाशनात् । अत्र श्रोत्रादौ अत्यासन्नार्थप्रकाशकत्वं न सिद्धमिति कथं तस्य वैधर्म्यदृष्टान्ततेति चेन्न, कर्णशष्कुलीप्रविष्टमशकादिशब्दस्य श्रवणात्, स्पर्शनादौ विवादाभावाच्च, एवञ्च सन्निकर्षादेश्चक्षुषोऽसिद्धेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वं प्रत्यक्षस्यासिद्धम्, एवमेवान्तःकरणेन्द्रियसम्बन्धोऽपि न सम्भवति, परकल्पितान्तःकरणस्यासिद्धेः । यच्चार्थग्रहणं स्मृतिफलसन्निकर्षनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं तदयुक्तम्, स्मृतिवज्ज्ञानस्याप्यर्थजन्यत्वासिद्धेः, तज्जन्यत्वाच्चास्य तद्ग्राहकत्वे समानसमयचिरातीतानागतार्थग्राहकत्वं तस्य न स्यात्, तथाभूतस्यार्थस्य तत्प्रत्यजनकत्वात्, तथा च सर्वज्ञज्ञानं सकलपदार्थग्राहकं न भवेदिति । ज्ञानग्रहणं सुखादिनिवृत्त्यर्थमित्यप्यसङ्गतम्, ज्ञानरूपत्वानतिक्रमात्सुखादेः, अन्यथाऽऽह्लादाद्यनुभवो न स्यात्, अनवस्थादोषप्रसङ्गात् । ज्ञानसुखयोरेकत्वे प्रत्यक्षविरोधो ज्ञानमर्थावबोधस्वभावं सुखादिकमाह्लादादिस्वभावमिति यदुक्तं तन्न, यतः स्वावबोध एव विज्ञानाऽव्यभिचरितो धर्मः, स्मरणादौ ज्ञानरूपतायामप्यर्थावबोधरूपताया अभावात् स्वावबोधरूपता तु ज्ञानाव्यभिचारिता सुखादावप्यस्ति, अन्यथा तस्यानुभव एव न स्यात्, ततश्च सुखादेर्ज्ञानरूपताया कथमध्यक्षविरोधः । अव्यपदेश्यपदोपादानमप्यनर्थकम्, व्यवच्छेद्याभावात्, उभयजं ज्ञानं व्यवच्छेद्यमिति चेन्न, तस्याध्यक्षताया दोषाभावात् । शब्दजं यत्नाद्यदि तस्य शाब्देऽन्तर्भावस्तर्हि अक्षजत्वात् किमिति अध्यक्षे नान्तर्भावः । शब्दस्य प्राधान्यादिति चेन्न, अक्षलिङ्गातिक्रान्त एव शब्दस्य प्राधान्येन

व्यापारयोगात्। यत्तूभयजज्ञानविषयस्यापि तदविकल्पकस्य तद्व्यपदेश्यपदोपादानमन्तरेणापि शाब्द एव तस्यान्तर्भावो भविष्यतीति तद्व्यवच्छेदार्थमव्यपदेश्यपदोपादानमनर्थकम्। अथोभयजत्वादस्य प्रमाणान्तरत्व अव्यपदेश्यग्रहणेऽसति स्यादिति चेन्न, यतोऽक्षप्राधान्ये प्रत्यक्षता शब्दप्राधान्ये तु शाब्दतेति कथं प्रमाणान्तरता, न चोभयोरपि प्राधान्यम्, सामग्र्यामेकस्यैव साधकतमत्वात्, तेनैव च व्यपदेशप्राप्तेः। अव्यभिचारादिपदमपि न व्यभिचारिज्ञाननिवृत्त्यर्थं युज्यते, तत्प्रतिपाद्यार्थस्य परमतेनासङ्गतेः, तथाहि अदुष्टकारणारब्धत्वं बाधारहितत्वं वा नाव्यभिचारित्वं, प्रवृत्तिसामर्थ्यावगमव्यतिरेकेण ज्ञातुमशक्तेः, अतः प्रवृत्तिसामर्थ्यमेवाव्यभिचारित्वम्, तच्च विज्ञानस्याव्यभिचारित्वं ज्ञायमानं यदि प्रतिभातविषयप्राप्त्याऽवगम्यते तर्हि उदकज्ञाने किमुदकावयवी प्रतिभातः प्राप्यते, उत तत्सामान्यम्, किं वोभयम्। नाद्यः, अवयविनः पराभावात् प्रतिभासाविषयत्वात्, सत्त्वेऽपि तस्य न प्रतिभासस्य पराभ्युपगमेन प्राप्तिः, रूपादिनिवर्त्ताभिघातोपजातावयवक्रियादिक्रमेण ध्वंससम्भवात्। न च निरवमानव्यूहैरवयवैरारब्धस्य तस्य तज्जातीयतया प्रतिभातस्यैव प्राप्तिरिति वाच्यम्, प्रतिभातस्य प्राप्तस्य चान्यत्वात्, न ह्यन्यस्य प्रतिभासनेऽन्यत्र प्राप्तावव्यभिचारिता अतिप्रसङ्गात्। न च प्रतिभातोदकसामान्यप्राप्त्या तदव्यभिचारीति पक्ष आश्रियत इति वाच्यम्, व्यक्तिभ्य एकान्ततो भिन्नस्याभिन्नस्य वा सामान्यस्यासत्त्वात्, सत्त्वेऽपि तस्य नित्यतया स्वप्रतिभासज्ञानजनकत्वायोगात्, अजनकस्याविषयत्वाभ्युपगमात्, विषयत्वेऽपि तस्य पानाद्यर्थक्रियाजनकत्वायोगेन प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात्। न च तदनुगमेऽपि व्यक्तौ अर्थक्रियासाधना प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, अन्यप्रतिभासेऽन्यत्र प्रवृत्त्ययोगात्। न च समवायस्यातिसूक्ष्मतया जातिव्यक्त्योरेकतालीभावेन जातिप्रतिपत्तावपि भ्रान्त्या व्यक्तौ प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तज्ज्ञानस्यातस्मिंस्तद्ग्रहणरूपतया भ्रान्तिरूपत्वादव्यभिचारित्वायोगात्। नापि तृतीयः, अवयविसामान्ययोरभावे तदुभयस्यापि दुरापास्तत्वात्। प्रवृत्तिसामर्थ्येन पूर्वज्ञानस्याव्यभिचारिता किं लिङ्गभूतेन ज्ञायते अज्ञातस्वरूपेण, नाद्यः, तेन सह सम्बन्धानवगते, अनवगतौ वा प्रवृत्तिसामर्थ्यान्न किञ्चित् प्रयोजनम्। न द्वितीयः, ध्वस्तेन पूर्वज्ञानेन सहेन्द्रियस्य सन्निकर्षाभावात्तद्विषयज्ञानस्याध्यक्षतानुपपत्तेः, केशोण्डुकादिज्ञानवत् तस्य निरालम्बनत्वाच्च कथमव्यभिचारिताव्यवस्थापकत्वम्। न ह्यविद्यमानस्य कथञ्चिद्विषयभावः सम्भवति, जनकत्वाकारार्पकत्वमहत्त्वादिधर्मोपेतत्वसहोत्पादसत्त्वमात्रादीनां विषयत्वहेतुत्वेन परिकल्पितानामसति पदार्थे सर्वेषामभावात्। अथात्मान्तःकरणसम्बन्धनाव्यभिचारितादिविशिष्टज्ञानमुत्पन्नं गृह्यत इति तदव्यभिचारितावगम इति चेन्न अव्यभिचारिताया ज्ञानधर्मत्वे सामान्यदूषणलीला निरस्ता

१ सकलार्थप्राप्तिजनकत्वं प्रवृत्तिसामर्थ्यम्।

तस्या न सम्भवति, अनित्यत्वे ज्ञानात्प्रागुत्पन्नत्वे च न ज्ञानधर्मो भवेत्, धर्मिणोऽभावात्, सहोत्पादे च तादात्म्यतदुत्पत्तिसमवायादिसम्बन्धाभावे तस्य धर्म इति व्यपदेशानुपपत्तिः पश्चादुत्पादे पूर्वं तज्ज्ञानं व्यभिचारि स्यात्। यद्यव्यभिचारितादि ज्ञानस्वरूपं तर्हि विपर्ययज्ञानेऽपि तत्प्रसक्तिः, विशिष्टज्ञानमव्यभिचारितादिस्वभावमिति चेन्न विशेषमन्तरेण विशिष्टतानुपपत्तेः विशेषस्य चैक्ये तयो भेदे सम्बन्धानुपपत्तिः, अभेदे च न विशिष्टता, कथञ्चिद्भेदे तु परपक्षसिद्धिः, तस्मान्नाव्यभिचारितापदोपादानमर्थवत्। किञ्च मरीच्युदकज्ञानस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेनैव व्यावृत्तिसम्भवाद्व्यभिचारिपदोपादानं निरर्थकम्, तज्ज्ञाने ह्युदकं प्रतिभाति न तेनेन्द्रियसम्बन्धः, अविद्यमानत्वात्, अन्यथा व्यभिचारिता न स्यात् न च मरीचिभिः सम्बन्धादिन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभवत्वं तज्ज्ञानस्येति वाच्यम्, अप्रतिभासमानमरीच्यादेरालम्बनत्वासम्भवात्, ज्ञानजनकतामात्रेणालम्बनत्वे इन्द्रियादेरप्यालम्बनता स्यात्। न चोदकाकारतया ते प्रतिभान्तीति वाच्यम्, उदकाकारतायाः ताभ्यः अभेदे परमार्थसत्त्वे च तत्प्रतिपत्तेर्व्यभिचारित्वासम्भवात्। अपरमार्थसत्त्वे च तासामप्यपरमार्थसत्त्वप्रसक्तिः। अपारमार्थिकोदकतादात्म्ये च मरीचीनां तदुदकज्ञानवन्मरीचिज्ञानमपि वितथं भवेत्। न चोदकाकार एकस्मिन् प्रतीयमाने मरीचयः प्रतीयन्त इति वक्तुं शक्यमतिप्रसङ्गात्। ताभ्यो व्यतिरेके तु उदकप्रतिपत्तौ कथं मरीचयः प्रतिभान्ति, अन्यप्रतिभासेऽप्यन्यप्रतिभासाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गात्। न च मरीचिदेशं प्रति प्रवृत्तेः मरीच्यालम्बनत्वम्, एवं सति तद्देशस्यालम्बनत्वप्रसक्तेः। न च प्रतिभासमानभिन्नार्थसन्निकर्षजत्वमुदकविज्ञानस्योपपद्यते, तत्रोदकज्ञानेऽदृष्टत्वात्, अन्यथाऽनुमेयवह्निज्ञानस्यापि इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वमापनीपद्येत, आत्ममनःसन्निकर्षेणत्वात्। अथ प्रतीयमानवह्निना नास्ति मनसः सम्बन्ध इति चेत्तदेहापि नोदकेन सह चक्षुषस्सम्बन्ध इति व्यर्थमव्यभिचारिपदम्। तथा व्यवसायपदमपि न संशयज्ञानव्यवच्छेदार्थं कार्यम्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षपदेनैव तद्वारणसम्भवात्, न हि पराभ्युपगमेन स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयज्ञानमेकमुभयोल्लेखीन्द्रियार्थसन्निकर्षजं सम्भवति, सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च किं स्विदित्यनवधारणात्मकः प्रत्ययः संदेहः, तत्र किं प्रतिभाति धर्मिमात्रं धर्मो वा, यदि धर्मी वस्तुसन् प्रतिभाति तदा सम्यग्ज्ञानत्वान्न व्यवच्छेद्य, अथावस्तुसन्नसावत्र प्रतिभाति तदाऽव्यभिचारिपदव्यावर्तितत्वान्न व्यवसायपदं सार्थकम्, यदि धर्मः प्रतिभाति, तदा स किं स्थाणुत्वपुरुषत्वान्यतरः, उभयं वा, प्रथमे स्थाणुत्वलक्षणो यदि वस्तुसन् तर्हि न तज्ज्ञानं व्यवच्छेद्यं सम्यग्ज्ञानत्वात्, यद्यवस्तुसन् तदा तज्ज्ञानमव्यभिचारिपदापोह्यमेव, पुरुषत्वधर्मप्रतिभासेऽप्येवं वाच्यम्, उभयमिति पक्षेऽपि तथैव। एकतरधर्मस्य तात्त्विकत्वेऽपरधर्मस्यातात्त्विकत्वेऽपि तात्त्विकधर्मावभासित्वा

त्तज्ज्ञानमव्यभिचारि, अतात्त्विकधर्माभासित्वाच्च तदेव व्यभिचारीति एवमेव ज्ञान प्रमाण मप्रमाणञ्च प्रसक्तम्, न च सन्दिग्धाकारप्रतिभासित्वात्सन्देहज्ञानमिति वाच्यम्, परमार्थत सन्दिग्धाकारताया अर्थे सद्भावेऽबाधितार्थग्रहणरूपत्वात्संशयज्ञानरूपत्वायोगात् सत्यार्थज्ञान वत् । तस्या अर्थेऽसद्भावे तु तज्ज्ञानमव्यभिचारिपदव्यावर्त्यमेवेति न व्यवसायपद सार्थकम्, तस्मान्नेद प्रत्यक्षलक्षणमदुष्टम् । किन्तर्ह्यदुष्ट लक्षणमिति चेदुच्यते, स्वार्थसवेदन स्पष्टमध्यक्ष मुख्यगौणत इति, मुख्यमतीन्द्रियज्ञानमशेषविशेषालम्बनमध्यक्षम् । गौणन्तु सव्यवहारनिमित्तमसर्वपर्यायद्रव्यविषयमिन्द्रियप्रभवमस्मदाद्यध्यक्ष विशदम् । अस्य च स्व योग्योऽर्थे स्वार्थ तस्य सवेदन निशन्ततया निर्णयत्वरूपम्, तेन सशयविपर्ययाऽनध्यव सायलक्षणस्य ज्ञानस्य सव्यवहारानिमित्तस्य नाध्यक्षताप्रसक्ति, नाप्यज्ञानरूपस्येन्द्रियादे रविकल्पस्य वा सौगताभिमतस्य प्रत्यक्षता । स्वश्चार्थश्च स्वार्थौ तयो सवेदन स्वार्थ सवेदनमित्यपि व्युत्पत्त्या अर्थसवेदनस्यैव जैमिनीयवैशेषिकादिपरिकल्पितस्य परोक्षस्य तदेकार्थसमवेतान्तरज्ञानग्राह्यस्यास्वसविदितस्वभावस्याध्यक्षताव्युदास, तथा विज्ञानवादि परिकल्पितस्य स्वरूपमात्रग्राहकस्य । प्रमाणप्रमेयरूपस्य च सकलस्य क्रमाक्रमभाव्यनेकधर्मा क्रान्तस्यैकरूपस्य वस्तुन सद्भावेऽध्यक्षप्रमाणस्यैकस्य क्रमवर्त्तिपर्यायवशात्तथाव्यपदेशमासा दयतश्चातुर्विध्यमवग्रहेहावायधारणरूपतयोपपन्नम् । तत्र विषयविषयिसन्निपातानन्तरमाद्य ग्रहणमवग्रह विषयो द्रव्यपर्यायात्मार्थ, तस्य विषयिणश्च द्रव्येन्द्रियस्य निर्वृत्त्युपकरणस्य लब्ध्युपयोगस्वभावस्य भावेन्द्रियस्य यथाक्रम सन्निपातो योग्यदेशावस्थान तदनन्तरोद्भूत सत्तामात्रदर्शनस्वभाव दर्शन स्वविषयव्यवस्थापनविकल्परूपमुत्तरपरिणाम प्रतिपद्यमानम वग्रह, अवगृहीतविषयाकाङ्क्षणमीहा, तदीहितविशेषनिर्णयोऽवाय, अवेतविषयस्मृति हेतुर्धारणेति । अत्र पूर्वपूर्वस्य प्रमाणता, उत्तरोत्तरस्य च फलतेत्येकस्यापि मतिज्ञानस्य चातुर्विध्य कथञ्चित्प्रमाणफलभेदश्चोपपन्न, ग्राह्यग्राहकसवित्ता प्रतिभासभेदेऽपि युगपदेकत्व[1] मिव क्रमभाविनामवग्रहादीना हेतुफलतया व्यवस्थितत्वरूपाणामपि कथञ्चिदेकत्वमविरुद्धम् । धारणास्वरूपा न मतिरविसवादस्वरूपस्मृतिफलस्य हेतुत्वात् प्रमाण स्मृतिरपि तथाभूत प्रत्यवमर्शस्वभावसज्ञाफलजनकत्वात्, सज्ञापि तथाभूततर्कस्वभावचिन्ताफलजनकत्वात्, चिन्ताऽप्यनुमानलक्षणाभिनिबोधफलजनकत्वात, सोऽपि हानादिबुद्धिजनकत्वात्, तदुक्तम् 'मतिस्मृतिसज्ञाचिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम्' [तत्त्वार्थ १–१३] अनर्थान्तरमिति कथञ्चिदेकविषयम् । प्राक् शब्दयोजनान्मतिज्ञानमेतत्, शेषमनेकप्रभेद शब्दयोजनादुपजाय मानमविशद ज्ञान श्रुतमिति केचित् । सैद्धान्तिकास्तु अवग्रहेहावायधारणाप्रभेदरूपाया

१ अत्रातीतं इत्यसानपदेनाशेषविशेषालम्बनमिमयोरवधिमन पर्यायज्ञानयोरपि ग्रहण कार्यम् ॥

मतेर्वाचकाः पर्यायशब्दाः मति स्मृति सञ्ज्ञा चिन्ता अभिनिबोध इत्येते प्रतिपन्नाः, स्मृतिसञ्ज्ञाचिन्तादीनां तु कथञ्चिद्गृहीतग्राहित्वेऽपि अविसंवादकत्वादनुमानवत् प्रमाणताऽभ्युपेया। न चानुमानस्यागृहीतस्वलक्षणाध्यवसायात् प्रामाण्यं न यथोक्तस्मृत्यादेरिति, शब्दानित्यत्वादिषु लिङ्गलिङ्गिनोरप्रमाणताप्रसङ्गात्, व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन साकल्येनानधिगतस्वलक्षणाध्यवसायिना सत्त्वानित्यत्वादेर्ग्रहणे तयोः समधिगतस्वलक्षणविषयत्वात्। अत्र च शब्दसंयोजनात् प्राक् स्मृत्यादिकमविसंवादिव्यवहारनिर्वर्त्तनक्षमं प्रवर्त्तते तन्मतिः, शब्दसंयोजनात् प्रादुर्भूतं तु सर्वं श्रुतमिति विभाग इति दिक् ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य प्रत्यक्षलक्ष
णपरीक्षणं नाम पञ्चविंशं सोपानम् ॥

अथ अनुमानविचारः ।

अत्र चार्वाकाः[१]। विशदं साव्यवहारिकमध्यक्षं युक्तम्, अनुमानादिकन्तूपचरितविषयत्वाद्विषयाभावाच्च न प्रमाणमिति कथं शब्दसंयोजनात् स्मृत्यादिश्रुतमुपपत्तिमत्। तदुक्तं 'प्रमाणस्यागौणत्वादनुमानादर्थनिर्णयो दुर्लभः' तथा 'अनधिगतार्थपरिच्छित्तिः प्रमाणम्' इति। न चानुमानमर्थपरिच्छित्तिस्वभावम्, तद्विषयाभिमतस्य सामान्यादेरर्थस्याभावात्, भावेऽपि यदि विशेषस्तद्विषयोऽभ्युपगम्यते तदा तत्र हेतोरनुगमाभावः, अथ सामान्यं तद्विषयस्तदा सिद्धसाध्यताप्रसक्तिः, विशेषेऽनुगमाभावः सामान्ये सिद्धसाध्यतेति न्यायात्। किञ्च व्याप्तिग्रहणे पक्षधर्मतावगमे च सत्यनुमानं प्रवर्त्तते, न च व्याप्तिग्रहणमध्यक्षतः सम्भवति, तस्य सन्निहितमात्रग्राहकत्वेन सकलपदार्थाक्षेपेण व्याप्तिग्रहणेऽसामर्थ्यात्। नाप्यनुमानं तद्ग्रहणक्षमम्, अनवस्थाप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षानुमानाभ्यामन्यस्य व्याप्तिग्राहकत्वायोगात् कुतोऽनुमानं प्रमाणमिति। अत्र सौगताः अस्ति प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणान्तरम्,

---

१ नन्वनुमाने किं धर्मी साध्यः धर्मो वा समुदायो वा, नाद्यः धर्मिणः प्रसिद्धत्वेन साधनवैफल्यात्, हेतोरनन्वयाच्च ॥ हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र पर्वतनितम्ब इत्यन्वयः सम्भवति द्वितीये किं सामान्यरूपो विशेषरूपो वा धर्मः साध्यः तत्र सामान्यरूपे सिद्धसाधनम्, न वा तन्मात्रप्रतिपत्तौ किञ्चित् फलमुपलभामहे तस्य दाहपाकाद्यर्थसामर्थ्यात्। सामान्यात् प्रतीताच्च प्रवर्त्तमानः प्रमाता कथं नियतदिगभिमुखमेव प्रवर्त्तेत, न हि सामान्यं नियतदिक्कम् सकलवह्निव्यक्तिव्यापित्वाभावप्रसक्तेः। विशेषोऽपि न साध्यः तत्साधनस्यानन्वयात्, न हि पर्वतवह्निव्यक्तिमहानसादौ दृष्टा येन तेन सह धूमस्य व्याप्तिप्रतीतिर्भवेत् ॥

अन्यथा प्रमाणेतरसामान्यस्थिते परबुद्धिपरिच्छित्ते स्वर्गापूर्वदेवताप्रतिषेधस्य चाकृतस्त्वाराभि स्वसन्ततिभि कर्तुमशक्तेः । प्रमाणस्यागौणत्व यद्यनुपचरितलक्षणमिष्ट तदानुमानमप्यनुपचरितमेव अस्खलद्बुद्धिरूपत्वात् । अथानुमानेन धर्मधर्मिसमुदाय साध्य, तेन च द्वयोर्नान्वय पक्षधर्मता वा सम्भवति, तत्र पक्षधर्मतासिद्धये धर्मिणस्साध्यत्वमन्वयसिद्धये च धर्मस्योपचरितमित्युपचरितविषयत्वादनुमानमुपचरितमिति चेन्न, यत्र धर्मिणि धूममात्रमग्निमात्रव्याप्तमुपलभ्यते तत्रैवाग्निप्रतिपत्तेर्लोकस्य भावात्कस्याप्यत्रानुपचारात्, धर्मिणि केवलस्य धर्मस्य साधनेऽपि इष्टसमुदायस्य सिद्धे, न ह्यनुमानविषये साध्यशब्दोपचारेऽनुमानमुपचरित भवति । न च प्रमाणस्यागौणत्वेनाभ्रान्तत्वादनुमानस्य भ्रान्तत्वादप्रामाण्य वाच्यम्, भ्रान्तस्यापि तस्य प्रतिबन्धफलादुपजायमानस्य प्रामाण्यसिद्धे, प्रत्यक्षस्य ह्यर्थस्यासम्भवेऽभाव एवाव्यभिचारित्वलक्षण प्रामाण्य तच्च साध्यप्रतिबद्धहेतुप्रभवस्यानुमानस्याप्यस्तीति कथ न प्रमाणम् । अनधिगतार्थपरिच्छित्ति प्रमाणमित्यपि न युक्तम्, सर्व एव हि प्रवृत्तिकाम प्रेक्षावान् प्रवृत्तिविषयार्थप्रदर्शक प्रमाणमन्वेषते, प्रवृत्तिविषयश्चार्थक्रियासमर्थोऽर्थः, अर्थस्यानागत प्रवृत्तिसाध्यमर्थक्रियासामर्थ्यं नाध्यक्षमधिगन्तु समर्थम्, भाविनि प्रमाणव्यापारासम्भवात्, तस्मात्कथ प्रत्यक्षस्यार्थपरिच्छेदमात्रात् प्रामाण्य युक्तम्, अथ स्वविषयेऽध्यक्ष तदुत्पत्त्या यत्पूर्वं मया प्रबन्धेनार्थक्रियाकारि प्रतिपन्न वस्तु तदेवेदमिति निश्चय कुर्वत् प्रवर्तकत्वात् प्रमाणम्, अनुमानेऽपि चैतत्समानम्, यतोऽर्थक्रियाकारित्वेन निश्चितादर्थात् पारम्पर्येणोत्पत्तिरेवाव्यभिचारित्वलक्षण प्रामाण्यमनुमानेऽप्यध्यक्षवत् एष नाविप्रतिपत्तिविषयः, प्रतिपत्तत एव चाम्यनुमानस्य तदुत्पत्त्या बाह्यवस्त्वध्यवसायेन लोकोऽध्यक्षवत् प्रामाण्यम् । अथाध्यक्षमपि प्रमाण नेष्यते तर्हि लोकप्रतीतिबाधा स्यात्, न च नानुमानस्य प्रामाण्य प्रतिषिध्यते किन्तु लिङ्गस्य त्र्यादिलक्षण न केनचित्प्रमाणेन प्रसिद्धमित्युच्यते, अनुमानेन तदवगमेऽनवस्थापत्तेरिति वाच्यम्, पक्षधर्मोत्तरशब्दाधानात् प्रमाणतोऽवगतात् साध्यप्रतिपत्तिर्हि अनुमानम्, पक्षधर्मतानिश्चयश्च क्वचित् प्रत्यक्षात् क्वचिच्चानुमानात्, यत्राप्यनुमानात्तन्निश्चयस्तत्र नानवस्थादिदूषणम्, प्रत्यक्षादेव क्वचित्तन्निश्चयात् । तदशक्यान्विनिश्चयश्च कार्यहेतो कस्यचित् स्वभावहेतोश्च विशिष्टप्रत्यक्षादेव, स्वभावहेतोरप्यनित्यत्वादेरध्यक्षेणैव प्रतिपत्तेस्तन्निबन्धन एव तन्निश्चय, अध्यक्षावगतेऽपि च क्षणिकत्वे तद्व्यवहारप्रसाधनाय प्रवर्त्तमानमनुमान न वैयर्थ्यमनुभवेत्, शिंशपात्वाद्वृक्षत्वानुमानवत् । न च सत्त्व-

१ सक्षिप्ताक्षिप्तचेतोभि शास्त्रकारैर्धर्मधर्मिसमुदाये गदितोऽपि पक्ष दस्तदेकदेश धर्मिण्युपचारेण प्रयुज्यते चैतावता चास्य पक्षशब्दात् प्रतिपत्तौ धर्मिणो गौणता अनुमानधर्मो तु प्राकृतेरिव तार्किकैरप्यप्रयुक्त पक्षधर्मैरेव धर्मिण प्रत्यक्षेन प्रतीयमानस्य कः गौणता, न स्वार्थत्तिहेतोरपि गौणतयाऽनुमानस्य गौणता स्यादिति बोध्यम् ॥

क्षणिकत्वयोस्तादात्म्ये एकनिश्चयेऽपरस्यापि निश्चय , अन्यथा तत्तादात्म्यायोगात्, अतस्तदनुमान व्यर्थमिति वाच्यम्, निश्चयापेक्षो हि गम्यगमकभाव , निश्चयश्चानुभवाविशेषेऽपि सत्त्व एव न क्षणिकत्वे, सदृशापरापरोत्पत्त्यादेर्भ्रान्तिनिमित्तस्य सद्भावाद्विपर्यये बाधकप्रमाणवृत्त्या सत्त्वक्षणिकत्वयोस्तादात्म्यसिद्धे , बाधकप्रमाणस्य च प्रतिबन्धसिद्धिरध्यक्षत इति नानवस्थादिदोष । न च निर्विकल्पक व्यापारा प्रतिबन्धग्रहणेऽक्षममिति शङ्क्यम्, विकल्पोत्पादनद्वारेण तत्र तस्य सामर्थ्याभ्युपगमात् । अनुमानविषयस्य सामान्यस्याभावो य उक्तस्सोऽपि न युक्त , अतद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधकत्वादनुमानस्य, यथोक्तस्य च सामान्यस्यायोगव्यवच्छेदेन प्रतिनियतदेशादिसम्बन्धितयाऽनुमानेन प्रसाधनात्, अवगततादात्म्यतदुत्पत्तिप्रतिपत्तस्य च लिङ्गस्य साध्यगमकत्वे न कश्चिद्दोष इति नानुमानप्रामाण्यानुपपत्तिरिति न चार्वाकमत युक्तम् । तत्र हेतु पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकलक्षण कार्यस्वभावानुपलब्धिस्वरूपेण त्रिविधः अतोऽन्ये हेत्वाभासा , अन्येषा हेत्वभावनिश्चयश्च विरुद्धोपलब्ध्या, हेतुतदाभासयोर्विरोधश्च परस्परपरिहारस्थितिलक्षण एव, हेतुलक्षणप्रतीतिकाल एव तदात्मनियतप्रतिभासज्ञानादेव तद्विपरीतस्यान्यतया तदाभासताप्रतीते , परस्परमितरेतररूपाभावनिश्चयात्, तेन हेत्वाभासत्व त्रिविधहेतुव्यतिरिक्तेषूपलभ्यमान स्वविरुद्ध हेतुत्व निराकरोति कुत पुन प्रमाणाच्चिसत्यायाद्यानामर्थाना हेत्वाभासत्वेन व्याप्तिरवगतेति चेदुच्यते, अविनाभावनियमात्, लिङ्गतयाऽऽशङ्क्यमाने त्रिविधहेतुव्यतिरिक्तेऽर्थे पक्षधर्मतासद्भावेऽप्यविनाभावस्याभावात्, अतो हेत्वाभासत्वेनासिद्धविरुद्धानैकान्तिकसामान्यधर्मेण व्याप्तमविनाभाववैकल्य प्रमेयत्वादावप्यवगतमिति हेत्वाभासत्वे साध्ये तत्स्वभावहेतुस्त्रिविधहेतुव्यतिरिक्तत्वादेव व्यापकानुपलब्धे तदन्येषामविनाभाववैकल्य सिद्धम्, अविनाभावस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्या व्याप्तत्वात्, तयोरेव तस्य भावात्, अतदुत्पत्तेरतत्स्वभावस्य च तदनायत्ततया तदव्यभिचारनियमाभावात् । रसात्समानसमयस्य रूपादेः प्रतिपत्तिरपि स्वकारणाव्यभिचारनिमित्ताविनाभावनिबन्धनेति तत्कारणोत्पत्तिरेवाविनाभावनिबन्धनमन्यथा तदनायत्तस्य तत्कारणानायत्तस्य वा तेनाविनाभावकल्पनायां सर्वार्थैरविनाभावो भवेदविशेषात् । तदेव तादात्म्यतदुत्पत्त्योरविनाभावव्यापिकयोर्यत्राभावस्तत्राविनाभावाभावाद्धेतुत्वस्याप्यभाव सिद्ध इति ।

एतेन 'तत्पूर्वक त्रिविधमनुमान पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च' [न्यायद १-१-५] इति नैयायिकोक्तानुमानलक्षण प्रतिक्षिप्तम्, अत्र सूत्रे तत्पूर्वकमनुमानमित्येतावदेवानुमानलक्षणमित्येके, तत्पूर्वक त्रिविधमनुमानमिति चान्ये, सम्पूर्णसूत्र वेत्यपरे । आद्ये तत्पदेन प्रत्यक्षपरामर्शे , प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानमित्युक्तौ संस्कारेऽतिप्रसङ्ग । अतो ज्ञानग्रहण कार्यम्, तत्पूर्वक ज्ञान यतो भवति तदनुमानमित्युच्यमाने स्मृत्याश्रयेणातिप्रसङ्ग , द्वितीयलिङ्गदर्शनपूर्विकाया

अविनाभावसम्बन्धस्मृतेस्तत्पूर्वकत्वात् तज्जनकस्यानुमानत्वप्रसङ्ग इति तन्निवृत्तयेऽर्थोपलब्धिग्रहणं कार्यम्, स्मृतेस्त्वनर्थजन्यत्वम्, अर्थं विनापि भावात्, तथापि लैङ्गिकविपर्ययेऽतिव्याप्तिः, गवयविषाणदर्शनाद्गोऽप्रतिपत्तिस्तद्गोविषाणसादृश्यज्ञानलक्षणप्रत्यक्षपूर्वकमिति तन्निवृत्तयेऽव्यभिचारिपदमनुवर्त्तनीयम्, एवमपि संशयज्ञानजनकेऽतिप्रसङ्गः, यतो गोगवयानुयायिलिङ्गदर्शनाद्गौर्गवयो वेति संशय उपजायते तज्जनकं च सदृशलिङ्गज्ञानं प्रत्यक्षं तत्पूर्वकं संशयज्ञानमर्थविषयञ्च तदर्थं व्यवसायपदमप्यनुवर्त्तनीयम्। तथाप्यविनाभावसम्बन्धस्मरणानन्तरं तथा चायं धूम इति प्रदर्शनज्ञानादग्निरिति वाक्याच्च नारिकेलद्वीपवासिनो विशिष्टदेशेऽग्निप्रतिपत्तिरुपजायते, न च तस्यानुमानफलत्वं शाब्दत्वेन व्यवस्थापनात्तन्निवृत्तयेऽव्यपदेश्यपदानुवृत्तिः, तथाप्युपमानेऽतिप्रसङ्गः, गृहीतातिदेशवाक्यस्य पुंसः सादृश्यज्ञानं वाक्यार्थानुस्मरणसहायमव्यपदेश्यादिविशेषणत्रयविशिष्टं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानं जनयदपि नानुमानम्, तत्फलस्याव्यपदेश्यत्वञ्च श्रूयमाणवाक्याजनितत्वात् । तस्मात्तत्पूर्वकमित्यत्र विग्रहद्वयमाश्रयणीयं तानि ते च पूर्वं यस्य तत् तत्पूर्वकम्, तानि इत्यनेन सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमनुमानस्य लभ्यते । ते इत्यनेन द्वे प्रत्यक्षे ग्राह्ये, तथा च तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनञ्च सम्बध्यते, न चोपमानफलमेवम्भूतप्रत्यक्षफलद्वयपूर्वमिति तत्फलाद्व्यावृत्तयेऽनुमानफलम् । द्वितीयपक्षे तत्पूर्वकं त्रिविधमिति लक्षणम्, त्रिविधपदानुपादाने संस्कारस्मृतिशाब्दविपर्ययसंशयोपमानादिषु अतिप्रसङ्गः । त्रिविधमिति पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकलक्षणानि त्रीणि रूपाणि गृह्यन्ते, पूर्ववदिति पक्षसत्त्वस्य शेषवदिति सपक्षसत्त्वस्य सामान्यतो दृष्टमिति विपक्षासत्त्वस्य लाभात्, एतद्रूपत्रिकावलम्बनं यत्तत्पूर्वकं तदनुमानं नातः संस्कारादौ दोषः । तथापि बाधितसत्प्रतिपक्षेष्वतिव्याप्तिस्तच्च-शब्देनाबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोर्ग्रहणम् । तत्राप्यन्वयिलिङ्गविवक्षाया सामान्यतो दृष्टस्य व्यतिरेकिविवक्षाया शेषवच्छब्दस्याभिसम्बन्धान्न तदालम्बनयोरसङ्ग्रहः, तथा चान्वयिलिङ्गविवक्षाया विपक्षासत्त्वव्यतिरिक्तचतुर्लक्षणलिङ्गस्य व्यतिरेकिविवक्षाया सपक्षसत्त्वव्यतिरिक्तचतुर्लक्षणलिङ्गस्यान्वयव्यतिरेकिलिङ्गविवक्षायाञ्च पञ्चलक्षणलिङ्गस्य प्राप्तिरिति । त्रिविधमिति पदमतिप्रसङ्गवारकमपि प्रकारभेदपरतयापि वर्णयन्ति, त एव भेदाः पूर्ववदादिशब्देनोक्ताः, यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते तत्पूर्ववत् । ननु कारणात् कार्ये साध्ये कार्यस्य धर्मित्वे आश्रयासिद्धिः, तस्यासिद्धत्वात्, सिद्धत्वे वा साधनवैफल्यम्, न च कार्यसत्ताया साध्याया कारणलक्षणो हेतुर्भावधर्मः सिद्धः, कार्यसत्ताया असिद्धावेव तद्धर्मतासिद्धेः, नाप्यभावधर्मोऽसौ, तत्सत्तासाधने तस्य विरुद्धत्वात्। नाप्युभयधर्मः, तत्र तस्य व्यभिचारात्, न ह्युभयधर्मो भावमेव साधयति, किञ्च कारणात् कार्यस्यास्तित्वे साध्ये हेतुर्व्यधिकरण

स्यात्, कारणाच्च यदि प्रतिबद्धसामर्थ्यात् भाविकार्यास्तित्वं साध्यते तदाऽनैकान्तिकत्वं हेतोः, न ह्यवश्यं कारणानि तद्वन्ति भवन्ति, प्रतिबन्धवैकल्यसम्भवात्, मैवम्, कार्यस्य धर्मित्वेनाकरणात्, किन्तु कारणस्यैव मेघादेर्धर्मित्वं क्रियते स च सिद्ध एव, तत्रैव वृष्ट्युत्पादकत्वं धर्मः साध्यते तद्धर्मेणोन्नतत्वादिना । मेघत्वजातियुक्तानां धर्मित्वं भविष्यद्वृष्ट्युत्पादकत्वं साध्यो धर्मः उन्नतत्वादिकं हेतुः धर्मिणो धर्मयोश्च भिन्नत्वान्न प्रतिज्ञार्थैकदेशता । उन्नतत्वादिधर्मविशिष्टमेघस्य कारणत्वेन तद्धर्मेण भविष्यद्वृष्ट्युत्पादकत्वस्यानुमाने वृष्टेरप्यनुमानात् कारणात्कार्यानुमानमित्युच्यते, विशिष्टोन्नतत्वादिधर्मस्य गमकत्वेन न कारणात् कार्यानुमानमनैकान्तिकम्, न च विशेषोऽसर्वज्ञदुर्ज्ञेय इति वाच्यम्, सर्वानुमानोच्छेदप्रसक्तेः, मशकादिव्यावृत्तधूमादीनामपि स्वसाध्याव्यभिचरितत्वमसर्वविदा न हि निश्चेतु शक्यम् । कार्यात् कारणानुमानं शेषवत्, अत्रापि कार्यगत एव साधनधर्मः कश्चिदुक्तः, तेन च धर्मान्तरमप्रत्यक्षं वृष्टिमद्देशसम्बन्धित्वादिकं कार्यगतमनुमीयते, नदीशब्दवाच्यो गर्तविशेषो धर्मी तस्योपरिवृष्टिमद्देशसम्बन्धित्वं साध्यो धर्मः, उभयतटव्यापित्वादिकन्तु साधनधर्मः, अनेकफलफेनसमूहवत्त्वशीघ्रतरगमनत्वकलुषत्वादिश्च तस्य विशेषः साध्याव्यभिचारी यदा निश्चितो भवति तदा गमकत्वं नोभयतटव्यापित्वमात्रं बोध्यम् । सामान्यतो दृष्टमकार्यकारणभूतेन लिङ्गेन यत्र लिङ्गिनोऽवगमः, अविनाभावित्वं त्रयाणामप्यविशिष्टम् । विवक्षितसाध्यसाधनापेक्षयाऽकार्यकारणभूतत्वादिकमस्य विशेषः, अन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनं गत्यापूर्वकं यथा देवदत्तादेः, तथा चादित्यस्य वृक्षोपरि सम्बन्धितया निर्दिश्यमानस्यान्यपर्वतोर्ध्वभागसम्बन्धितया निर्देशो दृष्टः, तेन च गत्यविनाभाविना भाव्यम् । अन्यत्र दर्शनस्य च न गतिकार्यत्वम्, गतेर्विभागादिकार्यजनकत्वात् । अन्यत्रदर्शनं धर्मि, गत्यविनाभूतमिति साध्यो धर्मः, अन्यत्र दर्शनशब्दवाच्यत्वात्, देवदत्तान्यत्र दर्शनवत् । तृतीयमतेऽप्येवमेव व्याख्यानं व्यवच्छेदोऽपि पूर्ववदेव, पूर्वव्याख्याने तत्पूर्वकं त्रिविधमिति लक्षणं पूर्ववदादयस्तु त्रिप्रकारलिङ्गविशेषणार्थाः । अत्र तु सर्वमेवदनुमानलक्षणमिति विशेष इति दिशानि रूपितं तन्मतम्, तदेतत्सर्वं तदुक्तलक्षणलक्षितप्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वासिद्ध्या निरस्तम्, तत्पूर्वकत्वस्यानुमानलक्षणस्यासम्भवात् । कारणात् कार्यानुमानमपि न युक्तम्, अप्रतिरुद्धसामर्थ्यात् कारणात् कार्यानुमाने तथाभूतकारणदर्शनसमय एव कार्यस्योत्पत्तेरनन्तरसमये तस्याध्यक्षतादोषस्याविचलितरूपत्वात्, प्रतिबन्धाद्यनुस्मरणवैयर्थ्यापत्तेः । न च नास्त्यध्यक्षतादोषः, तथाहि निष्पाद्ये पटेऽनुत्पन्नावयवक्रियस्य अन्त्यतन्तोर्यदा क्रियातो विभागस्तदाऽविनाभावसम्बन्धस्मृतिः, ततो विभागात् पूर्वसंयोगनाशः तन्त्वन्तरेण संयोगोत्पत्तिर्यदैव तदैवाविनाभावसम्बन्धस्मरणात् परामर्शज्ञानम्, यदा संयोगात्कार्योत्पादस्तदैव

परामर्शविशिष्टाल्लिङ्गाद्भविष्यति कार्यमित्यनुमेयप्रतिपत्ति, न चोत्पादकाल एव कार्यस्य प्रत्यक्षता, तदा तत्र रूपाद्यभावादिति वाच्यम्, इत्थम्प्रक्रियाया प्रमाणबाधितत्वेनासिद्धता तद्दोषस्य दुर्वारत्वात् । अस्वसंविदितविज्ञानाभ्युपगमवादिना प्रदर्शितन्यायेन उत्पत्त्यादिधर्माद्यसिद्धे, अवयविसंयोगविशेषणविशेष्यभावादीनाञ्च पराभ्युपगमेनासिद्धेर्हेतोराश्रयस्वरूपस्वरूपासिद्धिदोषा वाच्या, न हि कार्याभावात् कारणमात्रस्याभावसिद्धिरिति सन्दिग्धव्यतिरेको हेतु, अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य कारणविशेषस्याभावसिद्धावपि नाप्रतिबद्धसामर्थ्यत्व कारणस्य ज्ञातु शक्यम्, ज्ञप्तौ वा कार्यस्यैव तदा प्रत्यक्षता स्यात् । तथाऽन्यविरूपो नदीविशेषोऽप्यसिद्ध उभयतटव्यापित्वादिकस्तु संयोगविशेषत्वादेरभावाद्धेतुरप्यसिद्ध । तथाऽकार्यकारणभूतस्यास्वभावभूतस्य च लिङ्गस्य गमकत्वेऽविनाभावनिमित्तस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणप्रतिबन्धस्याभावेऽपि गमकत्वाभ्युपगमात् सर्वस्य सर्वं प्रति गमकत्वापत्ति । न चासत्यपि जन्यजनकभावे तादात्म्ये वा स्वसाध्येनैव लिङ्गस्याविनाभावो नान्येनेत्यत्र नियामक स्वभावातिरिक्तं किञ्चिदस्ति, स च स्वभावो यद्याकस्मिकस्तदा स सर्ववस्तुना स्यात्, न तु कस्यचित्, न ह्यहेतोर्देशकालनियमो युक्त । तत्साधनाविनाभूत यद् दृश्यते तेन तस्य तत्त्वचिन्तकैरव्यभिचारनिबन्धन वाच्यम्, तच्च यथोक्तादन्यदव्यभिचारनिबन्धनं नोपपत्तिमत् । न च तादात्म्यतदुत्पत्तिव्यतिरेकेण हेतो पक्षधर्मतापि सम्भवति, संयोगादीनामसिद्धे । एवं दृष्टान्तधर्मिणि प्रत्यक्षेण सामान्यरूपतया साध्यसाधनयो प्रतिबन्धग्रहणेऽपि नानुमानस्योत्थान सम्भवति, साध्यधर्मिणि हेतो साध्यधर्मणाविनाभूतत्वाग्रहणात्, अन्यथा लोहलेख्य वज्र पार्थिवत्वात् काष्ठवदित्यत्रापि साध्यप्रतिपत्तिर्भवेत्, दृष्टान्तधर्मिणि पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरध्यक्षत प्रतिपत्ते । न चात्राध्यक्षबाधा, बाधाविनाभावयोर्विरोधात्, अविनाभावयुक्तेऽध्यक्षबाधाऽयोगात् । न च तत्राबाधितत्व नास्तीति वक्तव्यम्, तस्याविसंवादित्वप्रतिपत्तिमन्तरेण ज्ञातुमशक्ते । न च सर्वोपसंहारेणाध्यक्ष दृष्टान्तधर्मिणि प्रवृत्तमप्यविनाभावगमकम्, अध्यक्षस्य निखिलदेशकालसाध्यसाधनावभासनसामर्थ्यविरहात्, न च मानस सर्वोपसंहारेण तद्ग्राहकम्, तस्याविशदत्वात्, विशदावभासस्य तदवगतिस्वभावत्वात्, तस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिव्यवस्थापकमेव प्रमाण सकलोपसंहारेण व्याप्तिव्यवस्थापकमिति त्रिरूपाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानमिति ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्यानुमानविचा
रात्मक नाम षड्विंश सोपानम् ॥

अथ प्रमाणसंख्यानिर्णयः ।

अत्र प्रत्यक्षानुमानलक्षणे द्वे एव प्रमाणे, परोक्षोऽर्थो हि न स्वत एव तदाकारो... प्रतीयते, प्रमाणेन तस्यापरोक्षत्वप्रसक्तेः, विकल्पमात्रस्य च स्वतन्त्रस्य राज्यादिविकल्प... प्रमाणत्वात्, तदप्रतिबद्धस्याऽवश्यन्तया तदव्यभिचाराभावात् । न च स्वसाध्येन ... भूतोऽर्थो गमकः अतिप्रसक्तेः, धर्मिसम्बन्धापक्षस्यापि गमकत्वे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षाभा... सर्वत्र प्रतिपत्तिहेतुर्विकल्पो भवेत्, यस्मात्स्वतन्त्रस्यार्थस्य प्रतिपत्तौ स्वसाध्येन धर्मिणा च स... प्रमाणं तदनुमानमेव तदेवैतल्लक्षणत्वात्, तथा च प्रयोगः, यदप्रत्यक्षं प्रमाणं तदनुमाना... यथोभयसम्मतलिङ्गजलभासि, अप्रत्यक्षप्रमाणञ्च शाब्दादिप्रमाणान्तरत्वेनाभ्युपगम्यमान... स्वभावहेतुः । यच्च यत्रान्तर्भूतं तस्य न ततो बहिर्भावः यथा प्रसिद्धान्तर्भावस्य क... कस्यापि, अन्तर्भूतं चेद सर्वं प्रत्यक्षान्यत प्रमाणमनुमाने इति विरुद्धोपलब्धिः, अ... बहिर्भावयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणतया विरोधादिति सौगताः ।

शाब्दोपमानार्थापत्त्यभावा अपि प्रमाणान्तराणि, प्रत्यक्षावगतप्रतिबद्धलिङ्गाप्रभव... विति मीमांसकाः, तन्नेति सौगताः, शाब्दस्य त्रैरूप्यराहित्येन सादृश्यविषयाभावादनुमाने... भावासम्भवे शाब्दज्ञानस्य प्रामाण्यमेव न स्यात्, शब्दस्यार्थेन प्रतिबन्धाभावात्, न... शब्दोऽर्थस्य स्वभावः, अत्यन्तभेदात्, नापि कार्यं तेन विनापि भावात् । न च तादात्... तदुत्पत्तिव्यतिरिक्तः सम्बन्धो गमकत्वनिबन्धनमस्ति । न च सङ्केतबलाद्वास्तवप्रतिपत्तिर्यु... शब्दानामर्थप्रकाशकत्वं सम्भवति न च सङ्केतेन व्यवस्थितार्थप्रतिपादनयोग्यता शब्दस्याभि... ध्यते, पुरुषेच्छावशाद्यत्रापि शब्दस्य सङ्केतात्प्रवृत्तिप्रसक्तेः, दृश्यते च पुरुषेच्छावशादन्यत्र... विषये शब्दानां प्रवृत्तिः, ततो न बाह्यार्थे शब्दानां प्रामाण्यम्, प्रतिबन्धाभावात् । उप... नमपि न प्रमाणमपूर्वार्थाधिगन्तृत्वाभावात्, तस्य हि सादृश्यविशिष्टो गौस्तद्विशिष्ट... सादृश्य विषयो भवता उक्तः, न हि सामान्य तद्योगो वा वस्तु सम्भवति, तद्ग्राहकप्रमाण... भावात्, सम्भवेऽपि परैस्तस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभ्युपगमादुपमानस्य तद्गोचरत्वे गृहीतार्थ... हित्वेन प्रामाण्यं न सम्भवत्येव । तथा यत्र प्रतिपत्त्रा गौरुपलब्धो न गवयः, न चातिदे... वाक्यं गौरिव गवय इति श्रुतम्, तस्याटव्यां पर्यटतो गवयदर्शने प्रथमे उपजाते परोक्षग... सादृश्यज्ञानं यदुत्पद्यते अनेन सदृशो गौरिति तदुपमानमिति भवद्भिरभ्युपगम्यते तत्स...

१ शाब्दं हि नानुमानं त्रिरूपलिङ्गत्वाभावात्, न हि शब्दः पक्षधर्मः धर्मिणाऽयोगात्, नार्थो ध... तेन तस्य सम्बन्धासिद्धेः, अर्थस्य धर्मित्वेऽपि तत्समा यस्य यदि साध्यता तदा तस्य धर्मिज्ञानकाल... सिद्धत्वाद्धर्मत्वानुपपत्तेः ... स्य धर्मत्वे तस्य साध्यत्वं च तस्य हेतुताया प्रतिज्ञार्थैकदेशता स्यात्, ... न गमकः ... तदभावाच्च, अत एव न सत्वादि ... दत्वर्माण इत्युरिति न त्रिरूपहेतुः क्वचिदस्तीति भाव...

ज्ञानं कथं प्रमाणान्तरं भवेत्, यदैतद्विषाणित्वादिसादृश्यं पिण्डेऽस्मिन्नुपलभ्यते मया तद्गव्यप्युपलब्धमिति हि स्मरति ततश्च गवि अनेन पिण्डेन सदृशो गौरिति गवि विषाणित्वादिसादृश्यप्रतिसन्धानं जायत इति। तथा नैयायिकोक्तमप्युपमानं प्रमाणं न भवति, यथा गौस्तथा गवय इति वाक्याद्गोसदृशार्थसामान्यस्य गवयशब्दवाच्यताप्रतिपत्त्याऽनधिगतार्थगन्तृत्वाभावात्, अन्यथा विसदृशमहिषाद्यर्थदर्शनादपि अयं स गवय इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः स्यात्। तस्माद्यथा कश्चिद् योऽङ्गदी छत्री कुण्डली स राजेति कुतश्चिदुपश्रुत्याङ्गदादिमदर्थदर्शनादयं स राजेति प्रतिपद्यते, न चासौ प्रतीतिः प्रमाणम्, उपदेशवाक्यादेवाङ्गदादिमतोऽर्थस्य राजशब्दवाच्यत्वेन प्रतिपन्नत्वात्तथेहापि यथा गौस्तथा गवय इत्यतिदेशवाक्यात्सम्बन्धमवगत्य गवयदर्शनात्संकेतानुस्मरणे सत्ययं स गवयशब्दवाच्योऽर्थ इति प्रतिपत्तेरप्रमाणमुपमानम्। अतिदेशवाक्यात्सम्बन्धप्रतिपत्तेरनभ्युपगमे पश्चादपि सा न स्यात्, अन्यनिमित्ताभावात्, दृश्यते चातो गृहीतग्रहणान्नेदं प्रमाणम्। न च तदानीं सामान्यतः प्रतिपत्तावपि गवयदर्शनानन्तरं गवयविशेषस्तच्छब्दवाच्यतया पूर्वमप्रतीतः प्रतिपद्यत इति न गृहीतग्राहितेति वाच्यम्, सन्निहितगवयविशेषविषयस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षतयोपमानत्वानुपपत्तेः, गवयदर्शनोत्तरकालभाविनि तु अयं स गवयशब्दवाच्योऽर्थ इति यज्ज्ञानं तत् प्रत्यक्षफलोत्पन्नत्वात्स्मृतिरेव न प्रमाणमिति। प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रसिद्धोऽर्थो येन विना नोपपद्यते तस्यार्थस्य प्रकल्पनमर्थापत्तिरिति हि भवद्भिरर्थापत्तेर्लक्षणमुच्यते तन्न युज्यते, अग्नेर्हि दाहकत्वेन विनाऽग्नित्वं नोपपद्यत इति तदा दाहकत्वं परिकल्प्यते यदि तयोः कश्चित्सम्बन्धो भवेत्, असति चैतस्मिन् सत्यप्यग्नौ दाहकत्वस्याभावोऽसत्यपि च भाव इति कथं दाहकत्वमन्तरेण वह्नेरभावसिद्धिरिति दाहकत्ववददाहकत्वमपि कल्पनीयं स्यात्। अतः सम्बन्धे निश्चिते सति एकमविनाभूतं सम्बन्धिनमुपलभ्य द्वितीयस्य सम्बन्धिनः प्रकल्पना युक्तिमती, एवञ्च कल्पनेऽनुमानत्वमेव, सम्बन्धनिश्चयपूर्वकत्वादेकस्माद् द्वितीयपरिकल्पनस्य, कृतकत्वदर्शनपूर्वकानित्यत्वानुमानवत्। सम्बन्धश्चार्थापत्तिप्रवृत्तेः प्रागेव तयोः प्रतिपत्तव्यः, एवं ह्यर्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्यानन्यथाभावोऽर्थापत्तेराश्रयः सिद्धो भवेत्। न च प्रकल्प्यमानार्थानन्यथाभवनमर्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्यार्थापत्तिप्रवृत्तिकाल एव सिद्धमित्यनुमानादर्थापत्तेर्भेद इति वाच्यम्, यदि हि प्रमाणान्तरात् प्रतिपन्नं तदन्यथाभवनमर्थापत्तेराश्रयस्तदाऽनुमानेऽन्तर्भावः, अथ न सिद्धं तदा नार्थापत्तिप्रवृत्तिरतिप्रसङ्गात्। अभावोऽपि त्रिप्रकारो भवद्भिरुच्यते प्रमाणपञ्चकाभावः, तदन्यज्ञानं ज्ञानविनिर्मुक्त आत्मा वेति, तत्र प्रथमो निरुपाख्यत्वान्न किञ्चिदिति कथं प्रमेयाभावं परिच्छिन्द्यात्, परिच्छित्तेर्ज्ञानधर्मत्वात्। न च प्रमाणपञ्चकाभावो वस्तुभावविषयज्ञानं प्रमाणं जनयन्नुपचारादभावाख्यं प्रमाणमुच्यत इति वाच्यम्, तस्यावस्तु-

त्वेनाभावज्ञानजनकत्वायोगात्, वस्त्वेव हि कार्यमुत्पादयति नावस्तु, सर्वसामर्थ्यविकलत्वात्, अन्यथा तस्यापि भावरूपताप्रसक्तेः । द्वितीयपक्षेऽपि यत्तदन्यज्ञानं प्रत्यक्षमेव तत् प्रमाणम्, पर्युदासवृत्त्या च तदेवाभावप्रमाणशब्दवाच्यतामनुभवति, तथाविधेन च तेन तदन्यभावलक्षणो भावः परिच्छिद्यत एव । यत्पुनरिह घटो नास्तीति ज्ञानं तत् प्रत्यक्षसामर्थ्यभवत्वात् स्मृतिरूपतामासादयन्न प्रमाणम्, तथा हि सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तपदार्थसामर्थ्योद्भूततदाकारदर्शनानन्तरं विकल्पद्वयमिदमत्रास्ति, इदं नास्तीति दर्शनसामर्थ्यभावि तद्गृहीतमेवार्थमुल्लिखदुपजायते, तत्र दर्शनमेव भावाभावयोः प्रतिपादकत्वात् प्रमाणं न तु विधिप्रतिषेधविकल्पौ, गृहीतग्राहित्वात्, अन्यभावलक्षणस्य भावाभावस्याध्यक्षेणैव सिद्धत्वात्, व्यवहार एवान्योपलब्ध्यापि साध्यते, स्वयमेव वा नास्तीह घट इति विकल्पयति, न च तावता प्रमाणान्तरत्वम्, यथादृष्टस्यैव विकल्पनात् । सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तस्वरूपस्याध्यक्षेण ग्रहणेऽपि य एव निराकर्तुमिष्टो घटादिकोऽर्थः स एव व्यवच्छिद्यत इति । तृतीयपक्षे त्वसम्भव एव, आत्मनोऽभावात्, भावेऽपि तस्य ज्ञानाभावे कथं वस्त्वभावावेदकत्वं, वेदनस्य ज्ञानधर्मत्वात्, ज्ञानविनिर्मुक्तात्मनि च तस्याभावात्, तस्मात् प्रमाणपञ्चकाभावो ज्ञानविनिर्मुक्तात्मलक्षणश्चाभावः प्रमाणं न भवति, तदन्यज्ञानलक्षणश्चाभावः प्रत्यक्षमेवेति न प्रमाणान्तरमभावः, तस्मात् प्रत्यक्षानुमाने द्वे एव प्रमाणे इति सौगतमतम् । अत्रोच्यते, त्रिलक्षणयोगि लिङ्गं नानुमापकम्, त्रिलक्षणे हेतावनवश्यन्तयाऽविनाभावसद्भावनियमाभावात्, तत्पुत्रत्वादेस्त्रैलक्षण्येऽपि गमकत्वादर्शनात् । न वा यत्राविनाभावित्वं तत्र त्रैलक्षण्यमवश्यम्भावीति नियमः, सर्वमनेकान्तात्मकं क्षणिकं वा सत्त्वादिति साध्यतः क्वचिदन्वयाभावेऽपि सत्त्वस्यानेकान्तात्मकत्वेन क्षणिकत्वेन वा विनाऽनुपपत्त्या गमकत्वदर्शनात् । तथा परिणामी ध्वनिः क्षणिको वा श्रावणत्वादित्यत्रापि न कश्चिदन्वयमदुपारः, न चानित्यत्वमन्तरेण श्रावणत्वं सम्भवति नित्यस्य श्रावणज्ञानजनकत्वासम्भवात्, यस्मिन् सत्येव यद्भवति यदभावे च यन्न भवत्येव कथं न तत्तस्य गमकं भवेत् । तथा सर्वोऽपि धूमोऽग्निमन्तरेण न कदाचित्प्रभवतीति व्याप्तिसाधने नान्वयः सम्भवति, तदसिद्धौ च कुतोऽभिमतप्रदेशे धूमादग्निनिश्चयोऽतस्त्रिलक्षणपरिकल्पनाया व्याप्तिनिश्चयस्य सर्वत्रासम्भवात् कार्यस्वभावहेतुद्वयस्यापि गमकत्वं न स्यात् । तथा नास्तीह घट उपलब्धिप्राप्तस्यानुपलब्धेरित्यत्रापि दृष्टान्ताभावान्नान्वयः सिद्धः, शशशृङ्गादिदृष्टान्तस्वीकारे तत्रापि व्याप्तिनिश्चयाय दृष्टान्तान्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः । न च

१ यद्यस्य विपक्षेऽपि वर्तते न तत्तस्य लक्षणम् यथा सत्त्वं बहु हेत्वाभासे न विपक्षे वर्तते रूपत्रयम्, तस्मान्न हेतोर्लक्षणम् । न चा यथाऽनुपपत्तिमत्त्रैरूप्यं हेतुलक्षणं न तु त्रैरूप्यमात्रं तच्च हेत्वाभासे न सम्भवतीति वाच्यम्, त्रैरूप्यकल्पनावैयर्थ्यात्, अन्यथानुपपत्तिनियमादेव गमकत्वोपपत्तेरिति भावः ॥

शशशृङ्गादावनुपलम्भात् प्रवर्त्तिताभावव्यवहारोऽपि मूढ , अनुपलभ्यमानेऽपि प्रदेशविशेषे घटादौ यस्तं व्यवहारं न प्रवर्त्तयति स निमित्तदर्शनात्तत्र प्रवर्त्त्यत इति भवत्येव शशशृङ्गादिरभावव्यवहारे साध्येऽनवस्थादोषविकलो दृष्टान्त , तत्रानुपलम्भेनाभावव्यवहारस्य प्रवृत्तावसद्व्यवहारः शशशृङ्गादिदृष्टान्तबलात् असाधनात्, प्रदेशविशेषे घटाभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्य, घटाभावसिद्धिर्हि घटाभावनिर्णय , तस्य सिद्धत्वेऽभावव्यवहारोऽपि सिद्ध , अभावनिर्णयाभावेऽभावव्यवहारायोगात् । न च विशेषप्रदेशे घटाभावं निश्चिन्वानोऽपि तन्छब्दादिकं कश्चिन्न प्रवर्त्तयेदित्यनुपलम्भेन प्रवर्त्यत इति वाच्यम्, एवं हि भावं निश्चिन्वानोऽपि कश्चिच्छब्दं नोच्चारयेदिति तत्प्रवर्त्तनाय हेत्वन्तरं मृग्यं स्यात्, ततो घटादावप्यभावस्य साधनाय दृष्टान्तान्वेषणे तत्राप्यभावो यदि दृष्टान्तान्तरात् सिद्ध तदा सैवानवस्था। अथ तत्र साध्याविनाभूतादनुपलम्भादेर्लिङ्गाद् दृष्टान्तान्तरमन्तरेणाप्यभावनिर्णय शब्दादिव्यवहारस्य च प्रवृत्ति, तर्ह्यनुपलब्ध्यान्वयमन्तरेणापि गमकत्वमविनाभावमात्रात् कथं नाभ्युपगत भवेत्। एतेन व्यतिरेकव्याप्त्यन्वयेन विनाभावाद्गमकाङ्गतेत्यपास्तम्। ननु साध्याभावे सर्वत्र साधनाभावो व्यतिरेक , साधनसद्भावेऽपि साध्यसद्भावाभावे व्यतिरेक एव न भवेत्, साधनाभावेन साध्याभावस्याव्याप्तत्वात्, य एव च साध्यसद्भाव एव साधनसद्भाव. स एवान्वय , स च दृष्टान्तधर्मिणमन्तरेणापि साध्यधर्मिण्यपि विपर्यये बाधकप्रमाणबलान्निश्चीयमान कथमसन्, न चैव सति पक्षत्वेनेच्छाव्यवच्छिन्नलक्षणेन तत्र पारमार्थिकस्य सपक्षत्वस्य बाधा, अन्यथा साध्यधर्मिण्येव हेतुरविद्यमानसाध्यधर्मे वर्त्तमानो विरुद्ध स्यादिति तत्र सपक्ष एव वर्त्तमान कथं न सपक्षवृत्तिरिति यत्र व्यतिरेकसद्भावस्तत्रावश्यमन्वयसद्भावो तत्र चावश्यम्भावी व्यतिरेक इति नैकसद्भावे द्वितीयस्याभाव इति नैतन्नवीनमपि जाता समुद्रवृद्धि शशाङ्कोदयादित्यादिप्रयोगेषु हेतो पक्षधर्मत्वाभावेऽपि गमकत्वोपलब्धेर्न पक्षधर्मत्वं तल्लक्षणम्, न च कालस्य देशस्य वा पक्षता, लोकस्य साध्यान्यथानुपपन्नहेतुप्रदर्शनमात्रादेव पक्षधर्मत्वाद्यनुस्मरणमन्तरेणापि साध्यप्रतिपत्तिदर्शनात्त्रैलक्षण्यस्य तत्र सतोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् । न च सौगताभ्युपगमेन पक्षधर्मता हेतो सम्भवति सामान्यस्यावस्तुतयाऽभ्युपगतस्य हेतुत्वं शशशृङ्गादेरिव पक्षधर्मताऽसम्भवात, स्वलक्षणस्य च हेतुत्व

१ शकटोदयाद्यनुमाने कृत्तिकोदय पक्षधर्मता सम्भवति न च कालाकाशादि भविष्यच्छकटोदयादिमत् कृत्तिकोदयादिमत्त्वादिति प्रयोगेण पक्षधर्मता विद्यत इति वाच्यम्, तथा स त्रपक्षमहेतोरप्रासद्ध , न च प्रासादधावल्ये साध्ये काकस्य कार्ष्ण्य हेतुरपक्षधर्म इति वाच्यम् जगत पक्षत्वसम्भवात् लोकविरोधस्तुल्य उभयत्र तत्र पक्षधर्मता गमकत्वाङ्गम् अनित्य शब्द श्रावणत्वादित्यादौ सपक्षसत्त्वाभावेऽपि गमकत्वात्तदपि नाङ्गम्; नापि विपक्षेऽसत्त्व तदङ्गम् तत्पुत्रत्वस्यापि गमकत्वप्रसङ्गात् किन्तु सर्वत्रान्तर्व्याप्तिरेव गमकताङ्गमिति तत्सद्भावे किं त्रैलक्षण्यादिनेति भाव ॥

पक्ष एव हेतुरिति नैतद्धर्मा हेतुः, अभेदे धर्मधर्मिभावस्यानुपपत्तेः स्वलक्षणस्यान्यत्राननुगमान्नान्वयसिद्धिः, अतद्रूपपरावृत्तस्य तस्य हेतुत्वेऽपि स्वलक्षणपक्षभावी दोषस्तदवस्थ एव, अतद्रूपपरावृत्ते स्वलक्षणादव्यतिरेकात्, व्यतिरेके अनुगतत्वे पारमार्थिकत्वे च सामान्यस्य भङ्ग्यन्तरेण हेतुत्वमभ्युपगतं भवेत्, कल्पनाविरचितस्य हेतुत्वे कुतः पक्षधर्मता, कल्पनाया परमार्थतो वस्तुसंस्पर्शात् । न च परपक्षे पक्षधर्मत्वं सम्भवति, पक्षलक्षणस्यैवासम्भवात्, न च जिज्ञासितविशेषो धर्मी पक्ष इति तल्लक्षणमस्तीति वाच्यम्, शब्देऽनित्यत्वं हि न वादी जिज्ञासितुमर्हति, स्वनिश्चयवदन्येषां निश्चयोत्पादनाय तेन साधनप्रयोगात् । नापि प्रतिवादी, प्रतिपक्षप्रसाधनाय वाऽनुक्तसाधनप्रतिघाताय च तस्य प्रवृत्तेः, नापि प्राश्निकाः, तेषां विदितवेद्यतया तत्र जिज्ञासाऽसम्भवात् । तस्माद्यदन्तरेण यन्नोपपद्यते तत्साधनमितरच्च साध्यमित्येतावदेव पक्षादिलक्षणमनवद्यम् । एवमेव प्रतिपिपादयिषितविशेषो धर्मीत्यादिलक्षणं निरस्तं वेदितव्यम्, तदेव त्रैलक्षण्यस्यासम्भवात्, सम्भवेऽपि सति साध्याविनाभावित्वमात्रेणैव हेतोर्गमकत्वान्न किञ्चित् पक्षधर्मत्वादिना रूपान्तरेण । तथाहि न क्वचित् धूमसत्ताऽग्निं विना भाविनीति सिद्धमविनाभावित्वम्, तत्सिद्धौ च सत्यपि पक्षधर्मादिवचनं तथैव गमकत्वम्, न हि वास्तवं रूपं साध्याविनाभावित्वलक्षणं हेतोरुपलभ्यमानं पक्षधर्मत्वादिवचनेऽवचने वा स्वसाध्यं न साधयति, न हि वस्तुबलायाता स्वसाध्यप्रतिपादनशक्तिं लिङ्गं पक्षधर्मत्वादिवचनादवचनाद्वा मुञ्चति, वस्तुशक्तीनां वचनादव्यावृत्तेः । अथ त्रैलक्षण्यमपि हेतोः सम्भवति तदपि लक्षणत्वेन प्रकल्प्यते, सत्यं सम्भवति, किन्तु अविनाभावित्वेनैव हेतोः गमकत्वं सिद्धं न किञ्चित्तल्लक्षणवचनेन, यद्रूपानुवादेन हि हेतोः स्वरूपं लक्ष्यते तदेव लक्षणत्वेनानुवर्तितव्यमित्यविनाभावित्वरूपानुवादमात्रेण हेतुलक्षणपरिसमाप्तेर्न पक्षधर्मत्वादि विधेयमनुवर्तितव्यं वा लक्षणत्वेन । सम्भवमात्रेणाभिधानेऽबाधितविषयत्वमपि तादृग्विधे हेतौ सम्भवतीति लक्षणान्तरत्वेन वचनीयं स्यात् । न चाविनाभावित्वं सदपि पक्षधर्मत्वाद्यभावेऽगमकमिति वाच्यम्, व्याहतत्वात्, अविनाभावित्वं हि स्वसाध्येन विना तस्यासम्भव उच्यते, अगमकत्वन्तु विनापि साध्यं सम्भवतस्तस्यैवेति परस्परं व्याहतिः । एवञ्च धर्ममात्रवचनेऽपि साधारस्यैवाविनाभावित्वं यथा कृतकत्वमनित्यत्वमन्तरेणानुपपद्यमानं कृतकत्ववत्स्वेव भावेषु व्यवतिष्ठते, न ह्यन्यत्र तत्कृतकत्वं नाप्यविनाभावीति कृतकत्वस्याविनाभावित्वमाक्षिप्तधर्मिस्वरूपमेवेति सामर्थ्यसिद्धम् । तेन नावश्यं तत्सत्त्ववचनेन ज्ञातव्यं धर्मोपरक्तधर्मिणि पृथक् पक्षधर्मत्ववचनमन्तरेणाप्यन्यथानुपपन्नत्वं कृतकत्वस्यार्थस्य स्वरूपं जानानस्तदुपलभमान एव तदविनाभाविनमपरं स्वभावं झगिति अवगच्छति, यतो नानेन पूर्वमन्यथानुपपत्तिरूपनिश्चय

समयेऽ यत्र व्यवस्थितो धूमोऽन्यत्र व्यवस्थितेन वह्निना विनाऽनुपपन्न इत्यविनाभाव प्रतीत, नापि तयोस्तथाविध प्रतिब ध, न च प्रदेशव्यवस्थित धूममुपलभमानोऽवश्य यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निरिति तथा चेह धूम इति परामृश्याग्निमानिति प्रत्येति, किन्तु परिज्ञाताविनाभावो धूमदर्शनात तत्र प्रदेशेऽग्निरत्रेति प्राक्तनानुभवदार्ढ्यात्स्मरति, असत्यत्र वह्नौ धूम एव न स्यादिति लिङ्गलक्षणाविनाभावानुस्मरण प्रकृतस्मरणस्य तथाभावम तरेणाभाव इति प्रदर्शनार्थम् । अथात्राप्यन्यथानुपपन्न स्वरूप हेतो कश्चिदनेन निश्चेतव्यम्, यत्र च तन्निश्चीयते स सपक्षः, पुनस्तथाविधरूपवेदिना यत्रासौ हेतुस्तत्रैव सतो हेतोस्तदन्यप्रतिपत्तिरिति पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकबलादेव हेतुर्गमक इति, तन्न, यतोऽविनाभावित्वरूपेणैव सपक्ष सत्त्वमत्राक्षिप्तमिति न रूपा तरम् । तथा हि अविनाभावित्व रूप ज्ञात सद्गमकमिति तत्कचिज्ज्ञातव्य तेन तद्रूपपरिज्ञानोपायत्वात् तद्रूप सदविनाभावित्वमेवैक हेतोरूप विधायमान स्वात्मन्यन्तर्भावयति । ज्ञेयमत्तायाः ज्ञानसत्तानिबन्धनत्वात् ज्ञान यथा न पृथग्रूप तथा क्वचित्सपक्षे सत्त्वमप्यपइयतस्तदविनाभाविरूपग्रहणाभाव इति तदेवैक रूप विधीयमानमन्यत्सर्वमाक्षिपतीति न तस्माद्धेतोरन्यद्रूप युक्तम । अथ तैर्विना तदेवैक रूप हेतोर्न ज्ञायत इति रूपा तर कल्प्यते तर्हि न केवल सपक्ष सत्त्व विना तद्रूप न ज्ञायते कि तु बुद्धीन्द्रियादिकमपि विना तन्न ज्ञायत इति तेषामपि तद्रूपताप्रसक्ति । अत एव अपक्षधर्मस्यापि गमकत्वे चाक्षुषत्वमपि शब्दे नित्यत्वस्य गमक स्यादिति परोक्तमपास्तम्, यतश्चाक्षुषत्वमनित्यत्वाविनाभावि शब्दश्चाक्षुषो न भवतीति कुतोऽत्र दोषावकाश । यदपि यदि धूमोऽन्यविनाभावित्वमात्रादग्निं गमयेत् महाम्बुराशौ किं न गमयेत् इति तदपि न युक्तम्, यतो नान्यदेशो धूमोऽम्भोनिधिपावकाविनाभावी सिद्ध, तद्देशसाध्याविनाभावित्वात्तस्य । अत एव यत्सव्यपदेशस्तथा हेतुर्नान्यदेशस्थसाध्याविनाभावी, तथाप्यपक्षधर्मोऽसौ गमको न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं पृथक् पक्षधर्मत्ववचन लक्षणे विधेयमिति न वक्तव्यम्, साध्यान्यथानुपपन्नत्वैकरूपप्रतिपत्तेरेव तदर्थस्य लब्धत्वात् । पर स्वभावकार्यानुपलम्भकल्पनामन्तरेणाप्यन्यथानुपपत्तिमात्राद्धेतोर्गमकत्वोपपत्तेर्नाविनाभावस्त्रिसङ्ख्येन हेतुना व्याप्त, तथाहि वृक्षाच्छायानुमान लोक प्रसिद्धम । न च वृक्षस्तच्छायाकार्यं सहभावित्वात्, नापि स्वभाव, स्वभावभेदोपलब्धे । एव तुलादेर्नमनादुन्नामाद्यनुमान चिन्तितम्, परभागवानिन्दु, अर्वाग्भागवत्त्वाद्घटादिवदित्यत्रापि न तादात्म्य तदुत्पत्तिर्वा, पराभ्युपगमेन सम्भवति,

१ ननु अन्यथानुपपत्तिरविनाभाव इत्यत्र कि निमित्त उच्यत तादात्म्यतदुत्पत्तिरूपम् स्वभावहेतोर्हि तादात्म्य स्वसाध्याविनाभावे निबन्धनम् यो भावो यदात्मा स कथ तदुत्सृजति, कार्यहेतोस्तु तदुत्पत्तिस्तत्र निबन्धनम् कारणायत्तात्मलाभमेव हि कार्यम् तत्कथ तदन्तरेण क्वापि स्यात्. न चानुपलम्भो हेत्वन्तरम् अनुपल भे स्वभावहेतावन्तर्भावादिति बौद्धा ॥

ऊर्ध्वभागवतामधोभागवताञ्च परमाणूनां स्वभावभेदात्, सहभावाच्च एकसामग्र्यधीनताप्रतिबन्धकल्पनायां रूपादेः रसादेरिवानुमानं कारणात् कार्यानुमानं प्रसक्तम्, समानकालभाविनो हि रूपादेर्यद्रसतोऽनुमानं तत्कारणाद्रूपजनकादनुमितादनुमानम्। न च समानकालभाविरूपजनकत्वानुमानं रसहेतोरतदिति हेतुधर्मानुमानम्, कारणात्कार्यानुमानेऽप्येव दोषाभावात्। *न चात्रैव लोकप्रतीत्यभावदोषः*, हेतुधर्मानुमानेऽपि लोकप्रतीतेरभावात्। तथाविधरसोपलम्भाद्धि तत्समानकालं तथाविधं रूपं अर्वाग्भागदर्शनाच्च परभागं लोकः प्रतिपद्यते न पुनर्विशिष्टं कारणम्। अथाप्रतिबद्धादेकस्मोऽन्यप्रतिपत्तावतिप्रसङ्गः, न, अविनाभूतादन्यतोऽन्यप्रतिपत्त्यभ्युपगमात्। अथ प्रतिबन्धमन्तरेणान्यस्याविनाभाव एव कुतः, ननु प्रतिबन्धोऽप्यपरप्रतिबन्धमन्तरेण कुतः, अथ प्रतिबन्धोऽपि न वास्तवः प्रतिबद्धयोरन्यः, किन्तु कारणानन्तरमपरस्य कार्याभिमतस्य भावो वस्तुस्वरूपमेव, तच्च पूर्वोत्तरवस्तुस्वरूपग्राहिप्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां निश्चीयते, तन्निश्चयनमेव कार्यकारणभावप्रतिबन्धनिश्चयनम्, न, *एवं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामन्येनान्यस्याविनाभावित्वनिश्चयेऽपि न दोषः*। अथैकत्रान्येनान्यस्याविनाभावित्वदर्शनेऽपि सर्वदा सर्वत्रानयोरेवमेव भाव इति न दर्शनादर्शनाभ्यां निश्चेतुं शक्यम्, प्रतिबन्धग्रहणे तु नायं दोषः, कर्पूरोर्णादीन्धनस्वभावानुकारिधूमस्वरूपग्राहिणा विशिष्टाध्यक्षेण सकृदपि प्रवृत्तेनाग्निधूमयोः कार्यकारणभावनिश्चयात् सर्वत्राऽनग्निव्यावृत्ताग्निजन्योऽधूमव्यावृत्तो धूम इति निश्चीयते, अन्यथाऽन्यदैकदाऽप्यग्नेर्धूमस्योत्पादो न भवेत्, अहेतोः सकृदप्यभावात्, भावे वा निर्हेतुकताप्रसक्तेः नैनम्, परपक्षे कार्यधर्मानुवृत्तेरयोगात्। एकदेशेन कार्यधर्मानुवृत्तौ कार्यस्य कारणरूपतापत्तेः कार्यकारणभावाभावप्रसङ्गात्। किञ्च सर्वत्र सर्वदा अग्निजन्यो धूम इति न प्रत्यक्षमनुपलम्भसहायमपीयतो व्यापारान् कर्तुं समर्थम्, सन्निहितविषयबलोत्पत्तेरविचारकत्वाच्च, तत्पृष्ठभाविनाऽपि विकल्पस्य नात्रार्थे सामर्थ्यम्, तदर्थविषयतया तस्य गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्याभ्युपगमात्। अनुमानमपि नैव प्रतिबन्धग्राहकम्, अनवस्थेतरेतराश्रयदोषप्रसक्तेः[1]। न च भवत्पक्षेऽप्य

१ बौद्धानां मते कार्ये हेतौ व्याप्तिप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षानुपलम्भपञ्चकाज्जायते परिदृश्यमानेष्वग्निधूमव्यतिरिक्तेषु भूतलादिषु प्रथमं धूमस्यानुपलम्भ एकः ततोऽग्नेरुपलम्भः पश्चाद्धूमस्येत्युपलम्भद्वयम् ततोऽग्नेरनुपलम्भोऽनन्तरं धूमस्यापीति द्वावनुपलम्भौ। अनुपलम्भोऽपि प्रत्यक्षविशेष एव। एवं पञ्चकेन कस्यामपि व्यक्तौ कार्यकारणभावमवगमय्य भवत्यग्नेः कार्यं धूम इति। स्वभावहेतौ तत्प्रतिपत्तिश्च विपक्षे बाधकानुमानादिति तदयुक्तं प्रत्यक्षं सन्निहितमात्रविषयतयाऽविचारकतया च यावान् कश्चिद्धूमः स सर्वो देशान्तरकालान्तरेऽग्निजन्मा अन्यजन्मा वा न भवतीत्येतावतो व्यापारान् कर्तुमसमर्थमिति कथं व्याप्तिस्तद्विषयः स्यात्, प्रत्यक्षगृहीतमात्राध्यवसायितत्पृष्ठभाविविकल्पोऽपि न सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्राहक इति भावः॥

विनाभावित्वग्रहणे हेतोरस्य समानो दोषः, यतोऽन्यथाऽनुपपत्त्येकलक्षणो हेतुरित्यस्माकं हेतुलक्षणम्, अन्यथानुपपन्नत्वञ्च तादात्म्यतदुत्पत्त्योः पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टमित्येतेषाञ्च तथैकार्थसमवायिसंयोगिसमवाय्यादीनाञ्च तथा वीतमवीत वीतावीत चेत्यादीनाञ्च सर्वहेतूनां व्यापकम्, सति गमकत्वे सर्वेषामप्यन्येषां साध्याविनाभावित्वात्, तद्विकलानाञ्च गमकत्वायोगात्, तस्य च ग्राहकमूहः प्रत्यक्षानुपलम्भप्रभवः, तच्चाविसंवादकत्वादनक्षजत्वाल्लिङ्गजत्वाच्च स्वार्थोऽव्यवसायरूपं मतिनिबन्धनमस्माकं प्रमाणान्तरम्, परैरपि प्रमाणान्तरत्वेनावश्यमभ्युपगन्तव्यमन्यथा व्याप्तिग्राहकप्रमाणाभावतोऽनुमानस्याप्यप्रवृत्तिप्रसक्तेः, एवञ्च प्रत्यक्षमनुमानं चेति द्वे एव प्रमाणे इति न वक्तव्यम् प्रमाणान्तरस्यापि सत्त्वात्, शब्दस्य चाप्तप्रणीतत्वेन सामान्यविशेषात्मकबाह्यार्थविषयस्य प्रमाणान्तरत्वात्। अर्थापत्तेश्च प्रमाणत्वेनानुमानेऽन्तर्भावेन सिद्धसाधनमेव, अभावस्य च पृथक्प्रामाण्यप्रतिपादनमस्माकमभीष्टमेव, सदसदात्मकवस्तुतत्त्वमाहिम्ना प्रत्यक्षेण यथाक्षयोपशमं भावांशवदभावांशस्यापि ग्रहणात्। केवलं कश्चिदुपसर्जनीकृतसदंशस्य प्राधान्यतयाऽसदंशस्य ग्रहणं कश्चिच्च वैपरीत्येन, न च सदंशासदंशयोरेकान्तेन भेदोऽभेदो वा, उभयात्मकत्वेन जात्यन्तररूपस्य वस्तुनो विरोधादिदोषविकलस्य सद्भावात्। उपमानादेरप्यविसंवादकस्य प्रमाणत्वे सर्वस्य परोक्षेऽन्तर्भावात्, अन्यसङ्ख्याव्युदासेन प्रत्यक्षं परोक्षञ्चेति द्वे एव प्रमाणे अभ्युपगन्तव्ये, अन्यथा तत्सङ्ख्यानवस्थितेः। अविशदमविसंवादञ्च ज्ञानं परोक्षम्।

अत्र मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलज्ञानानां मध्ये मतिश्रुते मुख्यतः परोक्षं प्रमाणमवधिमनःपर्यायकेवलानि तु प्रत्यक्षं प्रमाणम्, मतेः परोक्षप्रमाणता च मुख्यया वृत्त्या, संव्यवहारतस्तु विशदरूपस्य मतिभेदस्य प्रत्यक्षताभ्युपगतैवेति दिक् ॥ ५५ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य प्रमाणसङ्ख्या
निर्णयात्मकं नाम सप्तविंशं सोपानम् ॥

अथ सर्वज्ञोपयोगविचार ।

सामान्यविशेषात्मके प्रमाणप्रमेयरूपे वस्तुतत्त्वे व्यवस्थिते द्रव्यास्तिकस्यालोचनमात्रं विशेषाकारत्यागि दर्शनं यत्तत्सत्यमितरस्य तु विशेषाकारं सामान्याकाररहितं यज्ज्ञानं तदेव पारमार्थिकमभिप्रेतम्, प्रत्येकमेषोऽर्थपर्याय इति वचनात्, प्रमाणन्तु द्रव्यपर्यायौ दर्शनज्ञानस्वरूपावन्योऽन्याविनिर्भागवर्तिनाविति दर्शयन्नाह—

दव्वट्ठिओ वि होऊण दसणे पज्जवट्ठिओ होइ ।
उवसमियाईभाव पडुच णाणे उ विवरीय ॥ ५६ ॥

द्रव्यास्तिकोऽपि भूत्वा दर्शने पर्यायास्तिको भवति ।
औपशमिकादिभाव प्रतीत्य ज्ञाने तु विपरीतम् ॥ छाया ॥

द्रव्यास्तिक इति, द्रव्यार्थरूप आत्मा चेतनालोकमात्रस्वभावो भूत्वा तदैव विशेपाकारोऽपि भवति, यदा हि विशेषरूपतयाऽऽत्मा सम्पद्यते तदा सामान्यस्वभावमपरित्यजन्नेव, विशेपाकारश्च विशेपावगमस्वभाव ज्ञान, दर्शने सामान्यालोचने प्रवृत्तोऽप्युपात्तज्ञानाकार, न हि विशिष्टेन रूपेण विना सामान्य सम्भवति, तथा च औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकादीन् भावानपेक्ष्य विशेषरूपत्वेन ज्ञानस्वभावाद्वैपरीत्य सामान्यरूपता प्रतिपद्यते, विशेपरूप सन् स एव सामान्यरूपोऽपि भवति, न ह्यस्ति सामान्य विशेषविकल वस्तुत्वात्, शिवकादिविकल्पमृद्वत् । विशेषा वा सामान्यविकला न सन्ति, विशेषत्वात्, मृत्त्वरहितशिवकादिवदिति ॥ ५६ ॥

अत्र च सामान्यविशेषात्मके प्रमेयवस्तुनि तद्ग्राहिप्रमाणमपि दर्शनज्ञानरूप तथापि छद्मस्थोपयोगस्वाभाव्यात् कदाचिज्ज्ञानोपसर्जनो दर्शनोपयोग कदाचित्तु दर्शनोपसर्जनो ज्ञानोपयोग इति क्रमेण ज्ञानदर्शनोपयोगौ, क्षायिके तु ज्ञानदर्शने युगपद्वर्त्तिनी इति दर्शयन्नाह—

मणपज्जवणाणतो णाणस्स य दरिसणस्स य विसेसो ।
केवलणाण पुण दसण ति णाण ति य समाण ॥ ५७ ॥

मन पर्यवज्ञानान्तो ज्ञानस्य च दर्शनस्य च विश्लेष ।
केवलज्ञान पुनर्दर्शनमिति ज्ञानमिति च समानम् ॥ छाया ॥

मन इति, ज्ञानस्य दर्शनस्य च विश्लेष पृथग्भावो मन:पर्यवज्ञानान्त, मत्यादिषु चतुर्षु ज्ञानदर्शनोपयोगौ क्रमेण भवत इत्यर्थ । तथाहि चक्षुरचक्षुरवधिज्ञानानि चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनेभ्य पृथक्कालानि, छद्मस्थोपयोगात्मकज्ञानत्वात्, श्रुतमन पर्यायज्ञानवत्, वाच्यार्थविशेषविषय श्रुतज्ञान मनोद्रव्यविशेषालम्बनञ्च मन पर्यायज्ञानमेतद्द्वयमपि अदर्शनस्वभाव मत्यवधिज्ञानदर्शनोपयोगाद्भिन्नकालञ्च सिद्धम् । केवलाख्यो बोधस्तु दर्शनमिति च ज्ञानमिति च समान समानकाल द्वयमपि युगपदुदेत्यर्थ । एककालौ हि केवलिगतज्ञानदर्शनोपयोगौ, तथाभूतप्रतिहतानिर्भूतत्वस्वभावत्वात्, तथाभूतादित्यप्रकाशतापाविव, यदैव केवली जानाति तदैव पश्यतीति सूरेरभिप्राय ॥ ५७ ॥

१ क्रमोपयोगवादिनो जिनभद्रगणक्षमाश्रमणपूज्यपादा युगपदुपयोगवादिनो मल्लवादिप्रभृतय यदेव केवलज्ञान तदेव केवलदर्शनमिति सिद्धसेनदिवाकरा ॥ २ युगपदभिभूतस्वभावत्वादिति भाव ॥

अयञ्चागमविरोधीति केषाञ्चिन्मतमुपदर्शयन्नाह—

केई भणंति 'जइया जाणइ तइया ण पासइ जिणो' त्ति।
सुत्तमवलंबमाणा तित्थयरासायणाऽभीरू ॥ ५८ ॥

केचिद्भणन्ति 'यदा जानाति तदा न पश्यति जिन' इति।
सूत्रमवलम्बमानास्तीर्थकराशातनाऽभीरव ॥ छाया ॥

केचिदिति, केचित् यदा जानाति तदा न पश्यति जिन इति सूत्रमवलम्बमाना ब्रुवते, तथाहि 'केवली ण भंते ! इमं रयणप्पभं पुढविं आयारेहिं पमाणेहिं हेऊहिं संठाणेहिं परिवारेहिं जं समयं जाणइ नो तं समयं पासइ ? हंता गोयमा ! केवलीणं' इत्यादिप्रज्ञापनासूत्रम्, अस्यार्थ —केवली सम्पूर्णबोध ण इति प्रश्नोऽभ्युपगमसूचक, भंते इति भगवन् ! इमां रत्नप्रभामन्वर्थाभिधानां पृथ्वीमाकारैः समनिम्नोन्नताभि प्रमाणैर्दैर्घ्यादिभि हेतुभिरनन्तानन्तप्रदेशिकै स्कन्धै संस्थानै परिमण्डलादिभि परिवारैर्घनोदधिवलयादिभि, य समय इति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया, यदा जानाति न तदा पश्यति, विशेषोपयोग सामान्योपयोगान्तरित, सामान्योपयोगश्च विशेषोपयोगान्तरित तत्स्वाभाव्यादिति प्रश्नार्थ उत्तरन्तु हंता गोयमा ! इत्यादिक प्रश्नानुमोदक, हंता इत्यभिमतस्यामन्त्रणम्, गौतम इति गोत्रामन्त्रणम्, प्रश्नानुमोदार्थं, पुनस्तदेव सूत्रमुच्चारणीयम्, हेतुप्रश्नस्य चात्रसूत्रे उत्तरम् 'सागारे से णाणे अणागारे दंसणे' साकार विशेषावलम्बि अस्य केवलिनो ज्ञान भवति अनाकारमतिक्रान्तविशेष सामान्यावलम्बिदर्शनम्। न चानेकप्रत्ययोत्पत्तिरेकदा निरावरणस्यापि, तत्स्वाभाव्यात्, न हि चक्षुर्ज्ञानकाले श्रोत्रज्ञानोत्पत्तिरुपलभ्यते। न चावृततयाऽतदा तदनुत्पत्तिः स्वसमयेऽप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् ततो युगपदनेकप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वभाव एव कारणं नावरणसद्भाव। सन्निहितेऽपि च द्व्यात्मके विषये विशेषांशमेव गृह्णन् केवली तत्रैव सामर्थ्यात् सर्वज्ञ इति व्यपदिश्यते सर्वविशेषज्ञत्वात्सर्वसामान्यदर्शित्वात्तु सर्वदर्शी। एवञ्च व्याख्यायामकिञ्चित्करत्वं केवलिनो ह्योढदानञ्चेति दूषणं तत्र, यतो यदि तत् केवलं ज्ञानमेव भवेत् दर्शनमेव वा तत स्यादकिञ्चित्करता न चैवम्, आलद्दानमपि सम्प्रति च समयमित्याद्युक्तव्याख्याया सम्प्रदायाविच्छेदतोऽपव्याख्यानत्वायोगात् न च तु सम्प्रदायोऽयम्, तदन्यव्याख्यातॄणामविसंवादात् 'तं समयं च णं समणे भगवं महावीरे' इत्यादावप्यागमेऽसकृदुच्चार्यमाणस्यास्य शब्दस्यैवदर्थत्वेन सिद्धत्वात्। ततो दुर्योधस्येष [illegible] यत्समकमिति भवतैव ह्योढदान कृतम्। एतं च व्याख्यातार तीर्थकरामाशातनान्[illegible] तीर्थकरानासादयन्तो न बिभ्यतीति यावत्, सा च न किञ्चिज्जानाति [illegible] अन्यथोक्ते तीर्थकृतैवमुक्तमित्यालद्दानम्। तथाहि यदि विषय [illegible]

विषयि केवलं विशेषात्मकं वा भवेत् सामान्यात्मकं वा, आद्ये नि सामान्यविशेषग्राहित्वात् तेषां च तद्विकलानाममावान्निर्विषयतया तदवभासिनो ज्ञानस्याभाव इत्यकिञ्चिज्ज्ञः सर्वज्ञस्ततो भवेत् । अथ सामान्यात्मकम् एवमपि विशेषविकलसामान्यरूपविषयाभावतो निर्विषयस्य दर्शनस्याप्यभावान्न किञ्चित् केवली पश्येत्, अथायुगपज्ज्ञानदर्शने तस्याभ्युपगम्येते तथापि यदा जानाति न तदा पश्यति यदा च पश्यति न तदा जानातीत्येकरूपाभावेऽन्यतरस्याप्यभावात् पूर्ववदकिञ्चिज्ज्ञोऽकिञ्चिद्दर्शी च स्यात्, उभयरूपे वा वस्तुन्यन्यतरस्यैव ग्राहकत्वान्न केवलोपयोगो विपर्यस्तो वा भवेत् तथाहि यदुभयरूपे वस्तुनि सामान्यस्यैव ग्राहकं तद्विपर्यस्तम्, यथा सांख्यज्ञानं, तथा च सामान्यमाहि केवलदर्शनमिति, तथा यद्विशेषावभास्येव तन्मूले वस्तुनि तदपि विपर्यस्तम्, यथा सुगतज्ञानम्, तथा च केवलज्ञानमिति । यथा च सामान्यविशेषात्मकं वस्तु तथा प्रतिपादितमनेकधा । हेतुदर्शनमपि सूत्रस्यान्यथा व्याख्यानादुपपन्नम्, तथाहि न पूर्वप्रदर्शितस्तत्रार्थः किन्त्वयम्—केवलीमां रत्नप्रभां पृथिवीं[1] येराकारादिभिः समकं तुल्यं जानाति न तैराकारादिभिः तुल्यं पश्यतीति, किमेवमाहोस्विद् एवमित्यनुमोदना, ततो हेतौ पृष्टे सति तत्प्रतिवचनं भिन्नालम्बनप्रदर्शकम्, तज्ज्ञानं साकारं भवति यतो दर्शनं पुनरनाकारमित्यतो भिन्नालम्बनात्तो भेदप्रत्ययाविति । दृष्टान्तोदाहरणमात्रं प्रदर्शितम्, एवञ्च सूत्रार्थव्यवस्थितौ पूर्वोक्तकथनमाल्पज्ञानमेव ॥ ५८ ॥

आगमेन यौगपद्यमभिधाय ज्ञानदर्शनयोरनुमानेनापि तयोस्तद्दर्शयितुमाह—

केवलणाणावरणक्खयजायं केवलं जहा णाणं ।
तह दंसणं पि जुज्जइ णियआवरणक्खयस्सन्ते ॥ ५९ ॥

केवलज्ञानावरणक्षयजातं केवलं यथा ज्ञानम् ।
तथा दर्शनमपि युज्यते निजावरणक्षयस्यान्ते ॥ छाया ॥

केवलेति, केवलज्ञानावरणक्षये समुत्पन्नं यथा विशेषावबोधस्वभावं ज्ञानं तथा तदैव दर्शनावरणक्षये सति सामान्यपरिच्छेदस्वभावं दर्शनमप्युपपद्यताम्, न ह्यविकलकारणे सति कार्यानुत्पत्तिर्युक्ता तस्यातत्कार्यताप्रसक्तेरितरत्राप्यविशेषतोऽनुत्पत्तिप्रसक्तेश्च । ज्ञानकाले दर्शनस्यापि संभवः तदुत्पत्तौ कारणसद्भावात्, युगपदुत्पत्त्यविकलकारणपटघटयुग

---

१ रत्नप्रभाकर्मकाकारादिनिरूपितयावद्यूनातिरिक्तविषयताकज्ञानवान् न तादृशतावद्यूनानतिरिक्तविषयताकदर्शनवान् केवलीति फलितोऽर्थः रत्नप्रभाकर्मकाकारादिनिरूपितयावद्यूनानतिरिक्तविषयताकं ज्ञानं न तादृशं केवलिकर्तृकं दर्शनमिति वा ॥

पदुत्पत्तिवत् । ननु हेतौ सत्यपि श्रुताद्यावरणक्षयोपशमे श्रुताद्यनुत्पद्यमानमपि कदाचिद् दृष्टमित्यनैकान्तिको हेतु, न, श्रुतादौ क्षीणावरणत्वस्य हेतोरभावात्, श्रुतादेः क्षीणोपशान्तावरणत्वात् । भिन्नावरणत्वादेव च श्रुतावधिवन्नैकत्वमेकान्ततो ज्ञानदर्शनयोरकदोभयाभ्युपगमवादेनैव ॥ ५९ ॥

यज्जातीये यो दृष्टस्तज्जातीय एवाभावव्यत्राप्यभ्युपगमार्हो न जात्यन्तरे धूमवत् पावकेतरभावाभावयो, अन्यथानुमानादिव्यवहारविलोपप्रसङ्गादित्याह—

भण्णइ खीणावरणे जह मइणाणं जिणे ण संभवइ ।
तह खीणावरणिज्जे विसेसओ दंसणं नत्थि ॥ ६० ॥

भण्यते क्षीणावरणे यथा मतिज्ञानं जिने न संभवति ।
तथा क्षीणावरणीये विशेषतो दर्शनं नास्ति ॥ छाया ॥

भण्यत इति, यथा मतिश्रुतावधिमनःपर्यवज्ञानानि जिने न सम्भवतीत्यभ्युपगम्यते तथा तत्रैव क्षीणावरणीये ज्ञानोपयोगाद् यदा दर्शनं न सम्भवतीत्यभ्युपगन्तव्यम्, क्रमोपयोगस्य मत्याद्यात्मकत्वात् तदभावे तदभावात् ॥ ६० ॥

क्रमवादिनो न केवलमनुमानविरोधोऽपि त्वागमविरोधश्चेत्याह—

सुत्तम्मि चेव साई अपज्जवसियं ति केवलं वुत्तं ।
सुत्तासायणभीरूहिं तं च दट्ठव्वयं होइ ॥ ६१ ॥

सूत्रे चैव साद्यपर्यवसितमिति केवलमुक्तम् ।
सूत्रासातनभीरुभिस्तच्च द्रष्टव्यं भवति ॥ छाया ॥

सूत्र इति, आगमे केवलज्ञानदर्शनयोः साद्यपर्यवसितत्वमुक्तम्, क्रमोपयोगे तु द्वितीयसमये तयोः पर्यवसानमिति कुतोऽपर्यवसितता स्यात्, अतः क्रमोपयोगवादिभिः सूत्रासातनाभीरुभिः, ' केवलणाणे ण भंते ' इत्याद्यागमोक्तं पर्यालोचनीयं भवति, अत्र सूत्रासातना सर्वज्ञाधिक्षेपद्वारेण, अचेतनस्य वचनस्याधिक्षेपायोगात् । न च द्रव्यापेक्षयाऽपर्यव

---

१ मतिश्रुतज्ञानावरणयोरेकदा क्षयोपशमेऽपि यथा तदुपयोगक्रम तथा ज्ञानदर्शनावरणयोर्युगपत्क्षयेऽपि केवलि उपयोगक्रमः स्यादिति शङ्काशय ॥ २ श्रुतोपयोग मतिज्ञानस्य हेतुत्वेन शब्दादौ प्रत्यक्षादिसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वेन च तत्सम्भव अत्र तु क्षीणावरणत्वेन परस्परकार्यकारणभावप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाद्यभावेन विशेष इति भाव ॥ ३ क्रमोपयोगत्वस्य मत्याद्यात्मकत्वेनाप्यत्वादित्यर्थ । सामान्यविशेषोभयालम्बनक्रमोपयोगत्वस्य चावग्रहाद्यात्मकत्वव्याप्यत्वात् केवलयो क्रमोपयोगत्व तत्त्वार्थतिरित्यभिप्राय तथा च केवलदर्शनं केवलज्ञानतुल्यकालोत्पत्तिक, तदेककालीनसामग्रीकत्वात् तान्यतरार्थान्तरवदित्यनुमानप्रयोग फलित ॥

सितत्वम्, द्रव्यविषयप्रश्नोत्तरा युते । अथ भवतोऽपि कथं तयोरपर्यवसानता, पर्यायाणामुत्पादविगमात्मकत्वात् । न च द्रव्यापेक्षयेति वाच्यम्, अस्मत्पक्षेऽप्यस्य समानत्वात् । तद्विषयप्रश्नप्रतिवचनाभावान्नेति चेत्तर्हि भवतोऽपि द्रव्यापेक्षयाऽपर्यवसानकथनमयुक्तम्, न, तयोर्युगपद्रूपरसयोरिवोत्पादाभ्युपगमात् ऋजुत्ववक्रत्ववत् । एवमपि सपर्यवसानतेति चेन्न कथञ्चित्केवलिद्रव्यादव्यतिरेकतस्तयोरपर्यवसितत्वात् । न च क्रमैकान्तेऽप्येवं भविष्यति, अनेकान्तविरोधात् । न चात्रापि तथाभाव, तथाभूतात्मकैककेवलिद्रव्याभ्युपगमात्, रूपरसात्मकैकद्रव्यवत्, अक्रमरूपत्वे च द्रव्यस्य तदात्मकत्वेन तयोरप्यक्रम एव न च तयोस्तद्रूपतया तथाभावो न स्वरूपत इति वाच्यम्, तथात्वेऽनेकान्तरूपताविरोधान्निरावरणस्याक्रमस्य क्रमरूपत्वविरोधाच्च तस्यावरणकृतत्वात् । किञ्च यदि सर्वथा क्रमेणैव तयोरुत्पत्तिर्नह्यनेकान्तविरोध, अथ कथञ्चित्तदा युगपदुत्पत्तिपक्षोऽप्यभ्युपगत । न च द्वितीये क्षणे तयोरभावेऽपर्यवसितता छाद्मस्थिकज्ञानस्येव युक्ता, पुनरुत्पादादपर्यवसितत्वे पर्यायस्याप्यपर्यवसितताप्रसक्ति, द्रव्यार्थतया तत्त्वे द्वितीयक्षणेऽपि तयो सद्भावोऽन्यथा द्रव्यार्थत्वायोगात् ॥ ६१ ॥

तत्रैव क्रमाभ्युपगमे तयोरागमविरोध इत्युपसंहरति—

सतम्मि केवले दसणम्मि णाणस्स संभवो णत्थि ।
केवलणाणम्मि य दसणस्स तम्हा सणिहणाइ ॥ ६२ ॥

सति केवल दर्शने ज्ञानस्य संभवो नास्ति ।
केवलज्ञाने च दर्शनस्य तस्मात् सनिधने ॥ छाया ॥

सतीति, स्पष्टम्, तस्मात्केवलज्ञानदर्शने सनिधने नाशसहिते प्रसक्ते ॥ ६२ ॥

अत्र प्रकरणकार क्रमोपयोगवादिनं तदुभयप्रधानाक्रमोपयोगवादिनञ्च पर्यनुयुज्य स्वपक्ष दर्शयति—

दंसणणाणावरणक्खए समाणम्मि कस्स पुव्वअर ।
होज्ज समं उप्पाओ हंदि दुए णत्थि उवओगा ॥ ६३ ॥

दर्शनज्ञानावरणक्षये समाने कस्य पूर्वतरम् ।
भवेत्सममुत्पादो हन्दि द्वौ न स्त उपयोगौ ॥ छाया ॥

---

१ यद्धर्मावच्छिन्ने क्रमिकत्वप्रसिद्धि तद्धर्मावच्छिन्नाऽपर्यवसितत्वान्वयो निराकाङ्क्ष यथा ऋजुत्ववक्रत्वे अपर्यवसिते इति प्रश्नोत्तरापि प्रसङ्ग मम तु रूपरसात्मकैकद्रव्यवदक्रमभाविभिन्नापाधक्रोत्पादविगमात्मकत्वेऽपि केवलिद्रव्यादव्यतिरेकेन तयोरपर्यवसितत्व नानुपपन्नमिति भाव ॥

दर्शनेति । सामान्यविशेषपरिच्छेदकावरणापगमे समाने सति कस्य प्रथमतरमुत्पादो भवेत्, अन्यतरोत्पादे तदितरस्याप्युत्पादः स्यात्, न चेदन्यतरस्याप्युत्पादो न स्यात्, अविशेषादित्युभयोरप्यभावप्रसक्तिः, अक्रमोपयोगवादिनश्च तयोरेककालमुत्पादो भवेत्, सत्यक्रमकारणे कार्यस्याप्यक्रमस्य भावात् इत्यक्रमौ द्वावुपयोगौ । एकोपयोगवाद्याह हदि द्वावुपयोगौ नैकदेति ज्ञायताम्, सामान्यविशेषपरिच्छेदात्मकत्वात् केवलस्येति ॥ ६३ ॥

यदेव ज्ञानं तदेव दर्शनमित्येतस्मिन्नेव वादे सर्वज्ञतासंभव इत्याह—

जइ सव्वं सायारं जाणइ एक्कसमएण सव्वण्णू ।
जुज्जइ सयावि एवं अहवा सव्वं ण याणाइ ॥ ६४ ॥

यदि सर्वं साकारं जानाति एकसमयेन सर्वज्ञः ।
युज्यते सदाप्येवं अथवा सर्वं न जानाति ॥ छाया ॥

यदीति । यदि सर्वं साकारं जानंस्तदात्मकं सामान्यं तदैव पश्यति, तत् पश्यन् वा तदव्यतिरिक्तं विशेषं तदैव जानाति, उभयात्मकवस्तुबोधैकरूपत्वात् सर्वज्ञोपयोगस्य तदा सर्वज्ञत्वं सर्वदर्शित्वञ्च तस्य सर्वकालं युज्यते, प्रतिक्षणमुभयात्मकैकरूपत्वात्तस्य । अथवा सर्वं सामान्यं साकारं वा वस्तु न पश्यति न जानाति च, तथाभूतयोः तयोरसत्त्वात्, जात्यन्धवत् आकाशवद्वा । अथवा सर्वं न जानात्येकदेशोपयोगवृत्तित्वात्, मतिज्ञानिवत् । युगपत् क्रमेण चैकान्तभिन्नोपयोगद्वयवादिमते न सर्वज्ञता सर्वदर्शिता चेत्याशय आचार्यस्य । तत्र जिनभद्रगणिक्षमाश्रमणपूज्यानामयुगपद्भाव्युपयोगद्वयमभिमतम्, मल्लवादिनस्तु युगपद्भावितद्द्वयमिति, प्रकरणकारस्य तयोरुपयोगयोरभेद इति मतम् ॥ ६४ ॥

साकारानाकारोपयोगयोर्नैकान्ततो भेद इति दर्शयितुमाह—

परिसुद्धं सायारं अवियत्तं दंसणं अणायारं ।
ण य खीणावरणिज्जे जुज्जइ सुवियत्तमवियत्तं ॥ ६५ ॥

परिशुद्धं साकारमव्यक्तं दर्शनमनाकारम् ।
न च क्षीणावरणीये युज्यते सुव्यक्तमव्यक्तम् ॥ छाया ॥

परिशुद्धमिति । ज्ञानस्य रूपं व्यक्तता दर्शनस्य चाव्यक्तता । क्षीणावरणे चार्हति व्यक्तताव्यक्तते न युज्येते तस्मात् सामान्यविशेषज्ञेयस्पर्शी उभयैकस्वभाव एवायं केवलि-

१ यदेव ज्ञानं तदेव दर्शनम् उभयहेतुसमानसमुदायम्बनोत्पादस्यैव यत्र दृष्टत्वात् नानापरिदृष्टकल्पनाह्रय इति भावः ॥

प्रत्ययः, न च ग्राह्यद्वित्वाद्ग्राहकद्वित्वमिति तत्र सम्भावना युक्ता, केवलज्ञानस्य ग्राह्यानन्त्ये ज्ञानानन्त्यापत्तेः, अन्योऽन्यानुविद्धग्राह्यांशद्वयमभेदाद्ग्राहकस्य तथा त्वकल्पने एकत्वानतिक्रमान्न दोष इति। अत्रायमभिप्रायः न चैकस्वभावस्य प्रत्ययस्य शीतोष्णस्पर्शवत् परस्परनिरपेक्षस्वभावद्वयविरोधो दर्शनस्पर्शनशक्तिद्वयात्मकैकदेवदत्तवत्, स्वभावद्वयात्मकैकप्रत्ययस्य केवलिन्यविरोधात्, अनेकान्तवादस्य प्रमाणोपपन्नत्वादिति ॥ ६५ ॥

क्रमाक्रमोपयोगद्वयाभ्युपगमे तु भगवत इदमापन्नमिति दर्शयति—

अद्दिट्ठं अण्णायं च केवली एव भासइ सया वि।
एगसमयम्मि हंदी वयणवियप्पो न संभवइ ॥ ६६ ॥

अदृष्टमज्ञातञ्च केवली एव भाषते सदापि।
एकसमये हंदी वचनविकल्पो न सम्भवति ॥ छाया ॥

अदृष्टमिति। केवली जात्यन्धहस्तिपरिज्ञानवददृष्टमेव ज्ञातं तथाऽलातचक्रदर्शनवद् ज्ञातमेव च दृष्टं सर्वदा भाषत इत्यक्रमोपयोगपक्षे प्रसक्तम्, क्रमवर्त्युपयोगपक्षे तु यदैकस्मिन् समये जानाति तदेव भाषते ज्ञातं न तु दृष्टम्, समयान्तरे तु यदा पश्यति तदापि दृष्टं भाषते न तु ज्ञातम्, बोधानुरूपेण वाचः प्रवर्त्तनात्, बोधस्य चाक्रमोपयोगपक्षे एकाकारावलम्बित्वात्, क्रमोपयोगे तु तत्त्वाद्भिन्नसमयत्वाच्च एकस्मिन् समये दृष्टं ज्ञातञ्च भाषत इत्येव वचनविशेषो भवद्दर्शने न सम्भवतीति भावः ॥ ६६ ॥

तथा च सर्वज्ञत्वं न सम्भवतीत्याह—

अण्णायं पासंतो अद्दिट्ठं च अरहा वियाणंतो।
किं जाणइ किं पासइ कह सवण्णु त्ति वा होइ ॥ ६७ ॥

अज्ञातं पश्यन्नदृष्टञ्चार्हन् विजानान्।
किं जानाति किं पश्यति कथं सर्वज्ञ इति वा भवति ॥ छाया ॥

अज्ञातमिति। अज्ञातं पश्यन् दृष्टञ्च जानान् किं जानाति किं पश्यति न किञ्चिदपीति भावः। कथं वा तस्य सर्वज्ञता भवेत् ॥ ६७ ॥

ज्ञानदर्शनयोरक्रमसत्त्वाद्वैक्यत्वमित्याह—

केवलणाणमणंतं जहेव तह दंसणं पि पण्णत्तं।
सागारग्गहणाहि य णियमपरित्तं अणागारं ॥ ६८ ॥

केवलज्ञानमनन्तं यथैव तथा दर्शनमपि प्रज्ञप्तम् ।
साकारग्रहणाच्च नियमपरीतमनाकारम् ॥ छाया ॥

केवलेति, यद्येकत्वं ज्ञानदर्शनयोर्न स्यात्ततोऽल्पविषयत्वाद्दर्शनमनन्तं न स्यादिति " अणंते केवलणाणे अणंते केवलदंसणे " इत्यागमविरोधः प्रसज्येत, दर्शनस्य ज्ञानाद्भेदे हि साकारग्रहणादनन्तविशेषपर्यायिज्ञानादनाकारं सामान्यमात्रावलम्बिकेवलदर्शनं यतो नियमेनैकान्तेनैव परीतमल्पं भवतीति कुतो विषयभेदादनन्तता ॥ ६८ ॥

क्रमवादिदर्शने ज्ञानदर्शनयोरपर्यवसितत्वादिकं नोपपद्यत इति यत् प्रेरितमेकत्ववादिना तत्परिहारार्थमाह—

भण्णइ जह चउणाणी जुज्जइ णियमा तहेव एयं पि ।
भण्णइ ण पंचणाणी जहेव अरहा तहेयं पि ॥ ६९ ॥

भण्यते यथा चतुर्ज्ञानी युज्यते नियमात्तथैवैतदपि ।
भण्यते न पञ्चज्ञानी यथैवार्हंस्तथैवैतदपि ॥ छाया ॥

भण्यत इति, भण्यते आक्षिप्यते यथा क्रमोपयोगप्रवृत्तोऽपि मत्यादिचतुर्ज्ञानी अपर्यवसितचतुर्ज्ञानः उत्पद्यमानतज्ज्ञानसर्वदोपलब्धिको व्यक्तबोधो ज्ञातृदृष्टभावी ज्ञाता द्रष्टा चावश्यमेव युज्यते तच्छक्तिसमन्वयात्, तथैतदपि एकत्ववादिना यदपर्यवसितत्वादि केवलिनि कथमिति यत् प्रेर्यते तद्युज्यत एव, सार्वदिककेवलज्ञानदर्शनशक्तिसमन्वयात् । अनेकत्ववादिना प्रति समाधानं भण्यते यथैवार्हन्न पञ्चज्ञानी भवति तथैतदपि क्रमवादिना यदुच्यते भेदतो ज्ञानवान् दर्शनवानिति च तदपि न भवतीति सूत्रकृतोऽभिप्राय । अत्र च छद्मस्थे किल उपयोगक्रमस्य दृष्टत्वात् केवलिनि च छद्माभावान्न क्रमवान् ज्ञानदर्शनोपयोग इत्ययमर्थो विवक्षित इति केचित् प्रतिपन्ना , न हि यो यज्जातीये दृष्टः सोऽतज्जातीयेऽपि भवत्यतिप्रसङ्गात्, अन्यथा छद्मस्था अपि केवलिवत् क्रमोपयोगित्वात् सर्वज्ञाः स्यु , सोऽपि वा न भवेत्, तत एव सर्वज्ञवन्निरावरणास्ते, सोऽपि वा सावरण , तत एव एकज्ञानिनो वा ते, सोऽपि चतुर्ज्ञानी वा स्यात् । अत एव छद्मस्थे भुक्तिक्रियादर्शनात् केवलिनि तद्विजातीये भुजिक्रियाकल्पना न युक्ता, अन्यथा चतुर्ज्ञानित्वाकेवलित्वसंसारित्वादयोऽपि तत्र स्यु , न च देहित्वं तद्भुक्तिकारणम्, तथाभूतसत्त्वायुष्कर्मणोस्तद्धेतुत्वात्तदवैकल्ये तदभावात्, औदा

१ तथा प्रयोगः विवादास्पदं कवली न कवलाहारवान् भवति, छद्मस्थाद्विजातीयत्वात् यत्नैवं तन्नैवं यथास्मदादि । न च देहित्वात्कवलाहारवानित्यनुमानेन बाधितः पक्ष इति वाच्यम्, देहिनामपि त्रिदशादीनां कवलाहाराभावेन देहित्वस्य व्यभिचारादिति ॥

रित्यपदेशोऽप्युदारत्वात्, न तु भुक्तेः । यदपि एकेन्द्रियादीनामयोगिपर्यन्तानामाहारित्वस्य सूत्रोपदेशात् केवलिनः कवलाहारित्वं केचित् प्रतिपन्नाः, तदपि सूत्रार्थापरिज्ञानात्, ह्येकेन्द्रियादिभिः सह भगवतो निर्देशान्निरन्तराहारोपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारत्वेन विवक्षितम् यथा क्षणत्रयमात्रमपहाय समुद्घातावस्थायां निरन्तराहारो भगवांस्तेनाहारेण भवेत् । यदपि यथासम्भवमाहारव्यवस्थितेः सहनिर्देशेऽपि कवलाहार एव केवलिनो युक्त्या व्यवस्थाप्यते, अन्यथा तच्छरीरस्थितेरभावादिति, तदपि न युक्तिक्षमम्, अस्मदादेरपि प्रक्षेपाहारमन्तरेण औदारिकशरीरस्थितेः प्रभूतकालमभावात् केवलिनोऽपि यदि तथाऽनुमीयते तर्हि तस्य सर्वज्ञता न्यायसात् शक्या, दृष्टव्यतिक्रमप्रकल्पनाऽयोगात्, श्रूयते च प्रक्षेपाहारमन्तरेणापि चिरतरकालम् औदारिकशरीरस्थितिः प्रथमतीर्थकृत्प्रभृतीनामिति, अत्रोच्यते, उपयोगक्रमे न छद्मस्थता कारणम्, किन्तु क्षयोपशमकार्यं क्रमोपयोगः केवलिनि च तदभावात्तत्कार्यस्य क्रमोपयोगस्याभावः, यत्कारणकं तत्तदभावे न भवति, यथा चक्षुरभावे चक्षुर्ज्ञानम्, क्षयोपशमकार्यश्च क्रमोपयोग इति क्षायिकोपयोगवति केवलिनि क्रमोपयोगाभावः । न च भवतु मत्यादिक्रमवदुपयोगाभावः क्षयोपशमाभावात्, केवलज्ञानदर्शनयोस्तु क्षायिकत्वात् कथं क्षयोपशमाभावे क्रमाभाव इति वाच्यम्, अविकलकारणतयाऽवश्यं प्रादुर्भावात्, यद्धि यदाऽविकलकारणम् तत्तदाऽवश्यन्तया प्रादुर्भवति, यथाऽन्त्यसामग्रीकालेऽङ्कुरः, अविकलकारणञ्च केवलज्ञानोपयोगकाले केवलदर्शनम्, स्वावरणक्षयलक्षणाविकलकारणसद्भावेऽपि तदा तस्यानुत्पत्तावतद्धेतुकत्वप्रसक्तेर्देशकालाकारनियमो न भवेत्, अनायत्तस्य तदसम्भवात् । क्रमोत्पत्तिस्वभावप्रकल्पनायां क्षायिकत्वं तस्य परित्यक्तं स्यात्, अध्यक्षसिद्धे च क्रमे तत्स्वभावप्रकल्पना युक्तिसङ्गता, अन्यथाऽतिप्रसङ्गः, सर्वभावव्यवस्थाविलोपप्रसक्तेः । न वा यो यज्जातीये दृष्टः सोऽन्यत्रातज्जातीये न भवतीत्येतदत्र विवक्षितम्, किं तु कारणाभावे कार्यं न भवति, अविकलकारणञ्चाविलम्बितोत्पत्तिकमित्येतदत्र प्रतिपादयितुमभिप्रेतमाचार्यस्य । एवं केवलिनो भुक्त्यभावनिश्चयस्तदा स्याद्यदि भुक्तिकारणाभावः सिद्धो भवेत्, स्वकार्यकरणे कारणस्य प्रतिबद्धत्वं वा सिद्धं भवेत्, न चैतदुभयमपि भवस्थकेवलिनि सिद्धम्, अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य क्षुद्वेदनीयकर्मोदयस्य तत्र सद्भावात्, अत एव न चतुर्ज्ञानित्वाकेवलित्वादिप्रसङ्गः, तत्कारणस्य तत्राभावान्निर्निमित्तस्य च कार्यस्यासम्भवात् । किञ्च केवलिनः किमतज्जातीयत्वमस्मदाद्यपेक्षया किं वाऽऽत्मीयछद्मस्थावस्थापेक्षयाऽभिप्रेतम्, आद्ये सिद्धसाध्यता । द्वितीयेऽपि किं घातिकर्मापेक्षया तत्तस्याभ्युपगम्यते किं वा भुक्तिनिमित्तकर्मक्षयापेक्षया, प्रथमे सिद्धं विजातीयत्वं न तु तावता तस्य भुक्तिप्रतिषेधः, अप्रतिबद्धसामर्थ्यस्य भुक्तिकारणस्य तथाविधाती

यत्वेऽपि स्वकार्येनिर्वर्त्तकत्वात्। न द्वितीयोऽतज्जातीयत्वस्यैवासिद्धत्वात् तन्निमित्तस्य कर्मणो भवस्थकेवलिनि पर्यन्तसमय यावदनुवृत्ते । यदपि न दृहित्व भुक्तिकारणमित्याद्युक्तं तदपि नोचितम्, विशिष्टकर्मोदयसामग्र्या भुक्तिकारणभूतायास्ततोऽप्यनन्यानुवृत्ते, तथाभूतशक्त्या युक्तकर्मणोश्चैकस्यापि वैकल्यासिद्धेरकवैकल्ये तदभावादित्यसिद्धम् । यश्चौदारिकव्यपदेशोऽप्युदारत्वान्न भुक्तेरिति तदपि न युक्तम्, औदारिकशरीरित्वे स्वकारणाधीनाया भुक्तेरप्रतिषेधात्, व्यपदेशस्योदारत्वनिमित्तत्वेऽपि स्वकारणनिमित्तप्रकृतभुक्तिसिद्धेः । यदपि एकेन्द्रियादीनामयोगिपर्यन्तानामाहारिणा सूत्र उपदेश इत्याद्युक्तं तदप्यसाम्प्रतम्, एकेन्द्रियादिमहर्षिपर्यन्तनिरन्तराहारोपदेशत्वाभावादेणापि ' विग्गहगइमावण्णा केवलिणो समुहया अयोगी य । सिद्धा य अणाहारा सेसा आहारगा जीवा ॥' इत्यादिसूत्रसन्दर्भस्य केवलिभुक्तिप्रतिपादकस्यागमे सद्भावात् । न च तस्याप्रामाण्यम्, सर्वज्ञप्रणीतत्वेनाभ्युपगतसूत्रस्येव प्रामाण्योपपत्ते । न च तत्प्रणीतागमैकवाक्यतया प्रतीयमानस्याप्यतत्प्रणीतत्वम्, अन्यत्रापि तत्प्रसक्ते । यदुक्तं निरन्तराहारोपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमाहारत्वेन विवक्षितमन्यथा क्षणत्रयमात्रमपहाय समुद्घातावस्थाया निरन्तराहारो भगवतस्तेनाहारेण भवेदिति तदपि न, यतो विग्रहगत्यापन्नसमवहतकेवल्ययोगिसिद्धव्यतिरिक्ताशेषप्राणिगणस्य शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमेवाहारशब्दवाच्यमिह सूत्रेऽभिप्रेतमिति कोऽन्य सामयिकशब्दार्थविदो भवतोऽभिधातुं समर्थः । विशिष्टाहारस्य च विशिष्टकारणप्रभवत्वात् तस्य प्रतिक्षण कथ सम्भव , यस्तु पुद्गलादानलक्षणो लोमाद्याहारस्तस्य प्रतिक्षण सद्भावेऽप्यदोष एव । यथासम्भवमाहारव्यवस्थोक्तिस्तु युक्तैव, न हि देशोनपूर्वकोटिं यावत् अन्तरेण विशिष्टाहार विशिष्टौदारिकशरीरस्थिति सम्भविनी । न च तच्छद्मस्थावस्थाव केवल्यवस्थायामात्यन्तिक तच्छरीरस्य विजातीयत्वम्, येन प्रकृताहारविरहेऽपि तच्छरीरस्थितेरविरोधो भवेत्, ज्ञानादित्रयेऽपि प्राक्तनसहननाद्यधिष्ठितस्य तस्यैवापातमनुवृत्ते । अस्मदाद्यौदारिकशरीरविशिष्टस्थितेर्विशिष्टाहारनिमित्तत्व प्रत्यक्षानुपलम्भप्रभवप्रमाणेन सर्वत्राधिगतमिति विशिष्टाहारमन्तरेण तत्स्थितेरन्यत्र सद्भावे सकृदपि तत्स्थितिस्तन्निमित्ता न भवेत्, अहेतो सकृदपि सद्भावाभावात्। यदि तु विशिष्टाहारनिमित्ताप्यस्मदादिषु विशिष्टशरीरस्थिति पुरुषान्तरे तद्व्यतिरेकेणापि भवेत् तर्हि महानसादौ धूमध्वजप्रभवोऽपि धूम पर्वतादौ तमन्तरेणापि भवेदिति धूमादेरग्न्याद्यनुमानमसङ्गत भवेत्, व्यभिचारात्। अथैतज्जातीयो धूम एतज्जातीयाग्निप्रभव सर्वत्र सकृत् प्रवृत्तेनैव प्रमाणेन व्यवस्थाप्यते, तत्कार्यताप्रतिपत्तिबलादग्निस्वभावादन्यत्र तस्य भावे सकृदप्यग्नेर्न भाव स्यात्, अग्निस्वभावादजन्यत्वात्तस्य भवति चाग्निस्वभावान्महानसादौ धूम इति सर्वत्र सर्वदा तत्स्वभावादेव तस्योत्पादेऽतद्-

त्पत्तिकरत्वाधूमत्वभावत्वादिति न धूमादेरग्न्याद्यनुमाने व्यभिचारस्तर्हि प्रकृतेऽप्यय प्रकार समान, विशिष्टौदारिकशरीरस्थितेर्विशिष्टाहारमन्तरेणापि भावे तच्छरीरस्थितिरेवासौ न भवेत्, न चात्यन्तविजातीय व तस्या इत्युक्तमेव । सर्वथा समानजातीयत्वन्तु महानसपर्वतोपलब्धधूमयोरप्यसम्भवि । ततोऽस्मदादेरिव केवलिनोऽपि प्रकृताहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितिर्न चिरकाला समवतीत्यनुमान प्रवर्तत एव, अन्यथा धूमादेरग्न्याद्यनुमानमपि न स्यात् । यदपि कुतस्तर्येव सर्वज्ञतासिद्धिरित्यभिधान तदप्यसङ्गतम्, घातिकर्मक्षयप्रभव सर्वज्ञत्वाद पक्वताहारेण तत्कार्येण वा चिरकालभाव्यौदारिकशरीरस्थित्यादिना विरोधा सम्भवात्, सर्वज्ञतासिद्धिनिबन्धनस्य प्रमाणस्य च पूर्वमेव प्रतिपादितत्वात् । यदपि निराहारौदारिकशरीरस्थित प्रथमतीर्थकरप्रभृतीनामतिशयश्रवणात्तदियत्तानियमप्रतिपादकप्रमाणाभावाचेति तदप्यसाम्प्रतम्, तस्य प्रामाण्ये तदियत्तानियमस्यापि तत एव सिद्धे, तदधिक निराहारवच्छरीरस्थिते सूत्रे निषेधाभिरशनकालस्य तावदेवोत्कृष्टताप्रतिपादनाच्च । भूयांसि पक्वताहारप्रतिपादकानि केवलिन सूत्राण्यागम उपलभ्यन्ते, प्रतिनियतकालप्रकृताहारनिषेधकानि च, यथा च प्रथमतीर्थकृत एव चतुर्दशभक्तनिषेधेनाष्टापदनग दशसहस्रकेवलिसहितस्य निर्वाणगतिप्रतिपादकानि सूत्राणि । तदत्र बाधकप्रमाणाभावात् साधकस्य च सद्भावात् केवलिभुक्ति सिद्धा ॥ ६९ ॥

क्रमेण युगपद्वा परस्परनिरपेक्षस्वविषयपर्यवसितज्ञानदर्शनोपयोगौ केवलिन्यसर्वार्थत्वा मत्यादिज्ञानचतुष्टयवत्र स्त इति दृष्टान्तभावमयाह—

पण्णवणिज्जा भावा समत्तसुयणाणदंसणा विसओ ।
ओहिमणपज्जवाण उ अण्णोण्णविलक्खणा विसओ ॥ ७० ॥

प्रज्ञापनीया भावा समस्तश्रुतज्ञानदर्शना विषय ।
अवधिमन पर्यययोस्तु अ यो यविलक्षणा विषय ॥ छाया ॥

प्रज्ञेति, द्वादशाङ्गवाक्यात्मकस्य समस्तश्रुतज्ञानस्य दर्शनप्रयोजिकायास्तद्वाक्योपजाताया बुद्धेः शब्दाभिलप्या द्रव्यादयो भावा विषय आलम्बनम्, मतेरपि त एव शब्दानभिधया विषय, मतिश्रुतयो असर्वपर्यायसवद्रव्यविषयत्वनाभिप्रायैत्वात् मूले श्रुतस्य भावनया मापि भाविता । अवधिमन पर्याययोस्तु अन्यो यविलक्षणा भावा विषय, अवधेः पुद्गला, मन पर्यवज्ञानस्य मन्यमानानि द्रव्यमनांसि विषय इति, असर्वार्थान्येतानि मत्यादिज्ञानानि परस्परविलक्षणविषयाणि च, अत एव भिन्नोपयोगरूपाणि ॥ ७० ॥

एवमक्रमत्वे भिन्नोपयोगपक्षे दृष्टान्तसमर्थनद्वारेण प्रदर्श्य उपसहारद्वारेण अक्रमोपयोगद्वयात्मकमेक केवलमन्यथा सकलार्थता तस्यानुपपन्नेति दर्शयति—

तम्हा चउव्विभागो जुज्जइ ण उ णाणदंसणजिणाणं ।
सयलमणावरणमणंतमक्खयं केवलं जम्हा ॥ ७१ ॥

तस्माच्चतुर्विभागो युज्यते न तु ज्ञानदर्शनजिनानाम् ।
सकलमनावरणमनन्तमक्षयं केवलं यस्मात् ॥ छाया ॥

तस्मादिति, यस्मात् केवलं सकलं सकलविषयं न तु ज्ञानदर्शनप्रधानानां निर्मूलिताशेषघातिकर्मणां जिनानां छद्मस्थावस्थोपलब्धतत्तदावरणक्षयोपशमकारणभेदप्रभवमत्यादिचतुर्ज्ञानेष्विव ज्ञानदर्शनयोः पृथक् क्रमाक्रमविभागो युज्यते । कुतः पुनः सकलविषयत्वं भगवति केवलस्य, अनावरणत्वात्, न ह्यनावृतं असकलविषयं भवति, न च प्रदीपादिना व्यभिचारोऽनन्तत्वात्, अनन्तत्वञ्च द्रव्यपर्यायात्मकानन्तार्थग्रहणप्रवृत्तोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकोपयोगप्रवृत्तत्वेनाक्षयत्वात्, ततोऽक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकमिति स्थितम्, न चाक्रमोपयोगद्वयात्मकत्वे कथं तस्य केवलव्यपदेश इति क्रमाक्रमभिन्नोपयोगवादिना प्रेर्यम्, इन्द्रियालोकमनोव्यापारनिरपेक्षनिरावरणात्मसत्तामात्रनिबन्धनतथाविधार्थविषयप्रतिभासस्य तथाविधव्यपदेशविषयत्वात् । अद्वैतैकान्तात्मकत्वन्तु तत्र भवति सामान्यविशेषोभयानुभयविकल्पचतुष्टयेऽपि दोषानतिक्रमात् । तथाहि न तावत् सामान्यरूपतया तद्द्वयं सामान्यस्य विशेषनिबन्धनत्वात्तदभावे तस्याप्यभावात् । नापि विशेषमात्रत्वात्तद्द्वयम्, अवयवावयविविकल्पद्वयानतिक्रमात्, न तावदवयवरूपम्, अवयव्यभावे तदपेक्षावयवरूपत्वासम्भवात्, न चावयविरूपम्, अवयवाभावे तद्रूपस्यासम्भवात्, न च तद्रूपातिरिक्तविशेषरूपम्, असदविशेषप्रसङ्गात् न चैकान्तव्यावृत्तोभयरूपम्, उभयदोषानतिक्रमात् । न चानुभयस्वभावम्, असत्त्वप्रसक्तेः । न च ग्राह्यग्राहकविनिर्मुक्ताद्वयस्वरूपम्, तथाभूतस्यात्मनः कदाचिदप्यननुभवात्, सुषुप्तावस्थायामपि न ग्राह्यग्राहकस्वरूपविकलमद्वयं ज्ञानमनुभूयत इति ॥ ७१ ॥

ज्ञानदर्शनोपयोगात्मकैककेवलोपयोगवादी स्वपक्षे आगमविरोधं परिहरन्नाह—

परवत्तव्वयपक्खा अविसिट्ठा तेसु तेसु सुत्तेसु ।
अत्थगईअ उ तेसिं वियंजणं जाणओ कुणइ ॥ ७२ ॥

परवक्तव्यपक्षा अविशिष्टास्तेषु तेषु सूत्रेषु ।
अर्थगत्या तु तेषां व्यञ्जनं ज्ञायकः करोति ॥ छाया ॥

परेति, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः, नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरित्यादिरूपा ये वैशेषिकादिप्रतिपाद्याभ्युपगमास्तैरविशिष्टा भगवन्मुखाम्भोजनिर्गतेषु तेषु तेषु सूत्रेषु 'न समयं पासइ णो तं समयं जाणइ' इत्यादिषु प्रतिभासन्ते, न च ते तथैव व्याख्येयाः प्रमाणबाधनात्

तस्माद्धर्मित्वैव सामर्थ्येनैव तेषां यत्कि—सकलवस्तुव्याप्यनेकान्तात्मकैककेवलावबोधप्रभव द्वादशाङ्गैकश्रुतस्कन्धाविरोधेन व्याख्या ज्ञायकं ज्ञाता करोति । श्रुतावधिमनःपर्यायकेवली त्रिविधो 'जं समयं पासइ नो तं समयं जाणइ' नत्वेव केवलकेवली, तस्यासर्वज्ञताप्राप्ते रिति सूरेरभिप्रायः ॥ ७२ ॥

यद्यक्रमोपयोगद्वयात्मकमेकं केवलं किमिति मनःपर्यायज्ञानवत् तज्ज्ञानत्वेनैव न निर्दिष्टम्, तस्मात् 'केवलनाणे केवलदंसणे' इति भेदेन सूत्रनिर्देशात् क्रमेण युगपद्वा भिन्नमुपयोगद्वयं केवलावबोधरूपमित्याशङ्कयाह—

> जेण मणोविसयगयाण दंसणं णत्थि दव्वजायाण ।
> तो मणपज्जवणाणं णियमा णाणं तु णिद्दिट्ठं ॥ ७३ ॥

> येन मनोविषयगतानां दर्शनं नास्ति द्रव्यजातानाम् ।
> ततो मनःपर्यवज्ञानं नियमाज्ज्ञानं तु निर्दिष्टम् ॥ छाया ॥

येनेति, यतो मनःपर्यायज्ञानविषयगतानां परमनोद्रव्यविशेषाणां विशेषरूपतया बाह्यस्य चिन्त्यमानस्य घटादेर्लिङ्गिनो गमकत्वोपपत्तेर्दर्शनं सामान्यरूपं नास्ति, द्रव्यरूपाणां चिन्त्यमानालम्बनपरमनोद्रव्यगतानां चिन्त्याविशेषाणां विशेषरूपतया बाह्यार्थगमकत्वात् तद्ग्राहि मनःपर्यायज्ञानं विशेषाकारत्वात् ज्ञानमेव, ग्राह्यदर्शनाभावात् ग्राहकेऽपि तदभावः, ततो मनःपर्यवाख्यो बोधो नियमाज्ज्ञानमेवागमे निर्दिष्टो न तु दर्शनम् । केवलन्तु सामान्यविशेषोपयोगैकरूपत्वात् केवलं ज्ञानं केवलं दर्शनं चेत्यागमे निर्दिष्टम् ॥ ७३ ॥

तथा पुनरप्येकरूपानुविद्धामनेकरूपतां दर्शयन्नाह—

> चक्खुअचक्खुअवहिकेवलाण समयम्मि दंसणविअप्पा ।
> परिपढिया केवलणाणदंसणा तेण ते अण्णा ॥ ७४ ॥

> चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां समये दर्शनविकल्पाः ।
> परिपठिता केवलज्ञानदर्शने तेन ते अन्ये ॥ छाया ॥

चक्षुरिति, स्वसमये चक्षुरचक्षुरवधिकेवलानां दर्शनभेदाः परिपठिताः, तेन दर्शनमध्ये पाठाद्दर्शनमपि केवलं ज्ञानमध्ये पाठाज्ज्ञानमपि, अतः केवलज्ञानदर्शने भिन्ने, न चात्यन्तं तयोर्भेद एव, केवलान्तर्भूतत्वेन तयोरभेदात्, न चैवमभेदाद्वैतमेव, सूत्रयुक्तिविरोधात्, तत्परिच्छेदकस्वभावतया च यच्छिदेकत्वेऽपि तथा तद्व्यपदेशात् ॥ ७४ ॥

एतदेव दृष्टान्तद्वारेणाह—

दंसणमुग्गहमेत्तं घडो त्ति णिव्वण्णणा हवइ णाणं ।
जह एत्थ केवलाण वि विसेसणं एत्तियं चेव ॥ ७५ ॥

दर्शनमवग्रहमात्रं घट इति निर्वर्णना भवति ज्ञानम् ।
यथात्र केवलयोरपि विशेषणमेतावदेव ॥ छाया ॥

दर्शनमिति, मतिरूपे बोधेऽवग्रहमात्रं दर्शनम् इदं तदित्यव्यपदेश्यम्, घट इति निश्चयेन वर्णना निश्चयात्मिका, यथा मतिज्ञानं तथेहापि केवलयोरप्येतन्मात्रेणैव विशेषः, एकान्तभेदाभेदपक्षे तत्स्वभावयोः पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात्, अन्यथा तुल्यैकरूपयोरेवाभिनिबोधिकरूपयोस्तत्तद्रूपतया तथाव्यपदेशस्याभावात् कथञ्चिदेकानेकात्मकत्वोपपत्तेर्भेदैकान्ते तयोरन्याभावापत्तेः ॥ ७५ ॥

इतश्च कथञ्चिद्भेद इत्याह—

दंसणपुव्वं णाणं णाणणिमित्तं तु दंसणं णत्थि ।
तेण सुविणिच्छियामो दंसणणाणाण अण्णत्तं ॥ ७६ ॥

दर्शनपूर्वं ज्ञानं ज्ञाननिमित्तं तु दर्शनं नास्ति ।
तेन सुविनिश्चिनुमः दर्शनज्ञानयोरन्यत्वम् ॥ छाया ॥

दर्शनेति, दर्शनपूर्वं ज्ञानं ज्ञाननिमित्तं तु दर्शनं नास्ति, यतः सामान्यमुपलभ्य पश्चाद्विशेषमुपलभते न विपर्ययेणेत्यत्र छद्मस्थावस्थाया हेतुहेतुमद्भावक्रमः । तेनावगच्छाम कथञ्चित्तयोर्भेद इति, अयञ्च क्षयोपशमनिबन्धनः, केवलिनि च तदभावादक्रम इति ॥७६॥

नन्ववग्रहमात्रं मतिज्ञानं दर्शनमिति, तदयुक्तमिति व्याप्तेरित्याह—

जइ उग्गहमित्तं दंसणं ति मण्णसि विसेसिअं णाणं ।
मइणाणमेव दंसणमेवं सइ होइ णिप्फण्णं ॥ ७७ ॥

यद्यवग्रहमात्रं दर्शनमिति मन्यसे विशेषितं ज्ञानम् ।
मतिज्ञानमेव दर्शनमेवं सति भवति निष्पन्नम् ॥ छाया ॥

---

१ घटाकाराभिलापजनके घटे मतिज्ञानमित्यर्थः । विशेष इति एकस्मिन्नेव काले सामान्यांशे दर्शनं विशेषांशे च ज्ञानमित्यर्थः ॥ २ क्रमाभ्युपगमे हि कर्तव्ये नियमाज्ज्ञानान्तरं दर्शनं वाच्यम्, तथा च केवलिना कृत्स्नोपयोगाप्रत्ययेन प्रथमं ज्ञानात्प्रत्युपगमोऽविरोधात्, तथा च ज्ञानहेतुकमेव केवलिनि दर्शनमभ्युपगन्तव्यं तदवान्तरं दर्शनव्याहतमिति भावः ॥

त्वात् ध्रुवशब्दस्य प्रत्यक्षं न यान्ति अतो न ध्रुवं चक्षुर्दर्शनसंज्ञं मानसचक्षुर्दर्शनं श्रुतं भविष्यतीत्येतदपि नास्ति, अवग्रहस्य मतित्वेन पूर्वमेव दर्शनतया निरस्तत्वात् ॥ ८२ ॥

नन्वेवमवधिदर्शनस्याप्यभावः स्यादित्याह—

ज अपुट्ठा भावा ओहिण्णाणस्स होंति पच्चक्खा ।
तम्हा ओहिण्णाणे दंसणसद्दो वि उवउत्तो ॥ ८३ ॥

यस्मादस्पृष्टा भावा अवधिज्ञानस्य भवन्ति प्रत्यक्षाः ।
तस्मादवधिज्ञाने दर्शनशब्दोऽप्युपयुक्तः ॥ छाया ॥

यस्मादिति, यस्मादस्पृष्टा भावा अण्वादयोऽवधिज्ञानस्य प्रत्यक्षा भवन्ति चक्षुर्दर्शनस्येव रूपसामान्यम्, ततस्तत्रैव दर्शनशब्दोऽप्युपयुक्तः ॥ ८३ ॥

केवलावबोधस्तु ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मको ज्ञानमेव सद्दर्शनमप्युच्यत इत्याह—

ज अप्पुट्ठे भावे जाणइ पासइ य केवली णियमा ।
तम्हा त णाणं दंसणं च अविसेसओ सिद्धं ॥ ८४ ॥

यस्मादस्पृष्टान् भावान् जानाति पश्यति च केवली नियमात् ।
तस्मात्तज्ज्ञानं दर्शनञ्चाविशेषतः सिद्धम् ॥ छाया ॥

यस्मादिति, केवली यतोऽस्पृष्टान् भावानवश्यन्तया चक्षुष्मानिव पुरःस्थितं उभयप्राधान्येन पश्यति जानाति च, तस्मात्तत्केवलावबोधस्वरूपं ज्ञानमप्युच्यते, दर्शनमपि, उभयाभिधाननिमित्तस्याविशेषात्, न पुनर्ज्ञानमेव सदविशेषतोऽभेदतो दर्शनमिति सिद्धम्, यतो न ज्ञानमात्रमेव तत्, नापि दर्शनमात्रं केवलं नाप्युभयाक्रमरूपं परस्परविविक्तम्, नापि क्रमस्वभावम्, अपि तु ज्ञानदर्शनात्मकमेकं प्रमाणमन्यथोक्तस्तदभावप्रसङ्गात् । छद्मस्थावस्थायां तु प्रमाणप्रमेययोः सामान्यविशेषात्मकत्वेऽप्यनपगतावरणस्यात्मनो दर्शनोपयोगसमये ज्ञानोपयोगस्यासम्भवादप्राप्यकारिनयनमनःप्रभवार्थावग्रहादिमतिज्ञानोपयोगप्राक्कालीनावस्था अस्पृष्टावभासिमात्रग्राहकत्वपरिणत्यवस्थाव्यवस्थितात्मप्रबोधरूपा चक्षुरचक्षुर्दर्शनव्यपदेशमासादयति । द्रव्यभावेन्द्रियालोकमतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिसामग्रीप्रभवरूपादिविषयग्रहणपरिणतिश्चात्मनोऽवग्रहादिरूपा मतिज्ञानशब्दवाच्यतामश्नुते श्रुतज्ञानावरण

---

१ अवग्रहस्येव स्पष्टता प्रत्यक्षत्वात् तथा व्यञ्जनावग्रहविषयार्थप्रत्यक्षत्वमत्र दर्शनत्वम्, अचक्षुर्दर्शनमित्यत्र नत्र पर्युदासार्थकत्वादप्राप्यकारित्वेन मनस एव चक्षुस्तुल्यत्वान्मानसदर्शनमेव ग्राह्यं न घ्राणादिदर्शनम् ॥

कर्मक्षयोपशमवाक्यश्रवणादिसामग्रीविशेषनिमित्तप्रादुर्भूतो वाक्यार्थग्रहणपरिणतिस्वभावो वाक्यश्रवणनिमित्तो वा आत्मनः श्रुतज्ञानमितिशब्दाभिधेयतामाप्नोति । रूपिद्रव्यग्रहणपरिणतिविशेषस्तु जीवस्य भवगुणप्रत्ययावधिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमप्रादुर्भूतो लोचनादिबाह्यनिमित्तनिरपेक्षोऽवधिज्ञानमिति व्यपदिश्यते तज्ज्ञैः, अवधिदर्शनावरणकर्मक्षयोपशमप्रादुर्भूतस्तु स एव तद्द्रव्यसामान्यपर्यालोचनस्वभावोऽवधिदर्शनमाग्भवति, अर्धतृतीयद्वीपसमुद्रान्तर्वर्त्तिसकलमनोविकल्पग्रहणपरिणतिर्मनःपर्यायज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमादिविशिष्टसामग्रीसमुत्पादिता चक्षुरादिकरणनिरपेक्षस्यात्मनो मनःपर्यायज्ञानमिति वदन्ति विद्वांसः । छाद्मस्थिकोपयोगश्चात्मा स्वप्रदेशावरणक्षयोपशमद्वारेण प्रतिपद्यते न त्वनन्तज्ञेयज्ञानस्वभावस्यात्मनः, एतदेव तण्डश प्रतिपत्तिलक्षणं पारमार्थिकं रूपं सामान्यविशेषात्मकवस्तुविस्तरव्यापि, युगपत्परिच्छेदस्वभावद्वयात्मकैककेवलावबोधताविश्वरूपत्वात्तस्य । तच्च तस्य स्वरूपं केवलज्ञानदर्शनावरणकर्मक्षयाविर्भूतं करणक्रमव्यवधानातिवर्त्तिसकललोकालोकविषयत्रिकालस्वभावपरिणामभेदानन्तपदार्थयुगपत्सामान्यविशेषसाक्षात्करणप्रवृत्तं केवलज्ञानं केवलदर्शनमिति च व्यपदिश्यते । तेनावग्रहरूपं आभिनिबोधो दर्शनं स एव चेहादिरूपो विशेषग्राहको ज्ञानं तद्व्यतिरिक्तस्यापरस्य ग्राहकस्याभावात् तस्यैवैकस्य तथाग्रहणात् तथा व्यपदेशादुत्फणविफणावस्थासर्पद्रव्यवत् तदवस्थयोरवस्थयोरव्यतिरेकात्, तस्य च तद्रूपत्वादेक एवाभिनिबोधो दर्शनं मतिज्ञानं चाभिधीयत इति सूत्रकृतोऽभिप्राय इति यत्कैश्चिद्व्याख्यातं तदसङ्गतं लक्ष्यते, आगमविरोधात्, युक्तिविरोधाच्च, न ह्येकान्ततोऽभेदे पूर्वमवग्रहो दर्शनं पश्चादीहादिकं ज्ञानं तयोश्च तत्रान्तर्भाव इति शक्यमभिधातुम्, कथञ्चिद्भेदनिबन्धनत्वादस्य, आत्मरूपतया तु तयोरभेदोऽभ्युपगम्यत एव । न चैकस्यैव मतिज्ञानस्योभयमभ्युपगतादुभयव्यपदेशः, अवग्रहस्य दर्शनत्वे अवग्रहादिधारणापर्यन्तं मतिज्ञानमित्यस्य व्याहतेः, तस्य वाऽदर्शनत्वे अवग्रहमात्रं दर्शनमित्यस्य विरोधात्, आगमविरोधश्च तद्व्यतिरेकेण दर्शनानभ्युपगमे तदभ्युपगमे वा अष्टाविंशतिभेदमतिज्ञानव्यतिरिक्तदर्शनाभ्युपगमात् कुतो ज्ञानमेव दर्शनं छद्मस्थावस्थायाम्, कैवल्यवस्थायां तु क्षीणावरणस्यात्मनो नित्योपयुक्तत्वात् सदैव दर्शनावस्था, वर्तमानपरिणतेर्वस्तुनोऽवगमरूपायाः प्राक् तथाभूतानवबोधरूपत्वासम्भवात्, तथाभूतज्ञानविकलावस्थासम्भवे वा प्रागितरपुरुषाविशेषप्रसङ्गात् । ततो युगपज्ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयात्मकैकोपयोगरूपः केवलावबोधोऽभ्युपगन्तव्य इति सूरेरभिप्रायः ॥ ८४ ॥

द्व्यात्मक एक एव केवलावबोध इति दर्शयन्नाह—

साईअपज्जवसियं ति दो वि ते ससमयं हवइ एवं ।
परतित्थियवत्तव्वं च एगसमयंतरुप्पाओ ॥ ८५ ॥

साद्यपर्यवसिते इति द्वे अपि ते स्वसमयो भवत्येवम् ।
परतीर्थिकवक्तव्यञ्च एकसमया तयोत्पाद ॥ छाया ॥

सादीति, द्वे अपि ते ज्ञानदर्शने यदि युगपज्जाते न भवतस्तदा स्वसिद्धान्ते साद्यपर्यवसिते इति घटते, यत्तु तयोरेकसमयान्तरोत्पाद यदा जानाति तदा न पश्यतीत्येवमभिधीयते स परतीर्थिकशास्त्र नार्हद्वचन नयाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति ॥ ८५ ॥

एवम्भूत वस्तुतत्त्व श्रद्दधान सम्यग्ज्ञानवानेव पुरुषः सम्यग्दृष्टिरित्याह—

एवं जिणपण्णत्ते सद्दहमाणस्स भावओ भावे ।
पुरिसस्साभिणिबोहे दंसणसद्दो हवइ जुत्तो ॥ ८६ ॥

एवं जिनप्रज्ञप्तान् श्रद्दधानस्य भावतो भावान् ।
पुरुषस्याभिनिबोधे दर्शनशब्दो भवति युक्त ॥ छाया ॥

एवमिति, एवमनन्तरोक्तविधिना जिनप्रज्ञप्तान् भावान् श्रद्दधानस्य पुरुषस्य यदाभिनिबोधिक ज्ञान तदेव सम्यग्दर्शन निशिष्टावबोधरूपाया रुचे सम्यग्दर्शनशब्दवाच्यत्वादिति भाव ॥ ८६ ॥

ननु यदि सम्यग्ज्ञाने सम्यग्दर्शन नियमेन, दर्शनेऽपि रुचिलक्षणे सम्यग्ज्ञान किमिति न स्यात, न, एकान्तरुचावपि सम्यग्ज्ञानप्रसक्तेरित्याह—

सम्मण्णाणे णियमेण दंसणं दंसणे उ भयणिज्जं ।
सम्मण्णाणं च इमं ति अत्थओ होइ उववण्णं ॥ ८७ ॥

सम्यग्ज्ञाने नियमेन दर्शन दर्शने तु भजनीयम् ।
सम्यग्ज्ञानञ्चेदमित्यर्थतो भवति उपपन्नम् ॥ छाया ॥

सम्यग्ज्ञान इति, सम्यग्ज्ञाने नियमेन सम्यग्दर्शनम्, सम्यग्दर्शने तु विकल्पनीय सम्यग्ज्ञानम्, एकान्तरुचौ न सम्भवति अनेकान्तरुचौ तु सम्यग्दर्शने समस्ति । यतश्चैवमत सम्यग्ज्ञानञ्चेद सम्यग्दर्शनञ्च निशिष्टरुचिस्वभावमवबोधरूपमर्थत. सामर्थ्यादुपपन्न भवति ॥ ८७ ॥

अत्र साद्यपर्यवसित केवलज्ञान सूत्रे प्रदर्शितम्, अनुमानञ्च तथाभूतस्य तस्य प्रतिपादक सम्भवति, तथाहि घातिकर्मचतुष्टयप्रक्षयाविर्भूतत्वात् केवल सादि, न च तथोत्पन्नस्य पश्चात्तस्यावरणमस्ति, अतोऽनन्तमिति न पुनरुत्पद्यते विनाशपूर्वकत्वादुत्पादस्य, न हि घटस्याविनाशे कपालानामुत्पादो दृष्ट इत्यनुत्पादव्ययात्मक केवलमित्यभ्युपगमवतो निराकर्तुमाह—

त्कस्य पुरुषसामान्यस्य नराधिपपर्यायोऽयं जातः, अभेदाध्यासितभेदात्मकत्वात् पर्यायस्य, नराधिपपर्यायात्मकत्वेन चायं पुरुषः पुनर्जातो भेदानुषक्ताभेदात्मकत्वात् सामान्यस्य, एकान्तभेदेऽभेदे वा तयोरभावप्रसङ्गात्, निराश्रयस्य पर्यायप्रादुर्भावस्य तद्विकलस्य वा सामान्यस्यासम्भवात् ॥ ९४ ॥

दृष्टान्तं प्रसाध्य दार्ष्टान्तिकयोजनायाह—

एवं जीवद्दव्वं अणाइणिहणमविसेसियं जम्हा ।
रायसरिसो उ केवलिपज्जाओ तस्स सविसेसो ॥ ९५ ॥

एवं जीवद्रव्यमनादिनिधनमविशेषितं यस्मात् ।
राजसदृशस्तु केवलिपर्यायस्तस्य सविशेषः ॥ छाया ॥

एवमिति, उक्तदृष्टान्तवज्जीवद्रव्यमनादिनिधनमविशेषितमभव्यजीवरूपं सामान्यं यतो राजत्वपर्यायसदृशः केवलित्वपर्यायस्तथाभूतजीवद्रव्यस्य विशेषः, तस्मात्तेन रूपेण जीवद्रव्यसामान्यस्यापि कथञ्चिदुत्पत्तिः, सामान्यमप्युत्पन्नं प्राक्तनरूपस्य विगमात् सामान्यमपि तद्भिन्नं कथञ्चिद्विगतम्, पूर्वोत्तरपिण्डघटपर्यायपरित्यागोपादानप्रवृत्तैकमृद्द्रव्यवत्, केवलजीवरूपतया वाऽनादिनिधनत्वान्नित्यं द्रव्यमभ्युपगन्तव्यम्, प्रतिक्षणभाविपर्यायानुस्यूतस्य मृद्द्रव्यस्याध्यक्षतोऽनुभूतेर्न दृष्टान्तासिद्धिः, तस्मात् केवलं कथञ्चित्सादि कथञ्चिदनादि, कथञ्चित्सपर्यवसानं कथञ्चिदपर्यवसानं सत्त्वात्मकत्वादिति स्थितम् ॥ ९५ ॥

न द्रव्यं पर्यायेभ्यो भिन्नमेवेत्याह—

जीवो अणाइनिहणो जीवत्ति य णियमओ ण वत्तव्वो ।
जं पुरिसाउयजीवो देवाउयजीवियविसिट्ठो ॥ ९६ ॥

जीवोऽनादिनिधनो जीव इति च नियमतो न वक्तव्यम् ।
यत् पुरुषायुष्कजीवो देवायुष्कजीवितविशिष्टः ॥ छाया ॥

जीव इति, जीवोऽनादिनिधनः, जीव एव विशेषविकल इति नियमतो न वक्तव्यम्, यतः पुरुषायुष्कजीवो देवायुष्कजीवाद्विशिष्टः, जीव एवेति त्वभेदे पुरुषजीव इत्यादिभेदो न भवेत्, केवलस्य सामान्यस्य विशेषप्रत्ययाभिधानानिबन्धनत्वात्, निर्निमित्तस्यापि विशेषप्रत्ययाभिधानस्य सम्भवे सामान्यप्रत्ययाभिधानस्यापि निर्निमित्तस्यैव भावात् तन्निबन्धनसामान्याभ्युपगमोऽप्ययुक्तः स्यादिति सर्वाभावः । न च विशेषप्रत्ययस्य बाधारहितस्यापि मिथ्यात्वम्, अन्यत्रापि तत्प्रसक्तेरिति ॥ ९६ ॥

जीवोऽनादिनिधनः केवलज्ञानं तु सादिकमनन्तम् ।
इति स्थूरे विशेषे कथं जीवः केवलं भवेत् ॥ छाया ॥

जीव इति, जीवोऽनादिनिधनः केवलज्ञानन्तु सादपर्यवसितमिति स्थूरे विरुद्धधर्माध्यासलक्षणे विशेषे छायातपवदत्यन्तभेदात् कथं जीवः केवलं भवेत्, जीवस्यैव तावत् केवलरूपता असङ्गता, दूरत सादिसान्तादेरिति भावः ॥ ९१ ॥

तम्हा अण्णो जीवो अण्णे णाणाइपज्जवा तस्स ।
उवसमियाईलक्खणविसेसओ केइ इच्छंति ॥ ९२ ॥

तस्मादन्यो जीवोऽन्ये ज्ञानादिपर्यवा तस्य ।
औपशमिकादिलक्षणविशेषतः केचिदिच्छन्ति ॥ छाया ॥

तस्मादिति, विरुद्धधर्माध्यासतोऽन्यो जीवो ज्ञानादिपर्यायेभ्यः, अन्ये च ततो ज्ञानादिपर्यायाः, लक्षणभेदाच्च तयोर्भेदः, तथाहि ज्ञानदर्शनयोः क्षायिकः क्षायोपशमिको वा भावो लक्षणम्, जीवस्य तु पारिणामिकादिर्भावो लक्षणमिति केचिद्व्याख्यातारः प्रतिपन्नाः ॥९२॥

एतन्निषेधायाह—

अह पुण पुव्वपयुत्तो अत्थो एगन्तपक्खपडिसेहे ।
तहवि उयाहरणमिणं ति हेउपडिजोअणं वोच्छं ॥ ९३ ॥

अथ पुनः पूर्वप्रयुक्तोऽर्थः एकान्तपक्षप्रतिषेधः ।
तथापि उदाहरणमिदमिति हेतुप्रतियोजनं वक्ष्ये ॥ छाया ॥

अथेति, यद्यप्यत्र पूर्वमेव द्रव्यपर्याययोर्भेदाभेदैकान्तपक्षप्रतिषेधलक्षणोऽर्थः प्रयुक्तः 'उत्पादस्थितिभङ्गा' (गा. १२) इत्यादिनाऽनेकान्तव्यवस्थापनात्, तथापि केवलज्ञानेऽनेकान्तात्मकैकरूपत्वसाधनस्य हेतोः साध्येनानुगमप्रदर्शकप्रमाणविषयमुदाहरणमिदं वक्ष्ये ॥९३॥

तदेवाह—

जह कोइ सट्ठिवरिसो तीसइवरिसो णराहिवो जाओ ।
उभयत्थ जायसद्दो वरिसविभागं विसेसेइ ॥ ९४ ॥

यथा कश्चित् षष्टिवर्षः त्रिंशद्वर्षो नराधिपो जातः ।
उभयत्र जातशब्दो वर्षविभागं विशेषयति ॥ छाया ॥

यथेति, यथा कश्चित् पुरुषः षष्टिवर्षः सर्वायुष्कमाश्रित्य त्रिंशद्वर्षः सन्नराधिपो जातः, उभयत्र मनुष्ये राजनि च जातशब्दोऽयं प्रयुक्तो वर्षविभागमेवास्य दर्शयति, षष्टिवर्षायु-

न्यस्याप्यभावप्रसक्तेः । यद्यदात्मकं तत्तदभावे न भवति, घटाद्यन्यतमविशेषाभावे मृद्वत्, विशेषात्मकञ्च सामान्यमिति तदभावे तस्याप्यभावः स्यात् । तथा तत्र विशेषं द्वितीयपक्षे सामान्यात्मनि नियमयति, विशेषः सामान्यात्मक एव, तदभावे तस्याप्यभावप्रसङ्गात्, एवं सामान्यात्मकस्य विशेषस्य सामान्याभावे घटादेरिव मृदभावे न युक्तो भाव ॥ ९८ ॥

न चैकान्तेन सामान्यं विशेषादन्यत्, न वा विशेषास्ततोऽन्ये नियमेन, प्रमाणविरोधादित्याह—

> एगंतणिव्विसेसं एगंतविसेसियं च वयमाणो ।
> दव्वस्स पज्जवे पज्जवाहि दवियं णियत्तेइ ॥ ९९ ॥
>
> एकान्तनिर्विशेषं एकान्तविशेषितञ्च वदन् ।
> द्रव्यस्य पर्यायान् पर्यायेभ्यो द्रव्यं निवर्तयति ॥ छाया ॥

एकान्तेति, एकान्तेन विशेषविकलं सामान्यं वदन् द्रव्यस्य पर्यायान् ऋजुत्वादीन् निवर्तयति, ऋजुवक्रतापर्यायात्मकाङ्गुल्यादिद्रव्यस्याध्यक्षादिप्रमाणप्रतीयमानस्य विनिवृत्तिप्रसक्तेरध्यक्षादिप्रमाणबाधापत्तिः, तथा एकान्ततः सामान्यरहितं विशेषं वदन् तेभ्यो द्रव्यं निवर्तयति, अङ्गुल्यादिद्रव्याव्यतिरिक्तर्जुवक्रतादिविशेषस्य प्रत्यक्षाद्यवगतस्यैवसति निवृत्तिप्रसङ्ग । न चाबाधितप्रमाणविषयीकृतस्य तथाभूतस्य तस्य निवृत्तिर्युक्ता, सर्वभावनिवृत्तिप्रसक्तेः, अन्यभावाभ्युपगमस्यापि तन्निबन्धनत्वात्, तत्प्रतीतस्याप्यभावे सर्वव्यवहाराभाव इति ॥ ९९ ॥

सामान्यविशेषानेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादक वचनमात्मस्य, इतरदितरस्येत्याह—

> पच्चुप्पन्नं भावं विगयभविस्सेहिं जं समण्णेइ ।
> एयं पडुच्चवयणं दव्वंतरणिस्सियं जं च ॥ १०० ॥
>
> प्रत्युत्पन्नं भावं विगतभविष्यद्भ्यां यत् समन्वेति ।
> एतत् प्रतीत्यवचनं द्रव्यान्तरनिःसृतं यच्च ॥ छाया ॥

---

१ तथा च प्रमाणं, अथ सामान्यविशेषत्वात् अनाद्यनन्तानुवृत्तव्यावृत्तान्यथाभावादन्यत्वानुपपत्तः घटतु घटो घट इत्यनुवृत्तप्रत्ययस्य, नाभो मार्तिक मौवर्ण, पयादिना न भवतानि व्यावृत्तप्रत्ययस्य चापाद्य मानस्य प्रतिभासि प्रमाणान्तरबाधाभावः सु रचनमिद्दम्, न चात्र प्रत्ययो भ्रान्तः सावकलत्कत्वेन भ्रान्तस्य निर्वकल्पक वत निर्विकल्पकस्यापि भ्रा तत्वापत्तेऽऽत त साधन प्रत्य । न भवन्ति अ कामवैजन्यत्वस्य निर्विकल्पप्रभ्रान्ततया नियामकत्व तु न सम्भवत प्रत्यासत्त्य मविकल्पकऽपि तुल्यत्वादिति विकल्पानैकान्तिकदोषाद्वेष्टु सर्वेष प्रतीति ॥

केवलज्ञानस्य कथञ्चिदात्मान्यतिरेकादात्मनो वा केवलज्ञानान्यतिरेकात् कथञ्चिदेकत्व तयोरित्याह—

सङ्खेज्जमसङ्खेज्जं अणंतकप्पं च केवलं णाणं ।
तह रागदोसमोहा अण्णे वि य जीवपज्जाया ॥ ९७ ॥

सङ्ख्येयमसङ्ख्येयमनन्तकल्पञ्च केवलं ज्ञानम् ।
तथा रागद्वेषमोहा अन्येऽपि च जीवपर्यायाः ॥ छाया ॥

सङ्ख्येयमिति आत्मन एकत्वात् कथञ्चित्तदव्यतिरिक्तं केवलमप्येकं केवलस्य वा ज्ञानदर्शनरूपतया द्विरूपं तदव्यतिरिक्त आत्मापि द्विरूपः, असङ्ख्येयप्रदेशात्मकत्वादात्मनः केवलमप्यसङ्ख्येयम्, अनन्तार्थविषयतया केवलस्यानन्तत्वादात्माऽप्यनन्तः । एवं रागद्वेषमोहा अन्येऽपि जीवपर्यायाश्छद्मस्थावस्थाभाविनः सङ्ख्येयासङ्ख्येयानन्तप्रकाराः, आलम्बनभेदात्तदात्मकत्वादात्मापि तद्वदेव स्यात्, रागादीनामेकाद्यनन्तभेदत्वमात्मपर्यायत्वात्, यो ह्यात्मपर्यायः स एकाद्यनन्तभेदो यथा केवलावबोधस्तथा च रागादय इति स्थित्युत्पत्तिनिरोधात्मकत्वमर्हत्यपि सिद्धमिति ॥ ९७ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य सर्वज्ञोपयोगविचारात्मकमष्टाविंशं सोपानम् ॥

सामान्यविशेषात्मकत्वस्थापनम् ।

अथ ज्ञानदर्शनयोरिव सामान्यविशेषयोरपि परस्परविनिर्भागरूपतामाह—

सामण्णम्मि विसेसो विसेसपक्खे य वयणविणिवेसो ।
दव्वपरिणाममण्णं दाएइ तयं च णियमेइ ॥ ९८ ॥

सामान्ये विशेषो विशेषपक्षे च वचनविनिवेशः ।
द्रव्यपरिणाममन्यं दर्शयति तच्च नियमयति ॥ छाया ॥

सामान्य इति, अस्तीत्येतस्मिन् सामान्ये द्रव्यमित्ययं विशेषः, तथा विशेषपक्षे च घटादौ नामनामवतोरभेदाद्वचनस्य सत्तासामान्यस्य विनिवेशः प्रदर्शनम् । सत्ताख्यस्य द्रव्यस्य पृथिव्याख्यः परिणामः सत्तारूपापरित्यागेनैव वृत्तमन्यं दर्शयति, विशेषाभावे सामा-

प्रतिपादयति तदपि प्रतीत्यवचनम् । तथाहि द्व्यणुकरूपतया परमाणव प्रादुर्भूता द्व्यणुकतया प्रच्युता परमाणुरूपतया अविचलितस्वरूपा अभ्युपगन्तव्या, अन्यथा तद्रूपतयानुत्पादे प्राक्तनरूपताऽपगमो न स्यात्, तदनपगमे च नोत्तररूपतयोत्पत्तिस्तदवस्थावत् । परमाणुरूपतयाऽपि विनाशोत्पत्त्यभ्युपगमे पूर्वोत्तरावस्थयोर्निराधारविगमप्रादुर्भाव प्रसक्ति । न च पूर्वोत्तरावस्थाविनाशप्रादुर्भावाभ्या न कारणविनाशप्रादुर्भावाविति वक्तव्यम्, तयोस्तस्यैकान्ततो हिमवद्विन्ध्ययोरिव भेदप्रसक्ते । न च कारणाश्रितस्य कार्यद्रव्यस्योत्पत्ते नैव दोष, तयोर्युतसिद्धिव कुण्डबदरवत् पृथगुपलब्धिप्रसङ्गात्, अयुतसिद्ध्यङ्गीकारे कार्योत्पत्तौ कारणस्याप्युत्पत्ति स्यात्, अन्यथाऽयुतसिद्ध्यसम्भवात्, न चायुताश्रयसमवायित्वमयुतसिद्धि, समवायनिषेधात् । न चायुतसिद्धित एव समवायसिद्धि, अन्योन्याश्रयात्, न च समवायस्याध्यक्षत सिद्धि, तन्त्वात्मकपटप्रतिभासमन्तरेणापरसमवायस्याध्यक्षप्रतिपत्तावप्रतिपत्ते । तस्मात्तथाभूतवस्तुप्रतिपादकमेवाऽऽप्तवचनम्, एकान्तप्रतिपादकन्तु नाप्तवचनमिति ॥ १०० ॥

ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य स्वकालवदतीतानागतकालयो सत्त्वेऽतीतानागतकालयोर्वर्त्तमानकालतापत्ति, अन्यथा तद्रूपतया तयोस्तत्सत्त्वासम्भवात्, त्रैकाल्यायोगात् तस्य, तद्विशिष्टतानुपपत्तेस्तथाभूतार्थप्रतिपादक वचनमप्रतीत्यवचनमेवेत्यत्राह—

दव्व जहा परिणय तहेव अत्थित्ति तम्मि समयम्मि ।
विगयभविस्सेहि उ पज्जएहि भयणा विभयणा व ॥ १ ॥

द्रव्य यथा परिणत तथैवास्तीति तस्मिन् समये ।
विगतभविष्यद्भिस्तु पर्यायैर्भजना विभजना वा ॥ छाया ॥

द्रव्यमिति, चेतनाचेतन द्रव्य तदाकारार्थग्रहणरूपतया घटादिरूपतया वा यथा परिणत वर्त्तमानसमये तत्तथैवास्ति विगतभविष्यद्भिस्तु पर्यायैर्भजना कथञ्चित्तेस्तस्यैकत्वम्, विभजना–कथञ्चिन्नानात्व वा शब्दस्य कथञ्चिदर्थत्वात् । तत प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य विगतभविष्यद्रूपा न सर्वथैकत्वमिति कथ तत्प्रतिपादकवचनस्याप्रतीत्यवचनतेति भाव ॥ १ ॥

ननु घटादेरर्थस्य कै पर्यायैरस्तित्वमनस्तित्व वेत्यत्राह—

परपज्जवेहि असरिसगमेहि णियमेण णिच्चमवि नत्थि ।
सरिसेहि पि वजणओ अत्थि ण पुणत्थपज्जाये ॥ २ ॥

परपर्यायैरसदृशगमैर्नियमेन नित्यमपि नास्ति ।
सदृशैरपि व्यञ्जनतोऽस्ति न पुनरर्थपर्याये ॥ छाया ॥

प्रत्युत्पन्नमिति, प्रत्युत्पन्नं भावं वस्तुनो वर्त्तमानपरिणामं विगतभविष्यद्भ्यां पर्यायाभ्यां यत्समानरूपतया नयति–प्रतिपादयति वच तत्प्रतीत्यवचनं समीक्षितार्थवचनं सर्वज्ञवचनमित्यर्थं अन्यज्ञानासद्वचनम्। ननु वर्त्तमानपर्यायो यदि पूर्वमपि स्यात् तर्हि कारकव्यापारो व्यर्थः, क्रियागुणव्यपदेशानाञ्च प्रागप्युपलम्भः स्यात्, तथोत्तरकालमपि यदि भवेत्तदा विनाशहेतुव्यापारो व्यर्थ उपलब्ध्यादिश्च भवेत्, तस्माद्यदैवोपलम्भादिकार्यकृत् तत्तदैव, न प्राक् न वा पश्चात्, अर्थक्रियालक्षणसत्त्वविरहे च वस्तुनोऽभावादिति, नैवम्, प्रागसत्त्वे तस्याद्यन्तयोरुत्पत्त्ययोगात्, न चात्मादिद्रव्यं विज्ञानादिपर्यायोत्पत्तौ दलम्, तस्य निष्पन्नत्वात्, न च निष्पन्नस्यैव पुनर्निष्पत्तिः, अनवस्थाप्रसङ्गात्। न च तत्र विद्यमान एव ज्ञानादिरुत्पत्तिः, तत्रेति सम्बन्धाभावतो व्यपदेशाभावप्रसङ्गात्। समवायसम्बन्धकल्पनायां तस्य सर्वत्राविशेषात्तद्वदाकाशादावपि तत्स्यात्। अथात्मादिद्रव्यमेव तेनाकारेणोत्पद्यत इति नान्योत्पत्तिः कार्यस्य, सत्यम्, भवत्वेवमुत्पत्तिः, किन्त्वात्मद्रव्यं पूर्वमप्यासीत्, पश्चादपि भविष्यति, तत्सर्वावस्थासु तादात्म्यप्रतीतेः, अन्यथा पूर्वोत्तरावस्थयोः तत्प्रतिभासो न स्यात्, न चायमेकत्वप्रतिभासो भ्रान्तः, बाधकाभावे भ्रान्त्यसिद्धेः, न चार्थान्तरानिरोधो नित्यत्वे बाधकः, अनित्यत्व एव तस्य बाधकत्वेन प्रतिपादनात्। उत्पादविनाशयोरपि तत्र प्रतिपत्तौ न चैकान्ततो नित्यत्वमेव, परिणामनित्यतया तस्य नित्यत्वात्, अन्यथा खरविषाणवत्सत्त्वाभावप्रसङ्गात्। न चैव तस्य विकारित्वप्रसङ्गो दोषाय, अभीष्टत्वात्। न च नित्यत्वविरोधः, तथैव तत्त्वतप्रतीतेः, न चेयं भ्रान्तिः, बाधकाभावात्। अथ ज्ञानपर्यायादात्मनो व्यतिरेके भेदेनोपलम्भः स्यात्, अव्यतिरेके पर्यायमात्रं द्रव्यमात्रं वा भवेत्, उभयपक्षश्च विरुद्धः, अनुभयपक्षस्तु अन्योऽन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकनिषेधे नापरविधानादसङ्गतः, मैवम्, व्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षस्याभ्युपगमात्। न च व्यतिरेकपक्षोक्तपृथगुपलब्धिप्रसङ्गो दोषः, एकज्ञानव्यतिरेकेण ज्ञानान्तरेऽपि तस्य प्रतीतेर्व्यतिरेकोपलम्भस्य सद्भावात्, अव्यतिरेकोऽपि ज्ञानात्मकत्वेन तस्य प्रतीतेः। न च व्यतिरेकाव्यतिरेकयोरन्योऽन्यपरिहारेणावस्थानाद्विरोधः, अबाधितप्रमाणविषयीकृते वस्तुतत्त्वे विरोधासम्भवात्, अन्यथा संशयज्ञानस्यैकानेकरूपस्य वैशेषिकेण, ग्राह्यग्राहकसंवित्तिरूपस्य बुद्धात्मनश्चैकानेकस्वभावस्य सौगतेन कथं प्रतिपादनमुपपत्तिमद्भवेद्यदि प्रमाणप्रतिपन्ने वस्तुतत्त्वे विरोधः सङ्गच्छेत, एतच्च वर्त्तमानपर्यायस्यान्वयिद्रव्यद्वारेण त्रिकालाश्रितत्वप्रतिपादकं प्रतीत्यवचनमिति सिद्धम्। परमाण्वारम्भकद्रव्यात् कार्यद्रव्यं द्व्यणुकादि द्रव्यान्तरं वैशेषिकाभिप्रायतः, तेन निःस्वतः सम्बद्धं कारणं परमाण्वादि यत्

१ अपवदम्य ।

प्रतिपादयति तदपि प्रतीत्यवचनम् । तथाहि त्र्यणुकरूपतया परमाणवः प्रादुर्भूता द्व्यणुकतया प्रच्युता परमाणुरूपतया अविचलितस्वरूपा अभ्युपगन्तव्या, अन्यथा तद्रूपतयानुत्पाद् प्राक्तनरूपतयाऽपगमो न स्यात्, तदनपगमे च नोत्तररूपतयोत्पत्तिस्तद्वस्थावत् । परमाणुरूपतयाऽपि विनाशोत्पत्त्यभ्युपगमे पूर्वोत्तरावस्थयोर्निराधारविगमप्रादुर्भावप्रसक्ति । न च पूर्वोत्तरावस्थाविनाशप्रादुर्भावाभ्यां न कारणविनाशप्रादुर्भावाविति वक्तव्यम्, तयोस्तस्यैकान्ततो हिमवद्विन्ध्ययोरिव भेदप्रसक्ते । न च कारणाश्रितस्य कार्यद्रव्यस्योत्पत्तेर्नायं दोषः, तयोर्युतसिद्धिवत् कुण्डबदरवत् पृथगुपलब्धिप्रसङ्गात्, अयुतसिद्ध्यङ्गीकारे कार्योत्पत्तौ कारणस्याप्युत्पत्ति स्यात्, अन्यथाऽयुतसिद्ध्यसम्भवात्, न चायुताश्रयसमवायित्वमयुतसिद्धिः, समवायनिषेधात् । न चायुतसिद्धित एव समवायसिद्धि, अन्योन्याश्रयात्, न च समवायस्याध्यक्षत सिद्धि, तन्त्वात्मकपटप्रतिभासमन्तरेणापरसमवायस्याध्यक्षप्रतिपत्तावप्रतिपत्ते । तस्मात्तथाभूतवस्तुप्रतिपादकमेवाऽऽप्तवचनम्, एकान्तप्रतिपादकं तु नाप्तवचनमिति ॥ १०० ॥

ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य स्वकालवदतीतानागतकालयो सत्त्वेऽतीतानागतकालयोर्वर्तमानकालतापत्ति, अन्यथा तद्रूपतया तयोरसत्त्वासम्भवात्, त्रैकाल्यायोगात् तस्य, तद्विशिष्टत्वानुपपत्तेस्तथाभूतार्थप्रतिपादकं वचनमप्रतीत्यवचनमेवेत्यत्राह—

दव्वं जहा परिणयं तहेव अत्थि त्ति तम्मि समयम्मि ।
विगयभविस्सेहिं उ पज्जएहिं भयणा विभयणा वा ॥ १ ॥

द्रव्यं यथा परिणतं तथैवास्तीति तस्मिन् समये ।
विगतभविष्यद्भिस्तु पर्यायैर्भजना विभजना वा ॥ छाया ॥

द्रव्यमिति, चेतनाचेतनं द्रव्यं तदाकारार्थग्रहणरूपतया घटादिरूपतया वा यथा परिणतं वर्तमानसमये तत्तथैवास्ति विगतभविष्यद्भिस्तु पर्यायैर्भजना कथञ्चित्तैस्तस्यैकत्वम्, विभजना—कथञ्चिन्नानात्वं वा शब्दस्य कथञ्चिदर्थत्वात् । तत प्रत्युत्पन्नपर्यायस्य विगतभविष्यद्रूपा न सर्वथैकत्वमिति कथं तत्प्रतिपादकवचनस्याप्रतीत्यवचनतेति भाव ॥ १ ॥

ननु घटादेरर्थस्य कै पर्यायैरस्तित्वमनस्तित्वं वेत्यत्राह—

परपज्जवेहिं असरिसगमेहिं णियमेण णिच्चमवि नत्थि ।
सरिसेहिं पि वंजणओ अत्थि ण पुणत्थपज्जाये ॥ २ ॥

परपर्यायैरसदृशगमैर्नियमेन नित्यमपि नास्ति ।
सदृशैरपि व्यञ्जनतोऽस्ति न पुनरर्थपर्याये ॥ छाया ॥

परेति, वर्तमानपर्यायव्यतिरिक्तभूतभविष्यत्पर्याये विजातीयज्ञानग्राह्ये नियमेन सद्‌ नास्ति तद्द्रव्यम्, तैरपि तदा तस्य सद्भावेऽत्यन्तासंकीर्णताप्रसक्तेः, सामान्यधर्मैः सद्द्रव्यपृथिवीत्वादिभिर्विशेषात्मकैश्च शब्दप्रतिपाद्यैरस्ति, सामान्यविशेषात्मकस्य शब्दवाच्यत्वात्, सामान्यमात्रस्य तद्वाच्यत्वे शब्दाद्प्रवृत्तिप्रसक्तेरर्थक्रियासमर्थस्य तेनानुक्तत्वात्, विशेषमन्तरेण सामान्यासम्भवात् सामान्यप्रतिपादनद्वारेण लक्षणया विशेषप्रतिपादनमपि शब्दान्न सम्भवति, क्रमप्रतिपत्तेरसंवेदनात्, विशेषाणामानन्त्यात् सङ्केतासम्भवतो न शब्दवाच्यत्वम्, परस्परव्यावृत्तसामान्यविशेषयोरप्यवाच्यत्वम्, उभयदोषप्रसङ्गात्। तत उभयात्मकं वस्तु गुणप्रधानभावेन शब्देनाभिधीयतेऽतः सद्द्रव्यमतोऽस्तीत्युपपन्नम्, ऋजुसूत्राभिमतार्थपर्यायेण तन्नैवास्ति, अन्योऽन्यव्यावृत्तवस्तुस्वलक्षणग्राहकत्वात्तस्य ॥ २ ॥

ननु प्रत्युत्पन्नपर्यायेण भावस्यास्तित्वनियमे एकान्तवादापत्तिरित्याशङ्क्याह—

पच्चुप्पण्णम्मि वि पज्जयम्मि भयणागइं पडइ दव्वं ।
जं एगगुणाईया अणंतकप्पा गमविसेसा ॥ ३ ॥

प्रत्युत्पन्नेऽपि पर्याये भजनागतिं पतति द्रव्यम् ।
यदेकगुणादयोऽनन्तकल्पा गमविशेषाः ॥ छाया ॥

प्रत्युत्पन्नेऽपीति, वर्त्तमानेऽपि परिणामे स्वपररूपतया सदसदात्मरूपतया अधोमध्योर्ध्वादिरूपेण च भेदाभेदात्मकतया द्रव्यं भजनागतिमासादयति, यत एकगुणकृष्णत्वादयोऽनन्तप्रकारास्तत्र गमविशेषाः, तेषां च मध्ये केनचिद्गुणविशेषेण युक्तं सत्, तथाहि कृष्णं द्रव्यं तद्द्रव्यान्तरेण तुल्यमधिकमूनं वा भवेत् प्रकारान्तराभावात्, प्रथमपक्षे सर्वथा तुल्यत्वे तदेकत्वापत्तिः उत्तरपक्षयोः सङ्ख्येयादिभागगुणवृद्धिहानिभ्यां षट्स्थानकप्रतिपत्तिरवश्यम्भाविनी । ननु पुद्गलद्रव्यस्यापरपुद्गलद्रव्यापेक्षयाऽनेकान्तरूपता भवतु, प्रत्युत्पन्ने स्वात्मद्रव्यपर्याये कथमनेकान्तरूपता, न, आत्मपर्यायस्यापि ज्ञानादेस्तत्सद्ग्राह्यार्थापेक्षयाऽनेकान्तरूपत्वे पुद्गलवदविरोधात्, द्रव्यकषाययोगोपयोगज्ञानदर्शनचारित्रवीर्यप्रभेदात्मकत्वादात्मनोऽनेकान्तरूपताया आगमे प्रतिपादितत्वाच्च ॥ ३ ॥

इतश्चानेकान्तात्मकताऽऽत्मन इत्याह—

कोवं उप्पायंतो पुरिसो जीवस्स कारओ होइ ।
तत्तो विभएयव्वो परम्मि सयमेव भइयव्वो ॥ ४ ॥

कोपमुपनयन् पुरुषो जीवस्य कारको भवति ।
ततो विभजनीयः परस्मिन् स्वयमेव भजनीयः ॥ छाया ॥

क्रोधमिति, पुरुषः क्रोधपरिणतिमुपनयन् जीवस्य परभवप्रादुर्भावनिर्वर्त्तको भवति, तन्निमित्तकर्मोपादानात् । क्रोधपरिणाममापद्यमानः पुरुषः परभवजीवाद्भिन्नो व्यवस्थापनीयः, मृत्पिण्डघटवत्कार्यकारणयोः कथञ्चिद्भेदात्, अन्यथा कार्यकारणभावो न स्यात् । न चासौ ततो भिन्न एव परभवे स्वयमेव पुरुषो भजनीयः, आत्मरूपतयाऽभेदेन व्यवस्थाप्यत इति भावः, घटाद्याकारपरिणतमृद्द्रव्यवत् कथञ्चिदभिन्न इत्यनेकान्तः ॥ ४ ॥

द्रव्यं गुणादिभ्योऽन्यत्, तेऽपि द्रव्यादन्य एवेत्यनेकान्तानभ्युपगमवादिन आहुः—

रूवरसगंधफासा असमाणग्गहणलक्खणा जम्हा ।
तम्हा दव्वाणुगया गुण त्ति ते केइ इच्छंति ॥ ५ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शा असमानग्रहणलक्षणा यस्मात् ।
तस्माद् द्रव्यानुगता गुणा इति ते केचिदिच्छन्ति ॥ छाया ॥

रूपेति, यस्माद् रूपादयो भिन्नप्रमाणग्राह्या भिन्नलक्षणाश्च स्तम्भकुम्भादिवत्, ततो द्रव्याद्भिन्ना गुणा इति वैशेषिकादयः, सिद्धान्तानभिज्ञाः स्वयूथ्या वा केचनाभ्युपगच्छन्ति, वदन्ति चोक्तौ हेतू नासिद्धौ, द्रव्यस्य यमहमद्राक्षं तमेव स्पृशामीति अनुसंधानाध्यक्षग्राह्यत्वात्, रूपादीनाञ्च प्रतिनियतेन्द्रियजन्यप्रत्ययवेद्यत्वात् । दर्शनस्पर्शनाभ्यां द्रव्यमित्याद्यभिधानाद-समानग्रहणता द्रव्यगुणयोः सिद्धा, गुणवद्द्रव्यम्, अगुणवान् द्रव्याश्रयी संयोगविभागेष्वकारण-मनपेक्षो गुण इति विभिन्नलक्षणत्वमपि इति ॥ ५ ॥

अभेदवादी परिहारमस्याह—

दूरे ता अण्णत्तं गुणसद्दे चेव ताव पारिच्छं ।
किं पज्जयाहिओ होज्ज पज्जवे चेव गुणसण्णा ॥ ६ ॥

दूरे तावद् यत्त्वं गुणशब्दे एव तावत् परीक्ष्यम् ।
किं पर्यायाधिको भवति पर्याये चैव गुणसंज्ञा ॥ छाया ॥

दूर इति, गुणगुणिनोरेकान्तेनान्यत्वं तावद्दूरे, असम्भावनीयमिति यावत्, गुणात्मकद्रव्यप्रत्ययबाधितत्वादेकान्तभेदस्य, न चायमभेदप्रत्ययः समवायनिमित्तः, तस्य निषिद्धत्वात्, न चैकत्वप्रत्ययस्य प्रागुक्तानुमानबाधा, तस्य एकत्वप्रत्ययाध्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात्, ततस्तयोरेकान्तान्यत्वस्यासम्भवात् गुणशब्दे एव तावत् किं पर्यायादधिके गुणशब्दः, उत पर्याय एव प्रयुक्त इति परीक्ष्यमस्ति अभिप्रायश्च न पर्यायादन्यो गुणः, पर्यायश्च कथञ्चिद्द्रव्यात्मक इति विकल्पः कृतः ॥ ६ ॥

यदि पर्यायादन्यो गुणः पर्यायार्थिकवद्गुणार्थिकोऽपि नयो वक्तव्यः स्यादित्याह—

द्रव्यपर्याययोः तादात्म्यात्मनाऽविनिर्भागवर्तित्वात्, अन्यथा प्रमाणबाधोपपत्तेः, संज्ञासंख्यास्वलक्षणार्थक्रियाभेदाद्वा कथञ्चित्तयोरभेदेऽपि भेदसिद्धेर्न मतुबनुपपत्तिः ॥ १२ ॥

एवं द्रव्यपर्याययोर्भेदैकान्तप्रतिषेधेऽभेदैकान्तवादमाह—

एगंतपक्खवाओ जो उण दव्वगुणजाइभेयम्मि ।
अह पुव्वपडिकुट्ठो उआहरणमित्तमेयं तु ॥ १३ ॥

एकान्तपक्षपातो यः पुनर्द्रव्यगुणजातिभेदेषु ।
अथ पूर्वप्रतिक्रुष्ट उदाहरणमात्रमेतत्तु ॥ छाया ॥

एकान्तेति, यः पुनर्द्रव्यगुणजातिभेदेषु एकान्तव्यतिरिक्ताभ्युपगमवादः स पूर्वमेव प्रतिक्षिप्तः, तद्ग्राहकप्रमाणाभावात्, अभेदग्राहकस्य सर्वमेकं सदविशेषात्, विशेषे वा वियत्कुसुमवदसत्त्वप्रसङ्गादिति प्रदर्शितत्वात्, तथापि तत्स्वरूपे दार्ढ्योत्पादनार्थमुदाहरणमात्रं वक्ष्ये ॥ १३ ॥

तदेवाह—

पिउपुत्तणत्तुभव्वय भाऊणं एगपुरिससंबंधो ।
ण य सो एगस्स पियत्ति सेसयाणं पिया होइ ॥ १४ ॥

पितृपुत्रनप्तृभागिनेयभ्रातृणामेकपुरुषसम्बन्धः ।
न च स एकस्य पितेति शेषाणां पिता भवति ॥ छाया ॥

पित्रिति, पितृत्वादिभिर्धर्मैः एकस्य पुरुषस्य सम्बन्धः तेनासावेक एव पित्रादिव्यपदेशमासादयति, न चासावेकस्य पितापुत्रसम्बन्धत इति शेषाणामपि पिता भवति ॥ १४ ॥

उपनयति—

जह संबंधविसिट्ठो सो पुरिसो पुरिसभावणिरइसओ ।
तह दव्वमिंदियगयं रूवाइविसेसणं लहइ ॥ १५ ॥

यथा सम्बन्धविशिष्टोऽसौ पुरुषः पुरुषभावनिरतिशयः ।
तथा द्रव्यमिन्द्रियगतं रूपादिविशेषणं लभते ॥ छाया ॥

यथेति, यथोक्तसम्बन्धविशिष्टः पित्रादिव्यपदेशमासादयन्नसौ पुरुषरूपतया निरतिशयोऽपि सन् तथा द्रव्यमपि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रसम्बन्धमवाप्य रूपरसगन्धस्पर्शशब्दव्यपदेशमात्रं लभते द्रव्यस्वरूपेणाविशिष्टमपि, न हि शक्रेन्द्रादिशब्दभेदाद्गीर्वाणनाथस्येव रूपादिशब्दभेदाद् वस्तुभेदो युक्तः, तस्माद् द्रव्याद्वैतैकान्तवादिनि(?) कथञ्चिद्भेदाभेदवादो द्रव्यगुणयोर्मिथ्यावाद इति ॥ १५ ॥

अस्य निराकरणायाह—

होज्जाहि दुगुणमहुरं अणंतगुणकालयं तु जं दव्वं ।
ण उ डहरओ महल्लो वा होइ संबंधओ पुरिसो ॥ १६ ॥

भवेद् द्विगुणमधुरं अनन्तगुणकृष्णं तु यद्द्रव्यम् ।
न त्वल्पको महान्वा भवति सम्बन्धतः पुरुषः ॥ छाया ॥

भवेदिति, यदि नाम आम्रादिद्रव्यमेव रसनसम्बन्धान्मधुरम् इति व्यपदेशमात्रमासादयेत्, द्विगुणमधुरं रसतः कुतो भवेत्, तथा नयनसम्बन्धाद्यदि नाम कृष्णमिति भवेदनन्तगुणकृष्णं तत् कुतः स्यात्, वैषम्यभेदावगतेर्नयनादिसम्बन्धमात्रादसम्भवात्, तथा पुत्रादिसम्बन्धद्वारेण पित्रादिरेव पुरुषो भवेत्, न त्वल्पो महान् वेति युक्तं, विशेषप्रतिपत्तेरुपचरितत्वे मिथ्यात्वे वा सामान्यप्रतिपत्तावपि तथाप्रसक्तेरिति भावः ॥ १६ ॥

अभेदैकान्तवाद्याह—

भण्णइ संबंधवसा जइ संबंधित्तणं अणुमयं ते ।
णणु संबंधविसेसे संबंधिविसेसणं सिद्धं ॥ १७ ॥

भण्यते सम्बन्धवशाद्यदि सम्बन्धित्वमनुमतं तव ।
ननु सम्बन्धविशेषे सम्बन्धिविशेषणं सिद्धम् ॥ छाया ॥

भण्यत इति, यदि सम्बन्धसामान्यवशात्सम्बन्धित्वसामान्यं तवानुमतं ननु सम्बन्धविशेषद्वारेण तथैव सम्बन्धिविशेषोऽपि किं नाभ्युपगम्यते ॥ १७ ॥

सिद्धान्तवाद्याह—

जुज्जइ संबंधवसा संबंधिविसेसणं ण उण एयं ।
णयणाइविसेसगओ रूपाइविसेसपरिणामो ॥ १८ ॥

युज्यते सम्बन्धवशात्सम्बन्धिविशेषणं न पुनरेतत् ।
नयनादिविशेषगतो रूपादिविशेषपरिणामः ॥ छाया ॥

युज्यत इति, सम्बन्धिविशेषः सम्बन्धवशाद्युज्यते यथा दण्डादिसम्बन्धविशेषजनितसम्बन्धविशेषसमासादितसम्बन्धिविशेषोऽवगतः । द्रव्याद्वैतवादिनस्तु न सम्बन्धिविशेषः, नापि सम्बन्धविशेषः सङ्गच्छत इति कुतो नयनादिविशेषसम्बन्धविशेषजनितो रूपादिविशेषपरिणामः ॥ १८ ॥

नन्वनेकान्तवादिनोऽपि रूपरमादेरनन्तद्विगुणादिवैषम्यपरिणतिः कथमुपपन्नेत्यत्राह—

भण्णइ विसमपरिणयं कहं एयं होहिइत्ति उवणीयं ।
तं होइ परणिमित्तं ण व त्ति एत्थत्थि एगंतो ॥ १९ ॥

भण्यते विषमपरिणतं कथमेतद्भविष्यतीत्युपनीतम् ।
तद्भवति परनिमित्तं न वेत्यत्रास्त्येकान्तः ॥ छाया ॥

भण्यत इति, शीतोष्णस्पर्शवदेकत्रैकस्य विरोधादेकत्रास्फलादौ विषमपरिणतिः कथमिति यदि भण्यते तत्रोत्तरं परनिमित्तं तद्भवतीत्युपनीतम्, द्रव्यक्षेत्रकालभावाना सहकारिणां वैचित्र्यात् कार्यमपि वैचित्र्यमासादयति, तदाम्राग्निवस्तु विषमरूपतया परनिमित्तं भवति, तथा परनिमित्तमेवेत्यत्राप्येकान्तोऽस्ति, स्वरूपस्यापि कथञ्चिन्निमित्तत्वात्, तन्न द्रव्याद्वैतैकान्तः सम्भवी ॥ १९ ॥

द्रव्यगुणयोर्भेदैकान्तवादिना प्राक् प्रदर्शितलक्षणस्यैकत्रप्रतिपत्त्यप्यक्षबाधितत्वाल्लक्षणान्तरं वक्तव्यं तदाह—

दव्वस्स ठिई जम्मविगमा य गुणलक्खणं ति वत्तव्वं ।
एवं सइ केवलिणो जुज्जइ तं णो उ दवियस्स ॥ २० ॥

द्रव्यस्य स्थितिर्जन्मविगमौ च गुणलक्षणमिति वक्तव्यम् ।
एवं सति केवलिनो युज्यते तन्न तु द्रव्यस्य ॥ छाया ॥

द्रव्यस्येति, द्रव्यस्य लक्षणं स्थितिर्गुणानाञ्च जन्मविगमौ लक्षणमिति वक्तव्यम्, एवं सति केवलिन एतल्लक्षणं युज्यते, तत्र किल केवलात्मना स्थित एव चेतनाचेतनरूपा अन्येऽर्था ज्ञेयभावेनोत्पद्यन्ते, अज्ञेयरूपतया च नश्यन्ति, न तु द्रव्यस्याण्वादेर्लक्षणमिदम्, न ह्यणौ रूपादयो जायन्ते अत्यन्तभिन्नत्वाद्द्रव्यस्थादिवत्, अथवा केवलिनोऽपि सकलज्ञेयग्राहिणो नैतल्लक्षणं युज्यते, न चापि द्रव्यस्याचेतनस्य गुणगुणिनोरत्यन्तभेदेऽसत्त्वापत्तेः, असतोश्च खरविषाणादेरिव लक्षणासम्भवादिति ॥ २० ॥

दव्वत्थंतरभूया मुत्ता मुत्ता य ते गुणा होज्ज ।
जइ मुत्ता परमाणू णत्थि अमुत्तेसु अग्गहणं ॥ २१ ॥

द्रव्यार्थान्तरभूता मूर्त्ता अमूर्त्ताश्च ते गुणा भवेयुः ।
यदि मूर्त्ताः परमाणवो न सन्ति अमूर्त्तेष्वग्रहणम् ॥ छाया ॥

द्रव्येति, द्रव्यान्तरभूतगुणवादिनो द्रव्यादर्थान्तरभूता गुणा मूर्त्ता अमूर्त्ता वा भवेयुः,

यदि मूर्त्ता न तर्हि परमाणवो भवन्ति, मूर्तिमद्रूपाद्याधारत्वात्, अनेकप्रदेशिद्व्यणुकस्कन्धद्रव्यवत्, अथामूर्त्ता, अग्रहणं तथा, अमूर्तत्वादाकाशवत्, ततो द्रव्यगुणयोः कथञ्चिद्भेदाभेदावभ्युपगमनीयौ, अन्यथोक्तदोषप्रसक्तेः । तथा हि द्रव्यगुणयोः कथञ्चिद्भेदः यथाक्रममनेकानेकप्रत्ययावसेयत्वात्, कथञ्चिदभेदोऽपि रूपाद्यात्मना द्रव्यस्वरूपस्य रूपादीनाञ्च द्रव्यात्मकतया प्रतीतेः, अन्यथा तदभावापत्तेः ॥ २१ ॥

तत —

सीसमईविप्फारणमेत्तत्थोऽयं कओ समुल्लावो ।
इहरा कहामुहं चेव णत्थि एवं ससमयम्मि ॥ २२ ॥

शिष्यमतिविस्फारणमात्रार्थोऽयं कृतः समुल्लापः ।
इतरथा कथामुखमेव नास्ति एवं स्वसमये ॥ छाया ॥

शिष्येति, शिष्यबुद्धिविकासनमात्रार्थोऽयं कृतः प्रबन्धः, इतरथा कथैवैषा नास्ति स्वसिद्धान्ते, किमेते गुणा गुणिनो भिन्ना आहोस्विदभिन्ना इति, अनेकान्तात्मकत्वात्सकलवस्तुनः ॥ २२ ॥

एकरूपे च वस्तुतत्त्वेऽन्यथारूपं तत्प्रतिपादयन्तो मिथ्यावादिन एवेत्याह—

ण वि अत्थि अण्णवादो ण वि तव्वाओ जिणोवएसम्मि ।
तं चेव य मण्णंता अवमण्णंता ण याणंति ॥ २३ ॥

नाप्यस्त्यन्यवादो नापि तद्वादो जिनोपदेशे ।
तदेव च मन्यमाना अमन्यमाना न जानन्ति ॥ छाया ॥

नेति, गुणगुणिनोरन्यवादो नैवास्ति नाप्यनन्यवादो जिनोपदेशे द्वादशाङ्गे प्रवचने, सर्वत्र कथञ्चिन्निरूपणात्, तदेव अन्यदेवेति वा मन्यमाना स्वमननीयमेवावमन्यमाना वादिनोऽभ्युपगतविषयावज्ञानिपायिनोऽज्ञा भवन्ति, अभ्युपगमनीयवस्तुस्थितत्वप्रतिपादकोपायनिमित्तापरिज्ञानान्मृषावादिनश्चेति तात्पर्यार्थः । ततोऽनेकान्तवाद एव व्यवस्थितः ॥२३॥

ननु सर्वत्रानेकान्त इति नियमेऽनेकान्तेऽप्यनेकान्तादेका प्रसक्तिः, अथ न तत्रानेकान्तस्तदाऽव्यापकोऽनेकान्तवाद इत्यत्राह—

भयणा वि हु भइयव्वा जह भयणा भयइ सव्वदव्वाइं ।
एवं भयणाणियमो वि होइ समयाविरोहेण ॥ २४ ॥

भजनापि खलु भक्तव्या यथा भजना भजते सर्वद्रव्याणि ।
एवं भजनानियमोऽपि भवति समयाविरोधेन ॥ छाया ॥

भजनेति, यथा भजना अनेकान्तो भजते सर्ववस्तूनि, तत्तत्स्वभावतया ज्ञापयति तथा भजनापि भजनीया, अनेकान्तोऽप्यनेकान्त इत्यर्थः, नयप्रमाणापेक्षया एकान्तश्चाने कान्तश्चेति ज्ञापनीयः, एवञ्च भजना सम्भवति नियमश्च, अनेकान्त एकान्तश्चेत्यर्थः । सिद्धान्तस्य 'रयणप्पभासिया सासया सियाऽसासया' (जीवाजीवाभि० प्रतिप० ३ उ० १, सू० ७८) इत्येवमनेकान्तप्रतिपादकस्य 'दव्वट्ठयाए सासया पज्जवट्ठयाए असासया' इत्येव चैकान्ताभिधायकस्याविरोधेन। न चैवमव्यापकोऽनेकान्तवादः, स्यात्पदसंसूचितानेकान्तगर्भस्यैकान्तस्य तत्त्वात्, अनेकान्तस्यापि स्यात्कारलाञ्छनैकान्तगर्भस्यानेकान्तस्वभावत्वात्, न चानवस्था, अन्यनिरपेक्षस्वस्वरूपत एव तथात्वोपपत्तेः, यद्वा स्वरूपत एवानेकान्तस्यैकान्तप्रतिषेधेनानेकान्तरूपत्वात्, स्यादेकान्तः स्यादनेकान्त इति कथं नानेकान्तेऽनेकान्तोऽपि । अनेकान्तात्मकवस्तुव्यवस्थापकस्य तद्व्यवस्थापकत्वं स्वयमनेकान्तात्मकत्वमन्तरेणानेकान्तस्यानुपपन्नमिति न तत्राव्यापकत्वादिदोष इत्यसकृदावेदितमिति ॥ २४ ॥

नन्वनेकान्तस्य व्यापकत्वे षड्जीवनिकायाः, तद्घाते वा धर्म इत्यत्राप्यनेकान्त एव स्यादित्यत्राह—

णियमेण सद्दहंतो छक्काए भावओ न सद्दहइ ।
हंदि अपज्जवेसु वि सद्दहणा होइ अविभत्ता ॥ २५ ॥

नियमेन श्रद्दधानः षट्कायान् भावतो न श्रद्धत्ते ।
हंदि अपर्यायेष्वपि श्रद्धा भवत्यविभक्ता ॥ छाया ॥

नियमेनेति, षडेवैते जीवा कायाश्चेति नियमेन श्रद्दधानः षट्कायान् भावतः परमार्थतो न श्रद्धत्ते जीवराश्यपेक्षया तेषामेकत्वात् कायानामपि पुद्गलतयैकत्वात्, जीवपुद्गलप्रदेशानां परस्पराविनिर्भागवर्त्तित्वाच्च जीवप्रदेशानां स्यादजीवत्वं प्रत्येकं प्राधान्यविवक्षया स्यादनिकायत्वम्, सूत्रविहितन्यायेन प्रवृत्तस्याप्रमत्तस्य हिंसाऽप्यहिंसेति तद्घाते स्यादधर्म इति, न भावसम्यग्दृष्टिरसौ स्यात्, द्रव्यसम्यग्दृष्टिस्तु स्यात्, भगवतैवमुक्तमिति जिनवचनरुचिस्वभावत्वात् । ततोऽपर्यायेष्वपि न विद्यन्ते अर्चिर्मुर्मुरादयो विवक्षितपर्याया येषु पुद्गलेषु तेष्वपि अविभक्तश्रद्धानं यत्तदपि भावत एव भवेत्, अर्चिष्मानयं भावो भूतो भावी वेति, तत्राव्यापकोऽनेकान्तवादः ॥ २५ ॥

नन्वनेकान्तस्य व्यापकत्वे गच्छतीति विप्रतीत्यत्राप्यनेकान्तः स्यात्, तथाऽभ्युपगमे च तयोरभावप्रसक्तिरित्यत्राह—

१ इन्द्रियार्थविकल्पपथातीतनिश्चयसत्येषु वर्त्तने ॥

गइपरिगय गई चेव केइ णियमेण दवियमिच्छंति ।
तं पि य उड्ढगईयं तहा गई अन्नहा अगई ॥ २६ ॥

गतिपरिगत गत्येव केचिन्नियमेन द्रव्यमिच्छन्ति ।
तदपि चोर्ध्वगतिकं तथा गतिरन्यथाऽगतिः ॥ छाया ॥

गतीति । गतिक्रियापरिणाम द्रव्य गतिमदेवेति केचिन्मन्यन्त तदपि गतिक्रियापरिणत जीवद्रव्य सर्वतो गमनायोगादूर्ध्वाम्प्रतिनियतदिग्गतिकं वैवादिभिरभ्युपगन्तव्यम्, एवञ्च तत् प्रतिनियतदिग्गमनेनैव गतिमत्, अन्यथापि गतिमत्स्यात, तथाचाभिप्रेतदेशप्राप्तिवदनभिप्रेतदेशप्राप्तिरपि तस्य भवेदित्यनुपलभ्यमानयुगपद्विरुद्धोभयदेशप्राप्तिप्रसक्तेरत्राप्यनेकान्तो नाव्यापकः, अभिप्रेतगतिरेव तत्रानभिप्रेताऽगतिरिति चेन्न, अनभिप्रेतगत्यभावाभावे प्रतिनियतगतिभाव एव न भवेत्, तत्सद्भावे वा तदवस्थोऽनेकान्त ॥ २६ ॥

स्यादेतत्, दहनादहन पवनात् पवन इत्यत्राप्यनेकान्त दहनादावदहनादेर्विरुद्धरूपस्य सम्भवात्स्वरूपाभाव स्यादित्यत्राह—

गुणणिव्वत्तियसण्णा एवं दहणादओ वि दट्ठव्वा ।
जं तु जहा पडिसिद्धं दव्वमदव्वं तहा होइ ॥ २७ ॥

गुणनिर्वर्तितसंज्ञा एवं दहनादयोऽपि द्रष्टव्या ।
यत्तु यथा प्रतिषिद्ध द्रव्यमद्रव्य तथा भवति ॥ छाया ॥

गुणेति । येषा दहनादिना गुणेनोत्पादिता सञ्ज्ञा तेऽपि दहनपवनादय एवानेकान्तात्मका द्रष्टव्या, तथाहि दाह्यपरिणामयोग्य तृणादिक दहतीति दहन, तदपरिणाम स्वात्माकाशाप्राप्तादिक न दहतीति । तेन यद्द्रव्य यथा दहनरूपतया प्रतिषिद्ध तद्द्रव्यमदहनादिरूपम्, तथा भजनाप्रकारेण स्याद्दहन स्यान्नेति भवति ततो नानेकान्त । तथाऽदहन इत्यत्राप्यनेकान्त, तथाहि यदुदकद्रव्य यथा दहनत्वेन निषिद्ध दहनो न भवतीति अदहन इति तदपि न सर्वथाऽदहनद्रव्य भवति, पृथिव्याद्यात्मकद्रव्याद्यावृत्तत्वात्, अन्यथा दहनव्यतिरिक्तभूतैकत्वप्रसङ्ग इत्यनेकान्त एव, [illegible] द्रव्यत्वात ॥ २७ ॥

नन्वेव तदतद्द्रव्यत्वाज्जीवद्रव्यमजीवद्रव्यम्, अजीवद्रव्यञ्च जीवद्रव्य स्यादित्यत्राह—

कुंभो ण जीवदवियं जीवो वि ण होइ कुंभदवियं ति ।
तम्हा दो वि अदवियं अण्णोण्णविसेसिया होंति ॥ २८ ॥

कुम्भो न जीवद्रव्य जीवोऽपि न भवति कुम्भद्रव्यम् ।
तस्माद्द्वावप्यद्रव्य अन्योऽन्यविशेषितौ भवत ॥ छाया ॥

कुम्भ इति, कुम्भो जीवद्रव्यं न भवति जीवोऽपि न भवति घटद्रव्यम्, तस्माद्वा तयोद्रव्यमन्योऽन्यविशेषितौ-परस्पराभावात्मको। तथाहि जीवद्रव्यं कुम्भादेरजीवद्रव्याद्व्यावृत्तमव्यावृत्तं वा, आद्ये स्वरूपापेक्षया जीवो जीवद्रव्यम्, कुम्भाद्यजीवद्रव्यापेक्षया च न जीवद्रव्यमित्युभयरूपत्वादनेकान्त एव, द्वितीये च सर्वस्य सर्वात्मकतापत्ते प्रतिनियतरूपाभावतस्तयोरभाव खरविषाणवत्, ततः सर्वमनेकान्तात्मकमन्यथा प्रतिनियतरूपताऽनुपपत्तेरिति व्यवस्थितम् ॥ २८ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिननिविष्टभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य सामान्य-
विशेषात्मकत्वस्थापनं नामैकोनत्रिंशं सोपानम् ॥

उत्पादादिविशेषनिरूपणम् ।

अथ प्रत्युत्पन्नपर्यायं विगतभविष्यद्वा यत्समानयति वचनं तत्प्रतीत्यवचनमिति यदुक्तं तत्र वचनादिकोऽपि पर्यायः, स चाप्रयत्नानन्तरीयको वचनविशेषलक्षणः, घटादिकस्तु प्रयत्नानन्तरीयक इति केचित्सम्प्रतिपन्नाः, तन्निराकरणाय यद्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतीयते तत्तत एवाभ्युपगन्तव्यमन्यथा कार्यकारणभावाभावप्रसक्तिरित्याह—

> उप्पाओ दुवियप्पो पओगजणिओ य वीससा चेव ।
> तत्थ उ पओगजणिओ समुदयवाओ अपरिसुद्धो ॥ २९ ॥

> उत्पादो द्विविकल्पः प्रयोगजनितश्च विस्रसा चैव ।
> तत्र तु प्रयोगजनितस्समुदयवादोऽपरिशुद्धः ॥ छाया ॥

उत्पाद इति, द्विविध उत्पादः, पुरुषेतरकारकव्यापारजन्यतया अध्यक्षानुमानाभ्यां तथा तस्य प्रतीतेः। पुरुषव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेऽपि शब्दविशेषस्य तदजन्यत्वे घटादेरपि तदनन्यत्वप्रसक्तेः, विशेषाभावात्, प्रत्यभिज्ञानादेश्च विशेषस्य प्रागेव निरासात्। तत्र प्रयोगेण यो जनित उत्पादः, मूर्तिमद्द्रव्यारब्धावयवकृतत्वात्स समुदायवादः, तथाभूताऽऽरब्धस्य समुदायात्मकत्वात्, तत एवासावपरिशुद्धः, सावयवात्मकस्य तच्छब्दवाच्यत्वेनाभिप्रेतत्वात् ॥ २९ ॥

विस्रसाजनितोऽप्युत्पादो द्विविध इत्याह—

साभाविओ वि समुदयकओ व्व एगत्तिओ व्व होज्जाहि ।
आगासाईआण तिण्ह परपच्चओऽणियमा ॥ ३० ॥

स्वाभाविकोऽपि समुदायकृतो वा एकत्विको वा भवेत् ।
आकाशादीनां त्रयाणां परप्रत्ययोऽनियमात् ॥ छाया ॥

स्वाभाविक इति, स्वाभाविकश्च द्विविध उत्पाद, एक समुदायकृत, प्राक्प्रतिपादितावयवारब्धो घटादिवत्, अपरश्चैकत्विक अनुत्पादितामूर्तिमद्द्रव्यावयवारब्ध, आकाशादिवत्, आकाशादीनाञ्च त्रयाणां द्रव्याणामवगाहकादिघटादिपरद्रव्यनिमित्तोऽवगाहनादिक्रियोत्पादोऽनियमात्—अनेकान्ताद्भवेत्, अवगाहकगन्तृस्थातृद्रव्यसन्निधानतोऽम्बरधर्माधर्मेष्ववगाहनगतिस्थितिक्रियोत्पत्तिनिमित्तभावोत्पत्तिरित्यभिप्राय ॥ ननु अनारब्धामूर्तिमद्द्रव्यावयवत्वे गगनादीनां निरवयवत्वप्रसक्तेरनेकान्तात्मकत्वव्याघात, न, मूर्तिमद्द्रव्यानारब्धानामपि तेषां सावयवत्वात्, प्रदेशव्यवहारस्याकाशे दर्शनात्। न च तद्व्यवहारो मिथ्या, मिथ्यात्वनिमित्ताभावात्, न च संयोगस्याव्याप्यवृत्तिसंयोगाधारत्वात्तन्निमित्त सावयवत्वाध्यारोपो मिथ्यात्वकारणम्, निरवयवेऽव्याप्यवृत्ति संयोगाधारत्वस्याध्यारोपनिमित्तस्यैवानुपपत्ते, आकाशस्य निरवयवत्वे श्रोत्राकाशसमवेतस्येवान्यत्र समवेते शब्दस्याप्यस्मदादेरुपलम्भप्रसङ्गाच्च, निरवयवैकाकाशसमवेतत्वात् । धर्माधर्माभिसंस्कृतकर्णशष्कुल्यवरुद्धाकाशदेश एव श्रोत्रमन्यत्र समवेतन्तु न तत्र समवेतमिति चेन्न सावयवत्वप्रसङ्गात्, श्रोत्राकाशप्रदेशादन्यत्र समवेतशब्दाधाराकाशदेशस्यान्यत्वात्, सावयवत्वाभावेऽम्बरस्य शब्दस्य नित्यत्वसर्वगतत्वप्रसङ्गाच्च, आकाशैकगुणत्वात्तन्महत्त्ववत्, क्षणिकैकदेशवृत्तिविशेषगुणत्व शब्दस्य प्रमाणत सिद्धत्वान्नाय दोष इति चेन्न सावयवत्वप्रसङ्गात्, तदेकदेशवृत्तित्वाच्छब्दस्य, न हि निरवयवत्वे तस्यैकदेश सङ्गच्छते । न च संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वनिबन्धनोऽयमेकदेशव्यपदेश इति वाच्यम्, आकाशं व्याप्य संयोगो न वर्तते तदेकदेशे वर्तत इत्यभ्युपगमप्रसङ्गात्, व्याप्यवृत्तित्व हि सामस्त्यवृत्तित्व तत्प्रतिषेधश्च पर्युदासपक्षे एकदेशवृत्तित्वमेव, प्रसज्यपक्षे तु वृत्तिप्रतिषेध एव, न चासौ युक्त, संयोगस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात्, तदभावे तदभावात्, आकाशस्य निरवयवत्वे सन्तानवृत्त्या शब्दस्या

---

१ युगपन्निखिलद्रव्यावगाह साधारणकारणापेक्ष युगपन्निखिलद्रव्यावगाहत्वात्, य एव स एवम् यथ कसर सलिलान्त पातिमत्स्यावगाह तथा-वगाहश्चायम् तस्मात्तथा, यच्चापेक्षणीयमत्र साधारण कारण तदाकाशमिति, अत्र विशेषस्तत्त्वार्थविभाकरे द्रष्टव्य एव धर्मादिसिद्धिरपि ॥ २ पर्यायार्थादेशात् पूर्वपूर्वाकाशप्रदेशेभ्य उत्तरोत्तराकाशप्रदेशात्मत्त्या कथञ्चित्तदभिन्नस्य व्योम्नोऽपि समुत्पादात् सावयवत्वमिति भाव । ३ प्रसज्यपक्ष व्याप्यवृत्तौ निषिद्धायां न नभस एकदेशाभ्युपगमे तेनापि वृत्त्यसम्भवे वृत्तिमात्रस्यापि प्रतिषेध स्यात्, न चैतत्तथोपपद्यते शब्दस्य गुणत्वस्वीकाराद्गुणस्य चावश्य द्रव्याश्रितत्वादिति ॥

गतस्य श्रोत्रेणानुपलब्धिप्रसङ्गश्च, अन्यान्याकाशदेशोत्पत्तिकारण तस्य श्रोत्रसमवेतत्वानुपपत्ते, वीचीतरङ्गन्यायेनेतरेतराकाशदेशादन्यान्यशब्दोत्पत्तिप्रकल्पनायां कथं नाकाशस्य सावयवता, किञ्च शब्द प्रत्याकाशस्य समवायिकारणताऽङ्गीक्रियते, यच्च समवायिकारण तत्सावयवम्, यथा तन्त्वादि, समवायिकारणञ्च शब्दं प्रत्याकाशं परेणाभ्युपगतम्, न च परमाण्वादिना व्यभिचार, तस्यापि सावयवत्वात्, अन्यथा द्व्यणुकबुद्ध्यादेस्तत्कार्यस्य सावयवत्व न स्यात्, न च बुद्ध्यादे सावयवत्वमसिद्धम्, आत्मन सावयवत्वेन तद्विशेषगुणस्य बुद्ध्यादे स्वव्यापकाकारेण सावयवत्वोपपत्तः । अपि च सावयवमाकाश तद्विनाशान्यथानुपपत्ते, अनित्यञ्चाकाश तद्विशेषगुणाभिमतशब्दविनाशान्यथानुपपत्ते तथाहि शब्दो न तावदाश्रयविनाशाद्विनश्यति, तस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्, न विरोधिगुणप्रादुर्भावात्, तन्महत्त्वादेरेकार्थसमवायित्वेन रूपरसयोरिव विरोधित्वासिद्धे, विरोधित्वे वा श्रवण समयेऽपि तदभाव स्यात्, तदापि तन्महत्त्वस्य भावात् । नापि संयोगादिर्विरोधिगुण, तस्य तत्कारणत्वात् । नापि संस्कार, तस्य गुणत्वेन शब्देऽसम्भवात्, सम्भवे वा शब्दस्य द्रव्यत्वप्रसक्ति, आकाशस्य द्रव्यत्वेन तत्सम्भवेऽपि तस्याभावे आकाशस्याप्यभावप्रसक्ति तस्य तदव्यतिरेकात्, व्यतिरेक वा नश्यति सम्बन्धायोगात् । नापि शब्दोपलब्धिप्रापक धर्माद्यभावात् तदभाव, भिन्नाश्रयस्य तस्यानेन विनाशयितुमशक्यत्वात्, शक्यत्वे वा तदाधारस्यापि विनाशप्रसङ्ग, तस्य तदव्यतिरेकात्, तस्मादम्बरविशेषगुणत्वे शब्दस्य तद्विनाशान्यथानुपपत्त्या तस्यापि विनाशित्वम्, ततोऽपि सावयवत्वम्, एवञ्च सर्व वस्तूत्पाद्विनाशस्थित्यात्मकत्वात् कथञ्चित् सावयव सिद्धम्, तत्र प्रयोगविस्रसात्मकमूर्तिमद्द्रव्यानारब्धत्वेनाकाशादेरुत्पाद एकत्विकोऽभिधीयते, न पुनर्निरवयवकत्वादैकत्विक, अयमपि स्यादैकत्विक न स्यान्नैकत्विक न त्वैकत्विक एव, एव मूर्तिमदमूर्तिमदवयवद्रव्यद्वयोत्पाद्यावगाहगतिस्थितीनां यथोक्तप्रकारेण तत्रोत्पत्तेरवगाहनिमित्तविशेषभावस्य च विशिष्टकार्यत्वाद् विशिष्टकारणपूर्वकत्वसिद्धेस्तत्कारणे आकाशादिसत्त्वा समयनियमना सिद्धा ॥ ३० ॥

उत्पादवद्विगमोऽपि तथाविध एवत्याह—

विगमस्सवि एस विही समुदयजणियम्मि सो उ दुवियप्पो ।
समुदयविभागमेत्त अत्थतरभावगमण च ॥ ३१ ॥

विगमस्याप्येष विधि समुदयजनिते स तु द्विविकल्प ।
समुदयविभागमात्रमर्थान्तरभावगमनञ्च ॥ छाया ॥

विगमस्येति, स्वाभाविक प्रयोगजनितश्चेति विगमोऽपि द्विविध, तद्द्वयातिरिक्तस्त्व

भावात्, पूर्वावस्थाविगमव्यतिरेकेण उत्तरावस्थोत्पत्त्यनुपपत्तेः, न हि बीजादीनामविनाशेऽङ्कुरादिकार्यप्रादुर्भावो दृष्टः, न चावगाहगतिस्थित्याधारत्वं तदनाधारत्वस्वभावप्राक्तनावस्थाध्वंसमन्तरेण सम्भवति तत्र समुदयजनिते यो विनाशः स उभयत्रापि द्विविधः, एकः समुदयविभागमात्रप्रकारो विनाशः, यथा पटादेः कार्यस्य तत्कारणपृथक्करणे तन्तुविभागमात्रम्, द्वितीयप्रकारस्त्वर्थान्तरभावगमनं विनाशः, यथा मृत्पिण्डस्य घटार्थान्तरभावेनोत्पादो विनाशः । न चार्थान्तररूपविनाशविनाशे मृत्पिण्डप्रादुर्भावप्रसक्तिरिति वक्तव्यम्, पूर्वोत्तरकालावस्थयोरसङ्कीर्णत्वात्, अतीततरत्वेन प्राक्तनावस्थाया उत्पत्तेः, अतीतस्य च वर्तमानताऽयोगात्, तयोः स्वस्वभावापरित्यागतस्तथानियतत्वात्, तुच्छरूपस्य स्वभावस्याभावः स्यादपि तदभावरूपः, न तु वस्त्वन्तरादुपजायमानं वस्त्वन्तरमतीततरावस्थारूपं भवितुमर्हति, तरतमप्रत्ययार्थव्यवहाराभावप्रसक्तेः ॥ ३१ ॥

न चोत्पादविनाशयोरैकान्तिकतद्रूपताऽभ्युपगमेऽनेकान्तवादव्याघातः, कथञ्चित्तयोस्तद्रूपत्वाभ्युपगमादित्याह—

तिण्णि वि उप्पायाई अभिण्णकालो य भिण्णकालो य ।
अत्थंतरं अणत्थंतरं च दवियाहि णायव्वा ॥ ३२ ॥

त्रयोऽप्युत्पादादयोऽभिन्नकालाश्च भिन्नकालाश्च ।
अर्थान्तरमनर्थान्तरञ्च द्रव्याज्ज्ञातव्याः ॥ छाया ॥

त्रय इति, उत्पादविगमस्थितिस्वभावास्त्रयोऽपि परस्परतोऽन्यकालाः, यतो न पटादेरुत्पादसमय एव विनाशः, तस्यानुत्पत्तिप्रसक्तेः, नापि तद्विनाशसमये तस्यैवोत्पत्तिः, अविनाशापत्तेः, न च तत्प्रादुर्भावसमय एव तत्स्थितिः, तद्रूपेणावस्थितस्यानवस्थाप्रसक्तितः प्रादुर्भावायोगात्, न च पटरूपमृत्स्थितिकाले तस्याविनाशः, तद्रूपेणावस्थितस्य विनाशानुपपत्तेः, न च घटविनाशविशिष्टमृत्काले तस्या एवोत्पादो दृष्टः, नापि तदुत्पादविशिष्टमृत्समये तस्या एव ध्वंसोऽनुत्पत्तिप्रसङ्गत एव तत्त्रयाणामपि भिन्नकालत्वात्तद्द्रव्यमर्थान्तरं नानास्वभावम्, न ह्यन्योऽन्यव्यतिरिक्तकालोत्पादविगमध्रौव्यान्यतिरिक्तमेकस्वरूपं द्रव्यमुपपद्यते, तस्य तेभ्योऽभेदप्रसक्तेः । न च तद्भिन्नमेवास्तु, तद्विषयविकल्पस्य तस्य तथाऽनुपलब्धितोऽसत्त्वात्, न चैकस्य द्रव्यस्याभावादनेकान्ताभावप्रसक्तिः, यतोऽभिन्नकालाश्चोत्पादादयः, न हि कुशूलविनाशघटोत्पादयोर्भिन्नकालता, अन्यथा विनाशात् कार्योत्पत्तिः स्यात्, घटानुत्तरपर्यायानुत्पत्तावपि प्राक्तनपर्यायध्वंसप्रसक्तिश्च स्यात्, पूर्वोत्तरपर्यायविनाशोत्पादक्रियाया निराधाराया अयोगात्तदाधारभूतद्रव्यस्थितिरपि तदाऽभ्युपग-

न्तव्या, न च क्रियाफलस्यैव क्रियाधार , तस्य प्रागसत्त्वात्, सत्त्वे वा क्रियावैफल्यात्, तत स्त्रयाणामभिन्नकालत्वात्तद्व्यतिरिक्त द्रव्यमभिन्नम् । न च घटोत्पादविनाशापेक्षया भिन्न कालतयाऽर्थान्तरत्वम्, कुशूलघटविनाशोत्पादापेक्षयाऽभिन्नकालत्वेनानर्थान्तरत्वादेकान्त इति वक्तव्यम्, द्रव्यस्य पूर्वावस्थाया भिन्नाभिन्नतया प्रतीयमानस्योत्तरावस्थायामपि भिन्ना भिन्नतया तस्यैव प्रतीतेरनेकान्ताव्याहते । न चाबाधिताध्यक्षादिप्रतिपत्तिविषयस्य तस्य विरोधाद्युद्भावन युक्तिसङ्गत सर्वप्रमाणप्रमेयव्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, अत एवार्थान्तर मनर्थान्तरञ्चोत्पादादयो द्रव्यात्, तद्वा तेभ्यस्तथेति प्रतिज्ञेयम्, द्रव्या तथाभूततद्ग्राहकत्वपरि णतात्मलक्षणात् प्रमाणादित्यपि व्याख्येयम्, न हि तथाभूतप्रमाणप्रवृत्तिस्तथाभूतार्थमन्तरे णोपपन्ना धूम इव धूमध्वजान्तरेण, संवेद्यते च तथाभूतग्राह्यग्राहकरूपतया अनेकान्तात्मक प्रमाणमिति न तदपलाप कर्तुं शक्य , अन्यथातिप्रसङ्गात् । यद्वा देशादिविप्रकृष्टा उत्पत्ति विनाशस्थितिस्वभावा भिन्नाभिन्नकाला अर्थान्तरानर्थान्तररूपा , द्रव्यत्वात् द्रव्याव्यतिरिक्त त्वादित्यर्थ , अन्यथोत्पादादीनामभावप्रसक्ते , तेभ्यो वा द्रव्यमर्थान्तरानर्थान्तरम् द्रव्य त्वात्, प्रतिज्ञार्थैकदेशता च हेतोर्नाशङ्कनीया द्रव्यविशेषे साध्ये द्रव्यसामान्यस्य हेतुत्वेनो पन्यासात् ॥ ३२ ॥

अत्रैवार्थे प्रत्यक्षप्रतीतमुदाहरणमाह—

जो आउचणकालो सो चेव पसारियस्स वि ण जुत्तो ।
तेसिं पुण पडिवत्तीविगमे कालतर णत्थि ॥ ३३ ॥

य आकुञ्चनकाल स एव प्रसारितस्यापि न युक्त ।
तयो पुन प्रतिपत्तिविगमयो कालान्तर नास्ति ॥ छाया ॥

य इति, अङ्गुल्यादेर्द्रव्यस्य य आकुञ्चनकाल स एव तत्प्रसारणस्य न युक्त भिन्न कालतया आकुञ्चनप्रसारणयो प्रतीतेस्तयोर्भेद , अ यथा तयो स्वरूपाभावापत्ते , तत्तत्प र्यायाभिन्नस्याङ्गुल्यादिद्रव्यस्यापि तथाविधत्वात्तदपि भिन्नमभ्युपगन्तव्यमन्यथा तदनुपल म्भात्, अभिन्नञ्च, तदवस्थयोस्तस्यैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । तयोः पुनरुत्पादविनाशयोः प्रतिपत्ति प्रादुर्भाव , विगमो–विपत्ति तत्र कालान्तर भिन्नकालत्वमङ्गुलिद्रव्यस्य च नास्ति, पूर्वपर्यायविनाशोत्तरपर्यायोत्पत्त्यङ्गुलिद्रव्यावस्थितीनामभिन्नकालताऽभिन्नरूपता च प्रतीयते, एकस्यैव द्रव्यस्य तथाविवर्तात्मकस्याध्यक्षत प्रतीते ॥ ३३ ॥

यथोत्पादव्ययस्थितीना प्रत्येकमेकैक रूप त्र्यात्मक तथाभूतवर्त्तमानभविष्यद्भिरप्येकैक रूप त्रिकालतामासादयतीत्याह—

उप्पज्जमाणकाल उप्पण्ण ति विगय विगच्छत ।
दविय पण्णवयतो तिकालविसय विसेसेइ ॥ ३४ ॥

उत्पद्यमानकालमुत्पन्नमिति विगत विगच्छत् ।
द्रव्य प्रज्ञापयस्त्रिकालविषय विशिनष्टि ॥ छाया ॥

उत्पद्यमानेति, उत्पद्यमानसमय एव यत्किञ्चित् पटद्रव्य तावदुत्पन्न यदेकतन्तुप्रवेश क्रियासमये तद्द्रव्य तेन रूपेण नोत्पन्न तर्ह्युत्तरत्रापि तन्नोत्पन्नमित्यत्यन्तानुत्पत्तिप्रसक्तिस्तस्य स्यात्, न चोत्पन्नांशेन तेनैव पुनस्तदुत्पद्यते तावन्मात्रपटादिद्रव्योत्पत्तिप्रसक्तेरुत्तरोत्तर क्रियाक्षणस्य तावन्मात्रफलोत्पादने एव प्रक्षयादपरफलान्तरस्यानुत्पत्तिप्रसक्ते, यदि च विद्यमाना एकतन्तुप्रवेशक्रिया न फलोत्पादिका विनष्टा सुतरा न भवेत्, असत्त्वादनुत्पत्तेस्तथावत्, न ह्यनुत्पन्नविनष्टयोरसत्त्वे कश्चिद्विशेष । तत प्रथमक्रियाक्षण केनचिद्रूपेण द्रव्यमुत्पादयति द्वितीयस्त्वसौ तदेवांशान्तरेणोत्पादयति, अन्यथा क्रियाक्षणान्तरस्य वैफल्य प्रसक्ते, एकांशेनोत्पन्न सदुत्तरक्रियाक्षणफलांशेन यद्यपूर्वमपूर्व तदुत्पद्येव सदोत्पन्न भव त्यन्यथेति प्रथमत तुप्रवेशादारभ्यान्त्यतन्तुसयोगावधि यावदुत्पद्यमान प्रबन्धेन तद्रूप तयोत्पन्नमभिप्रेतनिष्ठारूपतया चोत्पत्स्यत इत्युत्पद्यमानमुत्पन्नमुत्पत्स्यमानञ्च भवति, एव मुत्पन्नमपि उत्पद्यमानमुत्पत्स्यमानञ्च भवति, तथोत्पत्स्यमानमपि उत्पद्यमानमुत्पन्नञ्चेत्येवैक-मुत्पन्नादिकालत्रयेण यथा त्रैकाल्य प्रतिपद्यते तथा विगच्छदादिकालत्रयेणाप्युत्पादादिरेकैक त्रैकाल्य प्रतिपद्यते, तथाहि यथा यदैवोत्पद्यते तत्तदैवोत्पन्नमुत्पत्स्यते च, यदैवोत्पन्न तत्तदैवोत्पद्यते उत्पत्स्यते च, यदैवोत्पत्स्यते तत्तदैवोत्पद्यते उत्पन्नञ्च । तथा तदेव तदैव यदुत्पद्यते तत्तदैव विगत विगच्छद्विगमिष्यच्च, तथा यदेव यदैवोत्पन्न तदेव तदैव विगत विगच्छद्विगमिष्यच्च तथा यदेव यदैवोत्पत्स्यते तदेव तदैव विगत विगच्छद्विगमिष्यच्च, एव विगमोऽपि त्रिकाल उत्पादादिना दर्शनीय, तथा स्थित्यापि त्रिकाल एव सप्रपञ्चः प्रदर्शनीय, एव स्थितिरपि उत्पादविनाशाभ्या सप्रपञ्चाभ्यामेकैकाभ्या त्रिकाला प्रदर्शनीयेति द्रव्यमन्योन्यात्मकतयाभूतकालत्रयात्मकोत्पादविनाशस्थित्यात्मक प्रज्ञापयस्त्रिकालविषयप्रादुर्भवद्धर्माधारतया तद्विशिनष्टि, अनेन प्रकारेण त्रिकालविषय द्रव्यस्वरूप प्रतिपादित भवति, अन्यथा द्रव्यस्याभावात् तद्वचनस्य मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति भाव ॥ ३४ ॥

नन्वर्थान्तरगमनलक्षणस्य विनाशस्यासम्भवाद्विभागजस्य चोत्पादस्य, तद्द्वयाभावे स्थितेरप्यभावात् तत्त्रैकाल्य दूरोत्सारितमेवेति मन्यमानान् वादिन प्रति तदभ्युपगम प्रदर्शन पूर्वकमाह—

दव्वतरसयोगाहि केचिदवियस्स नेति उप्पाय ।
उप्पायत्थाकुसला विभागजाय ण इच्छति ॥ ३५ ॥

द्रव्यान्तरसयोगै केचिद्द्रव्यस्य ब्रुवत उत्पादम् ।
उत्पादार्थाकुशला विभागजात नेच्छन्ति ॥ छाया ॥

द्रव्यान्तरेति, सजातीयद्रव्यान्तरादेव समवायिकारणात्तत्सयोगासमवायिकारणनिमित्तकारणादिसव्यपेक्षादवयवि कार्यद्रव्य भिन्न कारणद्रव्येभ्य उत्पद्यत इति द्रव्यस्योत्पाद केचन ब्रुवते, ते चोत्पादार्थानभिज्ञा विभागजात नेच्छन्ति ॥ ३५ ॥

कुत पुनर्विभागजोत्पादानभ्युपगमवादिन उत्पादार्थानभिज्ञा इत्यत्राह—

अणु दुअणुएहिं दव्वे आरद्धे तिअणुयत्ति ववएसो ।
तत्तो य पुण विभत्तो अणुत्ति जाओ अणू होइ ॥ ३६ ॥

अणु द्व्यणुकाभ्या द्रव्ये आरब्धे त्र्यणुकमिति व्यपदेश ।
ततश्च पुनर्विभक्त अणुरिति जातोऽणुर्भवति ॥ छाया ॥

अणुरिति, द्वाभ्या परमाणुभ्या कार्यद्रव्ये आरब्धे अणुरिति व्यपदेश परमाणुद्वयारब्धस्य द्व्यणुकस्याणुपरिमाणत्वात्, त्रिभिश्चतुर्भिर्वा द्व्यणुकैरारब्धे त्र्यणुकमिति व्यपदेश, अन्यथोत्पत्तावुपलब्धिनिमित्तस्य महत्त्वस्याभावप्रसक्ते । अत्र किल त्रिभिश्चतुर्भिर्वा प्रत्येक परमाणुभिरारब्धमणुपरिमाणमेव कार्यमिति त्र्यादिपरमाणूनामारम्भकत्वे आरम्भवैयर्थ्यप्रसक्तिरिति द्वाभ्या परमाणुभ्या द्व्यणुकमारभ्यते, त्र्यणुकमपि न द्वाभ्यामणुभ्यामारभ्यते, कारणविशेषपरिमाणतोऽनुपभोग्यत्वप्रसक्ते , यतो महत्त्वपरिमाणयुक्त वदुपलब्धियोग्य स्यात्, तथा चोपभोग्य कारणबहुत्वमहत्त्वप्रचयजन्यञ्च महत्त्वम् , न च द्वित्रिपरमाण्वारब्धे कार्ये महत्त्वम्, तत्र महत्परिमाणाभावात् तेषामणुपरिमाणत्वात् प्रचयोऽप्यवयवाभावान्न सम्भवति तेषाम् । नापि द्वाभ्यामणुभ्या कारणबहुत्वाभावात्, न प्रचयोऽपि प्रशिथिलावयवसयोगाभावात्, उपलभ्यते च समानपरिमाणैस्त्रिभि पिण्डैरारब्धे कार्ये महत्व न द्वाभ्यामिति महत्परिमाणाभ्या ताभ्यामेवारब्धे महत्त्वम्, न त्रिभिरल्पपरिमाणैरारब्ध इति समानसख्यातुल्यपरिमाणाभ्या तन्तुपिण्डाभ्यामारब्धे पटादिकार्ये प्रशिथिलावयवतन्तुसयोगकृत महत्त्वमुपलभ्यते न तदितरत्रेति । नन्वेव यदि कार्यारम्भस्तदा द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते द्वे बहूनि वा

---

१ क्वचित्कारणगत बहुत्व क्वचिन्महत्त्व क्वचिच्च प्रचय कार्यगत महत्त्वे कारणम् तत्र प्रचयो नाम शिथिलाख्योऽवयव सयोगविशेष इति नैयायिकास्तदेत मत प्रथम प्रदर्श्य नन्वेवमित्यादिना निराक्रियते ॥

समानजातीयानि इत्यभ्युपगमः परित्यज्यताम्, यतो न परमाणुद्व्यणुकादीनामपरित्यक्ताजनकावस्थानामनङ्गीकृततरकार्यजननस्वभावानाञ्च द्व्यणुकत्र्यणुकादिकार्यनिर्वर्तकत्वम्, अन्यथा प्रागपि तत्कार्यप्रसङ्गात् । अथ न तेषामजनकावस्थात्यागतो जनकस्वभावान्तरोत्पत्तौ कार्यजनकत्वं किन्तु पूर्वस्वभावेनावस्थितानामेव संयोगलक्षणसहकारिशक्तिमद्भावात् कार्यनिर्वर्तकत्वं प्राक् तु तदभावान्न कार्योत्पत्तिः कारणानामविचलितस्वरूपत्वेऽपि । न च संयोगेन तेषामनतिशयो व्यावर्त्यते, अतिशयो वा कश्चिदुत्पाद्यते, अभिन्नो वा भिन्नो वा संयोगस्यैवातिशयत्वात् । न च कथमन्यस्तेषां संयोगोऽतिशय इति वाच्यम्, अनन्यस्याप्यतिशयत्वायोगात्, न हि स एव तस्यातिशय इत्युपलब्धम्, तस्मात्तत्संयोगे सति कार्यमुपलभ्यते तदभावे तु नोपलभ्यत इति संयोग एव कार्योत्पादने तेषामतिशय इति न तदुत्पत्तौ तेषां स्वभावान्तरोत्पत्तिः संयोगाऽतिशयस्य तेभ्यो भिन्नत्वादिति चेन्नैवम्, यत कार्योत्पत्तौ तेषां संयोगोऽतिशयो भवतु, संयोगोत्पत्तौ तु तेषां कोऽतिशय इति वाच्यम्, न तावत् स एव संयोगस्तस्याद्याप्यनुत्पत्तेः, नापि संयोगान्तरं तस्यानभ्युपगमात्, अभ्युपगमेऽपि तदुत्पत्तावप्यपरसंयोगातिशयप्रकल्पनायामनवस्थाप्रसक्तेः । न च क्रियाऽतिशयः, तदुत्पत्तावपि पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात्, किञ्चादृष्टापेक्षात्माणुसंयोगात् परमाणुक्रियोत्पद्यत इत्यभ्युपगमादात्मपरमाणुसंयोगोत्पत्तावप्यपरोऽतिशयो वाच्यः तत्र च तदेव दूषणम् । किञ्चासौ संयोगो द्व्यणुकनिर्वर्तकः किं परमाण्वाश्रितः, उत तदन्याश्रितः किंवाऽनाश्रितः, प्रथमेऽपि तदुत्पत्तौ यदि परमाणुरुत्पद्यते तदा संयोगवत्तस्य कार्यताप्रसङ्गः, यदि नोत्पद्यते तदा संयोगस्तदाश्रितो न स्यात्, समवायस्याभावात्, परमाणूनां संयोगं प्रत्यकारकत्वात्, तदकारकत्वन्तु यत्र तस्य प्रागभावानिवृत्तेः, तदन्यगुणान्तरवत्, ततस्तेषां कार्यरूपतया परिणतिरभ्युपगन्तव्या, अन्यथा तदाश्रितत्वं संयोगस्य न स्यात्, अन्याश्रितत्वेऽपि पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः, अनाश्रितत्वे तु निर्हेतुकोत्पत्तिप्रसक्तिः । अथ संयोगस्यानुत्पादाङ्गीकारे तस्य सद्रूपत्वे नित्यताप्रसङ्गोऽकारणत्वात्, अथासद्रूपत्वं तर्हि कार्यानुदयः स्यात्, तदभावे प्राग्वत् विशिष्टपरिणामोपेतकार्यद्रव्योत्पत्त्यभावात्, तथा च जगतोऽदृश्यताप्रसक्तिरिति संयोगैकत्वसङ्ख्यापरिमाणमहत्त्वपरत्वाद्यनेकगुणानां तत्रोत्पत्तिरभ्युपेया कारणगुणपूर्वप्रक्रमेण कार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्, दृष्टमेवैतदिति चेन्न, आश्रयस्य वाच्यत्वात्, न च कार्यमाश्रयः, तदुत्पत्तेः प्राक् तस्यासत्त्वात्, सत्त्वे चोत्पत्तिविरोधात्, न च निर्गुणमेव कार्यं गुणोत्पत्तेः प्रागस्तीति वक्तव्यम्, गुणसम्बन्धवत्सत्तासम्बन्धस्याप्याद्यक्षणेऽभावेन तत्सत्त्वासम्भवात् । न चोत्पत्तिकाल एव सत्तासम्बन्धः, रूपादिगुणसमवायाभाव

१ उत्पद्यमानस्य क्षणं निर्गुणत्वनिष्क्रियत्ववत्सामान्यतायाः अपि दुर्वारत्वमिति भावः ।

तस्तदाऽनुपलम्भे तत्तत्त्वमत्त्वासम्बन्धव्यवस्थापनासम्भवात्, ततो न कार्यं तदाश्रय, नाप्यणुस्तदाश्रय, तस्य कार्यद्रव्यभूतस्याप्याश्रयतया कार्यकार्यभूतगुणयोरेकाश्रयत्वाप्राप्तेः, न चेष्टापत्ति, तयो कुण्डबदरवदाश्रयाश्रयिभावेऽकार्यकारणभावप्रसङ्गात्, न वाऽयुतसिद्धयोस्तथा, अयुतसिद्धयोराऽऽश्रयाश्रयिभावविरोधात्, तथाहि अपृथक्सिद्ध इत्येनेन भेदनिषेध. प्रतिपाद्यते समवायाभावेऽन्यस्यार्थस्यात्रासम्भवात्, आधाराधेयभाव इत्यनेन चैकत्वनिषेध क्रियते इति कथमनयोरेकत्र सद्भाव । यदि च परमाणव स्वरूपापरित्यागत कार्यद्रव्यमारभन्ते स्वात्मनोऽव्यतिरिक्त तदा कार्यद्रव्यानुत्पत्तिप्रसक्ति, न हि कार्यद्रव्ये परमाणुस्वरूपापरित्यागे स्थूलत्वस्य सद्भाव, तस्य तदभावात्मकत्वात्, तस्मात् परमाणुरूपतापरित्यागेन मृद्द्रव्य स्थूलकार्यस्वरूपमासादयति तद्रूपतापरित्यागेन च पुनरपि परमाणुरूपतामनुभवतीति वलयवत् पुद्गलद्रव्यपरिणतेरादिरन्तो वा न विद्यते इति न कार्यद्रव्य कारणेभ्यो भिन्नम्, न चार्थान्तरभावगमन विनाशोऽयुक्त इति तद्रूपपरित्यागोपादानात्मकस्थितिस्वभावस्य द्रव्यस्य त्रैकाल्य नानुपपन्नम् । यथा चैकत्वसख्यासयोगमहत्त्वापरत्वादिपर्याये परमाणूनामुत्पत्ते कार्यरूपा परमाणवस्तथा बहुत्वसख्याविभागाल्पपरिमाणपरत्वात्मकत्वेन प्रादुर्भावात् परमाणव कार्यद्रव्यवत् तथोत्पन्नाश्चाभ्युपगन्तव्या । कारणान्वयव्यतिरेकानुविधानोपलम्भस्य कार्यताव्यवस्थानिबन्धनस्यात्रापि सद्भावात्, तदाह तस्मादिति, एकपरिमाणाद्द्रव्यात् विभक्तः विभागात्मकत्वेनोत्पन्न अणुरिति अणुर्नीतो भवति, एतदवस्थायाः प्राक् तदसत्त्वात्, सत्त्वे चेदानीमिव प्रागपि स्थूलरूपकार्याभावप्रसङ्गात्, इदानीं वा तद्रूपता तद्रूपाविशेषात् प्राक्तनावस्थायामिव स्यात् । एव चतुर्विधकार्यद्रव्याभ्युपगमोऽसङ्गत, न च य एव कार्यद्रव्यारम्भका परमाणव त एव तद्द्रव्यविनाशोत्तरकाल स्वरूपेण व्यवस्थिता, कार्यद्रव्यप्रागभावप्रध्वसाभावयोरेकत्वविरोधात्, घटद्रव्यप्रागभावप्रध्वसाभावमृत्पिण्डकपालवत् । न च प्रागभावप्रध्वसाभावयोस्तुच्छरूपतया मृत्पिण्डकपालरूपत्वमसिद्धम्, तुच्छरूपाभावस्य प्रमाणाजनकत्वेन तद्विषयत्वतो व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् । न च कपालसयोगात् घटद्रव्यमुपजायते तद्विभागाच्च विनश्यतीति मृत्पिण्डस्य घटद्रव्य प्रति समवायिकारणत्वमयुक्तमिति वाच्यम्, अध्यक्षत एव मृत्पिण्डोपादानत्वेन तस्य प्रतीतेः अत एव घटस्य कपालसमवायिकारणत्वानुमानमध्यक्षबाधितकर्मनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टम् । न चाल्पपरिमाणतन्तुप्रभव महत्परिमाण पटकार्यमुपलब्धमिति घटादिकमपि तदल्पपरिमाणानेक-

---

२ यथा हि घटद्रव्यप्रागभावो मृत्पिण्डात्मको घटद्रव्यप्रध्वसाभावश्च कपालात्मा, तयोरेकत्व विरुद्ध तथैव परमाणोस्तादवस्थ्ये भाविकार्यद्र यत्प्रागभावात्मा भूतकार्यध्वसात्मा स भवत, विरुद्धश्च तथाभ्युपगम इति परमाणो कथञ्चिन्निवृत्तिरभ्युपेयेति भाव ॥

कारणप्रभवमिति वाच्यम् विपर्ययेणापि कल्पनायाः प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, अध्यक्षबाधस्यात्रापि समानत्वात्। किञ्च परमाणूनां सर्वदैकरूपमभ्युपगच्छन्नभावमेव तेषामभ्युपगच्छेत्, अकारकत्वप्रसङ्गात्, तच्च प्रागभावप्रध्वंसाभावविकलत्वेनानाधेयातिशयत्वाद्वियत्कुसुमवत्, तदसत्त्वे च कार्यद्रव्यस्याप्यभावः, अहेतोस्तस्यासत्त्वात्। तदभावे च परापरत्वादिप्रत्ययादेरयोगात् कालादेरप्यमूर्त्तद्रव्यस्याभाव इति सर्वाभावप्रसक्तिः ॥ ३६ ॥

प्रस्तुतमेवाक्षेपद्वारेणोपसंहरति—

बहुयाण एगसद्दे जइ संजोगाहि होइ उप्पाओ ।
णणु एगविभागम्मि वि जुज्जइ बहुयाण उप्पाओ ॥ ३७ ॥

बहूनामेकशब्दो यदि संयोगैर्भवति उत्पादः ।
ननु एकविभागेऽपि युज्यते बहूनामुत्पादः ॥ छाया ॥

बहूनामिति, द्व्यणुकादीनां संयोगे यद्येकस्य त्र्यणुकादेः कार्यद्रव्यस्योत्पादो भवति, अन्यथैकाभिधानप्रत्ययव्यवहारायोगात्, न हि बहुषु एको घट उत्पन्न इत्यादिव्यवहारो युक्तः, नन्वित्यक्षमायाम्, एकस्य कार्यद्रव्यस्य विनाशेऽपि युज्यते एव बहूनां समानजातीयानां तत्कार्यद्रव्यविनाशात्मकानां प्रभूततया विभक्तानामुत्पाद इति, तथाहि घटविनाशाद् बहूनि कपालानि उत्पन्नानीत्यनेकाभिधानप्रत्ययव्यवहारो युक्तः, अन्यथा तदसम्भवात्, ततः, प्रत्येकं त्र्यात्मकास्त्रिकालाश्चोत्पादादयो व्यवस्थिता इत्यनन्तपर्यायात्मकमेकं द्रव्यम् ॥ ३७ ॥

नन्वनन्ते काले भवत्वनन्तपर्यायमेकं द्रव्यम्, एकसमये तु कथं तत्तदात्मकमवसीयते इत्यत्राह—

एगसमयम्मि एगदवियस्स बहुयावि होंति उप्पाया ।
उप्पायसमा विगमा ठिईउ उस्सग्गओ णियमा ॥ ३८ ॥

एकसमये एकद्रव्यस्य बहवोऽपि भवन्त्युत्पादाः ।
उत्पादसमा विगमाः स्थितिस्तु उत्सर्गतो नियमात् ॥ छाया ॥

एकसमय इति, एकस्मिन् समये एकद्रव्यस्य बहव उत्पादा भवन्ति, उत्पादसमानसङ्ख्या विगमा अपि तस्यैव तदैवोत्पद्यन्ते विनाशमन्तरेणोत्पादस्यासम्भवात् न हि पूर्वपर्यायाविनाशे उत्तरपर्यायो भवति, भावे वा सर्वस्य सर्वकार्यताप्रसक्तिः तदकार्यत्वं वा कार्यान्तरस्यैव स्यात्। स्थितिरपि सामान्यरूपतया तथैव नियता स्थितिरहितस्योत्पादस्याभावात्, भावे वा शशशृङ्गादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥ ३८ ॥

एतदेव दृष्टान्तद्वारेण समर्थयति—

कायमणवयणकिरियारूवाइगईविसेसओ वावि ।
संजोयभेयओ जाणणाय दवियस्स उप्पाओ ॥ ३९ ॥

कायमनोवचनक्रियारूपादिगतिविशेषा वापि ।
संयोगभेदतो ज्ञातव्याश्च द्रव्यस्योत्पादाः ॥ छाया ॥

कायेति, यदैवानन्तप्रदेशिकाहारभावपरिणतपुद्गलोपयोगोपजातरसरुधिरादिपरिणतिविशाविर्भूतशिरोऽङ्गुल्याद्यङ्गोपाङ्गभावपरिणतस्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरादिभेदभिन्नावयवात्मकस्य कायस्योत्पत्तिस्तदैवानन्तानन्तपरमाणूपचितमनोवर्गणापरिणतिं प्रतिलभ्य मनउत्पादोऽपि, तदैव वचनस्यापि कायोत्सृष्टतरवर्गणोत्पत्तिप्रतिलब्धवृत्तिरुत्पाद , तदैव च कायात्मनोरन्योन्यानुप्रवेशाद्विषमीकृतासंख्यातात्मप्रदेशे कायक्रियोत्पत्ति , तदैव च रूपादीनामपि प्रतिक्षणोत्पत्तिविनश्वराणामुत्पत्ति , तदैव च मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषायादिपरिणतिसमुत्पादितकर्मबन्धनिमित्ताऽऽगामिगतिविशेषाणामप्युत्पत्ति , तदैव चोत्सृज्यमानोपादीयमानानन्तानन्तपरमाण्वापादिततत्प्रमाणसंयोगविभागानामुत्पत्ति । यद्वा यदैव शरीरादेर्द्रव्यस्योत्पत्तिस्तदैव त्रैलोक्यान्तर्गतसमस्तद्रव्यै सह साक्षात् पारम्पर्येण वा सम्बन्धानामुत्पत्ति सर्वद्रव्यव्याप्यव्यवस्थिताकाशधर्माधर्मादिद्रव्यसम्बन्धात्, तदैव च भाविस्वपर्यायपरज्ञानविषयत्वादीनाञ्चोत्पादनशक्तीनामप्युत्पाद शिरोग्रीवाचञ्चुनेत्रपिच्छोदरचरणाद्यनेकावयवान्तर्भावक्रमयूराण्डकरसशक्तीनामिव, अन्यथा तत्र तेषामुत्तरकालमप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। उत्पादविनाशस्थित्यात्मकाश्च प्रतिक्षण भावा शीतोष्णसम्पर्कादिवशादान्तरसूक्ष्मतरतमादिभेदेन तथैव स्वपरापेक्षया युगपत् क्रमेण चोपलभ्यन्ते , न च तरतमादिभेदेन नवपुराणतया क्रमेणोपलब्धि प्रतिक्षण तथोत्पत्तिमन्तरेण सम्भवति । न चास्मदाद्यध्यक्ष निरवशेषधर्मात्मकवस्तुग्राहकम् , येनानन्तधर्माणामेकदा वस्तुन्यप्रतिपत्तेरभाव इत्युच्यते, अनुमानत प्रतिक्षणमनन्तधर्मात्मकस्य तस्य प्रदर्शितन्यायेन प्रतिपत्ते , सकलत्रैलोक्यव्यावृत्तस्य च वस्तुनोऽध्यक्षेण ग्रहणे तद्व्यावृत्तीना पारमार्थिकतद्धर्मरूपतया कथ नानन्तधर्माणा वस्तुन्यध्यक्षेण ग्रहणम्, अन्यथा तस्य तद्व्यावृत्तताऽयोगात् ॥ ३९ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपाने उत्पादादिविशेषनिरूपण नाम त्रिंशं सोपानम् ॥

हेत्वहेतुवादस्वरूपम् ।

इदानीं विदितनयतत्त्वादिशिष्टप्रश्नं शिष्यो विगृह्य कथनयोग्यः सम्पन्न इति विग्रहकथनोपदेशमाह—

> दुविहो धम्मावाओ अहेउवाओ य हेउवाओ य ।
> तत्थ उ अहेउवाओ भवियाऽभवियादओ भावा ॥ ४० ॥

> द्विविधो धर्मावादोऽहेतुवादश्च हेतुवादश्च ।
> तत्र त्वहेतुवादो भव्याभव्यादयो भावाः ॥ छाया ॥

द्विविध इति, अथवा प्रत्यक्षपरोक्षरूप आत्मन उपयोगः संक्षेपेण द्विविधः, प्रत्यक्षोपयोगोऽवधिमनःपर्यवकेवलभेदेन त्रिविधः, तत्र केवलोपयोगः सकलविषयः प्रागुक्तः, इतरौ चासकलविषयौ अस्मदादिभिरागमगम्यौ । मतिश्रुतभेदेन परोक्षोपयोगोऽपि द्विविधः, तत्राक्षलिङ्गप्रभवमत्युपयोगस्य स्वरूपमुक्तम्, श्रुतोपयोगस्य त्वाचार्यस्तद्धेतुभूतहेत्वहेतुवादभेदभिन्नागमप्रतिपादनद्वारेण स्वरूपमाह द्विविध इति, वस्तुधर्माणामस्तित्वादीनामासमन्ताद्वादः प्रतिपादक आगमोऽहेतुहेतुवादभेदेन द्वैविध्यं प्रतिपद्यते, प्रमाणान्तरानवगतवस्तुप्रतिपादक आगमोऽहेतुवादः, तद्विपरीतस्त्वसौ हेतुवाद इत्योरभिधानात्, यस्तु वस्तुस्वरूपप्रतिपादकत्वेऽपि तद्विपरीतोऽसावहेतुवादो दृष्टिवादात् प्रायेणान्यः । तत्र त्वहेतुवादो भव्याभव्यस्वरूपप्रतिपादक आगमः, तद्विभागप्रतिपादनेऽप्यप्रवृत्तेः प्रमाणान्तरस्याप्रवृत्तेः, न ह्ययं भव्योऽयमभव्य इत्यत्रागममन्तरेण प्रमाणान्तरप्रवृत्तिसम्भवोऽस्मदाद्यपेक्षया ॥ ननु तद्विभागप्रतिपादकं वचो यथार्थमर्हद्वचनत्वात्, अनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकवचनवदित्यनुमानात्तद्विभागप्रतिपत्तौ कथं न तस्यानुमानविषयता, न, एवमप्यागमादेव तद्विभागप्रतिपत्तेः, तद्व्यतिरेकेण प्रमाणान्तरस्य तत्प्रतिपत्तिनिबन्धनस्याभावात् । अर्हदागमस्य च प्रधानार्थसंवादनिबन्धनतत्प्रणीतत्वनिश्चयेऽनुमानतोऽतीन्द्रियार्थविषये प्रामाण्यं निश्चीयत इत्यभ्युपगम्यत एव । आगमनिरपेक्षस्य तु प्रमाणान्तरस्यास्मदादेस्तत्र प्रवृत्तिर्न विद्यत इत्येतावताऽहेतुवादत्वमेतद्विषयागमस्योच्यत इति ॥ ४० ॥

वचनव्यापारः केवलमपेक्ष्याय क्रमः, यदा तु ज्ञानदर्शनचारित्रत्रितये यथावदनुष्ठानप्रवणः तद्विकलश्च प्रतीयते तदाऽनुमानगम्योऽपि तद्विभागो भवति, यथा भव्योऽभव्यो वाऽयं

१ दृष्टयो दर्शनानि नया वा यत्राभी अवतरन्ति असौ दृष्टिवादः सर्वभावप्ररूपणपरः सर्वोऽयं व्यवच्छिन्नप्रायोऽपि परिकर्मसूत्रपूर्वगतानुयोगचूलिकाभेदेन पञ्चविधः ॥

तिपादकः प्रवर्त्तते स्यान्नित्यमित्यादिकः तदा भवति, प्रमाणपरिशुद्धागमार्थमात्रस्य न्यूनाधिकव्यवच्छेदेन प्रतिपादनात्, अधिकस्यासम्भवेन न्यूनस्य च नयानामसर्वार्थत्वप्रसङ्गतोऽर्थस्य परिशुद्धागमविषयत्वायोगात्। स एव नयवादः इतरनिरपेक्षैकरूपप्रतिपादकत्वेन यदा दुर्निक्षिप्त –प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनाऽवधारितस्तदा द्वितीयधर्मनिरपेक्षस्य प्रतिपाद्यधर्मस्याप्यभावतोऽप्रतिपादनादपरिशुद्धो भवति, प्रमाणविरुद्धस्य तथा तदर्थस्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् ॥ ४३ ॥

अपरिशुद्धश्च नयवादः परसमयः स कियद्भेदो भवतीत्यत्राह—

जावइया वयणवहा तावइया चेव होंति णयवाया।
जावइया णयवाया तावइया चेव परसमया ॥ ४४ ॥

यावन्तो वचनपथास्तावन्त एव भवन्ति नयवादाः।
यावन्तो नयवादास्तावन्त एव परसमयाः ॥ छाया ॥

यावन्त इति, अनेकान्तात्मकस्य वस्तुन एकदेशस्य यदन्यनिरपेक्षस्यावधारणं अपरिशुद्धो नयस्तावन्मात्रार्थस्य वाचकानां शब्दानां यावन्तो मार्गा हेतवो नयास्तावन्त एव भवन्ति नयवादास्तत्प्रतिपादकाः शब्दाः। यावन्तो नयवादास्तावन्त एव परसमया भवन्ति स्वेच्छाप्रकल्पितनिबन्धनत्वात् परसमयानां परिमितिर्न विद्यते। ननु यद्यपरिमिताः परसमयाः कथं तन्निबन्धनभूतानां नयानां सङ्ख्यानियमः 'नैगमसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवम्भूता नयाः' [तत्त्वार्थ सू० १–३३] इति श्रूयते, न, स्थूलतस्तदुक्तेः, अवान्तरभेदेन तु तेषामपरिमितत्वमेव स्वकल्पनाशिल्पिघटितविकल्पानामनियतत्वात्, तदुत्थप्रवादानामपि तत्सङ्ख्यापरिमाणत्वात् ॥ ४४ ॥

ननु कं नयमाश्रित्य कः परसमयः प्रवृत्तः, को वा कस्य विषय इत्यत्राह—

जं काविलं दरिसणं एयं दव्वट्ठियस्स वत्तव्वम्।
सुद्धोअणतणअस्स उ परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥ ४५ ॥

यत् कापिलं दर्शनं एतद्द्रव्यार्थिकस्य वक्तव्यम्।
शुद्धोदनतनयस्य तु परिशुद्धः पर्यवविकल्पः ॥ छाया ॥

यदिति, यत्कापिलं दर्शनं सांख्यमेतद्द्रव्यास्तिकनयस्य वक्तव्यं तद्विषयविषयम्, तदुत्थापितश्चेति भावः, शौद्धोदनेस्तु परिशुद्धः पर्यायविशेष एव वक्तव्यः परिशुद्धपर्यायास्तिक-

नयविशेषविषय तदुत्थापितञ्च सौगतमतमित्यभिप्राय , मिथ्यास्वरूपनयप्रभवत्वादनयो र्मिथ्यात्व प्राक् प्रदर्शितमेव ॥ ४५ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय-
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलितस्य सम्मतितत्त्वसोपानस्य हेत्वहेतु
वादस्वरूपव्यावर्णन नामैकत्रिंश सोपानम् ॥

अथ कणादोक्तज्ञेयनिरसनम् ।

ननु भवतु परस्परनिरपेक्षैकैकनयावलम्बिनो साङ्ख्यसौगतमतयोर्मिथ्यात्वम्, कणभुङ्मतस्य द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयद्वयावलम्बिन कथ मिथ्यात्वमित्यत्राह—

दोहिंवि णएहिं णीअं सत्थमुलूएण तहवि मिच्छत्तं ।
जं सविसअप्पहाणत्तणेण अण्णोण्णनिरवेक्खा ॥ ४६ ॥

द्वाभ्यामपि नयाभ्या नीत शास्त्रमुलूकेन तथापि मिथ्यात्वम् ।
यत स्वविषयप्रधानत्वेन अन्योन्यनिरपेक्षात् ॥ छाया ॥

द्वाभ्यामिति, द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयाभ्यामुलूकेन वैशेषिकशास्त्रकर्त्रा प्रणीत शास्त्रं द्रव्यगुणादिपदार्थषट्कस्य नित्यानित्यैकान्तरूपतया प्रतिपादनान्मिथ्यात्व तत्प्रदर्शितपदार्थषट्कस्य प्रमाणबाधितत्वात्, यत स्वविषयप्रधानताऽन्योन्यनिरपेक्षोभयनयाश्रित तत्, अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितत्वस्य मिथ्यात्वादिनाऽविनाभूतत्वात् । तथाहि तन्मत द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाख्या षडेव पदार्था न्यूनाधिकप्रतिपादकप्रमाणाभावे परस्परविविक्तस्वरूपषट्पदार्थव्यवस्थापकप्रमाणविषयत्वात्, उभयाभिमतघटादिषट्पदार्थवत् । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नव द्रव्याणि, आद्य चतुर्द्रव्य नित्यानित्यभेदेन प्रत्येक द्विविधम्, नित्य परमाणुस्वरूप पृथिव्यादि, द्व्यणुकादिरूपमनित्यम्, आकाशादिक नित्यमेव, अनुत्पत्तिमत्त्वात् । रूपादयश्चतुर्विंशतिर्गुणा , उत्क्षेपणादीनि पञ्च कर्माणि, परापरभेदेन द्विविध सामान्यमनुगतज्ञानकारणम् । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतव । अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहेति प्रत्ययहेतुर्य सम्बन्ध ॥ समवाय एको व्यापकश्च, गुणा अपि केचिन्नित्या एव केचिदनित्या एव, कर्मानित्यमेव, सामान्यविशेषसमवाया खु नित्या एवेति तदसङ्गतम्, पृथिव्यादिपरमाणुचतुष्टयस्यैकान्ताक्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधतस्तस्मात्तल्लक्षणसत्त्वव्यावृत्त्याऽसत्त्वात् । तेषा जनकैकस्वभावत्वेऽविकलकार-

णतया समानोत्पादानेकाङ्कुराणामिव सकलकार्याणा सकृदेवोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च, अन्यथा विशेषाभावात् सर्वदाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् । न च समवायिकारणभूतसयोगादेरपेक्षणीयस्यासन्निधेरविकलकारणत्वमसिद्धमिति वाच्यम्, अणूना नित्याना सयोगादिना अनाधेयातिशयाना तदपेक्षाऽसम्भवात्, न च तन्तुकरणादीना कार्याणा सकृत् प्रादुर्भावो दृश्यते, अतः क्रमवत्कार्यैककर्तृत्वात् क्रमवदङ्कुरादिनिर्वर्तकबीजादीनामिव परमाणूनामनित्यत्वमेव स्यात् । न च परमाणूत्पादकाभिमत न सद्धर्मोपेत सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणाविषयत्वात्, शशशृङ्गवदित्यनुमानान्नित्यत्व तेषामिति वाच्यम्, असिद्धत्वात्, कुविन्दादेरणूत्पादककारणस्य सत्त्वप्रतिपादकप्रमाणविषयत्वात्, यथा च पटादय परमाण्वात्मका कुविन्दोत्पाद्यास्तथाग्रे वक्ष्यते। अनैकान्तिकोऽपि हेतु, देशकालस्वभावविप्रकृष्टाना भावाना सदुपलम्भकप्रमाणनिवृत्तावपि सत्त्वाविरोधात् । न च यत एव प्रमाणात् परमाणव प्रसिद्धा तत एव नित्यत्वधर्मोपेता अपि ते इति तद्ग्राहकप्रमाणबाधितमनित्यत्व तेषा नातोऽनित्यत्वानुमानेन प्रकृतप्रतिज्ञा बाधिता, तेषा च प्रमाणतोऽप्रसिद्धौ आश्रयासिद्धतया अनित्यत्वानुमानानुत्थानादिति वाच्यम्, अनित्यत्वधर्मोपेतस्यैव सतः सर्वप्रमाणविषयत्वात्, अन्यथाभूतस्य प्रमाणाजनकत्वेन तद्विषयत्वानुपपत्ते, नित्यस्य चाकारणत्वान्नातश्चतु सख्य परमाण्वात्मक नित्यद्रव्य सम्भवति । नापि तदारब्धमवयविद्रव्य द्व्यणुकादिक सम्भवति, गुणावयवभिन्नस्य तस्यानुपलब्धे, न हि शुक्लादिगुणेभ्यस्तन्त्वाद्यवयवेभ्यश्च भिन्न पटादिद्रव्य चक्षुरादिज्ञानेऽवभासते, परमाणूनामेव विशिष्टाकारतयोत्पन्नाना प्रतिभासविषयतया गुणावयवार्थान्तरभूतो दृश्यत्वेनाभिमतो गुण्यवयवी तत्रैव देशे नास्ति, उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वे सति तत्रानुपलम्भात्, यथा क्वचित् प्रदेशेऽनुपलम्भविषयो घटादिरित्यनुमानेन तदभावसिद्धे, महत्यनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपाच्चोपलब्धिरिति वचनात्तयोर्दृश्यत्वेनाभ्युपगमान्न हेतोर्विशेषणमसिद्धम् । अथ गुणव्यतिरिक्तो गुणी उपलभ्यत एव, तद्रूपाग्रहणेऽपि मन्दमन्दप्रकाशे बलाकादीनामुपलम्भात्, स्वगतशुक्लगुणाग्रहणेऽपि च सन्निहितोपधानान्तरस्थाया स्फटिकोपलो गृह्यत एव, तथाऽऽप्रपदीनकञ्चुकावच्छन्नशरीर पुमांस्तद्गतश्यामादिरूपाप्रतिभासेऽपि पुमानिति प्रत्ययोत्पत्ते प्रतिभात्येव, यच्च यद्व्यवच्छेद्यत्वेन प्रतीयते तत्ततो भिन्नम्, यथा देवदत्तादश्व, गुणिव्यवच्छेद्यत्वेन नीलोत्पलस्य रूपादय प्रतीयन्ते च, एव पृथिव्यप्तेजोवायवो द्रव्याणि रूपरसगन्धस्पर्शेभ्यो भिन्नानि, एकवचनबहुवचनविषयत्वात्, यथा चन्द्रो नक्षत्राणीति, तथा च पृथिवीत्येकवचनम्, रूपरसगन्धस्पर्शा इति बहुवचनमुपलभ्यत इत्यनुमानतोऽपि तयोर्भेद ।

---

१ तदीयरूपवत् कार्यत्वभेद स्यात्तद्वत् बलाकोपलम्भे तदीयत्वाभाविकरूपोपलम्भोऽपि स्यान्न चोपलभ्यते तस्मात्तयोर्भेद इति भाव । २ जपाकुसुमसन्निधान इत्यर्थ ॥

तथा पटस्तन्तुभ्यो भिन्न, भिन्नकर्तृकत्वात्, घटादिवत्, भिन्नशक्तित्वाद्विषागदवत्, पूर्वोत्तरकालभावित्वात् पितापुत्रवत्, विभिन्नपरिमाणत्वाद्वा कुवलबिल्ववदिति प्रमाणेना वयवावयविनोरपि भेद सिद्ध, विरुद्धधर्माध्यासनिबन्धनो हि सर्वत्रापि भावाना भेद स चात्राप्यस्तीति कथ न भेद, यदि चावयवावयविनोर्भेदो न भवेन्न भवेत् स्थूलप्रतिभास, परमाणूना सूक्ष्मत्वात् । न चान्यथाभूत प्रतिभासोऽन्यादृगर्थव्यवस्थापकोऽति प्रसङ्गात्, न च स्थूलाभावे परमाणुरिति व्यपदेशोऽपि सम्भवी, स्थूलापेक्षत्वादणुत्वस्येति चेन्न, स्वगतगुणानुपलम्भे बलाकाद्युपलम्भस्य भ्रान्ततया निर्विषयत्वात्, बलाकादयो हि शुक्ला सन्त श्यामादिरूपतया दूरोपलभ्यन्ते, न च तेषा तद्रूप तात्त्विकम्, न च तदा श्यामादिरूपादन्यो बलाकादिस्वभाव उपलभ्यते, श्यामादिरूपस्यैवोपलम्भात्, न चातद्रूपा अपि बलाकादय श्यामादिरूपेणोपलभ्यन्ते, यत आकारवशेन प्रतिनियतार्थता ज्ञानस्य व्यवस्थाप्यते, अन्याकारस्यापि तस्यान्यार्थतायां रूपज्ञानस्यापि रसविषयताप्रसक्तिरविशेषात् । कञ्चुकावच्छन्ने च पुंसि पुमानिति ज्ञानमवयविव्यवस्थापकतयोपन्यस्त नाध्यक्षरूपम्, शब्दानुविद्धत्वादस्पष्टाकारत्वाच्च, किन्तु रूपादिसहतिमात्रलक्षणपुरुषविषयमनुमानमेतत् । रूपादिप्रचयात्मकपुरुषहेतुको हि कञ्चुकसन्निवेश उपलभ्यमान स्वकारणमनुमापयति, धूम इवाग्निम् । षष्ठीवचनभेदादेरपि स्वेच्छामात्रभाविनो न बाह्यवस्तुगतभेदाऽव्यभिचारित्व येन ततो गुणगुणिभेदसिद्धिर्भवेत् । तेन यथा वृक्षवच्छिन्नमित्यादिप्रयोगानुपपत्ति , स्वस्य भाव , षण्णा पदार्थानामस्तित्व दारा सिकता इत्यादौ वस्तुगतभेदमन्तरेण षष्ठ्यादेरभावाङ्गीकारे षष्ठ्यादेर्वृत्तिर्न स्यात्, भावादेर्व्यतिरिक्तस्य तन्निबन्धनस्याभावात् । न च षण्णामस्तित्व सदुपलम्भकप्रमाणविषयत्वलक्षण धर्मान्तरमिति वाच्यम्, षट्पदार्थाभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गात् । न च षट्पदार्थभिन्नानामपि धर्माणामभ्युपगमान्न दोष इति वक्तव्यम्, तैस्तेषा सम्बन्धानुपपत्त्या धर्मधर्मिभावायोगात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । न च सयोगसम्बन्धोऽत्र सम्भवति, तस्य गुणत्वेन द्रव्येष्वेव भावात्, नापि समवाय , सत्तावत्तस्य सर्वत्रैकत्वाभ्युपगमेन तस्य सम्बन्धान्तरापेक्षायामनवस्थानात्, समवायेन सह समवायसम्बन्धे द्वितीयसमवायाङ्गीकारप्रसङ्गात् । न च षड्भि पदार्थैस्सह धर्माणामुत्पत्तेस्तेषा त इति व्यपदेशो भविष्यतीति वाच्यम्, कुण्डादिसम्बन्धिना बदरादीनामपि तथाप्रसङ्गेन सयोगादिसम्बन्धान्तरकल्पनानर्थक्यात् । षण्णा पदार्थाना धर्मान्तरभूतास्तित्वस्याङ्गीकारेऽपि तत्रापरास्तित्वाद्यभावेऽपि तदस्तित्वस्यास्तित्वप्रमेयत्वाभिधेयत्वानीति षष्ठ्यादिप्रवृत्तिर्दुर्वारैव, तत्राप्यपरास्तित्वादिकल्पनेऽनवस्था, इष्टापत्तौ च सर्वेषामप्युत्तरोत्तरधर्माधारतया धर्मित्वप्रसक्त्या षडेव धर्मिण इत्येतस्यानुपपत्ति । न च धर्मिरूपाणामेव षट्केनाभिधानान्न दोष इति साम्प्रतम्, धर्मरूपाणामपि गुणादीनामनिर्देशप्रस

ङ्गात्। भिन्नकर्तृकत्वानुमानमप्यसङ्गतम्, तथाहि किमत्र साध्यते प्राक्तनावस्थेभ्योऽप्राप्तपटव्यपदेशेभ्यस्तन्तुभ्यः पटस्य भेदः, किंवा पटावस्थाया ये तन्तवस्तेभ्यः पटस्य भेदः, नाद्यः सर्वभावानां क्षणिकत्वेन तद्विलक्षणपटाख्यपदार्थानुत्पादेऽपि प्रतिक्षणं भेदेन सिद्धसाधनात्। न द्वितीयः, हेतूनामसिद्धत्वात्, न हि तदवस्थाभाविभ्यस्तन्तुभ्यः पटस्य भेदाप्रसिद्धौ भिन्नकर्तृकत्वादयो धर्माः सिद्ध्यन्ति, नास्ति तत्सिद्धिः सम्प्रत्येव तत्सिद्ध्यर्थं हेतूपन्यासात्। न च त एव पट इति सञ्ज्ञाभेदाद्भेदसिद्धिः, प्रयोजनान्तरवशेनापि सञ्ज्ञान्तरस्य सङ्केतनात्। योपित्कर्तृकास्तन्तवो हि शीतापनोदाद्यर्थासमर्थास्तन्तुव्यपदेशभाजः, कुविन्दकर्तृका विशिष्टावस्थाप्राप्ताः प्रावरणाद्यर्थक्रियासमर्थाः पटव्यपदेशविषयाः, तदर्थक्रियाप्रतिपादनाय व्यवहारिभिस्तथा तत्र सङ्केतकरणात्, अन्यथा गौरवाशक्तिवैफल्यप्रसङ्गात्। यदि हि यावन्तो भावा विवक्षितैककार्यनिर्वर्त्तनसमर्थास्तेषु तावन्तः शब्दा निवेश्यन्ते तदा गौरवदोषः, न चैषामसाधारणं रूपं निर्देष्टुं शक्यमित्यशक्तिदोषः, उत्प्रेक्षितसामान्याकारेण निर्देशे वरं पट इत्येकयैव श्रुत्या प्रतिपादनं कृतमिति न किञ्चित् फलमस्य प्रत्येकं पृथगभिधानप्रयासस्य पश्याम इति वैफल्यदोषः। सामस्त्येन त्वभिधाने सति व्यवहारलाघवादिर्गुणः प्रत्येकार्थक्रियाकारिष्वनेकेषु एकशब्दसङ्केत उपपन्नः, सकलवस्तुविवक्षायां जगत्त्रिभुवनविश्वादिशब्दवत्, एवमेकवचनादिकं साङ्केतिकं व्यवहारलाघवार्थमुपादीयमानं न वास्तवं तयोर्भेदं प्रसाधयति, विशिष्टावस्थाप्राप्तानां चाणूनामिन्द्रियग्राह्यत्वादतीन्द्रियत्वमसिद्धमिति नावयव्यभावे प्रतिभासविरतिप्रसक्तिर्दूषणम्, न हि सर्वदैवेन्द्रियातिक्रान्तस्वरूपाः परमाणवः क्षणिकवादिभिरभ्युपगम्यन्ते, तेषां सर्वदैकस्वभावताविरहात्, ततः परस्पराविनिर्भागवर्त्तितया सहकारिवशादुत्पन्नाः परमाणव एवाध्यक्षविषयतामुपयान्तीत्यभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा विजातीयानां द्रव्यानारम्भकत्वात् पावकतप्तोपलहेमसूतादेरुपलम्भो न स्यात्, न च तत्र संयोगस्योपलभ्यता, अदृष्टाश्रयस्य तस्यापि उपलम्भाविषयत्वात् वाय्वाकाशसंयोगवत्। न च पौर्वापर्यादिदिग्भेदेन व्यवस्थिताः परमाणवः, न च ते तद्रूपेणोपलभ्यन्त इति कथमध्यक्षतैषामिति वाच्यम्, सर्वाकारानुभवेऽपि यत्रैवांशेऽभ्यासादिकारणसद्भावान्निश्चयस्तत्रैवाध्यक्षविषयताव्यवस्थापनात्, अन्यत्र तु गृहीतस्यापि व्यवहारायोग्यत्वेन निश्चयानुत्पत्तेरगृहीतकल्पत्वात्। न चावयव्यभावे बहुषु परमाणुषु एकः पट इत्यक्षव्यापारेण कथं प्रत्यय इति शङ्क्यम्, अनेकसूक्ष्मतरपदार्थसंवेदनत एक इति विभ्रमोत्पत्तेः, प्रदीपादौ नैरन्तर्योत्पन्नसदृशापरापरज्वालादिपदार्थसंवेदनेऽपि एकत्वविभ्रमवत्। भेदेनानुपलक्ष्यमाणाः परमाणवः कथमध्यक्षा इति चेन्न, विवेकेनानवधार्यमाणस्यानध्यक्षत्वे प्रदीपादौ पूर्वापरविभागेनानुपलक्ष्यमाणेऽनध्यक्षताप्रसक्तेः, अवयवविवेकेन चाऽगृह्यमाणोऽपि कथमवयवी तथाप्रत्यक्षत्वेनेष्टः। किञ्च नीलादिनिर्भासे-

नैकस्वभावत्वायोगाद्भेदप्रसङ्गात्, न चैकस्य पृथुतरदेशावस्थानं युक्तं निरंशत्वात्, अन्यथा सर्वेषामेवोदव जन्तुहस्त्यादीनामेकत्वेनाविशेषात् स्थूलसूक्ष्मादिविभेदो न भवेत्। न चाव विशेषोऽल्पबह्ववयवारम्भादिकृत, तथाभेदेऽप्यवयविना निरंशतया परस्परं विशेषाभावात् अवयवाल्पबहुत्वग्रहणकृते च स्थूलादिव्यवहारेऽवयवमात्रमेवाभ्युपगतं दृश्यत्वेन स्यात् स्थूलादिव्यतिरेकेणान्यस्यादृश्यमानत्वात्। अवयवाल्पबहुत्वकृते च तथाभेदेऽवयवा ए तथा तथोत्पद्यमाना अल्पबहुतरा स्थूलसूक्ष्मादिव्यवस्थानिबन्धनं भविष्यतीति किं तदारब्ध यवविकल्पनया, तस्य कदाचिदप्यदृश्यमानत्वात्। किञ्चाव्याप्यवृत्ति संयोग इत्यस्य यदि द्रव्यं न व्याप्नोति इत्ययमर्थस्तदा द्रव्यस्य सर्वशब्दाविषयत्वाभ्युपगमादयुक्तं, अथ तद्दे कदेशवृत्तिरिति तन्न तस्यैकदेशासम्भवात्। न च तदारम्भकेऽवयवे वर्तत इत्यर्थो युक्तः, तद रम्भकस्याप्यवयविन्त्वात्। यथाणुरूपस्तदारणूनामतीन्द्रियत्वात् तदाश्रितः संयोगोऽप्यतीन्द्रि एवेति तत्रोपलम्भो न भवेत्। न च यथाऽङ्गुलिरूपस्याऽऽश्रयोपलब्धावेवोपलब्धिर्न त संयोगस्याश्रयोपलब्धावप्युपलब्धिरित्यव्याप्यवृत्तिरिति वक्तव्यम्, संयोगस्याव्याश्रयानुपलब्ध वप्यनुपलम्भः, अन्यथा घटपिशाचसंयोगस्याप्युपलब्धिः स्यात्, न चान्य संयोगोपलम्भ पाय आश्रयोपलम्भात्मकमस्ति तस्मान्नैकरूपं द्रव्यम्, अनेकरूपमपि अणुसञ्चयात्मकमे सामर्थ्यात् सिद्धम्, विद्यमानावयवस्यैकत्वायोगात्, एवं पटादीनां परमाणुरूपत्वान्नीलादि परमाणूनामाकारः, स्थूलरूपस्यैकस्यापरस्य विषयस्याभावात्, परमाणुरिति व्यपदेशः स्थू स्यैकस्याभावेऽपि कल्पितस्थूलापेक्षया सम्भवति, ततो न स्थूलमेकं द्रव्यमवयवानारब्धम घटते, तदारब्धं तु सुतरामसम्भवि। तथा च यदनेकं न तदेकद्रव्यानुगतम्, यथा घ कुम्भादय, अनेके च न त्वाश्रया इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः, यद्वा यदेकं न तदनेकद्रव्या श्रितम्, यथैकपरमाणुः, एकञ्चावयविसंज्ञितं द्रव्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रयो सम्भङ्गसाधनरूपं, प्रयोगद्वयेऽप्यवयविनोऽवयवेषु वृत्त्यनुपपत्तिर्विपर्यये बाधकं प्रमाणम्, वृत्ति र्हि किमेकावयवक्रोडीकृतेन स्वभावेनावयवान्तरेऽवयविनः स्यात्, किं वा स्वभावान्तरेण, न प्रथमः, एकावयवक्रोडीकृतस्वभावेनान्यत्र वर्तितुमशक्तेः, शक्तौ वा तस्य तत्रावयवे सर्वा त्मना वृत्त्यनुपपत्तिः, अपरस्वभावाभावादन्यावयववृत्तिस्वभावासम्भवात्, सम्भवे वा एकत्वहा निप्रसक्तेः, यदेकक्रोडीकृतं न तत्तदेवान्यत्र वर्तते, यथैकभाजनक्रोडीकृतमाम्रादि, एकावय वक्रोडीकृतश्चावयविस्वरूपमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः, एकावयवसम्बद्धस्वभावस्यातद्देशा वयवान्तरसम्बद्धस्वभावेनाऽभ्युपगमे तदवयवानामेकदेशत्वाप्रसक्तिर्विपर्यये बाधकं प्रमाणम्। न द्वितीयः, एकस्यानेकवृत्तित्वासम्भवात्, स्वभावभेदात्मकत्वाद्वस्तुभेदस्य, अन्यथा तदयो गात्। किञ्च प्रत्येकमवयवेषु सर्वात्मनाऽवयविनो वृत्तौ यावन्तोऽवयवास्तावन्त एवावयविन

स्युः, विना स्वभावभेदं तावत्स्ववयवेषु प्रत्येकं सर्वात्मना वृत्त्यनुपपत्तेः, एवञ्च युगपदनेककुण्डादिव्यवस्थितबिल्वादिवदनेकावयव्युपलब्धिः स्यात् । एकदेशेन वर्त्तमाने त्वनवस्था तेष्वप्यवयवेषु वृत्तौ अपरैकदेशवृत्तिकल्पनाप्रसङ्गात्, यदि च यैरेकदेशैरवयवी अवयवेषु वर्त्तते ते तस्य स्वात्मभूता इति नानवस्थेत्युच्यते तर्हि पाण्यादयोऽप्यवयवास्तस्य स्वात्मभूताः किं नाभ्युपगम्यन्ते, तथाभ्युपगमे चापरावयविप्रकल्पना न स्यात्, तस्यावयवप्रचयात्मकत्वात् । ननु किमिदं कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां वृत्तिविकल्पानुपपत्तिः स्वतन्त्रसाधनं प्रसङ्गसाधनं वा, तत्रोभयमपि अवयव्यनुपलब्धौ सत्यां प्रवर्त्तेत, अन्यथाऽऽश्रयासिद्धता स्यात् । न वा कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां वृत्तिः क्वचन लक्षिता, यस्या असम्भवात् अवयव्यादेर्द्रव्यासत्त्वं भवेत्, उभयविधवृत्तिप्रतिषेधेऽपि प्रकारान्तरेण वृत्तिः कुतो न स्यात्, इह तन्तुष्विदं वस्त्रादीत्येवंभूतात् प्रत्ययात्समवायलक्षणवृत्तेरवयविनि सिद्धेः, स च समवायस्सर्वत्रैकरूपो निरवयवत्वाच्च न कृत्स्नैकदेशशब्दविषयः, नैवम्, प्रसङ्गसाधनाभिधानात्, तथ व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयकः, व्यापकनिवृत्तिर्वा व्याप्यनिवृत्त्यविनाभाविनीत्येतत्प्रदर्शनफलं प्रवर्त्तत एव, व्याप्यव्यापकभावसिद्धिश्चात्र लोकप्रसिद्धैव भवताप्यभ्युपगमनीया, लोकश्च कस्यचित् सर्वात्मना वृत्तिं श्रीफलस्य कुण्डादौ, कस्यचिच्च कस्यचिदेकदेशेन यथानेकपीठाधिष्ठितचैत्रादेरभ्युपगच्छति, यत्र प्रकारद्वयं वृत्तेर्व्यावृत्तं तत्र वृत्तेरभाव एव कथं न व्याप्तिसिद्धिर्येनात्र प्रसङ्गसाधनस्यावकाशो न स्यात्, निरस्ता च प्रागनेकस्मिन्नेकस्य वृत्तिः, इह तन्तुष्विदं वस्त्रादीत्येवंभूतप्रत्ययमपि न लोके प्रवर्त्तते, किन्तु इह गवि शृङ्गं पटे तन्तव इत्येवमेव विकल्पिका बुद्धिः । नाप्यध्यक्षचेतसि तन्त्वादिसमवेतं वस्त्रादि व्यतिरिक्तं स्वरूपं प्रतिभासते, न च विवेकेनाप्रतिभासिते सतीदमिह वर्त्तत इति धीर्भवेत्, न हि कुण्डादौ विवेकिनामप्रतिभासमाने पयसि भवति सलिलमिहेति प्रत्ययः, किञ्च यदरादेः कुण्डादौ सर्वात्मना स्तम्भादौ वंशादेरेकदेशेन वृत्तेरुपलक्षणात् कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां वृत्तेर्नानुपलक्षणं क्वचित् । कृत्स्नमिति चैकस्याशेषाभिधानम्, एकदेश इति चानेकत्वे सति कस्यचिदभिधानम्, तयोः कृत्स्नं पटं कुण्डे वर्त्तते, एकदेशेन वा इत्येवं पटादिषु प्रवृत्तिदर्शनात् निरवयवेष्वनुपपन्नावित्यभिधानमपि न सङ्गतम्, न चेयमुपचरिता, अस्खलद्वृत्तित्वात्, तस्मान्न नित्यानित्यरूपपृथिव्यादिचतुःसङ्ख्यं द्रव्यं युक्त्युपपन्नम् । आकाशाख्यनित्यैकद्रव्यप्रसिद्धये शब्दं गुणत्वाल्लिङ्गत्वेन प्रतिपादयन्ति, उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वाद्घटादिवच्छब्दः क्वचिदाश्रित इति, तत्राश्रितत्वमात्रसाधने सिद्धसाध्यता, कारणप्रतिबद्धात्मतया कार्यस्य तदाश्रितत्वाभ्युपगमात्, एकनित्यामूर्त्तविभुद्रव्यसमवेतत्वेन शब्दानामाश्रितत्वसाधने तथाभूतसाध्यविपक्षव्यावृत्तहेतोर्दृष्टान्तेऽभावादनैकान्तिकता, प्रतिज्ञायाश्चानुमानविरोधित्वम्, यदि हि नित्ये-

व्यापिनभोद्रव्यसमवेताः शब्दा भवेयुस्तदैकदोत्पन्नानेकशब्दवदन्यकाला अपि ते सदैव स्युरविकलकारणत्वादेकाश्रयत्वाच्च, न च सहकार्यपेक्षा नित्यस्य सम्भवति। नापि समवायित्वमुपकारिणो युक्तम्, अतिप्रसङ्गात्, नाऽक्रमभावित्वप्रसङ्गो व्यवस्थितः। तत्कारणस्य नित्यत्वे व्यापित्वे च शब्दानां सर्वपुरुषैर्ग्रहणप्रसङ्गः, आकाशात्मकं हि श्रोत्रं तदेकमेवेति तत्प्राप्तानां सर्वेषामपि श्रवणं स्यात्। न हि निरवयवाकाशे इदमात्मीयं श्रोत्रमिदञ्च परकीयमिति विभागः सम्भवति, न च यदीयधर्माधर्माभिसंस्कृतकर्णशष्कुल्यवरुद्धं नभस्तत्तस्य श्रोत्रमिति विभागो युज्यते, अनवयवत्वान्नभसः, पारमार्थिकविभागनिष्पाद्यफलस्य परिकल्पितावयवविभागेन निर्वर्त्तयितुमयोग्यत्वाच्च, अतिप्रसङ्गात्, अन्यथा मलयजरसादिकमपि पावकप्रकल्पनया शोषादिकार्यं विदध्यात्। किञ्चाकाशकर्णशष्कुल्याद्योऽपि समानदेशाः स्युरभिन्नैकनभःसम्बन्धित्वात्, येन शब्दो नियतस्वभावेन संयुक्तः तत्रैवापरोऽपीति सोऽपि तद्देशभावी स्यात्, तत्सम्बद्धभावनियतसम्बन्धित्वात्तद्देशावस्थितानलवत्, अत एव शब्दानामप्येकदेशत्वादेकोपलम्भे सर्वोपलब्धिश्च स्यात्, दूरासन्नाद्यवस्थायिता तु भावानां प्रतीतिगोचरा विरोधिनी न भवतीति न नित्यैकव्याप्याकाशसिद्धिः। तथा परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गः कालो द्रव्यान्तरम्, तथाहि परः पिता, अपरः पुत्रः, युगपत्, चिरं क्षिप्रं क्रियते कृतं करिष्यत इति यत् परापरादिज्ञानं तदादित्यादिक्रियाद्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनम्, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात्, घटादिप्रत्ययवत्, योऽस्य हेतुः पारिशेष्यात् स काल इति, आकाशवद्वास्य विभुनित्यैकत्वादयो धर्माः। दिगपि एकादिधर्मोपेतं द्रव्यं प्रमाणतः सिद्धम्, तथाहि मूर्त्तेष्वेव द्रव्येषु मूर्त्तं द्रव्यमवधिं कृत्वा इदमस्मात् पूर्वेण दक्षिणेन पश्चिमेन उत्तरेणेत्यादि प्रत्यया यतो भवन्ति सा दिगिति, न ह्येते प्रत्यया आकस्मिकाः न परस्परापेक्षमूर्त्तद्रव्यनिमित्ता, इतरेतराश्रयत्वेनोभयप्रत्ययाभावप्रसक्तेः, ततोऽन्यनिमित्तोत्पाद्यत्वासम्भवादेते दिशो लिङ्गभूताः, एतस्या एकत्वेऽपि प्राच्यादिभेदेन नानात्वं कार्यविशेषाद्व्यवस्थितम्, प्रयोगश्चात्र यदेतत् पूर्वापरादिज्ञानं तत् मूर्त्तद्रव्यव्यतिरिक्तपदार्थनिबन्धनम्, तत्प्रत्ययविलक्षणत्वात् सुखादिज्ञानवदिति, आकाशवदेवास्य नित्यत्वादिधर्मा इति, तदपि न सम्यक्, सामान्येन साधने सिद्धसाध्यताया विशेषसाधने हेतोरन्वयाद्यसिद्धेः प्रतिज्ञाया अनुमानबाधितत्वस्य दुर्निवारत्वात्, तथाहि पूर्वापरोत्पन्नपदार्थविषयपूर्वापरशब्दसङ्केतवशोद्भूतसंस्कारनिबन्धनत्वात् प्रकृतप्रत्ययस्य कारणमात्रे साध्ये कथं न सिद्धसाध्यता, विशेषे च कथं नान्वयासिद्धिः, अनुमानबाधा च पूर्ववद्भावनीया, अत एव नेतरेतराश्रयदोषोऽपि पूर्वपक्षोदितः, विशिष्टपदार्थसङ्केतप्रभवत्वादस्य प्रत्ययस्य। किञ्च नित्यैकदिक्कालाख्यपदार्थनिमित्तत्वं परापरादिप्रत्ययस्य साधयितुमभ्युपगतम्, तच्चायुक्तम्, स्वाकारानुकारिप्रत्ययजनकस्य तद्विप

पत्वात्, निरंशस्य च पौर्वापर्यादिदिग्विभागाभावतस्तथाभूतप्रत्ययोत्पादकत्वासम्भवात्, तथाभूतप्रत्ययाद्विपरीतस्यासिद्धेरिष्टविपर्ययसाधनाद्विरुद्धश्चैव हेतुः स्यात्, अथ बाह्याध्यात्मिकभावपौर्वापर्यैनिय धनस्य दिक्कालयोः पौर्वापर्यव्यपदेशस्य भावान्न हेतोर्विरुद्धता, न, तथा सति दिक्कालकल्पनावैयर्थ्यात्, तत्साध्याभिमतकार्यस्य बाह्याध्यात्मिकैः सम्बन्धिभिरेव निवर्तितत्वात्, तथाहि दिक् पूर्वापरादिप्रत्ययस्याहेतुरिष्यते कालश्च पूर्वापरक्षणलवनिमेषकलामुहूर्तप्रहरदिवसाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरादिप्रत्ययप्रसवनिमित्तोऽभ्युपगतः, अयं च स्वरूपभेदः स्वात्मनि तयोः समस्तोऽप्यसम्भवी, तत्सम्बन्धिषु पुनर्भावेषु विद्यमानस्तत्प्रत्ययहेतुरिति व्यर्था तत्प्रकल्पना। अथ तत्सम्बन्धिष्वपि भेदोऽपरक्रियादिभेदनिमित्तस्तर्हि तत्राप्येवमित्यनवस्थाप्रसक्तिः, अथ पदार्थेषु पूर्वापरभेदः कालनिमित्तः, ननु कालेऽप्यसौ न स्वतः इत्यपरकालनिमित्तो यद्यभ्युपगम्यते तदाऽनवस्था। अथ पदार्थभेदनिमित्तः तदेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गः, अथ तत्र स्वत एवायं भेदः, पदार्थेष्वपि स्वत एवायं किं नाभ्युपगम्यते तदेवं पुनरपि दिक्कालप्रकल्पनं व्यर्थमिति। विभुत्वादिधर्मोपेतमात्मद्रव्यं पूर्वमेव प्रतिषिद्धम्। मनोद्रव्यस्य तु युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्लिङ्गमुक्तम्, तत्रापि कारणमात्रे साध्ये चक्षुरादिभिन्नमनस्कारादेः कारणत्वाभ्युपगमेन सिद्धसाध्यता, नित्यैकमनःसाधनेऽन्वयदोषः, प्रतिज्ञाया अनुमानबाधा, इष्टविपर्ययसाधनात् विरुद्धश्च हेतुरिति दोषाः पूर्ववद्वाच्याः, चक्षुरादिव्यतिरिक्तानित्यकारणसापेक्षत्वस्य साधनाद्विरुद्धता प्रकटैव, अन्यथा नित्यकारणत्वे चेतसामविकलकारणत्वादक्रमोत्पत्तिर्विरुद्धैव भवेत्, तस्मान्न पृथिव्यादिद्रव्यनवकस्य प्रमाणतः सिद्धिः। द्रव्याभावादेव तदाश्रितत्वेनाभ्युपगता गुणादिविशेषपर्यन्ता असन्त एव, आश्रयाभावे तदाश्रितानां तत्त्वेनावस्थानासम्भवात्, ततो द्रव्यनिषेधादेवाशेषपदार्थनिषेधसिद्धावपि विशेषतो गुणादिप्रतिषेधः क्रियते, परदर्शनस्य सर्वथाऽयुक्तत्वप्रदर्शनावश्यकत्वात्। तत्र रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहशब्दबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारास्चतुर्विंशतिर्गुणाः, तत्र रूपं चक्षुर्ग्राह्यं पृथिव्युदकज्वलनवृत्ति, रसो रसनेन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकवृत्तिः, गन्धो घ्राणग्राह्यः पृथिवीवृत्तिः, स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यः पृथिव्युदकज्वलनपवनवृत्तिरिति तत्र, तत्र महति द्रव्ये यद्येकमेवानवयवं नीलादिरूपं तदा सूक्ष्मेणापि कुञ्चिकादिविवरवर्तिना प्रदीपाद्यालोकेनापवरकादिस्थितपृथुतरपटादिद्रव्यसमवेतस्य नीलादिरूपस्याभिव्यक्तौ सकलस्यैव यावद्द्रव्यवर्तिनोऽभिव्यक्तिरुपलब्धिश्च प्राप्नोति निरवयवत्वात्, न ह्येकस्या अवयवाः सन्ति येनैकदेशाभिव्यक्तिर्भवेत्। एवं गन्धरसस्पर्शानामपि तदाधारैकदेशस्थानामभिव्यक्तौ यावद्द्रव्यभाविनामुपलब्धिप्रसङ्गः। अथ भवत्येव सकलस्य नीलादेरुपलब्धिरिति नैव तदा हि स्वल्पालोकेन नीलादिगुणो भेदेऽप्य

क्रियमाणे पृथिव्यादिपरमाणुद्रव्यवदणुपरिमाणयोगित्वेन गुणवत्त्वाद्द्रव्यरूपतैव स्यात्, न गुणत्वम्, परम्भूताच्चाणुत्वो भिन्नाना गुण इति सञ्ज्ञाकरणे न नाम्नि विवादः, न चाणुत्वऽप्याश्रितत्वाद्गुणत्वं युक्तम्, सदसतोराश्रयानुपपत्तेरतिप्रसङ्गाच्च, अवयविद्रव्यस्यापि अवयवद्रव्याश्रितत्वापत्तेः । सङ्ख्या चैकत्वादिव्यवहारहेतुरेकत्वादिस्वरूपा । सा एकद्रव्या चानेकद्रव्या च, तत्रैकसङ्ख्या एकद्रव्या सलिलादिपरमाण्वादिगतरूपादीनामिव नित्यानित्यत्वनिष्पत्तिरूपा अनेकद्रव्या द्वित्वादिसङ्ख्या, अनेकविषयबुद्धिसहितेभ्य एकत्वेभ्यो निष्पन्ना, तस्या अपेक्षाबुद्धिविनाशाद्विनाशः क्वचिदाश्रयविनाशात्, इयं द्विविधापि सङ्ख्या प्रत्यक्षत एव सिद्धेति परमताम, तन्न, एकत्वादिसञ्ज्ञाविषयपदार्थव्यतिरेकेणोपलब्धिलक्षणप्राप्ताया सङ्ख्याया शशविषाणवदनुपलब्धेरसत्त्वात्, न चोपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वमसिद्धम्, तस्या दृश्यत्वेनाभ्युपगमात् । यथा चैकं ज्ञानं द्वे ज्ञाने इत्यादिबुद्धेः सङ्ख्यामन्तरेणापि निर्वाहस्तथैको घट इत्यादिबुद्धेरपि असहायादिषु घटादिषु स्वेच्छाकल्पितैकत्वादिशब्दसङ्केतविहितमनस्कारप्रभवत्वाद्विशेषबुद्धिलोऽपि न सङ्ख्यासिद्धिः, न हि ज्ञानादौ गुणत्वात्सङ्ख्याऽस्ति तस्या द्रव्यत्वात् समवायाच्च गुणत्वेन द्रव्याश्रितत्वात्ततो न दृष्टान्तासिद्धिः । न च ज्ञानादौ एकत्वादिज्ञानमुपचरितम्, अस्खलद्वृत्तित्वात्, द्रव्यसमवायादेकत्वादेरेकार्थसमवायित्वादेतज्ज्ञानं गुणादौ भविष्यतीति चेन्न, एकस्मिन् द्रव्ये रूपादयो बहवो गुणा इति ज्ञानानुदयप्रसङ्गात्, आश्रये द्रव्ये बहुत्वसङ्ख्याया अभावात्, एकार्थसमवायाज्जायमानप्रत्ययस्य गौणतापत्त्या माणवकेऽनलप्रत्ययवत्स्खलिततापसङ्गाच्च । न च गजतुरगादौ सङ्ख्याप्रत्ययो गजादिव्यतिरिक्तनिबन्धनो गजादिविलक्षणप्रत्ययत्वात्, नीलपटप्रत्ययवदिति सङ्ख्यासिद्धिरिति वाच्यम्, निमित्तमात्रसाधने इच्छारचितसङ्केतमनस्कारादिनिमित्ताभ्युपगमेन सिद्धसाधनात्, एतद्व्यतिरिक्तनिमित्तसाधने बुद्ध्यादावनैकान्तिकत्वात्, ग्रन्थैकादिबुद्धेर्विलक्षणत्वेऽपि सङ्ख्यानिबन्धनत्वाभावात् । अनेकद्रव्या द्वित्वादिसङ्ख्यापि सङ्केताभोगमात्रेणोपपद्यते, एवं सति अदृष्टसामर्थ्यस्य हेतुत्वं न कल्पितं स्यात्, अन्यथाऽपेक्षाबुद्धेरदृष्टसामर्थ्यायाः तद्धेतुत्वेऽन्यस्यापि तद्धेतुताप्रसङ्गेनानवस्था भवेत । तथा द्वित्वादिसङ्ख्याया एकस्या अनेकवृत्तित्वासम्भवः एवं स्यानेकवृत्तेः प्रतिषिद्धत्वात् । परिमाणव्यवहारकारणं महदणुदीर्घह्रस्वभेदं नित्यानित्यविभागं रूपादिप्रत्ययविलक्षणबुद्धिग्राह्यतया रूपादिभ्योऽर्थान्तरत्वेन सिद्धं परिमाणं परो मन्यते, तत्र रूपादिविषयविलक्षणबुद्धिलक्षणप्रत्यक्षप्रत्ययग्राह्यत्वाद्रूपादिभ्यस्तस्यार्थान्तरत्वेन साधने हेतु

[१] यथा वाहीको गौरिति प्रत्ययः स्खलति गौरिव गौर्न तु गौरेव सास्नाद्यभावादिति, न तथा स्खलति एकमिदं ज्ञानादि न चैकमवनि, किं नाई यादृशी घटादिष्वस्खलिता बुद्धिर्भवति तादृशी ज्ञानादिष्वपीति भावः ॥

रसिद्ध , तथाव्यवस्थितरूपादिपदार्थव्यतिरेकेण महदादिपरिमाणस्याध्यक्षप्रत्ययग्राह्यत्वेना स्वेदनात्, अथाणुमहदादीत्येवं या विकल्पिका बुद्धि सा रूपादिप्रत्ययविलक्षणबुद्धिपद- नाभिप्रेतेति चेन्न, हेतोर्विपक्षे बाधकप्रमाणाभावेनानैकान्तिकत्वात्, न ह्यस्या परमार्थत किञ्चिदपि ग्राह्यमस्ति कल्पनाबुद्धित्वात्, केवल तेष्वेव रूपादिषु एकदिङ्मुखादिप्रवृत्तेषु दृष्टेषु तद्विलक्षणरूपादिभेदप्रतिपादनाय कृतसमयानुरोधान्महदित्यध्यवस्यन्ती बुद्धिर्जायते नातो वस्तुव्यवस्था, न च रूपादिव्यतिरिक्त ग्राह्यमप्यस्तीत्यसिद्धतापि हेतो , प्रतिज्ञायाश्च प्रत्यक्षबाधा, प्रत्यक्षत्वेनेष्टस्य महदादे रूपादिव्यतिरेकेणानुपलब्धे । ततो दृष्टे स्पृष्टे वा रूपादिके एकदिङ्मुखप्रवृत्ते भूयसि अतद्रूपपरावृत्ते दीर्घमिति व्यवहार प्रवर्तते परिमाणाभावेऽपि, तदपेक्षया चाल्पीयसि रूपादौ समुत्पन्ने ह्रस्वमिति, एव महदादावपि योज्यम्, एकानेकविकल्पाभ्या रूपादिवत् महदाद्यनुपपत्तेश्चाभाव । अविद्यमानेऽपि महदादौ भवत्प्रक्रियते प्रासादमालादिषु महदादिप्रत्ययप्रादुर्भूतिरनुभूयते । न च यत्रैव प्रासादादिषु माला ख्यो गुण समवेतस्तत्र महत्त्वादिकमपीति एकार्थसमवायवशान्महतीत्येवं तन्मालादि व्यपदिश्यत इति वाच्यम्, प्रासादस्यावयवित्वेनानभ्युपगमात्, विजातीयाना द्रव्यानारम्भकत्वात्, किं तु स सयोगात्मको गुण , स च न परिमाणवान्, निर्गुणत्वाद्गुणानाम्, ततो मालाख्यस्य गुणस्य प्रासादादिष्वभावात् प्रासादमाले त्ययमेव प्रत्ययस्तावद्युक्तो दूरतो महती ह्रस्वा वा सेति प्रत्ययव्यपदेश , मालाया सङ्ख्यात्वेन प्रासादादीना सयोगत्वेन महत्त्वादेश्च परिमाणत्वेन परैरभ्युपगमात्, तस्मान्न परिमाण रूपादिषु पृथग् गुण इति स्थितम् । इदमस्मात् पृथगिति यद्वशात्संयुक्तमपि द्रव्यमपोद्ध्रियते तदपोद्धारकारण पृथक्त्व नाम गुणो घटादिभ्योऽर्थान्तर तत्प्रत्ययविलक्षणबुद्धिग्राह्यत्वादिति काणादा , तस्य रूपादिभ्यो विवेकेनार्थान्तरभूतस्य तस्य प्रत्यक्षबुद्धावप्रतिभासनाद्धेतोरसिद्धे , अत एव च तस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वेनाभिमतस्यानुपलम्भादसत्त्वमेव, न च पृथगिति विकल्पबुद्धिबलेन तस्य सिद्धि , तत्प्रत्ययस्य सजातीयविजातीयव्यावृत्तरूपाद्यनुभवनिबन्धनत्वात्, व्यावृत्तता च भावाना स्वस्वभावव्यवस्थितेः, अन्यथा स्वतोऽव्यावृत्तस्वरूपाणा पृथक्त्वादिवशादपि पृथक्त्वा सिद्धे । किञ्च सुखदु खादिगुणेषु यथा परस्परव्यावृत्तात्मतया पृथगिति प्रत्ययविषयता पृथक्त्वगुणाभावेऽपि तथा घटादिष्वपि भविष्यतीति हेतोरनैकान्तिकत्वम् । न चापि तेषु भाक्तोऽय प्रत्यय , मुख्यप्रत्ययाविशिष्टत्वात् । पृथगित्यपोद्धारव्यवहारस्य स्वरूपविभिन्नपदार्थनिबन्धनत्वात् परोपन्यस्तानुमान प्रतिज्ञाया अनुमानबाधा तथा च प्रयोगो ये परस्परव्यावृत्तात्मानस्ते न स्वव्यतिरिक्तपृथक्त्वसमाश्रया , यथा सुखादय , परस्परव्यावृत्तात्मानश्च घटादय इति स्वभावहेतु , एकस्यानेकवृत्त्यसभव सम्बन्धाभाव सुखादिषु तद्व्यवहा-

राभावप्रसङ्गश्च विपर्यये बाधकं प्रमाणम्, तस्मान्न पृथक्त्वं गुणः । अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः[१], प्राप्तिपूर्विका चाप्राप्तिर्विभागः । एतौ द्रव्येषु यथाक्रमं संयुक्तविभक्तप्रत्ययहेतू, अन्यतरोभयकर्मजौ संयोगविभागजौ च यथाक्रमम् । द्रव्यविशेषणतया संयोगस्याभ्युपगम्यमानत्वात्सद्व्यवहारविषयता, कश्चित् केनचित् संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्तो हि ययोरेव द्रव्ययोः संयोगमुपलभ्यते ते एवाहरति न द्रव्यमात्रम्, अन्यथा हि यत्किञ्चिदाहरेत्, एतद्विपर्ययेण विभागसाधनेऽपि योज्यम्, तन्न युक्तम्, संयुक्तपदार्थाद्व्यतिरिक्तभूतसंयोगस्य कदाचित् प्रतिपत्तुर्दर्शनपथानवतारात्, न हि संयोगदर्शनेन विशिष्टं द्रव्यमाहरति, किन्तु प्रागभावितीयं सान्तरजातावस्थे ततो विशिष्टे निरन्तरावस्थे च समुत्पन्ने वस्तुनी ते एव संयुक्तप्रत्ययविषये तच्छब्दवाच्ये च, अवस्थाविशेषे संयुक्तशब्दस्य सङ्केतितत्वात्, तथाविधे वस्तुनी पश्यन्नाहरति, नान्ये, न हि शब्देनाचोदितेऽर्थे शब्दात् प्रवर्त्तते प्रेक्षावान् । संयोगविभागयोर्न्यायौ तद्भूतयोरभावेऽपि वस्त्वन्तरमेव तथा तथोत्पद्यमानं सान्तरमिदं वस्तु निरन्तरमिति च बुद्धिभेदनिबन्धनं भविष्यति न संयोगविभागयोस्तथाविधप्रत्ययविशेषात् सिद्धिः । यद्धि निरन्तरमुत्पन्नं वस्तु तत्सान्तरबुद्धिनिमित्तं हिमवद्विन्ध्यादिवत् । अविच्छिन्नोत्पत्तिकञ्च निरन्तरबुद्धिविषयं, निरन्तरोपरचितस्वरूपयथास्वगृहवत्, न हि गृहयोः परेणापि संयोगगुणाश्रयत्वमभ्युपगम्यते, ततो संयोगात्मकत्वेन गुणत्वात्, नापि हिमवद्विन्ध्ययोर्विभागाश्रयत्वम्, प्राप्तिपूर्विकाप्राप्तिलक्षणस्याभावात् । मिथ्याबुद्धियौ दूरे धवखदिरादौ सान्तरं निरन्तरावसायिरूपा पर्वतनिम्नरासकलाकादौ सान्तरत्वाध्यवसायिनी तथाविधा सर्वाऽपि न साधर्म्यग्रहणादुत्पद्यते, येन मुख्यपदार्थसिद्धिः स्यात्, तदन्तरेणापि इन्द्रियवैगुण्यमात्रादप्यन्तरबुद्धिदर्शनात्, अन्यथानियमनैमित्तिकस्य द्विचन्द्रादिविकल्पबुद्धिवत् । निरन्तराभिनिबद्धनरूपतयोपचारितस्य वस्तुनः प्रधानभूतस्य तद्बुद्धिनिबन्धनस्य सद्भावात् न तद्व्यतिरिक्तलक्षणसंयोगविभागसिद्धिः । यदपि कुण्डली देवदत्त इति मतिरियमुपजायमाना किं निबन्धना, न च पुरुषकुण्डलमात्रभाविनी, सर्वदा देवदत्तकुण्डलयोस्तस्या उदयप्रसङ्गात्, किञ्च यद्यत्र येनचित् कश्चिदुपलब्धसत्त्वं तस्यैवान्यत्र विधिप्रतिषेधमुखेन लोकव्यवहारप्रवृत्तिर्दृष्टा, यदि तु संयोगो न स्यात् कथं विभागेनास्य चैत्रोऽकुण्डल कुण्डली वेत्येवं प्रतिषेधो विधिश्च भवेत्, चैत्रोऽकुण्डलीत्यनेन हि न कुण्डलं प्रतिषिध्यते, तस्य देशकालभेदेन सत्त्वाभ्यासितमूर्त्तेः प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्, नापि चैत्रस्य, अत एव,

१ पक्षिनिस्तरयोः संयोगो विभागश्च यतरकर्मजः, मेषद्वयसन्निपाते पृथग्भागयोरुभयकर्मजः हस्तपुस्तकयोः संयोगाद्विभागाद्वा शरीरपुस्तकयोः संयोगो विभागो वा संयोगजसंयोगो विभागजविभागो ■ उच्यते ॥

तस्माच्चैत्रस्य कुण्डलसंयोगः प्रतिषिध्यते, चैत्रः कुण्डलीत्यनेनापि संयोगस्यैवाप्रतीतस्य विधिरिति वास्तवः संयोगादिरस्त्येव यद्वशाद्विधाननिषेधप्रवृत्तिः, तथा संयोगाभावे बीजादयः सर्वदैवाविशिष्टत्वात्स्वकार्यमङ्कुरादिकं विदध्युः, न चैवम्, सर्वदा तेषां कार्यानारम्भात्, अतो बीजादयः स्वकार्यकरणे कारणान्तरसव्यपेक्षाः, मृत्पिण्डदण्डचक्रसूत्रादय इव घटादिकरणे, याऽसावपेक्ष्यः स संयोग इति तदप्यसङ्गतम्, यथाहि चैत्रकुण्डलयोर्विशिष्टावस्थाप्राप्तौ संयोगः प्रादुर्भवति न सर्वदा तथा चैत्रः कुण्डलीति मतिरपि तदवस्थाविशेषनिबन्धना कदाचिदेव भविष्यति न सर्वदा तत्किमर्थान्तरभूतसंयोगकल्पनया, उपलभ्यस्वभावाया उक्तविशिष्टावस्थायाश्चान्यत्रानुपलम्भतः प्रतिषेधोऽप्युपपद्यत इति संयोगिपदार्थभिन्नसंयोगाप्रतीतौ न ततो विधिः प्रतिषेधो वा सम्भवति, सर्वभावानां प्रतिक्षणविशरारुतया च विशिष्टावस्थाप्राप्तानां बीजादीनामङ्कुरादिजनकतया संयोगाभावे बीजादीनामविशिष्टत्वमसिद्धम्, तथा बीजादीनां स्वकार्यजनने सापेक्षत्वसाधने सिद्धसाध्यता, अन्यथाभावावस्थान्तरसापेक्षाणां बीजादीनामङ्कुरादिस्वकार्यनिर्वर्तनस्यास्माभिरभ्युपगमात्, संयोगाख्यपदार्थान्तरसापेक्षत्वसाधने त्वनन्वयित्वं हेतोः । न चावस्थासापेक्षा एव बीजादयः स्वकार्यनिर्वर्तकाः न तु संयोगापेक्षा इति कुतः सिद्धं येन सापेक्षत्वमात्रसाधने सिद्धसाध्यता भवेदिति वाच्यम्, संयोगमात्रापेक्षायां प्रथमोपनिपातत एव क्षित्यादिभ्योऽङ्कुरादिकार्योदयप्रसङ्गात्, पश्चाद्दृष्टविकलकारणत्वात्, पश्चाद्वा न स्यात्, पूर्ववद्विकलकारणत्वात्, न चाऽनुपकारिणि संयोगे बीजादेरपेक्षा युक्ता, अतिप्रसङ्गात्तस्मान्न संयोगविभागगुणद्वयसद्भावः । इदं परमिदमपरमिति ज्येष्ठकनिष्ठयोर्दूरासन्नैकदिक्कवस्तुनोर्यतोऽभिधानप्रत्ययौ भवतस्तद्यथाक्रमं कालिकं परत्वमपरत्वं दैशिकं परत्वमपरत्वञ्च सिद्धम्, स च प्रत्ययो ज्येष्ठादिवस्तुव्यतिरिक्तनिबन्धनो विलक्षणप्रत्ययत्वात्, ज्येष्ठकनिष्ठयोः कालकृतं परत्वमपरत्वञ्च, एकस्यां दिशि स्थितयोस्तद्दिक्कृतम्, एकस्यां दिशि काले च स्थितयोस्तत्प्रत्ययोत्पत्तेः, न तावदयं कालदिङ्मात्रनिबन्धन इति मतं तद्यतः, साध्यविपक्षे हेतोर्वृत्तेरनैकान्तिकत्वात्, असत्यपि परत्वापरत्वलक्षणे गुणे नीलादौ क्रमेणोत्पादात् क्रमेण च व्यवस्थानात्, कालोपाधेर्दिगुपाधेश्च परं नीलमपरं पीतमिति प्रत्ययोत्पत्तिदर्शनात्, तद्वत् घटादावपि भविष्यतीत्यर्थान्तरनिमित्तत्वमात्रसाधनेऽनैकान्तिको हेतुः, तस्य विपक्षवृत्तित्वात्, नित्यभूतदिक्कालनिमित्तकगुणविशेषनिमित्तत्वसाधने [illegible] रनन्वयित्वम्, परापरप्रत्ययः अर्थमात्रकृतक्रमोत्पादव्यवस्थानिबन्धनः परापरप्रत्ययत्वात्, रूपादिषु परापरप्रत्ययवदित्यनुमानबाधिता च सा प्रतिज्ञा, रूपादिषु [illegible] अस्खलद्वृत्तित्वान्नौपचारिकत्वम् । नापि दिक्कालयोर्भवतः प्रदेशाः सन्ति [illegible]-

बुद्धिमहितात् महत्त्वादेरुत्पत्तिः स्यात्, तयोरेकत्वेन निरवयवत्वात्। न चैवं सङ्ख्यादयो गुणा द्रव्याद्व्यतिरेकिणः, तेषां तद्व्यवच्छेदहेतुत्वात्, देवदत्तव्यवच्छेदकदण्डादिवदित्यनुमानाच्चैषां द्रव्याद्भेदः सिद्ध्यतीति वाच्यम्, सवृतिसतामवस्तुतया तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यताया अभीष्टत्वेन सामान्यतोऽव्यतिरेकनिषेधमात्रसाधने सिद्धसाध्यताप्रसङ्गात्। न च प्रतिनियतधर्मयोगित्वाद्रूपरसादिवत्समूहसन्तानावस्थाविशेषास्तत्त्वान्यत्वाभ्यामवचनीया न भवन्तीति वाच्यम्, तेषु पारमार्थिकनियतधर्मत्वासिद्धेः, तत्त्वतो निःस्वभावत्वात् खरपद्मवत्। प्रतिषेधद्वयेन प्रकृतार्थगतेर्यदि द्रव्याद्व्यतिरेकित्वं साध्यं तर्हि द्रव्यव्यतिरेकेण सङ्ख्यादेरनुपलम्भादाश्रयासिद्धो हेतुः, तदात्मनस्तथा भेदे तस्य निःस्वभावताप्रसक्तिश्चेति न द्रव्यव्यतिरेकित्वं कुतश्चित् प्रमाणादवसीयतेऽतो न तथा ते सद्व्यवहारविषयाः। बुद्ध्यादयस्तु प्रयत्नान्ता आत्माश्रितत्वेन परेणेष्टाः, ते चात्मनिषेधादेव निषिद्धाः, अमीषामुत्पत्तिकारणत्वेनात्मनोऽभ्युपगमे हि तेषां सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्गः, अनाधेयातिशयस्य सहकार्यपेक्षायोगात्, न वा नित्ये क्रमयौगपद्याभ्यां कार्योत्पादनसामर्थ्यसम्भवः, नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधस्योक्तत्वात्। नापि स्थितिहेतुतयाऽऽश्रयत्वमात्मनः, स्थितस्थातुरव्यतिरिच्यमानरूपत्वात्, तद्धेतुत्वे स्थाप्यहेतुत्वमेवोक्तं स्यात् तच्चानन्तरमेव निषिद्धम्। न च परिनिष्ठितात्मरूपत्वात् स्थातुः कश्चिद्धेतुः सम्भवति, तत्र तस्याकिञ्चित्करत्वात्। व्यतिरेकेऽपि स्थितेः स्थातुस्तेन न किञ्चित्कृतमर्थान्तरभूताया स्थितेः करणात्, ततश्चाकिञ्चित्करः कथं तस्याश्रयो भवेत्। नापि तत्सम्बन्धित्वेन स्थितेः करणात्तस्यायमुपकारको युक्तः तत्सम्बन्धित्वासिद्धेः। न च तस्य स्थितिं प्रति हेतुत्वमपि युक्तं नित्यस्य क्वचिदपि सामर्थ्यानुपपत्तेः, किञ्च स्वयमस्थानो बुद्ध्यादिर्यदि स्वयमस्थितिस्वभावः कथं परेण स्थापयितुं शक्यः, तत्स्वभावहानिप्रसङ्गात्, अथ स्थितिस्वभावः तथापि स्थापकोऽकिञ्चित्कर एव, स्वयमेव तत्स्वभावतया तस्य स्थितिसिद्धेः, किञ्च ये मूर्तास्तेषामधोगमनप्रतिबन्धकत्वेन भवेदाश्रयकल्पना, बुद्ध्यादेस्त्वमूर्ततया नाधोगमनमस्तीति किं कुर्वाण आत्मादिस्तेषामाश्रयो भवेत्। अपि च नोत्पन्नानां बुद्ध्यादीनां कश्चिदाश्रयः, सतां निराशंसतयाऽऽश्रितत्वानुपपत्तेः, नाप्यनुत्पन्नानां निरुपाख्यतया तेषां तत्सम्बन्धायोगात्। किञ्च बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति[न्यायद० १-१-१५] वचनाद्बुद्धेर्ज्ञानरूपता परैरभ्युपगता, न च तस्याः स्वसंविदितत्वमभ्युपगतम्, बुद्ध्यन्तरग्राह्यत्वाभ्युपगमात्। न च तथाभूतायास्तस्याः कर्मादिवद्बुद्धित्वं युक्तम्। सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानामज्ञानरूपत्वे नात्मविशेषगुणताऽभ्युपगन्तुं युक्ता रूपादिवत्, ज्ञानरूपत्वे बुद्धेर्भेदेनाभिधानमसङ्गतमेव, कञ्चिद्विशेषमुपादाय ज्ञानात्मकानामपि ततो भेदेनाभिधानेऽभिमानादीनामपि भेदेनाभिधानं कार्यमिति। गुरुत्वं पृथिव्युदक

वृत्ति पतनक्रियानिबन्धनम्, द्रवत्वं पृथिव्युदकज्वलनवृत्ति स्यन्दनहेतु, स्निग्धप्रत्ययहेतु स्नेहस्त्वम्भसीत्यादिप्रक्रिया पृथिव्यादीनामाधारत्वनिषेधात् तद्गतरूपादिनिषेधाच्च निषिद्धैव, वेगभावनास्थितिस्थापकभेदः संस्कारः तत्र वेगो मूर्त्तिमद्द्रव्येषु प्रयत्नाभिधानविशेषापेक्षात् कर्मणो जायते नियतदिक्क्रियाप्रबन्धहेतुः स्पर्शद्रव्यसंयोगविरोधी च । भावना चात्मगुणो ज्ञानजो ज्ञानहेतुश्च दृष्टानुभूतश्रुतेष्वर्थेषु स्मृतिप्रत्यभिज्ञानकार्योन्नीयमानसद्भावः । मूर्त्तिमद्द्रव्यगुणः स्थितिस्थापकः स हि घनावयवसन्निवेशविशिष्टं कालान्तरस्थायिनं स्वमाश्रयं प्रयत्नेनान्यथाकृतं पूर्ववद्यथावस्थितं स्थापयतीति परमतम्, तदसत्, क्षणभङ्गसिद्धौ वेगाख्यसंस्कारकार्यस्य कर्मप्रबन्धस्यासिद्धेः, न ह्युत्पत्त्यनन्तरविनाशिनि भावे नियतदिक्क्रियाप्रबन्धस्य सद्भावोऽस्ति, संस्कारस्योत्पत्तिः । न च स्वोपादानदेशपरिहारेणान्तरदेशोत्पादः एव भावानां क्रियाप्रबन्ध इति वाच्यम्, ततो हि प्राक्तनस्वहेतव एव ते सन्ति न यथोक्तसंस्कारः, तेन सह कस्यचिदप्यन्वयासिद्धेः । यदि च तथाविधसंस्काराच्छरादीनामपतनं स्यात्तदा न कदाचिदपि ते पतेयुः सर्वदा पातप्रतिबन्धहेतोर्वेगस्यावस्थितत्वात्, एवञ्चाकाशप्रसर्पिणः शरस्याकस्मादेतत्पतनमुपलभ्यते तत्कथमुपपद्यते, न च मूर्त्तिमता सता वाय्वादीनां संयोगादुपहतशक्तित्वाद्वेगस्य विनाशात् पतनमिति वक्तुं शक्यम्, अर्वागेव पतनप्रसङ्गात्, तद्विरोधिनो वायुसंयोगस्य सर्वत्रैव सत्त्वात् । न च तदानीं वेगो बलीयान्, पश्चात्तस्याबलीयस्त्वे हेत्वभावात्, न च तदानीं तदुत्पादककर्मणोऽभावाद्दुर्बल इति वाच्यम्, तस्याप्यभावे निमित्ताभावात् । भावनापि सामान्येन स्मृत्यादिकार्यात्साध्यते यदि तदा सिद्धसाध्यता, पूर्वानुभवाहितसामर्थ्यलक्षणज्ञानात्मभूतायास्तस्याः स्मृतिहेतुत्वेनाभ्युपगमात्, यस्या वासनात्वेन प्रसिद्धिः । अथात्मगुणस्वरूपा भावना सिषाधयिषिता तदा न हेतोरन्वयित्वम्, तथाविधया सह स्मृत्यादीनामन्वयासिद्धेः, ये यदाश्रिताः ते तस्याभावे नावस्थितिमश्नुवते यथा चित्रं कुड्याद्यभावे, आश्रितश्चात्मनि संस्कारः परमतेनेति व्यापकविरुद्धोपलम्भः संस्कारस्यासत्त्वादनुमानबाधिता प्रतिज्ञा च, आत्मनः प्राङ्निषिद्धत्वात् । स्थितिस्थापकोऽप्यत्यन्तमसङ्गत एव, स्वयमस्थिरस्वभावस्य पदार्थस्यानेन स्थापयितुमशक्यत्वात्, क्षणादूर्ध्वं तस्याभावात्, स्थिरस्वभावस्य चाप्रच्युतस्थितरूपत्वात् स्थापकस्याकिञ्चित्करत्वं । न च सर्वभावानां क्षणिकत्वेऽपि एकक्षणावस्थितौ प्रबन्धेनोत्तरकालमनुवृत्तौ तस्य सामर्थ्यमिति वाच्यम्, स्वरूपप्रतिलम्भलक्षणेव हि भावानां

---

१ वेग क्रियाविशेष ■ चात्मनि अपि वर्त्तते न त क्रियातोऽन्या तत्र वेग, वेगेन गच्छति शीघ्रं गच्छतीति पर्यायत्वात्, न च क्रियातः क्रियोत्पादेऽनुपरमः स्यादिति वाच्यम्, यद्वदेव शब्दात्तदारम्भकत्वेऽपि तदुपरमादिवान्या अप्युपरमसम्भवात्तत्रापि वाच्यम् ॥ २ अत्र प्रतिषेध्यावस्थितिप्राप्ति तद्व्यापक आश्रयम् तद्विरुद्धस्याश्रयाभावस्योपलब्धिर्व्यापकविरुद्धोपलम्भः ।

स्थितिरुच्यते, न तु प्रतिलब्धात्मसत्ताकानामुत्तरकालमात्मरूपसन्धानलक्षणा, स्वयं चलात्मन उत्तरकालावस्थानासम्भवात्, अवस्थाने वा कदाचिदप्यनिवृत्तिप्रसङ्ग, पूर्ववत् पश्चादप्यविशिष्टत्वात्, अवस्तुभावप्रसङ्गाच्च। न च क्षणस्थितिप्रबन्धेऽपि स्थापकस्य सामर्थ्यसिद्धिः, पूर्वपूर्वकारणसामर्थ्यकृतस्योत्तरोत्तरकार्यप्रसवस्य संस्कारमन्तरेणापि सिद्धेः। अक्षणिकस्य त्वन्यथात्वासम्भवात्स्वत एव स्थितिरिति न तत्रापि स्थापकोपयोगः। कर्मफलदायी आत्मगुण आत्मनःसंयोगजः स्वकार्यवाद्यो धर्माधर्मरूपतया भेदवानदृष्टाख्यो गुणः वैशेषिकैः परोक्षलक्षण उपवर्णितः, सोऽपि तत्समवायिकारणस्यात्मनो मनसः तयोः संयोगस्य च निमित्तासमवायिकारणत्वेनाभ्युपगतस्य निषिद्धत्वात्कारणाभावादेवासन् सिद्धः। शब्दस्त्वाकाशगुणत्वेनाभिमतः सोऽपि पूर्वं निषिद्ध इति न चतुर्विंशतिरपि गुणाः प्रमाणोपपत्तिकाः। उत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनलक्षणानि पञ्च कर्माणि, ऊर्ध्वाधःप्रदेशाभ्यां संयोगविभागकारणं कर्म उत्क्षेपणम्। एतद्विपरीतसंयोगविभागकारणञ्च कर्मापक्षेपणम्, ऋजुद्रव्यस्य कुटिलत्वकारणं कर्माऽऽकुञ्चनम्, एतद्विपर्ययकारणं कर्म प्रसारणम्, अनियतदिग्देशैर्यत्संयोगविभागकारणं कर्म तद्गमनम्, पञ्चविधस्याप्यस्य मूर्त्तिमद्द्रव्यसंयोगविभागलक्षणकार्योपलम्भादनुमानतः इन्द्रियव्यापारेण गच्छतीत्यादिप्रतीत्युत्पत्तेरध्यक्षतश्च प्रसिद्धिरिति तदयुक्तम्, संयोगविभागलक्षणतत्कार्यस्य तयोर्निषिद्धत्वेनासिद्धत्वात्, नैरन्तर्योत्पादसान्तरोत्पत्तिमात्रलक्षणौ संयोगविभागौ तत्कार्यतया यदि हेतुत्वेनेष्टौ तदानैकान्तिकता, तयोस्तथाविधकर्मणा कार्यन्वयासिद्धेः, साध्यविपर्ययेण हेतोर्व्याप्तेर्विरुद्धतापि, कारणमात्रास्तित्वे साध्ये वाऽऽत्मादीनां तथाविधसंयोगविभागकारणत्वेनेष्टतया सिद्धसाध्यता च, कारणविशेषास्तित्वे च साध्येऽनुमानबाधा प्रतिज्ञायाः, तथाहि पदार्थानां क्रिया भवन्ती क्षणिकानां भवेदक्षणिकानां वा, नाद्यः, तस्य जन्मदेश एव च्युतेर्देशान्तरप्राप्त्यभावात्। यो यत्र देशे ध्वंसते न तस्य देशान्तरसङ्क्रान्तिरस्ति, यथा प्रदीपादि, जन्मदेश एव च ध्वंसन्ते सर्वभावा इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः, न चास्य हेतोरसिद्धता, अन्यस्य क्षणिकत्वायोगात्। न च भावानां क्षणिकत्वेऽप्युत्पत्तिकाल एव क्रिया भविष्यतीति वाच्यम्, क्षणमात्रभाविन एकस्य क्रियाकालविलम्बासम्भवात्, पाश्चात्यदेशविश्लेषे पुरोवर्त्तिदेशश्लेषे च सति हि गन्ता भावो भवति नाकाशादिः, क्षणिकत्वाच्च भावानां प्राक्तनदेशपरिहारेण न तेऽन्यदेशमाक्रमेयुः, सत्ताकाल एव ध्वंसवशीकृत

१ शरीरावयवेन तत्सम्बद्धेन वा मूर्त्तद्रव्येण ऊर्ध्वदिग्भाविभिराकाशप्रदेशैर्यः संयोगस्तद्धेतुः अधोदिग्वर्त्त्याकाशप्रदेशविभागस्तत्कारणञ्च कर्म उत्क्षेपणम्। अङ्गुल्याद्यग्रावयवानां तत्संयुक्ताकाशप्रदेशैर्विभागान्तरं मूलप्रदेशैः संयोगे सति यदाङ्गुल्यादि कुटिलं भवति तत्कर्माकुञ्चनमित्यर्थः ॥ २ अत्र प्रतिषेध्यं तद्देशक्रमणं तद्व्यापकं तत्र देशे भावाभावः तद्विरुद्धस्य तत्र देशे ध्वंसस्योपलब्धिर्व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ॥

त्वात् । नाप्यक्षणिकस्यासौ युक्ता, तस्यैकरूपत्वेन सर्वदाऽविशिष्टत्वात्, न च प्रकृत्यैव तस्य गन्तृत्वात् क्रियान्तरत्वम्, तथा सति सर्वदैकरूपतया कदाचिदपि निश्चलता न स्यात् । यद्यगन्तृरूपताप्येषामङ्गीक्रियते तदाकाशवदेकरूपत्वादगन्तृत्वमेव स्यात्, एवञ्च गत्यन्तराभावमप्यचलत्वप्रसङ्गः अपरित्यक्तागतिरूपत्वात् । उभयरूपत्वन्तु गन्तृत्वागन्तृत्वलक्षणविरुद्धधर्मोध्यासादेकत्वव्याहतिप्रसङ्गेन क्षणिकतापत्त्या न युक्तम्, एवं प्रत्यक्षबाधितमपि कर्म, यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते न तदस्ति सदिति व्यवहर्त्तव्यम्, यथा क्वचित् प्रदेशविशेषेऽनुपलभ्यमानो घटः, नोपलभ्यते च विशिष्टरूपादिव्यतिरेकेण कर्मेति स्वभावानुपलब्धिः, न हि तथा देशान्तरावष्टम्भोत्पादितरूपादिव्यतिरेकेणेन्द्रियज्ञाने कर्म प्रतिभासमानमुपलक्ष्यते, या चैवमुत्क्षेपणमवक्षेपणमिति जल्पानुषङ्गिणी बुद्धिरुपजायते सा साभिलापत्वान्न प्रत्यक्षम्, नाप्येषा कर्मपदार्थानुभवभाविनी, रूपादेरेव तथा तथोत्पद्यमानस्य दर्शनात्, गतिव्यवहारस्तु लोके अपरापरनैरन्तर्योत्पत्तिमत्पदार्थोपलब्धेः स एवायं गच्छतीति भ्रान्त्युत्पत्तेः प्रदीपादौ गमनव्यवहारवदुपपद्यते, अतो न व्यवहारमात्रादन्यथासिद्धाद्द्रव्यव्यतिरिक्तकर्माभ्युपगमः श्रेयानिति स्थितम् । परापरभेदभिन्नं सामान्यमपि द्रव्यगुणकर्मात्मकपदार्थत्रयाश्रितत्वाभ्युपगमात्तन्निराकरणान्निरापास्तम्, आश्रयाभावेऽपि सत्त्वेऽनाश्रितत्वप्रसङ्गात्, तथापि सम्प्रति विशेषतः प्रतिषेधमार्गः प्रदर्श्यते, तत्र परं सामान्यं सत्ताख्यं सर्वेष्वनुवृत्तिप्रत्ययकारणत्वात्सामान्यमेव, द्रव्यत्वादिलक्षणमपरन्तु स्वाश्रयेष्वनुवृत्तिप्रत्ययहेतुत्वात्सामान्यम्, स्वाश्रयस्य च विजातीयेभ्यो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुतया विशेषणात्सामान्यमपि सद्विशेषसंज्ञां लभते, सामान्यञ्चाक्षान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यनुगताकारप्रत्ययग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षतः प्रसिद्धम्, तथा व्यावृत्तेषु खण्डमुण्डशाबलेयादिषु अनुगताकारप्रत्ययस्तद्व्यतिरिक्तानुगताकारनिमित्तनिबन्धनः, व्यावृत्तेष्वनुगताकारप्रत्ययत्वात्, यथा चर्मचीरकम्बलेषु नीलप्रत्ययः, तथा चायं शाबलेयादिषु गौर्गौरिति प्रत्यय इत्यनुमानेनापि तत्सिद्धम् । न चेयमनुगतमतिर्निर्निबन्धना, कादाचित्कत्वात्, नापि शाबलेयादिपिण्डनिबन्धना, तेषां व्यावृत्तरूपत्वात्, पिण्डमात्रनिबन्धनत्वे च कर्कादावपि गौर्गौरिति प्रत्ययोत्पादप्रसङ्गादविशेषात् । न च वाहदोहाद्यर्थक्रियानिबन्धनैवेयं तथाप्रत्यय इति वाच्यम्, वत्सादौ तदनुदयात्, महिष्यादावनुदयात्, अर्थक्रियाया अपि प्रतिव्यक्ति भेदादनुगतमतिनिमित्तत्वासम्भवाच्चेति सामान्यनिमित्तता सिद्धिरिति परस्य मतं तदयुक्तम्, अक्षजे प्रत्यये शाबलेयादिव्यतिरेकेणान्यानुगताकारस्य सामान्यस्याप्रतिभासनात्, न हि शान्यादिषु सूत्रे कण्ठे गुण इवापरं सामान्यं केनचिल्लक्ष्यते, गौर्गौरिति विकल्पज्ञानेनापि न तत्र समानाकारा

१ सूत्रकंठ सत्रपाट द्विजननि ब्राह्मणे इति हेम ॥

वृत्तित्व रूपादेरिव युक्तम्, अथ यथैकस्य रूपादेरेकवृत्तित्वं तथैवोपलम्भादभ्युपगम्यते तथैकस्य सामान्यस्यानेकवृत्तित्वमनेकत्रोपलम्भात् किं नाभ्युपगम्यते, अबाधितोपलम्भस्य भावरूपव्यवस्थानिबन्धनत्वादिति चेन्न, स्वरूपतोऽनेकवृत्तिव्यक्तिभिन्नैकसामान्यस्य कुत्रचित् प्रत्ययेऽप्रतिभासनात् । न देशव्याप्तिः कालव्याप्तिर्वा कस्यचिद्भावस्य केनचित् प्रमाणेन प्रतिपत्तुं शक्यत इति प्रसक्तद्वावदितम् । किञ्चानुगतप्रत्ययः पिण्डव्यतिरिक्तानुगतनिमित्तनिबन्धन इति प्रतिज्ञाऽनुमानबाधिता, साधयितुमिष्टस्य व्यक्तिभिन्नानुगतनिमित्तस्य तत्राप्रतिभासनात्, वर्णाकृत्यक्षराकारशून्यस्य तत्र प्रतिभासनाच्च तद्रूपविकलतया सामान्यस्य परैरभ्युपगमात् कथं तत्प्रतिभासे तस्य प्रतिभासः, अन्याकारस्य विज्ञानस्यान्यालम्बनत्वेऽतिप्रसङ्गात् । न च क्षणिकत्ववत् प्रतिभासमानमपि सामान्यं व्यक्तिभेदेन नोपलक्ष्यत इति वक्तव्यम्, अनुपलक्षितस्य व्यक्तिष्वभिन्नधीध्वनिनिमित्तत्वायोगात्, न हि विशेषणानुपलक्षणे विशेष्ये बुद्धिरुपजायते, दण्डानुपलक्षणे दण्डिबुद्धिवत् । किञ्चाविकल्पविज्ञानवादिनः प्रतिभासानुपलक्षणं युज्येतापि, सविकल्पकाध्यक्षवादिनो गृहीतानुपलक्षणमयुक्तम्, निश्चयानामनुपलक्षणम् तदनादरग्रहणासम्भवात्, न हि निश्चयैरनिश्चितं गृहीतं नाम । किञ्चानुगतप्रत्ययस्यान्यनिमित्तत्वसिद्धावपि तस्यानुगतनित्यनिमित्तत्वेन साधने त्वसिद्धिरेव स्यात्, तथाहि अनुगताभिधानप्रत्ययाः क्रमवत्कारणप्रभवाः, क्रमेणोपजायमानत्वात्, प्रदीपज्वालाप्रभवक्रमभाविप्रत्ययवदिति विपर्ययसिद्धेः । यदि त्वक्रमसामान्यहेतुका एते क्रमविध्वंसप्रसङ्गोत्पत्तिमन्तो न स्युः, अविकलकारणत्वात्, तथापि तद्धेतुकत्वे सर्वे सर्वहेतुकाः स्युरिति प्रतिनियतकार्यकारणभावव्यवस्थाविलोपप्रसक्तिः । न चानुगतनिमित्ताभावेऽप्यस्य भावे प्रत्ययभेदकृता विषयभेदव्यवस्था न स्यादिति रूपादिप्रत्ययानामपि न स्वविषयव्यवस्थापकत्वं भवेदिति वाच्यम्, अनुगतप्रत्ययस्याविष्टाभिलापत्वेन स्वलक्षणाविषयीकरणात्तद्व्यवस्थापकत्वायोगात्, यथासङ्केतं तत्तद्व्यावृत्तिमात्रार्थैकत्वाध्यनेकविरुद्धधर्माध्यवसायिविकल्पप्रसूतेरविरोधात् । यदि चानुगतनिमित्तमन्तरेण नानुगतप्रत्ययो भवेत्तर्हि यदृच्छाजातेषु इच्छाविरचितरूपेषु भावेषु च कथं स भवेत् न हि तत्रापि सामान्यसद्भावः, व्यक्त्यभावे तदाश्रितस्य तस्याप्यभावात् । न च परेणापि केवलस्य सामान्यस्य ग्रहणमभ्युपगम्यते, अभ्युपगमे वा सामान्यप्रत्ययस्य व्यक्त्यध्यवसायो न प्राप्नोति, व्यक्तेस्तदानीमभावाद्व्यक्तीनां सामान्यमिदमिति सम्बन्धश्च न स्यान्निमित्ताभावात् । तथाहि सम्बन्धस्य निमित्तं भवत् सामान्यस्य किं तदाधारत्वं भवेत्, तज्जन्यता वा तद्ग्रहणापेक्षग्रहणता वा, तत्र न तावद्व्यक्तिभिर्व्यङ्ग्यत्वात्सामान्यं ताभिः सम्बद्धम्, परैरनुपकार्यस्य नित्यत्वात्

सामान्यस्याविशेषतो व्यङ्ग्यत्वानुपपत्ते, यो हि यस्यानुपकार्यः स तस्य नाभिव्यङ्ग्य, यथा हि मन्नान् विन्ध्यस्य, अनुपकार्यं च सामान्य व्यक्तिभिरित्यनुपकार्यस्यापि व्यङ्ग्यत्वे सर्वं सर्वस्य व्यङ्ग्य स्यादित्यतिप्रसङ्ग । न द्वितीय, तस्य नित्यत्वाभ्युपगमात्, नैरन्तर्यस्यापि ग्रहणाभ्युपगमाच्च । नापि तृतीय, परैरनाधेयातिशयस्य कस्यचिदप्यपेक्षायोगात्, अतो यदि तत् स्वविषयज्ञानोत्पादनसमर्थं तदा सर्वदैव तज्जनयेत्, अथासमर्थं न कदाचिदपि जनयेत्, सामर्थ्यासामर्थ्ययोस्तद्रूपयो केनचिदन्यथा कर्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा नित्यत्व तस्य न स्यात् । अत एव तस्य व्यक्तिषु वृत्तिरप्यनुपपन्ना, तथाहि अस्य वृत्ति किं स्थितिलक्षणा, उताभिव्यक्तिलक्षणा, स्थितिरपि किं स्वभावाप्रच्युति किं वाऽधोगतिप्रतिबन्धस्वरूपा, नाद्य, सामान्यस्य नित्यतया स्वभावाप्रच्युत स्वत सिद्धत्वात्, नापि द्वितीय, अमूर्तसर्वगतत्वाभ्या निष्क्रियतयाऽधोगमनासम्भवात् प्रतिबन्धकवैयर्थ्यात् । न च स्वव्यक्तिषु समवाय एव स्थितिरभ्युपगन्तव्या, तस्यैव विचार्यमाणत्वात्, अयुतसिद्धानामाश्रयाश्रयिभावलक्षणो हि सम्बन्ध समवाय उच्यते, तथा सति तत्र सामान्यस्य व्यक्तिरप्रतिबद्धस्थितितया वा भवेत्, तदभिव्यञ्जकतया वेति । न हि परस्परासङ्कीर्णात्मनामकिञ्चित्करोऽर्थान्तर समवायो युक्तोऽतिप्रसङ्गात्, यतो वा सर्वं सर्वस्य समवाय प्रसज्येत, व्यावृत्तस्वरूपान् हि भावान् सश्लेषयन् पदार्थ समवाय प्रकल्पित, न चार्थान्तरसम्बन्धसद्भावेऽपि स्वात्मनि व्यवस्थिता भावा परस्परस्वभावमनुप्रविशन्ति, स्वरूपहानिप्रसङ्गात्, तस्य चार्थान्तरस्याश्लेषकारिण समवाय इति नामकरणेऽपि न काचित् क्षतिः । न च श्लेषकरणात् समवायरूपत्व सश्लेषस्य, सश्लिष्यमाणपदार्थेभ्यो भिन्नस्य करणे तैस्तस्य सम्बन्धासिद्धे, अभिन्नस्य करणे सामान्यादे कार्यत्वेनानित्यत्वप्रसक्त तन्न सामान्यस्य व्यक्तिषु स्थितिर्वृत्ति । नाप्यभिव्यक्तिलक्षणाऽसौ युक्ता, असौ हि तद्विषयज्ञानोत्पादनमेव स्यात्, न तु स्वभावपरिपोषलक्षणा, नित्यस्य स्वभावान्यथाकरणासम्भवात्, तथा च सामान्यस्य स्वतो यदि ज्ञानोत्पादनसामर्थ्यं तदाऽभिव्यक्तिकारणानि व्यर्थानि भवेयु, अथासामर्थ्यं तदा परैरनाधेयविशेषत्वात्तदपेक्षा न युक्ता, परैराधेयविशेषत्वे चाङ्गीक्रियमाणे सत्यनित्यत्वप्रसङ्ग, ततश्च व्यक्तिरदृष्टासाधारणत्वान्न सामान्य स्यात्, तेन सामान्यस्य व्यक्तिषु वृत्तिनिबन्धनाभावादवृत्ति, तदेव व्यवस्थितमसत् सामान्य तत्साधकप्रमाणाभावात्, बाधकप्रमाणोपपत्तेश्चेति । नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा, परस्परमत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वात् स्वाश्रयमन्यतो विशेषयन्तीति विशेषा उच्यन्ते, तत्स

१ परमाण्वाकाशकालदिगात्ममन सु वृत्तिनित्यद्रव्यत्वस्य परमाणूना जगद्विनाशारम्भयोरभिभूतत्वात् मुक्तात्मना मुक्तमनसाञ्च ससारस्थ तत्त्वादनन्त तेषु भवा अन्त्या इति पदद्वयार्थ । विनाशारम्भरहितनित्यद्रव्येषु प्रतिद्रव्यमेकैकशो वर्तमाना अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवो विशेषा इति केचित् ॥

रूपादिषु साधारणशक्तिविशेषप्रतिपादनेच्छया तदन्यरूपादिव्यवच्छेदेन घटादिशब्दस्य सङ्केत, रूपादिशब्दस्य तु प्रत्येकमसाधारणचक्षुर्ज्ञानादिकार्योत्पादनसामर्थ्यद्योतनाय समयकरणम्, अतो घटादिशब्दो न रूपादीन् भेदानाक्षिपति तत्सामानाधिकरण्याभावात् । रूपादिशब्दाश्च घटपटादिसर्वावस्थरूपादिवाचका इति रूपादिशब्देभ्यः केवलेभ्यो विशेषाप्रतीतेस्तत्प्रतिपादनाय घटे रूपादय इत्येवमुभयपदप्रयोग क्रियते, तथा च घटात्मकास्त इति रूपादयः घटादिव्यवच्छेदेन प्रतीयन्ते, घटशब्दोऽपि शुक्लनीलपीतचलनिश्चलादिसर्वावस्थ ब्रूतेऽतो न केवलाद्विशेषप्रतीतिर्घट शुक्ल रूपमित्यभिधाने तु तदन्यरूपादिव्यवच्छेदेन प्रतिपत्तिर्भवति, अत स्तत्प्रयोगः । तस्मात्सङ्केतवशादिह घटे रूपादय इत्यादिज्ञान तथाभूतपदार्थनिबन्धन न तु समवायनिबन्धनम्, तद्रूपादिसमवायाना परस्पर भेदस्योपलब्ध्यविषयत्वात्, तस्मात् परोपन्यस्तो हेतुरनैकान्तिक प्रतिज्ञा चोक्तन्यायेनानुमानबाधितेति कथ समवायसिद्धि । किञ्च यद्येक एव समवायस्तर्हि कपालादिष्वपि पटाद सद्भावप्रसङ्ग, यथाहि समवायवशेन तन्तुषु पट आश्रितस्तथैव तस्यैव समवायस्य कपालादौ सत्त्वेन तत्र पटोऽस्तीति बुद्धि कुतो न भवेत्, समवायस्यैकत्वेन सर्वत्राविशेषात्, तथा च द्रव्यगुणकर्मणा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वादिविशेषणैः सम्बन्धस्यैकत्वात् पदार्थपञ्चकस्य विभागो न भवेत् । न च तस्यैकत्वेऽपि द्रव्येष्वेव द्रव्यत्व गुणेष्वेव गुणत्वमिति प्रतिनियताधाराधेयनियमान्न पदार्थसङ्कर इति वाच्यम्, एव तर्हि समवायस्य प्रतिपदार्थं भिन्नत्वापत्ति स्यात् । न च कुण्डदध्नो संयोगस्यैकत्वेऽपि यथाऽऽधाराधेयप्रतिनियमस्तथा तस्यैकत्वेऽपि व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदात् आधाराधेयप्रतिनियमसम्भवेन न पदार्थपञ्चकस्य सङ्कीर्णता, समवायनिमित्तस्येहेति प्रत्ययस्य सर्वत्रैकरूपतया दर्शनादेकत्वसिद्धे द्रव्यत्वादीनाञ्च प्रतिनियताधारेष्वेव भावात्, प्रमाणनिबन्धनत्वाच्च प्रमेयव्यवस्थाया इति वाच्यम्, अस्माक रूपत्वादीना रूपादिष्वाधेयनियमसिद्धे, भवताञ्चैक समवाय सर्वत्राभ्युपगच्छता स दुर्घट इत्यादिप्रसङ्गापादनस्यास्माभि क्रियमाणत्वात् । द्रव्ये एव द्रव्यत्वादीना यो नियम इष्यते स समवायवशादेव, तस्य च द्रव्यत्वादेर्यस्समवाय स एव गुणादिष्वप्यस्ति, गुणत्वजात्या तस्य सम्बद्धत्वादिति, तथा च कथ न पदार्थसङ्करप्रसङ्ग, द्रव्यत्वस्य य समवाय स न गुणादाविति चेत्तर्हि संयोगवत्प्रत्याधार तस्य भेद प्रसज्येत । स्वरूपत समवायस्याभेदेऽपि द्रव्यत्वादीना भेदाद्भेद इति चेत्समवायस्याभेदे कुतो द्रव्यत्वादीना विशेषणाना भेद, यदि स्वत एव तदाऽऽधेयतानियमोऽपि स्वत एव स्यात् किं समवायेन । द्रव्यत्वादीना प्रतिनियताधारेष्वेव वृत्तेरन्यत्र तस्य व्यतिरेक इत्युक्तिरपि न युक्ता, अविकलनिमित्तसद्भावे कार्यस्याभावायोगादन्यथाऽतत्कार्यत्वप्रसङ्गात्, एवञ्च धिया व्यतिरेकायोगात्तद्वशादाधा

रावेयभावनियमो न सङ्गच्छते, न च द्रव्य एव द्रव्यत्वमाश्रितमिति स्वपदार्थाद्यङ्गपञ्चशुक्तशक्तिप्रविनियमाद्वा तन्नियम, समवायबलेनैव तद्व्यवस्थापनीयतया तस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात्, न हि ज्ञानोत्पादनयोग्यस्वभावोत्पादनादन्यदङ्गपञ्चशक्त्यमात्र इष्ट, नित्यानामपि सत्तादीना समवायस्येष्टतया तदुत्पत्तेरयोगात् । दधिकुण्डसंयोगदृष्टान्तोऽप्यस्मात् प्रत्यसिद्ध एव संयोगस्य निषिद्धत्वात्, तत्सद्भावेऽपि चाय पर्यनुयोगस्तत्रापि तुल्य । किञ्च नेहप्रत्ययात् समवायस्य सिद्धिरनैकान्तिकत्वात्, इह समवायिषु समवाय इतीहप्रत्ययस्यापरसमवायानिबन्धनत्वात्, अन्यथाऽनवस्थाप्रसङ्गात् । अपि च कारणानुपलम्भात् यदि नित्य समवाय स्यात्तर्हि घटादीनामपि नित्यताप्रसङ्ग, घटादीना समवायाश्रितत्वादेव स्वाधारेष्ववस्थानात्समवायस्य नित्यत्वे तेषामप्यवस्थानात् । न च सत्यपि समवाये घटाद्यारम्भकावयवाना विनाशाद्विभागाद्वा सहकारिकारणान्तराभावाद्विरोधिप्रत्ययोपनिपाताच्च न घटादीना नित्यतेति वाच्यम्, आरम्भककपालाद्यवयवानामपि स्वावयवेषु सर्वदा सद्भावेन कपालादेर्विनाशविभागानुपपत्ते । तद्विनाशाभ्युपगमे तु समवायविनाशस्यापि नैयत्य भवेत् सम्बन्धिनिवृत्तौ सम्बन्धसद्भावस्य दुर्घटत्वात्, नष्टसंयोगिसंयोगवन्न नित्य समवाय स्यात् । 'न च सर्वसम्बन्धिविनाशो न कश्चिदस्ति, अन्तत परमाणूना सत्त्वात्, यत्किञ्चित्सम्बन्धिविनाशे चापरसम्बन्धिनिबन्धनावस्थान समवायस्य भविष्यतीति क्रम नित्यतेति वाच्यम्, अनया रीत्या संयोगस्यापि नित्यत्वप्राप्ते । न च संयोगस्य प्रतिसंयोगिभेदादनित्यत्वम्, समवायस्तु इहप्रत्ययनिबन्धनोऽभिन्नत्वादेक एवेति वाच्यम्, यतो योऽय घटस्य समवायस्तदवयवकपालेषु वृत्त्यात्मक स एव तेषु विनष्टेषु सम्बन्ध्यन्तरेष्वपि, आहोस्विद् य एव, प्रथमे प्रागवस्थावत्प्रच्युतवृत्तित्वाद्घटादयोऽवस्थिता एव स्यु, अन्यथा तेषामनवस्थितवृत्तित्वान्नावस्थिति समवायस्य प्राप्नोति, तस्य वृत्त्यात्मकत्वात्, अन्यथा तस्य तद्रूपत्वानुपपत्ते, स्वतन्त्रस्य तदनुपकारिणः वृत्ति समवाय इति वा नामकरणे सञ्ज्ञामात्रमेव भवेत्, न वस्तुतथाभाव, तथा चाविनष्टसम्बन्ध्यवस्थायामपि घटादयो न समवायसद्भावबलात्स्वाश्रयवृत्ता सिद्ध्येयु, पश्चादिव परमार्थतो वृत्त्यभावात् । द्वितीयपक्षे तु संयोगान्नित्यसमवायबहुत्व प्राप्नुयात्, तथा चाभ्युपगमहानिर्भवेत्, नित्यत्वे च समवायस्याङ्गीक्रियमाणे स्वकारणसमवायस्य स्वसत्तासमवायस्य च जन्मशब्दवाच्यस्य सर्वदा सद्भावात् कार्यजन्मनि क्वचिदपि कारणाना साफल्य न स्यात्, तथा चाकस्मादिति विशेष, जन्मादे घटादिकार्यगतत्वेनाध्यक्षादिना प्रतीत, समवायरूपस्य जन्मनो नित्यतया क्रमासम्भवाद्भावाना क्रमोत्पत्तिरुपलभ्यमाना विरुद्धा च

स्यात् । तथा जगदनुपकारोपकारकभूतमिति शास्त्रप्रणयनमसङ्गतं भवेत्, तदेव नित्यसमवायकल्पनमसमञ्जसमिति संक्षेपः ॥

इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने कणादोक्तैय निरसनं नाम द्वात्रिंशं सोपानम् ॥

सदाद्येकान्तवादभञ्जनम् ।

अन्योन्यनिरपेक्षनयाश्रितस्य मिथ्यात्वाविनाभूतत्वमेवाह—

जे संतवायदोसे सक्कोलूया भणंति संखाणं ।
संखा य असव्वाए तेसिं सव्वे वि ते सच्चा ॥ ५० ॥

यान् सद्वाददोषान् शाक्यौलूक्या भणन्ति साङ्ख्यानाम् ।
साङ्ख्याश्चासद्वादे तेषां सर्वेऽपि ते सत्याः ॥ छाया ॥

यानिति, द्रव्यास्तिकाभ्युपगतपदार्थाभ्युपगमे साङ्ख्यानामेकान्तसद्वादपक्षे क्रियागुणव्यपदेशोपलब्ध्यादिलक्षणान् यान् दोषान् शाक्यौलूक्या वदन्ति, ते सर्वेऽपि तेषां सत्याः, ते च दोषा एव सत्याः स्युः यद्यन्यनिरपेक्षनयाभ्युपगतपदार्थप्रतिपादकं तच्छास्त्रं स्यात्, शास्त्रं च प्रागपि तेषामेकान्तेन सत्त्वनिबन्धनत्वात्, अन्यथा कथञ्चित्सत्त्वेऽनेकान्तवादापत्तेर्दोषाभाव एव स्यात् । एवं साङ्ख्या अप्यसत्कार्यवाददोषानसदकरणादीन् यान् वदन्ति ते सर्वे सत्या एव, एकान्तासति कारणव्यापारासम्भवात्, अन्यथा शशशृङ्गादेरपि कारणव्यापारादुत्पत्तिः स्यात् । अथ कारणावस्थायां न शशशृङ्गस्यासद्भावादनुत्पत्तिः किन्तु कारणाभावात्, घटादेस्त्वसतोऽपि कारणसद्भावादुत्पत्तिरिति चेन्न शशशृङ्गस्य हि कारणाभावस्तस्यात्यन्ताभावाद्वाऽन्यः तदभावश्च कारणाभावादित्यन्योन्याश्रयः स्यात् । किञ्च घटादीनां मृत्पिण्डावस्थायामसत्त्वे कुतः कारणसद्भावः, सति कारणव्यापारासम्भवात्, तत्र प्राक् सत्त्वादेव कारणसद्भाव इति चेन्न, तत्र घटस्य सत्त्वे प्रागनवस्थायोगात्, असत्त्वे शशशृङ्गस्येव तदनुपपत्तेः । न च घटस्योत्पत्तिदर्शनात् प्राक् अभावो न शशशृङ्गस्येति वाच्यम्, अन्योन्याश्रयात्, घटस्य हि पूर्वमभावसिद्धावुत्पत्तिसिद्धिस्तस्याः सिद्धौ तत्सिद्धिर्नान्यथेति । न च कारणस्य कार्यशून्यत्वलक्षणप्रागभावः प्रागेव सिद्ध इति वाच्यम्, अकारणस्यापि कार्यशून्यत्वोपलम्भेन तत्सम्भवाद्घटस्य तत्कार्यताप्रसक्तेः, यस्य हि प्रागभावित्व

तस्य कार्यता, तच्च कार्यशून्यपदार्थान्तरं कारकाभिमतात् अन्यदपि च तत्प्रागभावस्वभावं प्राप्तं तत्सम्बन्धेन च घटादि शशशृङ्गादिव्यवच्छेदेन कार्यताऽभ्युपगतेति सूत्रपिण्डकार्यताऽपि घटस्यैव भवेत्। तदन्वयव्यतिरेकाभावान्न तत्कार्यतेति चेन्न, तस्य तत्रासत्त्वनिबन्धनत्वात्। न वा प्रागभावः प्रत्यक्षादिग्राह्यः, मृत्पिण्डस्वरूपमात्रस्यैव तत्र प्रतिभासनात्। न च कारणस्वरूपमेव प्रागभावो निर्विशेषणस्य स्वरूपमात्रस्य कार्येऽपि सद्भावात्तस्यापि प्रागभावरूपताप्रसक्तेः, अथ कार्यान्तरापेक्षया तस्यापि प्रागभावरूपता कारणस्वभावाऽभ्युपगम्यत एव, न, कारणाभिमतापेक्षयापि तद्रूपताप्रसक्तेः। तथाप्रतीत्यभावान्न तद्रूपतेति चेन्न, अनपेक्षितवस्तुस्वरूपात् प्रतीतिमात्राद्वस्तुव्यवस्थाऽयोगात्, ततो मृत्पिण्डादिरूपतया वस्तु गृह्यतेऽध्यक्षादिना न पुनस्तद्व्यतिरिक्तकारणादिरूपतया, तस्य तत्राप्रतिभासनात्, प्रतिभासनेऽपि विशिष्टकार्यापेक्षया कारणत्वस्य प्रतिपत्तौ कार्यप्रतिभासमन्तरेण तत्कारणत्वस्याप्रतीतेः, असतः कार्यस्य तदानीम प्रतिभासनात् प्रत्यक्षस्यासदर्थग्राहकत्वेन भ्रान्तताप्रसक्तेः तदा तत्कार्यस्य सत्त्वप्रसक्तिः स्यादिति कथमसति कारणव्यापारः प्रतीयेत, तन्न युक्तमसतः कार्यत्वम् ॥ नाप्यसत्कारणं कार्यम्, कारणस्य तदानीमभावे तस्य तत्कर्तृत्वायोगात्, क्षणिकस्य कारणस्य स्वभावमात्रव्यवस्थितेरन्यत्र व्यापारायोगात्। न च तदनन्तरं कार्यस्य भावात् प्राग्भावित्वमात्रमेव कारणस्य व्यापार इति वाच्यम्, सर्वभावेषु तत्पूर्वकालभावित्वस्य सत्त्वेन तत्कारणताप्रसक्तेः, तदनन्तरं विवक्षितकार्यस्योदयात्। न च सर्वभावक्षणाभावेऽपि सद्भावान्न तस्य तत्कार्यत्वमिति युक्तम्, विवक्षितक्षणाभाव एव विवक्षितकार्यसद्भावात्, सर्वत्र चाविशिष्टत्वात्। विशिष्टभावक्षणधर्मानुविधानात्तस्य तत्कार्यताव्यवस्थेति चेन्न, सर्वथा तद्धर्मानुविधाने तस्य कारणरूपतापत्तेः, तत्प्राक्कालभावितया तत्कार्यताव्यतिक्रमात्, कथञ्चित्तद्धर्मानुविधाने चानेकान्तवादापत्तेरसत्कारणं कार्यमित्यभ्युपगमव्याघातात्, सन्तानापेक्षया कार्यकारणभावे तस्य पूर्वापरक्षणव्यतिरेकेण सद्भावे कार्यकारणरूपस्य तस्यैवार्थक्रियासामर्थ्यान्सत्त्वं स्यान्न तु क्षणानामर्थक्रियासामर्थ्यविरहात्, अव्यतिरेकेण च सद्भावे सैव कार्यकारणभावानुपपत्तिः। अथ सन्तानस्य क्षणसम्बन्धित्वात्तस्य कार्यकारणभावे क्षणानामपि स्यादिति चेन्न सन्तानक्षणयोर्भिन्नयोः कार्यकारणभावादन्यस्य सम्बन्धस्याभावेन सन्तानस्य निखिलक्षणानन्तरभावित्वेन सत्त्वक्षणताप्रसक्तिः स्यात्, किञ्च तस्यापि नित्यत्वे क्षणकार्यत्वे च सत्कार्यवादप्रसक्तिः, क्षणिकत्वे चान्यथाप्रसिद्धेस्तस्य तत्कार्यत्वाप्रसिद्धिः, व्यतिरेकश्च कार्यकारणभावनिबन्धनक्षणिकपक्षे न सम्भवतीति प्रतिपादितमेव। किञ्च क्षणिकभावाभ्युपगमवादिनो यदि भिन्नकार्योदयात्कारणस्य सत्त्वमभिमतं तदा तत्कार्यस्याप्यपरकार्योदयात् सत्त्वसिद्धिरित्यनवस्थापत्तेर्न क्वचित् सत्त्वव्यवस्था स्यादिति कुतस्तद्व्यवच्छेदेनासत् कार्य-

वैशेषिकस्य परस्परविरुद्धशुक्लादिनानारूपेभ्यश्चित्ररूपोत्पादासम्भवाच्च, शुक्लादिरूपाणां समानरूपारम्भकत्वोपलम्भात्। किञ्च शुक्लाच्छुक्लमित्यादिप्रतीतेः समानजातीयगुणारम्भकत्वमेव यदि कारणगुणानामित्यभ्युपगम्यते तर्हि कारणगतशुक्लादिरूपविशेषेभ्यः कार्येऽपास्ततद्विशेषस्य रूपमात्रस्य कथमुत्पत्तिर्भवेत्, तेभ्यस्तस्यासमानत्वात्। अथ तद्गतरूपमात्रेभ्यस्तद्रूपमात्रस्योत्पत्तेर्न दोष इति चेन्न शुक्लादिविशेषरूपव्यतिरेकेण रूपत्वादिसामान्यमपहाय रूपमात्रस्याभावात्, सामान्यस्य च नित्यत्वेनाजन्यत्वात्, न च रूपमात्रनिबन्धनः चित्ररूपः पट इति प्रतिभासो युक्तः, शुक्लादिप्रत्ययस्यापि तन्निबन्धनत्वेन शुक्लादिरूपविशेषवाच्यभावप्रसक्तेः, न चावयवगतचित्ररूपात् पटे चित्रप्रतिभासः, अवयवेष्वपि तद्रूपासम्भवात्, न चान्यरूपस्यान्यत्र विशिष्टप्रतिपत्तिजनकत्वम्, पृथिवीगतचित्ररूपाद्वायौ चित्ररूपप्रतिपत्तिप्रसक्तेः। यदि च रूपमात्रमेव तत्र स्यात् चित्रावनेकप्रकारं रूपमिति विरुध्येत, अनेकप्रकारं हि शुक्लत्वादिभेदभिन्नमुच्यते रूपमात्रञ्च शुक्लादिविशेषरहितं तस्य शुक्लादिविशेषेष्वनन्तर्भावात् कथं न विरोधः। न च नीलादिरूपस्य रूपारम्भादेकमेव पटे चित्रं रूपम्, यथा हि रूपस्य विशेषः शुक्लादिस्तथा चित्रमपि रूपविशेष एव चित्रशब्दवाच्य इति वक्तव्यम्, अनेकाकारस्यैकत्वं चित्रैकशब्दवाच्यत्वं वा सम्भवदनेकाकारानुगतस्यैकस्य कारणादिशब्दवाच्यत्वेनाभ्युपगमप्रसङ्गात्। यथा च बहूनां तन्त्वाश्रितनीलादिरूपाणां पटगतैकचित्ररूपारम्भकत्वं दृष्टत्वादविरुद्धं तथानेकाकारस्यैकरूपत्वं वस्तुनो दृष्टत्वादेवाविरुद्धमभ्युपगन्तव्यम्, अत एवानेकरूपत्वाच्चित्ररूपस्य एकावयवसहितेऽवयविन्युपलभ्यमाने शेषावयवावरणे चित्रप्रतिभासाभाव उपपत्तिमान्। सर्वथा त्वेकरूपत्वे तत्रापि चित्रप्रतिभासः स्यात्, अवयविव्यापकत्वात् तद्रूपस्य युक्तः। न चावयवनानारूपोपलम्भसहकारीन्द्रियमवयविनि चित्रप्रतिभासं जनयतीति तत्र सहकार्यभावाच्चित्रप्रतिभासानुत्पत्तिरिति वाच्यम्, अवयविनोऽप्यनुपलब्धिप्रसङ्गात्, न हि चाक्षुषप्रतिपत्त्याऽगृह्यमाणरूपस्यावयविनो वायोरिव ग्रहणं दृष्टम्, न च चित्ररूपव्यतिरेकेणापरं तत्र रूपमस्ति यतस्तत्प्रतिपत्त्या पटग्रहणं भवेत्। नाप्यवयवरूपोपलम्भोऽवयविरूपप्रतिपत्तावक्षसहकारी, तद्भावे वा तदवयवरूपोपलम्भोऽपि स्वावयवरूपोपलम्भासहकारीति तम्भरेण स न स्यादित्येवं पूर्वपूर्वावयवरूपोपलम्भापेक्षया परमाणुरूपोपलम्भाभावात्तज्जद्व्यणुकाद्यवयविरूपोपलम्भासम्भवान्न क्वचिदपि रूपोपलब्धिः स्यात्, तदभावे च नावयव्युपलब्धिरिति तदाश्रितपदार्थानामप्युपलम्भाभावात् सर्वप्रतिभासाभावः स्यात्। तत एकानेकस्वभावं चित्रपटरूपवद्वस्तु परेणाप्यभ्युपगन्तव्यमेव। बौद्धेनापि चित्रपटप्रतिभासस्यैकानेकरूपतामभ्युपगच्छता एकानेकरूपं वस्त्वभ्युपगतमेव। अथ प्रतिभासोऽप्येकानेकरूपो नाभ्युपगम्यते तर्हि सर्वथा प्रतिभासाभावः स्यादिति असकृदावेदितम्। तत

एकान्ततोऽसति कार्यं न कारणव्यापारस्तेनाभ्युपगन्तव्य असति तत्र, तदभावात्, नापि सति, मृत्पिण्डे तस्य तमन्तरेणापि तद प्रागेव निष्पन्नत्वात्। न च मृत्पिण्डे कारकव्यापार अन्यत्र पृथुबुध्नोदराद्याकारस्तत्फलम्, अन्यत्र व्यापारेऽन्यत्र फलासम्भवात्, स एव मृत्पिण्डः कारकव्यापारात् पृथुबुध्नोदराद्याकारता प्रतिपद्यत इति कारकव्यापारफलयोरेक विषयत्वे अनेकान्तवादसिद्धि, तस्माद्द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकाभ्या नैकान्तेन मन्दिराभ्यामन्योन्यनिरपेक्षाभ्या व्यवस्थापित वस्तु असत्यमिति तत्प्रतिपादक शास्त्र सर्वं मिथ्येति व्यवस्थितम् ॥ ५० ॥

अमुमेवार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्या दृढीकर्तुमाह—

ते उ भयणोवणीया सम्मद्दंसणमणुत्तर होंति ।
जं भवदुक्खविमोक्खं दो वि न पूरंति पाडियं ॥ ५१ ॥

तौ तु भजनोपनीतौ सम्यग्दर्शनमनुत्तर भवत ।
यस्माद्भवदु खविमोक्ष द्वावपि न पूरयत प्रत्येकम् ॥ छाया ॥

ताविति, द्रव्यपर्यायास्तिकनयौ भजनया परस्परस्वभावाविनाभूततया मदसद्रूपैकान्त व्यवच्छेदेन तदात्मकैककार्यकारणादिवस्तुप्रतिपादकत्वेन उपयोगितौ यदा भवतस्तदानुत्तर सम्यग्दर्शन भवत परस्पराविनिर्भागवर्तिद्रव्यपर्यायात्मकैकवस्तुतत्त्वविषयकत्वात्मज्ञाना-विपरीतबोधस्वभावत्वात्। यदा त्वन्योन्यनिरपेक्षद्रव्यपर्यायप्रतिपादनत्वेनोपनीतौ भवतो न तदा सम्यक्त्व प्रतिपद्येते तस्मात् संसारभाविजन्मादिदु खविमोक्ष तौ द्वावपि प्रत्येक न विधत्त मिथ्याज्ञानात् सम्यक्क्रियानङ्गतया आत्यन्तिकभवोपद्रवानिवृत्त्यसिद्धे तद्विपर्यय कारणत्वात्। ततः कारणात् कार्यं कथञ्चिदनन्यत् अत एव तदनदूपतया सदासदेति ॥५१॥

अमुमेवार्थमुपसंहरति—

नत्थि पुढवीविसिट्ठो घडो त्ति जं तेण जुज्जइ अणण्णो ।
जं पुण घडो त्ति पुव्वं ण आसि पुढवी तओ अण्णो ॥ ५२ ॥

नास्ति पृथिवीविशिष्टो घट इति यत्तेन युज्यतेऽनन्य ।
यत् पुन घट इति पूर्वं नासीत् पृथिवी ततोऽन्य ॥ छाया ॥

नास्तीति, सद्द्रव्यमृत्पृथिवीत्वादिभ्यो भिन्नो नास्ति घट, मदादिव्यतिरिक्तस्वभाव तया तस्यानुपलम्भात्, यदि सत्त्वादिधर्माणा घटादेरान्ततो भेद तेभ्योऽपि घटो भिन्नो न तदा घटस्य सदादित्व स्यात्, स्वतोऽसदादेरन्यधर्मयोगेऽपि शशशृङ्गादेरिव तथात्वा

योगात्, सदादेरपि घटाद्याकारादत्यन्तभेदे निराकारतया अत्यन्ताभावस्येवोपलम्भविषयत्वायोगात्, ज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिधर्माणामपि सम्बन्धिधर्मेभ्यो भेदेऽसत्त्वम्, सदादेश्च तेभ्यो भेदेऽज्ञेयत्वादसत्त्वमेव, ततः सदादिरूपतयोपलभ्यमानत्वाद्घटस्य तेभ्योऽभिन्नताऽभ्युपगन्तव्या, प्रमेयव्यवस्थितेः प्रमाणनिबन्धनत्वात्। यत्तु पुनः पृथुबुध्नोदराद्याकारतया पूर्वं सदादिर्नासीत् ततोऽसौ तेभ्योऽन्य, घटादिरूपतया पूर्वं सदादेरनुपलम्भात्, प्रागपि तद्रूपस्य सद्भावे सत्त्वेऽनुपलम्भायोगात्, दृश्यानुपलम्भस्य चाभावाव्यभिचारित्वात्, तत्तद्रूपतायाश्च विरोधाभावात्, प्रतीयमानाया तदयोगात्, अबाधितप्रत्ययस्य च मिथ्यात्वासम्भवात् ॥ ५२ ॥

इति तपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने सदाद्येकान्तवादभञ्जनं नाम त्रयस्त्रिंशं सोपानम् ॥

कालाद्येकान्तवादभञ्जनम् ।

सदाद्येकान्तवादवत् कालाद्येकान्तवादोऽपि मिथ्यात्वमेवेत्याह—

कालो सहाव णियई पुव्वकयं पुरिसकारणेगन्ता ।
मिच्छत्तं ते चेव उ समासओ होंति सम्मत्तं ॥ ५३ ॥

कालः स्वभावनियती पूर्वकृतं पुरुषकारणेकान्ताः ।
मिथ्यात्वं त एव तु समासतो भवति सम्यक्त्वम् ॥ छाया ॥

काल इति। कालस्वभावनियतिपूर्वकृतपुरुषकारणरूपा एकान्ताः सर्वेऽप्येकका मिथ्यात्वम्, त एव समुदिताः परस्परानुविद्धास्तथा सम्यक्त्वरूपतां प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।

तत्र काल एवैकस्तेन जगतः कारणम्, सर्वस्य हि शीतोष्णवर्षवनस्पतिपुष्पादेर्जगतः उत्पत्तिस्थितिविनाशेषु महोपरागद्युतियुद्धोदयास्तमयगतिगमनागमनादौ च कालः कारणम्, तं विनाऽन्यकारणत्वेनाभिमतभावसद्भावेऽपि सर्वस्यास्याभावात् तत्सद्भावे च भावात्, तदुक्तम् 'कालः पचति भूतानि कालः संहरति प्रजाः । कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः' [महाभार० आदिप० अ० १, श्लो० २७३] इति कालवादिन प्राहुः, असदेतत्, तत्सद्भावेऽपि कदाचिद्भूम्यादेरदर्शनात्। न च कालविशेषाभावान्न तदभावमिति वाच्यम्, नित्यैकरूपस्य तस्य विशेषाभावात्, विशेषे वा तज्जनकाजननस्वभाव

प्रसङ्गतो नित्यत्वव्याहते, स्वभावभेदतो भेदात्। न वा ग्रहमण्डलादितो वर्षादेर्विशेष इति वक्तव्यम्, तस्याप्यहेतुकतयाऽभावात्, न च कालो हेतुरन्योऽन्याश्रयात्, कालभेदे सति वर्षादिभेदहेतोर्ग्रहमण्डलादेर्भेद, तद्भेदाच्च कालभेद इति। अन्यकारणकृत वर्षादिभेदेऽभ्युपगम्यमाने कालस्यैव कारणत्वमित्यभ्युपगमभङ्ग, अन्यत कुतश्चित्कालभेदे चानित्यत्वमेव तस्य स्यात्, तत्र चोत्पादस्थितिविनाशेषु यद्यपर काल कारण तदा तत्रपि स एव पर्यनुयोग इत्यनवस्थानाच्च वर्षादिकार्योत्पत्ति स्यात्, न चैकस्य कारणत्व युक्तम्, क्रमयौगपद्याभ्या तद्विरोधात्, तस्य काल एवैक कारण जगत । अपरे तु स्वभावत एव भावा जायन्त इति वर्णयन्ति, अत्र यदि स्वभावकारणत्वे भावस्य तदा स्वात्मनि क्रियाविरोधो दोष स्यात्, अनुत्पन्नाना स्वभावस्यैवाभावात्, उत्पन्नाना स्वभावसम्भवेऽपि पूर्व तदभावादेव भावस्योत्पत्तेर्न तत्र स्वभाव कारण भवेत्। अथ कारणमन्तरेण स्वपरकारणनिमित्तजन्मनिरपेक्ष तथा सर्वहेतुनिराशसस्वभावा भावा भवन्ति, युक्तिश्चात्र यदुपलब्धिलक्षणप्राप्त सदनुपलभ्यमानसत्ताक तत् प्रेक्षावतामसद्व्यवहारविषय, यथा शशविषाणम्, अनुपलभ्यमानसत्ताकञ्च भावाना कारणमिति स्वभावानुपलब्धि, न चायमसिद्धो हेतु, कण्टकतैक्ष्ण्यादेर्निमित्तभूतस्य कस्यचिदध्यक्षादिनाऽसंवेदनात्। अथ कारणानुपलम्भाद्बाह्याना भावानामहेतुकत्वसिद्धावपि कथमाध्यात्मिकाना तत्सिद्धिरिति चेदुच्यते, यत्कादाचित्क तदहेतुकम् यथा कण्टकतैक्ष्ण्यादि, कादाचित्कञ्च सुखादिकमिति स्वभावहेतु, न चापि यस्य सदसद्भावयो र्यस्य सदसद्भावौ नियमेन भवतस्तत्तस्य कारणमिति युक्तम्, व्यभिचारात् स्पर्शे सति भवतोऽसत्यभवतोऽपि चक्षुर्विज्ञानस्य तदकारणत्वात् तस्मात्कार्यकारणभावस्य व्यभिचारित्वाद्भावाना जन्म सर्वनिराशसमिति सिद्धम्, अत्रोच्यते, न कण्टकतैक्ष्ण्यादेरपि निर्हेतुकत्व सिद्धम्, प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या हि बीजादिक तत्कारणत्वेन निश्चितम्, यस्मिन् सत्येव यस्य जन्म यस्य च विकाराद्यस्य विकारस्तत्तस्य कारणमुच्यते, उच्छूनादिविशिष्टावस्थाप्राप्तञ्च कण्टकतैक्ष्ण्यादिनिरूपितान्वयव्यतिरेकवद्बीजादिक प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्या कारणतया निश्चितमिति अनुपलभ्यमानसत्ताक कारणमित्यसिद्धो हेतु । कार्यकारणभावस्य च स्पर्शादौ व्यभिचारित्वमप्यसिद्धम्, स्पर्शस्यापि रूपहेतुतया चक्षुर्विज्ञानेऽपि कारणत्वेनेष्टत्वात्, तमन्तरेण विशिष्टावस्थस्य रूपस्यैवासम्भवात्। नापि यस्याभावे यन्न भव-

---

१ अत्र स्वभाववादेन वादद्वयमभिप्रेत स्वत एव भावा जायन्त इत्येको वाद, अपरस्तु न स्वतो नापि परतो भावा जायन्ते किन्तु स्वपरकारणनिरपेक्ष भावाना जन्म भवति, यदीत्यादिना येना पक्षवादनिरास कृत, द्वितीयवाद सम्प्रत्याह अथेति अत्र पक्षे स्वभावोऽपि न कारणम् पूर्ववादे तु तत्कारणमिति बोध्यम् । २ स्पर्श इति भूता युच्यन्त तानि चोपादानोपादाय रूप वर्तते तच्चक्षुर्विज्ञान प्रति साधारण निमित्तभावाऽस्त्येव, केवल साक्षात् पारम्पर्यकृतो भेद इति बौद्धा ॥

तीति व्यतिरेकमात्रं कार्यकारणभावनिश्चयनिमित्तम्, किन्तु येषु समर्थेषु हेतुषु सत्सु तदन्तर्गतस्यान्यतमस्य कस्यचिदभावे यन्न भवत् तत्कारणं तदिति व्यवस्थाप्यते, अन्यथा मातृविवाहोचितपारसीकदेशप्रभवस्य पिण्डखर्जूरस्य मातृविवाहाभावे सत्यभावप्रसङ्गो भवेत्। न चैवम्भूतव्यतिरेकस्य स्पर्शेन व्यभिचारोऽस्ति, रूपादिसन्निधानमुपदर्श्य तन्मध्यपातिस्पर्शाभावाच्चक्षुर्विज्ञानाभावस्य प्रदर्शयितुमशक्यत्वात्, तस्मान्नास्ति कार्यकारणभावलक्षणस्य व्यभिचारः। नापि केवलं बीजादिरेव भावकारणं किन्तु देशकालादिरपि, अन्यथा प्रतिनियतदेशकालता तेषामुपलम्भगोचरचारिणी न स्यात्, उपलभ्यते च राजीवादीनामुपलादिदेशपरिहारेण सलिलादावेव वृत्तिः, शिशिरादिसमयपरिहारेण च निदाघादिसमये वृत्तिः, देशकालनिरपेक्षत्वे तु सर्वत्र देशे काले च ते भवेयुः, प्रतिनियतदेशादौ वर्तमानत्वाच्च तत्सापेक्षा भवन्तीति निश्चीयते। निरभिप्रायाणां कथमपेक्षेति चेत्तदन्यदेशादिपरिहारेण नियतदेशादौ वृत्तिरेवापेक्षेत्युच्यते न त्वभिप्रायात्मिका। अत एव तत्कार्यता तेषाम्, अपेक्षालक्षणत्वात्कार्यत्वस्य, तथावृत्तिश्चाध्यक्षत एव सिद्धेति कथं न तत्कार्यतावगतिः, यदपि क्षुरादीनामहेतुकत्वसाधनाय कादाचित्कं साधनमुक्तं तत्साध्यविपरीतस्यैव साधनाद्विरुद्धम्, अनपेक्षस्याहेतोः कादाचित्कत्वानुपपत्तेः। साध्यविकलश्च दृष्टान्तः, अहेतुकत्वस्य तत्राप्यभावात्, प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां हेतुत्वनिश्चयात् प्रत्यक्षविरुद्धापि प्रतिज्ञा। अनुपलभ्यमानसत्ताकत्वाद्धेतो सिद्धावपि यद्यनुपलम्भमात्रं हेतुस्तदाऽनैकान्तिकः, प्रमाणाभावात् कारणसत्ताऽभावासिद्धेः। व्यापकस्य स्वभावस्य कारणस्य वा निवृत्तौ सत्यामेव व्याप्यस्य कार्यस्य वा निवर्तनात्, न हि प्रमाणमर्थसत्ताया व्यापकं वृक्षत्वमिव शिंशपायाः, अभिन्नस्यैव व्यापकत्वात्। न च प्रमाणार्थसत्तयोरभेदो भिन्नप्रतिभासत्वात्। नापि प्रमाणमर्थस्य कारणम्, देशकालस्वभावविप्रकृष्टानामर्थानां प्रमाणेनाविषयीकृतानामपि सत्त्वस्याविरोधेन व्यभिचारात्। न हि यदन्तरेणापि भवत् प्रति तत्कारणमतिप्रसङ्गात्, कारणत्वाभ्युपगमे वा स्वपक्षपरित्यागो भवेत्, न वा प्रमाणात् प्रमेयमुत्पद्यते, अर्थादेव विषयभूतात् प्रमाणस्योद्भवात्। अप्रतिबद्धप्रमाणाच्च नार्थसत्ता निवर्तेत, अन्यथाऽश्वनिवृत्तौ गोरपि निवृत्तिः स्यात्। किञ्चानुपलम्भोऽपि हेतुः किं सर्वस्य, स्वस्य वा, न प्रथमः सर्वानुपलम्भस्यार्वाग्दर्शीन निश्चेतुमशक्यत्वात् न ह्यर्वाग्दृशा मयूरचन्द्रकादीनां सर्वैः पुरुषैरदृष्टं कारणं नोपलभ्यत इति निश्चेतुं शक्यम्। न द्वितीयः, खलबिलाद्यन्तर्गतस्य बीजादेः स्वोपलम्भनिवृत्तावपि सत्ताया अनिवृत्तेर्हेतोरनैकान्तिकत्वात्, एवञ्चोक्तम्, 'न हेतुरस्तीति वदन् सहेतुकं ननु प्रतिज्ञां स्वयमेव बाधते। अथापि हेतुप्रणयालसो भवेत् प्रतिज्ञया केवलयास्य किं भवेत्' इति। तस्मात् स्वभावैकान्तवादाभ्युपगमो

१ व्यतिरिक्तयावत्कारणसद्भावे सत्यपि यदभावात् कार्याभावस्तत्तस्य कारणमित्यर्थः ॥

युक्तिसङ्गवः । अथ सर्वस्य वस्तुनः प्रतिनियतरूपेण भावात्तत्र नियतिरेव कारणम्, तीक्ष्ण शस्त्राद्युपघातेऽपि मरणयोग्यनियत्यभावे जीवनदर्शनात्, तथाविधनियतिसद्भावे तु शस्त्राद्युपघातमन्तरेणापि मृत्योरुपलम्भात्, नहि नियतिं विना स्वभावः कालो वा कश्चिद्धेतुः कण्टकादीनामपि नियत्यैव तीक्ष्णादिनियतरूपेणोपजायमानत्वात्, कालोऽपि शीतादेर्भावस्य तथाविधनियत्यैव तदा तदा तत्र तत्र तथा तथा निर्वर्त्तक, तथा चोक्तम् ' प्राप्तव्यो नियतिबलाश्रयेण योऽर्थः सोऽवश्यं भवति नृणां शुभोऽशुभो वा । भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने नाभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ' इति कश्चित्, तन्न, शास्त्रोपदेशवैयर्थ्यापत्तेः, तदन्तरेणाप्यर्थेषु नियतिकृतत्वबुद्धेर्नियत्यैव भावात्, दृष्टादृष्टफलशास्त्रप्रतिपादितशुभाशुभक्रियाफलनियमाभावश्च । अथ तत्रैव नियतिः कारणमिति नायं दोष, न, नियतेरेकस्वभावत्वाभ्युपगमे विसदृशानेकक्रियाफलभेदाभावप्रसक्तेः, अनियमेन नियतेः कारणत्वाभ्युपगमे दोष इति चेन्न, अनियमे कारणाभावान्न नियतिरेव कारणम्, नियतेर्नित्यत्वे कारणत्वायोगात्, अनित्यत्वेऽपि तद्योग एव । किञ्च नियतेरनित्यत्वे कार्यत्वम्, कार्यञ्च कारणादुत्पत्तिमदिति तदुत्पत्तौ कारणं वाच्यम्, न च नियतिरेव कारणम्, तत्रापि पूर्ववत् पर्यनुयोगानिवृत्तेः । न च नियतिरात्मानमुत्पादयितुं समर्था, स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न च कालादिकं नियतेः कारणम्, तस्य निषिद्धत्वात् । न चाहेतुका सा युक्ता, नियतरूपतानुपपत्तेः, न च स्वतोऽनियताऽन्यभावनियतत्वे कारणम्, शशशृङ्गादेस्तद्रूपतानुपलम्भात्, तन्न नियतिरपि प्रतिनियतभावोत्पत्तिहेतुः । अथ जन्मान्तरोपात्तमिष्टानिष्टफलदं कर्म सर्वजगद्वैचित्र्यकारणमिति कर्मवादिनः । तथा चाहुः ' यथा यथा पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं निधानस्थमिवावतिष्ठते । तथा तथा तत्प्रतिपादनोद्यता प्रदीपहस्तेव मतिः प्रवर्त्तते ॥ ' इति, तथा च 'स्वकर्मणा युक्त एव सर्वो ह्युत्पद्यते नरः । स तथाऽऽकृष्यते तेन न यथा स्वयमिच्छति ' इति, तथाहि समानमीहमानानां समानदेशकालकुलाकारादिमतामर्थप्राप्त्यप्राप्ती नानिमित्ते युक्ते, अनिमित्तस्य प्रतिनियमायोगात् । न च परिदृश्यमानकारणप्रभवे इति वाच्यम्, तस्य समानतयोपलम्भात्, न चैकरूपात् कारणात् कार्यभेदः, तस्याहेतुकत्वप्रसक्तेः, अहेतुकत्वे च तस्य कार्यस्यापि तद्रूपतापत्तेः, भेदाभेदव्यतिरिक्तस्य तस्यासत्त्वात्, ततो यन्निमित्ते एते तद् दृष्टकारणव्यतिरिक्तमदृष्टं कर्म कर्मेति, असदेतत्, कुलालादेर्घटादिकारणत्वेनाध्यक्षतः प्रतीयमानस्य परिहारेणापरादृष्टपरिकल्पनायां तत्परिहारेणापरापरादृष्टकारणकल्पनयाऽनवस्थाप्रसङ्गतः क्वचिदपि कारणप्रतिनियमानुपपत्तेः । न च स्वतन्त्रं कर्म जगद्वैचित्र्यकारणमुपपद्यते, तस्य कर्त्रधीनत्वात्, न चैकस्वभावात्ततो जगद्वैचित्र्यमुपपत्तिमत्, कारणवैचित्र्यमन्तरेण कार्यवैचित्र्यायोगात्, वैचित्र्ये च तद्धेतुकार्यत्वप्रसक्तेः, अनवस्था...

च कर्मणः नाममात्रनिबन्धनैव विप्रतिपत्तिः, पुरुषकालस्वभावादेरपि जगद्वैचित्र्यकारणत्वेनार्थतोऽभ्युपगमात्, न च चेतनवताऽनधिष्ठितमचेतनत्वाद्वास्यादिवत् कर्म प्रवर्त्तते। अथ तदधिष्ठायकः पुरुषोऽभ्युपगम्यते न तर्हि कर्मैकान्तवादः, पुरुषस्यापि तदधिष्ठायकत्वेन जगद्वैचित्र्यकारणत्वोपपत्तेः, न च केवलं स्निग्धवस्तु नित्यमनित्यं वा कार्यकृत्सम्भवतीत्यसकृद्वेदितम्, तन्न कर्मैकान्तवादोऽपि युक्तिसङ्गतः। अन्ये त्वाहुः पुरुष एवैकः सकलजगत्स्थितिसृष्टिविनाशहेतुः, प्रलयेऽप्यलुप्तज्ञानातिशयशक्तिरिति, तथा चोक्तम् 'ऊर्णनाभ इवांशूनां चन्द्रकान्त इवाम्भसाम्। प्ररोहाणामिव प्लक्षः स हेतुः सर्वजन्मिनाम्॥' इति, तथा 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्' इत्यादि। ऊर्णनाभोऽत्र मर्कटको व्याख्यातः। अत्र सकललोकस्थितिसर्गप्रलयहेतुत्वात् ईश्वरस्यैव पुरुषाभिधानेनाभिधित्सितत्वादीश्वरकारणवादः पुरुषस्येष्टः, अत्र च विशेषः, ईश्वरसव्यपेक्षस्य कारणत्वपक्षे जगन्निर्वर्त्तनमिति, अयन्तु केवल एवेति, तन्न, ईश्वरस्येवास्यापि जगत्कर्तृताया असङ्गतेः, तथाहि 'पुरुषो जन्मिनां हेतुर्नोत्पत्तिविकलत्वतः। गगनाम्भोजवत्सर्वमन्यथा युगपद्भवेत्॥' इति, किमर्थमयं पुरुषो जगद्रचनाव्यापारमीदृशं करोति, प्रेक्षापूर्वकारिप्रवृत्तिर्हि प्रयोजनवत्तया व्याप्ता, यद्यन्येनेश्वरादिना प्रयुक्तोऽनिच्छन्नपि करोति तदास्य स्वातन्त्र्यमभ्युपगतं विरुद्धं स्यात्, अथ कृपया परानुग्रहार्थं करोति नारकादिदुःखितसत्त्वनिर्माणानुपपत्तिः। न च तत्कर्मप्रक्षयार्थं दुःखितसत्त्वनिर्माणे प्रवृत्तिः, तत्कर्मणोऽपि तत्कृतत्वेन तत्प्रक्षयार्थं तन्निर्माणप्रवृत्तौ अप्रेक्षापूर्वकारितापत्तेः। न वा सर्गात् प्रागनुकम्प्यसत्त्वमस्तीति निरालम्बनाया अनुकम्पाया अयोगात्, नातोऽपि जगत्करणे प्रवृत्तियुक्ता। अनुकम्पातः प्रवृत्तौ च न सुखितसत्त्वप्रक्षयार्थं तत्प्रवृत्तिर्युक्तेति देवादीनां प्रलयानुपपत्तिर्भवेत्। अनुकम्प्यानां धर्माधर्मापेक्षया सुखदुःखलोकसर्जने स्वातन्त्र्यहानिस्तस्य भवेत्, समर्थस्य हि न काचिदपेक्षा, तथापि कृपालुतया दुःखप्रदे कर्मण्यवधीरणमेव युक्तम्, न हि कृपालवः परदुःखहेतुमेवान्विच्छन्ति तथा परदुःखनियोगेच्छयैव सर्वदा प्रवृत्तेः। न च क्रीडयाऽपि तत्र तस्य प्रवृत्तिः, क्रीडोत्पादेऽपि तदुपायभूतस्य सर्गस्थितिप्रलयात्मकस्यापेक्षणादस्वातन्त्र्योपपत्तेः, क्रीडोपायोत्पादने यदि तस्य शक्तिः स्यात्तदा युगपदेव कुर्यात्, यदि नाद्यौ शक्तिः, तदा क्रमेणापि न कुर्यात्, अशक्तावस्थाऽविशेषात्। एकत्रैकस्य शक्ताशक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मद्वयायोगात्। न च क्रीडार्थो न प्रवृत्तिः किन्तु स्वभावतः यथा महाभूतानां पृथिव्यादीनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिरिति युक्तम्, एवं हि तद्व्यापारमात्रभाविनामशेषभावानां युगपद्भावो भवदविकलकारणत्वात्, समर्थस्य सहकार्यपेक्षायोगात् पुरुषस्य केवलस्यैव जगत्कारणत्वेनाभ्युपगमाच्च, पृथिव्यादीनान्तु स्वहेतुबलायातापरापरस्वभावसद्भावात्तदुत्पाद्यकार्यस्य न युगपदुत्पत्त्यादिदोषः सम्भवी। न च यथोर्णनाभः स्वभावतः प्रवृत्तोऽपि

न स्वकार्याणि युगपन्निर्वर्त्तयति तथा पुरुषोऽपीति वक्तव्यम्, स्वभावतस्तस्याप्रवृत्तेः प्राणिभक्षणलाम्पट्येन हि तस्य प्रवृत्तिः न ह्यसौ नित्यैकस्वभावः, अपि तु स्वहेतुबलभाविकादाचित्कापरापरशक्तिमानिति तद्भाविनः कार्यस्य क्रमप्रवृत्तिरुपपन्नैव । न चाबुद्धिपूर्वकमेवासौ जगन्निर्वर्त्तने प्रवर्त्तते न ह्यनुकम्पास्तीति युक्तम्, प्राकृतपुरुषादप्यत्यन्तानभिज्ञतया प्रेक्षापूर्वकारिणामनवधेयवचनताप्रसक्तेः, तस्मान्न कालाद्येकान्ताः प्रमाणतः सम्भवन्ति, अतस्तद्वादो मिथ्यावाद इति स्थितम् । त एवान्योन्यसव्यपेक्षा नित्याद्येकान्तव्यपोहेनैकानेकस्वभावाः कार्यनिर्वर्त्तनपटवः प्रमाणविषयतया परमार्थसन्त इति तत्प्रतिपादकस्य शास्त्रस्यापि सम्यक्त्वमिति तद्वादः सम्यग्वादतया व्यवस्थितः ॥ ५३ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने कालादिपञ्चकवादिभजनं नाम चतुर्दशं सोपानम् ॥

अथात्मनो मिथ्यात्वस्थानवर्णनम् ॥

यथैते कालाद्येकान्ता मिथ्यात्वमनुभवन्ति स्याद्वादोपमहास्तु त एव सम्यक्त्वं प्रतिपद्यन्ते तथाऽऽत्मापि एकान्तनित्यानित्यत्वादिधर्माध्यासितो मिथ्यात्वमनेकान्तरूपतया त्वभ्युपगम्यमानः सम्यक्त्वं प्रतिपद्यत इत्याह—

णत्थि ण णिच्चो ण कुणइ कयं ण वेयइ णत्थि णिव्वाणं ।
णत्थि य मोक्खोवाओ छम्मिच्छत्तस्स ठाणाइं ॥ ५४ ॥

नास्ति न नित्यो न करोति कृतं न वेदयते नास्ति निर्वाणम् ।
नास्ति च मोक्षोपायः षण्मिथ्यात्वस्य स्थानानि ॥ छाया ॥

नास्तीति । एको वदति आत्मा नास्तीति बृहस्पतिमतानुसारी, अस्त्यात्मा किन्तु प्रतिक्षणविशरारुतया चित्तसन्ततेर्न नित्य इति बौद्धाः । अस्त्यात्मा नित्यो भोक्ता न तु करोतीति सांख्याः, न एवं प्राहुर्न कर्त्ताऽसौ भोक्ता, प्रकृतिवत् कर्त्तृभोक्तृत्वानुपपत्तेः । यद्वा येन कृतं कर्म नासौ तद्भुङ्क्ते क्षणिकत्वाच्चित्तसन्ततेरिति बौद्धाः, क्षणिकत्वाच्चित्तसन्ततेः कृतं न वेदयते इति बौद्ध एवाह । कर्त्ता भोक्ता चात्मा किन्तु न मुच्यतेऽसौ चेतनत्वादभव्यवत्, रागादीनामात्मस्वरूपाव्यतिरेकात् तदक्षये तेषामप्यक्षयादिति याज्ञिकाः । निर्हेतुक एवासौ मुच्यते तत्स्वभावताव्यतिरेकेणापरस्य मोक्षोपायस्याभावान्निति मण्डली प्राह । एतानि

षड् मिथ्यात्वस्य स्थानानि, षण्णामप्येषां पक्षाणां मिथ्यात्वाधारतया व्यवस्थितेः, तथाहि एतानि नास्तित्वादिविशेषणानि साध्यधर्मिविशेषणतयोपादीयमानानि किं प्रतिपक्षव्युदासेनोपादीयन्ते, आहोस्वित् कथञ्चित्तत्सङ्ग्रहेण, प्रथमपक्षे प्रत्यक्षविरोधः, स्वसंवेदनाध्यक्षतश्चैतन्यस्यात्मरूपस्य प्रतीतेः, कथञ्चित्तस्य परिणामिनित्यत्वप्रतीतेः, शरीरादिव्यापारव कर्तृत्वोपलब्धेः, स्वव्यापारनिर्वर्तितभक्ष्यरूपादिभोक्तृत्वसंवेदनात्, पुद्गललक्षणविलक्षणतया रागादिविविक्ततया च शमसुखरसावस्थाया कथञ्चित्तस्योपलब्धेः, स्वोत्कर्षतरतमादिभावतो रागाद्यपचयतरतमभावनिबन्धनसम्यग्ज्ञानदर्शनाद्युपलम्भाच्च । अनुमानतोऽपि विरोधः तथाभूतज्ञानकार्यान्यथानुपपत्तितश्चैतन्यलक्षणस्यात्मनः सिद्धिः घटादिवत् रूपादिगुणतः, ज्ञानस्वरूपगुणोपलम्भात् कथञ्चित्तदभिन्नस्यात्मलक्षणगुणिनः सिद्धेरिति कथं नानुमानविरोधः, इतरधर्मनिरपेक्षधर्मलक्षणस्य विशेषणस्य तदाधारभूतस्य विशेष्यस्य चाप्रसिद्धेः अप्रसिद्धविशेषणविशेष्योभयदोषदुष्टश्च पक्षः । आत्मा इति वचनेन तत्सत्ताभिधानं नास्तीत्यनेन च तत्प्रतिषेधाभिधानमिति पदयोः प्रतिज्ञावाक्ये व्याघातो लोकविरोधश्च, तथाभूतविशेषणविशिष्टतया धर्मिणो लोकेन व्यवह्रियमाणत्वात्, स्ववचनविरोधश्च तत्प्रतिपादकवचनस्येतरधर्मसापेक्षतया प्रवृत्तेः । हेतुरपीतरनिरपेक्षैकधर्मरूपोऽसिद्धः तथाभूतस्य तस्य क्वचिदनुपलब्धेः सर्वत्र तद्विपरीत एव भावात् विरुद्धश्च । दृष्टान्तश्च साध्यसाधनधर्मविकलः, तथाभूतसाध्यसाधनधर्माधिकरणतया कस्यचिद्धर्मिणोऽप्रसिद्धः, तत्र प्रथमः पक्षः । नापि द्वितीयः, स्वाभ्युपगमविरोधप्रसङ्गात्, साधनवैफल्यापत्तेश्च, तथाभूतस्यानेकान्तरूपतयाऽस्माभिरभ्युपगमात्। तस्माद्व्यवस्थितमेतदेकान्तरूपतया षडप्येतानि मिथ्यात्वस्य स्थानानीति ॥ ५४ ॥

नेतान्येव स्थानानि निरुक्तवैपरीत्येनाप्येकान्तवादं तथैवेत्याह—

अत्थि अविणासधम्मो करेइ वेएइ अत्थि णिव्वाणं ।
अत्थि य मोक्खोवाओ छम्मिच्छत्तस्स ठाणाइं ॥ ५५ ॥

अस्त्यविनाशधर्मा करोति वेदयतेऽस्ति निर्वाणम् ।
अस्ति च मोक्षोपायः षण्मिथ्यात्वस्य स्थानानि ॥ छाया ॥

अस्तीति, अस्त्यात्मेति पक्षः नैयायिकादर्शनादिनः, स चाविनाशधर्मत्येष कपिलमतानुसारिणः । कर्तृभोक्तृस्वभावोऽसाविति जैमिनेर्मतम् । तथाभूत एवासौ जडस्वरूप इत्यक्षपादकणभुक्मतानुसारिणः । अस्ति निर्वाणमस्ति च मोक्षोपाय इति नास्तिकयाज्ञिकव्यतिरिक्ताः पाखण्डिनः । एते चाभ्युपगमा एकान्ताभ्युपगमत्वान्मिथ्यास्थानानि, एष्वपि पूर्ववद्विकल्पद्वयेऽपि तद्दोषानतिवृत्तेः एकान्तेन तदस्तित्वादेरध्यक्षानुमानाभ्यामप्रतीतेः तथाभ्युपगमे

साहम्मओ व्व अत्थं साहेज्ज परो विहम्मओ वा वि ।
अण्णोण्णं पडिकुट्ठा दोण्णवि एए असव्वाया ॥ ५२ ॥

साधर्म्यतो वाऽर्थं साधयेत् परो वैधर्म्यतो वापि ।
अन्योन्यं प्रतिक्रुष्टौ द्वावप्येतावसद्वादौ ॥ छाया ॥

साधर्म्यत इति, यथा वैशेषिकादिः साधर्म्यतोऽर्थं साधयेत्, अन्वयिहेतुप्रदर्शनात्मा त्मधर्मिणि विवक्षितं साध्यं यदि साधयेत् तदा तत्पुत्रत्वादेरपि गमकत्वं स्यात्, अन्वयमात्रस्य तत्रापि भावात्, अथ वैधर्म्येण व्यतिरेकिहेतोर्यदि सद्धेतुः साध्यं साधयेत्, धातुत्वस्य समुपयातत्वादुभाभ्यां वा तथापि तत्पुत्रत्वादेरेव गमकत्वप्रसक्तिः, श्यामत्वाभावे तत्पुत्रत्वादेरन्यत्र गौरपुरुषेऽभावात्, उभाभ्यामपि तत्साधनेऽप्य एव गमकत्वप्रसक्तिः स्यात्, तथा सामान्यं नैकान्ततोऽनुगतस्तद्धेतोः साधयितुं शक्यम्, केवलस्य तस्यासम्भवात्, अर्थक्रियाकारित्वविकलत्वाच्च, न विशेषः, तस्याननुयायित्वात्, नाप्युभयम्, उभयदोषानतिवृत्तेः, न वाऽनुभयम्, तस्यासतो हेतुव्यापकत्वेन साध्यत्वायोगात्, तस्मात् परस्परप्रतिक्षिप्तौ द्वावप्येतौ सामान्यविशेषैकान्तौ असद्वादौ, इतरविनिर्मुक्तस्यैकस्य शशशृङ्गादेरिव साधयितुमशक्यत्वादिति । ननु तत्पुत्रत्वादेर्न साध्यसाधकता कालात्ययापदिष्टत्वादिदोषसद्भावात्, न, असिद्धविरुद्धानैकान्तिकहेत्वाभासभिन्नस्य हेत्वाभासासम्भवात्, न च त्रैलक्षण्ययोगिनोऽसिद्धत्वादिहेत्वाभासता कृतकत्वादेरिवाऽनित्यत्वसाधने सम्भवति, अस्ति च भवदभिप्रायेण त्रैरूप्यं प्रकृते हेतौ । ननु त्रैरूप्यवादिना स्यादयं दोषः पञ्चलक्षणहेतुवादिनां तु प्रकरणसमादेर्हेत्वाभासस्य त्रैलक्षण्यसद्भावेऽपि असत्प्रतिपक्षत्वादेरसम्भवेन हेत्वाभासत्वसम्भवात्, यस्माद्धि प्रकरणचिन्ता स प्रकरणसमः, पक्षप्रतिपक्षौ प्रकरणम्, तस्य सद्भावात् प्रभृति आनिश्चयाद्यालोचनास्वभावा चिन्ता यतो भवति स एव तन्निश्चयार्थं प्रयुक्तः प्रकरणसमः तथाहि अनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेः, अनुपलभ्यमाननित्यधर्मकं घटादि अनित्यं दृष्टम्, यत्पुनर्नित्यं न तदनुपलभ्यमाननित्यधर्मकम्, यथाऽऽत्मादि, एवं चिन्तासम्बन्धिपुरुषेण तत्त्वानुपलब्धेरेकदेशभूताया अन्यतरानुपलब्धेरनित्यत्वसिद्धौ साधनत्वेनोपन्यासे सति द्वितीयश्चिन्तासम्बन्धी पुरुष आह, यद्यनित्यत्वं साध्यते चेत्तर्हि नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेः, अनुपलभ्यमानानित्यधर्मकं नित्यं दृष्टं यथा आत्मादि, यत्तु न नित्यं तन्नानुपलभ्यमानानित्यधर्मकं यथा घटादीति नित्यतासिद्धिरपि भवत्वित्येवमन्यतरानुपलब्धेरुभयपक्षसाधारणत्वात् प्रकरणानतिवृत्तेः हेत्वाभासत्वम् । न च निश्चितयोरेव पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेऽधिकारात् कथं चिन्तायुक्त एव साधनोपन्यासं विदध्यादिति वक्तव्यम्, अन्यदा सन्देहेऽपि यदा चिन्तासम्बन्धी पुरुषः स्वहेतोः पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकाननवगच्छन् स्वसाध्यं निश्चिनोति

पर्युदासेन स्वसाध्यसाधनाय हेतोरभिधानात्। न चोभयवृत्तिहेतुरनैकान्तिक, तथा च नित्यत्वानित्यत्वैका तद्विपर्ययेणाप्यस्या अन्यतरानुपलम्भे प्रवृत्तेरनैकान्तिकता भवन्न प्रकरणसम इति वाच्यम्, यत्र हि पक्षसपक्षविपक्षाणां तुल्यो धर्मो हेतुत्वेनोपादीयते तत्र संशयहेतुतासाधारणत्वेन तस्य विरुद्धविशेषानुस्मारकत्वात्, न तु प्रकृत एवंविध, यतो नित्यधर्मानुपलब्धेरनित्य एव भाव, न नित्ये, एवमनित्यधर्मानुपलब्धेर्नित्य एव भावो नानित्ये, एवञ्चैकत्र साध्ये विपक्षव्यावृत्ते प्रकरणसमता नानैकान्तिकता, पक्षद्वयवृत्तितया तदाभासाम। ननु यद्यथ पक्षद्वये वर्तेत तदा साधारणानैकान्तिक, अथ न वर्तेत कथमयं पक्षद्वयसाधक स्यात्, अवृत्तेरतत्साधकत्वान्नैवम्, पक्षद्वये प्रकृतस्य वृत्त्यभ्युपगमात्, तथाहि साधनकालेऽनित्यपक्ष एव नित्यधर्मानुपलब्धिर्वर्तते न नित्ये, यद्यपि नित्यत्वं साध्यं तदापि नित्यपक्ष एवानित्यधर्मानुपलब्धिर्वर्तेत नानित्ये, ततश्च सपक्ष एव प्रकरणसमस्य वृत्ति, सपक्षविपक्षयोश्चानैकान्तिकस्य साध्यापेक्षया च पक्षसपक्षविपक्षाणां व्यवहार अन्यथा, तेन साध्यद्वयवृत्तिरुभयसाध्यसपक्षवृत्तिश्च प्रकरणसम, न तु कदाचित् साध्यापेक्षया विपक्षवृत्ति, अनैकान्तिकस्तु विपक्षवृत्तिरपीत्यस्मादस्य भेद। न च रूपत्रययोगेऽप्यस्य हेतुत्वम्, सप्रतिपक्षत्वात्, यस्य तु मते प्रतिबन्धपरिसमाप्ती रूपत्रययोगे तेन प्रकरणसमस्य नाहेतुत्वमुपदर्शयितुं शक्यम्। न चास्य कालात्ययापदिष्टत्वम्, अबाधितविषयत्वात्, ययोर्हि प्रकरणचिन्ता तयोरयं हेतु, न च तौ सन्दिग्धत्वाद्बाधामस्योपदर्शयितुं क्षमौ। न च हेतुद्वयमभिपातादेकत्र धर्मिणि संशयोत्पत्तेस्तज्जनकत्वेनास्यानैकान्तिकता, संशयहेतुत्वेनानैकान्तिकत्वाभावात्, इन्द्रियसन्निकर्षादेरपि तथात्वापत्ते नैवम्, असिद्धादिव्यतिरेकेणान्यस्य प्रकरणसमादेर्हेत्वाभासत्वायोगात्। यथोदाहरणं तत्र प्रदर्शितं तथानुपलभ्यमाननित्यधर्मकत्वं न शब्दे सिद्धं तर्ह्यसिद्धमेव, पक्षवृत्तित्वस्यासिद्धे, यदि सिद्धं तदा तद्धर्मिमात्रधर्मिणि तर्हि साध्यवत्येव धर्मिणि तस्य सद्भावसिद्धे स्वयमगमकत्वा, न हि साध्यधर्ममन्तरेण धर्मिण्यभवन् निश्चायकाद्धेतोरविनाभावित्वम्, तच्चेदस्ति कथं न गमकता, तस्याविनाभावनिबन्धनत्वात्। अथ साध्यधर्मविकले तत् सिद्धं तदा विरुद्ध एव हेतु, विपक्ष एव वर्तमानत्वात्। अथ सन्दिग्धसाध्यधर्मवति वर्तते तदाऽनैकान्तिक, सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात्। ननु साध्यधर्मिव्यतिरिक्ते धर्म्यन्तरे यस्य साध्याभाव एव दर्शनं स विरुद्ध, यस्य च तदभावेऽप्यसावनैकान्तिक, न हि धर्मिण एव विपक्षता, तस्य हि विपक्षत्वे सर्वस्य हेतोरहेतुत्वप्रसङ्गो यत साध्यसिद्धे प्राक् साध्यधर्मा सर्वेण सन्दिग्ध एव साध्यधर्मसद्भावसंशयत्वात्, अन्यथा साध्याभावे निश्चिते तन्निश्चायकप्रमाणेन बाधितत्वाद्धेतोरप्रवृत्तिरेव स्यात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणेन च साध्यधर्मयुक्ततया धर्मिणो निश्चये हेतोर्वैयर्थ्यप्रसक्ति,

प्रत्यक्षादित एव हेतुसाध्यस्य सिद्धे, तस्मात् सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मी हेतोराश्रयत्वेन एष्टव्य इति, यदि तु तत्र वर्त्तमानो हेतुरनैकान्तिको भवेत्तर्हि धूमादिरपि स्यात्, सन्दिग्धव्यतिरेकित्वात्, यथा च विपक्षवृत्तित्वेन निश्चितो न गमकस्तथा यदि सन्दिग्धव्यतिरेक्यपि तर्ह्यनुमानप्रामाण्यं परित्यक्तमेव भवेत्, तस्मादनुमेयव्यतिरिक्ते साध्यधर्मतदभाववति वर्त्तमानो हेतुरनैकान्तिकः, साध्याभाववत्येव वर्त्तमानः पक्षधर्मत्वे सति विरुद्ध इत्यभ्युपगन्तव्यम्। यश्च विपक्षाद्व्यावृत्तः सपक्षे चानुगतः पक्षधर्मः स स्वसाध्यं गमयति, प्रकृतस्य विपक्षव्यावृत्तत्वेऽपि न स्वसाध्यसाधकत्वं प्रतिबन्धस्य स्वसाध्येनानिश्चयात्, तन्निश्चयश्च न विपक्षवृत्तित्वेन, किन्तु प्रकरणसमत्वेन, एकशाखाप्रभवत्वादेस्तु कालात्ययापदिष्टत्वेनेति चेत्, नैवम् धर्मिव्यतिरिक्तधर्म्यन्तरे स्वसाध्येन हेतोः प्रतिबन्धाभ्युपगमे धर्मिणि प्रकृते उपादीयमानेनापि हेतुना साध्यासिद्धेः साध्यधर्मिणि साध्यमन्तरेणापि हेतोः सद्भावाभ्युपगमात्, तद्व्यतिरिक्तधर्म्यन्तर एव साध्येन तस्य प्रतिबन्धग्रहणात्, न ह्यन्यत्र स्वसाध्यप्रतिबद्धत्वेन निश्चितोऽन्यत्र साध्यं गमयत्यतिप्रसङ्गात्। न च साध्यधर्मिण्यपि साध्यधर्मान्वितत्वेन हेतोरन्वयप्रदर्शनकाल एव यदि निश्चयस्तदा पूर्वमेव तत्र साध्यधर्मस्य निश्चयात् पक्षधर्मताग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, यतः प्रतिबन्धसाधकेन प्रमाणेन सर्वोपसंहारेण साधनधर्मः साध्यधर्माभावे क्वचिदपि न भवतीति सामान्येन प्रतिबन्धनिश्चये पक्षधर्मताग्रहणकाले यत्रैव धर्मिण्युपलभ्यते हेतुस्तत्रैव साध्यं निश्चाययतीति पक्षधर्मताग्रहणस्य विशेषविषयप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वाज्ञानुमानस्य वैयर्थ्यम्, न हि विशिष्टधर्मिण्युपलभ्यमानो हेतुस्तद्गतसाध्यमन्तरेणोपपत्तिमान्, अन्यथा तस्य स्वसाध्यव्याप्त्यायोगात्। न चैवं तत्र हेतूपलम्भेऽपि साध्यविषयेऽनिश्चयः येन सन्दिग्धव्यतिरेकिता हेतोः भवेत्, निश्चितस्वसाध्याविनाभूतहेतूपलम्भस्यैव साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्तिरूपत्वात्, न हि तत्र तथाभूतहेतुनिश्चयादपरस्तस्य स्वसाध्यप्रतिपादनव्यापारः, अत एव निश्चितप्रतिबन्धैकहेतुसद्भावे धर्मिणि न विपरीतसाध्योपस्थापकस्य तल्लक्षणयोगिनो हेत्वन्तरस्य सद्भावः, तयोर्द्वयोरपि स्वसाध्याविनाभूतत्वात् नित्यानित्यत्वयोश्चैकत्रैकदा एकान्तवादिमते विरोधादसम्भवात्, तद्रूपस्यापरहेत्वोरपि असम्भवस्य न्यायप्राप्तत्वात्, सम्भवे वा तयोः स्वसाध्याविनाभूतत्वात् नित्यानित्यत्वधर्मयुक्तत्वं धर्मिणः स्यादिति कुतः प्रकरणसम-

१ साध्याभावे सति क्वचिदपि साधनं न भवतीति तर्केण सर्वोपसंहारेण व्याप्ति सामान्यतः प्रतिपन्ना तथाविधश्च हेतुर्यत्रैव धर्मिण्युपलभ्यते तत्रैव साध्यं साधयतीति पक्षधर्मताग्रहणकाले तद्ग्रहणस्य विशेषप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वान्नानुमानवैयर्थ्यम्। एवंविधपक्षधर्मताग्रहणस्यैव च साध्यधर्मिणि साध्यप्रतिपत्तिरूपत्वम्, तस्माच्च पक्षधर्मताग्रहणोत्तरकालं परामर्शस्ततोऽनुमितिरिति नैयायिकाभिप्रायो युक्तियुक्तः, तथाविधहेतुनिश्चयात्परस्य साध्यविज्ञानजनकस्य व्यापारस्यानुपलम्भादिति भाव ॥

स्यागमकता, अथान्यतरस्याः स्वसाध्याविनाभावनिश्चयः तर्हि तत एव तस्यागमकतेति किमसत्प्रतिपक्षतारूपप्रतिपादनप्रयासेन । किञ्च नित्यधर्मानुपलब्धेः प्रसज्यप्रतिषेधरूपत्वे तुच्छस्यानुपलब्धिमात्रस्य साध्यासाधकत्वम्, पर्युदासरूपत्वेऽनित्यधर्मोपलब्धिरेव हेतुरिति शब्दे तस्य सिद्धत्वे कथं नानित्यतासिद्धिः, चिन्तासम्बन्धिपुरुषप्रयुक्तत्वात्तस्य तत्रानिश्चितत्वे वादिनं प्रति सन्दिग्धासिद्धो हेतुः स्यात्, प्रतिवादिनस्तु स्वरूपासिद्ध एव तत्र नित्यधर्मोपलब्धेस्तस्य सिद्धेः । न चोभयानुपलब्धिनिबन्धना यदा द्वयोरपि चिन्ता तदैकतरोपलब्धेरन्यतरेण हेतुत्वेनोपादाने कथं चिन्तासम्बन्धः द्वितीयस्तस्यासिद्धता वक्तुं पारयतीति वाच्यम्, द्वितीयस्य संशयापन्नत्वेन तत्रासिद्धतोद्भावने सामर्थ्याभावे प्रथमोऽपि संशयितत्वादेव तस्य हेतुतामभिधातुं शक्तो न भवेत्, अन्यथा असिद्धतामप्यभिदध्यात्, भावेनोभयत्राविशेषात्, यदुक्तं साधनकाले नित्यधर्मानुपलब्धिरनित्यपक्ष एव वर्तते न विपक्ष इति तन्न सङ्गतम्, विपक्षतोऽत्यन्तं व्यावृत्तौ पक्षधर्मत्वे च स्वसाध्यस्यैव साधकत्वात्, अन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकव्यवच्छेदेनापरत्र वृत्तिनिश्चये गत्यन्तराभावात्, न हि योऽनित्यपक्ष एव वर्तमानो निश्चितो वस्तुधर्मः स तत्र साधयतीति वक्तुं युक्तम्, अथ द्वितीयोऽपि वस्तुधर्मस्तत्र तथैव निश्चितः, न, परस्परविरुद्धधर्मयोस्तदविनाभूतयोर्वा धर्मिण्येकत्रायोगात्, योगे वा नित्यानित्यत्वयोः शब्दाख्ये धर्मिण्येकदा सद्भावादनेकान्तरूपवस्तुसद्भावोऽभ्युपगतः स्यात्, तदन्तरेण तद्धेत्वोः स्वसाध्याविनाभूतयोस्तत्रायोगात् । अथ द्वयोस्तुल्यबलयोरेकत्र प्रवृत्तौ परस्परविषयप्रतिबन्धान्न स्वसाध्यगमकत्वमिति चेन्न स्वसाध्याविनाभूतयोस्तयोर्धर्मिण्युपलब्धौ स्वसाध्यसाधकत्वावश्यम्भावेन परस्परविषयप्रतिबन्धासम्भवात्, तत्प्रतिबन्धो हि तयोस्तथाभूतयोस्तत्राप्रवृत्तिः सा च त्रैरूप्याभ्युपगमे विरोधाद्युक्ता, भावाभावयोः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणतया एकत्रायोगात्, अथात एवान्यतरस्य हेतोर्बाधेति चेन्न, अनुमानस्यानुमानान्तरेण बाधायोगात्, तयोर्हि तुल्यबलत्वे एकस्य बाधकत्वमपरस्य च बाध्यत्वमिति विशेषानुपपत्तिः, पक्षधर्मत्वाभावादिरूपविशेषस्याभ्युपगमे तत एवैकस्य दुष्टत्वान्न किञ्चिदनुमानबाधया । तयोरतुल्यबलत्वे तस्य च पक्षधर्मत्वादिभावाभावकृतत्वेऽप्ययमेव दोषः, तस्यानुमानाबाधाजनितत्वन्त्वप्यसिद्धम्, तस्यैव निर्णीयमाणत्वात्, तथा च त्रैरूप्याद्द्वयोस्तुल्यत्वे एकस्य बाधकत्वमपरस्य बाध्यत्वमिति वक्तुमशक्यत्वान्नानुमानबाधाकृतमतुल्यबलत्वमिति न प्रकरणसमो हेत्वाभासः । कालात्ययापदिष्टस्य तु लक्षणमसङ्गतमेव, न हि प्रमाणप्रसिद्धत्रैरूप्यसद्भावे सम्भविनी, तयोर्विरोधात् । यतः साध्यसद्भाव एव हेतोर्धर्मिणि सद्भावः, एव च तत्र सद्भावे बाधा, भावाभावयोश्चैकत्रैकस्य विरोधः । कुतो

हेतुविषयबाधकत्वम्, स्वार्थासम्भवे तयोरभाव इति चेत्, हेतावपि सति त्रैरूप्ये तत्समानमित्यसावपि तयोर्विषये बाधकः स्यात्, दृश्यते हि चन्द्रार्कादिस्थैर्यग्राह्यध्यक्ष देशान्तरप्राप्तिलिङ्गप्रभवतद्गत्यनुमानेन बाध्यमानम्। अथ तत्स्थैर्यग्राह्यध्यक्षस्य तदाभासत्वाद्बाध्यत्वं तर्हि एकशाखाप्रभवत्वानुमानस्यापि तदाभासत्वाद्बाध्यत्वमित्यभ्युपगन्तव्यम्। न चैवमस्त्विति वक्तव्यम्, तस्य हि तदाभासत्वं किमध्यक्षबाध्यत्वात्, उत त्रैरूप्यवैकल्यात्, नाद्य तदाभासत्वेऽध्यक्षबाध्यत्वं ततश्च तदाभासत्वमितीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्, एकासिद्धावन्यतराप्रसिद्धेः। नापि द्वितीयः, त्रैरूप्यसद्भावस्य तत्र परेणाभ्युपगमात्, अनभ्युपगमे वा तत एव तस्यागमकत्वोपपत्तेरध्यक्षबाधाभ्युपगमो व्यर्थः। न चाबाधितविषयस्य हेतुलक्षणमुपपन्नम्, त्रैरूप्यवन्निश्चितस्यैव तस्य गमकत्वाङ्गतोपपत्ते न च तस्य निश्चयः सम्भवति, स्वसम्बन्धिनोऽबाधितत्वनिश्चयस्य तत्कालभाविनोऽसम्यगनुमानेऽपि सद्भावात्, उत्तरकालभाविनोऽसिद्धत्वात्, सर्वसम्बन्धिनस्तात्कालिकस्योत्तरकालभाविनश्चासिद्धत्वात्, न ह्यर्वाग्दृशा सर्वत्र सर्वदा सर्वेषामत्र बाधकस्याभाव इति निश्चेतुं शक्यम्, तन्निश्चयनिबन्धनस्याभावात्, नानुपलम्भस्तन्निबन्धनम्, सर्वसम्बन्धिनस्तस्यासिद्धत्वात्, आत्मसम्बन्धिनोऽनैकान्तिकत्वात्, न संवादस्तन्निबन्धनम्, प्रागनुमानप्रवृत्तेस्तस्यासिद्धेः उत्तरकालं तत्सिद्ध्यभ्युपगमेऽन्योन्याश्रयदोषप्रसक्तेः, अनुमानात् प्रवृत्तौ संवादनिश्चयः, ततश्चाबाधितत्वावगमेऽनुमानप्रवृत्तिरिति। न चाविनाभावनिश्चयादन्यबाधितविषयत्वनिश्चयः पञ्चलक्षणयोगिन्यविनाभावपरिसमाप्तेरविनाभावाबाधितविषयत्वानिश्चयेऽविनाभावनिश्चयस्यैवासम्भवात् यदि च प्रत्यक्षागमबाधितधर्मिनिर्देशानन्तरप्रयुक्तत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वं तर्हि मूर्खोऽयं देवदत्तः, त्वत्पुत्रत्वात्, उभयाभिमतत्वत्पुत्रवदित्यस्यापि गमकता स्यात्, न हि सकलशास्त्रव्याख्यातृत्वलिङ्गजनितानुमानबाधितविषयत्वमन्तरेणान्यदध्यक्षबाधितविषयत्वमागमबाधितविषयत्वं वाऽगमकत्वनिबन्धनमस्यास्ति। न चानुमानस्य तुल्यबलत्वान्नानुमानं प्रति बाधकता सम्भविनीति वक्तव्यम्, निश्चितप्रतिबन्धलिङ्गसमुत्थस्यानुमानस्यानिश्चितप्रतिबन्धलिङ्गसमुत्थेनातुल्यबलत्वात्। अत एव न साधर्म्यमात्राद्धेतुर्गमकः, अपि त्वाक्षिप्तव्यतिरेकात् साधर्म्यविशेषात्, नापि व्यतिरेकमात्रात्, किन्त्वङ्गीकृतान्वयात्तद्विशेषात्, न वा परस्परानुविद्धोभयमात्रादपि, किन्तु परस्परस्वरूपानुवृत्तिसाधर्म्यवैधर्म्यरूपात्, न च प्रकृतहेतौ प्रतिबन्धनिश्चायकप्रमाणनिबन्धनं त्रैरूप्यं निश्चितम्, तदभावादेवास्य हेत्वाभासत्वम्, न पुनरसत्प्रतिपक्षत्वाबाधितविषयत्वापररूपविरहात्। यदा च पक्षधर्मत्वाद्यनेकधर्मात्मकत्वरूपात्मकमेक

१ प्रत्यक्षमसतो स्वप्रतिभासविषयविरह सति असम्भव, अनुभूयते च तावतस्तद्विषयोऽवश्यम्भावी हेतुप्रतिपाद्यो विषयोऽस्तो ...

शोऽन्यम्

लिङ्गमभ्युपगमविषयस्तदा तत्तथाभूतमेव वस्तु प्रमापयतीति कथं न विपर्ययसिद्धिः, न च साध्यसाधनयोः परस्परतो धर्मिणश्चैकान्तभेदे पक्षधर्मत्वादियोगो लिङ्गस्योपपत्तिमान्, सम्बन्धासिद्धेः, हेतोश्च पक्षधर्मत्वादित्रैरूप्याभ्युपगमे कथं न परागमाश्रयणम्, एकस्य हेतोरनेकधर्मात्मकस्याभ्युपगमात् । न च यदेव पक्षधर्मस्य सपक्ष एव सत्त्वं तदेव विपक्षात् सर्वथा व्यावृत्तत्वमिति वाच्यम्, अन्वयव्यतिरेकयोर्भावाभावरूपयोः सर्वथा तादात्म्यायोगात्, तत्त्वे वा केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी वा सर्वो हेतुः स्यात्, न त्रिरूपवान्, व्यतिरेकस्य चाभावरूपत्वेन हेतोस्तद्रूपत्वेऽभावरूपो हेतुः स्यात्, न चाभावस्य तुच्छरूपत्वात् स्वसाध्येन धर्मिणा वा सम्बन्ध उपपत्तिमान्, न च विपक्षे सर्वत्रासत्त्वमेव हेतोः स्वकीयं रूपं व्यतिरेको न तुच्छाभावमात्रमिति वक्तव्यम्, यदि हि सपक्ष एव सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तत्वं न ततो भिन्नमस्ति तदा तस्य तदेव सावधारणं नोपपत्तिमत्, वस्तुभूतान्याभावमन्तरेण प्रतिनियतस्य तस्य तत्रासम्भवात् । अथ ततस्तदन्यद्धर्मान्तरं तर्हि एकरूपस्यानेकधर्मात्मकस्य हेतोस्तथाभूतस्य साध्याविनाभूतत्वेन निश्चितस्यानेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादनात् कथं न परोपन्यस्तहेतूनां सर्वेषां विरुद्धता, एवं तद्विरुद्धेनानेकान्तेन व्याप्तत्वात् । किञ्च परैः सामान्यरूपो वा विशेषरूपो वा हेतुरुपादीयते, आद्ये किं स व्यक्तिभ्यो भिन्नोऽभिन्नो वा इह सामान्यमयं विशेषोऽयञ्च तद्वानिति वस्तुत्रयोपलम्भाभावान्न भेदाभ्युपगमो युक्तः, न च समवायवशात् परस्परं तेषामनुपलक्षणमिति वक्तव्यम्, भेदग्रहमन्तरेण इहेदमवस्थितमिति समवायबुद्ध्युत्पत्त्यसम्भवात् । किञ्च नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति काणादानां सिद्धान्तः, न च संस्थानभेदावसायमन्तरेण सामान्यनिश्चयस्योपपत्तिः, दूराद्धि पदार्थस्वरूपमुपलभमानो नागृहीतसंस्थानभेदोऽश्वत्वादिसामान्यमुपलब्धुं शक्नोति, न च संस्थानभेदावगमस्तदाधारोपलम्भमन्तरेण संभवतीति कथं नान्योन्याश्रयः, पदार्थग्रहणे सति संस्थानभेदावगमः, तत्र च सामान्यावगमे तस्मिंश्च सति पदार्थस्वरूपावगतिरिति । किञ्चाश्वत्वादिसामान्यस्य स्वाश्रयसर्वगतत्वे कर्कादिव्यक्तिशून्यदेशे उत्पद्यमानेऽन्यस्मिन्नश्वेऽश्वत्वादिसामान्ययोगो न भवेत्, व्यक्तिशून्यदेशे सामान्यस्यानवस्थानात्, व्यक्त्यन्तरादनागमनाच्च ततः सर्वसर्वगतं तदभ्युपगन्तव्यमिति कर्कादिभिरिव शाबलेयादिभिरपि तदभिव्यज्येत, कर्कादिव्यक्तीनामेव तदभिव्यक्तिसामर्थ्यं यया प्रत्यासत्त्या ता एव तत्त्वात्मन्यवस्थापयन्ति तयैव वा एकैकाकारपरामर्शप्रत्ययमुत्पादयिष्यन्तीति किमपरतद्भिन्नसामान्यप्रकल्पनया । न च स्वाश्रयेन्द्रियसंयोगात् प्राक् स्वज्ञानजननेऽसमर्थं सामान्यं तदा परैरनाधेयातिशयं तदपेक्ष्य स्वावभासि ज्ञानं जनयति, प्राक्तनासामर्थ्यस्वभावापरित्यागे

स्वभावान्तरानुत्पादे च तदयोगात्, तथाऽभ्युपगमे च क्षणिकत्वप्रसक्तेः । न च स्वभावान्तरस्योपजायमानस्य व्यक्ता भेदः, सम्बन्धासिद्धितः तत्सद्भावेऽपि प्रागपत्तस्य स्वावगाहितानवस्थानाद्योगात् तदभिधानं स्यात्, तथा च सामान्यस्य व्यक्तिभ्यो भेदेनाऽप्रतिभासमानस्यासिद्धत्वात्कथं हेतुत्वम् । किञ्च प्रतिव्यक्ति सामान्यस्य परिसमाप्तत्वाभ्युपगमादेकस्यां व्यक्तौ निविशितस्वरूपस्य तदैव व्यक्त्यन्तरे वृत्त्यनुपपत्तेस्तदनुरूपप्रत्ययस्य तदसम्भवादसाधारणता च हेतोः स्यात् । यदि चासाधारणरूपा व्यक्तयः स्वरूपतस्तास्तु परसामान्ययोगादपि न साधारणरूपतां प्रतिपद्यन्त इति व्यर्था सामान्यप्रकल्पना, स्वतोऽसाधारणस्यान्ययोगादपि साधारणरूपत्वानुपपत्तेः, स्वतस्तद्रूपत्वेऽपि निष्फला सामान्यप्रकल्पनेति व्यक्तिव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याभावादसिद्धस्तल्लक्षणो हेतुरिति कथं ततः साध्यसिद्धिः । अथ व्यक्त्यव्यतिरिक्तं सामान्यं हेतुस्तदप्यसङ्गतमेव, व्यक्त्यव्यतिरिक्तं व्यक्तिस्वरूपवद्व्यक्त्यन्तराननुगमात् सामान्यरूपतानुपपत्तेः, व्यक्त्यन्तरसाधारणस्यैव वस्तुनः सामान्यमित्यभिधानात्, तत्साधारणत्वे वा न तस्य व्यक्तिस्वरूपाव्यतिरिच्यमानानुवृत्तिरूपता, सामान्यरूपतया भेदाव्यतिरिच्यमानस्वरूपस्य विरोधात्, तत्र व्यक्त्यव्यतिरिक्तमपि सामान्यं हेतुः, व्यक्तिस्वरूपवदसाधारणत्वेन गमकत्वायोगात्, अत एव न व्यावृत्तिरूपमपि हेतुः, न चोभयं परस्परानुविद्धं हेतुः, उभयदोषप्रसङ्गात् । न चानुभयमन्योन्यव्यवच्छेदरूपाणामेकाभावे द्वितीयविधानादनुभयस्यासत्त्वेन हेतुत्वायोगात् । बुद्धिप्रकल्पितं सामान्यमवस्तुरूपत्वात्साध्येनाप्रतिबद्धत्वादसिद्धत्वाच्च न हेतुः, तस्मात् पदार्थानां व्यावृत्त्यनुवृत्तरूपमात्मानं बिभ्रदनेकमेव पदार्थस्वरूपं प्रतिपत्तुर्भेदाभेदप्रत्ययप्रसूतिनिबन्धनं हेतुत्वेनोपादीयमानं तथाभूतसाध्यसिद्धिनिबन्धनमभ्युपगन्तव्यम् । न च यदेव रूपं रूपान्तराद्व्यावर्त्तते तदेव कथमनुवृत्तिमासादयति, यच्चानुवर्त्तते तत् कथं व्यावृत्तिरूपतामात्मसात्करोतीति वक्तव्यम्, भेदाभेदरूपतयाऽध्यक्षतः प्रतीयमाने वस्तुस्वरूपे विरोधासिद्धेः तस्मादेकान्तेन भिन्नसामान्यविशेषवादी द्वावप्यसद्वादाविति सिद्धम् ॥ ५६ ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने हेत्वाभासविमर्शनं नाम षट्त्रिंशं सोपानम् ॥

१ एकस्यां व्यक्तौ सर्वात्मना तस्य सद्भावादिति भावः ।

अथ सन्मार्गप्रदर्शनम् ।

सामान्यविशेषयोः स्वरूपं परस्परविनिर्भक्तमनूद्य निराकरोति—

दव्वट्ठियवत्तव्वं सामण्णं पज्जवस्स य विसेसो ।
एए समोवणीआ विभज्जवायं विसेसिंति ॥ ५७ ॥

द्रव्यार्थिकवक्तव्यं सामान्यं पर्यवस्य च विशेषः ।
एतौ समुपनीतौ विभज्यवादं विशेषयतः ॥ छाया ॥

द्रव्यार्थिकेति, द्रव्यास्तिकस्य वाच्यं विशेषनिरपेक्षं सामान्यम्, पर्यायास्तिकस्य ऋजुस्थूलाकारविविक्तो विशेषो वाच्यः, एतौ सामान्यविशेषावन्योन्यनिरपेक्षावेकान्ततः परस्परप्राधान्येन वा प्रदर्शितौ सत्यस्वरूपमनेकान्तवादमतिशयातः, असत्यरूपतया ख्यापयतः इति यावत्, विशेषे साध्येऽनुगमाभावतः सामान्ये साध्ये सिद्धसाधनतायाः नैष्फल्यतः प्रधानोभयसाध्ये उभयदोषापत्तितः, अनुभयरूपे साध्ये उभयाभावस्याप्रयोगात् । तस्माद्विवादास्पदीभूतसामान्यविशेषोभयात्मकसाध्यधर्माधारधर्म्यन्यथानुपपत्त्यनुविद्धसाधर्म्यवैधर्म्यस्वभावद्वयात्मकैकहेतुप्रदर्शनतो नैकान्तवादाश्रयणं कर्तव्यम्, एवं गाथापश्चार्द्धेन एतौ सामान्यविशेषौ समुपनीतौ परस्परसव्यपेक्षतया प्रयोगतो धर्मिण्यवस्थापितौ विभज्यवादमेकान्तवादलक्षणं विशेषयतः निराकुरुतः, तयोरात्मलाभात्, अन्यथाऽनुमानविषयस्योक्तन्यायतोऽसत्त्वादित्यपि दर्शितम् ॥ १ ॥

यत्रानुमानविषयतयाऽभ्युपगम्यमाने साध्ये दूषणं तत्...
तदेव साध्यं हेतुविषयतयाऽभ्युपगन्तव्यमिति दर्शयति—

हेउविसओवणीयं जह वयणिज्जं परो नियत्तेइ ।
जइ तं तहा पुरिल्लो दाइंतो केण जिव्वंतो ॥ ५८ ॥

हेतुविषयोपनीतं यथा वचनीयं परो निवर्तयति ।
यदि तत्तथा पुरिल्लोऽदर्शयिष्यत् केनाजेष्यत ॥ छाया ॥

एतदेवाह—

एयन्तासब्भूयं सब्भूयमणिच्छियं च वयमाणो ।
लोइयपरिच्छियाणं वयणिज्जपहे पडइ वादी ॥ ५९ ॥

एकान्तासद्भूतं सद्भूतमनिश्चितञ्च वदन् ।
लौकिकपरीक्षकाणां वचनीयपक्षे पतति वादी ॥ छाया ॥

एकान्तेति, असत्यमेकान्तेनासद्भूतं सद्भूतमप्यनिश्चितं वदन् वादी लौकिकानां परीक्षकाणाञ्च वचनीयमार्गं पतति । अनेकान्तात्मकाद्धि हेतोः तथाभूतमेव साध्यधर्मिणं साधयन् वादी सद्वादी भवतीति तथैव साध्याविनाभूतो हेतुर्धर्मिणि तेन प्रदर्शनीयः, तन्मात्रादेव साध्यप्रसिद्धेः सपक्षविपक्षयोः सदसत्त्वे नावश्यं प्रदर्शनीये । तथापि तत्र तयोर्विद्यमानतयाऽवश्यं प्रदर्शनीयत्वे ज्ञातत्वादीनामप्यपरधर्माणां तत्र सतां प्रदर्शनीयता स्यात् । यदि सामर्थ्यात्ते प्रतीयन्त एवेति न प्रदर्श्यन्ते तर्ह्यन्वयव्यतिरेकावपि अत एव नावश्यं प्रदर्शनीयौ, अत एव दृष्टान्तोऽपि नावश्यं वाच्यः, तस्य साधर्म्यवैधर्म्यप्रदर्शनपरत्वात् । उपनयनिगमनयोस्तु दूरापास्तता, तदन्तरेणापि साध्याविनाभूतहेतुप्रदर्शनमात्रात् साध्यप्रतिपत्तेः, अन्यथा तद्योगात् । हेतोस्त्रैलक्षण्यप्रदर्शनवादिनस्तु निरंशे त्रैलक्षण्यविरोधान्निरंशत्वाभ्युपगमविरोधः स्यात्, परिकल्पितस्वरूपत्रैरूप्याभ्युपगमोऽप्यसङ्गतः, परिकल्पितस्य परमार्थसत्त्वे तद्दोषानतिवृत्तेः, अपरमार्थसत्त्वे तु तल्लक्षणत्वायोगः, असतः सल्लक्षणत्वविरोधात्, न हि कल्पनाव्यवस्थापितलक्षणभेदाल्लक्ष्यभेदो युक्त इति लिङ्गस्य निरंशस्वभावस्य निश्चितरूपं वाच्यम्, न च साधर्म्यादिव्यतिरेकेण तस्य स्वरूपं प्रदर्शयितुं शक्यत इति तस्य निःस्वभावताप्रसक्तिः । न चैकलक्षणहेतुवादिनोऽप्यनेकान्तात्मकवस्त्वभ्युपगमाद्दर्शनव्याघात इति वाच्यम्, प्रयोगनियम एवैकलक्षणो हेतुरित्यभिधानात्, न च स्वभावनियमे तथाभूतस्य शशशृङ्गादेरिव निःस्वभावत्वम्, गमकताङ्गनिरूपणयैकलक्षणो हेतुरिति व्यवस्थापितत्वात् । न चैकान्तवादिना प्रतिबन्धग्रहणमपि युक्तिसङ्गतम्, अविचलितस्वरूपे आत्मनि ज्ञानपौर्वापर्याभावात्, प्रतिक्षणध्वंसिन्यप्युभयग्रहणानुवृत्तैकचैतन्यस्याभावात्, कारणस्वरूपग्राहिणा ज्ञानेन कार्यस्य तत्स्वरूपग्राहिणा च कारणस्य ग्रहणासम्भवात्, एकेन च द्वयोरग्रहणे कार्यकारणभावादिप्रतिबन्धग्रहणायोगात् । न च कार्यानुभवानन्तरभाविस्मरणेन कार्यकारणभावोऽनुसन्धीयत इति वक्तव्यम्, अनुभूत एव स्मरणोदयेन प्रतिबन्धस्योभयनिष्ठस्य केनचिदननुभवात्, उभयस्य पूर्वापरकालभावित्वेन एकेनाग्रहणात्, न वा स्मरणस्य कार्यानुभवो जनकः, तदनन्तरमेव स्मरणस्याभावात्, नापि क्षणिकैकान्तवादे कार्यकारणभावः सम्भवतीत्युक्तमेव, सन्तानादिकल्पनापि नात्रोपयोगिनी । स्मरणकाले

च नातीततद्विषयस्मरणमात्रं प्रतीयते किन्तु तदनुभवितापि, अहमेवेदमनुभूतवानिदानीं स्मरामीत्येकाधारानुभूतविषयस्मृत्यध्यवसायादेकाधारे अनुभवस्मरणे अभ्युपगन्तव्ये, तदभावे तथाध्यवसायानुपपत्तेः । न चानुभवस्मरणयोरनुगतचैतन्याभावे तद्धर्मतया प्रतिपत्तिर्युक्ता, न हि यत्प्रतिपत्तिकाले यन्नास्ति तत्तद्धर्मतया प्रतिपत्तुं युक्तम्, बोधाभावे ग्राह्यग्राहकसंवित्तित्रितयप्रतिपत्तिवत्, अस्ति च तद्धर्मतयाऽनुभवस्मरणयोस्तथा प्रतिपत्तिरिति कथं क्षणिकैकान्तवादे, तत्र वा प्रतिबन्धनिश्चय इति । न चैकान्तवादिनः सामान्यादिकं साध्यं सम्भवतीत्युक्तम्, तस्मादनेकान्तात्मकं वस्त्वभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथाऽऽद्ये प्रमाणस्य तत्प्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तेः ॥ ५९ ॥

स एव सन्मार्ग इत्युपसंहरति—

दव्वं खित्तं कालं भावं पज्जायदेससंयोगे ।
भेदं च पडुच्च समा भावाणं पण्णवणपज्जा ॥ ६० ॥

द्रव्यं क्षेत्रं कालं भावं पर्यायदेशसंयोगान् ।
भेदं च प्रतीत्य समा भावानां प्रज्ञापनापर्या ॥ छाया ॥

द्रव्यमिति, द्रव्यक्षेत्रकालभावपर्यायदेशसंयोगभेदानष्टौ भावानाश्रित्य वस्तुनो भेदे सति सर्ववस्तुविषयाया स्याद्वादरूपाया प्रज्ञापनाया पर्या–पन्था मार्ग इति यावत् । तत्र द्रव्यं पृथिव्यादि, क्षेत्रं स्वारम्भकावयवस्वरूपम्, तदाश्रयो वाऽऽकाशः, कालं युगपदयुगपच्चिरक्षिप्रप्रत्ययलिङ्गलक्षणम्, वर्त्तनात्मकं वा नवपुराणादिलक्षणम्, भावं मूलाङ्कुरादिलक्षणम्, पर्यायं रूपादिस्वरूपम्, देशं मूलाङ्कुरपत्रकाण्डादिक्रमभाविविभागम्, संयोगं भूम्यादिप्रत्येकसमुदायम्, द्रव्यपर्यायलक्षणं भेदं प्रतिक्षणविवर्त्तात्मकं वा जीवाजीवादिभावानां प्रतीत्य समानतया तदतदात्मकत्वेन प्रज्ञापना–निरूपणा या सा सत्पथ इति, न हि तदतदात्मकैकद्रव्यत्वादिभेदाभावे खरविषाणादेर्जीवादिद्रव्यस्य विशेषः, यतो न द्रव्यक्षेत्रकालभावपर्यायदेशसंयोगभेदरहितं वस्तु केनचित् प्रत्यक्षाद्यन्यतमप्रमाणेनावगन्तुं शक्यम्, न च प्रमाणागोचरस्य सद्व्यवहारयोग्यतेति तदतदात्मकं तदभ्युपेयम् । न ह्येकान्ततदतदात्मकं द्रव्यादिभेदभिन्नं व्यतिरिक्तं प्रमाणतस्तन्निरूपयितुं शक्यम्, द्रव्यादिव्यतिरिक्तस्य शशशृङ्गवत् कुतश्चित् प्रमाणादप्रतीतेः, न हि ततो द्रव्यादीनां भेदेऽपि समवायसम्बन्धात्सम्बन्धिताप्रसङ्गः, सम्बन्धिभेदेन भेदाभेदकल्पनाद्वयानतिवृत्तेः, भेदपक्षे समवायानेकत्वप्रसङ्गः, सम्बन्धिभेदेन भेदात्, संयोगवदनित्यताप्रसङ्गाच्च । अभेदकल्पे तु सम्बन्धिसङ्करप्रसङ्गः, न चैवमस्ति, छत्रदण्डकुण्डलादिसम्बन्धविशेषविशिष्टदेवदत्तादेरिव

जातिगुणादेः समवायिनो भेदेनोपलम्भात्, य एव दण्डदण्डवतोर्हि सम्बन्धो न स एव जात्यादिभिरपि, तत्सम्बन्धाविशेषे तद्विशेषणविशेष्यवैफल्यप्रसङ्गात्, न हि विशेष्य यस्मिं तदात्मानश्चिद्रूप स्वात्मान्यसम्बन्धापद्विशेषण विशेषणरूपतां प्रतिपद्यते, एवं समवायस्यापि द्रव्यत्वादीनामपि विशेषणानामविशेषान्न जीवाजीवादिद्रव्यव्यवच्छेदकता स्यादिति कथं न समवायिसङ्करप्रसक्तिर्भवेत। नापि समवायस्तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् सम्भवति, तस्मादेष न वस्तुनो वस्तुत्वयोग इति वस्त्वनेकात्मकैकरूपमभ्युपगन्तव्यम्, न चानेकात्मकत्वं वस्तुनो विरुद्धम्, प्रमाणप्रतिपन्ने वस्तुनि विरोधासम्भवात्, तथाहि आत्मादिवस्त्वनेकात्मकम् प्रमेयत्वात्, चित्ररूपपटवत्, ग्राह्यग्राहकाकारसंवित्तिरूपैकज्ञानवद्वा, न च पक्षैकदेशं प्रति चित्रपटरूपस्यैकानेकत्वमसिद्धम्, प्राक्साधितत्वात्। नापि ग्राह्यग्राहकसंवित्तिलक्षणरूपत्रयात्मकमेकं विज्ञानं बौद्धं प्रत्यसिद्धम्, तथाभूतविज्ञानस्य प्रत्यात्मसंवेदनीयस्य प्रतिक्षेपे सर्वप्रमाणप्रमेयप्रतिक्षेपप्रसक्तेः, स्वार्थाकारयोर्विज्ञानमनेकरूपम्, विज्ञानस्य च वेद्यवेदकाकारौ भिन्नात्मानौ कथञ्चिदनुभवगोचरापन्नौ, एवञ्च प्रतिक्षणं स्वसंवेदमनुभवदपि न सर्वथा भेदवत् संवेद्यत इति संविदात्मनः स्वयमेकस्य भेदाभेदात्मकत्वं न विरुद्धमिति कथमध्यक्षादिविरुद्धं निरन्वयविनाशित्वमभ्युपगन्तुं युक्तम्, न हि कदाचित् कचित् क्षणिकत्वमन्तर्बहिर्वाऽध्यक्षतोऽनुभूयते, तथैवेति निर्णयानुत्पत्तेः, भेदात्मन एवान्तर्विज्ञानस्य बहिर्घटादश्चाभिन्नस्य निश्चयात्। तथाभूतस्याप्यनुभवस्य भ्रान्तिकल्पनाया न किञ्चिदध्यक्षमभ्रान्तं भवेत्, न हि ज्ञानं वेद्यवेदकाकारशून्यं स्थूलाकारविविक्तं परमाणुरूपं वा घटादिकमेकं निरीक्षामहे यतो बाह्याध्यात्मिकं भेदाभेदरूपं तदाऽनुभूयमानं भ्रान्तविज्ञानविषयतया व्यवस्थाप्येत, यदा चैकान्तप्रतिक्षणविशरारुवाऽध्यक्षावसेया तदा कथं तत्रानुमानमपि प्रवर्त्तेत अध्यक्षबाधितविषयत्वात्तस्य, अत एव क्षणिकत्वैकान्तसमाधनाय उपादीयमानः सर्व एव सत्त्वादिहेतुर्विरुद्ध एव, अनेकान्त एव तस्य सम्भवात्। अर्थक्रियालक्षणं हि सत्त्वं नैकान्ते क्रमयौगपद्याभ्यां सम्भवति, यतो यस्मिन् सत्येव यद्भवति तत्तस्य कारणमितरच्च कार्यमिति कारणलक्षणम्, क्षणिके च कारणे सति यदि कार्योत्पत्तिर्भवेत्तदा कार्यकारणयोः सहोत्पत्तेः किं कस्य कारणं किं वा कार्यं व्यवस्थाप्येत, त्रैलोक्यस्यैकक्षणवर्त्तिता च प्रसज्येत। यदनन्तरं यद्भवति तत्तस्य कार्यमितरत् कारणमिति व्यवस्थाया कारणाभिमते वस्तुन्यसत्येव भवतस्तदनन्तरभावित्वस्य दुर्घटत्वात्, चिरतरविनष्टादपि च तस्य भावो भवेत् तदभावाविशेषात्। न चानन्तरस्यापि कार्योत्पत्तिकालमप्राप्य विनाशमनुभवतश्चिरातीतस्येव कारणता, यतोऽर्थक्रियाऽक्षणक्षयेण विरुध्येत, प्राक्कालभावित्वेन कारणत्वं तु सर्वं सर्वस्य कारणं स्यात् सर्वचान्तक्षणानां विवक्षितकार्य

प्रति प्रागभावित्वाविशेषात्, तथा च स्वपरसन्तानव्यवस्थाऽप्यनुपपन्नैव स्यात् सादृश्यादपि तदसम्भवात् सर्वथा सादृश्ये हि कार्यस्य कारणरूपताप्रसक्तेर्यत्क्षणमात्रं सन्तानं स्यात्, कथञ्चित्सादृश्येऽनेकान्तवादप्रसङ्गः, न वा सादृश्यं भवदभिप्रायेणास्ति, सर्वत्र वैलक्षण्याविशेषात्, अन्यथा स्वकृतान्तप्रकोपात्, नापि क्षणिकैकान्तपक्षेऽन्वयव्यतिरेकप्रतिपत्तिः, साध्यसाधनयोस्त्रिकालविषययोः साकल्येन व्याप्तिसिद्धेर्यत्सत् तत्सर्वं क्षणिकं सश्च शब्द इत्याद्यनुमानप्रवृत्तिः कथं भवेत्, अकारणस्य प्रमाणविषयत्वानभ्युपगमे साध्यसाधनयोस्त्रिकालविषयव्याप्तिग्रहणस्य दूरोत्सारितत्वात् । तथा नानुकृतान्वयव्यतिरेकं कारणं नाकारणं विषय इति वचनमनुमानोच्छेदकञ्च प्रसक्तम्, ग्राह्यग्राहकाकारज्ञानैकत्ववद्ग्राह्याकारस्यापि युगपदनेकार्थावभासिनश्चित्रैकरूपता एकान्तवादे प्रतिक्षिपत्येव । भ्रान्तात्मनश्च दर्शनस्यान्तर्बहिश्चाभ्रान्तात्मकस्य कथञ्चिदभ्युपेयम्, अन्यथा कथं स्वसंवेदनाध्यक्षता तस्य भवेत्, तदभावे च कथं तत्त्वस्वभावसिद्धियुक्ता, कथञ्च भ्रान्तज्ञानं भ्रान्तरूपतया आत्मानमसंविदद्ज्ञानरूपतया वाऽवगच्छद्बहिस्तथा नावगच्छेत्, यतो भ्रान्तैकरूपता तिमिराद्युपप्लुतदृशो भवेत्, कथञ्च भ्रान्तविकल्पज्ञानयोः स्वसंवेदनमभ्रान्तमविकल्पं वाऽभ्युपगच्छन्नेकान्तं नाभ्युपगच्छेत्, ग्राह्यग्राहकसंवित्त्याकारविवेकं संविदः स्वसंवेदनेनासंवेदयन् सविकल्पतयाऽनुभवन् कथं क्रमभाविनोर्विकल्पेतरात्मनोरनुगतसंवेदनात्मानमनुभवप्रसिद्धं प्रतिक्षिपेत्, तत क्रमसहभाविनः परस्परविलक्षणान् स्वभावान् यथावस्थितरूपतया प्रतिक्षिपन्नपि प्रतिबिम्बवत्सकललोकप्रतीतं स्वसंवेदनमनन्यव्यवस्थापकमेकान्तवादप्रतिक्षेपि प्रतिबिम्बनिर्देशनिर्णिकरलक्षणमन्तर्बहिश्चानिश्चितमपि सन्निर्तिनिर्विषयीकरोतीति कल्पना अयुक्तिमत्येव, अप्रमाणप्रसिद्धकल्पनाया सर्वत्र निरङ्कुशत्वात् सकलसंवेदनाकल्पनाप्रसङ्गः, न सकलस्य सन्निर्तिरपरस्यासंवित्तिः, सर्वत्र सम्बन्धाभावाविशेषात् न हि वास्तवसम्बन्धाभावे परिकल्पितस्य तस्य नियामकत्वं युक्तमतिप्रसङ्गात् । न च वास्तवसम्बन्धः परस्य सिद्ध इति तादात्म्यतदुत्पत्त्योरभावात् साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धनियमाभावेऽनुमानप्रवृत्तिर्दूरोत्सारितैव, अर्थक्रियालक्षणं सत्त्वमक्षणिकेऽनन्तत्वात् ... तत्रापि क्रमयौगपद्याभ्यां तस्य विरोधात्, तत्करणस्वभावस्याविकृतस्य ... क्रमयौगपद्याभ्यां तस्य विरोधात्, ... अपकारित्वासम्भवात्, पूर्वं तत्करणसामर्थ्यस्य पश्चादपि ... सम्भवात्, अपरिणामित्वेनानाधेयाप्रहेयातिशयत्वात्, स्वभावोत्पत्तिविनाश... च नित्यैकान्तविरोधः स्यात्, ततो व्यतिरिक्तस्यातिशयस्य करण... प्रागिव पश्चादपि करणासम्भवः । सहकार्यपेक्षापि तस्यायुक्तैव, प्रागसहकारि... स्वभावस्य पुनः सहायस्य कार्यकरणाङ्गीकारे तत्कृतातिशयमनङ्गीकुर्वतः ... तस्मादपरिणामी भा

न क्रमेण कार्यनिर्वर्तकं । नापि यौगपद्येन, कालान्तरेऽकिञ्चित्करतया तस्यावस्तुत्वापत्तेः क्षणमात्रावस्थायित्वाप्रसक्तेश्च । तस्मादन्यप्रकाराभावेन व्यापिकाऽर्थक्रिया ततो निवर्तमाना स्वव्याप्यां सत्तामादाय निवर्तेत इति यत्सत्तत्सर्वमनेकान्तात्मकं सिद्धम्, अन्यथा प्रत्यक्षादिविरोधप्रसङ्गः, न हि भेदमन्तरेण कदाचित् कस्यचिदभेदोपलब्धिः हर्षविषादाद्यनेकाकारविवर्तात्मकतया तदात्मन्यस्य स्वसंवेदनाध्यक्षतः वर्णसंस्थानसदाद्यनेकाकारस्य स्थूलस्य पूर्वापरस्वभावपरित्यागोपादानात्मकस्य घटादेर्बहिरेकस्येन्द्रियजाध्यक्षतः संवेदनात्, सुखादिभेदविकलतया चैतन्यघटादेः कदाचिदप्युपलम्भागोचरत्वात्, महासामान्यस्यावान्तरसामान्यस्य वा सर्वगतासर्वगतधर्मात्मकस्य व्यक्त्यतिरिक्तस्वभावतया स्वाश्रये क्वचिदप्युपलम्भे द्रव्यगुणकर्मणां कथं तद्विशिष्टतया प्रतिपत्तिर्भवेत् । समवायस्य चान यस्याश्रयेत सम्बन्धान्तराभावात् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणामन्योन्यं तादात्म्यानिष्टौ तदनुक्तं सर्वपदार्थस्वरूपाप्रसिद्धिः स्यात् । स्वत एव द्रव्यादिषु वृत्तौ समवायमन्तरेणापि द्रव्यादयोऽपि स्वाधारेषु वृत्तिं स्वत एवात्मसात्करिष्यन्तीति समवायकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तिः । अवयविनोऽपि स्वारम्भकावयवेषु तादात्म्यानभ्युपगमे सामान्यस्येव तद्वत्सु वृत्तिविकल्पादेरेकत्वादिदोषासङ्गाच्च वृत्तिर्भवेत्, वृत्तौ वा साकल्येन प्रत्याधारं ग्रहणासम्भवात् व्यक्तिवद्भेदप्रसक्तिः एकदेशप्रतिपत्तेरगृहीतस्वभावाद्गृहीतस्वभावस्य भेदात्, तथा च सामान्यादिरूपताहानिप्रसक्तिः । किञ्च सर्वस्वाधारव्यापिनः सामान्यस्य द्रव्यस्य वा तद्वता सामस्त्येन ग्रहणासम्भवात् कथं तदग्रहे तद्ग्रहणं भवेत्, आधाराप्रतिपत्तौ तदाधेयस्य तत्त्वेनाप्रतिपत्तेः, सामान्याधारेषु गृहीतेष्वपि सामान्यादेर्वृत्तिविकल्पादेर्दोषस्तेष्वपि पूर्ववत्समानः, तदंशग्रहणेऽपि च सामान्यस्य व्यापिनः कदाचिदप्यप्रतिपत्तेः सद्द्रव्यमित्यादिप्रतिपत्तिः तद्वत्सु न कदाचिद्भवेत्, तदंशानां सामान्यादेरत्यन्तभेदात्, अत एव द्रव्यादिषट्पदार्थव्यवस्थाप्यनुपपन्ना भवेत्, प्रतिभासगोचरचारिणां सामान्याद्यंशानां पदार्थान्तरताप्रसक्तेः । अथ निरंशं सामान्यमभ्युपगम्यते तर्हि सकलस्वाश्रयप्रतिपत्त्यभावतो मनागपि न सामान्यप्रतिपत्तिरिति सद्द्रव्यं पृथिवीत्यादिप्रतिपत्तेर्नितरामभावः स्यात् । तदंशानां सामान्याद्भेदाभेदकल्पनायां द्रव्यादय एव भेदाभेदात्मकाः किं नाभ्युपगम्यन्ते इति सामान्यादिप्रकल्पना दूरोत्सारितैवेति कुतस्तद्वदेकान्तकल्पना, तत सामान्यविशेषात्मकं सर्वं वस्तु सत्त्वात्, न हि विशेषरहितं सामान्यमात्रं सामान्यरहितं विशेषमात्रं वा सम्भवति, तादृशः क्वचिदपि वृत्तिविरोधात्, वृत्त्या हि सत्त्वं व्याप्तं स्वलक्षणात् सामान्यलक्षणाद्वा तादृशाद्वृत्तिनिवृत्त्या निवर्तेत एव, यत क्वचिद्वृत्तिमतोऽपि स्वलक्षणस्य न देशान्तरवर्तिनान्येन संयोगः तत्संसर्गाव्यवच्छिन्नस्वभावान्तरविरहात्, विशेषविक

ऽसामान्यवत्, एकस्य प्रतिसम्बन्धिस्वभावविशेषाभ्युपगमे विशेषाणां तल्लक्षणं सामान्यलक्षणमेव स्यात् । न च विशेषैरन्यदेशावस्थितैरसंयुक्तस्यैकत्र तस्य वृत्तिः सर्वथाऽविरोधात्, ततश्च स्वभावविशेषाणां सामान्यरूपाः सर्वे एव भावा विशेषरूपाश्च । तत्र देशकालावस्थाविशेषनियतानां सर्वेषामपि सदृशा भावा यथैकरूपमन्वयज्ञानात्, तस्य च ते विशेषा एवानेकरूपम्, यतस्तदेव सत्त्वं परिणामविशेषापेक्षया गोत्वब्राह्मणत्वादिलक्षणा जाति परिणामविशेषाश्च तदात्मका व्यक्तय इति परस्परव्यावृत्तानेकपरिणामयोगादेकस्यैकानेकपरिणतिरूपता सशयज्ञानस्येवाविरुद्धा, व्यक्तिव्यतिरिक्तस्य सामान्यस्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः शशशृङ्गवदसत्त्वात् सत् सत् इत्यादिप्रत्यय सामान्यविशेषात्मकवस्तुस्वभावेऽयाथितरूपो न स्यात् । न च बुद्धिशुद्धौ वर्णाकृत्यक्षराकारशून्यं सामान्यं परव्यावर्णितस्वरूपमवभासते, प्रतिभासभेदप्रसङ्गात्, तस्य सर्वगतत्वे च व्यक्त्यन्तरालेऽप्युपलम्भप्रसङ्गः, आश्रयस्याभिव्यञ्जकस्याभावाभ्युपगमेऽभिव्यक्तानभिव्यक्तस्वरूपस्य भेदप्रसङ्गात् सामान्यरूपताक्षतिः, नित्यैकस्वभावस्य चाश्रयभावाभावयोरभिव्यक्तानभिव्यक्ती स्वरूपकर्तृत्वाकर्तृत्वे न च युज्यते, एकस्य सर्वगते चानेकान्तसिद्धिरेव । स्वाश्रयसर्वगतत्वेऽपि एकाश्रयेणैकदा प्रकाशितायाः सत्तायाः सर्वदा सर्वत्र प्रकाशितत्वात् सकलाश्रयप्रकाशे युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः, न वा कस्यचित्प्युपलब्धिः स्वभावविशेषात्, प्रकारान्तरेण प्रतीत्यभ्युपगमेऽनेकान्तवाद एव । स्वतः सतां विशेषाणां सत्तासम्बन्धवैयर्थ्यमसतां च तत्सम्बन्धानुपपत्तिरतिप्रसङ्गात् । निष्क्रियसामान्यसम्बन्धाऽऽश्रयाणामक्रियत्वे सामान्यस्य वा क्रियकत्वानुव्यापकत्वं स्यात् । व्यक्त्यन्तरविरह व्यक्तिस्वलक्षणस्य तस्य सामान्य... व्यक्तीनां वा सामान्याव्यतिरेकाद्व्यक्तिस्वरूपहाने सामान्यस्य तद्रूपता न ... तिरेकाव्यतिरेकपक्षेऽप्यनेकान्त एवाऽपेक्षितविकल्पयशयविशेषास्तित्व... व्यभाव, अनवस्थादिदोषस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात्, प्रतीयमानेऽपि ... वादिगोवासङ्गत प्रकारान्तरेण प्रतिभासासम्भवात् सर्वं ... वक्तव्य, स्वसंवेदनमात्रस्याप्यभावप्रसङ्गो निःस्वभावाभि... त्वात्, तथापि तस्या अभ्युपगमे स्वमतहान्या सह ... विगोचरत्वात् । तेन रूपादिप्रतिक्षिप्तविज्ञानमात्र... भ्युपगम, आत्माद्वैताङ्गीकारश्च, परोक्षाद्वैत... द्विमानौ यत्नाभ्युपगम, शेषाणां बुद्धि... ... यतेऽस्य ... सम्बन्ध, तदनिराकृतोत्तरानुपलब्धिः ... नमेक-

... प्रमा-

स्यैकान्तवाद्यभ्युपगतस्य सर्वस्य पारमार्थिकत्वादभिष्वङ्गादिप्रतिषेधार्थं विज्ञानमात्राद्यभिधानस्य सार्थकत्वात्, तथाहि अहमस्यैवाय ममैवेत्येकान्तनित्यत्वस्वस्वामिसम्बन्धाभिनिवेशप्रभवरागादिप्रतिषेधपरं क्षणिकरूपादिप्रतिपादनं युक्तमेव, सालम्बनज्ञानैकान्तप्रतिषेधपरं विज्ञानमात्राभिधानम्, सर्वविषयाभिष्वङ्गनिषेधपरं शून्यताप्रकाशनम्, क्षणिक एवाय पृथिव्यादिरित्येकान्ताभिनिवेशमूलद्वेषादिनिषेधपरं तन्नित्यत्वप्रणयनम्, जात्यादिमदोन्मूलनाय गुणमात्माद्यद्वैतप्रकाशनम्, जन्मान्तरजनितकर्मफलभोक्तृत्वमेव धर्मानुष्ठानमित्येकान्तनिराससम्प्रयोजनं परलोकाभावावबोधनम्, द्रव्याद्यव्यतिरेकैकान्तप्रतिषेधाभिप्राय तद्भेदाख्यानम्, अप्रमत्तस्य योगनिरुन्धनप्राणव्यपरोपणस्याहिंसात्वप्रतिपादनार्थं हिंसातो धर्म इति वचनम्, रागद्वेषमोहतृष्णादिनिबन्धनस्य प्राणव्यपरोपणस्य तु दुःखवेदनीयफलनिर्वर्तकत्वेन हिंसात्वोपपत्ते, अत एव वैदिकहिंसाया अपि तन्निमित्तत्वेऽपायहेतुत्वमन्यहिंसावत् प्रसक्तम्, न च तस्या अतन्निमित्तत्वम्, विनया यजेत पशुकाम इति तृष्णानिमित्तत्व श्रवणात्। न चैव विधेय वाक्यस्य प्रामाण्यमपि, तत्प्राप्तिनिमित्तवद्धिंसोपदेशकत्वात्, तृष्णाविशुद्धिनिमित्त तदन्यतद्विघातोपदेशवाक्यवत्। न चापौरुषेयत्वादस्य प्रामाण्य तस्य निषिद्धत्वात्। न च पुरुषप्रणीतस्य हिंसाविधायकस्य तस्य प्रामाण्यम्, ब्राह्मणो हन्तव्य इति वाक्यवत्। न च वेदविहितत्वात्तद्धिंसाया अहिंसात्वम्, प्रकृतहिंसाया अपि तत्त्वोपपत्ते । न च ब्राह्मणो न हन्तव्य इति तद्वाक्यबाधितत्वात्र प्रकृतहिंसायास्तद्विहितत्वम्, न वै हिंस्रो भवेदिति वेदवाक्यबाधितविनाद्वियननवाक्यविहितहिंसावत् प्रकृतहिंसायास्तद्विहितत्वोपपत्ते । अथ ब्राह्मणो हन्तव्य इतिवाक्य न क्वचिद्वेदे श्रूयते, न, उत्सन्नानेकशाखाना तत्राभ्युपगमात्, तथा च सहस्रतमो सामवेद इत्यादिश्रुति । अथ यज्ञादन्यत्र हिंसाप्रतिषेध, तत्र च तद्विधानम्, यथा चान्यत्र हिंसाऽपायहेतुरित्यागमात् सिद्ध तथा तत एव तत्र स्वर्गहेतुरित्यपि सिद्धम्, न च यदेकत्र एकत्रापायहेतु तत्सर्वदा सर्वत्र तथेत्यभ्युपगन्तव्यम्, आतुरस्वस्थभुजिक्रियावदवस्थादिभेदेन भावाना परस्परविरुद्धफलकर्तृत्वोपलम्भात्, असम्यगेतत्, तृष्णादिनिमित्तहिंसाया अपायहेतुत्वेन सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धे, तृष्णादिनिमित्ता च प्रकृतहिंसेत्युक्तत्वात्। न च यन्निमित्तत्वेन यत् प्रसिद्ध तत्फलान्तरार्थित्वेन विधीयमानमौत्सर्गिक दोष न निवर्तयति, यथाऽऽयुर्वेदप्रसिद्ध दाहादिक रुगपगमार्थितया विधीयमान स्वनिमित्त दुःखम्, ठिष्टकममम्बन्धहेतुतया च मतान्विधानादन्यत्र हिंसादिक शास्त्रे प्रसिद्धमिति सप्ततन्तावपि

१ न च जिनायतनविधापनादौ पृथिव्यादिजीववधेऽपि न गुण यत तद्दर्शनात् गुणानुरागितया भव्याना बोधिलाभ, पूजातिशयविलोकनादिना च मन प्रसादस्तत समाधि ततश्च क्रमेण निःश्रेयसप्राप्तिरिति स्वल्पपुण्य यत्नेनापरिमितसुकृतसम्प्राप्तिरस्ति, न तु वैदिकहिंसायां तथा यमनियमाद्युपायान्तरतोऽपि स्वर्गावाप्तिसम्भवादिति ॥

तद्विधीयमान काम्यमानफलसद्भावेऽपि तत्कर्मनिमित्त तद्भवत्येव । न च हिंसातः स्वर्गं सुखप्राप्तावसुखनिर्वर्त्तकद्विष्टकर्महेतुत्वाऽसङ्गता, नरेश्वराराधननिमित्तब्राह्मणाभिधानवरावा प्रभामादिलाभजनितसुखसम्प्राप्तौ तद्वधस्यापि तथात्वोपपत्ते । अथ ग्रामाभिलाषो ब्राह्मण हिंसनिर्वर्त्तितादृष्टनिमित्तो न भवति तर्हि स्वर्गादिप्राप्तिरप्यध्वरविहितहिंसानिर्वर्तिता न भवतीति समानम् । अथाश्वमेधादावालम्भमानानां छागादीनां स्वर्गप्राप्तेर्न तद्धिंसा हिंसेति तर्हि संसारमोचकविरचिताऽपि तत एव हिंसा न हिंसा स्यात्, देवतोद्देशतो म्लेच्छादिविरचिता च ब्राह्मणवधादिहिंसा न हिंसा स्यात् । अथ तदागमस्याप्रमाणत्व तद्वदस्यापि तुल्यम्, गुणवत्पुरुषप्रणीतत्वस्यापौरुषेयत्वस्य वा परैरनभ्युपगमात्, तत्र प्रद-र्शिताभिप्रायाद्विना हिंसातो धर्मोवाप्तिर्युक्ता । परमप्रकर्षावस्थज्ञानदर्शनचारित्रात्मकमुक्ति मार्गस्य दीक्षाशब्देनाभिधाने दीक्षातो मुक्तिरुपपन्नैव, अविकलकारणस्य कार्यनिर्वर्त्तकत्वात्, अन्यथा करणत्वायोगात् । तत्र तद्भक्त्युत्पादनार्थं चैत्यमभिधानादिदोष, न हि तद्भक्त्यभावे उपादेयफलप्राप्तिनिमित्तसम्यग्ज्ञानादिपुष्टिनिमित्तदीक्षाप्रवृत्तिप्रवणो भवेत्, तत्रान्यपरत्व प्रद-र्शितवचसामभ्युपगन्तव्यम्, तथाऽभ्युपगमे वा अनाप्तत्व तद्वादिना प्रसज्येत तत्र पूर्वोक्त दोषानतिवृत्तेः ॥ ६० ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय-कमलसूरीश्वरचरणनलिनचिन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय-लब्धिसूरिणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने सन्मार्गप्रद-र्शन नाम सप्तत्रिंश सोपानम् ॥

अथाऽऽर्त्तादिध्यानवर्णनम् ।

ये स्वविवेचितागमप्रतिपत्तिमाश्रयन्ते तेऽनवगतपरमार्था एवेत्याह—

पाडेक्कनयपहगय सुत्त सुत्तहरसद्दसतुट्ठा ।
अविकोवियसामत्था जहागमविभत्तपडिवत्ती ॥ ६१ ॥

प्रत्येकनयपथगत सूत्र सूत्रधरशब्दसतुष्टा ।
अविकोविदसामर्थ्या यथागमाविभक्तप्रतिपत्तय ॥ ६१ ॥

प्रत्येकेति, प्रत्येकनयमार्गगत सूत्रम् यथा ' क्षणिका सर्वसंस्कारा ' ' विज्ञानमात्रमेवेद भो जिनपुत्रा ' ' यदिदं त्रैधातुकम् ' इति, ' ग्राह्यग्राहकोभयशून्य तत्त्वम् ' इति, ' नित्यमेक-मणहन्यापि निष्क्रियम ' इत्यादि, ' सद्कारणवन्नित्यम् ' इति, ' आत्मा रे श्रोतव्यो ज्ञात-

व्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य ’ इत्यादि, ‘ सत्ताद्रव्यत्वसम्बन्धात् सद्द्रव्यं वस्तु ’ इति, ‘ परलोकिनोऽभावात् परलोकाभाव ’ इति, ‘ चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म ’ इति, धर्मोधर्मक्षयकरी दीक्षा ’ इत्यादिकमधीत्य सूत्रधरा वयमिति शब्दमात्रेण गर्विता अविदितसूत्रव्यापारविषयास्ते, सूत्राभिप्रायव्यतिरिक्तविषयविप्रतिपत्तित्वादितरजनवदज्ञा इत्यभिप्राय । अथवा स्वबुध्या परैकनयदर्शनेन कतिचित्सूत्राण्यधीत्य कश्चित् सूत्रधरा वयमिति गर्विता यथावस्थितान्यनयसव्यपेक्षसूत्राभिप्रायपरिज्ञानादविदितात्मविद्वत्स्वरूपा इति गाथाभिप्राय ॥ ६१ ॥

अथैषामेकनयदर्शनेन प्रवृत्तानां यो दोषस्तमाह—

सम्मद्दंसणमिणमो सयलसमत्तवयणिज्जणिद्दोसं ।
अत्तुक्कोसविणट्ठा सलाहमाणा विणासेंति ॥ ६२ ॥

सम्यग्दर्शनमेतत् सकलसमाप्तवचनीयनिर्दोषम् ।
आत्मोत्कर्षविनष्टाः श्लाघमाना विनाशयन्ति ॥ छाया ॥

सम्यगिति, परस्परविषयापरित्यागप्रवृत्तानेकनयात्मकं स्याज्जीव इत्यादिसकलधर्मपरिसमाप्तवचनीयत्वान्निर्दोषं सम्यग्दर्शनमेतत्, एकनयवादिनस्त्वविषये सूत्रव्यवस्थापनेन आत्मोत्कर्षेण विनष्टाः स्याद्वादाभिगमबलाद्भ्रियमाणा वयं सूत्रधरा इत्यात्मानं श्लाघमाना सम्यग्दर्शनं विनाशयन्ति, तदात्मनि न व्यवस्थापयन्तीति यावत् ॥ ६२ ॥

अथ न ते आगमप्रणेतारो वक्तृत्वात्, तद्देशपरिज्ञानवन्तश्चेति कथं तद्विनाशयन्तीत्यत आह—

ण हु सासणभत्तीमेत्तएण सिद्धंतजाणओ होइ ।
ण वि जाणओ वि णियमा पण्णवणाणिच्छिओ णाम ॥६३॥

न च शासनभक्तिमात्रेण सिद्धान्तज्ञाता भवति ।
न विज्ञाताऽपि नियमात् प्रज्ञापनानिश्चितो नाम ॥ छाया ॥

न चेति, न च शासनभक्तिमात्रेणैव सिद्धान्तज्ञाता भवति, न च तदज्ञानवान् भावसम्यक्त्ववान् भवति, अज्ञातस्यार्थस्य विशिष्टरुचिविषयत्वानुपपत्ते तद्भक्तिमात्रेण श्रद्धानुसारितया द्रव्यसम्यक्त्वम्, मार्गानुसारिबोधमात्रानुपक्तरुचिस्वभावं तु सदपि न भावसम्यक्त्वसाध्यफलनिर्वर्त्तकम्, भावसम्यक्त्वनिमित्तत्वेनैव तस्य द्रव्यसम्यक्त्वरूपत्वोपपत्ते । न च जीवादिवस्त्वेकदेशज्ञाताऽपि नियमतोऽनेकान्तात्मकवस्तुस्वरूपप्रज्ञापनाया निश्चितो भवति, एकदेशज्ञानवत सकलधर्मात्मकवस्तुज्ञानविकलतया सम्यक् तत्प्ररूपणासम्भवात् । तथाहि सर्वज्ञो यथावस्थितैकदेशज्ञ जीवादिसकलतत्त्वज्ञता तु आगमविदः सामान्यरूपतया

षामनुमेयमाध्यात्मिकं तत्त्वार्थसङ्ग्रहादौ चातुर्विध्येन प्रदर्शितं संक्षेपतः, अन्यत्र दशविधम्, तद्यथा अपायोपायजीवाजीवविपाकविरागभवसंस्थानाज्ञाहेतुविचयानि चेति, लोकसंसारविचययोः संस्थानभवविचययोरन्तर्भावान्नोद्दिष्टदशभेदेभ्यः पृथगभिधानम्, एतेषां स्वरूपाण्यन्यत्र द्रष्टव्यानि । एतच्च सर्वं धर्मध्यानं श्रेयोहेतुत्वात्, एतच्च संवररूपम्, अशुभास्रवप्रत्यनीकत्वात्, गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षादीनामास्रवप्रतिबन्धकारित्वात् । तथापि जीवाजीवाभ्यां कथञ्चिद्भिन्नो भेदाभेदैकान्ते दोषोपपत्तेः । न चायमेकान्तवादिनां घटते, मिथ्याज्ञानान्मिथ्याज्ञानस्य निरोधानुपपत्तेः । संवरश्च सर्वदेशभेदतो द्विविधः, पीतपद्मलेश्यावलाधानमप्रमत्तसंयतस्यान्तर्मुहूर्त्तकालप्रमाणं स्वर्गसुखनिबन्धनमेतद्धर्मध्यानम् । कषायदोषमलापगमात् शुचित्वं तदनुपङ्गात् शुक्लं ध्यानम्, शुक्लपरमशुक्लभेदात्तच्च द्विविधम् । तत्र पृथक्त्ववितर्कवीचारमेकत्ववितर्कवीचारञ्चेति शुक्लं द्विविधम् । सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्त्ति चेति परमशुक्लमपि द्विविधम्, एतदपि बाह्याध्यात्मिकभेदेन द्विविधम् । गात्रदृष्टिपरिस्पन्दाभावः जृम्भोद्गारक्षवथुविरहोऽनभिव्यक्तप्राणापानप्रचारत्वमित्यादिगुणयोगि बाह्यं परेषामनुमेयमात्मनश्च स्वसंवेद्यम्, आध्यात्मिकं तु नानात्वेन द्वादशाङ्गार्थे व्यञ्जनयोगेषु सङ्क्रान्तिर्यस्मिन्नस्ति तत् पृथक्त्ववितर्कवीचारम्, तथाहि असाधुतमसंहननो भावयति निजृम्भितपुरुषकारवीर्यसामर्थ्यं संहृताशेषचित्तव्याक्षेपः कर्मप्रकृतीः स्थित्यनुभागाः विभिद्य ह्रासयन् महासंवरसामर्थ्यतो मोहनीयमचिन्त्यसामर्थ्यमशेषमुपशमयन् क्षपयन् वा द्रव्यपरमाणुं भावपरमाणुञ्चैकमवलम्ब्य द्रव्यपर्यायार्थञ्च[1] व्यञ्जनं व्यञ्जनाद्वाऽर्थं योगाद्योगान्तरं व्यञ्जनाद्व्यञ्जनान्तरञ्च सङ्क्रामन् पृथक्त्ववितर्कवीचारं शुक्लतरलेश्यमुपशमकक्षपकगुणस्थानभूमिकमन्तर्मुहूर्त्तार्द्धं क्षायोपशमिकभूमिकं प्रायः पूर्वधरनिषेव्यमाश्रितावव्यञ्जनयोगसङ्क्रमणश्रेणिभेदात् स्वर्गापवर्गफलप्रदमाद्यं शुक्लध्यानमवलम्बते, एतच्च निर्जरात्मकम्, आत्मपरिणामकर्मक्षयकारणत्वात्, 'तपसा निर्जरा च' [तत्त्वार्थ० ९-३] इति वचनात्, ध्यानस्यान्तरोत्कृष्टतपोरूपत्वात् । जीवाजीवाभ्यां कथञ्चिद्भावभिन्ना द्रव्यकर्मवियोगत्वविमुक्तात्मनो वियोगस्य कथञ्चिद्भेदात् । एकान्तवादे तु पूर्ववत् पश्चादप्यवियोगः, अतद्धर्मत्वात् वियोगे वा पूर्वमपि तत्स्वभावत्वादयुक्तस्य वियोगभाव एव न हि सम्बन्धाभावे तद्वियोगसम्भवी, तस्य वस्तुधर्मत्वात्, न ह्यङ्गुल्योः संयोगाभावे तद्वियोग इति व्यवहारः, तस्मा

१ अर्थो द्रव्यम्, व्यञ्जनं शब्दः, योगो मन आदि, एषु सङ्क्रान्तिः, अर्थाद्व्यञ्जनमित्यादिरूपेण सङ्क्रमणम् तत रागपरिणामरहितस्य ध्यातुः पृथक्त्वेन भेदेन विस्तीर्णभावेन अन्यतो वितर्कः श्रुतं यस्मिन्नस्ति तथाविधं वीचारं पृथक्त्ववितर्कवीचारम् । द्वितीयं तु अर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिरहितमेकं व्यञ्जनत्वमवलम्ब्य तथाविधं पूर्वगतश्रुतालम्बनं पूर्वगतश्रुतानुसारिध्यानमेकत्ववितर्कम् । तत्र प्रथमं योगत्रये यद्वा यत्र तथाविधं पूर्वगतश्रुतालम्बनं ... द्वितीयमेकयोग एव तृतीयं सूक्ष्मक्रियाऽनिवृत्तकाययोग एव चतुर्थं व्युपरतक्रियं योगाभावादयोगिनि भवति ॥

फलनिर्वर्त्तकत्वादप्रशस्त, प्रशस्ताप्रशस्तात्मपरिणामोद्भूतस्य कर्मण सुखदु खसंवेदनीय फलनिर्वर्त्तकत्वात्। तत्र अप्रशस्तात्मपरिणामो द्विविध आर्त्तरौद्रभेदात्, आमुहूर्त्तस्थायी आक्रन्दनविलपनपरिदेवनशोकनपरनिन्दनविस्मयविषयसङ्गादिरूप स्वसंवेद्य आत्मन परेषा मनुमेयश्च क्लिष्ट परिणामविशेष आर्त्तध्यानशब्दवाच्यो बाह्य, आभ्यन्तरश्चामनोज्ञसम्प्रयोगानुत्पत्त्यध्यवसानम्, उत्पन्नस्य च विनाशाध्यवसाय, मनोज्ञसम्प्रयोगस्योत्पत्तिकल्पनाध्यवसाय, उत्पन्नस्य विनाशसङ्कल्पाध्यवसायमित्येवञ्चतुर्विधमार्त्तध्यानम्। अमनोज्ञसम्प्रयोगश्च बाह्याध्यात्मजत्वेन द्विधा, शीतातपव्यालादिजनितो बाह्य, वातपित्तश्लेष्मादिप्रादुर्भूतोऽभ्यन्तर शारीर, अरतिविषादारति शोकजुगुप्सादौर्मनस्यादिप्रभवो मानस, अथ मनोज्ञसम्प्रयोग कथ नाम न मे सम्पद्यत इति सकल्पप्रबन्ध आर्त्तध्यान कृष्णनीलकापोतलेश्याबलाधायक प्रमादाधिष्ठानम्, आ प्रमत्तगुणस्थानात्तिर्यङ्मनुष्यगतिनिर्वर्त्तकमुत्कर्षापकर्षभेदात् क्षायोपशमिकभावरूप परोक्षज्ञानरूपत्वात्। हिंसानृतस्तेयसरक्षणानन्दभेदेन रौद्र चतुर्विधम्, हिंसाय मानन्दो यस्यैविंमस्त्विति हिंसानन्द इत्येव सर्वत्र। एतदपि बाह्याध्यात्मभेदतो द्विविधम्। परुषनिष्ठुरवचनाक्रोशनिर्भर्त्सनताडनपरदाराविक्रमाभिनिवेशादिरूप बाह्यम्, स्वपराभ्या स्वसंवेदनानुमानगम्य तत्। आध्यात्मिक हिंसाया सरम्भसमारम्भादिलक्षणाया नैर्घृण्येन प्रवर्त्तमानस्य सकल्पाध्यवसान प्रथम हिंसानन्द नाम, परेषामनेकप्रकारैर्मिथ्यावचनैर्वञ्चन प्रति सकल्पाध्यवसान मृषानन्द नाम। परद्रव्यापहरण प्रति अनेकोपाये सकल्पाध्यवसान स्तेयानन्दम्। परिग्रहे मम एवेद स्वम्, अहमेवास्य स्वामीत्यभिनिवेश तदपहर्तृनिपातेन सरक्षण प्रति सकल्पाध्यवसान सरक्षणानन्दम्। चतुर्विधमप्येतत् कृष्णादिलेश्यावलाधायक प्राक् प्रमत्तगुणस्थानात् प्रमादाधिष्ठान कषायप्राधान्यादौदयिकभावरूप नरकगतिफलनिर्वर्त्तक पापध्यानद्वयमपि हेयम्। उपादेयन्तु प्रशस्त धर्मशुक्लध्यान द्वयम्, तत्र पर्वतगुहाजीर्णोद्यानशून्यागारादौ मनुष्याद्यापातनिस्सङ्गेऽवकाशे मनोविक्षेपनिमित्तशून्ये सत्त्वोपघातरहिते उचिते शिलातलादौ यथा समाधान विहितपर्यङ्कासन ऊर्ध्वस्थानस्थो वा मन्दमन्दप्राणापानप्रचार निरुद्धलोचनादिकरणप्रचारो हृदि ललाटे मस्तकेऽन्यत्र वा यथापरिचय मनोवृत्ति प्रणिधाय मुमुक्षुर्ध्यायेत् प्रशस्त ध्यानम्। तत्र बाह्याध्यात्मिकभावाना याथात्म्य धर्मस्तस्मादनपेत धर्म्यम्, तद्विविध बाह्यमाध्यात्मिकञ्च, सूत्रार्थपर्यालोचन दृढव्रतता शीलगुणानुराग निभृतकायवाग्व्यापारादि बाह्यम्, आत्मन स्वसंवेदनग्राह्यमन्ये-

१ नियमात्तरन रतन तरितैकाग्रविनानेऽन्तमुहूर्त्त निष्प्रकम्पतया चेतसो वर्त्तन ध्यानम्, तच्चतुर्विध मार्त्तरौद्रधर्मशुक्लभेदात्। आद्य अप्रशस्ते परे च प्रशस्ते इत्याशयेनाह प्रशस्तेति ॥ २ अपरिणत धर्मादीनां ध्यानस्थानमाह—तत्रेति, परिणतानान्तु सर्वत्र तुल्यभावत्वाज्जनाऽऽकीर्णे तच्छून्ये वा स्थाने ध्यान भवति।

परमनुमेयमाध्यात्मिकं तत्त्वार्थसङ्ग्रहादौ चातुर्विध्येन प्रदर्शितं संक्षेपतः, अन्यत्र दशविधम्, तद्यथा अपायोपायजीवाजीवविपाकविरागभवसंस्थानाज्ञाहेतुविचयानि चेति, लोकसंसारविचययोः संस्थानभवविचययोरन्तर्भावान्नोद्दिष्टदशभेदस्य पृथगभिधानम्, एतेषां स्वरूपाण्यन्यत्र द्रष्टव्यानि । एतच्च सर्वं धर्मध्यानं श्रेयोहेतुत्वात्, एतच्च संवररूपम्, अशुभास्रवप्रत्यनीकत्वात्, गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षादीनाञ्चास्रवप्रतिबन्धकारित्वात् । अयमपि जीवाजीवाभ्यां कथञ्चिद्भिन्नो भेदाभेदैकान्ते दोषोपपत्तेः । न चायमेकान्तवादिना घटते, मिथ्याज्ञानान्मिथ्याज्ञानस्य निरोधानुपपत्तेः । संवरश्च सर्वदेशभेदतो द्विविधः, पीतपद्मलेश्याबलाधानमप्रमत्तसंयतस्यान्तर्मुहूर्त्तकालप्रमाणं स्वर्गसुखनिबन्धनमेतद्धर्मध्यानम् । कषायदोषमलापगमात् शुचित्वं तदनुषङ्गात् शुक्लं ध्यानम्, शुक्लपरमशुक्लभेदात्तच्च द्विविधम् । तत्र पृथक्त्ववितर्कवीचारमेकत्ववितर्कवीचारञ्चेति शुक्लं द्विविधम् । सूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्त्ति चेति परमशुक्लमपि द्विविधम्, एतदपि बाह्याध्यात्मिकभेदेन द्विविधम् । गात्रदृष्टिपरिस्पन्दाभावजृम्भोद्गारक्षवथुविरहोऽनभिव्यक्तप्राणापानप्रचारत्वमित्यादिगुणयोगि बाह्यं परेषामनुमेयमात्मनश्च स्वसंवद्यम्, आध्यात्मिकं तु नानात्वेन द्वादशाङ्गस्यार्थव्यञ्जनयोगेषु सङ्क्रान्तिर्यस्मिन्नस्ति तत् पृथक्त्ववितर्कवीचारम्, तथाहि असावुत्तमसंहननो भावयति विजृम्भितपुरुषकारवीर्यसामर्थ्यं संहृताशेषचित्तव्याक्षेपः कर्मप्रकृतीः स्थित्यनुभागाविभिर्ह्रासयन् महासंवरसामर्थ्यतो मोहनीयमचिन्त्यसामर्थ्यमशेषमुपशमयन् क्षपयन् वा द्रव्यपरमाणुं भावपरमाणुञ्चैकमवलम्ब्य द्रव्यपर्यायार्थौ व्यञ्जनाच्चार्थं योगाद्योगान्तरं व्यञ्जनाद्व्यञ्जनान्तरञ्च संक्रामन् पृथक्त्ववितर्कवीचारं शुक्लतरलेश्यमुपशमकक्षपकगुणस्थानभूमिकमन्तर्मुहूर्त्ताद्धं क्षायोपशमिकभूमिकं प्रायः पूर्वधरनिषेव्यमाश्रितार्थव्यञ्जनयोगसंक्रमणश्रेणिभेदात् स्वर्गापवर्गफलप्रदमाद्यं शुक्लध्यानमवलम्बते, एतच्च निर्जरात्मकम्, आत्मस्थितकर्मक्षयकारणत्वात्, 'तपसा निर्जरा च' [तत्त्वार्थ० ९-३] इति वचनात्, ध्यानस्य चान्तरोद्दिष्टतपोरूपत्वात् । जीवाजीवाभ्यां कथञ्चिदसावभिन्ना द्व्यङ्गुलवियोगवद्वियुक्तात्मनो वियोगस्य कथञ्चिदभेदात् । एकान्तवादे तु पूर्ववत् पश्चादप्यवियोगः, अतद्भावत्वात् वियोगे वा पूर्वमपि तत्स्वभावत्वाद्युक्तस्य वियोगभाव एव न हि वस्तुभावाय तद्विनाशसम्भवी, तस्य वस्तुधर्मत्वात्, न ह्यङ्गुल्योः संयोगाभावे तद्वियोग इति व्यवहारः, तस्मा

१ अर्थो द्रव्यं, व्यञ्जनं शब्दः, योगो मनःप्रभृति, एषु सङ्क्रान्तिः, अर्थाद्व्यञ्जनमर्थाद्योगं, एवं सङ्क्रमणम्, तत् रागपरिणामरहितस्य ध्यातुः पृथक्त्वेन भेदेन विस्तीर्णभावेन अन्ये विदः ... एवंविधं वीचारं पृथक्त्ववितर्कवीचारम् । द्वितीयं तु ... ... पृथगश्रुतावलम्बन पूर्वगतश्रुतानुसारिध्यानमेकत्ववितर्कम् । तत्र प्रथमं ... वा द्वितीयमक्षीण एव तृतीयं सूक्ष्मक्रियाऽनिवर्त्ति ... योग एव चतुर्थं व्युपरतक्रियं योगान्तरकाले भवति ॥

निर्जराया अपि एतान्तवान्तेऽनुपपत्तिः । यस्मिन्नेकत्वेन वितर्कस्तदेकत्ववितर्कं विगतार्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रमत्वादवीचारं द्वितीयं शुक्लध्यानम्, तथाह्येकपरमाणावेकमेव पर्यायमालम्ब्यत्वेनादाय अन्यतरैकयोगबलाधानमाश्रित्य व्यतिरिक्ताशेषार्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रमविपरीतचिन्ताविक्षेपरहित बहुतरकर्मनिर्जरारूपं निःशेषमोहनीयक्षयानन्तरं युगपज्ज्ञानावरणादिघातिकर्मत्रयध्वंसनसमर्थमकषायछद्मस्थवीतरागगुणस्थानभूमिकं क्षपको द्वितीयं शुक्लध्यानमासादयति । प्राय पूर्वविदेव तदनन्तरं ध्यानान्तरे वर्तमानः क्षायिकज्ञानदर्शनचारित्रवीर्यातिशयसम्पत्समन्वितो भगवान् केवली जायते, स चायं तापुनर्भवसम्पदङ्गनासमालिङ्गितवपुः कृतकृत्योऽचिन्त्यज्ञानाद्यैश्वर्यमाहात्म्यातिशयः परमभक्तिनम्रामरेश्वरादिवन्द्यचरणोऽन्तर्मुहूर्तं देशोनां वा पूर्वकोटिं भवोपग्राहिकर्मवशाद्विहरन् यदाऽन्तर्मुहूर्तशेषपरिशेषायुष्कस्तत्तुल्यस्थितिनामगोत्रवेदनीयश्च भवति तदा मनोवाग्बादरकाययोगं निरुध्य सूक्ष्मकाययोगोपगः सूक्ष्मक्रियाऽप्रतिपाति शुक्लध्यानं तृतीयमध्यास्ते । यदा पुनरन्तर्मुहूर्तस्थितिकायुष्ककर्माधिकस्थितिशेषकर्मत्रयो भवत्यसौ तदाऽऽयुष्ककर्मस्थितिसमानस्थितिशेषकर्मसम्पादनाय समुद्घातमाश्रित्य दण्डकपाटमन्थलोकपूरणानि स्वात्मप्रदेशविसरणतश्चतुर्भिः समयैर्विधाय तावद्भिरेव तैः पुनस्तानुपसंहृत्य स्वप्रदेशविसरणसमीकृतभवोपग्राहिकर्मा स्वशरीरपरिमाणो भूत्वा ततस्तृतीयं शुक्लध्यानभेदं परिसमाप्य तुरीयं चतुर्थं शुक्लध्यानमारभते, तत् समुच्छिन्नप्राणापानप्रचाराशेषकायवाङ्मनोयोगसर्वप्रदेशपरिस्पन्दत्वात्समुच्छिन्नक्रियानिवर्तीत्युच्यते, तत्र च सर्वबन्धास्रवनिरोधः, अशेषकर्मपरिक्षयसामर्थ्योपपत्तेः, तदेव च निःशेषभवदुःखविटपिदावानलकल्पं साक्षान्मोक्षकारणम्, तद्ध्यानगतोऽयोगिकेवली निःशेषितमलकलङ्कोऽवाप्तनिजशुद्धस्वभाव ऊर्ध्वगतिपरिणामस्वाभाव्यान्निरावरणप्रदीपशिखावदूर्ध्वं गच्छति एकसमयेनाऽऽलोकान्तात्ततो विनिर्मुक्ताशेषबन्धस्य प्राप्तनिजस्वरूपस्य आत्मनो लोकान्तेऽवस्थानं मोक्षः । अत्र च जीवाजीवयोरास्रवस्यापि आगमादिनाध्यक्षानुमानतोऽपि सिद्धिः प्रदर्शिता, कर्मयोगपुद्गलाऽऽत्मप्रदेशानां परस्परानुप्रवेशस्य भावस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलम्भेऽपि अनुमानात् सिद्धिः, तथाहि, सकलज्ञेयज्ञानस्वभावस्यात्मनः स्वविषयेऽप्रवृत्तिर्विशिष्टद्रव्यसम्बन्धनिमित्ता, पीतहृत्पूरपुरुषस्वविषयज्ञानाप्रवृत्तिवत्, यश्चात्मनः स्वविषयप्रतिबन्धकं द्रव्यं तज्ज्ञानावरणादि वस्तु सत् पुद्गलरूपं कर्म, आत्मनश्च सकलज्ञेयज्ञानस्वभावता स्वविषयाप्रवृत्तिश्च छद्मस्थावस्थायां प्राक् प्रदर्शितैव । औदारिकाद्यशेषशरीरनिबन्धनस्यानेकावान्तरभेदभिन्नाष्टविधकर्मात्मकस्य कार्मणशरीरस्य सर्वज्ञप्रणीतागमात् सिद्धेः कथं न ततो बन्धसिद्धिः । न च कार्मणशरीरस्य मूर्तिमत्त्वात् सत्त्वे उपल

---

१ तथा च दर्शन कर्मक्षया निर्जरा भवति कर्मक्षयो मोक्ष इति न तयोर्भेदः, संवरस्त्वास्रवनिरोधलक्षणः ॥

चिच स्यादनुपलभ्यते चातो न तत्सदिति वाच्यम्, यतो न सर्वं मूर्तिमदुपलभ्यते सौक्ष्म्यात् पिशाचादिशरीरस्येवौदारिकादिशरीरनिमित्ततयोपकल्पितस्यानुपलम्भेऽप्यपह्नोतुमशक्यत्वात्, अनुपलभ्यमानस्याप्यस्तित्वस्याभ्युपगमवादात्, न च तदभावे औदारिकाद्यपूर्वशरीरसम्बन्ध आत्मनः स्यात्, न हि रज्ज्वाकाशयोरिव मूर्तामूर्तयोर्बन्धविशेषयोगः, कार्मणशरीराविनाभूतश्चासुक्ष्म सदात्मेति तस्य कथञ्चिन्मूर्तत्वे ततश्चौदारिकादिशरीरसम्बन्धो रज्जुघटयोरिवोपपत्तिमान् । अथ सूक्ष्मशरीरसिद्धावप्यात्मनिरपेक्षाः परमाणवो वाय्वादिमूर्त-द्रव्यनिमित्तपरमाणुद्रव्यवत्कल्पिष्यन्तीति न बन्धहेतुत्वास्रवसिद्धिः, नैतत्, अङ्गीकृतत्वेव प्र-प्रयोजनस्याचेतनस्यात्मनिरपेक्षपरमाणुहेतुत्वानुपपत्तेः, न ह्यभ्यन्तरीकृतचेतनप्रयोजनस्य आकाशद्रव्यादर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भनिरपेक्षपरमाणुजन्यता परस्यापि सिद्धा, अतस्तत्प्रयोजनानुषङ्गस्य चेतनस्य मनोवाक्कायव्यापारवतः कर्मवर्गणापुद्गलसञ्चितस्य कार्मणशरीरानुविद्धस्य तथाविधतच्छरीरनिर्वर्तकत्वम्, अन्यथा तथाविधकारणप्रभवतच्छरीराभावे आत्मनो बन्धाभावे संसारित्वविकलं जगत् स्यादेव, तदेवमनुमानागमाभ्यां बन्धस्य प्रसिद्धिः । संवर-स्य त्वप्यक्षानुमानागमप्रसिद्धता न्यायानुगतैव, चैतन्यपरिणते स्वात्मनि स्वसंवेदनाध्यक्ष-सिद्धत्वात्, अन्यत्र तु तत्प्रभवकार्यानुमेयत्वात्, तत्प्रतिपादकस्यागमस्य सद्भावात् । निर्जरा तु ज्ञानावरणीयादेः कर्मणः केवलज्ञानसद्भावान्यथानुपपत्त्याऽनुमानत आगमतश्चास्मदा-दिभिः प्रतीयते, सर्वकर्मनिर्जरावद्भिस्तु स्वसंवेदनाध्यक्षत्वेन, परमपदप्राप्तिहेतोः सम्य-ग्ज्ञानादेः स्वसंविदितत्वात् । सर्वकर्मापगमाविर्भूतचैतन्यसुखस्वभावात्मस्वरूपस्य मोक्षस्याप्य-नन्तरोक्तन्यायतः प्रतिपत्तिः, तथाहि यदुत्कर्षतारतम्यादपचयतारतम्यं तत्प्रकर्षनिष्ठा-गमने भवति तस्यात्यन्तिकः क्षयः, यथोष्णस्पर्शतारतम्यात् शीतस्पर्शस्य, भवति च ज्ञानवैराग्यादेरुत्कर्षतारतम्याद्रागादेरपचयतारतम्यमित्यनुमानतो भगवदागमतश्चा-स्मदादेरपवर्गसिद्धिः, भगवता तु केवलाध्यक्षत इति जीवाजीवपदार्थद्वयाऽव्यतिरिक्तास्रवादि-

१ एव कश्चिदात्मनि सामस्त्येन कर्माणि निर्जीर्यन्ते विपाकान्तत्वात् यथैव तथैव यथाकालादि, विपाकान्तानि च कर्माणि फलावसानत्वात् यथा नित्यत्वप्रसङ्गः स्यात् सर्वकर्मनिर्जरासिद्धिभाभ्या ॥ २ अत्र यद्यपि जीवाजीवव्यतिरिक्ता नास्रवादय तत्राश्रव मिथ्यादर्शनादिरूपो जीवस्य परिणाम एवस्थ दर्शनभेद आश्रवनिरोधरूपश्च आत्मना निर्वृत्तिरूप परिणामः, परिणामपरिणामिनोरनन्यत्वाद्वा स्वरूप एव निर्जरापि कर्मपरिणाट जीव स्वशक्त्या कर्मणा सयाथक्रममापादयति मोक्षोऽपि समस्तकर्म विरहित आत्मा बन्धश्च कर्मस्वरूप पुद्गलात्मत्वादजीव एवेति जीवाजीवावेव तत्त्व तथापि प्राणिनां मोक्षमार्गप्रतिपत्तिसम्पादनायास्रवादय पृथगुपन्यस्तास्तत्र तत्राभिहिता इति मत्वाऽत्र जीवाजीवेत्यादि ॥

प्रतिपत्तिर्मुमुक्षुभिर्विधेया । न यदि मोक्षार्थिभिरवश्यं मोक्षः प्रमाणतः प्रतिपत्तव्यः, अन्यथा तदुपायप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, न ह्यप्रमाणादिसद्भावस्तत्प्राप्त्युपाये कृष्यादौ प्रवर्त्तितुमुत्सहते, तदुपायप्रवृत्तिरप्युपायस्वरूपसंवरनिर्जरालक्षणपदार्थद्वयप्रतिपत्तिमन्तरेणानुपपन्ना, अज्ञातस्य [illegible]कादिविषयस्यानुपपत्तेः, तथाऽशेषकर्मवियोगलक्षणो मोक्षः संवरनिर्जराफलं तद्भावेऽनुपपन्नमानन्तर्येण [illegible]ज्ञानपूर्विकामाक्षिपति, न ह्यभिनवकर्मोत्पत्तौ प्राक्तनाशेषकर्म[illegible] [illegible] वाऽऽत्यन्तिकस्तद्वियोगः सम्भवतीति संवरनिर्जराज्ञानं मुमुक्षुभिरवश्यं विज्ञातव्यम् । कर्मबन्धोऽपि संवरनिर्जरानिवर्त्तनीयः संसारसरित्स्रोतः प्रवर्त्तको [illegible] [illegible]योगात् । अयमप्याश्रवयुक्तत्वेन ज्ञातव्यः, अन्यथा तदनुपपत्तेः, यथा हि पटादेः स्नेहाभावे रजःसम्बन्धो न घटते तथा कषायस्नेहाभावे [illegible] [illegible] उपपत्तिमान् । आस्रवोऽपि बन्धहेतुर्जीवाजीवकारणतया ज्ञातव्यः, [illegible] [illegible]भवात्, न ह्यज्ञातकारणं तत्कार्यतया शाल्यङ्कुरादिवज्ज्ञातुं शक्यम् । न च जीवाजीवाभ्यां बहिर्भूतमास्रवस्य कारणं भवति तद्व्यतिरेकेण पदार्थान्तरस्याभावात्, जीवाजीवयोश्च परिणामित्वं तत्यास्रवहेतुत्वम्, एकान्तनित्यस्यानित्यस्य वाऽर्थक्रियाऽनिर्वर्त्तकत्वेनासत्त्वात्, तस्मात् परिणामिजीवाजीवपदार्थद्वयातिरिक्तौ कथञ्चित्सकारणौ हेयोपादेयरूपौ बन्धमोक्षौ प्रतिपत्तव्याविति सप्तपदार्थाः प्रमाणतोऽभ्युपगन्तव्याः । यथा च संवरनिर्जरयोर्मोक्षहेतुता आस्रवस्य बन्धनिमित्तत्वं तथाऽऽगमात् प्रतिपत्तव्यम्, तस्य च [illegible] [illegible] [illegible]विषये वस्तुतत्त्वे सर्वथाऽविसंवादादृष्टविषयेऽप्येकवाक्यतया प्रवर्त्तमानस्य प्रामाण्यं प्रतिपत्तव्यम् । न च वक्त्रधीनत्वात्तस्याप्रामाण्यम्, वक्त्रधीनत्वप्रामाण्ययोर्विरोधाभावात्, वक्त्रधीनस्यापि प्रत्यक्षस्य प्रामाण्योपलब्धेः । न चाक्षजत्वाद्वस्तुप्रतिबद्धत्वेन तत्र प्रामाण्यं न शाब्दस्य विपर्ययादिति वक्तव्यम् । शाब्दस्यात एव प्रमाणान्तरत्वोपपत्तेः, अन्यथाऽनुमानाविशेषप्रसङ्गात्, तथाहि गुणवद्वक्तृप्रयुक्तशब्दप्रभवत्वादेव शाब्दमनुमानज्ञानाद्विशिष्यते, अन्यथा बाह्यार्थप्रतिबन्धस्यात्रापि सद्भावान्नानुमानादस्य विशेषः स्यात् । यदा च परोक्षेऽपि विषयेऽस्य प्रामाण्यमुक्तन्यायात्तदा गुणवद्वक्तृप्रयुक्तत्वेनास्य प्रामाण्यमतश्च गुणवद्वक्तृप्रयुक्तत्वमितीतरेतराश्रयदोषोऽपि नात्रावकाशं लभते । यथोक्तसंवादादस्य प्रामाण्यनिश्चये कुतोऽयमस्यात्र संवाद इत्यपेक्षायामाप्तप्रणीतत्वादित्यवगमो न पुनः प्रथममेव तत्प्रणीतत्वनिश्चयादस्यार्थप्रतिपादकत्वम्, प्रतिबन्धनिश्चयादनुमानस्येव, नापि दृष्टविषयाविसंवादिवाक्यैकवाक्यता विरहय्यादृष्टार्थवाक्यैकदेश-

स्यादेव कुतश्चित् प्राक् सत्यादिरूपनिरूपणस्य प्रामाण्यस्य निश्चय, अभ्यासादाम्नायान्तु आप्तप्रणीतत्वनिश्चयात् प्रवृत्तिरदृष्टार्थवाक्यान्न वार्येत इति कुत इतरेतराश्रयावकाश ॥

इति तपोगच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजय
लब्धिसूरिणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने आप्तादिस्थान
वर्णनं नाम षट्त्रिंश सोपानम् ॥

अथ वचनविचार ।

एकान्तवादिवचनाना सामान्य विशेष उभयमनुभय वा वाच्य न सम्भवति यतो विप्रवादिनो दृष्टार्थेऽपि सर्वथाप्रवृत्तिरेव, निश्चितविसंवादाङ्गुल्यग्रहस्तियूथशतप्रतिपादक-वाक्यादिवत् किं पुनरदृष्टार्थे । सामान्यस्य ह्येका नत्वादिवचनवाच्यत्वे घटाद्यानयनाय प्रेरित सर्वत्र प्रवर्तेत, सामान्यस्येतरव्यावृत्तप्रतिनियतैकवस्तुरूपत्वायोगात्, न वा कचित् प्रवर्तेत, प्रवृत्तेर्विशेषनिबन्धनत्वात्, सामान्यस्यानर्थक्रियाकारितया च प्रवृत्तिनिबन्धनत्वायोगात् । न च यदाऽश्रुतपूर्व वाक्य प्रतिपत्ता शृणोति तदा सङ्केतकालानुभूताना पदाना सामान्यमेवार्थं प्रतिपद्यते, वाक्यार्थप्रतिपत्तिस्त्वपेक्षासन्निधानाभ्या विशेषणविशेष्यभावात् पदार्थप्रतिपत्तिनिबन्धना, न पुनस्ततो वाक्यात्तथाविधस्य, तस्य स्वार्थेन सह सम्बन्धाप्रतिपत्ते । वाक्यमेव च प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारक्षमम, न पदम्, अनर्थक्रियाकारिसामान्यप्रतिपादकत्वादिति वाच्यम्, एव कल्पनाया पदार्थानामपि वाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वासम्भवात्, यथा हि घट पट कुम्भ इत्यादिपदेभ्योऽन्योन्याननुषक्तसत्तासामान्यात्मकार्थप्रतिपत्तिस्तथा सम्बद्धपदसमूहश्रवणादपि तथाविधसामान्यप्रतिपत्ति कुतो न भवेत्, न हि तत्र सामान्यमात्राधिगमे तत्परित्यागेन विशिष्टार्थप्रतिपत्तौ निमित्तमस्ति, पदार्थस्य पदार्थान्तर प्रत्युत्पत्तौ प्रतिपत्तौ वा अपेक्षादेरयोगान्न पदार्थाना प्रतिपत्तावपेक्षासन्निधानादिक निमित्तम्, पदार्थस्य सामान्यात्मकत्वेनोत्पत्तेरसम्भवात्, स्वपदेभ्य एव पदार्थप्रतिपत्त्या तत्प्रतिपत्तावपि पदार्थान्तरापेक्षाद्यनुपपत्तेश्च । न वा सामान्यपरित्यागे किञ्चिन्निबन्धनमस्ति बाधकाभावात् सत्यर्थित्वे उभयप्रतिपत्तिप्रवृत्ती स्याताम । न च वाक्यार्थप्रत्यय एव बाधक, तेन तस्य विरोधाभावात्, सामान्यविशेषयो साहचर्यात्, सामान्यप्रत्ययस्य च विशेषप्रतिपत्ति प्रति निमित्तत्वाभ्युपगमात् निमित्तस्य च निमित्तिनाऽबाध्यत्वात्, अन्यथा तस्य तन्निमित्तत्वायोगात् । न च यत्र पदार्थानामेकद्रव्यसम्बन्धस्तत्र पदार्थसामान्यपरित्यागाद्विशेष प्रतिपत्तव्य, यथा नीलोत्पलादाविति वाच्यम, तथा सति हि सकलवाक्यान्यत्र व्यु

त्वादितान्येव भवन्ति, तथाहि च यत्किञ्चित्सम्भवदेकद्रव्यार्थनिवेशि पदसमूहः स सङ्केतसमयावगतसामान्यात्मकस्वस्वार्थपरित्यागेन तेषामेव विशेष्यविशेषणभावेन विशिष्टार्थगोचरं प्रतिपत्तुः, यथा नीलोत्पलं पश्येत्यादि पदसङ्घातः, तथा चायमपूर्ववाक्यार्थस्य पदमनुनाथ इति सङ्केतमनुसृत्य यदा ततस्तथाभूतमर्थं प्रत्येति तदा कथं न विशिष्टार्थवाचकं वाक्यम्, अनेनैव च क्रमेण शब्दविदा समयव्यवहार उपलभ्यते, यथा धात्वादिः क्रियादिवाचकः, कर्त्रादिवाचकश्च लडादिरिति समयपूर्वकं प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति व्युत्पादितोऽनर्थक्रियाकारित्वेन सामान्यमात्रस्य विशेषनिरपेक्षस्य प्रतिपादयितुमनिष्टत्वपरित्यागेन व्यवहारकाले विशेषमवगच्छति व्यवहारी, तस्मात् केवलस्य पदस्य प्रयोगार्हत्वात् प्रयोगार्हस्य च वाक्यस्य सामान्यानभिधायकत्वात् कथं सामान्यं शब्दार्थः स्यात्। केचित्तु पूर्वपदानुरञ्जितं पदमेव वाक्यम्, पदार्थान्तरविशेषितः पदार्थ एव च वाक्यार्थः, यथाहि दण्डी छत्रीत्यादिव्यपदेशेन पुरुष एव समासादयति नान्यस्तद्वयतिरिक्तः तथा अपाक्षीत् पचति पक्ष्यतीत्यादिपदैरतीतकालाद्यवच्छिन्न क्रियाविशिष्टश्च देवदत्त एव प्रतीयते देवदत्तशब्देन तेषां सामानाधिकरण्यात्, न तु तद्व्यतिरिक्तोऽर्थः । अग्निहोत्रं जुहुयात्, ग्रामं गच्छ, स्वाध्यायः कर्तव्य इति लिङ्लोट्कृत्यप्रयोगेष्वपि कर्मणि नियुक्तः क्रियाविशिष्टोऽन्वेषणादिविशिष्टश्च देवदत्त एव प्रतीयते, केवलं वर्त्तमानादिकालो नात्र विशेषणत्वेनावतिष्ठते । न चात्र यद्यतिरेकावगतिर्न भवति तर्हि कथं पुरुषो भावसाधने प्रवर्त्तेत, यथाहि देवदत्त पचतीत्यादिवाक्यान्न प्रवर्त्तते तथा जुहुयादित्यस्मादपि न प्रवर्त्तेत, प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावेऽविशेषादिति वाच्यम्, जुहुयादित्यादिवाक्यजनितविज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्, प्रवृत्तेस्तद्भावभावित्वेनोपलम्भात्, एतद्वाक्यजन्यं हि विज्ञानं स्वर्गादिसाधने पुरुषं नियोजयदुपलभ्यते, न तु पचतीत्यादिवाक्यजनितमिति वदन्ति तन्न सम्यक्, एकान्तपक्षे विशेषणविशेष्ययोरत्यन्तं भेदेऽभेदे वा विशेषणानुरागस्य पदे पदार्थे वाऽसम्भवाद्वाक्यार्थकल्पनादेरनुपपत्तेः, भेदे सम्बन्धासिद्धेः, अभेदे एकस्य वास्तविकविशेषणविशेष्यरूपत्वासङ्गतेः, अतो नापाक्षीद्देवदत्त इत्यादौ कालक्रियाविशिष्टदेवदत्तादिप्रतिपत्तिः । तद्भावभावित्वस्यान्यथासिद्धत्वाच्च न लिङादियुक्तवाक्यजनितविज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वम् । यत्तु लिङादिभिः साध्यतया भाव एवाभिधीयते न तु कर्त्ता, पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातमाचष्ट इति वचनात्, भाव एव च कालत्रयशून्यः साध्यतया प्रतीयमानो विधिरुच्यते स चात्मलाभाय पुरुषं प्रवर्त्तयन् लिङर्थ इति मतं तदपि न युक्तम्, फलसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वविकल्पाभ्यां भावस्य साध्यत्वानुपपत्तेः । तत्र न तावत्फलनिरपेक्षो भावः पुरुषं प्रेरयितुं समर्थः, फलविकले कर्मणि प्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवृत्त्यसम्भवात् । किञ्च न निष्पन्नस्य तस्य प्रेरकत्वम्, तत्सद्भावस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्,

वगमेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तत्पदं तमर्थमेव बोधयतीति चेत्तर्हि गवादिपदान्यप्यनवगतसम्बन्धानि शब्दशक्त्यैव स्वार्थप्रत्यायकानि स्युः । अपि च विधिवाक्यश्रवणानन्तरं प्रवित्तिर्यदि स्वीक्रियते तत्र सम्भवति, वाक्यश्रवणानन्तरं पुरुषस्यैवाऽध्येषणादिविशिष्टतया प्रतीते, पुरुषश्चात्मानमेव वाक्यात् कर्मणि नियुज्यमानमवगच्छति, तदनन्तरमात्मेच्छयैव प्रवर्त्तते, अत एव प्रवृत्तिरप्यन्यथा सिद्धति नासौ लिङर्थमवगमयति तस्मात् पुरुषव्यापारान्यथानुपपत्त्या विधिप्रतीतिरित्यभ्युपगमो निरस्तः । प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या निमित्तमात्रस्यैवावगतेः, प्रत्यक्षादेरपि हि हेयमुपादेयञ्चार्थमवगत्य निवर्त्तन्ते प्रवर्त्तन्ते वा प्राणिनः, न च तत्र विधेर्निमित्तत्व प्रवर्त्तकत्वं चेष्यते, एवमिष्टाभिप्रेतफलार्थी अध्येषणादेरिच्छातो वा प्रवर्त्तते । अध्येषणादेश्च यदाध्येषणा तदा तस्या एव यदा च प्रेषणा तदा तस्या एव यथासम्भवं प्रवर्त्तकत्वसम्भवान्न व्यभिचारित्वम्, यथा रक्ततन्त्वभावेऽपि शुक्लतन्तुभ्यः पटोत्पत्तौ रक्ततन्तवः पटकारणं न स्युः, तस्मान्न विधेः प्रवर्त्तकत्वम् । एवं न हिंस्यादिति प्रतिषेधविधिरपि नत्वथं न हि स्वयं निषिद्धो निवर्त्तयितुं प्रेरयति, तस्याभावरूपत्वेन तत्र विधेः प्रवर्त्तकत्वासम्भवात्, न ह्यक्रियात्मके नञर्थे कस्यचित्प्रेरकत्वम् । न च वधप्रवृत्तं पुरुषं निवर्त्तयति प्रतिषेधविधिरिति वाच्यम्, प्रतिषेधेनैव निवर्त्तितत्वात्तत्र विधेर्वैयर्थ्यात् । न च भावनाया विध्यर्थे वा निषेधे प्रवर्त्तकत्वम्, पुरुषस्य रागत एव तत्र प्रवृत्त्या विधेर्वैयर्थ्यात्, विधिसम्प्रवृत्तपरत्वे च, रागात् प्रवृत्तस्य प्रवर्त्तने विधित्वायोगात् । न च नञ्सम्बद्धभावनायां नञर्थसम्बद्धधात्वर्थे वा प्रेरकत्वं वाच्यम्, अभावरूपत्वेन तस्य प्रवृत्तिविषयत्वानुपपत्तेः । न च हिंसाविशिष्टायां भावनायां रागात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं प्रतिषेधपर्युदस्तायां विधिना नियुज्यत इति वाच्यम्, अभावविशिष्टाया भावनाया विधिविषयत्वायोगात्, न चासौ हिंसनाभावविशिष्टा विधिविषयता प्रतिपद्यते, अभावस्याव्यापाररूपतया भावनां प्रति व्यवच्छेदकत्वायोगात् । न च नञुपहितो हिंसतिरभक्ष्यास्पर्शनीयन्यायेन हिंसनव्यतिरिक्तधात्वर्थान्तराभिधायकत्वात् तदवच्छिन्नां भावनां प्रकाशयति सा च विधिगोचरचारिणीति वाच्यम्, हिंसनव्यतिरिक्तधात्वर्थमात्रविशिष्टाया भावनाया विधेः प्रवर्त्तकत्वस्यैव सम्प्राप्तेः, न तु निवर्त्तकत्वस्य, निषेधे प्रवर्त्तकत्वं न सम्भवतीति पूर्वमेव प्रतिपादितम्, नातो विधेः प्रवर्त्तकत्वं निवर्त्तकत्वं वा मीमांसकाभिप्रायेण सम्भवति । अन्ये तु वाक्यार्थो भावना, सा च भाव्येऽर्थे स्वर्गादिके पुरुषस्य व्यापारः, किं केन कथमिति त्र्यंशपरिपूर्णा, किमिति स्वर्गं केनेति दर्शपूर्णमासादिना भावयेत् कथमिति प्रयोगादिव्यापाररूपामितिकर्त्तव्यतां दर्शयति, इयं भावना पदार्थप्रतिपाद्या, पदानां वाक्यार्थप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्, पदानि हि न वाक्यार्थं बोधयन्ति, स्वार्थप्रतिपादनमात्रेण तद्व्यापारस्य निवृत्तेः, वाक्यार्थबोधकत्वञ्चान्वयव्यतिरेका

ना पदार्थानामेवाकाङ्क्षायोग्यतासन्निध्यवच्छिन्नानाम्, पदश्रवणाभावेऽपि हि यदा श्वेतगुण द्रव्य पश्यति हेषाशब्दादश्वजातिञ्चानुमिनोति खुरविक्षेपादिजनितशब्देन क्रिया बुध्यते तदा श्वेतोऽश्वो धावतीत्यवगच्छति, यत्र च मानसादपचाराच्छृण्वन्नपि पदानि न पदार्थानवधारयति तत्र न भवति वाक्यार्थप्रत्यय इत्यन्वयव्यतिरेकवत्त्वात् पदार्थाना वाक्यार्थबोधकत्व निश्चीयत इति तदप्ययुक्तम्, पुरुषव्यापारस्य तद्व्यतिरिक्तस्य पूर्वं प्रतिषिद्धत्वाद्वाक्यार्थानुपपत्ते, तत्सत्त्वेऽपि पदार्थात्तस्याभेदे पदार्थ एव स्यान्न वाक्यार्थः, ततश्च वाक्यार्थस्य पदार्थगम्यत्वात् पदार्थस्य सामान्यात्मकतयाऽकार्यत्वेन धर्मरूपता न स्यात्। सामान्यस्य नित्यतया च वर्तमानत्वात् प्रत्यक्षाद्यवतारेण चोदनाया अनुवादकत्वं स्यात्। तथा च तद्विषये प्रवृत्ता चोदना प्रमाण न स्यात्, पदानामपि स्मृत्युत्पादकत्वेनैव प्रामाण्यस्य भवद्भिः स्वीकारात् शाब्दस्य न क्वचिदर्थे प्रामाण्यं भवेत्। किञ्च पदार्था वाक्यार्थं किं शब्दप्रमाणतयाऽवबोधयन्ति, उतानुमानत्वेन, किं वाऽर्थापत्तित्वेन, आहोस्वित् प्रमाणान्तरत्वेन, नाद्यः पदार्थानामशब्दात्मकत्वात्। न द्वितीय, वाक्यार्थप्रतिबद्धतया पदार्थाना प्रागप्रतिपत्तेरनुमानानवतारात्, न च वाक्यार्थो न प्रमाणान्तरगोचर, अतोऽनवगतो पदार्थव्यापकताऽनुमानगोचर इति वाच्यम्, अन्यत्रापि तथाभावप्रसक्ते । वाक्यार्थाविनाभावित्वावगमे वा चोदनाया अनुवादरूपताप्रसक्त्याऽप्रामाण्य स्यात्। न वा पदार्थाना पक्षधर्मता क्वचिदवगता न च तदवगममन्तरेणानुमानप्रवृत्ति । न तृतीय, चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यभ्युपगमव्याघातात्, अनुमानादर्थापत्तेरव्यतिरेकाच्च। अत एव न तुर्यविकल्पोऽपि युक्त । न च पदेभ्य पदार्थास्तेभ्यश्च वाक्यार्थ प्रतीयत इति परम्परया चोदनाया धर्मं प्रति निमित्तत्वमिति वक्तव्यम् तथा सति श्रोत्रात पदज्ञान तत पदार्थविज्ञान तस्माच्च धर्मज्ञानमिति परम्परया प्रत्यक्षलक्षणोऽर्थो धर्म स्यात्, साक्षाद्धर्मं प्रति न प्रत्यक्षस्य व्यापार इति तु चोदनायामपि समानम्। यदुक्त पदार्थस्यापि स्मारकत्वान्न वाचकम्, न वा स्मर्यमाणपदार्थसम्बद्धतयाऽविज्ञाते वाक्यार्थे पदार्थस्मरणान्यथानुपपत्त्या प्रतिपत्तिर्युक्ता, न च सम्बन्धो वाक्यार्थेन सह कस्यचिदवगन्तु शक्य, सम्बन्धप्रतिपत्ते सम्बन्ध्यवगमपूर्वकत्वात्, स्मर्यमाणपदार्थप्रतिपत्तेर्यथानुपपत्तिञ्च विना नान्यतो वाक्यार्थप्रतिपत्ति, तामन्तरेण च नान्यथानुपपत्ते प्रवृत्तिरितीतरेतराश्रयप्रसक्तेर्न कथञ्चिद्वाक्यार्थप्रतिपत्तिः स्यात्। मानसापचारस्थलेऽपि न पदार्थानवगमाद्वाक्यार्थानवगम किन्तु विशिष्टपदसमुदायात् कथञ्चिदभिन्नस्य वाक्यस्यैवानवबोधात् तत्र वाक्यार्थप्रतिपत्तिः। न ह्युपहितमनसो वाक्यात्मकपदाना श्रोत्रसम्बन्धमात्रेणावगम, न चानवगत स्वरूपेण वाक्य वाक्यार्थसम्बद्धत्वेन वा स्वार्थं प्रतिपादयत्यतिप्रसङ्गात्। किञ्चोपहतमना यदि शृणोति पदानि

त्मिमिति [illegible]वधारयत्ययर्म, न च तदर्थावधारणं परामर्शरूपम्, तच्च न सम्भवति, उपप्लव मनस्कत्वादिति वाच्यम्, पदश्रवणस्याप्यवधारणात्मकत्वात्तदात्मकस्य च तच्छ्रवणस्य [illegible] दर्शनादिवत् परमार्थतोऽश्रवणरूपत्वात्, अविकल्पज्ञानस्याज्ञानरूपत्वाच्च । अपि च पूर्वपदानुविद्धमन्त्यपदं हि वाक्यम्, पूर्वपदानि च स्वाभिधेयविशिष्टतया चरमपदप्रतिपत्तिकाले परामृश्यमानानि वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकानि, तथा च पदार्थानवगमे वाक्यस्यैव स्वार्थाभिधानानुपपत्त्याऽनवगमात् कथं ततो वाक्यार्थप्रतिपत्ति भवेत्, तथाहि गौर्गच्छतीति [illegible]प्रयोगे गोशब्दात् सामान्यविशेषात्मकं पदार्थं गच्छत्यादिक्रियासापेक्षं प्राक् प्रतिपद्यते, [illegible] तमेव प्रतिनियतगमिक्रियावच्छिन्नमवगच्छति, तत क्रिया [illegible] सामान्यविशेषात्मको वाक्यार्थो व्यवतिष्ठते पदसमुदायात्मकाद्वाक्यात् पदार्था[illegible] तस्य प्रतिपत्तौ, यस्मिन्नुच्चरिते यः प्रतीयते स एव तस्यार्थ इति शाब्दिकानां व्यवहारात्, [illegible] पदार्थप्रत्ययः पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्यय इत्यपास्तम्, अतो नाभि[illegible] क्रियाकारकादीनामेकान्ततोऽभिधानम्, पदार्थान्तरासक्तपदार्थ[illegible] प्रसक्तेनैव वाक्यार्थस्याभिधानेन शेषपदोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, प्रति[illegible] गौरित्युक्तौ गच्छतीत्यादिक्रियाविशेषाकाङ्क्षाभावप्रसङ्गाच्च, तत [illegible]त्वात् । किञ्च विशेषाणामानन्त्यात् सङ्केतकरणासम्भवात् सङ्केतितस्य चातिप्रसक्तत्वे प्रतिपादकत्वायोगात् पदार्थानां विशेषप्रत्यायनसामर्थ्यं न स्यात्, सामान्यस्य चार्थक्रियाऽनिर्वर्त्तकत्वेन व्यापित्वेन चानयनादिक्रियासंसर्गाभावाच्च पदप्रति[illegible] स्यात्, तस्मात् सामान्यशब्दार्थवादिप्रकल्पितं पदाभिधेय[illegible], विशेषाः शब्दवाच्या इति द्वितीयपक्षोऽपि न युक्त, एकस्यैव [illegible] विवक्षितदुग्धशब्दवाच्यत्वे एकविशेषव्यतिरेकेणान्येषां न स्यात्, [illegible] वाच्यत्वे चैकस्मिन्नपि पयसि बहुत्वप्रसङ्ग, परस्परविविक्तपय परमाणूनां [illegible], [illegible]व्यतिरेकेण पयसोऽनभ्युपगमात् तथा तस्याप्रतीतेश्च । न चैककार्यकारि[illegible] तस्यापि वस्तुत्वे तद्रूपत्वात् अवस्तुत्वे कार्यविरोधात् । तेषामेकत्रैव सामर्थ्ये तस्यैकस्यैकपरमाणुरूपत्वेऽनुपलभ्यताप्रसङ्गात्, अनेकाणुरूपत्वे एककार्यत्वविरोधात् एकस्य तत्कर्तृकत्वविरोधाच्च, स्थूलैकवस्तुनस्तदेककार्यत्वे तस्य समानरूपत्व स्यात् स्वारम्भाव यवद्रव्यव्यापकैकरूपत्वादवश्यं विशेषमात्रवादत्यागः स्यात् । तृतीयविकल्पोऽपि प्रत्येकपक्षभाविदोषप्रसङ्गान्नाभ्युपगन्तुं युक्त, परस्परनिरपेक्षसामान्यविशेषयोरभावेनाङ्गुलिद्वयाभावे तत्संयोगवत्तदाश्रयोभयवाच्यायोगात् । प्रतिनियतसामान्यविशेषयोरनभिधाने प्रवृत्त्यादिव्य

---

१ स्वस्यारम्भकद्रव्येषु व्यापकतया वर्तमानं यदेकं तस्य सामा यरूपत्वादिति भाव ॥

बाधाभावप्रसङ्गानुभवविरुद्धस्वीकारोऽपि न सङ्गतः । न चानुभयपक्षः सम्भवति, अयोऽन्यव्यवच्छेदरूपयोरन्यतरनिषेधस्य तदपरविधिनान्तरीयकत्वात् । परस्परापेक्षया द्वयोरप्युपसर्जने च निरपेक्षत्वे चासत्त्वमेव सापेक्षत्वे तु सत्त्वमेव, द्वयोरपि प्राधान्ये तु तत्त्वमेव, अन्यतरस्यैवोपसर्जनत्वे निमित्तानुपपत्तिः । द्वयोरप्यौदासीन्याभ्युपगमेऽवस्तुतापत्तिः स्यात् । वस्तुतस्त्वेकस्य वस्तुनो द्रव्यपर्यायोभयप्रमाणत्व प्रधानोपसर्जनरूपतया प्रतिपत्त्यभ्युपगमे स्यात्सामान्यविशेषात्मकं वस्त्वित्यनेकान्तात्मकवस्तुप्रतिपादकत्वेन शब्दस्य प्रमाणभूतप्रतिपत्तिनिबन्धनस्याभ्युपगमाद्वचनानुभवस्य समानासमानपरिणामात्मकैकवस्तुप्रतिपादकत्वेन शब्दस्याभ्युपगमात् । तदेवमेकान्तवादिप्रकल्पितस्य प्रमाणत्वात् सर्वस्याघटमानत्वात्तच्छासनं दृष्टवददृष्टार्थेऽपि विसंवादित्वादप्रमाणम्, तत्प्रतिपक्षभूतस्य यथोक्तजीवादितत्त्वप्रकाशकस्य सर्वत्र दृष्टार्थेऽव्यभिचारित्वाददृष्टेऽपि सद्धेतु-हेत्वादयस्वरूपे बन्धमोक्षलक्षणे वस्तुतत्त्वे प्रमाणमिति स्थितम्, अत पूर्वापरैकवाक्यतया सकलानन्तधर्मात्मकजीवादितत्त्वप्रतिपादकसूत्रसन्दर्भस्य प्रमाणत्वेन प्रवृत्तस्य तात्पर्यार्थज्ञाता सिद्धान्तज्ञाता, न पुनरपरिहृतविरोधतदेकदेशज्ञाता, न चैकदेशस्य स्याद्वादप्रमाणता सम्यक्त्वम् इति व्यवस्थितम् ॥ ६३ ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजय-
कमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरस्य तत्पट्टधरस्य विजय-
लब्धिसूरिणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने वचन-
विचारो नाम एकोनचत्वारिंशं सोपानम् ॥

अथ मुनिरत्नादिसमर्थनम् ।

सूत्रस्य सूत्रार्थस्यार्थज्ञानस्य निष्पत्तिः, न तु सूत्रमात्रेणार्थनिरपेक्षार्थनिष्पत्तिरित्याह—

सुत्ते अत्थनिवेसो न सुत्तमेत्तेण अत्थपडिवत्ती ।
अत्थगई उण णयवायगहणलीणा दुरभिगम्मा ॥ ६४ ॥

सूत्रेऽर्थनिवेशो न सूत्रमात्रेणार्थप्रतिपत्तिः ।
अर्थगतिः पुनर्नयवादगहनलीना दुरधिगम्या ॥ छाया ॥

१ [illegible]

सूत्रमिति, अनन्तार्थराशिसूचनात् सूते वाऽस्मादर्थराशिं शेते वाऽस्मिन्नर्थसमूह श्रूयते वाऽस्मादनेकोऽर्थ इति निरुक्तिवशात् सूत्रम्, अर्यत इत्यर्थस्तस्य साक्षादभिधेयो गम्यश्च सामर्थ्यात्तस्य स्थानमेव सूत्रम्, यथार्थं सूत्रार्थव्यवस्थापनात् सूत्रान्तरनिरपेक्षस्य तस्यार्थव्यवस्थापने प्रमाणान्तरबाधया तदर्थस्य तत्सूत्रस्योन्मत्तवाक्यवदसूत्रत्वापत्तेः, अत एव निर्युक्त्याद्यपेक्षत्वात् सूत्रार्थस्य न सूत्रमात्रेणैवार्थस्य पौर्वापर्येणाविरुद्धस्य प्रतिपत्तिः, अत्यथाथन्यथाऽपि तस्याविवृतस्य श्रुते । अर्थस्य यथाव्यवस्थितस्य प्रतिपत्तिस्तु द्रव्यार्थपर्यायार्थलक्षणनयगह्वररूपारण्ये लीना, तथा च दुरधिगम्या । सकलनयसम्मतार्थस्य प्रतिपादकं सूत्रम् 'जीवो अणाइणिहणो' इत्यादिवाक्यवत्प्रमाणार्थसूचकं स्यात्, प्रवृत्तानि च नयैरेव सूत्राणि, तथा चागमः, 'णत्थि णएण विहूण सुत्तं अत्थो य जिणमए किंचि । आसज्ज उ सोआरं णए णअविसारओ बूआ' [आवश्यकनि० उवघायनि० गा० ३८] इति ॥ ६४ ॥

यत एवमनेकान्तात्मकार्थप्रतिपादकत्वेन सूत्रं व्याख्येयम्—

तम्हा अहिगयसुत्तेण अत्थसंपायणम्मि जइयव्वं ।
आयरियधीरहत्था हंदि महाणं विलंबेंति ॥ ६५ ॥

तस्मादधिगतसूत्रेणार्थसम्पादने यतितव्यम् ।
आचार्यधीरहस्ता हंदि महाज्ञां विडम्बयन्ति ॥ छाया ॥

तस्मादिति, तस्मादधीततत्कालव्यावहारिकाशेषसिद्धान्तेनार्थविषयप्रमाणनयस्वरूपनिर्धारणे यतितव्यम्, अर्थात् सूत्रं श्रोतव्यं श्रुत्वा च नयसर्वसंवादविनिश्चयपरिशुद्ध भावनीयमन्यथाऽऽचार्या धीरहस्ता अशिक्षितशास्त्रार्था, अनभ्यस्तकर्माऽपि कर्मणि धृष्टतया व्यापृतत्वे यथा हस्तस्ते धीरहस्ता आचार्याश्च ते धीरहस्ताश्च आचार्यधीरहस्ता अशिक्षितधृष्टाश्चेति यावत्, हंदि गृह्यताम्, ते तादृशा महाज्ञामाज्ञाशासनं विडम्बयन्ति । तथा च दृश्यन्त एव वस्त्रपात्रादिधर्मोपकरणसमन्विताना यतीनां नैर्ग्रन्थ्याभावान्न सम्यग्व्रतानि तीर्थकृद्भ्य प्रतिपादितानीति प्रतिपादयन्तः सर्वज्ञवचनं यथावस्थितं नावगच्छन्तो दिग्वाससः, तथाहि यद्रागाद्युपचयनिमित्तं नैर्ग्रन्थ्यविपक्षरूपं तत्तदुपचयहेतुः, यथा विशिष्टशृङ्गारानुपक्ताङ्गनाङ्गसङ्गादिकम्, यथोक्तनैर्ग्रन्थ्यविपक्षभूतञ्च श्वेतवाससा वस्त्रादिग्रहणमिति, तदसमीचीनम्, रागाद्युपचयनिमित्तं हि किमेकदेशनैर्ग्रन्थ्यम्, आहोस्वित् सर्वथा नैर्ग्रन्थ्यम्, तत्र न परमपक्षो युक्तः, तथाभूतनैर्ग्रन्थ्यस्य मुक्तव्यतिरेकेणासम्भवात् मिथ्यात्वाविरतिप्रमादकषाययोगलक्षणप्रवृत्ताष्टविधकर्मसम्बन्धस्य सन्ततत्वात्तदभावस्य चात्यन्ति

कस्य निश्शेषतो मुक्तेष्वेव सम्भवात्ततश्च कथं नस्य रागाद्यपचयहेतुतेति हेतोर्विशेषणासिद्धत्वात् । न प्रथमं, देशनैर्ग्रन्थ्यं हि किं सम्यग्ज्ञानादितारतम्ये तोपचीयमानमथवा वस्त्रग्रहणाद्यभावरूपम्, नाद्य, तथाभूतस्य वस्त्रादिग्रहणस्य सम्यग्ज्ञानादिविपक्षत्वेनासिद्धे र्हेतोर्विशेष्यासिद्धिप्रसङ्गात् । नान्त्य, वस्त्राद्यभावस्य रागाद्यपचयनिमित्तत्वासिद्धत्या हेतो र्विशेषणासिद्धत्वात् । वस्त्राद्यभावो रागाद्यपचयहेतुरिति न वक्तव्यम्, अतिशयरागवद्भिः पारापतादिभिर्व्यभिचारात् । न च पुरुषत्वे सति वस्त्राभावो रागाद्यपचयहेतुरिति वाच्यम्, वल्कनिकटनाहलैर्व्यभिचारात् । आर्यदेशोत्पत्तिमत्पुरुषत्वे सतीति न विशेषणीयम्, तथाभूतकामुकपुरुषैर्व्यभिचारात् । व्रतधारितथाभूतपुरुषत्वे सतीत्यपि न चारु, तथाभूतपाशुपतैर्व्यभिचारात् । न चार्हतशासनप्रतिपत्तिमत्तथाभूतपुरुषत्वे सतीति विशेषणमुपादीयत इति वाच्यम्, उन्मत्तदिगम्बरैर्व्यभिचारात्, अनुन्मत्तत्वे सतीति विशेषणे मिथ्यात्वोपेतद्रव्य लिङ्गावलम्बिदिग्वाससा व्यभिचारः, सम्यग्ज्ञानादिसमन्वितपुरुषत्वे सतीत्याद्युक्तौ तु विशेषणस्यैव स्वसाध्यसाधनसामर्थ्ये विशेष्यस्य वैयर्थ्यम्, विशिष्टध्रुवसहननविकलानामर्वाक्कालभाविपुरुषाणां वस्त्रादिधर्मोपकरणाभावे यतियोग्याहारविरह इव विशिष्टशरीरस्थितेरभावतो न सम्यग्दर्शनादिसमन्वितत्वविशेषणोपपत्तिरिति विशेष्यसद्भावो विशेषणस्य बाधक एव । ननु वस्त्रादिपरिग्रहस्तृष्णापूर्वकः, तस्याः सत्त्वे रागादेरवश्यम्भावात् सम्यग्दर्शनादेस्तद्विपक्षत्वात्तृष्णाप्रभववस्त्रग्रहणाभाव स्वकारणनिवृत्तिमन्तरेणानुपपद्यमानो रागादिविपक्षभूतसम्यग्ज्ञानाद्युत्कर्षविधायकत्वात् कथं तद्भावबाधकत्वेनोपदिश्यत इति चेन्न, वस्त्रादिपरिग्रहस्य तृष्णानिमित्ततायामाहारग्रहणस्यापि तथात्वप्रसक्तेः । न चाहारग्रहणं न परिग्रहव्यवहारविषयमिति वाच्यम्, मूर्च्छाविषयत्वे तस्य परिग्रहशब्दवाच्यत्वोपपत्तेः । न चाहारो ज्ञानाद्युपष्टम्भनिमित्तशरीरस्थित्यादिनिमित्तं गृह्यते न तु मांसाद्युपचयवच्छरीरवृद्ध्यर्थं सकृच्चन्दनादिवदुपभोगार्थं वेति नासौ तृष्णापूर्वक इति वाच्यम्, वस्त्रादिधर्मोपकरणग्रहणेऽपि समानत्वात् । न चाहारमन्तरेण चिरतरकालशरीरस्थितेरसम्भवाददर्शनाद्वेदनोपशमादिभिः षड्भिर्निमित्तैस्तस्य ग्रहणं न तु तृष्णापूर्वकं तद्ग्रहणमिति वाच्यम्, अनुत्तमसंहननस्य विशिष्टध्रुवापरिकर्मितचित्तवृत्तेः कालातिक्रान्त्यादिवसतिपरिहारकृतप्रयत्नस्य षड्विधजीवनिकायविध्वंसविधाय्यन्याद्यनारम्भिणः शीताद्युपद्रवाद्वस्त्रादिग्रहणमन्तरेण शरीरस्थितेरभावात्तद्ग्रहणस्यापि न्याय्यत्वात् । तथा वाय्वादिनिमित्तप्रादुर्भूतविक्रियावल्लिङ्गसंवरणप्रयोजनपटलाद्युपधिविशेषस्य च ग्रहणं शीतादिबाधोपजायमानार्तध्यानप्रतिषेधार्थं युक्तकल्पाहृग्राह्यत्व किमिति नेष्यते । न च स्त्रीसङ्गचन्दनाद्यभावोपजायमानसंक्लेशपरिणामनिवर्हणार्थं कन्यादेरपि ग्रहणं प्रसज्यत इति वाच्यम्, अङ्गनासम्प्रयोगसङ्कल्पप्रभवस्येवापरिणामोपशमार्थं

वृष्यतरमात्राद्याहारग्रहणस्यापि प्रसक्ते, क्षुद्वेदनाप्रशमनिमित्तत्रिकोटीपरिशुद्धाहारग्रहणवत्। तथाभूताहारग्रहणे सुतरां क्लिष्टाध्यवसायोत्पत्तिप्राबल्यान्न तद्ग्रहणमिति चेत्समानं वस्त्रादिग्रहणेऽपि। न च वस्त्राद्यभावे संक्लेशपरिणामप्रादुर्भावः कातराणामेव न तु दिग्वाससां स्वशरीरमपि काष्ठवन्मन्यमानानामिति वाच्यम्, आर्तध्यानोपगतानामनन्तसत्त्वोपमर्दविधायनलारम्भादिप्रतिषिद्धाचरणवत्तया तेषामुपलम्भेनानुभवविरोधात्, तदनाचरणवतस्त्वात्मनिमित्तत्वेनाविरत्याश्रयणादयतित्वस्य न्यायतः प्रसक्तेः। शीतादिदुःखमसहमानो न समाराधनानुपयातुं क्षम इति चेत्तुल्यं क्षुद्वेदनादुःखासहनेऽपि, न चाहारग्रहणं मुक्तिमार्गाविरोधीति वाच्यम्, अत एव वस्त्रादिग्रहणेऽप्यदोषात्। न च वस्त्रादेर्मलादिदिग्धस्य सम्मूर्छनाजन्तुसम्भवहेतुतया तद्ग्रहणे तद्व्यापत्तेरवश्यंभाविनः मुक्तिमार्गविरोधित्वं तस्यासिद्धमिति वाच्यम्, आहारग्रहणेऽपि सम्मूर्च्छनाद्यनेकजन्तुसम्पातहेतुत्वस्य तत्परिभोगनिमित्ततद्विनाशस्य च समानत्वात्। अथ विधानेन तत्परिभोगादिकं विदधतो न सत्त्वव्यापत्तिर्व्यापत्तौ वा शुद्धाशयस्य तद्रक्षायां यत्नवतो गीतार्थस्य ज्ञानादिपुष्टालम्बनप्रवृत्तेरहिंसकत्वान्न दूषणं मुक्तिमार्गविरोधीति चेत्तर्हि वस्त्रादिग्रहणमप्येवं क्रियमाणं न मुक्तिमार्गविरोधि भवेत्, तथा चागमोक्तविधिना वस्त्रादिग्रहणस्य हिंसाद्यपायरक्षणनिमित्ततया मुक्तिमार्गसम्यग्ज्ञानाद्युपबृंहकत्वात्तत्परित्यागस्य स्वर्गापवर्गानयत्नपेक्षया तद्बाधकत्वाद्विशेषणमङ्गावे सम्यग्ज्ञानाद्यन्वितत्वे सतीति विशेषणमसिद्धम्, सति चास्मिन् विशेष्यमसिद्धमतो न रागाद्यपचयनिमित्तता परव्यावर्णितनग्नरूपस्य नैर्ग्रन्थ्यस्य सिद्धा। अत एव व्यावर्णितस्वरूपनैर्ग्रन्थ्यविपक्षभूतत्वेऽपि वस्त्रादिग्रहणस्य न रागाद्युपचयं प्रति गमकत्वम्, तद्विरुद्धेन सम्यग्दर्शनाद्युपचयेन यथोक्तवस्त्रादिग्रहस्य व्याप्तत्वेन तद्विरुद्धसाधकत्वात्। दृष्टान्तस्यापि परव्यावर्णितनैर्ग्रन्थ्यविपक्षभूतत्वासिद्धेः साधनविकलता। न च य एवोक्तग्रन्थवस्त्रादिरप्युपशमगमहिम्नोर्वैराग्यभाववशीकृतचेतसो योगिनो रागाद्यपचयहेतुः, भरतेश्वरप्रभृतिषु तस्य तत्प्रक्षयहेतुत्वेन 'जे जत्तिआ इ हेऊ भवस्स' इत्यादि शास्त्रे श्रवणात्। रागाद्यपचयनिमित्तवैर्ग्रन्थ्यविपक्षभूतत्वञ्च वस्त्राद्युपादानस्यासिद्धम्, धर्मोपकरणत्वेन तस्य ग्रन्थत्वानुपपत्तेः, तथा च प्रयोगः, अर्हन्मार्गोक्तक्रियाव्यवस्थितानां सम्यग्दर्शनादिसम्प्रयुक्तानां यतीनां वस्त्रादिकं न ग्रन्थः, धर्मोपकरणत्वात्, प्रमार्जनादिनिमित्तोपादीयमानपिच्छिकादिवत्, यत्तु कर्मबन्धहेतुतया ग्रन्थत्वेन प्रसिद्धं तद्धर्मोपकरणमपि न भवति यथा लुब्धकादेर्मृगादिवधनिमित्तं वागुरादिकम्। न च धर्मोपकरणत्वं वस्त्रादेरसिद्धम्, वस्त्राद्यन्तरेण यतीनामुक्तलक्षणानामर्हत्प्रणीतानलपरित्यागाग्निभक्षणस्य व्रतसमूहस्य सर्वथा संरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः, यच्च व्रतसंरक्षणहेतुस्तद्धर्मोपकरणत्वेन परस्यापि सिद्धम्, यथा पिच्छिकादि, वैधर्म्येण वागुरादि। न च

पिच्छिकादेरभिष्वङ्गहेतुत्वानुपपत्तेर्धर्मोपकरणत्वं युक्तं न वस्त्रादेस्तद्विपर्ययादिति वाच्यम्, अनभिष्वङ्गनिमित्तत्वेन वस्त्रस्यापि धर्मोपकरणत्वाभ्युपगमात्, अभिष्वङ्गनिबन्धनस्य शरीरादेरपि धर्मोपकरणत्वात्, न हि शरीरेऽप्यप्रतिबद्धानां विदितवेद्यानां साधूनां वस्त्रादिषु मनागभिनिवेशः, परेणाप्यभ्युपगमनीयमेतत्, अन्यथा शुक्लध्यानाग्निना कर्मेन्धनं भस्मसात्कुर्वतः परित्यक्ताशेषसङ्गस्य केनचित् तदुपसर्गकरणबुद्ध्या भक्त्या वा वस्त्राद्यावृतशरीरस्य प्रसङ्गात् परमयोगिनो मुक्तिसाधकत्वं न स्यात्, स्वयमादत्तवस्त्रादेरभिष्वङ्गनिमित्ततया न धर्मोपकरणत्वमिति चेत्, न, स्वयं गृहीतपिच्छिकादिनाऽव्यभिचारात् । न च पिच्छिकाया अभावेऽप्रमार्जितासनाद्युपवेशनादिसम्भवेन सूक्ष्मसत्त्वव्यापत्तिसद्भावे प्राणातिपातविरमणादिमहाव्रतधारणानुपपत्तेस्तस्य ग्रहणं धर्मोपकरणत्वञ्चात एवेति वाच्यम्, एवं पात्रस्यापि धर्मोपकरणत्वात्तद्ग्रहणात्तदन्तरेणैकत्रैव हस्त एव वा भुक्तिक्रियां विदधतामारम्भदोषतः करचरणक्षालने च जलगतासङ्ख्येयादिसत्त्वव्यापत्तितो महाव्रतधारणानुपपत्तेः । न च प्रतिगृहं भिक्षामात्रस्योदनस्योपभोगाद्धस्तपुटोज्झनीकरणाद्वायमदोष इति वक्तव्यम्, तथाभूतप्रवृत्तेः पुष्पास्वनुपलम्भात्, प्रवृत्तावपि प्रवचनोपघातप्रसक्तेः, तस्य चाबोधिबीजत्वात् 'छक्कायदयावंतो वि संजओ दुल्लहं कुणइ बोहिं । आहार०' इत्याद्यागमप्रामाण्यात्, न च गृहस्थभाजनेऽपि पूर्वमप्युदकं निक्षिप्य तत्र सर्वं सम्पद्यते, तत्र नूनं सूक्ष्मत्वादप्कायस्य घातकत्वात्, गृहिणा तच्छोधनेऽतिशययत्नानुपपत्तेश्च । न च करे एव प्रत्युपेक्षणात्सत्त्वानुपलब्धौ तदुपभोगान्न दोष इति वाच्यम्, तथाऽनिरीक्षणात्, तदनुपलम्भेऽपि तदभावनिश्चयायोगात् । न च यत्ननिरीक्षणानुपलम्भा व्यापाद्यमाना अपि सत्त्वा न व्रतातिचारनिमित्ताः, विषचूर्णादेर्यत्नानुपलम्भेऽप्युपभुक्तस्य प्राणनाशहेतुत्वोपलब्धेः । न च चतुर्थरसादेः प्रासुकोदकस्योपभोगाद्यमदोषः, तत्रापि सूक्ष्मसत्त्वसम्भवात् । करप्रक्षिप्ते तस्मिन् तन्निरीक्षणे पात्रोदकयोस्तद्व्यापत्तिदोषस्यापरिहार्यत्वात्, पात्रादिग्रहणे तु तत्प्रत्युपेक्षणस्य तद्रक्षणस्य च सुकरत्वान्न व्रतातिचारदोषापत्तिः । न च त्रिवारोद्वृत्तोष्णोदकस्यैव परिभोगाद्यमदोषः, तथाभूतस्य प्रतिगृहं तत्कालोपलभ्यमानस्याप्राप्तेः, प्राप्तावपि तृडपनोदाक्षमत्वात् तद्युक्तस्य धातुक्षमसंहननस्येदानीन्तनस्यैवाभ्यासोपपत्तेस्तस्य च दुर्गनिलिम्पनत्वात् । न च एडारद्धं तस्य तपोरूपतया न दोष इति वाच्यम्, अनशनादिवद्बाह्यतपस आन्तरतपउपचयहेतुत्वेनाश्रयणीयत्वात्, अन्याहारभूतस्य चातपस्त्वात् 'सो य तवो कायव्वो जेण मणो मंगुलं न चिंतेइ' [पञ्चव० गा० २१४] इत्याद्यागमप्रामाण्यात्, तत्र वस्त्रपात्रादिविकलस्य शक्तिहीनस्य यतेः सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानं सम्भवतीति कथं न तस्य धर्मोपकरणत्वम् । अल्पमूल्याशोभनवस्त्रादिग्रहणाच्च न पथि गच्छतो यतेश्चौरादिभीतिरिति कथं न स्वीकृतमन्यस्या

ध्वनि सञ्चरतो नाभीष्टस्थानप्राप्ति र्नेत्र चः स्वीकृतमन्थ सोऽध्वनि सञ्चरन्नाभीष्टस्थानप्राप्तिमान्, यथा चौराद्युपद्रुते पथि सञ्चरन्नसहाय स्वीकृतमार्गोऽध्वग, स्वीकृतमथश्च मोक्षाध्वनि सञ्चरन् वस्त्राद्युपकरणवान् सितपट इति प्रयोग साध्यसाधको भवेत्, वस्त्रादिधर्मोपकरणस्याप्र मत्वस्य प्रतिपादितत्वादन्यथेहेतुरसिद्धश्च । अथाधम चौरास्तथाभूतमपि गृह्णन्तीति तत्प्राप्त्य तस्यासिद्धमिति चेत्तर्हि पुस्तकानामपि मोक्षाध्वसञ्चारिणान प्राह्य स्यात्, तदपि भगवता प्रतिषिद्धमिति न वक्तव्यम्, तत्प्रतिषिद्धपुस्तकादिग्राहिणामिदानीन्तनयतीना वस्त्रादिलोपकारित्वनायतित्वप्रसक्ते । ज्ञानाद्युपष्टम्भहेतुत्वेन तद्ग्रहणे पात्रादेरपि तत्त एव ग्रहणप्रसक्ति । न वा पात्राद्युपकरणरहितस्याध्वगस्याप्यभीष्टस्थानप्राप्ति सम्भविनीति दृष्टा वोऽध्यमङ्ग एव, मयस्य विशिष्टफलारम्भिणस्तदुपकरणरहितस्य तत्फलाप्रसाधकत्वात् तथाहि यो यन्नोपायविकलो नासौ तत्साधयति, यथा कृष्याद्युपायविकलस्तत्फलम्, अशेषकर्मविगमस्वभावमुक्तिफलवस्त्रादिधर्मोपकरणोपायविकलश्च मुनिर्भवद्भिरभ्युपगम्यत इति । न च क्षायिकज्ञानदर्शनचारित्राण्येव तदुपाय इति वक्तव्यम्, वस्त्रादिधर्मोपकरणविकलस्य क्षायिकज्ञानादित्वासम्भवात्तदेव धर्मोपकरणयुक्तस्य महाव्रतधारिणो निर्ग्रन्थत्वादार्यिकाणामपि मुक्तिप्राप्त्यविरोध इति ॥

इति श्रीतपागच्छनभोमणिश्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कारश्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनविन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने मुनिवस्त्रादिसमर्थनं नाम चत्वारिंश सोपानम् ॥

अथ स्त्रीमुक्तिसाधनम्

ननु स्त्रियो मुक्तिभाजो न भवन्ति स्त्रीत्वाच्चतुर्दशपूर्वसविद्धाविन्य इव, नैवम् सर्वासा मुक्तिभाक्त्वाभावसाधने सिद्धसाध्यत्वादभव्यस्त्रीणा मुक्तिसद्भावानभ्युपगमात्, भव्यस्त्रीणा तद्भाक्त्वाभावसाधनेऽपि तस्यैव दोषत्वाद्भव्यानामपि सर्वासा मुक्त्यनिष्टेः ' भव्वा वि ते अणंता सिद्धिपहं जेण पावेंति ' इति वचनप्रामाण्यात् । यद्यवाप्तसम्यग्दर्शना भव्यस्त्रिय इत्युच्यतेऽत्रापि स एव दोष, प्रोज्झितसम्यग्दर्शनाना तासा तदनिष्टे, अपरित्यक्तसम्यग्दर्शना इत्युक्तावपि न तद्दोषपरिहृतिः, अप्राप्तविकलचारित्राणा तत्प्राप्त्यनभ्युपगमात् । न चाविकलचारित्रप्राप्तिरेव स्त्रीत्वात्तासा न भवतीति वाच्यम्, पुरुषस्यापि पुरुषत्वात्तदभावप्रसक्ते । न च पुरुषे सकलसावद्ययोगनिवृत्तिरूपा चित्तपरिणति स्वात्मनि स्वसंवेदनाध्यक्षसिद्धा, परात्मनि चानुमानत इति वाच्यम्, स्त्रीणामपि तत्परिणतेस्तथैव सिद्धे ।

न च भगवता तासां नैर्ग्रन्थ्यं नाभिहितमिति सङ्गतम्, 'णो कप्पइ निग्गंथस्स निग्गन्थीए वा अभिन्नतालपलम्बे पडिगाहित्तए' [कल्पसू० उ० १ सू० १] इत्यागमेन तदुक्तप्रतिपादनात्, तद्योग्यायाश्च प्रव्रज्याप्रतिपत्तिप्रतिषेधस्य 'अट्ठारसपुरिसेसु वीसं इत्थीसु' इत्याद्यागमेन विधानाच्च । विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञापरत्वाच्च न तासां भगवदुक्तनैर्ग्रन्थ्यनिमित्ता विकलचारित्रप्राप्त्यनुपपत्तिः । तथाभूतचारित्रत्वेऽपि तासां न तत्प्राप्तिरित्यभिधानन्तु मानबाधितमेव, अविकलकारणस्यावश्यमुत्पत्तेरन्त्यावस्थाप्राप्तबीजादिसामग्रीतोऽङ्कुरादिवत् । स्त्रीवेदपरिक्षयाभावादपि न तत्प्राप्तिप्रतिरोधो यतोऽन्यथा पुंवेदपरिक्षयाभावस्यापि प्रतिरोधकत्वात्तथा पुरुषस्यापि तत्प्राप्तिप्रसङ्गात्। न च पुरुषस्य तत्परिक्षये शैलेश्यवस्थाभाविचारित्रप्राप्तिमतो मुक्तिप्राप्तिर्न तु प्रागिति वाच्यम्, स्त्रियोऽप्येवं मुक्तिप्राप्तौ विशेषाभावात्, स्त्रीवेदपरिक्षयसामर्थ्यानुपपत्तिर्बाधक इति चेत्तदापि तत्सामर्थ्याभावस्य तस्या असिद्धेः, तथाविधसामर्थ्याभावबोधकस्यागमस्य द्वादशाङ्ग्यामनुपलब्धेः । न च तत्परिक्षयसामर्थ्यप्रतिपादकस्याप्यनुपलब्धिरिति वाच्यम्, 'मणुस्सत्थी वा णिच्चपरिमिता ति नपुंसगवेदे अणिच्चपरिमिता असंखेज्जगुणा' इत्यादिसिद्धप्राभृतागमस्यानेकस्य स्त्रीणां स्त्रीवेदपरिक्षयसामर्थ्यप्रतिपादकस्योपलम्भात् हि सर्वकर्मानीकनाशकरूपमोहनीयकर्मान्तर्भूतस्त्रीवेदपरिक्षयसमनन्तरं तासां मुक्तिप्राप्तिरिति मुक्तिसङ्ग्राहकमेव तत्तासां सामर्थ्यावेदकं सिद्धमतो न स्त्रीत्वं तत्परिक्षयसामर्थ्येन विरुद्धम्, सहानवस्थानलक्षणविरोधस्यासिद्धेरन्यायत्वावच्छेदरूपतया अनयोरनवगततया परस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधस्याप्यसिद्धेः । किञ्च स्त्रीत्वादिति हेतुनोदितस्त्रीवेदत्वादिति विवक्षणेऽसिद्धता, मुक्तिप्राप्तिप्राक्तनसमयादिषु तासां वेदस्य तासामभावादनिवृत्तिगुणस्थाने तत्र तदपरिक्षयात्, परिक्षीणस्त्रीवेदत्वादिति विवक्षणे च विरुद्धता, हेतोर्विपर्ययव्याप्तत्वात्, कषायादियोगित्वादिति विवक्षणे त्वनैकान्तिकता, विपक्षे बाधकप्रमाणाभावेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । चतुर्दशपूर्वसंवित्सम्बन्धाभावोऽपि तासां कुतः सिद्धो येन साध्यविकलो दृष्टान्तो न स्यात्, सर्वज्ञप्रणीतागमादिति चेत्तत एव मुक्तिभाक्त्वस्यापि सिद्धिरस्तु, न ह्येकवाक्यतया व्यवस्थितो ह्येकांशे प्रमाणं नत्वंशान्तरमागमं कश्चित् प्रमाणं करोतीत्यभ्युपगन्तुं प्रेक्षापूर्वकारिणा शक्यं । अथ विज्ञानगोचरापन्नाऽबला अशेषकर्मक्षयनिबन्धनाध्यवसायविकला, अविद्यमानसप्तमनरकगमनाय

१ सर्वाङ्गीणदर्शनि सर्वा कृष्णाद्यवगाहनं भवति, तत्र सर्वोत्कृष्टं पदं न ... बहुकृतेष्वपि सिद्धम्, प्रथमा सप्तमनरकपृथ्वी परमकृष्णलेश्यास्थानत्वात् द्वितीयं सिद्धेः ... स्त्रीणां स्थानगमनं निषिद्धम् तत्र कारणं तथाविधमनोवीर्यपरिणत्यभावः, अतः मनुष्याणामपि तत्

त्रिकल्कारणकर्मबीजभूताध्यवसानत्वात्, यस्तु नैव नासौ तथा, यथोभयसम्प्रतिपत्तिविषय पुरुष इति वैधर्म्यदृष्टान्त इति चेन्न, साध्यसाधनयो प्रतिबन्धासिद्धे, निरुक्ताध्यवसानम् यज्ञातो हि निवर्त्तमानमशेषकर्मक्षयाध्यवसायनिवर्त्तक कारण वा भवद्भवेत्, व्यापक वा, नाद्य, अशेषकर्मक्षयाध्यवसाय प्रति निरुक्ताध्यवसानस्याकारणत्वात्, येन तन्निवृत्त्या तस्यापि निवृत्तिर्भवेत्। कारणत्वे वा यत्राशेषकर्मक्षयाध्यवसान योगिनि सम्भवति तत्राध सप्तमनरकपृथिवीप्राप्तावन्ध्यकारणस्य बीजभूताध्यवसानस्य सद्भावात्, कार्यस्य कारणाव्यभिचारित्वात्तस्य नरकप्राप्तिसद्भाव इत्यनिष्टापत्ति । न च तत्र कारणसद्भावेऽपि कार्यं नोत्पद्यत इति वक्तव्यम्, अविकलकारणस्यावश्यतया स्वकार्यनिर्वर्त्तकत्वात्। न द्वितीय, व्याप्यस्य सत्त्वे व्यापकस्याप्यवश्य सद्भावात्तत्र तद्योपनादवस्थात्। न च यत्र क्लिष्टतराध्यवसायसद्भावस्तत्रातिशुभतराध्यवसायेन भाव्यमिति प्रतिबन्धसम्भव, तन्दुलमत्स्येन व्यभिचारात्, न च मनुष्यजातियोगित्वे सतीति विशेषण वाच्यम्, उत्तमसहननेन चारित्रपरिकालावधिसमयभाविना सर्वपर्याप्तिसम्पन्नेन तथाविधक्लिष्टपरिणामवता पुरुषेण व्यभिचारात्। न च तत्रातिशुभतर परिणामस्तत्राप्यशुभतरपरिणामेन भाव्यमित्यत्रापि प्रतिबन्ध, नरकादियोगिना व्यभिचारात् । स्त्रीणा सप्तमनरकपृथ्वीप्राप्तिनिबन्धनकर्मबीजाध्यवसायाभावो यथाप्तागमात् प्रतिपन्नस्तर्हि तत एवाशेषकर्मपरिक्षयनिबन्धनाध्यवसायसद्भावोऽपि प्रतिपन्न एव, न ह्यतीन्द्रिय एवंविधेऽर्थेऽर्वाग्दृशोऽस्मदादेराप्तागमादृतेऽन्यत् प्रमाणमस्ति, न च दृष्टेष्टाविरोधाप्तवचनमसत्तर्कानुसारिणातिविकल्पबाधामनुभवति, तेषामवस्तुसंस्पर्शित्वात् । न चात्र वस्तुन्यागमनिरपेक्षमनुमान प्रवर्त्तते, पक्षधर्मादिलिङ्गरूपस्य प्रमाणान्तरत प्रतिपत्तुमशक्त, प्रतिपत्तौ वा साध्यस्यापि प्रतिबन्धग्राहिप्रमाणत प्रतिपत्तेर्नैकान्ततोऽतीन्द्रियता भवेत्, आगमानुसारि चानुमान न बाधकम्, प्रकृतवस्तुसंवादकत्वात् । न चाप्तवचन स्त्रीनिर्वाणप्रतिपादकमप्रमाणम्, सप्तमनरकप्राप्तिप्रतिषेधकञ्च प्रमाणमिति वक्तव्यम्, प्रामाण्यनिबन्धनस्याप्तप्रणीतत्वादेरुभयत्राविशेषात् । एकमाप्तप्रणीतमेव न भवतीति चेन्न, इतरत्राप्यस्य समानत्वात्, पूर्वापरोपनिबद्धाशेषदृष्टादृष्टप्रयोजनार्थप्रतिपादकावान्तरवाक्यसमूहात्मकैकमहावाक्यरूपतयाऽर्हदागमस्यैकत्वात् तथा चान्तरवाक्याना केषाञ्चिदप्रामाण्ये सर्वस्याप्यागमस्याप्रामाण्यप्रसक्त, अङ्गदुष्टत्वे तदात्मकाङ्गिनोऽपि दुष्टत्वापत्ते । न च प्रद-

सर्वार्थसिद्धिप्राप्तिरपि न तासा समस्ति तथाविधपरिणामविशुद्धिविरहात्, तथा च सप्तमपृथ्वीप्राप्तिरपि न तासा सम्भवति । न चास्ति सप्तमपृथिवीप्राप्तिविगतेषु सामर्थ्याभावादपि न ता प्राप्तिरिति पूरणीयम् ॥ कि त्वेवम् अत्रापि तासा सर्वार्थसिद्धिप्राप्तिपरिणतिनास्तीत्यत्र साधकं नास्ति किञ्चित् प्रमाणम्, अन्यत्र प्रतिपत्तिं विना केवलमपि उमादिभिस्तथा समर्थनं च न सार्थकमिति साध्यं वाच्यात् ॥

र्थितवाक्य सर्वज्ञप्रणीततयाऽस्मान् प्रत्यसिद्धमिति वाच्यम्, नास्तिकादीन् प्रति पुरुषनिर्वाणावेदकस्यापि तत्प्रणीतत्वेनासिद्ध्या तान् प्रति तत्प्रणीतत्वसाधकतयोपन्यस्यमानाया युक्तेरत्रापि समानत्वात्, पूर्वापरैकवाक्यत्वदृष्टादृष्टाबाधितत्वादरविशेषात् । ननु क्षीणा घातिकर्मक्षयनिमित्तमाद्यशुक्लध्यानद्वय न सम्भवतीति न निर्वाणप्राप्तिसम्भव, 'आद्ये पूर्वविद' इति वचनात् पूर्वधरस्यैव तयो सद्भावात्, न च पूर्वधरत्व तासाम, तत्रानधिकारित्वादिति चेन्न, तथा सति प्राक्तनभवानधीतपूर्वाणा वर्त्तमानतीर्थाधिपत्यादीनामपि तत्र भवेत्तदध्ययना सम्भवादाद्यशुक्लध्यानद्वयासम्भवतस्तन्निमित्तघातिकर्मक्षयसमुद्भूताशेषतत्त्वावबोधस्वभावकेवलज्ञानाभावे न मुक्तिसङ्गति स्यादित्यनिष्टापत्ति । अथ ज्ञानयोगागम्यसामर्थ्ययोगावसेयभावेष्वतिसूक्ष्मेष्वपि तेषा विशिष्टक्षयोपशमवीर्यविशेषप्रभवप्रभावयोगात् पूर्वधरस्येव बोधातिरेकसद्भावादाद्यशुक्लध्यानद्वयप्राप्ते कैवल्यावाप्तिक्रमेण मुक्त्यवाप्तिरिति न दोष, तदध्ययनमन्तरेणापि विशिष्टक्षयोपशमसमुद्भूतज्ञानात पूर्वार्थस्य सम्भवादिति चेत्तर्हि निर्ग्रन्थीनामप्येव द्वितयसम्भवे न कश्चिद्दोष, अन्यथा मरुदेवीस्वामिनीप्रभृतीना जन्मान्तरेऽप्यनधीतपूर्वाणा न मुक्तिप्राप्तिर्भवेन्न चासौ तेषामसिद्धा, सिद्धप्राभृतादिग्रन्थेषु स्त्रीलिङ्गसिद्धाना प्रतिपादनात्, न च ते अप्रमाणम्, सर्वज्ञप्रणीतत्वेन तेषा प्रामाण्यात् । न च मायागारवादिभूयस्त्वादबलाना न मुक्तिप्राप्ति, तदा तासा तद्भूयस्त्वासम्भवात्, प्राक् तु पुरुषाणामपि तत्सम्भवोऽविरुद्ध । न चाल्पसत्त्वा क्रूराध्यवसायाश्च ता इति वाच्यम्, सत्त्वस्य कार्यगम्यत्वात्तस्य च तासु दर्शनादल्पसत्त्वासिद्ध, दृश्यन्ते ह्यसदभियोगादौ तृणवत्ता प्राणपरित्याग कुर्वाणा, परीषहोपसर्गाभिभव चाङ्गीकृतमहाव्रता विदधाना । क्रूराध्यवसायत्व दृढप्रहारिप्रभृतीना प्रागवस्थाया तद्भवे विद्यमानमपि न मुक्तिप्राप्तिप्रतिबन्धकम्, तदवस्थाया तु नास्त्यभाव एव । धर्मे पुरुषस्योत्तमत्वात्तासामनुत्तमत्वान्न मुक्तिप्राप्तिरिति चेन्न, अन्यगुणापेक्षयाऽनुत्तमत्वस्य मुक्तिप्राप्त्यप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा तीर्थकृद्गुणापेक्षया गणधरादेरप्यनुत्तमत्वान्मुक्तिप्राप्त्यभावो भवेत्, तस्मान्न युक्त्यागमाभ्या तासा मुक्त्यभाव प्रतिपत्तु शक्य ॥ यत्तु भगवत्प्रतिमाया आभरणादिभिर्भूषा न विधेयेति दिगम्बरैरुच्यते तदप्यर्हत्प्रणीतागमापरिज्ञानस्य विजृम्भितमुपलक्ष्यते तत्करणस्य शुभभावनिमित्ततया कर्मक्षयावन्ध्यकारणत्वात्, भगवत्प्रतिमाया भूषणारोपण हि कर्मक्षयकारणम्, कर्तुर्मन प्रसादजनकत्वात्, कुङ्कुमाद्यालेपनवत्, न च छद्मस्थावस्थाया भगवता भूषणादेरनङ्गीकृतत्वान्न तत्प्रतिकृतौ तद्विधेयम्, स्नानमाल्यपुष्पादिधारणस्यापि तदवस्थाया भगवताऽनाश्रितत्वात्तत्र विधेय स्यात् । अथ मज्जनकादिषु तदभिषेकाद

विप्रादिभिस्तस्य विहितत्वादस्माभिरपि इत्यनुकरणाभिः प्रयोजनैस्तत्तत्र विधीयते तर्हि तत्र गवाभरणादिभिर्विभूषणादिकमपि विधेयम्, कृतानुकरणादेः समानत्वात्। एवम् न्यदप्यागमबाह्यं परपरिकल्पितमार्गमयुक्तिप्रदर्शनेन प्रतिषेद्धव्यम्। तदेवमनधीताश्रुतयथावदपरिभावितागमतात्पर्या दिगम्बरा इवाप्राज्ञा विगोपयन्तीति व्यवस्थितम्॥ ६५॥

यत एव तत —

जह जह बहुस्सुओ सम्मओ य सिस्सगणसंपरिवुडो य।
अविणिच्छिओ य समए तह तह सिद्धंतपडिणीओ॥६६॥

यथा यथा बहुश्रुतः सम्मतश्च शिष्यगणसंपरिवृतश्च।
अविनिश्चितश्च समये तथा तथा सिद्धान्तप्रत्यनीकः॥ छाया॥

यथेति, सम्यगर्थमनवधार्यानेकशास्त्रश्रवणमात्रतः शास्त्रज्ञत्वेन तथाविधापराविदितशास्त्राभिप्रायाणां सम्मतोऽत एव श्रुतविशेषानभिज्ञे शिष्यगणे संपरिवृतः, तथाविधपरिवारव्यामोहाच्छास्त्रपर्यालोचनेऽनादरात् समयेऽविनिश्चितश्च यथा यथा भवति तथा तथा सिद्धान्तप्रत्यनीकोऽपि, यथावस्थितवस्तुस्वरूपप्रकाशकागमप्रतिपक्षो निस्सारप्ररूपणयाऽन्यागमेभ्योऽपि भगवदागममधः करोतीति यावत्॥ ६६॥

एवञ्च शास्त्रमधीत्य तदर्थावधारणं विधेयम्, अवधृततदर्थश्च नयप्रमाणाभिप्रायतो यथावदर्थः परिभावनीयोऽन्यथा तत्फलपरिज्ञानविकलता स्यादित्याह—

चरणकरणप्पहाणा ससमयपरसमयमुक्कवावारा।
चरणकरणस्स सारं णिच्छयसुद्धं ण याणंति॥ ६७॥

चरणकरणप्रधानाः स्वसमयपरसमयमुक्तव्यापाराः।
चरणकरणयोः सारं निश्चयशुद्धं न जानन्ति॥ छाया॥

चरणेति, व्रतश्रमणधर्मसंयमवैयावृत्त्यब्रह्मगुप्तिज्ञानादित्रयतपःक्रोधादिनिग्रहस्वरूपं चरणम्, पिण्डविशुद्धिसमितिभावनाप्रतिमेन्द्रियनिरोधप्रतिलेखनगुप्त्यभिग्रहस्वरूपं करणम्, तदनुष्ठानतत्पराः। अथ स्वसमयोऽनेकान्तात्मकवस्तुप्ररूपणादयं परसमयः केवलनयाभिप्रायप्रतिपादनादित्येतस्मिन् परिज्ञानेऽनादृताः अनेकान्तात्मकवस्तुतत्त्वं यथावदनवबुद्ध्यमानाश्चरणकरणयोः फलं ज्ञानदर्शनयोगात्मकं निष्कलङ्कं नानुभवन्ति, तस्य ज्ञानदर्शनचारित्रात्मककारणप्रभवत्वात् कारणाभावे च कार्यस्यासम्भवादन्यथा तस्य निर्हेतुकत्वापत्तेः, चरणकरणयोश्चारित्रात्मकत्वाद्द्रव्यपर्यायात्मकजीवादितत्त्वावगमस्वभावद्रव्यभावेऽभावादिति॥ ६७॥

सम्यग्दर्शनस्य सम्यग्ज्ञानादभेदात् ज्ञानक्रिययोरन्यतरविकलयोर्नाशेषकर्मक्षयलक्षणफलं[1] निर्वर्तकत्व सम्भवतीति प्रतिपादयति—

णाण किरियारहिय किरियामेत्त च दो वि एगता ।
असमत्था दाएउ जम्ममरणदुक्ख मा भाइ ॥ ६८ ॥

ज्ञान क्रियारहित क्रियामात्रश्च द्वावप्येकान्तौ ।
असमर्थौ दर्शयितु जन्ममरणदुःखेभ्यो मा भैषी ॥ छाया ॥

ज्ञानमिति, यथावज्जीवादितत्त्वप्रकाशक ज्ञान यथोक्तानुष्ठानरहित जन्ममरणदुःखेभ्यो मा भैषीरिति दर्शयितुमसमर्थम्, न हि ज्ञानमात्रेणैव पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते क्रियारहितत्वात्, दृष्टप्रदीपनकपलायनमार्गपङ्गुवत् । क्रियामात्र वा ज्ञानरहित—न तेभ्यो मा भैषीरिति दर्शयितु समर्थम्, न हि क्रियामात्रात् पुरुषो भयेभ्यो मुच्यते सज्ज्ञानविकलत्वात् प्रदीपनकभयप्रपलायमानान्धवत् । उभयसद्भावस्तु तेभ्यो मा भैषीरिति दर्शयितु समर्थ, तथाहि सम्यग्ज्ञानक्रियावान् भयेभ्यो मुच्यते, उभयसयोगवत्त्वात्, प्रदीपनकभयान्धस्कन्धारूढपङ्गुवत्, तस्मात्सम्यग्ज्ञानादित्रितयनयसमूहात् मुक्ति, नयसमूहविषयश्च सम्यग्ज्ञान श्रद्धानञ्च तद्विषय सम्यग्दर्शन तत्पूर्वकश्चाशेषपापक्रियानिवृत्तिलक्षण चारित्रम्, प्रधानोपसर्जनभावेन मुख्यवृत्त्या वा तत्त्रितयप्रदर्शकश्च वाक्यमागमो नान्य, एकान्तप्रतिपादकस्यासदर्थत्वेन विसंवादकतया तस्य प्राधान्यानुपपत्ते, जिनवचनस्य तु तद्विपर्ययेण दृष्टवदृष्टार्थेऽपि प्रामाण्यसङ्गते: ॥ ६८ ॥

तस्य तथाभूतस्य स्तुतिप्रतिपादनाय मङ्गलार्थत्वात् प्रकरणपरिसमाप्तौ गाथासूत्रमाह—

भद्द मिच्छादसणसमूहमइयस्स अमयसारस्स ।
जिणवयणस्स भगवओ सविग्गसुहाहिगम्मस्स ॥ ६९ ॥

भद्र मिथ्यादर्शनसमूहमयस्यामृतसारस्य ।
जिनवचनस्य भगवत सविग्नसुखाधिगम्यस्य ॥ छाया ॥

भद्रमिति, भगवतो जिनवचनस्य भद्रमस्तु, कथभूतस्य मिथ्यादर्शनसमूहमयस्य तथात्वेऽप्यमृतसारस्य, न च वाच्य मिथ्यादर्शनसमूहमय सत् विषकणिकासमूहमयस्येव कथ सम्यग्रूपतामासादयतीति, परस्परनिरपेक्षसमहाविनयाद्यन्तरादिमिथ्यादर्शनाना

1 मतिश्रुतादिकं ज्ञान चारित्रप्राप्तौ प्रधानं कारणम्, ज्ञानदर्शनचारित्रहेयोपादेय वस्तुनो ज्ञानमन्तरेणापरिज्ञानात् अपरिज्ञातस्य च यथावत्कर्तुमशक्यत्वात् [illegible] चरणात्तु निर्वाण भवति तस्मात्सर्वसवररूपनिर्वाणस्य चरणमेव प्रधान कारण ज्ञानन्तु [illegible] कारणम् अतएव ज्ञानस्य सारश्चरणमिति आप्तवचनमपि सगच्छते । यदि ज्ञानस्य [illegible] क्रियायाश्चान तयोर्गुणप्रधानभाव अथ युगपद् द्वे अपि [illegible] प्राधान्यमित्याशय ॥

परस्परसव्यपेक्षतासमासादितानेकाकाररूपाणां विपकणिकासमूहविशेषमयस्यामृतसन्दोहस्येव सम्यक्त्वापत्तेः । दृश्यन्ते हि विषादयो भावाः परस्परसंयोगविशेषेण परिणत्यन्तरमापन्ना अगदरूपतामासादयन्तः, तथा गन्धाश्मप्रभृतयस्तु विशिष्टसंयोगेनावाप्तद्रव्यान्तरा अमृतविप्राप्तिनिमित्ततापन्नाः, अत एव निरपेक्षा नैगमादयो दुर्नयाः सापेक्षास्तु सुनया उच्यन्ते । न विद्यते मृतं मरणं यस्मिन्नसौ अमृतो मोक्षः, तं सारयति गमयति प्रापयति वा, तस्यामृतसारस्य, अवन्ध्यमोक्षकारणत्वान्मोक्षप्रतिपादकत्वाच्च । रागाद्यदोषशत्रुजेतृपुरुषविशेषेणोच्यत इति जिनवचनं तस्य, अनेन विशिष्टपुरुषप्रणेतृत्वनिबन्धनं प्रामाण्यं निगमयति क्षीराश्रवाद्यनेकलब्ध्याद्यैश्वर्योपेतो भगवत इत्यनेनापि विशेषणेन तस्यैहिकसम्यद्विशेषजनकत्वमाह । पुनः कीदृशस्य वचनस्य संविग्नसुखाधिगम्यस्य, संविग्नैः संसारभयोद्वेगाविर्भूतमोक्षाभिलाषैरपकृष्यमाणरागद्वेषाहङ्कारकालुष्यैरिदमेव जिनवचनं तत्त्वमित्येव सुखेनावगम्यते यत्तत् संविग्नसुखाभिगम्यं तस्य, एतेनापि विशिष्टबुध्यतिशयसम्पत्समन्वितयतिवृषभनिषेव्यत्वमस्य प्रतिपादयति, एवंविधगुणाध्यासितस्य जिनवचनस्य सामायिकादिबिन्दुसारपर्यन्तश्रुतात्मनो भगवते कल्याणमस्तु, इतिप्रकरणसमाप्तावन्त्यमङ्गलप्रतिपादिकाशिष्टस्तुतिः ॥ ६९ ॥

विख्याताहतशासने धृततपागच्छाम्बरार्योदय-
क्षोणीध्रेऽभवदुष्णभानुविजयानन्दाख्यसूरीश्वरः ।
यद्विद्यारुचा तत जिनपतेर्मूर्त्तिप्रतिक्षेपकः
घाद्ध्वान्तमनीयतानु तुहिनक्ष्माभृद्गभीरां गुहाम् ॥ १ ॥
योगाभ्यासवशार्तितिद्वयगणः साक्षात्तपोविग्रहो
वादिव्रातवचोविमर्दनपटुः शाखाटवीकेसरी ।
अर्हच्छासनवारिधिप्रमथनाद्रत्नत्रयं प्राप्तवान्
जातः श्रीकमलाख्यसूरिमघवा तत्पट्टभानुः सुधीः ॥ २ ॥
कृत्वा तत्पदपङ्कजं हृदि सदा तत्पट्टविद्योतनो,
राकायां नभसो सुधाब्धिनयनैर्वर्षे मिते धर्मके ।
ध्यात्वा पार्श्वजिनेशपादकमलं श्रीस्तम्भपुर्यामहम्
व्याख्यानेन च लब्धिसूरिमुनिपः सोपानपूर्तिं व्यधाम् ॥ ३ ॥
सोपानवृन्दं एष भवतु न वा सत्हृदयतमच्छित्त्यै ।
सरलहृदा साधूनां चेतोनलिनीपतिर्भवति नूनम् ॥ ४ ॥

इति श्रीतपोगच्छनभोमणि श्रीमद्विजयानन्दसूरीश्वरपट्टालङ्कार श्रीमद्विजयकमलसूरीश्वरचरणनलिनन्यस्तभक्तिभरेण तत्पट्टधरेण विजयलब्धिसूरिणा सङ्कलिते सम्मतितत्त्वसोपाने स्त्रीमुक्तिसमर्थनं नाम एकचत्वारिंशं सोपानम् ॥

समाप्तश्च सम्मतितत्त्वसोपानम् ।

सम्मतिमूलगाथानामकाराद्यनुक्रमः

गाथा	पृ	प	गाथा	पृ	प
अणु दुअणुएहिं दव्वे	२७६	९	केवलणाणमणंत	२४०	२५
अप्पायं पासतो	२४०	१८	केवलणाणावरण	२३६	१७
अण्णोण्णाणुगयाण	१७७	१७	केवलणाणं साई	२५३	१
अत्थि अविणासधम्मी	३२२	२०	कोवं उप्पायंतो	२६०	२०
अत्थि त्ति णिव्वियप्प	१,५	१९	गइपरिणयं गई	२६९	१
आयतम्मूएहिं य	१६७	१०	गुणणि वण्णियसण्णा	२६९	१३
इहिं अण्णाय च	२४०	७	गुणसद्दमंतरेणावि	२६३	१०
अह देसो सब्भावे	१७०	१०	चक्खुअचक्खुअवहि	२५६	१२
अह पुण पुव्वपयुत्तो	२' ४	१४	चरणकरणप्पहाणा	३६२	१७
आइट्ठो सब्भावे	१७१	२०	जह उग्गहमेत्तं	२४७	१९
इहरा समूहसिद्धो	१५४	४	जह मज्झ सायार	२३०	७
उप्पज्जमाणकाल	२७	१	जह एए तह अण्णे	१४९	१
उप्पज्जंति वियंति य	१३९	२२	जह कोइ सट्ठिवरिसो	१५४	२२
उप्पाओ दुवियप्पो	२५०	१७	जह जह बहुस्सुओ	३६२	६
एए पुण संगहओ	१४७	२०	जहऽणेयलक्खण	१,२	२०
एगदवियम्मि जे	१५९	२७	जह दवियमप्पिय	१७२	१७
एगसमयम्मि एग	२७०	१९	जह दव्वस्सु दव्वगुणम्मि	२६३	१०
एगंतणिव्विसेसं	२' ३	३	जह पुण ते चेव मणी	१५८	२५
एयंतपक्खवाओ	२६४	४	जह संपयविसिट्ठे	२६४	२०
एगंताऽसम्भूयं	३३०	२	जाइकुलरूवलक्खण	१७४	२१
एव एग आया	१३८	१३	जावइया वयणपहा	२८४	८
एवं जिणपण्णत्ते	२११	७	जीवा अणाइणिहणा केवल	२५३	१७
एवं जीवद्दव्वं	२०५	६	जीवो अणाइणिहणो जाव	२५५	१०
एवं सत्तवियप्पो	१७२	१६	जुज्जइ संबंधवसा	२६१	१०
एवं सेसिंदिय	२४८	६	जेण मणो विसयगयाण	२४०	८
कम्मं जोगनिमित्तं	१५१	५	जे वयणिज्जवियप्पा	१८१	१
कायमणवयण	२८०	२	जे संतवायदोसे	३१०	१०
कालो सहावणियई	३१६	१६	जं सव्वभाइया	२१३	६
कुंभो ण जीवदविय	२६०	२६	जो आउंचणकालो	२०४	१५
केई भणंति जइया	२६१	२	जो दव्वपज्जवम्मि	२८१	१०

गाथा	पृ	प	गाथा	पृ	प
ज अप्पुट्ठा भावा (६१ गा०)	२५०	८	दव्वट्ठियस्स जो चेव	१८०	२०
ज अप्पुट्ठे भावे	२५०	११	दव्वतरभूया	२६६	२३
ज काविल दरिसण	२८४	२१	दव्वतरसजोगाहि	२०६	१
ज च पुण अरिहया	२६२	०	दव्वस्स ठिइ जम्म	२६६	१३
ज पच्चक्खग्गाहण	२४०	२१	दव्व खित्त काल	३३३	१०
जंपति अत्थि समये	२६३	२	दव्व जहा परिणय	२०९	१६
ज सामण्णग्गहण	१८९	५	दव्व पज्जवविउय	१४०	१०
णत्थि ण णिच्चो ण कुणइ	३२१	१८	दुविहो धम्मावाओ	३८१	४
ण य तइओ अत्थि णओ	१४८	१४	दूरे ता अण्णत्त	२६१	१८
ण य दव्वट्ठियपक्खे	१५०	४	दो उण णया भगवया	२६२	१०
ण य बाहिरओ भावो	१७८	२६	दो हि वि णएहि णीअ	२८१	११
ण य होइ जोव्वणत्थो	१७४	१०	दसणणाणावरणक्खए	२३०	२२
ण वि अत्थि अण्णवादो	२६७	१५	दसणपुव्व णाण	२४७	११
ण तु सासणभत्ती	३४०	१८	दसणमोग्गहमेत्त	२४७	१
णाण अपुट्ठे अविसये	२४८	१७	नत्थि पुढवीविसिट्ठो	३१५	२१
णाण किरियारहिय	३६३	३	नाम ठवणा दविए त्ति	१२३	२७
णियमेण सद्दहतो	२६८	१४	पच्चुप्पण्णम्मि वि पज्जयम्मि	२६०	११
णिययवयणिज्जसच्चा	१५८	१८	पच्चुप्पन्न भाव	२५७	१९
तम्हा अण्णो जीवो	२१४	६	पज्जवणयवोक्कत	१३८	१
तम्हा अहिगयसुत्तेण	३५४	१३	पज्जवणिस्सामण्ण	१३७	४
तम्हा चउव्विभागा	२४१	१	पडिपुण्णजोव्वणगुणो	१७४	१
तम्हा सव्वे वि णया	१५२	४	पण्णवणिज्जा भावा	२४४	१८
तह णिययवायसुविणिच्छिया	१५२	२०	परपज्जवेहि असरिसगमेहि	२५७	२५
तह सव्वे णयवाया	१५२	२७	परवत्तव्वयपक्खा	२४१	२२
तिण्णि वि उप्पायाई	२७२	१३	परिगमण पज्जाओ	२६२	१८
तित्थयरवयणसगह	८५	१५	परिसुद्धो नयवाओ	२८३	२२
ते उ भयणोवणीया	३११	९	परिसुद्ध सायार	२३९	२०
तेहि अतीताणागय	१७	५	पाडेक्कनयपहगय	३३९	१३
दव्वट्ठियोत्ति तम्हा	१३८	१९	पिउपुत्तणत्तु भव्वय	२६४	१३
दव्वट्ठिओ वि होऊण	२३४	१	पुरिसज्जाय तु पडुच्च	१८१	१३
दव्वट्ठियणयपयडी	१०७	१०	पुरिसम्मि पुरिससद्दो	१६०	१५
दव्वट्ठियवत्तव्व अवत्थु	१३०	५	बहुयाण एगसद्दे	२७९	७
दव्वट्ठियवत्तव्व सव्व	१५०	४	भयणा वि हु भइयव्वा	१५१	१७
दव्वट्ठियवत्तव्व सामण्ण	३३१	३	भण्णइ खीणावरणे	२३७	७
दव्वट्ठियस्स आया	१८०	१९	भण्णइ जह चउणाणी	२४१	९

गाथा	पृ	प	गाथा	पृ	प
भण्णइ धिसमपरिणय	२६६	८	सम्मद्दसणमिणमो	३४०	८
भण्णइ सबधवसा	२८१	१२	सनियच्छणिङ्घियप्प	१६६	१४
भद्द मिच्छद्दसणसमूह	३६३	१९	सव्वणयसमूहम्मि वि	१४९	१६
मयणा नि हु भइयवा	२८७	२१	साई अपज्जवसिय	२५१	२८
भविओ सम्मद्दसण	२८७	४	सामान्निओ वि समुदयकओ	२७१	१
मइसुयणाणणिमित्तो	२८९	१३	सामण्णम्मि विसेसो	२५६	२२
मणपज्जवणाणतो	२३४	१६	साहम्मउ व्व अत्थं	३२४	१
मणपज्जवणाण दसण	२४८	२६	सिज्झत्तणेण य पुणो	२५३	१७
मूलणिमेण पज्जवणयस्स	१०८	८	सिद्ध सिद्धत्थाण	१	११
रूआइ पज्जवा जे देहे	१७८	१	सीसमइविप्फारण	२६७	७
रूवरसगधफासा	२६१	७	सुत्त अत्थनिमेण	३१३	२१
लोइयपरिच्छयसुहो	१५३	२०	सुत्तम्मि चेव साइ	२१३	१९
वज्जणपज्जायस्स उ	१६६	१	सुहदुक्ख सम्पओगो	१०	१८
विगमस्स वि एस विही	२७२	२४	सोऊण समासओ चिय	१५१	१३
सब्भावासब्भावे देसो	१७८	२	सघज्जमसत्तञ्ञ	२५१	१
सब्भावे आइट्ठो	१७१	६	सतम्मि केवले दसणम्मि	२२८	१५
समयपरमाथवित्थर	६०	५	हेउविसओवणीअ	३११	१९
सम्मण्णाणे णियमेण	२५२	१६	होआहि दुगुणमहुर	२११	२

१६६ सम्पूर्ण श्लोकसंख्या

